ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

قەدىمكى مەركىزى ئاسىيا

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

قەدىمكى مەركىزى ئاسىيا

K954/14

نەشرگە تەييارلىغۇچى : يالقۇن روزى
مەسئۇل مۇھەررىرى : كۈرەشجان تۇمەر
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: نۇرمۇھەممەت تۇمەر

ISBN 7-228-06737-1

ISBN 7 - 228 - 06737 - 1
K·954(维文)定价:30.00元

لوپ ناھىيىسىگە تەۋە سامپۇل قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان ،
يىگىرمە خىلدىن ئارتۇق رەڭلىك يۇڭ يىپتىن توقۇپ ھاسىل قىلىنغان رەسىم ،
مىلادىيە 1-2-ئەسىرگە تەئەللۇق

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئاپتورنىڭ تەرجىمىھالى

مەشھۇر ئالىم ، تالانتلىق ئەدىب ، تۆھپىكار مائارىپچى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن 1933 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ئاتۇشتا تۇغۇلغان . باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپنى ئۈرۈمچى ، قەشقەرلەردە ئوقۇغان . 1950 ـ يىل ئۈرۈمچىدىكى سابىق شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ بىئو ـ خىمىيە فاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا قوبۇل قىلىنغان . 1952 ـ يىلى ئوقۇشنى پۈتتۈرۈپ ، مەكتەپنىڭ ئۆزىگە ئوقۇتقۇچىلىققا تەقسىم قىلىنغان . 1953 ـ يىلى شىئەندىكى غەربىي شىمال ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ماركسىزم ئاسپىرانتورىيىسىگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلىپ بىر يىل چامىسىدا بىلىم ئاشۇرغان . ئاسپىرانتورىيىنى پۈتتۈرۈپ ئانا مەكتىپىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ماركسىزم كافېدراسىدا پەلسەپە ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىگەن . 1955 ـ يىلدىن باشلاپ نەشر قىلىنغان «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىكىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالغان . ئۇنىڭ تەتقىقات ھاياتى ئەنە شۇ يىللاردا رەسمىي باشلانغان .

1950 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرى جۇڭگو مىقياسىدا كۆتۈرۈلگەن ئەسەبىي سىياسىي قۇيۇن بۇ ياش ئالىمنىڭ بېشىغا تۈگىمەس كۈلپەتلەرنى ۋە ئۇنتۇلماس خورلۇقلارنى سالغان . تارىخ ھاسىراپ ـ ھۆمۈدەپ ئىلگىرى تىنىۋاتقان ، ئىجتىمائىي ئەنسىزلىك ، سىياسىي سولچىللىق ۋابادەك يامراپ كېتىۋاتقان ، ئايىقى ئۈزۈلمەيدىغان سىياسىي ھەرىكەتلەر شەخسنىڭ قىممىتىنى ئەرزىمەس نەرسىگە ، كىشىلەر تەقدىرىنى ئويۇنچۇققا ئايلاندۇرۇپ

图书在版编目(CIP)数据

中亚文化/阿布都秀库尔·穆罕默德依明著.
—乌鲁木齐:新疆人民出版社,2001.10
ISBN 7-228-06737-1

Ⅰ.中... Ⅱ.阿... Ⅲ.①民族历史—研究—维吾尔语(中国少数民族语言) ②民族文化—研究—中亚—维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.K360.8

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2001)第 072520 号

责任编辑:库热西·欧买尔
封面设计: 努尔买买提·吾买尔

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮政编码: 830001)
新疆新华书店发行
新疆彩印胶印厂
850×1168 毫米 32 开本 18.5 印张 4 插页
2002 年 3 月第 1 版 2002 年 3 月第 1 次印刷
印数 1——3000

ISBN 7—228—06737—1/K.954 定价 30.00 元

قويمۇاتقان ئاشۇ يىللاردا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ھەقىقىي قەلەملەشكە خاس ئۈمىدۋارلىق بىلەن ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئۆگەنگەن ۋە ئىجاد قىلغان. 1978 - يىلى باشلانغان ئىدىيە ئازادلىق دولقۇنىغىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە ئىزدىنىش ۋە ئىجاد قىلىش روھى كۈچلۈك بو ئالىم نەچچە ئون خاتىرە دەپتەرگە تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقاتى، شېئىرىيەت، دراما ۋە نەسىر ئىجادىيىتىگە ئائىت كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغان.

ئوقۇتۇش مۇنبىرىدىن، ئىلمىي تەتقىقات ساھەسىدىن توپ - توغرا 20 يىل ئايرىۋېتىلگەن بۇ ئالىم 45 ياشقا تولغاندا ئوقۇتۇش مۇنبىرىگە قايتا چىقىپ دەرس ئۆتۈش، ئىلمىي تەتقىقات، بەدئىي ئىجادىيەت ئىشلىرىنى ئاشكارا ئېلىپ بېرىش بەختىگە مۇيەسسەر بولغان.

1980 - يىل ئۇ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىغا يۆتكىلىپ «ئېستېتىكا» دەرسىنى تەسىس قىلىپ ئۆتۈشكە كىرىشكەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇنىڭ كىتاب، ماقالە، روبائىي ۋە شېئىر - غەزەللىرى ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلىنىپ زىيالىيلار ۋە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئارىسىدا «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن قىزغىنلىقى»نى قوزغىغان. 1983 - يىل ئۇ ئايالى رەنا مەخسۇت بىلەن بىرگە ئاتا - ئانىسىنىڭ قەبرىسىنى يوقلاش مۇناسىۋىتى بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا چىقىپ 8 ئاي ساياھەتتە بولغان. 1986 - يىل ياپونىيىدە زىيارەتتە بولۇپ «ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يىتۈك قامۇسى — ‹قۇتادغۇ بىلىك›» دېگەن تېمىدا لېكسىيە سۆزلىگەن.

1988 - 1991 - يىللار ئارىلىقىدا ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ دۇنيا قارىشىغا، قىممەت قارىشىغا، خىزمىتىگە، تۇرمۇشىغا، كىشىلىك مۇناسىۋىتىگە داۋالغۇش ۋە

ئۆزگىرىش ئېلىپ كەلگەن بىرقاتار چوڭ - كىچىك ئىشلار يۈز بەردى. ئۇ بۇ جەرياندا گاڭگىرىدى، تېڭىرقىدى، ئويلاندى، ئىزدەندى، ئۆزىنىڭ مەنىۋىيىتىدىكى بىر قۇرغاقچىلىقنى ھېس قىلدى، كرىزىس تۇيغۇسى ئۇنى چىرمىۋالدى. 1993 - يىل 60 ياشقا تولغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆزىنىڭ مەنىۋى مۇساپىلىرى ۋە ئىلمىي تەتقىقات ھاياتىنى سەمىمىي رەۋىشتە خۇلاسىلاپ يازغان «ئۆمۈر تەلقىنلىرى» ناملىق ئېسىل ماقالىسىدە كۆرسەتكىنىدەك، «بىر چاغلاردا تۇتىيا بىلىپ قاتتىق چاڭگاللىۋالغان نەرسىلىرىنى پىرقىرىتىپ تاشلاشقا، پىداكارلىق قىلغان ئەقىدىلىرىدىن قاقاقلاپ كۈلۈشكە» باشلىدى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئەجداتلىرىنىڭ يىراق ئۆتمۈشتىن بۇيانقى بارلىق مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى، جۈملىدىن تۈركىي مىللەتلەر مەدەنىيىتى تارىخىدا تۇتقان نەمۇنىلىك، يادرولۇق ئورنىنى ھەم يېتەكچىلىك رولىنى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئەمەلىي پاكىت ۋە نەزەرىيىۋى ئاساسلار بىلەن يورۇتۇپ بېرىشنى ئۆز تەتقىقاتىنىڭ ئاساسىي نىشانى ۋە تۈپ ۋەزىپىسى قىلدى. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتىنىڭ چېتىلىش دائىرىسى تولىمۇ كەڭ، مەزمۇنى ناھايىتى مول بولۇپ، دىن، پەلسەپە، تارىخ، ئەدەبىيات، مۇقام، سەنئەت، ئېستېتىكا، فولكلور، مائارىپ، تېبابەت، تىل، ئارخېئولوگىيە قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمىلىك ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇنداق قۇرۇلۇش خاراكتېرلىق زور ئەمگەك ئۇنىڭ پۈتكۈل ئۆمۈر مۇساپىسىنىڭ تىنىم تاپماي ئۆگىنىش، ئىزدىنىش، پىكىر قىلىش، سېلىشتۇرۇش، تەتقىق قىلىش، يېزىش ھالىتىدە تۇرۇشىنى تەلەپ قىلاتتى.

ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇ شۇنداق ياشىدى ھەم شۇنداق ئۆزگىچە خىسلىتىنى شەكىللەندۈردى . ئۇنىڭ ئۆزىگە ئىشىنىشتىكى كۈچلۈك خاراكتېرى ، ھاردىم ـ تالدىم دېمەي ئىزدىنىش روھى ، مۇستەقىل مۇلاھىزىگە ، يېڭىچە يەكۇنگە ئىگە تەتقىقاتلىرى ، ھېكمەتكە ، ھېسسىياتقا باي بەدىئىي ئىجادىيەتلىرى ئۇنى ئۆز مىللىي تۈركۈمى ئىچىدىكى زامانداشلىرىنىڭكىدىن سان ۋە سۈپەت جەھەتتە كۆپ ئارتۇق بولغان زور بىر تۈركۈم ئەسەرلەرنى يارىتىش ئىمكانىيىتىگە ۋە «ئىزچى» (يول ئاچقۇچى) ئالىم بولۇش سالاھىتىگە ئىگە قىلدى .

بۈگۈنگىچە ئالىمنىڭ «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ، «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ، «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» ، «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» ، « ‹قۇتادغۇ بىلىك› خەزىنىسى» ، «قاتلاملىق ئېستېتىكا» ، «ئومۇمىي ئېستېتىكا» ، «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە» ، «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى» ، «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت» ، «ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيىتى» ، «ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ھېكمەتلىرى» ، «رۇبائىيات ـ 1» ، «رۇبائىيات ـ 2» ، «چوغلۇق» ، «سەۋدالىق تەئەججۇپنامىسى» ، «قارلىق تاغ شەجەرىسى» ، «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» قاتارلىق 18 پارچە كىتابى نەشر قىلىنىدى . يەنە 3 توملۇق ماقالىلار توپلىمى ۋە ئۈچ توملۇق شېئىرلار توپلىمى نەشر قىلىنىش ئالدىدا تۇرىدۇ .

— يالقۇن روزى
2002 ـ يىل ، يانۋار

مەكتەپ

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە 1

بىرىنچى بۆلۈم
ئىپتىدائىي تۇران جەمئىيىتى

بىرىنچى باب مەركىزىي ئاسىيادا قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ باشلىنىشى 3
1 . قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتى ...3
2 . مەركىزىي ئاسىيادا كونا تاش قۇرال دەۋرى ۋە ئىپتىدائىي پادىلىق تۇرمۇشى 19
3 . مەركىزىي ئاساييادا يېڭى تاش قورال دەۋرى ۋە ئانا ئۇرۇقى جامائەسى 24
4 . مەركىزىي ئاسىيادا تۇچ دەۋرى ۋە ئاتا ئۇرۇقى جامائەسى 33
5 . مەركىزىي ئاسىيادا ئىپتىدائىي ئېتىقاد ۋە سەنئەت 44
ئىككىنچى باب مەركىزىي ئاسىيادا قەدەمكى ئىنسان تۈركۈملىرى 61
1 . مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا دائىر ئانتروپولوگىيىلىك مەلۇمات 61
2 . مەركىزىي ئاسىيا سىكىف — ساك تارىخىنىڭ

بايانى 82

3 . دىڭلىڭلار ۋە ئۇلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى 95

4 . مەركىزىي ئاسىيادا تۈركىي خەلقلەرنىڭ شە-
كىللىنىشى 110

5 . تۇران تىل سىستېمىسى ۋە ئۇيغۇر ، قىپچاق
تۈركىي تىل گۇرۇپپىلىرى 126

**ئۈچىنچى باب تۇران تارىخىغا ئائىت رىۋايەتلەر ۋە
ھېكايەتلەر 145**

1 . «ئالتۇنباش بۆرە» سىمۋولى ۋە «ئوغۇزنامە» ئې-
پوسى 145

2 . ئەپراسىياپ — ئالپ ئەرتۇڭاخان رىۋايىتى ...167

3 . مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئاخمانلار ئىم-
پېرىيىسى بىلەن ئېلىپ بارغان جەڭلىرىگە ئائىت تا-
رىخىي رىۋايەتلەر 184

4 . كۇي — دى قەبىلىلىرىنىڭ سېرىق دەريانىڭ
شىمالىدىكى ھايات پائالىيىتىگە دائىر رىۋايەتلەر ۋە
خاتىرىلەر 192

**تۆتىنچى باب مەركىزىي ئاسىيا شەھەر - قەلئە مەم-
لىكەتلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتى 210**

1 . سۇغىرىش سىستېمىسى ۋە بوستان مەملىكەتلىرى-
نىڭ شەكىللىنىشى 210

2 . كۇي — دى قەبىلىلىرىنىڭ شەھەر - قەلئەلى-
رى توغرىسىدا قىسقىچە تەپسىلات 223

3 . لوپ — خوتەن يۆنىلىشىدىكى شەھەر - قەل-
ئەلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتى 232

4 . يەكەن ۋە تارىم ۋادىسىدىكى شەھەر - قەلئەلەر-
نىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتى 253

5 . شەرقىي ۋە شىمالىي تەڭرىتاغ شەھەر - قەلئەلى-
رىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتى 271

6 . تۇران تۈزلەڭلىكىدىكى قەدىمكى شەھەر - قەلئە
دۆلەتلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئوبزورى 284

ئىككىنچى بۆلۈم
قەدىمكى تۇراندا ھۇن ، توخار ۋە ئېفتالىت سەلتەنەتلىرى

**بىرىنچى باب ئىسكەندەرنىڭ تۇرانغا كىرىشى ۋە ئۇ-
نىڭ تارىخىي ئاقىۋىتى 311**

1 . ئىسكەندەرنىڭ تۇرانغا كىرىشى 311

2 . چىن ۋە ماچىن دىيارى ھەم ئىسكەندەر زۇلقەر-
نەيننىڭ ئۇنىڭغا مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى رىۋايەت-
لەر 333

3 . گرېكلەشكەن دۆلەتلەر ۋە سېلېۋكىلار سۇلالىسى
دەۋرىدىكى ماۋەرائۇننەھر 353

4 . گرېك - باكتىرىيە دۆلىتى ۋە ئېللىنىزملىق
مەدەنىيەت 360

**ئىككىنچى باب ھۇن سەلتەنىتىنىڭ تۇراننى بىرلىككە
كەلتۈرۈشى 376**

1 . ھۇنلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى 376

2 . توخارلارنىڭ غەربكە يۆتكىلىشى ۋە غەربىي يۇرت-
تا ھۇنلار تەسىرىنىڭ كېڭىيىشى 396

3 . ئىككىنچى قېتىملىق «مايى ھىيلىسى» ۋە ھۇن —
خەن مۇناسىۋىتىنىڭ بۇزۇلۇشى 409

4 . ھۇن سەلتەنەتىنىڭ چۇشكۇنلىشىشى ۋە ھۇنلار

نىڭ غەربكە يۆتكىلىشى……………… 427

ئۈچىنچى باب كۇشان ۋە ئېفتالىتلار دەۋرىدىكى تۇران ……………… 443

1 . توخارلارنىڭ غەربىي تۇرانغا جايلىشىشى…… 443

2 . كۇشان خانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە گۈللىنىشى ……………… 451

3 . ئېفتالىتلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە كۇشان خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى ……………… 461

4 . كۇشان ۋە ئېفتالىتلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت 473

ئۈچىنچى بۆلۈم

دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر تۇران خانلىقلىرى

بىرىنچى باب كۆكتۈرك خانلىقىنىڭ تۇراننى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ……………… 493

1 . كۆكتۈرك خانلىقى ھارپىسىدىكى مەركىزىي ئاسىيا ۋەزىيىتى ۋە تۇرپان قاڭقىل خانلىقى ……… 493

2 . كۆكتۈرك خانلىقىنىڭ تۇراننى قايتا بىرلەشتۈرۈشى ……………… 503

3 . كۆكتۈرك خانلىقىنىڭ شىمالىي سۇلالىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە جاڭ سۇنشەننىڭ تۇراننى پارچىلاش تاكتىكىسى ……………… 511

4 . كۆكتۈرك خانلىقى زامانىدا تۇران — ئىران — ۋىزانتىيە مۇناسىۋەتلىرى……………… 520

5 . تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۆكتۈرك خانلىقىنى پارچىلاپ تىزگىنلىشى ……………… 526

6 . كېيىنكى كۆكتۈرك خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ساۋاقلىرى ……………… 538

ئىككىنچى باب تۇران يايلاق ۋە بوستانلىقلىرىدىكى پارچە ھاكىمىيەتچىلىك ……………… 550

1 . VII — VIII ئەسىرلەردىكى مەركىزىي ئاسىيا ۋەزىيىتى ……………… 550

پايدىلىنىلغان كىتابلار ۋە ماتېرىياللار ……………… 561

مۇقەددىمە

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ھۆرمەتلىك كىتابخان:

ھەر بىر زامان كەزگەن جەرياننىڭ ئۆز تارىخى بولغىنىدەك، ھەر بىر ئىنسان تۈركۈمىنىڭ ھايات سەرگۈزەشتلىرىدىن جۇغلانغان مىللىيەتلىك تارىخى بولىدىغانلىقى ھېچقانداق سىر ئەمەس. مۇئەييەن كىشى ئۈچۈن ئۇنىڭ كەچۈرمىشلىرى قانداق مەرىپەت ۋە مەدەنىيەت قىممىتىگە ئىگە بولسا، ھەر بىر مىللەت ئۈچۈنمۇ ئۇنىڭ ئۆز مىللىي مەدەنىيىتى ۋە مىللىي روھىيەت ئەنئەنىسىنى بويلاپ كەزگەن ئۇزاق مۇساپىلىك تارىخى شۇنداق يېتىلدۈرگۈچى ئەھمىيەتكە ئىگە. كىشى ھاياتىدا بەزى كەچۈرمىشلەر ئۇنتۇلىدۇ، بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۆمۈر جەريانلىرى ۋە روھىيەت چەمبەرلىرىگە تامغا سالغان خاتىرىلەر ئۇنتۇلغۇسىز كەچۈرمىشلەردىن ئىبارەت. ئۇنتۇلغۇسىز كەچۈرمىشلەر بىلەن بۇ كەچۈرمىشلەر قوينىدا ياتقان تەپەككۇر مەنىدارلىقىنى يادىغا ئالالماسلىق بىر ئىللەت. ئىنسانىيەت ئۆز تارىخىنىڭ مەلۇم قىسىملىرىنى ئۇنتۇغان. شۇ سەۋەبلىك ئەپسانە ياكى تارىخىي مۇئەمما تەتقىقاتچىلىرى بۇ بوشلۇقنى ئۆز تەخمىنلىرى بىلەن تولۇقلاشقا ئۇرۇنۇپ كەلمەكتە. بۇ ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، بىر پۈتۈن تارىخنى ئۇنتۇپ كېتىش ۋە ئۇنى قايتا بىلىپ ئېلىش

زۆرۆرىيىتىنى ھېس قىلالماسلىق ! ئەگەر غەيرىي ، زوراۋان كۈچلەر تەرىپىدىن تۈپتىن بۇرمىلانغان تارىخنى ئۆز تارىخى دەپ قاراشقا مۇپتىلا بولغۇچىلار توغرىسىدا سۆز قىلىشقا توغرا كەلگەندە ، ئېيتىش مۇمكىنكى ، بۇ كەلگۈسى ئۈچۈن تارىخ يارىتىش ئىستىقبالىدىن مەھرۇم بولغان ۋە بىھوشلۇق ئۇيقۇسىدا ياتقان مىللەتنىڭ پاجىئەسىدۇر . بۇنداق مىسلىسىز پاجىئەگە غەرق بولغان ۋە ئۇنى نورمال تۇرمۇش رىجىسى دەپ بىلىشكە كۆنگەن مىللەت ھەمىشە ئۆز تارىخلىرى بىلەن مەرىپەت مەشئەلچىلىرى پاجىئەلىك دەپنە قىلىنغان لەھەت تۈپرىقى ئۈستىدە ئەمەل ـ مەنسەپ ، يۇرتۋازلىق ۋە تۇرمۇش ھەشەمىتى ھاۋاسىدا قامغاقتەك دومىلاپ يىللارنى ئۆتكۈزۈشتىن باشقا ھېچ نەرسىگە قادىر ئەمەستۇر .

مەركىزىي ئاسىيا ، باشقىچە ئېيتقاندا ، «ئىچكى ئاسىيا» ياكى «قەلبى ئاسىيا» ئاسىيا قىتئەسىنىڭ دېڭىز ـ ئوكيانلاردىن يىراقتا تۇرغان ۋە بەھەيۋەت تاغ ـ دەريالارنى كۆكسىگە ئالغان خاس بىر زونىسى . ئۇ كونا قۇرۇقلۇق دەپ ئاتالغان ئاسىيا — ياۋروپا — ئافرىقا چوڭ تۇتاشما قۇرۇقلۇقنىڭ جۇغراپىيىلىك ، ئانتروپولوگىيىلىك (ئىنسانشۇناسلىق) ، ئېتنولوگىيىلىك (مىللەتشۇناسلىق) ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقى جەھەتتە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر قىسمى . مەركىزىي ئاسىيا زېمىنىنى يەر شارى خەرىتىسىدىن بىر مىنۇت چىقىرىپ تاشلىغىلى بولمىغىنىدەك ، بۇ رايوننىڭ ئىنسان تۇركۈملىرى بىلەن مەدەنىيەت تارىخىنى پۈتكۈل ئىنسانىيەت ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىن چەتلەشتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس . مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ئۆز ئالاھىدىلىكى ۋە خاس قىممىتى بىلەن ئۆز خەلقىگە تەۋە بولۇپلا قالماستىن ، ئۇ يەنە پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنىڭ كەمكۈتىسىز بىر

قىممىلىق سالاھىيىتى بىلەن ئالەمشۇمۇل ئومۇمىي كىشىلىك قىممىتىگە ئىگە . بىلىش ھاجەتكى ، مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي قاتلاملاردىكى پائالىيەت تارىخىنى مۇستەسنا قىلىپ ئىنسانىيەتنىڭ ھېچبولمىغاندا ئاسىيا ۋە ياۋروپا قىتئەسىدىكى قەدىمكى خەلقلەرنىڭ تارىخىنى يورۇتۇش ئاسان ئەمەس . ئىنسانىيەت تارىخى ئۇنىڭ ھەرقايسى تۈركۈملىرى ۋە قاتلاملىرىنىڭ كەچۈرمىشلىرىدىن تەركىب تاپقان ، ئۆزگىچىلىكلەر ئىچىدە بىر پۈتۈن ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقى مەنتىقىلىرى جىلۋىلەنگەن تارىخ پەلسەپىسىدىن ئىبارەت .

مەركىزىي ئاسىيا ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ مۇھىم ئاپىرىدىگاھلىرىدىن بىرى . مەركىزىي ئاسىيا ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى . مەركىزىي ئاسىيا شىمال بىلەن جەنۇب ، شەرق بىلەن غەرب مۇناسىۋەتلىرى تارىخىدا ، ئاسىيا — ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ يۈتكىلىشى ۋە مىللەتلەر چوڭ كۆچۈشى تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىغان ، قېلىن چۆكمە قالدۇرغان قاينار بۇلاق ۋە ئۆتۈشمە بەلۋاغ بولغان . ئۇ ئۆز قوينىغا ئارىيان ئىرقىدىكى ئىنسان تۈركۈملىرى ، تۇران ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ كۆپ ۋارىيانتلىق ئېتنوگېنېزىسى ۋە مەدەنىيەت ئېتنولوگىيىسى تىلسىمىنىڭ ئاچقۇچىنى كۆمگەن ؛ شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەنە ھازىرقى زامان ئاسىيا ـ ياۋروپادىكى بىر قاتار دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىشىگە ئالاقىدار بىر قاتار تېپىشماقلارنى يوشۇرغان . ئۇ ئەركىن ـ ئازادە ، ئىلمىي — دېموكراتىك يېڭى تارىخشۇناسلىقنىڭ ئۆزىنى بايقىشىنى كۈتۈپ ئەسىرلەرنى ئۆتكۈزمەكتە .

مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى ئاسىياچە ئاق جىنسلىق ئىنسان گۇرۇھى بىلەن سېرىق جىنسلىق ئىنسان گۇرۇھىنى

بىرلەشتۈرگەن؛ يايلاق مەدەنىيىتى بىلەن بوستان مەدەنىيىتىنى بىرلەشتۈرگەن؛ ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئاساسىدا شەرق - غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى بىرلەشتۈرگەن ئۆزىگە خاس ۋە ئۆزىدىن ھالقىغان كۆپ قىرلىق، كۆپ قاتلاملىق، كۆپ تۈر ۋە ژانىردىن مۇجەسسەم بولغان يەرلىك مەدەنىيەت بىلەن خەلقئارا خاراكتېرگە ئىگە ئارىلاشما — سىنكرېتىك مەدەنىيەت ئىختىراچىلىرى سۈپىتىدە پۈتكۈل ئىنسانىيەت تارىخىدا كۆرۈنەرلىك ئورۇن تۇتقان.

مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى ئۆزى ياراتقان ۋە ئېرىشكەن مەدەنىيەت تىپىنى ئۆزىگە مىللىيەتلىك، رىجە، مەكتەپ ۋە مۇنبەت ئانا تۇپراق قىلىشتى. ئامېرىكىلىق مورگان تەرىپىدىن «تۇرانىيە تىپى» دەپ ئاتالغان بۇ مەدەنىيەت تىپى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ شەكىللىنىشىگىچە ئۆتكەن قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئۇلىدا شەكىللەندى ۋە يىراق ئۆتمۈشتىن بېرى تارىخ دولقۇنلىرىدا تاۋلىنىپ زامانىمىزغا يېتىپ كەلدى. مېنىڭچە، مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى تارىخىنى يورۇتۇش ئارخېئولوگىيىلىك ۋە يازما مەنبەلەردىن تاشقىرى، يەنە ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقى، بولۇپمۇ مەدەنىيەت تىپى ۋە مەدەنىيەت ئىرسىيەتچىلىكى تەتقىقاتىغا تايىنىشى لازىم. ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ئەگەر ئۇ بىرىنچىدىن ھەقىقىي — ياسالما ئەمەس، ئىككىنچىدىن بىر پۈتۈنلۈك يەنى ئىزچىللىق ھاسىل قىلغان بولغىنىدا ئۇ تارىخنىڭ ھەقىقىي چۆكمە ئۇچۇرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تارىخ باشتىنلا قىيا تاشلارغا، تۇرمۇش روزىغارلىرىغا ئۆز ئۇچۇرىنى قالدۇرۇپ كەلگەن، بۇ يېزىقسىز ئىپادىدىن ئىبارەت. يېزىق بىلەن ئىپادىلەش، ئەگەر ئۆز تارىخچىسى، ئۆز سالنامىچىسى چىنلىق بىلەن يازغان بولماستىن، باشقا خەلقلەر ۋە ئوردىلار تارىخچىلىرى يازغان تارىخ

مەنبەلىرى بولىدىكەن كۆپ ھاللاردا كەمستىش، ئاڭلىغانلىرى بويىچە يېزىش، قىسمەنلىكنى ئومۇملۇق ئورنىغا دەسسىتىشتەك بىر تەرەپلىمىلىك ۋە ئابستراكتلىق ئىللەتلىرىدىن خالىي بولالمايدۇ. ئۇ پەقەت تەنقىدىي پايدىلىنىش ئوبيېكتى بولالايدۇ، خالاس. تارىخنى تارىخنىڭ چۆكمە ئۇچۇر تىزمىسى ۋە مىللەتنىڭ فولكلور — ئېتنىك مەدەنىيەت تىپى ئەۋلىيۇتسىيىسى (تەدرىجىي تەرەققىياتى) بويىچە ئىزاھلاش، ئەڭ ساغلام، ئۆز گەۋدىسى ئارقىلىق ئۆزىنى چۈشەندۈرۈش لاياقىتىگە ئىگە ھەقىقىي تارىخ تەتقىقاتىدۇر.

مەلۇمكى، ئىنسانىيەتنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي، شەرقىي ۋە غەربىي زېمىنلاردا ياشىغان تۈركۈملىرى ناھايىتى زور ئۆزئارا قاتناش — ئالاقە تەسىرىگە دۇچ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇلار ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقى ھادىسىسىنىڭ دائىمىي ھەرىكىتى ئىچىدە، ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقىنىڭ نىسپىي مۇقىم مىللىي مەدەنىيەت تىپى كاتېگورىيىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بەزى مەدەنىيەت تىپلىرى بىر قانچە دۆلەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندەك، بەزى مەدەنىيەت تىپلىرى باشقا مەدەنىيەت تىپلىرى بىلەن بىر سىياسىي ھاكىمىيەت تېررىتورىيىسى — بىر دۆلەتتە گەۋدىلەنگەن. دەل شۇ سەۋەبلىك مەدەنىيەتنىڭ ئېتنولوگىيىلىك تىپى مەسىلىسى سىياسىي ھاكىمىيەت قۇرۇلمىلىرىغا بويسۇندۇرۇلۇپ، ئىلمىي ئېتىباردىن چەتتە قالدۇرۇلغان.

ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تىپلىرى ۋە مەدەنىيەت رايونلىرى ھەقىقەتەن كۆپ. شۇنىڭدەك ئۇ پولات قەلئە ئەمەس. شۇ نەرسە روشەنكى، ئىنسان ۋە ئۇنىڭ دۇنيا (مۇھىت)دىكى ئورنى مەسىلىسى، باشقىچە ئېيتقاندا، ئىنساننىڭ ئۆز - ئۆزىنى مەركەز قىلىپ، ئۆزىنىڭ ھاياتقا بولغان مۇناسىۋىتىنى قانداق بەلگىلىگەنلىكى مەسىلىسى ئەڭ قەدىمكى ئىپتىدائىي ئادەمدىن

هازىرقى زامان كىشىلىرىگىچە كىشىلىك قارىشىنىڭ مەركىزىي ھالقىسى، شۇنىڭدەك مەدەنىيەت تىپىنىڭ ئۆيۈتقۇچىسى بولۇپ كەلگەن. ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى كىشىلىك قارىشى (جۈملىدىن ئىنساننىڭ يېتىلىشى، كامالىتى)نىڭ ئۆزىكى (يادروسى) قىلغان ياۋروپا مەدەنىيەت تىپى بىلەن ئىنساننىڭ پادىشاھ (ھاكىمدار)غا بولغان ھوقۇق - دەرىجە مۇناسىۋىتىنى كىشىلىك قارىشىنىڭ مەركىزى قىلغان شەرقىي ئاسىيا (بولۇپمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك) مەدەنىيەت تىپىنىڭ پەرقىنى ھېچكىم ئىنكار قىلالمايدۇ. ئومۇملۇق جەھەتتە، مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى تاكى ئىپتىدائىي قۇياش ئىلاھچىلىقى ۋە كۆك تەڭرى ئېتىقادى زامانلىرىدىن ھازىرغىچە ئىنسان بىلەن تەڭرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى (گۇمانىستىك سوپىزىم ئېقىمىدا ئىنسان بىلەن ئىنساننىڭ مۇقەددەس مۇناسىۋەتلىرىنى) كىشىلىك قارىشىنىڭ چىقىش نۇقتىسى ۋە گىر تېشى قىلىپ كەلگەن. پانتېئىزم ئۇنىڭ ئومۇمىي خاراكتېرىستىكىسىنى ھاسىل قىلدى. بۇ ئالاھىدىلىك مەركىزىي ئاسىيا يەرلىك ئاھالىسىنىڭ پۈتۈن مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ روھىي ئالامەتلىرى ئارقىلىق گەۋدىلەنگەن. مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ ئوتتۇرا - يېقىن شەرق خەلقلىرى بىلەن ئىنساننىڭ ئىلاھىيەتكە بولغان مۇناسىۋەت قاراشلىرىدىكى مۇئەييەن ئورتاقلىقى ئۇلارنىڭ يىپەك يولى باشلىنىشتىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى ئەقىدە تېندىنسىيىسى بىلەن فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ يېقىنلىقىنى مەيدانغا چىقارغان. ئېيتىش ھاجەتكى، مەدەنىيەت تىپلىرى ۋە تۈركۈملىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىنكار قىلىش بىلەن مەلۇم بىر مەدەنىيەت تىپىنى ئالىي ئىرقىي مەدەنىيەت ياكى پۈتكۈل كىشىلىك مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزىي چەشمىسى، دەپ مۇتلەقلەشتۈرۈش سىياسىي ھاكىممۇتلەقلىق ۋە مەدەنىيەت ھاكىممۇتلەقلىقى شەكلىدە

ئىپادىلەنگەن ھاكىم مىللەتچىلىك — جاھانگىرلىك قارىشىدۇر.

مەركىزىي ئاسىيا خەلقى ياراتقان «ۋاقتى ئۇزۇن، سەنئىتى سەرخىل، قىممىتى يۇقىرى»① مەدەنىيەت بىر تەرەپتىن خۇددى دوكتور ئالبېرت رېگېل ئېيتقاندەك: «خۇددى رىم خارابىسى سىياقىدىكى خارابە»گە ئايلىنىپ كەتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ يەرلىك بولمىغان يىراق ئەللەر ۋە خەلقلەر تەتقىقاتچىلىرى تەرىپىدىن ئۇلارنىڭ خاھىشى بويىچە ئىزاھلىنىپ كەلدى. سۋېن ھېدىن ئىزىنى بويلاپ ستەيىن، گرۈنۋېدېل، لېكوك ۋە پېللىئوتلار تارىم - تەڭرىتاغ مەدەنىيەت نەمۇنىلىرىنى ياۋروپاغا يۆتكەپ، ئۇنى «گرېك — رىم ئۇسلۇبىنىڭ ئاسىياچە تەقلىدى» دېيىشسە، شاڭدا ئەپەندى قاتارلىق تەتقىقات نوپۇزلۇقلىرى «تارىملىقلارنىڭ ئۆز مەدەنىيىتى بولمىغان، ئاتالمىش تارىم مەدەنىيىتى ھىندىستان مەدەنىيىتىنىڭ ئېشىندىلىرىدىن ئىبارەت» دېيىشتى. خارابىلار ئىچىدە خارابىدەك خارلىقتا قالغان يەرلىك خەلقتىن ھېچقانداق ئۆز - ئۆزىگە ھامىيلىق قىلغۇچى ئېتىرازلىق ئەكس سادا چىقمىغاندىن كېيىن، 1936 - يىلى پۈتۈن كىشىلىك ياپون سامۇرايلىرى ۋە گېرمان ناتسىستلىرى قوزغىغان فاشىزم پاراكەندىچىلىكىگە قارشى پۈتۈن دۇنيا ھەمدەملىك تۈزگەن ۋاقىتتا زېڭ ۋېنۋۇ ئەپەندىنىڭ «غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تارىخى» ناملىق كىتابى بېسىلىپ تارقالدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا بولغان مىللىي غەزىپىنى زۇلمەت ۋە خاكىسارلىقتا ياشاۋاتقان مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىگە قارىتىپ تارىخىي قىساسكارلىق چۇقانلىرى كۆتۈرگەن بۇ «قەھرىمان» 500 مىڭ خەتلىك كاتتا كىتابىغا مۇنداق بىر شېئىرنى مۇقەددىمە قىلغان.

① گىلمنا: «ئاسىيا ئېگىزلىكى ئىلمىي قىدىرىش ئۆمىكىنىڭ دوكلاتى»، 3 - قىسىم، 128 - بەت.

ئاي قورۇلغا سەپتى نۇر خەن، چىن زامانىدىن بۇيان،
قايتمىدى كىشلەردىن بىرى چېگرا تامان.
ھەددىمۇ خۇر (غۇز) ئېتىنىڭ چوغاي تېغىدىن ئۆتكىلى،
بولسىلا لى گۇاڭ كەبى سەركەردە بىزگە پاسىبان.

ياندى سانغۇن زەر ئېگەر تورۇق ئېتىنى ئوينىتىپ،
تۇرسىمۇ ئاسماندا ئاي، جەڭگاھدا ھۇۋلاپ جۇت - بوران.
شۇندىمۇ سېپىل بېشىدا تىنمىدى جەڭ دۇمبىقى،
قىنىغا كىرمەس قىلىچتىن يەرنى بويلاپ ئاقتى قان.

قارىماققا ئاپتورىمىز تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن ۋاڭ چاڭلىنىڭ سەددىچىن سېپىلىگە چىققاندا يازغان شېئىرىنى ئۆز ئىلھامىنىڭ چاچراتقۇسى قىلغان. ئۇ كىتابىدا «ئەجدادلىرىمىز ئۆتكۈر قىلىچلىرىنى ئىشقا سېلىپ، خۇرلارنى چېكىندۈرۈپ، زېمىنىمىزنى كېڭەيتىپ، جەمەتلىرىمىزنى كۆپەيتكەن. خۇرلارغا قارشى ئىش - ھەرىكەتتە ئۆتكۈر قىلىچلار ئىشقا سېلىنىپ قالماستىن، يەنە يىراقتىكىلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ يېقىندىكىلەرگە ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىسى بىلەن ياندىكىلەرنى تىنجىتىپ، ئارقىدىكىلەرگە ھۇجۇم قىلىش ھىيلىسىمۇ قوللىنىلغان... بۇ قانداق تاكتىكا؟ بۇ، غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تاكتىكىسىدىن ئىبارەت» دېگەن. ناھايىتى روشەنكى، «غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تارىخى» تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى ئاساس قىلغان «ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستان، ئىران — ئەرەبىستان ۋە كىچىك ئاسىيا، ياۋروپانىڭ شەرقى ۋە ئوتتۇرا قىسمى»نى ئۆز كۆلىمىگە ئالغان كەڭ مەنىدىكى «غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تاكتىكىسى»نىڭ ئاشكارا يېزىقتىكى

ئىپادىسى ئىدى. ئاپتورنىڭ «تەڭرىتاغنىڭ شىمالىنى ئۆزىنىڭ غەربكە ئاتلىنىش ئىشىكى قىلغان» بۇ تاكتىكىلىق سخېمىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيا جۇڭگونىڭ تاشقى ھويلىسى ھېسابلىناتتى!

ئەلۋەتتە، زىلڭ ۋېنۋۇ ئەپەندىنىڭ تارىخ قارىشى ئۇنىڭ مىللەت ۋە كىشىلىك قارىشىغا ئاساسلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ قاچان پەيدا بولغانلىقى ۋە قاچانغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقى نامەلۇم. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بېكىنمە تېررىتورىيىلىك ئەسەبىيلىكنى شۆھرەتلىك قەھرىمانلىق ھېسابلايدىغان ناتسىستلارچە ياكى سامۇرايلارچە بۇ خىل قاراش سىستېمىسى ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقى ئاساسىدىكى مۇنەۋۋەر ئىدىيىلەر بىلەن تويۇنغان كەلگۈسى ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن مەسخىرىلىنىشى مۇقەررەر.

ئۆتتۈلغان ۋە يادىغا ئېلىشقا ئىدرىكى يەتمىگەن تارىخ، بىر يۇمىلاپلا ھاقارەتلەنگەن ۋە «ئىدارە قىلىش تاكتىكىسى»نىڭ پۇت قويۇش تاختىسى بولغان تارىخقا ئايلىنىپ قالغان! مېنىڭچە، تارىخ تەتقىقاتىنىڭ ھەقىقىي ۋەزىپىسى ۋە نۇرانە مەسئۇلىيىتى كۆمۈلگەن تارىخنى تېخىمۇ كۆمۈپ تاشلاش، ئېچىلىپ قالغان قىسمىنى يۇرمىلاش ئەمەس، بەلكى ئۇنى ئۆز ھەقىقىتى، سالاھىيىتى بىلەن يورۇق دۇنياغا ئېلىپ چىقىشتۇر. ئۆتمۈش ئادىللىق نۇرى بىلەن يورۇتۇلمىغان جايدا نۇرانە كەلگۈسىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس! ئېيتىش كېرەككى، پۈتكۈل ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىق قىممىتىدىكى بىر پۈتۈنلۈكى بىلەن ئۆزىنىڭ ياكى تەڭ قىممەتدار — تەڭ ھوقۇقدار بىر قىسمىنىڭ ئۇنتۇلغان ياكى تۇمان ئىچىدە قالغان تارىخنى قايتىدىن بىلىشكە، يورۇتۇشقا موھتاج. يورۇتۇلغان تارىخ، ئىنسان ئۈچۈن پىرۇمتى تېنىدىن ئۈزۈلگەن زەنجىردۇر! بۇ ھەر خىل سىياسىي گۇرۇھلار ۋە

تارىخ — ئىنسانىيەت پائالىيىتى ۋە بىلىش ھەرىكىتىنىڭ ئۇلۇغ ھېكايىتى. ئۇنىڭ ھادىسىلىرى چىرىگەن تەندەك ئۆتمۈشكە ئايلىنىدۇ، ئۇنىڭ ماھىيەتلىرى ئۆلمەس روھتەك مەڭگۈ كېيىنكى تارىخنىڭ ئۇلىنى تۈزۈپ، كېيىنكى ئەۋلادلار روھىيىتىنى چېنىقتۇرىدۇ. XVIII ئەسىرگىچە دۇنيا تارىخى ئاساسەن يەھۇدىيلار، گرېك ۋە رىملىقلار بىلەن غەربىي ياۋروپا تارىخى ئىدى. ئۇ چاغدا مىسىرلىقلارنىڭ، مېسوپوتامىيەلىكلەرنىڭ تېخىمۇ يىراق تارىخى بىلەن كىرىت ئاراللىرى ۋە ئىگەي دېڭىزى ساھىلىدىكى قەدىمكى خەلقلەر تارىخى تېخى دىققەت نەزىرىدىن خېلىلا يىراق ئىدى. ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى زامانىدا «شاھنامە» ئىراننىڭ «قۇتقۇزۇلغان» تارىخى دېيىلگەنلىكى، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ چىڭگىزخاننى ئۆتمۈش — ئادەم ئەلەيھىسسالام بىلەن ئۆز دەۋرى ئارىسىدىكى تارىخىي نامايەندە قىلغانلىقى مەركىزىي ئاسىيا تارىخىنىڭ نەقەدەر ئۇنتۇلغانلىقىدىن دېرەك ئەمەسمۇ؟! ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا دۆلەت — جۇڭگو تارىخىغا دۇنيا بويىچە قىزىقىش تېخى XX — XXI ئەسىردىن كېيىنكى ئىش. روشەنكى، ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ جۇزئى قىسىملىرىدىكى «بايقىلىش» تېخى تۈگەللەنگىنى يوق.

مەن بۇ كىتابنى 1965 — 1975 - يىللىرى ئارىسىدىكى ئاتالمىش «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» زامانىدا، ئۆزۈم «ئوڭچى — يەرلىك مىللەتچى» قالپىقى ئاستىدا رېجىمدە تۇرۇۋاتقان چاغلىرىمدا ئالتە كىتاب رېجىسى بويىچە يېزىشقا كىرىشكەنىدىم. بۇنىڭدىن باشقا يەنە «ئاسىيا - ياۋروپا مىللەتلەر كۆچۈش تارىخى» ناملىق خاس ئەسەرگە تۇتۇشقانىدىم. بىر قانچە قېتىملىق «كىچىك خانىگە قاماپ قويۇش» (ئۇ چاغدا بۇ «ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى ئۆگىنىش كۇرسى» دەپ چىرايلىق ئاتىلاتتى) ۋە ئۆي ئاختۇرۇش، كىتاب كۆيدۈرۈشلەر تەھدىتىدە

ئالتە قىسىم پىلانلىغان كىتابىمنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى قىسمىنىلا يازالىدىم. كىتابقا ۋاقىتىنچە «جاۋاھىرۇل ھاقايىق» (ھەقىقەتلەردىن جاۋاھىرلار) دەپ ئىسىم قويۇپ، ئۇنى نامەلۇم قەدىمكى زامان ئاپتورىنىڭ ئەسىرى تۈسىدە ھەر ئېھتىمالغا قارشى يوشۇردۇم.

1986 - يىلى بۇ ئىككى قىسىمنى بىر كىتاب قىلىپ، ئۇنىڭغا «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» دەپ نام قويدۇم. يېقىندا بۇ ئورىگىنالنى قايتا قولۇمغا ئالدىم ۋە ئۇنى ئەسلى پىلانلىغان «تۇران تەزكىرىسى» دېگەن نام ئاساسىدا «قەدىمكى تۇران تارىخى» دەپ ئاتىدىم. مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى تارىخىغا ئاتىغان بۇ كىتابىم ئالتايدىن ئالتۇنتاغقىچە، تەنسەن (چىلىيەنشەن)① دىن پامىر (كۆكئارت)غىچە بولغان مەركىزىي ئاسىيانىڭ مەركىزىي دىيارىنى، باشقىچە ئېيتقاندا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئانا ماكانىنى ئۆز سەھىپىلىرىنىڭ ئاساسلىق يورۇتۇش نۇقتىسى قىلىدۇ.

مەن بۇ كىتابنى ئۇنىڭ كىتابخانلىرىغا تەقدىم قىلىۋاتقىنىمدا، تارىخنىڭ بىلىم ۋە روھىيەت قاتلىمى تېخى مەردانە ھەقىقەت، ھەقىقىي ئىنسانىيەتچىلىك دەۋرىگە تولۇق قەدەم قويمىغانلىقىنى ھېس قىلىمەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە

① گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدىكى بۇ تاغ تارىختا بولۇپمۇ ھۇنلار زامانىدا خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە نەنسەن (南山) دەپ ئاتالغان، چىلىيەنشەن (祁连山) دەپمۇ ئاتالغان. بۇ تاغ چىلىيەن تېغى، چىلەن تېغى، تىلەن تېغى دەپمۇ ئاتىلىۋاتىدۇ. «چىلىيەن» ياكى «تىلەن» ھۇنچە ئىسىم بولۇپ، تەڭرىگە سېغىنىش مەنىسىدە دەپ قارىلىۋاتىدۇ. چىلىيەن تېغى قەدىمدە جەنۇبىي چىلىيەن تېغى ۋە شىمالىي چىلىيەن تېغى دەپ ئايرىلاتتى. شىمالىي چىلىيەن تېغى دېگەندە شىنجاڭدىكى تەڭرىتاغ كۆزدە تۇتۇلاتتى. جەنۇبىي چىلىيەن تېغى دېگەندە، كۆكئارت (پامىر)نىڭ بىر قىسمى، قۇرۇم (كۇئېنلۇن) تاغلىرى، ئالتۇن تاغ ۋە ھازىرقى چىلىيەن تېغى يەنى گەنسۇنىڭ جەنۇبىدىكى چىلىيەن تېغى قاتارلىقلارنى بىراقلا ئۆز ئۇقۇمى ئىچىگە ئالاتتى. «خەننامە غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دىكى جەنۇبىي تاغ (南山) دەل ئاشۇ بىر قاتار تاغلارنى كۆرسىتەتتى. شىمالىي تاغ (北山) دېگەندە تەڭرىتاغ كۆزدە تۇتۇلاتتى. ئالىمنىڭ بۇ يەردە كۆزدە تۇتقىنى گەنسۇنىڭ جەنۇبىدىكى ھازىرقى چىلىيەن تېغى. — نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن.

بىرىنچى بۆلۈم

ئىپتىدائىي تۇران جەمئىيىتى

كونساناپ مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى تارىخىغا ئائىت يېڭىدىن ـ يېڭى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلارنىڭ تېپىلىۋاتقانلىقىنى ، ئۇنىڭ داۋاملىق كۆپىيىپ ، بىزنىڭ قاراشلىرىمىزنى تولۇقلاشقا ، ئۆزگەرتىشكە تۈرتكە بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلىمەن . تارىخ ، نوقۇل ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلارنى ئاشكارىلاپ قالماي ، يەنە كىشىلەرنىڭ تارىخىي قاراشلىرىنىمۇ بىر ئىزىدا توختىتىپ قويمايدۇ . كەلگۈسى ئىزگۈلۈك ۋە گۈزەللىكنىڭ تەنتەنە دەرگاھى بولىدىغانلىقى ئېنىق . ھەقىقەتنىڭ غەلىبىسى بۇ تەنتەنىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە مۇقەددىمىسىدىن ئىبارەت .

1994 ـ يىل ، كەچكۈز ، ئۈرۈمچى .

بىرىنچى باب

مەركىزىي ئاسىيادا قەدىمكى مەدە- نىيەتنىڭ باشلىنىشى

1 . قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ جۇغرا- پىيىلىك مۇھىتى

يەر شارىنىڭ كىشىلىك ھاياتى ئۈچۈن زۆرۈر مۇھىتى بىئولوگىيىلىك تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ھايۋانات تۈركۈملىرىگە ماس ياشاش شارائىتلىرى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن شەكىللەندى . ئوخشاشلا ئۆسۈملۈك ، ھايۋانات بولۇپمۇ يۇقىرى دەرىجىلىك ھايۋاناتلارنىڭ ياشاش شارائىتلىرىنىڭ تەدرىجىي ھالاكەتكە يۈزلىنىشىگە ئەگىشىپ تەبىئىي ھالدا ئىنساننىڭ ھايات شارائىتلىرى ئاخىرلىشىشى مۇمكىن . ئەگەر ئاسمان جىسىملىرى ھادىسىلىرى تۈپەيلىدىن زېمىندا ۋىرۇستىن ئىنسانغىچە بولغان جانلىق جىسىم ھالاكىتى يۈز بەرمەي ، يەر شارىدىكى كىشىلىك ھاياتى شەرتلىرى بۇزۇلۇشى تۈپەيلى ئىنسانىيەت ھالاكىتى يۈز بەرگەندىن كېيىنمۇ ، كىشىلىكتىن ئىلگىرى پەيدا بولغان ۋە ھايات تەلەپلىرى كىشىلىكتىن تۆۋەن بولغان جانلىقلار يەنە بىر مەزگىل ياشىشى تەبىئىي . شۇنداق قىلىپ مەلۇم بولىدىكى ، ئىنسانىيەت خۇددى ھەر بىر شەخستەك ئىككى «يوقلۇق» (ئەدەم) ئارىسىدا ئۆز ھاياتىنى ، ئۆز تارىخىنى

يارىتىدۇ . ھايات مۇساپىسىدە ياخشىلىق بىلەن شۇغۇللانماق ھەر بىر ئادەم ئۆمرىدىكى ئەڭ ئالىي مەقسەت قىلىنىشى لازىم بولغىنىدەك ، كىشىلىك تارىخىغا نۇرانە تۆھپە قوشماق ھەر بىر خەلقنىڭ مۇقەددەس بۇرچى ۋە ئالىي ئىپتىخارىدۇر .

يەر شارىنىڭ كىشىلىك ھاياتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەرقايسى زۇنىلارنىڭ ھەرقايسى خەلقلەرگە بولغان مۇناسىۋىتى ئارقىلىق بىۋاسىتە گەۋدىلەنگەن . ھەر خىل جۇغراپىيىلىك رايون ۋە ئىقلىم چەمبەرلىرى ھەر خىل ئېتنولوگىيىلىك ئىنسان تۈركۈملىرى بىلەن تۇتاشقان . ئىنسانىيەت گەرچە ھايۋانات دۇنياسىغا قارىغاندا تېخىمۇ زور ۋە ئەركىن يۆتكىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولسىمۇ ، ئومۇملۇق جەھەتتە يەنىلا مۇئەييەن جۇغراپىيىلىك چەمبەر ۋە مۇئەييەن ئېتنولوگىيىلىك تۈركۈملەرگە بۆلۈنۈپ ياشاپ ئۆز تارىخىنى يارىتىپ ، ئۆز ئەنئەنىسىنى راۋاجلاندۇرۇپ كەلگەن .

«ۋەتەن» چۈشەنچىسى ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ھەر خىل مەنىدە بولۇپ كەلدى . ئۇ كېيىنچە ھۆكۈمرانلىق سەلتەنەتلەر تەرىپىدىن ئۇلارنىڭ ئەمر - پەرمانلىرى دەخلىسىز بولغان دۆلەتلەر ياكى دۆلەتلەر بىرلەشمىسىدىكى ھەر خىل خەلقلەر ۋە مىللەتلەرگە ئورتاق رىشتە سۈپىتىدە تەكىتلەندى . شۇنداق بولۇشىغا قارىماي پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقى شۇ نەرسىنى ئېتىراپ قىلىدۇكى ، «ۋەتەن» ئىككى قاتلاملىق مەنىدىكى ئېتنولوگىيىلىك تامغا ۋە ئاڭدۇر . بىرىنچىدىن ، ھەر بىر كىشىنىڭ ئۆز ئەجداد· ۋە ئەۋلادى بىلەن ياشاپ كەلگەن ماكان · جۇغراپىيىلىك چەمبىرىدۇر . بۇ تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ، تارىخىي جۇغراپىيىلىك ، رېئال — ئىجتىمائىي جۇغراپىيىلىك ماكان چەمبىرى بولۇپ «ۋەتەن» كاتېگورىيىسىنىڭ تاشقى شەرتىنى كۆرسىتىدۇ . ھەر بىر تۇغۇلغان پەرزەنت مۇشۇ ماكان چەمبىرىدە كۆز يورۇتىدۇ .

ئىككىنچىدىن ، ھەر بىر كىشىنىڭ ئۆز ئەجداد ۋە ئەۋلادى بىلەن ياراتقان ، ۋارىسلىق قىلغان مىللىي مەدەنىيەت تىپى ، ئېتنىك روھىيەت خەزىنىسى — تىل ، فولكلور ، ئەدەبىيات - سەنئەت ، ئۆرپ - ئادەت ، ئىقتىسادىي تۇرمۇش رىجىسى ، مىللىي تارىخى ، ئەقىدە - مىزانلىرى ، پەخىر - ئىپتىخارى ۋە ئار - نومۇس ئادەتلىرىدىن ھاسىل بولغان مىللىيەتلىك چەمبىرى بولۇپ ، بۇ «ۋەتەن» كاتېگورىيىسىنىڭ ئىچكى شەرتلىرىنى كۆرسىتىدۇ . ھەر بىر تۇغۇلغان پەرزەنت مۇشۇ مىللىيەتلىك چەمبىرىگە تۇغۇلىدۇ ، ئۇنىڭدىن ھالقىپ چىقىپ كېتەلمەيدۇ .

ھەر بىر ئادەم مۇئەييەن «ۋەتەن» ۋە «مىللىيەتلىك»كە تەۋە بولۇپ ، بۇ ئۇنىڭ پۈتۈن بىئولوگىيىلىك تۈزۈلمىسى ، ئىجتىمائىي خاراكتېرىگە يوشۇرۇن ئاڭ — تۇغما جىسمانىي ۋە ھېسسىي تامغا باسقان بولىدۇ . ئۇنىڭ قانداق ۋە قانچىلىك ئادەم بولالىشى ئومۇمەن ئۇ ياشىغان تارىخ مەزگىلىدىكى «ۋەتەن» ۋە «مىللىيەتلىك» قىممىتىگە باغلانغان .

«ۋەتەن» خۇددى ئانا قېلىپتەك ئۆز پەرزەنتلىرىنى يارىتىدۇ ؛ ئوخشاشلا ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى ئانا «ۋەتەن»نىڭ ھال- ئەھۋالى ، قىممەت - ئېتىبارى ۋە تەقدىر - قىسمەتلىرىنى يارىتىدۇ . ھەر كىم ، ھەر ئائىلە ئۆز ھال - پەزىلەتلىرىگە يارىشا ياشىغىنىدەك ، ھەر بىر مىللەتمۇ ھەممىدىن ئىلگىرى ئىچكى سەۋەبلىرى — ئۆز تۈركۈمىنىڭ ھال - پەزىلەتلىرىگە يارىشا تەقدىر - قىسمەت كەچۈرىدۇ .

«ۋەتەن»نى تەشكىل قىلغۇچى تاشقى ماكان ۋە ئىچكى مىللىيەتلىكتىن ئىبارەت ئىككى ئامىلدا ھەل قىلغۇچى ئامىل ئىچكى مىللىيەتلىكتۇر . ئەگەر بۇ ئامىل تارقاق ، نادان ۋە جاھالەت ئىچىدە قالغان بولسا ، تاشقى جۇغراپىيىلىك ماكان ئامىلى ئىستىلا ۋە دەپسەندە پەنجىسىدە ئۆز پەرزەنتلىرىگە زىت ۋاستىگە ئايلىنىدۇ . روشەنكى ، مىللىيەتلىك تىپىك خاسلىقى ۋە

شۇ سەۋەبلىك باشقا مىللىيەتلىك تۈركۈم تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىشتىن ئۆزگە تەقدىرگە دۇچ كەلمىسىمۇ، ماكان ۋە ئۇنىڭ بايلىقلىرى ھەر قانداق ئېتنىك تۈركۈم تەرىپىدىن چەتكە قېقىلماي ئۆزلەشتۈرۈلىدىغان ئوبيېكتتۇر. «ۋەتەن»نى تەشكىل قىلغۇچى ئىككى ئامىلنىڭ بىر - بىرىدىن ئاجرىلىپ كېتىشى بىر - بىرىگە قارشى قىممەتكە ئىگە بولۇشى، تارىخنى بۇرمىلاش ۋە يەرلىك مىللەتنىڭ ئېتنىك مەدەنىيىتىنى ھاقارەتلەشتىن ئىبارەت غەيرىي نورماللىقنى جەزىملەشتۈرىدۇ. تەنتەنىلىك ئىبارىلەر بىلەن بېزەندۈرۈلگەن بۇ تارىخىي يۈزلىنىشنىڭ پاجىئەلىك ماھىيىتىنى كۆرمەسلىك ھەقىقەتتىن مەھرۇملۇقتۇر. بۇ پاجىئە ئۈچۈن پىداكارلىق قىلىش ساتقۇنلۇقتۇر.

«ۋەتەن» تارىخى ئىنسانىيەتنىڭ ئۆز - ئۆزىنى بىلىش، ئۆز ماھىيەتلىرىنى ئىزدەش، يورۇقلۇق ۋە ھەقىقەت ئىچىدىكى ھۆرلۈك ئۈچۈن كۈرەش قىلىش تارىخىدىن بىر مىنۇتمۇ ئايرىلمايدۇ. بۇ ئۇلۇغ ئىنسانىيەت بىلەن بىللە «ۋەتەن» ۋە مىللەتنىڭ نۇرانە ئىستىقبالىدىن غايەت زور مۇمكىنلىكلەرنى يوققا چىقارمايدۇ. روشەنكى، ھەرىكەت ئالەمنىڭ تىنىقى، ئۆزگىرىش جاھاننىڭ بىقارار قىياپىتىدۇر. مۆجىزە — شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەرنىڭ چېكىگە يەتكەندىكى قايرىلىپ تەبەسسۇم قىلىشىدۇر. تارىخ ھەرقانداق پەيدا قىلغۇچى سەۋەبنىڭ ھالاك قىلغۇچى سەۋەبلىكىنى ئەزەلدىن نامايىش قىلىپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن براخمان دىنىدىكىلەر كۆپ قوللۇق سىۋا ئىلاھىنى ھەم ئالەم بىنا قىلغۇچى ھەم ئالەمنى ھالاك قىلغۇچى مۇئەككەل دەپ ئېتىقاد قىلغانىدى.

ھەرقانداق مىللەت مىللىي تارىخىنى، ۋەتەن تارىخىنى بىلىش ۋە بۇنىڭدىن ئىپتىخارلىنىش ھوقۇقىغا ئىگە. بۇ تولىمۇ نورمال ئىنسانپەرۋەرلىككە ئۇيغۇن ئىنسانىي ھوقۇق قارىشىدۇر. ھەرقانداق ۋاسىتىلەر بىلەن بۇ ھوقۇقنى بوغماق، ھاقارەتلىمەك

ۋە بۇرمىلىماق زېمىن كېڭەيمىچىلىكى ۋە مىللىي شوۋىنىزم ئالامىتى بولۇپ، ئومۇملۇق جەھەتتە پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە ۋە مەدەنىيلىككە زىت زوراۋانلىقتۇر. مىللەتلەرنى مىللەتلەرگە، پۈتكۈل ئىنسانىيەتنى بىر - بىرىگە قارشى قويۇش بىلەن مىللەتلەرنى، ئۇلارنىڭ قېرىنداشلىق ۋە مەدەنىيەت تۈركۈملۈك ئالاھىدىلىكلىرىنى، بۇلاردىن تەبىئىي يوسۇندا كېلىپ چىقىدىغان ھوقۇقىي مۇمكىنلىكلىرىنى ئىنكار قىلىش ۋىجدانسىزلىق، ئادالەتسىزلىك ۋە قەستكارلىق ھېسابلىنىشى لازىم. بۇ قائىدىلەر ئوچۇق - يورۇق كۆچكە ئىگە بولمىغان جايدا سۆزلەنگەن مۇقەددەس ئىبارىلەر سۈنئىي ياساندۇرۇلغان ساختىلىقتىن ۋە بۇ ساختىلىقنىڭ ئۆز - ئۆزىنى ئاشكارىلىشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. خەلقلەر ئارىسىغا ئۇنىڭ مەلۇم قىسمى بىلەن بىرلىشىۋېلىپ، ئۇنىڭ مەلۇم يەنە بىر قىسمىغا قارشى تۇرۇۋېلىشنى ئىدىيە، روھىيەت ۋە دىپلوماتىك سىياسەت قىلىۋېلىش، ئاتالمىش «يىراقتىكىلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، يېقىندىكىلەرگە ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىسى»دۇر. بۇنداق قىلمىش ئىنسانىيەتنىڭ جاھالەت دەۋرىگە خاس بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش ھازىرقى زامان جاھالىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

تارىخ تولىمۇ ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇنىڭ كەلگۈسىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن. ئىنسانىيەت تېخى ھەقىقىي ئىنسانپەرۋەر ئىنسانىيەتكە ئايلىنىپ بولالمىغان بولسىمۇ، بۇ جەريان ئۈچقۇر ۋاقىتقا ئەگىشىپ تەدرىجىي يۈز بەرمەكتە. ئاقىلانە ئىنساننىڭ بۇرچى ئۆتمۈش بىلەن كەلگۈسى ئارىسىدىكى ھازىرقى تارىخنى تېخىمۇ ئىنسانىيلىككە، ئۇنىڭ ئەركى ۋە كىشىلىك قىممىتىگە لايىق قىلىپ يارىتىشتىن ئىبارەت. كەلگۈسىنىڭ كۈچلۈك مەسخىرىسى بىلەن مەدھىيىسى خۇددى قىيامەت كۈنىدىكى ھۆكۈم لەۋھەلىرىدەك ئەبەدىي تەكرارلىنىدىغان يەكۈندۇر. ھەرقانداق ھاكىمنىڭ سەلتەنەت

تەختى ـ تاجى ، ھەرقانداق پېقىر ـ مەھكۇمنىڭ گادايلىق ھاسا ـ تاۋىقى ، ھەرقانداق مەدەنىيەت ياكى ھاقارەت سالنامىلىرى بۇ ئەبەدىي تەكرارلىنىدىغان يەكۈننىڭ ھەقىقەت نۇرى ۋە مۇقەددەس كۈچى ئالدىدا ئاجىزدۇر . ھازىرقى ياۋروپالىقلارنىڭ بىر زامانلاردا ئامېرىكا ئىندىئانلىرى ، نېگىرلىرى ۋە ئېسكىموسلار ئۈستىدىكى مىلتىق دورىسىغا يۆلەنگەن زورلۇق ـ زومبۇلۇقلىرىنى ئەيىبلەيدىغان ئەسەرلەرنىڭ ئۆزلۈكسىز مەيدانغا كېلىشى ئاقىلانىلىك ۋە مەردانىلىقتۇر . ئاجىز خەلقلەر ئۈستىدە يۈز بەرگەن مىڭلىغان ـ ئونمىڭلىغان ناھەقلىقلارنىڭ قايتا قاراپ چىقىلىدىغان پۇرسىتى بولماي تۇرۇپ ، ئىنسانىيەت نۇرانە كەلگۈسىگە قەدەم باسالمايدۇ . بۇنى ئىنكار قىلىش زوراۋانلىق مەنتىقىسى ۋە روھىيىتىدۇر . بۇنى ئېتىراپ قىلىش جاھالەتتىن ئويغىنىش ۋە پۈتكۈل ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ئۇلۇغ قۇدرىتىگە ھەقىقىي ئىشەنچ باغلاش جاسارىتىدۇر .

مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەجدادلىرى ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ياشاپ گۈللەندۈرگەن ئېتنىك ماكان — ئەنئەنىۋى ۋەتەن — مەركىزىي ئاسىيادا مەيدانغا كەلدى .

«مەركىزىي ئاسىيا» جۇغراپىيە — ئېتنولوگىيىلىك مەنىدە ، خۇددى جۇغراپىيە — سىياسىي (گېئو ـ پولىتىك) مەنىدىكىدەك دۆلەت سېپىلى ياكى چېگرا سىزىقلىرى بىلەن قۇلۇپلانغان رايون بولماستىن ، مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈمىنىڭ ئۇرۇقداشلىق — نەسىلداشلىق ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقى تامغا ـ ئۇچۇر ، مەدەنىيەت ـ ئەنئەنىلىرى بىلەن خاراكتېرلەنگەن زونىدۇر . ئۇ ، شىمالدا بايقال ، شىمالىي ئالتاي ۋە دەشتى قىپچاقتىن جەنۇبتا چىلىيەنشەن (ھەتتا خۇاڭخې دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىنى) ، ئالتۇنتاغ ۋە ھىندىقۇش ئېتەكلىرىگىچە بولغان زېمىننى ئۆزىنىڭ بىر قەدەر مۇقىم

چەمبىرى قىلغان . ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك جەھەتتىكى ئالاھىدە ئىچكى چەمبىرى : غەربى جەنۇبىي سىبىرىيە ، دەشتى قىپچاق ، يەتتە سۇ ، موڭغۇل دالاسى ۋە ئوردۇستىن قاشقوۋۇققىچە بولغان جايلار ھەم شىنجاڭ رايونى بىلەن خارەزمنى شۇنداقلا فەرغانە ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ماۋەرائۇننەھر زېمىنلىرىدىن تەشكىل تاپقان . ئوردۇستىن قاشقوۋۇققىچە بولغان قەدىمكى دىغار ، كۈيفاڭ ، ساك ـ توخار زېمىنلىرى بىلەن ئامۇدىن جەنۇبقا سوزۇلغان زېمىنلار مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى پائالىيىتى بىلەن باشقا رايونلاردىكى ئىزچىل تۇتاشمىغانلىقىنىمۇ ئېتىراپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ . ئەلۋەتتە جەنۇبىي ئورال ۋە كاۋكاز رايونلىرىدىمۇ بىر زامانلاردا تۈركىي خەلقلەر قايناق مەنزىرە ھاسىل قىلغان .

مەركىزىي ئاسىيانى شىنجاڭ ۋە بايقال ـ ئورخۇن ۋادىسى ، ماۋەرائۇننەھر ۋە غەربى جەنۇبىي سىبىر بىلەن يەتتەسۇ ـ قىپچاق دالالىرى دائىرىسىدە تېخىمۇ ئىخچاملاش مۇمكىن . بايقال ـ يەنسەي ، ئورخۇن ـ سېلېنگا ، ئىلى ـ يەتتەسۇ ، تارىم ۋە سىر ـ ئامۇ دەريالىرىنى باغرىغا بېسىپ ياتقان بۇ جۇغراپىيىلىك — ئېتنولوگىيىلىك زېمىن دەل مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈمىنىڭ يەنى مىلادىيىدىن كېيىن «تۈرك» ئىبارىسىدە ئومۇملاشقان خەلقنىڭ ئانا زېمىنىدىن ئىبارەت . بۇ تارىخىي ھەقىقەتنىڭ كېيىنچە قامال قىلىنىشىنى ، بۇ خەلقنىڭ ئۆزىنى «تەڭرىنىڭ ئەركە پەرزەنتلىرى» دەپ بىلگەن ئەجدادلىرى ئويلاپمۇ كۆرمىگەندى . بۇ زېمىننىڭ بۈگۈنكى خەرىتىسىنى ئېچىڭلارچۇ ! توردەك ھەممە جاينى قاپلاپ كەتكەن يەر ناملىرىغا نەزەر سېلىڭلارچۇ ! مانا ، مۇشۇ قامال زەنجىرلىرى ، ئەسلى ھەقىقەتنى بويۇتۇش ئۈچۈن سېھىرلەنگەن .

ئالتاي ـ تارباغاتاي تاغلىرى ، تەڭرىتاغلىرى ، پامىر تېغى ، قاراقۇرۇم ۋە ئالتۇنتېغى بويىدىن بەش يۈز مىليون يىللار ئىلگىرى چايقىلىپ تۇرغان بەھەيۋەت دېڭىز ئىدى . تارىم ۋە يارىش

(جۇڭغارىيە)تىن ئىبارەت قوشكېزەك ئويمانلىقلار مۇشۇ چەكسىز دېڭىزدىكى ئىككى پارچە ئارال بولغان. بۇنىڭدىن ئۈچ يۈز مىليون يىللار ئىلگىرى يۈز بەرگەن تاغ تۈزۈلۈش ھەرىكىتى نەتىجىسىدە بۇ دېڭىزلار كۆتۈرۈلۈپ، چوقچايغان تاغ تىزمىسىغا ئايلاندى. بۇنىڭدىن ئىككى يۈز مىليون يىللار ئىلگىرى تاغلار ئارىسىدىكى چۆكۈش ھادىسىسى تۈپەيلى، بۇ تاغ تىزمىلىرى پارچىلىنىپ كەتكەن. تەڭرىتاغلىرىنى مىسالغا ئالساق، ئۇ بىر قانچە پارچە تاغلارغا ئايرىلغان ۋە ئۇنىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىدىكى ئىككى ئارال تارىم ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىغا ئۆزگەرگەن.

تارىم ئويمانلىقى شەرقىي تەرىپى پەس، شەرقتىن غەربكە كۆتۈرۈلمە ھالەتتە جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقىدىكى لوپنۇر ساھىلى دېڭىز يۈزىدىن 768 مېتىر ئېگىزلىكتە بولسا، ئۇنىڭ غەربىي تەرىپى — پامىر ئېتەكلىرى دېڭىز يۈزىدىن 1300 مېتىر ئېگىز. تارىم ئويمانلىقى غەربىي ۋە شەرقىي يەر ھالىتىدە 532 مېتىر ئېگىز - پەسلىك پەرقىدە تۇرىدۇ.

جۇڭغار ئويمانلىقى دەل بۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، شەرقتىن غەربكە قاراپ چۆكمە ھالەتتە جايلاشقان. ئۇنىڭ شەرقىي قىسمى دېڭىز يۈزىدىن مىڭ مېتىر ئېگىز بولسا، ئۇنىڭ غەربىي قىسمى — ئېبىنۇر (قىزىلتۇز) كۆلى بويى دېڭىز يۈزىدىن 189 مېتىر ئېگىز بولۇپ، غەرب بىلەن شەرق سېلىشتۇرمىسى تەخمىنەن ئۈچ يۈز مېتىر پەرقلىنىدۇ.

تارىم ئويمانلىقى شەرقتىن غەربكە 1500 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا، شىمالدىن جەنۇبقا 600 كىلومېتىر كەڭلىككە جايلاشقان. تارىم ئويمانلىقىنى ئوراپ تۇرغان تەڭرىتاغ، پامىر ۋە قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن تەكلىماكان چۆللۈكىدىكى كۆل ۋە سازلىقلارغىچە بولغان قاتلام تاغلىق — شېغىللىق — بوستانلىق — شورتاڭلىق (جۈملىدىن كۆل ۋە سازلىق)دىن

ئىبارەت بەش بەلۋاغدىن تۈزۈلگەن. تارىم ئويمانلىقىنى شىمال، غەرب ۋە غەربىي جەنۇب تەرەپتىن ئوراپ تۇرغان بەھەيۋەت تاغلاردا مەڭگۈلۈك مۇزلۇقلار ساقلانغان. مەركىزىي ئاسىيانىڭ ھۆل - يېغىنى كەم، قۇرغاق زېمىنى ئۈچۈن فىدچېنكو، مۇزتاغ ئاتا، كۆنگۈر، خانتەڭرى، تۆمۈرتۈ، مۇزئارت، بوغدا ئۇلا، قارلىقتاغ قاتارلىق مۇزلۇق چوققا بەلۋاغلىرى خۇددى سۇ مەنبەسى، ھاياتلىق مۇئەككىلىدەك مۇقەددەس بولۇپ، ئۇلار خۇددى ئاق باشلىق قىران قۇشتەك بۇ زېمىن ئۈستىدە قانات تۈگۈپ يېتىشىدۇ. مۇزلۇق ۋە چۆللۈكنىڭ تەبىئىي گارمونىيىسى ۋە ئېكولوگىيىسىگە قارىتىلغان ھەرقانداق نادانلىق ياكى بۇلاڭچىلىق خاراكتېرىدىكى بۇزۇپ - بۇلغاش كەچۈرگۈسىز ئىجتىمائىي قىرغىنچىلىق بىلەن باراۋەردۇر. تاغلىق بەلۋاغنىڭ قوراش — ئۇۋۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان شېغىللىق قاتلام گەرچە ئۆزى سۇ مەنبەسى ھېسابلانمىسىمۇ. ھەرقايسى بوستانلىقلارنى تاغ تەرەپتىن ئوراپ ۋە ئاجرىتىپ تۇرغان بۇ دەشت - سايلار تاغ سۇلىرىنىڭ ئەركىن كەلكۈن كارىدورىدۇر. بوستانلىقلاردا ئۆرلەپ ئېقمۇاتقان تاغ سۇلىرى تاغلىق بەلۋاغدىن كېيىن شېغىللىق بەلۋاغدا گاھى ئاشكارا، گاھى شېغىللىق زېمىن ئاستىدىن ئېقىپ چىققان. خوتەن، يەكەن، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا، كورلا، چەرچەن، نىيە بوستانلىقلىرى ئەنە شۇلار ئېچىدىكى سۇ ئېقىن مىقدارى بىر مىڭ كۇادرات كۇب مېتىردىن ئاشىدىغان بوستانلىقلار ھېسابلىنىدۇ. تارىم — تەكلىماكاننىڭ تارىخىي جۇغراپىيىلىك شەجەرىسىدە خوتەندىن چەرچەنگىچە جەنۇبتىن تەكلىماكاننى كېسىپ ئۆتۈپ، ئاقسۇ كۇچا ساھىلىغا يېتىپ كېلىدىغان تۆت دەريا ئېقىنىنىڭ بولغانلىقى مەلۇم. ۋەھالەنكى، تەكلىماكاننىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىدىكى چۆللۈك ۋە بوستانلىق ھەرىكىتى جەريانىدا ھازىر پەقەت خوتەن دەرياسىلا بۇ قورقۇنچلۇق قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ، قالغان ئۈچ ئېقىن قۇم

باغرىغا غەرق بولۇشقان . بوستانلىقلار — قۇم ۋە شېغىللىق چۆل دېڭىزىدىكى يېشىل ئاراللار تۈسىنى ئالغان بولۇپ، ئۇ ئىپتىدائىي تېرىقچىلىق، ئولتۇراقلىشىش، شەھەر - قەلئە پادىشاھلىقلىرىنىڭ پائالىيەت سەھنىسى بولغان. «ئاۋېستا»دا كۆچمەن تۇرمۇش، جەزىرە ھاياتىغا قارشى قويۇلغان بوستانلىق ۋە تېرىقچىلىق يورۇقلۇق تەڭرىسىنىڭ ھامىيلىقىدا تەرىپلەنگەنلىكى سەۋەبسىز ئەمەس ئىدى. بوستانلىق بەلۋېغىدىن كېيىن باشلانغان پارچە قۇملۇقلار ئىچىگە دۇنياغا داڭقى كەتكەن تەكلىماكان چۆللۈكى جايلاشقان. «تەكلىماكان» ئىبارىسى ماۋەرائۇننەھردىكى قاراقۇم، قىزىلقۇم قۇملۇقلىرىدەك ئېنىق بىر مەنىگە ئىگە ئەمەس. «ماكان» ئىبارىسىدىن توخرى (توخار) ۋە سوغدىلار ئۆزلەشتۈرگەن پارسىي ئىبارىنى پەرق ئېتىمىز. «تەكلى» ئىبارىسىنى، «تەكلىك» (ئۈزۈم تەكلىرى ئۆستۈرۈلگەن) ۋە «تەركى» (قۇم بېسىپ تاشلانغان) ماكان مەنىسىدە ئىزاھلىغۇچىلار بار. بۇ ئىزاھلار تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ بىرىنچى قاتلىمىدىن تېپىلغان خارابىلەر ۋە ئۈزۈم تاللىرى قالدۇقلىرىغا نەزەر سالغىنىمىزدا ئورۇنسىز كۆرۈنمەيدۇ. بىز تاڭ سۇلالىسى مەنبەلىرىدە تەكلىماكاننى ياكى ئۇنىڭ ئالاقىدار بىر قىسمىنى «تۇلۇن چى» (突伦碛) دەپ يېزىلغانلىقىنى كۆرۈمىز. خەن سۇلالىسى مەنبەلىرىدە بولسا، تاكلىماكاننىڭ شەرقىي قۇملۇقى «بەي لۇڭ چى» (白龙碛) دەپمۇ يېزىلغان. ئالدىنقىسى «تۇران قۇملۇقى»، كېيىنكىسى قۇملۇق شەكلىنى تەسۋىرىي ئىپادىلەش يۈزىسىدىن «ئاق ئەجدىھا قۇملۇقى» دېگەن مەنىدە بولغان. تەكلىماكان ئون مېتىردىن 300 مېتىر ئېگىزلىكتىكى بىھېساب قۇم بارخانلىرى بىلەن تولغان، شامال چىرقىراپ، بوران ھۆۋلاپ تۇرىدىغان تىلسىم بولسىمۇ، ئۇ مۇتلەق مەنىدىكى ئىنسان ئايىغى يەتمىگەن ئۆلۈك قۇم دېڭىزىمۇ ئەمەس. ئۇنىڭغا بۇلاق ۋە كۆللەر، تارماق ئېقىنلار

ۋە كىچىك بوستانلار، چەكسىز ئىپتىدائىي توغراقزارلىقلار جايلاشقان. مىسىر ئەلئېھراملىرىدەك بارخانلار بىلەن بەسلەشكەن قەدىمكى قەسىر - قەلئەلەر، شەھەر - يېزىلارنىڭ خارابىلىرى بۇ تىلسىمدىكى يەنە بىر سىردۇر. يېقىنقى يىللاردىن بېرى، تەكلىماكاننىڭ جۇغراپىيىلىك، تارىخىي ۋە ئۆسۈملۈك - ھايۋانات ئالاھىدىلىكىدىن تاشقىرى ئۇنىڭ چەكسىز نېفىت دېڭىزىنى كۆمۈپ ياتقانلىق قىممىتى دىققەتكە سازاۋەر بولدى. بۇ تالاي تارىخىي ھېكايەتلەرگە ئىلھامچى، ئەلۋەتتە.

يارىش (جۇڭغار) ئويمانلىقى ھازىرقى شىنجاڭ رايونىدىكى ئىككىنچى چوڭ قۇملۇق بولۇپ، قۇربان تۇڭغۇت چۆلى 50 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بوشلۇقنى ئىگىلەپ ياتىدۇ. تۆت تەرىپى ئېگىز تاغلىقلار بىلەن قورشالغان تەكلىماكان چۆللۈكىدىن پەرقلىق بولغان قۇربان تۇڭغۇت چۆللۈكى غەربىي تەرىپى ئوچۇق بولۇپ، شىمالىي مۇز ئوكيان ۋە ئاتلانتىك ئوكياندىن كەلگەن نەم ھاۋا تەسىرىدە تۇرىدۇ. بۇ ھالەت جۇڭغار چۆللۈكىنىڭ تەكلىماكاندىن پەرقلىق — ھەرىكەتچان ئەمەس، يېرىم مۇقىم قۇملۇق ھالىتىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

شىنجاڭ رايونىدىكى بەھەيۋەت تاغلار ئېتەكلىرىگە نۇرغۇن دەريا ۋە ئېقىنلار جايلاشقان. 260 (ئاساسلىقى 100 دىن ئارتۇق) دەريانىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى 85 مىليارد 200 مىليون كۇب لېتىردىن كۆپ بولۇپ، خۇاڭخې دەريا ئېقىنىدىن 1.8 ھەسسە كۆپ. يەكەن (زەرەپشان) دەرياسى، خوتەن (يۇرۇڭقاش ۋە قاراقاش) دەريالىرى، قەشقەر (قىزىل) دەرياسى، ئاقسۇ دەريالىرى قوشۇلۇپ تارىم دەرياسىنى ھاسىل قىلىدۇ، تارىم شەرققە قاراپ ئېقىش جەريانىدا ئۆگەن دەرياسى، كۆنچى دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا جەنۇبىدىن ئېقىپ چىققان يۇلتۇز، قايدۇ (قارا شەھەر دەرياسى) دەريالىرى باغراش كۆلىگە

قۇيۇلىدۇ . لوپنۇرغا چەرچەن دەرياسىنىڭ شەرقى شىمالىي تارمىقى يېتىپ بارىدۇ ، كېرىيە دەرياسى تەكلىماكاننى كېسىپ ئۆتكەن ئۆتمۈشىنى ئۇنتۇپ ، قۇملۇققا سىڭىپ كېتىدۇ .

خانتەڭرى ئېتىكىدىن شىمالغا ئاققان تېكەس دەرياسى بىلەن نارات چوققىسىدىن چىققان كۈنەس دەريالىرى قاش ۋە قورغاس دەريالىرى بىلەن ھەيۋەتلىك ئىلى دەرياسىنى ھاسىل قىلىپ ، قازاقىستاندىكى بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ .

ئالتاي تاغلىرى ئېتىكىدىن چىققان ئېرتىش ، ناخارا ئېرتىش ، كىرىن ، بۇرچىن ، قابا ، كىبېك دەريالىرى زايسان كۆلىدە بىر مەزگىل تىنغاندىن كېيىن ، زايساننىڭ شىمالىدا ئوب دەرياسىنى ھاسىل قىلىپ شىمالىي مۇز ئوكيانغا قۇيۇلىدۇ .

ئۆرۈڭگۈر دەرياسى بۇرۇلتوقاي كۆلىگە ؛ لوكلۇن ، ماناس دەريالىرى ئەسلى ئىزى بويىچە ئايار كۆلىگە ؛ ئىمىل دەرياسى ئاراق كۆلىگە ؛ كۇيتۇڭ ۋە بورتالا دەريالىرى ئېبنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ .

شىنجاڭدا يەنە نۇرغۇن پارچە دەريا ـ ئېقىنلار بار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئېقىن مۇساپىسى خۇددى ئۇرۇمچى دەرياسىدەك بىر قەدەر قىسقا .

فەرغانە ۋادىسى تەڭرىتاغلىرىنىڭ غەربىي ئېتىكىدىكى يەنە بىر تاغلار ئوراپ تۇرغان مۇنبەت بوستانلىقتۇر . كاينوزويىلىك دەۋرىنىڭ 3 ـ ئېراسىدىن ئىلگىرى فەرغانە بىر دېڭىز ئىدى دەپ قارالماقتا . كېيىنچە ئۇ پۈتۈن ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئىگىلەپ تۇرغان دېڭىز ئاقمىسىدىن ئايرىلىپ چىقتى . تاغ كۆتۈرۈلۈش ھەرىكىتى ۋە زېمىن قىياپىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ، تاغلاردىن ئېقىپ چۈشكەن لاتقىلارنىڭ ئىلگىرىكى دېڭىزدىن قالغا سۇزۇك كۆللەرنى غەربكە سۈرۈشى نەتىجىسىدە قېلىن لاتقا قاتلىمىغا ئىگە فەرغانە ئويمانلىقى شەكىللەنگەن . فەرغانە تۇزلەڭلىكى 150 كىلومېتىر كەڭلىك ، 300 كىلومېتىر

ئۇزۇنلۇقتا ياتىدۇ . ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپى دېڭىز يۈزىدىن بىر مىڭ مېتىر ، غەربىي تەرىپى (پامىر ئېتىكىدىكى خوجەند ئەتراپى) دېڭىز يۈزىدىن 300 مېتىر ئېگىزلىككە تۆۋەنلەپ بارىدۇ . فەرغانە ۋادىسىنى سۇغارغان نارىن ۋە قاراسۇ دەريالىرى قوشۇلۇپ ماۋەرائۇننەھرنىڭ غول دەريالىرىدىن بولغان سىر (سەيخۇن) دەرياسىنى ھاسىل قىلىدۇ .

پامىرنىڭ غەربىي ئېتىكىدىكى ئېقىنلاردىن ھاسىل بولغان ئامۇ دەريا (جەيخۇن) ماۋەرائۇننەھرنىڭ جەنۇبىدا سوزۇلۇپ ياتىدۇ . زەرەپشان ، قاشقار ۋە سۇرخان دەريالىرى ماۋەرائۇننەھر-نىڭ جەنۇبىي قانىتىنى سۇغىرىدۇ . 350 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر جايىنى ئىگىلەپ ياتقان قاراقۇم چۆللۈكى تۇران تۇزلەڭلىكىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى كوپېت تېغىنىڭ پارچىلانغان قۇم ـ شېغىللىرىدىن ، تەڭرىتاغ ۋە پامىرنىڭ غەربىي ئېتىكىدىن ئارال ۋە كاسپىي دېڭىزىغا قاراپ سۈرۈلگەن قەدىمكى دېڭىز سۇيىنىڭ قالدۇق لاتقىلىرىدىن ھاسىل بولغان . قىزىلقۇم چۆللۈكى قاراقۇمدىن ئېگىزرەك يەر كۆكسىگە جايلاشقان سىر دەريا ئېقىنىغا تاشكەنت ، زەرەپشان ۋادىسىغا بۇخارا ۋە سەمەرقەنت ، ئامۇ دەريا بويىغا تېرمىز ۋە خىۋە شەھەرلىرى جايلاشقان . خارەزم بوستانلىقى ئامۇ دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇش ئاغزىدىكى لاتقىدىن ھاسىل بولغان .

ئىلى ، ئاقسۇ ۋە قاراتال دەريالىرىدىن ھاسىل بولغان يەتتە سۇ ۋادىسى جەنۇبقا قاراپ فەرغانە ۋە سىر دەريا ئېقىنى بىلەن تۇتاشقان زېمىن قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرنىڭ مۇھىم قورغىنى ئىدى . بۇ زېمىنغا ئىسسىقكۆل ، چۇ (سۇياب) ، تالاس دەريالىرى جايلاشقان .

ئالتاي ، تارباغاتاي تاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي قىسىملىرىدا مەشھۇر «ئانا ساي» — يەنسەي دەرياسى تارماقلانغان . زايسان تاشقىنلىرىدىن ئوب دەرياسى ئېتىلىپ

چىققان . ئالتاي تاغلىرىنىڭ شەرقى شىمالىي يۆنىلىشىگە تىلەنغۇت ، خاكاس خەلقلىرى زېمىنلىرى جايلاشقان . بۇ ئارىيانلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى پائالىيەت سەھنىسى ، بازىرىق ، «قاراسۇق مەدەنىيىتى»① قاتلاملىرى ۋە ئاسىنا ساكلىرى بىلەن ئاشېد موڭغۇللوئىدلىرى قوشۇلۇپ تۈركىي قوۋملەرنى شەكىللەندۈرگەن زېمىن .

كاينوزويلىق (يېڭى هايات) دەۋرىنىڭ 3 - ئىراسىدا مەركىزىي ئاسىيا زېمىنى هازىرقى تەبىئىي جۇغراپىيىلىك هالەتكە كەلگەندىن كېيىن ، بۇ دەۋرنىڭ 4 - ئېراسىغا كەلگەندە ئىنسانىيەت مەيدانغا چىقتى . شۇنى ئەسكەرتىش هاجەتكى ، هازىرقى مەدەنىيەتلىك ئىنسانىيەت يەنىلا يەر شارى تارىخىنىڭ ئەنە شۇ يەر تۈزۈلمىسى (تىكتونىكىسى) ئېراسىدا تۇرماقتا .

ئىنسانىيەت مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن يەر تۈزۈلمىسىدە زور ئۆزگىرىش — تىكتونىك ئېرا خاراكتېرلىك هادىسە يۈز بەرمىگەن بولسىمۇ ، كىلىمات خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش يۈز بەردى . تەخمىنەن بىر مىليون يىللار ئىلگىرى يۈز بەرگەن بىر قانچە قېتىملىق مۇز قاپلاش هادىسىسى ئىپتىدائىي ئىنسان هاياتىدىكى غايەت زور تەبىئەت هادىسىسى هېسابلىنىدۇ . ئۇنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق :

4 - ئېرانىڭ باشلانغان چېغىدىلا كىلىمات تېزلىكتە قۇرغاقلاشتى ، يايلاقلار تېخىمۇ قۇرغاق قۇملۇق ۋە يېرىم قۇملۇقلارغا ئايلىنىشقا باشلىدى . تۇران ۋادىلىرىنى كەڭ كۆلەمدە چۆل قاپلىدى . گراشىموۋنىڭ ئىسپاتلىشىچە ، تارىم ۋادىسى بىلەن ماۋەرائۇننەهر ئاسىيا - ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ

① «قاراسۇق مەدەنىيىتى» سىبىرىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا تېپىلغان مەدەنىيەت ئىزى . بۇ مەدەنىيەت دىڭلىڭ - ساكلارغا تەۋە . قاراسۇق شۇ جايدىكى دەريانىڭ نامى . بۇ دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى شەهەرمۇ قاراسۇق دەرياسى ۋادىسىدىن تېپىلغان بىرونزا مەدەنىيىتىدۇر . بۇ مەدەنىيەت يەنىسەيدىن تارتىپ غەربكە قاراپ ئالتاي ۋە قاراغاندا رايونلىرىغىچە يېيىلغان .

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن .

چۆللۈك بەلۋېغىغا مەنسۇپ بولۇپ ، 4 - ئېرانىڭ بېشىدا ئۇنىڭ هاۋاسى تولىمۇ قۇرغاق بولغان . هۆل - يېغىن قىسلىقى ، ئېگىز تاغلىق رايونلاردا هاۋا ئالماشتۇرۇشنىڭ ئاجىزلىشىشى ، تاغلىقلاردا مۇز قاپلاش هادىسىسىنىڭ يۈز بېرىشى مۇز دەۋرىنىڭ بېشارىتى ۋە ئالامىتى ئىدى . ئارقىدىنلا ئاسىيا - ياۋروپا ۋە ئامېرىكىنىڭ شىمالىي قىسمىنى پۈتۈنلەي مۇز قاپلىدى . مەركىزىي ئاسىيانىڭ هەممە قىسمىدا ئۇنىڭ تاغلىق رايونلىرىنى ئاساس قىلغان مۇز قاپلاش هادىسىسى يۈز بەردى . مانا هازىرمۇ بۇ تاغلىقلاردا ئۇنىڭ قالدۇقى ساقلانماقتا . فىدچېنكو مۇزلۇقى هازىر 77 كىلومېتىر سوزۇلغان ، 500 مېتىر قېلىنلىقتا بولسا ، ئۇ چاغدا 180 — 200 كېلومېتىر سوزۇلغان ، بىر مىڭ مېتىر قېلىنلىقتا بولغان . دېڭىز يۈزىدىن 6 — 7 مىڭ مېتىر ئېگىزلىكتىكى مۇزلۇق چوققىلاردىن تاشقىرى ، دېڭىز يۈزىدىن 5 مىڭ مېتىر ئېگىزلىكتىكى تاغ ۋە تاغ قاپتاللىرىدىمۇ هازىرقى كۆندىمۇ چوڭ تىپتىكى مۇزلۇقلار ساقلانغان . مۇزتاغ ئاتا ، كۆنگۈر چوققىسى ، خانتەڭرى ، تۆمۈرتۈ چوققۇسى ، مۇزئارت ، بوغدا ئۇلا چوققىلىرى ئالدىنقى تىپتىكى مۇزلۇقلارغا كىرىدۇ . 67 كىلومېتىر جايغا سوزۇلغان ئىنالچۈك مۇزلۇقى ، 30 كىلومېتىر جاينى بېسىپ ياتقان تەككە مۇزلۇقى ، 20 كىلومېتىر كېلىدىغان كاچىكار مۇزلۇقى ، ئاقسۇنىڭ شەرقى ، خانتەڭرىنىڭ جەنۇبىدىكى سالزاس مۇزلۇقى ئوتتۇرا تىپتىكى مۇزلۇق هالىتىدە ساقلانماقتا . ئەگەر هازىر دېڭىز يۈزىدىن 3000 — 3500 مېتىر ئېگىزلىكتىكى جايلاردا مۇز قاتلاملىرى ساقلىنىپ قالغان بولسا ، ئۇ چاغدا دېڭىز يۈزىدىن 1500 — 1800 مېتىر ئېگىزلىكتىكى جايلارنىمۇ مۇز قاپلىغانىدى . هازىرقى بىر قاتار تاغ ئۈستى كۆللىرى — قارا كۆل ، سېرىق كۆل ، چېدىر كۆل ، بوغدا كۆلى قاتارلىقلار ئەنە شۇ خىل مۇز قاتلاملىرىدىن هاسىل بولغان .

مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈزلەڭ ۋە بوستانلىقلارنىڭ ئەڭ

ئاخىرقى ھالىتى مۇز دەۋرى تاشلاندۇقلىرى بىلەن كېيىنكى قاتلاملىرىنى ھاسىل قىلغان. تارىم ئويمانلىقىدىكى تىنما - چۆكمىلەرنىڭ قېلىنلىقى ئەڭ كەم دېگەندىمۇ بىر مىڭ مېتىردىن كەم ئەمەس. فەرغانە ئويمانلىقىدىمۇ مۇزلۇق تاغلار تاشلاندىلىرى ۋە كېيىنكى دەريا تاشقىن لاتقىلىرى بىلەن تىنغان. ئامۇ دەريا (Oxus) ھازىرمۇ خارەزم زېمىنىگە يىلىغا 200 مىليون تونىنا لاتقا تاشلىماقتا. قانداق بولمىسۇن چوڭ تاغ تىزمىلىرى بىلەن بېپىلغان تارىم ئويمانلىقىغا چۆككەن ماددىلارنىڭ قېلىنلىقى پۈتۈن مەركىزىي ئاسىيا بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئالغاندىمۇ تارىم ئويمانلىقى پۈتۈن مەركىزىي ئاسىيا بويىچە ئالاھىدە بىر گېئو - خىمىيىلىك رايوندۇر. تارىم ئويمانلىقى ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت رايونى ۋە بۇ مەدەنىيەت ئىزلىرىنى ئەڭ ياخشى ساقلاش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان ئىپتىدائىي مەدەنىيەت خەزىنىسىدۇر.

مەركىزىي ئاسىيا، پەلەستىن، ئاۋسترىيە، فرانسىيە، ئىسپانىيە، بېلگىيە ۋە گېرمانىيىدە تېپىلغان نېئاندېرتال ئادىمىگە ئائىت پاكىتلار، ئۇلارنىڭ غار ئىچىدە ماكان تۇتقان، تاش پالتا بىلەن ئوتتىن پايدىلىنىشنى بىلگەن، ئۇستىگە كىيىملىك كىيىنگەن رەسمىي ئىنسان بولۇپ، ئۇلارمۇ ئەڭ كەم دېگەندە 100 مىڭ يىللار ئىلگىرى مۇز دەۋرى ۋە قۇرغاقچىلىق تەبىئەت ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى باشلىغان. تەخمىنەن بۇنىڭدىن 40 مىڭ يىللار ئىلگىرىكى گروماگنون ئادىمى دەۋرىگە يەتكەندە، ئىنسانىيەت پاراسەت بوسۇغىسىغا قەدەم قويغان.

شۇنداق قىلىپ، مەركىزىي ئاسىيانىڭ ھازىرغىچە زېمىن شەكلى ۋە ئەينى زامان جۇغراپىيىلىك مۇھىتىدا ئىپتىدائىي ئىنسان تۈركۈمى — بىزنىڭ يىراق ئەجدادلىرىمىز، بۇ زېمىننىڭ ھەقىقىي ۋە قەدىمكى ئىگىلىرى مەيدانغا كەلگەن.

2. مەركىزىي ئاسىيادا كونا تاش قورال دەۋرى ۋە ئىپتىدائىي پادىلىق تۇرمۇشى

ئىنساننىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا ئۆتۈشىدىكى ئاساسىي نامايەندە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىن ئىبارەت. ئىنسانىيەتنىڭ تۇنجى ئىشلەپچىقىرىش قورالى — تاش سايماندىن ئىبارەت. ئىپتىدائىي ئىنسان دەسلەپتە تەييار ھالەتتىكى تاش قوراللارنى ئىشلەتكەن. ئۇنىڭ مۇھىم شەكلى يارما (چاقما) قورال ھالىتىدىكى تاشتىن (ئەلۋەتتە ياغاچ، سۆڭەكلەرنى مۇستەسنا قىلمىغان ھالدا) ئىبارەت ئىدى. بۇ تولىمۇ ئۇزاق قەدىمكى زاماننى كونا تاش قورال (پالېئولىت) دەۋرى دەپ ئاتايمىز. كېيىنچە بىر قەدەر سىلىقلانغان، سىپتىلانغان، ئىسلاھ قىلىنغان تاش قوراللار ئىشلىتىلدى. بۇ دەۋر — يېڭى تاش قورال (نېئولىت) دەۋرى دېيىلىدۇ.

مەركىزىي ئاسىيا ئىنسانىيەتنىڭ دەسلەپكى ئاپىرىدە ماكانلىرىدىن بىرى بولۇش بىلەن بىللە، ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى بولدى.

كونا - يېڭى تاش قورال دەۋرلىرى ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى تارىخىنى ئۆگىنىشتىكى ئاساس بولۇپ، ئەينى زاماندىكى باشقا قوراللار — ياغاچ ئەسۋابلار، تېرە كىيىملەردە مۇنداق نەچچە ئون مىڭ يىللاپ ساقلىنىش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى.

كونا تاش قورال دەۋرى يادىكارلىقلىرىنىڭ پاراللېل سىزىقىنى بويلاپ ئورۇنلىشىشى مۇز دەۋرىدە مۇز قاپلىغان رايونلار ۋە دەريا ئېقىنلىرى، بوستانلىقلارنىڭ ساقلىنىپ قالغان دائىرىلىرىنى ئېنىقلىۋېلىشقا پايدىلىق. مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى ئىنسان تۈركۈملىرى ئەنە شۇ ۋادىلار، بوستانلىقلاردا،

كاينوزويلىق دەۋرنىڭ 3 ـ ، 4 ـ ئېراسى ئارىسىدىكى ئۇسۇملۇك ، هايۋانات ۋە مۇهىت ئېكولوگىيىسى شارائىتىدا ياشىغان . ئۇلار تاش قورالغا (دەسلەپتە تەييار تاش قورالغا) يۆلىنىپ ، توپلىشىپ ياشاپ ، كېيىنچە ئوتتىن پايدىلىنىپ ، دەھشەتلىك يىرتقۇچ هايۋانلار بىلەن بىر قانچە يۈز يىللىغا سوزۇلغان مۇز دەۋرى زېمىستانلىقىنى يەڭدى . غار تۇرمۇشىدىكى ئوت — مۇقەددەس قۇدرەت ۋە قۇتلۇق ئۇمىد چىچىكى ئىدى . ئوت ئىنسانىيەتنى قوغدىدى ، تاكامۇللاشتۇردى ، ئۇلۇغ مەدەنىيەت سەهىپىسىنى يورۇتتى .

كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ قانچىلىك داۋاملاشقانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش قىيىن بولسىمۇ ، مەركىزىي ئاسىيا ئىپتىدائىي ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ بۇ دەۋرنى بېسىپ ئۆتكەنلىكى روشەن .

مەركىزىي ئاسىيا كونا تاش قورال دەۋرى يادىكارلىقلىرىنىڭ ھەقىقىي ئىگىسى مۇشۇ دەۋردە ياشىغان نېئاندېرتال ئادىمى① تىپىدىكى قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا ئادىمىدىن ئىبارەت .

1938 — 1939 ـ يىللىرى ئۆزبېكىستاندىكى بوزاۋ تالاش ساي ناملىق قۇرۇپ كەتكەن دەريا بويىغا جايلاشقان دېڭىز يۈزىدىن بىر مىڭ 500 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تېشىكتاش غارىدىن مەركىزىي ئاسىيا نېئاندېرتال ئادىمىنىڭ بىر قانچە ئون كىشىلىك ئوۋچىلار كوللېكتىپى ماكانى تېپىلدى . تېشىكتاشتىن ئوۋچىلىق قوراللىرى ، هايۋان سۆڭەكلىرى ، يېقىلغان ئوت كۈل قاتلىمىدىن تاشقىرى ، 8 — 9 ياشلىق نېئاندېرتال بالىنىڭ تاشقا ئايلانغان باش سۆڭىكى تېپىلدى . بۇ دۇنياۋى ئانتروپولوگىيىلىك

---

① «نېئاندېرتال ئادىمى» كەڭ مەنىدە ئېيتقاندا ، «قەدىمكى ئادەم» باسقۇچىدىكى بارلىق ئىنسانلارنىڭ تاش قاتلىملىرىنىڭ ئومۇمىي نامى . 1856 ـ يىلى گېرمانىيىنىڭ دوسسېلدورف ۋىلايىتىدە ، نېئاندېرت دەريا ۋادىسىغا يېقىن ئۆڭكۈردىن تېپىلغان قەدىمكى ئادەمنىڭ تاش قاتمىسى .

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

ئەهمىيەتكە ئىگە هادىسە سۈپىتىدە نېئاندېرتال باسقۇچىنىڭ ئىنسانىيەت راۋاجلىنىشىدىكى ئومۇم ئەهمىيەتلىك بىر باسقۇچ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ قالماستىن ، ئۇ يەنە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى ئادىمىنىڭ ئۆلگىسىنى كۆرسەتتى .

1982 ـ يىلى شىنجاڭنىڭ ئاتۇش ناھىيىسىدىن پۈتۈنلەي تاشقا ئايلانغان «ئاتۇش ئادىمى» باش سۆڭىكى تېپىلدى . «ئاتۇش ئادىمى» ئاتۇش ئاغۇ يېزىسى يولىدىكى ئاچچىق كەنت ئېغىزىدىن تېپىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭ يېنىدىن تاشقا ئايلانغان ئاتنىڭ تاغاق سۆڭىكى تېپىلغان . «ئاتۇش ئادىمى» باش سۆڭىكىنىڭ تېپىلىشى كاينوزويلىق دەۋرنىڭ 4 ـ ئېراسىدىكى مۇهىم ئانتروپولوگىيىلىك ئىختىرا بولۇپ ، ئۇ مۇنىڭدىن تەخمىنەن 30 — 40 مىڭ يىللار ئىلگىرىكى كرو ـ ماگنون — پاراسەتلىك ئىنساننىڭ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى ئاساسلىق ئۆلگىسىنى تىكلىدى . باش شەكلىنىڭ چوڭلۇقى ، ئۆرە يۈرۈپ پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ۋە تەپەككۇر ئىقتىدارىنىڭ ئۈستۈنلۈكى كرو ـ ماگنون تىپىدىكى قەدىمكى ئىنسانىيەتنىڭ نېئاندېرتال ئادىمىدىن پەرقلىنىدىغان ئاساسىي ئالامىتى ئىدى .

مەركىزىي ئاسىيادا ئىككىنچى قېتىملىق مۇز دەۋرى بىلەن ئۈچىنچى قېتىملىق مۇز دەۋرى ئارىسىدا ئۆتكەن ئاشۇ دەۋردە ئىنسانىيەت تېخى غارلاردا ياشىغان ، تاش پالتا ئىشلەتكەن ، ئوتتىن پايدىلانغان ، غاردىن چىقىپ ئوۋچىلىق قىلغان . ئاشۇ دەۋرى قوراللىرى تۈركمەنىستاننىڭ بالتىق دېڭىزىغا يېقىن ساھىلى بىلەن قىرغىزىستاننىڭ تەڭرىتاغلىرى ئېگىزلىكىدىنمۇ تېپىلدى . سىنانتروپ شەكلىدىكى مەركىزىي ئاسىيا غار ئادىمىنىڭ تارىخىي ئىزنالىرى ئۆز ئالدىغا تىزما هاسىل قىلىدۇ .

جەنۇبىي ئۆزبېكىستان غارلىرىدىن تېپىلغان نېئاندېرتال ئادىمىگە تەئەللۇق تۇرارجاي ، سەمەرقەنت ئوبلاستى ئامانقوتان غارىدىن تېپىلغان تاش پىچاق ، تاش بەلچە ۋە تاغ ئۆچكىسى ، ئات ،

بۆرە ۋە ئېيىق ئۇستىخانلىرى بىلەن ياغاچ كۆمۈر - قوقاس قاتلاملىرى ، سۇرخان دەريا بايسۇن رايونى ماچاي غارىدىن تېپىلغان كونا تاش قوراللار ، تۈركمەنىستان كراسنوۋودسكي يېرىم ئارىلىدىن تېپىلغان تاش قوراللار بىزنىڭ كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدىكى نېئاندېرتال ئادىمى بىلەن پولىئوتروپ ۋە كرو - ماگنون ئادىمىنىڭ مەركىزىي ئاسىيانى مۇز قاپلىغان ۋاقىتتىكى ھاياتى توغرىسىدىكى چۈشەنچىمىزنى كېڭەيتىدۇ .

ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ قىرغىزىستانغا يېقىن قاتتاش يولىدىن كونا تاش قورال يادىكارلىقلىرى تېپىلغان . قەشقەر ئوپال يېزىسى ئاق دالا دېگەن جايدىن بىر قەدەر چوڭراق بىغىر رەڭ چاقما تاش قورال تېپىلغان . ئوپالنىڭ سۆسەر ئېغىز دېگەن يارلىقىدىن كونا تاش قورال دەۋرىگە ئائىت 3 — 4 مېتىر قېلىنلىقتىكى كۆل قاتلىمى تېپىلغان . 1983 - يىلى كۆكئارت (پامىر)نىڭ شەرقىي ئېتىكىدىكى تاشقورغان بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدىكى جىرغالدىن 3 — 4 مېتىر قېلىنلىقتىكى ياغاچ كۆمۈر ۋە كۆل قاتلىمى بىلەن ئاق چاقما تاش قورال تېپىلغان . 1952 - يىلى ئاقسۇ كەلپىندىن تېپىلغان كونا تاش قورال يادىكارلىقلىرى جۇڭگو تارىخ مۇزېيىدا ساقلانماقتا .

ستەين كونا لوپ - كرورايىنا خارابىلىرىنى بويلاپ ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك سەپىرىدە شامال يالاپ ئېچىۋەتكەن كۆپلىگەن تاش ئوقيا سادىقى ، تاش پىچاق قاتارلىقلار بىلەن بىللە تېخمۇ يىراق ئۆتمۈشنى ئەسلىتىدىغان قوپال تاش قورال پارچىلىرىنى ئۇچراتقان . ئۇ لوپ بويىدىكى قۇرۇق دەريا ساھىلىدا ئۇچراتقان بۇ خىل تاش سايمانلارنى ئۆز ئورنىدا قالدۇرۇپ ئۆزىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك نىشانىنى كۆزلەپ داۋاملىق ئىلگىرىلىگەن . قۇمۇل - تۇرپان ئارىسىدىكى يەتتە قۇدۇقتىن ، قۇمۇل قاراتۆپە ئېگىزلىكىدىن كونا تاش قورال دەۋرى ۋە يېڭى

تاش قورال دەۋرى ئارىلىقىغا ئائىت بىر قەدەر كۆپرەك تاش قورال يادىكارلىقلىرى تېپىلغان .

موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى سېلېنگا ۋە تورا دەريالىرى بويىدىن ، ئورخۇن ، خالخىن دەريالىرىنىڭ ساھىللىرىدىن ، جۇملىدىن موڭغۇلىيە چۆللۈكىدىن كونا تاش قورال دەۋرىگە ۋە سەل كېيىنكى باسقۇچتىكى (12 — 20 مىڭ يىللار ئىلگىرىكى) دەۋرلەرگە ئائىت تاش قورال دەۋرى يادىكارلىقلىرى تېپىلغان . بۇ دەل مەركىزىي ئاسىيادىكى تاغلار ۋە قاپتاللار قېلىن مۇز بىلەن قاپلانغان دەۋر ئىدى . يەنسەي ، كراسنويارسكي بىلەن مىنۇسىنسكي رايونى ئارىسىدا ، ئالتاي تاغلىرى ئېتەكلىرىدە مۇنداق يادىكارلىقلار بىر پۈتۈن بەلۋاغ ھاسىل قىلغان . بۇلار سېلېنگا ، تورا ، ئورخۇن ، خالخىن تاش قورال دەۋرى يادىكارلىقلىرى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە بولغان . تەكىتلەش ھاجەتكى ، ھازىرقى شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەركىزىي ئاسىيادىكى كونا تاش قورال يادىكارلىقلىرى — چاقما تاش قوراللار ، كۆل قاتلاملىرى ، ئوۋلانغان ئېيىق ، قاپلان ، ياۋا ئات ، تاغ ئۆچكىسى ۋە ئۇچار قۇشلار ئۇستىخانلىرى بىلەن كوللېكتىپ ئوۋچىلىق تۇرمۇشىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىدە تولىمۇ يېقىنلىق ساقلانغان . مەركىزىي ئاسىيا غار ئادىمى مۇز دەۋرى ئاخىرلىشىپ ، مۇز سۇلىرىنىڭ بەھەيۋەت تاشقىنلىرى ئاخىرلاشقاندا ، بۇ ساھىللارغا يېقىنلاشتى . دەريا ساھىللىرىدىن تېپىلغان كونا تاش قورال دەۋرى يادىكارلىقلىرى مۇشۇ باسقۇچقا مەنسۇپ بولغان .

كونا تاش قورال دەۋرى ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىجتىمائىي تارىخى ھېسابلىنىدۇ . بۇ دەۋردە ئىنسانىيەت تېخى ئۇرۇقداشلىق جامائە تۈزۈمىگە ئۆتمىگەن ، توپ - پادا سۈپىتىدە ياشىغانىدى . ئۇلار دەسلەپتە تەييار مېۋىلەرنى يىغىپ يېيىشتى ، ئۆسۈملۈكلەر ، بېلىقلار ۋە ھايۋانلارغا تايىنىپ ياشىدى . ئۇلار

تەييار تاشقا تايىنىشتىن چاقما تاش قورالى ياساشقا ئۆتكەندە ئەڭ دەسلەپكى مەدەنىيەت تارىخىنىڭ پارلاق ئىشىكىنى ئاچتى.

مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈمى تەخمىنەن 15 مىڭ يىللار ئىلگىرى ئۆزلىرىنىڭ تاش قوراللىرىنى تەدرىجىي ئىسلاھ قىلىشقا كىرىشتى. ئۇلار سىلىقلاپ ئىشلەنگەن تاش، سۆڭەك ۋە ياغاچلاردىن تاش پىچاق، تاش قىرغۇچ، تاش پالتا، تاش ساداق، سۆڭەك نەيزە، بىگىز ۋە يىڭنە، مۈڭگۈز بۇرغىنى ئىجاد قىلىشتى. سۆڭەك قوراللار تولاراق بۇغا مۈڭگۈزى، بۇقا مۈڭگۈزى ۋە قىسمەن دەنداندىن ياسالغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز غار ۋە تاش قىيالارغا، سۆڭەك ۋە دەندانلارغا تۈنجى تەسۋىرىي سۈرەتلەر چېكىپ ئىپادىلەش خاراكتېرىدىكى گۈزەل سەنئەتنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى.

3. مەركىزىي ئاسىيادا يېڭى تاش قورال دەۋرى ۋە ئانا ئۇرۇقى جامائەسى

مەركىزىي ئاسىيادا مۇز دەۋرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى باسقۇچتا ئىپتىدائىي ئىنسان تۈركۈملىرى كونا تاش قورال دەۋرىدىن يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەدرىجىي ئۆتۈش مۇمكىنلىكلىرىگە ئېرىشتى. يېڭى تاش قورال (نېئولىت) دەۋرىدە ئىنسانىيەت تەييار تاشنى قورال سۈپىتىدە ئىشلىتىش ۋە تاشنى يېرىپ، سوقۇپ - سۇندۇرۇپ قورال قىلىشتىن تاشنى سىلىقلاپ ئىشلەشكە ئۆتتى. مېتال كەشىپ قىلىنىشتىن ئىلگىرىكى ئەڭ كۈچلۈك جىسىم بولغان تاش ئەمدى ئىنسان ئېھتىياجى ۋە ئىرادىسىگە بېقىپ سىپتا قىلىنىپ پىششىقلاپ ياسالدى. تاشنى قىرىش، ئويۇش، تېشىش — ئەينى زاماندىكى تۈنجى «سانائەت ئىنقىلابى» بولدى. تاش ئوتىغۇچ، تاش پالتا،

تاش قاچا، تاش نەيزە ۋە ئوقيا ئۇچى، تېشىلگەن تاش مونچاق قاتارلىقلار بۇ دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولدى. يېڭى تاش قورال دەۋرىدە سۆڭەك، ياغاچ ۋە تېرە قوراللىرىمۇ زور ئىسلاھ قىلىندى. ئوتتىن كەڭ تۈردە پايدىلىنىش، تېرە ئەيلەش، يىڭنىدە تېرە كىيىملىرىنى تىكىش، ئاددىي كىگىز - پالاس ياساش، مېۋىلەر، كىيىنچە خېمىرلارنى ئېچىتىش، ھاۋانچا ۋە يارغۇنچاقنىڭ ياسىلىشى يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاجايىپ ئۇتۇقى بولدى. كېيىنچە تاغ ئۆڭكۈرلىرى، ساي - جىلغىلاردىن كۆپلەپ ساھىللارغا يۆتكەلگەن، ئىپتىدائىي ئېكىنچىلىك ۋە باقما چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئىپتىدائىي ئىنسان تۇپراقتىن ئوتتا ساپال بۇيۇملارنى پىشۇرۇشنى ئىختىرا قىلدى. تاشنى پىششىقلاپ ئىشلەش بىلەن ساپال (كاش، كۇلال)چىلىق يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئىككى قانىتى بولدى. ئىنسانىيەت تاكى ھازىرغىچە مۇشۇ يېڭى تاش قورال دەۋرىدە يارىتىلىشقا باشلىغان قورال ۋە بۇيۇملاردىن پۈتۈنلەي ۋاز كەچكىنى يوق. ئۇلار تولۇقلاندى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، خالاس.

مەركىزىي ئاسىيادا يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش شەكلى ئىپتىدائىي پادىلارچە تۇرمۇش شەكلىدىن ئانا ئۇرۇقى — تۈنجى ئائىلىق نەسىلداشلىق جامائەسىگە ئۆتۈش بىلەن خاراكتېرلەنگەن. دائىمىي تۇرارجاي، كوللېكتىپ ئەمگەك، ئوزۇق - تۈلۈكنىڭ بىر قەدەر زاپاس ساقلىنىشى، پائالىيەت رايونلىرى ۋە پائالىيەت تۈرلىرىنىڭ كېڭىيىشى، نەسىل كۆپەيتىش ئېھتىياجلىرىنىڭ جىددىي بېسىمى، يات جامائەلەر ۋە ئۇرۇقداش جامائەلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنى شەكىللەندۈردى. ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى ئەڭ دەسلەپىدە ئانا ھوقۇقىنى ئاساس قىلغان تەشكىلات — ئانا ئۇرۇقى جامائەسى (ماتېرىئارخاللىق تۈزۈمى)دىن باشلانغان. ئانا ئۇرۇقى جامائەسى مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى تارىخىدا ئىپتىدائىي

قانداشلىق ـ ئۇرۇقداشلىق — ئېتنولوگىيىلىك ئاڭ بىلەن ئىپتىدائىي ھوقۇق ـ نوپۇز ئېڭىنى نامايەندە قىلدى. شۇ ئاساستا ئىپتىدائىي تەبىئەت ۋە ئىلاھىيەت قاراشلىرى، ئەم ـ ئىرىم ئادەتلىرى، فولكلور ۋە مۇراسىم رىجىلىرى مەيدانغا كەلدى. يىراق ئەجدادلىرىمىز ئەگەر مۇز دەۋرى مۇھاسىرىسى ۋە غار تۇرمۇشىدا، تەييار تاش ـ توقماقلار بىلەن ئوتتىن پايدىلىنىپ، تەبىئەت قارىنىدا، تەبىئەتنىڭ ئىسيانكار بىر قىسمى بولۇپ ياشىغان بولسا، مۇز دەۋرىدىن كېيىنكى ئوچۇق زېمىندا مىللىيەتلىك تۇرمۇش رېلىسىغا قەدەم قويدى. مۇشۇ چاغدا، دەل مۇشۇ چاغدىلا مەركىزىي ئاسىيا خەلقىگە مەركىزىي ئاسىيا ئېتنىك تامغىسى بېسىلدى. ئانا ئۇرۇقىدىكى نىكاھنىڭ چەكلىنىپ، باشقا ئۇرۇقلار بىلەن نىكاھلىنىشنىڭ كۆچىيىشى قانداشلىق توقۇلمىسىنى كېڭەيتتى.

يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى ئانا ئۇرۇقى جامائەسىدە ئىنسانىيەت تەييار ئۆڭكۈرلەر ۋە قېزىلغان لەخمىلەردىن تاشقىرى يەنە ساتما ئۆيلەر ۋە چوڭ ـ كىچىك جامائە كەپىلىرى ياساشقان. ئۇلار دەريا ساھىللىرى ۋە بوستانلىقلارغا ئىجتىمائىي ھايات تورىنى يايدى. بۇ ھال ئىپتىدائىي ئېكىنچىلىك ۋە ھايۋانلارنى كۆندۈرۈپ ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ ئىمكانىيىتىنى پەيدا قىلدى.

ئوقيانىڭ كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلىشى مەرگەن ـ ئوۋچىلارنىڭ يەككە پائالىيىتىگە مۇمكىنلىك يارىتىپ بەردى. ئىت ۋە ئوۋ قۇشلىرى ئۇنىڭ قوشۇمچىسى سۈپىتىدە كۆندۈرۈلدى. ئارقىدىنلا قوي، ئۆچكە، كالا قاتارلىقلارمۇ ئۆزلەشتۈرۈلدى. بۇ چاغلاردا ئات ۋە تۆگىلەر تېخى تەرسا ۋە ياۋا ئىدى. قارماق، تور ۋە نەيزىلەر بىلەن بېلىق تۇتۇش، ياغاچنى ئويۇپ (ياكى كۆيدۈرۈپ) ياسالغان قېيىقلاردىن پايدىلىنىش ئانا ئۇرۇقى جامائەسىدە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆپ تەرەپلىمە راۋاجلانغانلىقىنى نىشانلىدى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى ئون

مىڭىنچى يىللار ئىچىدە تۈركمەن — خۇراسان زېمىنلىرىدا مۇز دەۋرى ئاخىرلىشىپ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى بەش مىڭىنچى يىللاردا يەنە ـ ئوب ۋادىلىرى مۇزدىن يالىڭاچلىنىپ دەسلەپكى تېرىقچىلىققا مۇمكىنلىك يارىتقان بولۇشى ئېھتىمال. ئومۇمەن ئارخېئولوگلىرىمىز فرانسىيە ۋە ئىسپانىيىدىكى تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتىدىن باشقا جايلار ھەققىدە ئۆز مۆلچەرلىرىنى قىسقا ئىپادىلىشكەن. بىز ئىندىئان ئەجدادلىرىنىڭ سىبىرىيىدىن ئامېرىكا قىتئەسىگە پۈتۈنلەي يېڭى تاش قورال دەۋرى مەدەنىيەت مىراسلىرى بىلەن مىلادىيىدىن 20 — 25 مىڭ يىللار ئىلگىرى كۆچكەنلىكىنى نەزەرگە ئالغىنىمىزدا مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك بېكىتىلگەن يىلنامىلەردىنمۇ مۇقەددەملىكىنى ھېس قىلىمىز.

1904 ـ يىلى ئامېرىكا ئارخېئولوگى پۇمپېللىي (Raphael pumqell) ئاناۋ ـ كوپېت تېغىنىڭ ئالدى ئېتىكىگە جايلاشلاق ئاشخابات شەھىرى ئەتراپىدا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرىگە ئاساسلىنىپ تۇران زېمىنىدا مىلادىيىدىن توققۇز مىڭ يىللار ئىلگىرى يېڭى تاش قورال دەۋرى ھۆكۈم سۈرگەن دېگەن خۇلاسىگە كەلدى. ھ. پېئاكى بىلەن ج. ھ. فلېئورىنىڭپىك-رىچە، ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن مىسىر ۋە مېسوپوتامىيە (بابىل ـ ئاسسۇرىيە) ئوخشاش دەۋردە يېڭى تاش قورال مەدەنىيىتىگە قەدەم قويغانلىقى ئېھتىمال.

ئانا ئۇرۇقى جامائەسىنىڭ قالدۇقلىرى تاشكەنت رايونىدا، چىرچىق دەرياسىنىڭ باش ئېقىنى ساھىلىدا، سەمەرقەنت يېنىدىكى دارغامدا، زەرەپشان ۋە سۇرخان دەريالىرى ۋادىلىرىدا كۆپلەپ تېپىلغان. تۈركمەنىستاندىكى قاراقۇم چۆللۈكىنىڭ جەنۇبىدىكى ساقما تاش — بىيىك قۇم دۆۋىسى يېنىدا ئانا ئۇرۇقى جامائەسىنىڭ تۇرار جايى تېپىلغان. بۇ يەردىكى ئىككى مېتىر قېلىنلىقتىكى مەدەنىيەت قاتلىمىدىن تاش قىرغۇچ، تاش ئىدىش،

تاش سوقماق، ھاۋانچا، تۈز سىزىقلىق نەقىشلەنگەن كاش (ساپال) قاچا سۇنۇقلىرى چىققان. تۈركىستاننىڭ جەنۇبىدىن تېپىلغان 100 — 120 كىشى سىغىدىغان جانباش قەلئەسى س. پ. تولستوف تەرىپىدىن مىلادىيىدىن تۆت مىڭ يىللار ئىلگىرىكى ئانا ئۇرۇقى جامائەسىنىڭ تۇرار جايى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن.

ئانا ساي — يەنسەي ۋە ئەنقار (ئەنگار) ۋادىلىرىدا كونا-يېڭى تاش قوراللار دەۋرى تۇتاشقان دەۋرگە ئائىت تاش سۆڭەك قوراللار ۋە تاشلاردىن ياسالغان ئوچاق، كۇل قاتلىمى، جۇملىدىن بۇغا مۈڭگۈزىدە يېپىلغان كەپە تېپىلغان. مۇشۇ خىلدىكى مەدەنىيەت قاتلاملىرى شىمالىي قازاقىستان، ئالتاي، جەنۇبىي بايقال، تورا ۋە ئورخۇن ۋادىلىرى بىلەن ئوردۇس يايلىقىدىنمۇ تېپىلغان. موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ بايانزاك دېگەن يېرى بىلەن زۇڭقارخان ئولا تېغىدىن تاش ئوچاق، تېشىپ ئىشلەنگەن تاش پارچىلىرى، ئىلمەك تاش پىچاق، تاش قىرغۇچ ۋە تاش ساداق بېشى تېپىلغان. ئارخېئولوگلارنىڭ بىردەك قەيت قىلىشىچە، مىلادىيىدىن 4 — 5 مىڭ يىللار ئىلگىرىلا بىپايان مەركىزىي ئاسىيادىكى ئۇرۇقداشلىق جامائەلىرى ئوتتۇرىسىدا مەدەنىيەت باغلىنىشى بارلىققا كەلگەن.

شىنجاڭ يېڭى تاش قورال دەۋرى يادىكارلىقلىرى ئەڭ كۆپ تېپىلغان رايونلارنىڭ بىرى.

تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ئوپال يېزىسىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى بەش كىلومېتىر يىراقلىقتىن ئاق دالا، قۇرۇق دالا، دۆۋۈلۈق، ئۆگۈلۈقتىن ئىبارەت تۆت ئورۇندىن سىلىقلاپ سىپتا ئىشلەنگەن تاش ئورغاق، يارغۇنچاق، تاشتاختا، تاش قاچا، تاش ئۇرچۇق، تاش پىچاق، تاشپالتا، تاش ساداق بېشى قاتارلىق بۇيۇملار بىلەن كاش كوزا-كورىلارنىڭ سۇنۇقلىرى تېپىلغان. قەشقەر شەھىرىدىن يەنى ئىلگىرىكى

گېزىتخانا ئورنىدىن تاش كەتمەن تېپىلغان. ئېيتىلىشىچە، ھازىرقى قەشقەر قەدىمكى كاشچىلىق-ساپالچىلىق مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولغان. ئۇنىڭ «كاشغار» دەپ ئاتىلىشى، ئۇنىڭ تۈمەن دەرياسى لېۋىدىكى يارلىقلىرىدىن يېقىنقى زامانلارغىچە «كوزىچىلار مەھەللىسى»دە ياشىغۇچى ماھىر ئۇستىلار ساپال چىلاپچا، ساپال ئۇرىق، غېدىر، كۇپ، تەشتەك ۋە چىراغدان ياسايدىغانلىقى دىققەتكە سازاۋەر. ئامېرىكا تارىخچىسى پروفېسسور مىككوۋېرن «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مەملىكەتلەر» ناملىق كىتابىدا: ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يۈرىكى ھېسابلانغان تۈركىستاندا . . . ياشىغان بىر قىسىم خەلقلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ «كاش بۇيۇملىرىنى نەقىشلەپ ئىشلىگۈچىلەر» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ، دېگەنىدى.

يېڭى تاش قورال دەۋرىدىلا خوتەندە قاشتېشىدىن ھەر خىل سىلىقلانغان ئاددىي بۇيۇملارنى ياساش تەدرىجىي روياپقا كەلگەنىدى. بۇنداق بۇيۇملار ئەتىۋارلىق ھېسابلىنىپ يىراقلارغا ئېلىپ كېتىلگەن. كاسپىي دېڭىزىنىڭ جەنۇبىدىكى بېخشېخر رايونىغا جايلاشقان غارى قەمەربەند غارىدىن تېپىلغان چەتتىن كەلتۈرۈلگەن قاشپالتا بۇ نۇقتىنى تەستىقلايدۇ. خوتەن قاشتېشى تاش بۇيۇملار ئىچىدە مۆتىۋەر ئورۇن تۇتتى ۋە سېھىرلىك سانالدى. ئاپئاق ۋە سۈزۈك يۇرۇڭقاش — ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە «يۈي» دەپ ئاتالدى. كېيىنكى زامانلاردىكى «قاشقۇۋۇق» (قاشقاپقا) ئاتالمىسىمۇ مۇشۇ قاشتېشى بىلەن ئالاقىدار ئىدى. كونا نىيە دەرياسىنىڭ ئېقىن بويلاپ كەتكەن ۋادىلىرىدا يېڭى تاش قورال دەۋرى يادىكارلىقلىرى كۆپلەپ ئۇچرايدۇ.

سىتەيىن 1906-يىلى دېكابىر ئېيىدا كونا لوپ يولىدىكى كاكىلىكنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئابدال بېلىقچىلار كەنتىنىڭ ئادەم ئىزى ئۆچكەن كونا يولى بىلەن مېڭىپ يېڭى تاش قورال دەۋرگە ئائىت كۆپلىگەن بۇيۇملارنى تاپقان. ئۇ ئۆزىنىڭ

«سىرىندىيا» ناملىق كىتابىنىڭ (خەنزۇچە ئىسمى «سىتەيىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئارخېئولوگىيىلىك خاتىرىلىرى») 10 ـ بابىدا بۇ ھەقتە ئىزاھات بېرىش بىلەن بىللە كىتابىنىڭ 30 ـ نومۇرلۇق قىستۇرما رەسىمدە بۇ ھەقتە نۇسخىلار كۆرسەتكەن. سىتەين 140 پارچە بۇيۇمنى تەتقىق قىلىپ ئۇنى مۇشۇ جاينىڭ مەھسۇلاتى دېگەن تونۇشقا كەلگەن. چۈنكى ياسالغان توقۇلمىلارمۇ شۇ زامانلاردا پەيدا بولغان.

ئاقسۇ ۋىلايىتىگە تەۋە قارا يۇلغۇن دېگەن جايدىن چاقما تاش قوراللىرى بىلەن بىللە سۆڭەك بىگىز ۋە كۆپلىگەن گىل رەڭلىك كۆك نەقىشلىك كاش ئىدىش پارچىلىرى تېپىلغان. باي ناھىيىسىنىڭ قىزىل دەريا ۋادىسىدىن رەڭدار ساپال جام، رەڭدار ساپال كوزا ۋە تەشتەكلەر تېپىلغان. ئۇنىڭدىن تېپىلغان قۇلاقلىق ساپال كوزا بىر قەدەر نەپىس ياسالغان. قارا شەھەرنىڭ ئۈششاقتال قارا موران ۋادىسىدىن تاش چاق ۋە رەڭدار ساپال بۇيۇم سۇنۇقلىرى تېپىلغان.

ئالتايدىن قوش ساپاقلىق تاش كوزا؛ موڭغۇلكۈرەدىن تاش كوزا (ئاياغ)، قۇلاقلىق ساپال كوزا؛ غۇلجا شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى مازاردۆڭدىن تۆشۈك تېشىلگەن تاشپالتا، ھاۋانچا تېشى قاتارلىقلار تېپىلغان.

تەڭرىتاغلىرىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان ئۈرۈمچى، مورى، چىتەي قاتارلىق جايلاردىن بىر تۈتاش تاش ـ ساپال بۇيۇملار تېپىلدى. ھازىرقى كۆندە چىتەينىڭ بەنچىگۇ، مورىنىڭ سىداۋگۇ، ئۈرۈمچىنىڭ يۇئېرگو ۋە ئالغوي غوللىرى خارابە ئىزلىرى ئوتتۇرا تەڭرىتاغ يېڭى تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتى ئىزلىرى بولۇپ قالدى. مورىنىڭ جىنشىلياڭ دېگەن يېرىدىن تېپىلغان تاش زەكەر ئىپتىدائىي جىنسىي ئېتىقادنىڭ يالدامىسى بولۇشى مۇمكىن. مورى سىداۋگو جىلغىسىدىن ئىپتىدائىي ئوچاق، سۆڭەك بىزەك ۋە سۆڭەك يىڭنە قاتارلىقلار بىلەن ساپال

بۇيۇملار تېپىلغان. ئۈرۈمچى يۇئېرگو ۋە ئالغوي غوللىرىدىن قەدىمكى تاش قەبرىلەر، رەڭلىك ساپال بۇيۇملار، سۆڭەك قوراللار بىلەن مىس بۇيۇملار كۆپلەپ تېپىلغان. پىچاننىڭ خېشچېيەنزى دېگەن يېرى بىلەن تۇرپاننىڭ ئايدىڭكۆل، يارغول، قاراخوجا، ئاستانە دېگەن جايلىرىدىمۇ ئۈچلۈق تاش، تاش قىرغۇ، سىلىقلىغۇچى تاش، تاش مونچاق، تاش پالتا ۋە كۆپلىگەن ساپال بۇيۇملىرىنىڭ سۇنۇقلىرى تېپىلغان. بۇلارنىڭ ئارىسىدا بىر قۇلاقلىق چەشكە، ئۈستى گىلرەڭ ئاستى قارامتۇل نەقىشلەنگەن ساپال قاچا، تېگى تۈز، بويىنى ئۇزۇن رەڭلىك ساپال چۆگۈن قاتارلىقلار بار.

قۇمۇل — ئاراتۈرك — باركۆل دىيارىدا تېپىلغان تاش قوراللار ئىچىدە قۇمۇل تۆمۈرتى سېرىق تۆپىلىكىدىن تېپىلغان تاش قىرغۇ، تاش مېغىز، كەھرىۋا قوراللار بىلەن يەتتە قۇدۇقتىن تېپىلغان چوڭ تاش پالتا ۋە كۆپلىگەن سىپتا تاش قوراللار تېخىمۇ يىراق زامانلاردىن بېرى ساقلانغان، ئاراتۈرك (ئېۋىرغول) كارساڭ توقايلىقىدىن تاش ئوتتۇغۇچ، سوقما تام تېشى، تاش قاچا، سۆڭەك بىگىز، سۆڭەك پىچاق ۋە كۆپلەپ ساپال بۇيۇملار تېپىلغان. باركۆلدىن شۇ خىل تاش قوراللار بىلەن قوش قۇلاقلىق رەڭدار ساپال قومرا تېپىلغان. باركۆل داخى يېزىسىدىن تېپىلغان بىر قۇلاقلىق ساپال قاچىغا گېئومېترىك نەقىش سىزىلغان. قۇمۇل لاپچۇق قارا دۆڭ قەدىمكى قەبرىلىرىدىن كۆپلەپ رەڭدار ساپال ئىدىش پارچىلىرى تېپىلدى. «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تارىخى»دا قەيت قىلىنىشىچە: «يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار جۇڭگونىڭ سەددىچىن رايونى، ئوردوس، رېخى ۋە لوپنۇر ئەترابى بىلەن شىنجاڭنىڭ ئۈرۈمچى شەھىرى يېنىدىكى تۇرپان بوستانلىقىدىن تېپىلغان قېزىلمىلارغا

تولىمۇ ئوخشىشىپ كەتكەن»[1] .

شۇ نەرسىنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى ، ئۇزاق سوزۇلغان ئانا ئۇرۇقى دەۋرى ئۇتۇق ۋە تەپەككۇر ، ئېتىقاد ۋە سەنئەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئۈچمەس تۆھپە قوشتى . تىلنىڭ — بىر قەدەر ئېنىق ، بىر قەدەر مۇرەككەپ لۇغەت فوندى ۋە گرامماتىكىلىق تۈزۈلۈشكە ئىگە بولغان تاۋۇشلۇق تىلنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ تۇنجى مەنىۋى مەدەنىيەت مەشئىلى سۈپىتىدە ئۇلارنىڭ ئىلگىرىلەش يولىنى يورۇتتى . ئەجدادلىرىمىز تەپەككۇرى پادىلىق دەۋرگە كۆرە يېڭى بىر تارىخىي شەكىلگە ئېرىشتى . ئەڭ ئىپتىدائىي ئېستېتىك تەپەككۇر ۋە مەنتىقى تەپەككۇر ئۆز قۇدرىتىنى ماددىي ھايات ساھەسىدىلا ئەمەس ، يەنە مەنىۋى ھايات ساھەسىدىمۇ يەنى ئەخلاق ، ئېتىقاد ۋە بەدىئىي تەسەۋۋۇر ساھەسىدىمۇ نامايان قىلىشقا باشلىدى . قاچىلاش ، ساقلاش بىلەن كىشىلەردە ئاددىي ھېسابات ۋە ئاددىي بەلگە - تامغا ئېھتىياجلىرى تۇغۇلدى . مونچاق ، تەسۋى شەكلىدىكى تىزىق تاش - سۆڭەكلەر بىلەن ئاددىي ئېرۇگىلىلىق بەلگە - تامغىلار مەيدانغا كەلدى . ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي ھاياتىنىڭ تۈرلۈك ئۆندۈرمىلىرى مۇشۇ دەۋردە — مۇشۇ ئۇلۇغ پەيدا بولۇش — گېنېئالوگىيىلىك دەۋردە ئوچۇق ياكى ئۆندۈرمە ھالەتتە مەيدانغا كېلىشكە باشلىغانىدى .

يېڭى تاش قورال دەۋرى ناھايىتى ئۇزاق داۋام قىلدى . ئۇنىڭ داۋامىنى بىز كېيىنكى مېتال قوراللار دەۋرىدىمۇ ئۇچرىتىمىز . ئانا ئۇرۇقى جامائەسىمۇ ناھايىتى ئۇزاق داۋام قىلدى . ئۇنىڭ تەسىرى ئاتا ئۇرۇقى تۈزۈمى (پاتىرىئارخاللىق) جامائەسى ۋە ھەتتا سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر شەكىللەنگەن زامانلاردىمۇ ھەر خىل دەرىجىدە ، ھەر خىل تۈستە داۋام قىلدى .

[1] «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تارىخى» 1958 - يىلى «پەن نەشرىياتى» خەنزۇچە نەشرى ، 46 - بەت .

يېڭى تاش قوراللار دەۋرى ۋە ئانا ئۇرۇقى جامائەسى مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈمى ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن مەدەنىيەت تىپىنى پەرۋىش قىلغان ئۇلۇغ ئۇماي — مۇقەددەس ئانا قارنى بولدى . مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ ئانا ۋە ئايال ئوبرازىغا بولغان ھۆرمىتى ، ئاياللىقنى ئىلاھلاشتۇرۇشى ئۇلارنىڭ ئادەت ۋە ئېتىقادلىرىدا گەۋدىلەندۈرۈلگەن . بۇ ھال مورگاننىڭ «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق كىتابىدا ئارىيانچە ۋە تۇرانچە نىكاھ شەكلى تەرزىدە تەكىتلەنگەن .

مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى خەلقلىرى تارىخىدا مىس ۋە تۇچ (برونزا) قوراللىرىنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى ۋە مال - چارۋىچىلىقنىڭ كېلىپ چىقىشىنى نامايەندە قىلغان تۇنجى قېتىملىق چوڭ كۆلەملىك ئىش تەقسىماتى ئانا ئۇرۇقى تۈزۈمىنىڭ بىر قانچە مىڭ يىللىق ئۆلىنى تەۋرىتىپ «ئائىلىدە ئىنقىلاب پەيدا قىلدى»[1] ، نەتىجىدە «ئايال جىنسى ئىككىنچى قاتارغا سىقىپ چىقىرىلدى»[2] ، ئاقىۋەت ئانا ئۇرۇقى جامائەسىنىڭ ئورنىنى ئاتا ئۇرۇقى جامائەسى ئالغانلىقى بىلەن تۈگەللەندى .

4 . مەركىزىي ئاسىيادا تۇچ دەۋرى ۋە ئاتا ئۇرۇقى جامائەسى

مەلۇمكى ، مەركىزىي ئاسىيا ئەڭ مەشھۇر سېرىق مېتال — مىس ۋە ئالتۇن مەدەنىيىتى رايونى ھېسابلىنىدۇ . مەركىزىي ئاسىيا مىس ۋە ئالتۇن بۇيۇملىرىنىڭ كۆپلۈكى ۋە

[1] ف . ئېنگېلس : «ئائىلە ، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ، 1955 - يىلى خەنزۇچە نەشرى ، 154 - بەت .
[2] يۇقىرىقى كىتاب ، 155 - بەت .

تولىمۇ ئوخشىشىپ كەتكەن »[1] .

شۇ نەرسىنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى ، ئۇزاق سوزۇلغان ئانا ئۇرۇقى دەۋرى ئۇتۇق ۋە تەپەككۇر ، ئېتىقاد ۋە سەنئەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئۈچمەس تۆھپە قوشتى . تىلنىڭ — بىر قەدەر ئېنىق ، بىر قەدەر مۇرەككەپ لۇغەت فوندى ۋە گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشكە ئىگە بولغان تاۋۇشلۇق تىلنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ تۈنجى مەنىۋى مەدەنىيەت مەشئىلى سۈپىتىدە ئۇلارنىڭ ئىلگىرىلەش يولىنى يورۇتتى . ئەجدادلىرىمىز تەپەككۇرى پادىلىق دەۋرىگە كۆرە يېڭى بىر تارىخىي شەكىلگە ئېرىشتى . ئەڭ ئىپتىدائىي ئېستېتىك تەپەككۇر ۋە مەنتىقى تەپەككۇر ئۆز قۇدرىتىنى ماددىي ھايات ساھەسىدىلا ئەمەس ، يەنە مەنىۋى ھايات ساھەسىدىمۇ يەنى ئەخلاق ، ئېتىقاد ۋە بەدىئىي تەسەۋۋۇر ساھەسىدىمۇ نامايان قىلىشقا باشلىدى . قاچىلاش ، ساقلاش بىلەن كىشىلەردە ئاددىي ھېسابات ۋە ئاددىي بەلگە ـ تامغا ئېھتىياجلىرى تۇغۇلدى . مونچاق ، تەسۋى شەكلىدىكى تىزىق تاش ـ سۆڭەكلەر بىلەن ئاددىي ئېرۇگىلفلىق بەلگە ـ تامغىلار مەيدانغا كەلدى . ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي ھاياتىنىڭ تۈرلۈك ئۇندۇرمىلىرى مۇشۇ دەۋردە — مۇشۇ ئۇلۇغ پەيدا بولۇش — گېنېئالوگىيىلىك دەۋردە ئوچۇق ياكى ئۇندۇرمە ھالەتتە مەيدانغا كېلىشكە باشلىغانىدى .

يېڭى تاش قورال دەۋرى ناھايىتى ئۇزاق داۋام قىلدى . ئۇنىڭ داۋامىنى بىز كېيىنكى مېتال قوراللار دەۋرىدىمۇ ئۇچرىتىمىز . ئانا ئۇرۇقى جامائەسىمۇ ناھايىتى ئۇزاق داۋام قىلدى . ئۇنىڭ تەسىرى ئاتا ئۇرۇقى تۈزۈمى (پاتىرىئارخاللىق) جامائەسى ۋە ھەتتا سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر شەكىللەنگەن زامانلاردىمۇ ھەر خىل دەرىجىدە ، ھەر خىل تۈستە داۋام قىلدى .

[1] «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تارىخى» 1958 ـ يىلى «پەن نەشرىياتى» خەنزۇچە نەشرى ، 46 ـ بەت .

يېڭى تاش قوراللار دەۋرى ۋە ئانا ئۇرۇقى جامائەسى مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈمى ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن مەدەنىيەت تىپىنى پەرۋىش قىلغان ئۇلۇغ ئوماي — مۇقەددەس ئانا قارنى بولدى . مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ ئانا ۋە ئايال ئوبرازىغا بولغان ھۆرمىتى ، ئاياللىقنى ئىلاھلاشتۇرۇشى ئۇلارنىڭ ئادەت ۋە ئېتىقادلىرىدا گەۋدىلەندۈرۈلگەن . بۇ ھال مورگاننىڭ «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق كىتابىدا ئارىيانچە ۋە تۇرانچە نىكاھ شەكلى تەرزىدە تەكىتلەنگەن .

مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى خەلقلىرى تارىخىدا مىس ۋە تۇچ (برونزا) قوراللىرىنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى ۋە مال ـ چارۋىچىلىقنىڭ كېلىپ چىقىشىنى نامايەندە قىلغان تۇنجى قېتىملىق چوڭ كۆلەملىك ئىش تەقسىماتى ئانا ئۇرۇقى تۈزۈمىنىڭ بىر قانچە مىڭ يىللىق ئۆلىنى تەۋرىتىپ «ئائىلىدە ئىنقىلاب پەيدا قىلدى»[1] ، نەتىجىدە «ئايال جىنسى ئىككىنچى قاتارغا سىقىپ چىقىرىلدى»[2] ، ئاقىۋەت ئانا ئۇرۇقى جامائەسىنىڭ ئورنىنى ئاتا ئۇرۇقى جامائەسى ئالغانلىقى بىلەن تۈگەللەندى .

4 . مەركىزىي ئاسىيادا تۇچ دەۋرى ۋە ئاتا ئۇرۇقى جامائەسى

مەلۇمكى ، مەركىزىي ئاسىيا ئەڭ مەشھۇر سېرىق مېتال — مىس ۋە ئالتۇن مەدەنىيىتى رايونى ھېسابلىنىدۇ . مەركىزىي ئاسىيا مىس ۋە ئالتۇن بۇيۇملىرىنىڭ كۆپلۈكى ۋە

[1] ف . ئېنگېلس : «ئائىلە ، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ، 1955 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى ، 154 ـ بەت .
[2] يۇقىرىقى كىتاب ، 155 ـ بەت .

زىبۇزىننەتلىرىنىڭ گۈزەللىكى بىلەن ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ .

مىس ئېھتىمال ئىنتايىن يۇمشاق بولغانلىقى ئۈچۈن دەسلەپىدە زىبۇزىننەت ، نەقىش - بېزەك ماتېرىيالى قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن . كېيىنچە ئۇ يەنە بىر خىل يۇمشاق مېتال — قەلەي (ستانىئوم) بىلەن قوشۇلۇپ تۇچقا ئايلانغاندىن كېيىنلا ئۇ پالتا ، پىچاق ، قىرغۇچ ، نەيزە ۋە ساداق بېشى قاتارلىق تاش قوراللارنىڭ ئورنىنى ئىگىلەشكە باشلىدى . مەلۇمكى ، كونا تاش قوراللار تەييار ياكى تولاراق ئۇرۇپ سۇندۇرۇلۇپ چاقما ھالەتتە ئىشلىتىلگەچ تولىمۇ قوپال ئىدى . يېڭى تاش قوراللار سۈركەپ سىلىقلاش ئارقىلىق ياسالدى . بىلەي تېشى تۇنجى قىرغۇ ئىستانوكى رولىنى ئوينىدى . بۇ چاغدا ئىنسانىيەت ھەتتا ھاۋانچا ، يارغۇنچاق ، يىپ ئەشكۈچى ئاددىي تاش ئۇرچۇق ، تاش مونچاق ، چۈشۈق ۋە قومۇشتىن توقۇلغان بۇيۇملارغا ئىگە بولدى . مىس ، تۇچ قوراللىرىنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى تاش قوراللار ئىزىنى باسالمايدىغان ئەۋزەللىكنى ياراتتى . تۇنجى مېتال بولغان مىس (تۇچ) ئوتتا تېز ئېرىيدىغان ، خالىغان شەكىلگە كەلتۈرگىلى بولىدىغان ، سۇنسا قايتا ئىشلەتكىلى بولىدىغان ئەۋزەللىكلىرى بىلەن قەدىمكى ئىنسانىيەتنىڭ ئىپتىخارىغا ئىلھام بېغىشلىغانىدى . ئەڭ قەدىمكى مىس قوراللار مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى ئۈچ مىڭىنچى يىللاردىن بۇرۇنقى مىسىر پىرئەۋنلىرى قەبرىسىدىن (تەخمىنەن 600 پارچە) تېپىلغان . مىس بىلەن تۇچ تاش قورالنى پۈتۈنلەي سىقىپ چىقارغىنى يوق . تارىخ ئىلمىدە مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3 — 4 مىڭىنچى يىللار ئارىسىدا ھۆكۈم سۈرگەن تاش بىلەن تۇچ بىللە ئىشلىتىلگەن دەۋرنى «ئېنېلوئىت» دەۋرى دەپ ئاتايدۇ .

تۈركمەنىستاننىڭ ئاشخابات رايونىدىن تېپىلغان ئىككى پارچە (1 - ۋە 2 -) «ئاناۋ» ناملىق تۆپىلىكنىڭ تۇپراق قاتلىمىدىن مىلادىيىدىن ئۈچ مىڭ يىل ئىلگىرىكى ئېنېلوئىت

دەۋرىدە ياشىغان كىشىلەر يادىكارلىقلىرى ئېچىلدى . بۇ يەردىن كېسەك تاملارغا گېئومېترىك نۇسخىلار سىزىلغان تۇرار جاي ، بۇغداي - ئارپا دانلىرى ، كۆندۈرۈلگەن قوي - ئۆچكە ۋە كالا سۆڭەكلىرى بىلەن تاش يارغۇنچاق ، ھەر خىل سىلىقلانغان تاش قوراللار ، گېئومېترىك نۇسخىلىق رەڭدار ساپال بۇيۇم پارچىلىرى ، جۈملىدىن يوپۇرماق شەكىللىك مىس پىچاق تېپىلغان . «ئاناۋ مەدەنىيىتى» دەپ نام ئالغان بۇ مەدەنىيەت شىمالىي ھىندىستان ۋە مېسوپوتامىيىدىن تېپىلغان شۇ خىل مەدەنىيەتكە قىسمەن ئوخشىسىمۇ ، مۇھىمى شىنجاڭدىن تېپىلغان ئېنېلوئىت دەۋرى يادىكارلىقلىرىغا ، بولۇپمۇ لوپنۇر كۆلى ساھىلىدىكى مۆلچەر تاغ باغرىدىن چىققان يادىكارلىقلارغا زامان ھەم مەدەنىيەت شەكلى جەھەتتە ئوخشاپ كېتىدۇ . «كروران گۈزىلى» ۋەكىللىكىدىكى «قەدىمىي زاراتكاھ جىلغا مەدەنىيىتى» (گۇمۇگو 古墓沟) بۇنىڭ مىسالىدۇر .

بىز مەركىزىي ئاسىيادىكى برونزا ۋە ئېنېلوئىت دەۋرى مەدەنىيەتلىرىنى بىر قانچە مەركىزىي (تىپىك) نۇقتىلار بويىچە ئىگىلەشنى لايىق كۆرىمىز . گەرچە بۇ نۇقتىلار قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرى ۋە قەدىمكى قەبرىلەر ئاساسىدا تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ ، بىز قەدىمكى قەبرە جەسەتلىرىنى ئانتروپولوگىيىلىك تەتقىقات بىلەن مۇھاكىمە قىلماقچىمىز .

ئارال دېڭىزىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى «قېلتېمىنار مەدەنىيىتى» بىلەن يەنسەي ۋادىسىدىكى مىنۇسىنىسك تۆزلەڭلىكىدىن تېپىلغان «ئەفەناسىپ مەدەنىيىتى» «ئاناۋ مەدەنىيىتى» بىلەن ئوخشاشلىققا ئىگە بولغان . ئۇلار ساتما ئۆيلىرىنى قومۇشتا ياپقان ، ئۆيگە يۇمىلاق ياغاچ تۈۋرۈكلەر بېكىتكەن .

قازاقىستان بىلەن غەربىي سىبىرىيىدىن تاكى كەڭ يېيىلغان دەشتى قىپچاق دالاسىغىچە «ئاندرونوپ مەدەنىيىتى»

يادىكارلىقلىرى تارقالغان . بۇ خىل مەشھۇر برونزا مەدەنىيىتى قازاقىستاننىڭ كراسنويارسكىي شەھىرىنىڭ غەربىدىكى ئارچىن دېگەن جاينىڭ جەنۇبىدىكى قايسىبىر ئاندرونوپ دېگەن رۇسنىڭ نامىدا ئاتالغان كەنتتىن دەسلەپ تېپىلغانلىقى ئۈچۈن شۇ نامدا ئاتالغان ھەم ئىلىم ساھەسىدە بىردەك ئىستېمال قىلىنغان . بۇ مەدەنىيەت ئارى ـ ئارىيانلارغا مەنسۇپ . ئۇلار تۆچتىن ئىسكىنە ، پالتىلار ياسىغان ، جامائە ئۆيلىرى بىلەن مال قوتانلىرى قۇرغان ، يۇڭ باش كىيىمى توقۇپ كىيىشكەن ، تېرىنى ئەيلەپ ئۇستۋاش ۋە ئاياغ كىيىمى كىيگەن . ئۇلارنىڭ ياسىغان كاش بۇيۇملىرىغا ھازىرقى گىلەملىرىمىزنىڭكىدەك گېئومېتىرىك نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن . ئۇلارنىڭ تۆچ دەۋرىدە ياراتقان مەدەنىيىتى يەنسەي (خېم) ۋادىسىدىن جەنۇبىي قازاقىستان ، قىرغىزىستان ، خارەزم ، ئافغانىستان ۋە تەڭرىتاغلىرى ئەتراپىغا تارالغان . مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى ئىككى مىڭىنچى يىللارغا ئائىت بۇ خىل مەدەنىيەت بولۇپمۇ ئۇلار ياسىغان تۆچ پالتا رومىنىيە ، بۇلغارىيە ۋە ۋېنگرىيىگە ، ساپالچىلىق جەھەتتە كاۋكاز قەبىلىلىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن .

مىنۇسىنسك ئويمانلىقىدىكى قاراسۇق دەرياسى بويىدىن تېپىلغان مەشھۇر «قاراسۇق مەدەنىيىتى» ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ تۆچتىن ياسالغان خەنجەر ، پىچاق ، نەيزە ، ئەگرى دەستىلىك پالتا ۋە مەشھۇر قاراسۇق قىلىچى بۇ مەدەنىيەتنىڭ سىكىف — دىڭلىڭ قەبىلىلىرىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى . «قاراسۇق مەدەنىيىتى» مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى VIII ئەسىردىن بۇرۇن يەنسەي ، ئالتاي ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە بويلاپ ئاسىياچە ئاق جىنسلىق ئىنسان تۈركۈملىرى بىلەن سېرىق جىنسلىق قوۋملەر ئارىسىدا مۇئەييەن يېقىنلىشىش جەريانى يۈز بەرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . شۇ زامانلاردىن كېيىنكى مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى جەسەتلىرىدە شەرقتىن غەربكە سۈسلىشىپ جايلاشقان موڭغۇلوئىد

ئالامەتلىرى بايقالدى .

شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتۈش ھاجەتكى ، قارا دېڭىز بويىدىكى سىكىفىيىدە تېپىلغان ئۆلگىسىنى كۆرسەتكەنلىكى تۈپەيلى سىكىف (سىكتاي) مەدەنىيىتى دەپ ئاتالغان بۇ مەدەنىيەت «ئاندرونوپ مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالغان ئارىيان تىپىدىكى ئاق جىنسلىقلار مەدەنىيىتىنىڭ قىسمەن سېرىق — تۈرك تىپىغا ئۆتكەنلىكىنى نىشانلاشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە . ئەگەر ئاندرونوپلار (ئارى ـ ئارىيانلار) مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى ئىككى مىڭىنچى يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندى دەرياسى ساھىلىغا سىلجىغان بولسا ، سىكىف مەدەنىيىتىنى ياراتقان ساك قەبىلىلىرى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللاردىلا جەنۇبىي سىبىرىيىدىن موڭغۇل يايلاقلىرى ، شىمالىي جۇڭگو ، تەڭرىتاغ ئېتەكلىرى بىلەن قازاقىستان ، ئورال ۋە قارا دېڭىز بويلىرىغىچە سىلجىدى .

سىكىفلار مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى VII ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرى ئۆزىنىڭ ئىشپاركاي ، پارتاتۇئا ، مادىي قاتارلىق سەركەردىلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قارا دېڭىز ۋە ئوتتۇرا يەر دېڭىزى رايونلىرىنى چۆلغاپ ، غەربىي ئاسىيادىكى قۇدرەتلىك ئاسورىيە مەملىكىتى بىلەن جەڭ قىلغان . ئۇلارنىڭ غەربتە قالغان تارمىقى كېيىنچە ئەزەربەيجان خەلقلىرىنىڭ ئېتنىك مەنبەلىرىدىن بىرىگە ئايلانغان .

ساك ـ سىكىفلار دەۋرىدە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى ئاتنى كۆندۈرۈشتە تولىمۇ ئىلگىرىلەپ ، «ئوغۇزخان ھارۋىسى» ئۇتۇقلىرىنى يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈپ — بىۋاسىتە ئاتقا مىنىپ جەڭ قىلىشقا — چەۋەندازلىققا ئۆتكەنىدى . ئۇلار «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى»نى ئىلگىرى سۈردى . ئات قوشقان جەڭ ھارۋىلىرىنى ئىشلىتمىدىغان گرېك ـ ماكېدونىيىلىكلەرگە ئۇستاز بولۇشتى . ھېپپوگراتنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى سۆڭەك تېڭىقچىلىقى ۋە تۇپراق ،

سۇ، ھاۋا، ئوتتىن ئىبارەت تۆت زات (تۆت فىزىس) قارىشىنى سىكىفلاردىن قوبۇل قىلدى.

سىكىفلار مەشھۇر ئالتۇن - مىس ھۈنەرسازلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىزىدىن — جەنۇبىي سىبىرىيە، شىنجاڭ، يەتتە سۇ، ماۋەرائۇننەھر، ئورال ۋە قارا دېڭىز ساھىلىدىن نۇرغۇنلىغان ھايۋانىنىڭ خىرىسچان ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن مىس - ئالتۇن بۇيۇملار تېپىلدى. جەڭگىۋار، كۆپتۈرمە ۋە ھېلى تولغانغان ھالەتتە ئىشلەنگەن بۇ بۇيۇملار ھېلىمۇ قەدىمكى سەنئەتنىڭ ئەركىن ئۇسلۇبى شەكلىدە يېگانە سىستېما بولۇپ تۇرماقتا. ئۇلارنىڭ ھايات ئىزىدىن قاناتلىق تۇچ ساداق ئوچى، ھەر خىل (جۈملىدىن ئېيىق سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن) تۇچ خەنجەر (ئىگەنەك)، تۇچ يىڭنە قۇتىسى، تۇچ كۆرگۈ (ئەينەك)، قۇلاقلىرىغا ھايۋان نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن ئاسما تۇچ قازان، كالا سۆرەيدىغان يېپىق مەپە ھارۋا، شۇنداق ھارۋىنىڭ تۇچ بۇيۇملارغا چۈشۈرۈلگەن سۈرىتى، بۇغا ۋە تېڭىقچىلىق، تېرە ئەيلەش كۆرۈنۈشلىرى سىزىلغان قاچىلار تېپىلغان. بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن تاسما توقلىرى سىكىفلاردا ئالاھىدە ئېتىبارلىق بولغان.

بىز ئالماتا شەھىرىنىڭ غەربىدىكى ئېسىك قورغان خارابىسىدىن تېپىلغان ئالتۇن زەنجىر - ھالقىلاردىن قۇراشتۇرۇلغان كىيىم (گىجىم)، دۇبۇلغىسى بىلەن شىمالىي ئالتاي بازىرىق (Pazirik 巴泽雷克) قەبرىگاھلىقىدىن تېپىلغان ئالتۇن - مىس بۇيۇملارنىڭ تىپىك سىكىف يادىكارلىقى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ بەدىئىي ۋە ئېتنوگرافىيىلىك قىممىتى يۇقىرى ۋە روشەنلىكىنى تەكىتلەشكە ھەقلىقمىز.

ئانا تۈركىستان دەپ ئاتىلىدىغان شىنجاڭ رايونىدىن ئېنېئولىت ۋە تۇچ دەۋرىگە ئائىت كۆپلىگەن قېزىلمىلار تېپىلدى. بىز مىلادىيىدىن ئۈچ مىڭ يىللار ئىلگىرى ئالتاي

تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى دىڭلىڭ — ئارى ئاھالىلىرى بىلەن ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى گۇشى — ساك ئاھالىلىرى مېتال پىششىقلاپ ئىشلەشكە ئۆتكەن، دەپ مۆلچەرلەيمىز. ئالتاي ۋىلايىتى سارسۇمبا ناھىيىسى «قىزىرمۇچ قەبرىگاھى»دىن سىلىقلانغان تاش ساداق ئوقى بېشى، مىس يىڭنە، مىس نەيزە بېشى، مىس ساداق بېشى، مىس پىچاق، مىس كۆرگۈ (ئەينەك) بىلەن ساپال بۇيۇملار تېپىلغان.

كۇنەس دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىدىن قوشقار بېشى نەقىش قىلىنغان مىس پىچاق تېپىلغان. 1983 - يىلى كۇنەس دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ساكلار قەبرىستانلىقىدىن ئىچى كاۋاك، جۈپلەپ پايات قىلىنغان 40 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتىكى، ئۈچ كىلوگرام ئېغىرلىقتىكى ئەگمە ئۇچلۇق قالپاقلىق سىكىف - ساك جەڭچىسىنىڭ تىزلىنىپ ئولتۇرغان مىس ھەيكىلى تېپىلغان. بۇ تىپىك ھەيكەل قالپىقى بىزگە يۇنان تارىخچىسى ھېرودوتنىڭ «تارىخ» ناملىق كىتابىدىكى «ئۇچلۇق قالپاقلىق ساكلار» ھەققىدىكى بايانلىرىنى ئەسلىتىدۇ. گرېك - ماكېدونىيە جەڭچىلىرىنىڭ ئارقىغا قايرىلغان قالپىقى بىلەن سىكىفلار — ساكلارنىڭ ئالدىغا قايرىلغان قالپىقىدا تەسىر مۇناسىۋىتىنىڭ بار - يوقلۇقى بىرمۇئەممادۇر.

تېكەس ناھىيىسىنىڭ چولاقتېرەك دېگەن يېرىنىڭ تىلەشكەي دۆڭلۈكىدىن مىس پالتا، قىزىل مىستىن ياسالغان كالا بېشى شەكىللىك زىننەت بۇيۇمى تېپىلغان.

ئۈرۈمچى رايونى گۇچۇڭدىن مىس داڭقان، مىس قازان، مىس لىگەن، ھايۋان نۇسخىلىق ھالقا تېپىلغان. ئۈرۈمچىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلىق ئالغوي جىلغىسىدىن قەدىمكى قەبرە يادىكارلىقلىرى قاتارىدا بىر قەدەر نەپىس ئىشلەنگەن شىر ۋە ئارسلان نەقىشلىق ئالتۇن ئىبادەت بۇيۇمى، ئۈستىگە بىر جۈپ ھايۋان ئوبرازى قوندۇرۇلغان مىس ئىسرىقدان، 32 سانتىمېتىر

ئېگىز تۇۋۇلىك مىس پەتنۇس، ئېگەر جابدۇقلار تېپىلغان. مورى ناھىيىسى «سىداۋگۇ» مەدەنىيەت قاتلىمىدىن ئېنېئولىت دەۋرى ئاھالە نۇقتىسى تېپىلغان تاش بۇيۇملار ئىچىدە مىستىن ئىشلەنگەن زىننەت بۇيۇملىرى بولغان. 31 سانتىمېتىرلىق مىس تاختىغا ئات بىلەن چېلىشىۋاتقان قاۋاننىڭ تەسۋىرى چۈشۈرۈلگەن. قاۋان ئاتنىڭ ئوڭ پۇتىنى، ئات قاۋاننىڭ مۈرىسىنى چىشلەپ تۇرغان بۇ كۆرۈنۈش سىكىپ ئۇسلۇبىدا ئىشلەنگەن. ئاراتۇرك ناھىيىسى نوم يېزىسىنىڭ شەرقىدىكى كارسان خارابىلىقىدىن تاش قوراللار بىلەن بىللە مىس بېگىز، مىس ساداق بېشى، تۇچ چەشكە تېپىلغان.

قارا شەھەر دەرياسىنىڭ قارا مودۇن — باش ئېقىنىدىن قېزىلغان 140 پارچە تاش قەبرىدىن مىس پىچاق، ساداقنىڭ مىستىن ياسالغان ئۇچى تېپىلغان. كۇچانىڭ قارا دۆڭ مەدەنىيەت قاتلىمى بىلەن تاشقورغان قەدىمكى قەبرىلىرىدىن مىس ساداق بېشى، مىس ھالقا، ئۈزۈك، بىلەزۈك ۋە كەھرىۋا، سۆگەك مارجانلار تېپىلغان.

مىس ۋە تۇچ قوراللىرى دەۋرى بىرىنچى قېتىملىق ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ — كۆچمە چارۋىچىلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئانا ئۇرۇقىدىكى ئاددىي جەمچى ۋە ئوۋچى بولغان ئەركەك جىنس، بۇ دەۋردە جامائەنىڭ بىرىنچى ئەزاسى بولۇشقا باشلىدى. ئانا ئۇرۇقى جامائەسى ئورنىنى ئاتا ئۇرۇقى جامائەسى ئىگىلىدى. نۇرغۇن مىس قوراللار ئاتا - ئەركەك پائالىيىتىگە لايىقلاشقان ۋە نۇرغۇن تەسۋىرىي ئوبرازلاردا ئاتا - ئەركەك گەۋدىلەنگەن مىس دەۋرى قەھرىمانلىق فولكلورىنى يېتىلدۈردى.

مىس دەۋرى جىلغا مەدەنىيىتىنى كېڭەيتتى، يايلاق مەدەنىيىتى تېپى مەيدانغا چىقتى. كىشىلەرنىڭ جاھانكەزدىلىك پائالىيەت دائىرىسى ئات تۇۋىقىغا ئەگىشىپ، يىراق جايلارغا

كېڭەيدى.

مىس ۋە تۇچ قوراللىرى دەۋرى ئېتنىك — مىللىي توركۇملەر، تىل سىستېمىلىرى ۋە گورۇپپىلىرى يېتەرلىك شەكىللەنگەن دەۋر بولدى. مىللىيەتلىك قەدىمكى تىل، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش شۇنداقلا ماكان ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ توركۇملىك ئالامەتلىرى بىلەن مەدەنىيەت بىرلىكى ئاساسىدا مەيدانغا كەلدى. ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەر ئۇنىڭغا تارىخىي قاتلام بېغىشلىدى، خالاس.

تۇچ قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرلىشىشى سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر شەكىللەنگەندە يۈز بەردى. مىسىر ۋە خۇاڭخې دەريا ۋادىسىدىكى قەدىمكى قۇل ئىگىلىكى مۇناسىۋەتلىرىدە تىپىك كۆرۈلگەن بۇ ھادىسە مەركىزىي ئاسىيادا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەر ئىچىدە كۆرۈلدى. تۆمۈر — قارا ئالتۇننىڭ كەشىپ قىلىنىشى بۇ جەرياننى تېزلەتتى. مەركىزىي ئاسىيادا تۆمۈر تەخمىنەن ھىندىستان بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن بىر - ئىككى ئەسىر ئىلگىرى تۇرمۇشقا كىرگەن بولۇشى ئېھتىمال. كورېيىلىكلەر مىلادىيىدىن ئالتە ئەسىر، ياپونىيىلىكلەر ئۈچ ئەسىر ئىلگىرى تۆمۈر بىلەن تونۇشقان.

مەركىزىي ئاسىيادا بۇ خىل يۇقىرى ھارارەت تەلەپ قىلىدىغان ئېرىتىش تېخنىكىسى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللاردىن باشلاپ ئومۇملاشقان بولۇشى مۇمكىن. سىكىفلار ئاسورىيىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ، سۈرىيە ۋە پەلەستىننى ئىشغال قىلىپ، تۇنجى قېتىم شەرق - غەرب ئالاقە يولىنى ئاچقاندا، ئۇلار ئۇچقۇر چەۋەنداز، يېڭىچە تۇچ ساداق ئۇچى بىلەن بىللە قىسمەن تۆمۈر قوراللار بىلەن قوراللانغانىدى. ئاندرونوپلار (ئارى - ئارىيانلار) ئالتاينىڭ شىمالى بىلەن يەتتەسۇ رايونىدا ۋە ماۋەرائۇننەھر ۋادىسىدا تېرىقچىلىق مەركەزلىرىنى بىنا قىلغاندا ئۇلار تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسىنى

ئىگىلىگەن .

مەركىزىي ئاسىيادىن تۆمۈر تاۋلانغان جايلارنىڭ بىر قىسمى كېيىنچە مەلۇم بولدى . ئۇرۇمچى يىسئىرغول قەدىمكى قەبرىلىرىدىن ، مۇزئارت قەدىمكى ئۇسۇن قەبرىگاھلىقىدىن تاشقورغاندىكى شانبو قەدىمكى قەبرىلىكىدىن ئاز مىقداردا تۆمۈر پىچاق ، تۆمۈر ھالقا قاتارلىق بۇيۇملار چىقتى . خوتەن كونا نىيە خارابىلىرى بىلەن لوپ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىن 30 كىلومېتىر كېلىدىغان ئاچچىقتاغ يانباغرىدىن ، كۇچانىڭ شىمالىدىكى ئاغاي تېغى بويىدىن قەدىمكى چاغلاردىن قالغان رودىلار بىلەن ئېرىتىش قازىنى ، داشقال دۆۋىلىرى تېپىلغان . تاشقى بايقال قەبرىگاھلىقىدىن مىلادىيىدىن ئۈچ ئەسىر ئىلگىرىكى دىڭلىڭ قەبىلىلىرىنىڭ تۆمۈر ئۈزەڭگىسى تېپىلغان . كېيىنكى زامانلاردا يېزىلغان «خەننامە ، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» ، «دەريا - ئېقىنلار تەپسىلاتى» (水经注) قاتارلىق مەنبەلەردە كۇچانىڭ شىمالىدا تۆمۈركاندىن ئوت چاقناپ تۇرىدىغانلىقى ، باي — قۇمباشتىن مىس چىقىدىغانلىقى ، چەرچەن ۋە يەكەن تاغلىرىدىن كۆمۈر چىقىدىغانلىقى ، خوتەن ۋە قاغىلىقتىن ئالتۇن ۋە قاشتېشى ئېلىنىدىغانلىقى يېزىلغان .

مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبرىلىرىدىن تۆمۈر قوراللار تېپىلغان . بۇ قەبرىلەردە سىنىپىي پەرقلەر ، ئاددىيلىق ۋە ھەشەمەت پەرقلىرى كۆرۈلگەن . مەركىزىي ئاسىيادا ئاتا ئۇرۇقى جامائەسى ۋە ئۇرۇقداش قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ئىمتىيازلىق ئاقسۆڭەكلىشىپ بېرىشى ، ئۇرۇش غەنىيمەتلىرى بىلەن ئىجتىمائىي بايلىقتا بولغان ئىگىدارچىلىقنىڭ ئۆزگىرىشى خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە ئىپتىدائىي سىياسىي ھاكىمچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى .

مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈملىرى مەركىزىي ئاسىيادىن ئىبارەت ئانا ماكاندا تاش قوراللىرى دەۋرىدىن باشلاپ شۇ زېمىندا

ئاپىرىدە بولۇپ ، شۇ زېمىندا ياشاپ ، جامائەلىشىپ كەلدى . ئاتىنىڭ ۋە ھارۋىنىڭ تۇرمۇشتا قوللىنىلىشى ، مېتال بۇيۇملارنىڭ ئىنسانىي ھايۋانات تەھلىكىسى ۋە تەبىئەت قورقۇنچىدىن بىر قەدەر ئۈستۈن ئورۇنغا ئىگە قىلىشى ، جامائە ۋە ئۇرۇقداش قەبىلە شەكلىدىكى ئۇيۇشۇش ، ئورتاق مىللىيەتلىك تۇرمۇش ۋە مەدەنىيەت چەمبىرىنىڭ ھاسىل بولۇشى ئۇلارغا ئەبەدىيلىك ھاياتىي ئىقتىدار بېغىشلىدى . ئۇلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ئارى — ئاندرونوپلىرى ئىدى . مىلادىيىدىن ئىككى مىڭ يىل ئىلگىرى ئۇلار ئالتاي - يەنسەي دالاسىدىن ھەر تەرەپكە قەدەم قويدى . ئارى - ئاندرونوپلارنىڭ جەنۇبقا ، بولۇپمۇ «ئاۋېستا»[1] كىتابىدا ئۇچۇر قىلىنغىنىدەك بەھەيۋەت ئۇرۇقداش قۇدرەت سۈپىتىدە ھىند دەريا ساھىلىدىكى قەدىمكى خاراپپا شەھەر قەلئەسىگە باستۇرۇپ كىرىشى ، غەربىي جەنۇب بويلاپ ھازىرقى تۈركمەنىستاندىكى قەدىمكى ئالتۇن تېپە ، تېپە ھىسار قەلئەلىرىنى بېسىپ ئۆتۈشى بۇ زېمىنلارنىڭ ئېتنىك تەركىبى ، مەدەنىيەت تۈسى ۋە ئېتىقاد خاسلىقلىرىغا سالماقلىق ئۆزگىرىشلەر ئېلىپ كەلدى . سىمىلىيان — سىكىفلارنىڭ شەرقىي ياۋروپا ، غەربىي ئاسىيادىكى قەدىمكى قۇدرەتلىك مەملىكەتلەر — ئاسورىيە ، ئۇراتو ، مىدىيىنى ھالاك قىلىشى ، بۇ زېمىننىڭ قەدىمكى تارىخىغا تېرەن چۆكمە تۆكتى . ھازىرقى شىنجاڭ زېمىنىنىڭ شەرقىدىن تاكى سېرىق دەريا (خۇاڭخې) نىڭ ئوردۇس ئەگمىسىگىچە بولغان قىسمىدىن ، تەيخاڭشەن ئېدىرلىرىغىچە بولغان زېمىندىمۇ ئاتلىق - ئوقياچى ئارى -

[1] «ئاۋېستا» زوروئاستېر دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى . كىتاب ئاتەشپەرەسلىك تەلىماتىنىڭ ئاساسچىسى زوروئاستېر تەرىپىدىن يېزىلغان دېيىلىدۇ . تەبىرى ۋە بېرۇنىنىڭ خەۋەر قىلىشىچە ، مۇئەللىپ بۇ كىتابىنى سىرلانكىغا بېرىپ ، بىر غاردا يازغان . بۇ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىرلەر ئىدى . «ئاۋېستا» ئەپراسىياپنىڭ ئىزباسارى ئەرجەسپكە ئولپان تۆلىگۈچى گۇشتاسپ تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان بولسىمۇ ، ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ۋاقتىدا كۆيدۈرۈلگەن . ساسانىلار ئاتەشپەرەسلىكنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ، «ئاۋېستا»نى قايتا بەرپا قىلىش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلىپ نەتىجىدە ئۇنىڭ قىسقا شەكلى «خوردا ئاۋېستا» مەيدانغا كەلگەن .

ئاندرونوپ قەبىلىلىرى پەيدا بولدى . كۆيفاڭ ، داخۇ ، بېدى دەۋ
ئاتالغان بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئىزىدىن ساك ، توخرى ۋە موڭغۇلوئىد
تەسىرىگە ئۇچرىغان هۇن قەبىلىلىرى باش كۆتۈرۈپ چىقتى .
تارىخ ئاتلىق چەۋانداز خەلقلەرنىڭ قىلىچى پىيادە خەلقلەر
ئۈستىدىكى غەلىبىسىنى دونايدىن خۇاڭخې ۋادىسىغىچە بولغان
پايانسىز زېمىندا تەكرار قۇتلۇقلاپ كەلدى . مۇشۇ «بەدەۋى»
خەلقلەر ئەينى زاماندا ئەڭ ئاقىلانە قوراللانغان ، كېيىنكەن
تەشكىللەنگەن ۋە كۈرەشكەندى . ئۇلارنىڭ ئىزىدىن كېيىنكى
مەدەنىيەت يولى — شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان كارۋان
يولى ئېچىلدى . ئىنسانىيەت پەقەت شۇ چاغدىلا مورگان ئېيتقان
«سىۋىلىزاتسىيە» تارىخىغا قەدەم قويدى .

5 . مەركىزىي ئاسىيادا ئىپتىدائىي ئېتىقاد ۋە سەنئەت

تارىخ ئالدى بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ هاياتلىق كۈرەشلىرى تارىخى بولۇش بىلەن بىللە يەنە ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىش تارىخىدىن ئىبارەت . ئىنسانىيەت ئۆز تارىخىنى تاكى يېزىق بىلەن ئىپادىلىگەنگىچە بولغان ئۇزاق زامانلار داۋامىدا تاش ۋە مېتالدىن ، كاش ۋە ئۇستىخاندىن ياسالغان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ، تۇرمۇش بۇيۇملىرى ، جۈملىدىن ئەڭ ئىپتىدائىي ئېتىقاد ۋە سەنئەت يادىكارلىقلىرىغا «يېزىپ» قالدۇرغان .

مەلۇمكى ، ئىنسان ئۇچۇر قالدۇرغۇچى زاتتۇر . ئەگەر بىز ، يېزىقنى ئۇچۇر دەپ قارىغىنىمىزدا ، ئۇچۇرنىڭ ئىنسانىيەت بىلەن بىللە مەيدانغا كەلگەنلىكىنى ، كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ هەر بىر قەدىمى ئەگەر ئۇ ساقلىنىپ قالغان بولسا ، ئۇچۇر قىممىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلىمىز . ئىنسان تۇرمۇشنىڭ بىۋاستە ، بىرىنچى قول ، ئەمەلىي ۋە كونكرېت چۆكمىلىرى هەرقانداق

تارىخچىنىڭ ، بولۇپمۇ ئوردا تارىخچىلىرىنىڭ هەرپ بىلەن يازغان تارىخىدىن چىنراق ئۇچۇر قىممىتىگە ئىگە . بۇ هەقتە بىز مۇنداق قارايمىز :

بىرىنچىدىن ، تارىخنى هەممىدىن ئىلگىرى ئۇنى ياراتقان خەلقنىڭ تارىخ ئىزى ، تارىخ چۆكمىلىرى ، تارىخ ئۇچۇرىنى ئاساس قىلىپ مۇهاكىمە قىلىش كېرەك . ئۇ ، باشقا ۋاستىلىك ، يازما مەلۇماتلارنىڭ ئەقلىگە ئۇيغۇن ياكى ئەمەسلىكىنى ئۆلچەيدىغان مىزان .

ئىككىنچىدىن ، تارىخنىڭ ئۇچۇرى ئۇنى ياراتقان خەلقنىڭ تۇرمۇش - كەچۈرمىشلىرىدەك ئىزچىللىقتا ، سىستېمىلىقتا ، مەنتىقىلىقتا ۋە ئەنئەنىۋىلىكتە ئىگە . ياسالما «پاكىت»لار ياتلىقى ، ياسالمىلىقى ، تەنها ۋە تاسادىپىيلىقى بىلەن سىگنەيدۇ .

ئۈچىنچىدىن ، ئۇچۇر تارىخ هېسابلىنىدىكەن ، هەممە خەلقنىڭ تارىخى ئوخشاشلا تولىمۇ قەدىمىدۇر . يازما تارىخى مەنبەلەر يېتەرلىك توپلىنىشى ، يېزىقتىن ئىلگىرىكى يېزىق ئورنىدا ئىشلىتىلگەن تامغا - بەلگىلەر روشەنلەشتۈرۈلۈشى ، پۈتۈن ئۇچۇر تارىخى ئېتىبارغا ئېلىنىشى لازىم .

ئىپتىدائىي ئېتىقاد بۇنىڭدىن 40 — 50 مىڭ يىللار ئىلگىرىكى ئەڭ قەدىمكى تاش قورال دەۋرىدە پەيدا بولۇشقا باشلىغانىدى . بۇ ئېهتىمالەم كرو - ماگنون ئادىمى دەپ ئاتالغان ۋە ئوتتىن پايدىلىنىشنى بىلگەن مۇز دەۋرىدىكى پاراسەتلىك ئىنساننىڭ تەپەككۇر شەكىللىرىدىن بىرى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن . قورقۇنچلۇق ۋە شۇ سەۋەبلىك مەجبۇرىي ۋە زورلۇق يوسۇندا «يۈكسەك» بولغان نەرسىگە چوقۇنۇش ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ ئاساسىي ئالامىتى ئىدى .

ئىپتىدائىي ئادەم نەزىرىدە مەۋجۇت نەرسىلەر خۇددى تىرىك ئادەمنىڭ ئۆلگەن ئادەمدىن ئۆزىنىڭ «جېنى» بىلەن پەرقلىنىدىغانلىقىغا ئوخشاش «جان» ، «روھ» چۈشەنچىسى

بارغانسېرى ھەم يۇقىرى ھەم سېھىرلىك تۈسكە كىردى . ئۇلار ئادەمنى ئۇنىڭ جېنى باشقۇرغاندەك ، ھەممە نەرسىلەرنى شۇ نەرسىنىڭ «جېنى» ، «روھــــى» باشقۇرىدۇ ، دېگەن قاراش ئومۇملاشتى . كېيىنچە سىرلىق تەبىئەت ھادىسىلىرى — بوران مۆلدۈر ، چاقماق ، يەر تەۋرەش ، تاشقىن ، تاغ گۆمۈرۈلۈش قاتارلىقلار شۇ تەبىئەتنىڭ تېنىگە يوشۇرۇنغان «جان» — تەبىئەت تەڭرىلىرى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ ، دېگەن قاراش شەكىللەندى .

ئىپتىدائىي ئادەمدە پۈتۈن تەبىئەتنى جانلىق ئىــــلاھلاشتۇرۇپ باشقۇرۇپ تۇرىدۇ ، دېگەن قاراش بىلەن بىللە ، ئۆزلىرىنى جانلىق تەبىئەتنىڭ — ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋانلارنىڭ ئەۋلادلىرى دېگەن قاراش ساقلاندى . ئۇلار ئۆزلىرى بىلەن ئالاقىسى كۆپ بولغان ئۆزلىرىگە ئوزۇق يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ياكــــى ئۆزلــــىرىگە خاسىيەتلىك كۆرۈنگەن ھايۋانلارنى ئۇلۇغلاش ، ئۇلارنىڭ روھىغا سېغىنىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى .

ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق جامائەسى دەۋرىگە كەلگەندە ھەر بىر ئۇرۇقداش جامائە ياكى قەبىلە ئۆزلىرىگە خاسىيەتلــــىك ھېسابلانغان بىرەر ھايۋاننى بەلگە ـ نىشان قىلىپ ، ئۆزىنى مۇشۇ ھايۋان بىلەن ئۇرۇقداش ياكى تەقدىرداش دەپ قاراشقان . پەندە شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىندىئانلارنىڭ ئالگونكىن قەبىلىسىنىڭ تىلى بويىچە بۇ «توتېم» دەپ قوبۇل قىلىنغان . «توتېم» — ئۆز ئۇرۇق ـ جەمەت دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ . توتېم قائىدىلىرى يالغۇز ئانا ئۇرۇقى جامائەسىدىلا كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ قالماستىن ، بەلكى كېيىنكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ، قوۋم ۋە مىللەتلەر ھاياتىدىمۇ ئۆز تەسىرىنى يوقاتمــــىدى . تۆشۈكتاش غارىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك بۇيۇملاردىن تۇياقلىــــق ھايۋانغا بولغان چوقۇنۇشنىڭ ئىپادىلىرىنى پەرەز قىلــــىش مۇمكىن . ئۇلار ئۆلگۈچىنىڭ ھايۋان ئۇستىخانلىرى بىلەن بىللە دەپنە قىلىنىشىنى ئۇنىڭ ئىككىنچى قېتىم قايتا تىرىلىشى بىلەن

بىرلەشتۈرۈپ تەسەۋۋۇر قىلىشقان بولۇشى ئېھتىمال . تاكــى يېقىنقى يىللارغىچە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىــــڭ سۆڭەك مونچاقلار ، توپۇق ئاسقىلارغا بولغان ئەقىدىسى بىلەن مەلۇم ئەقىدىگە ئالاقىدار قەبرىلەرگە مۈڭگۈزلەر ئېسىپ قويىدىغانلىقى بۇ خىل ئادەتنىڭ تولىمۇ قەدىمىيلىكىنى تەستىقلايدۇ . ئەڭ ئىپتىدائىــي ئۇسۇللار مانا مۇشۇ ھايۋانغا بولغان ئالاھىــــدە سېغىنىش بىــــلەن مۇناســــــۋەتلــــــك بولغان . دەسلەپكــــى سېھىرگەرلىك ، دۇرۇت ئوقۇش ۋە باخشىلىق پائالىيەتلىرىدىمۇ ھايۋان ئوبرازى ئالاھىدە ئورۇن تۇتقان .

ئايال جــــىنسقا بولغان ھۆرمەت ئانا ئۇرۇقــــى دەۋرىدە شەكىللىنىپ بارغانسېرى سېھىرلىك خاراكتېر ئېلىشقا باشلىدى . كۆپلىگەن قىيا رەســــىملــــىرى بىــــلەن قەدىمكــــى قەبرە يادىكارلىقلىرىدىن ياغاچ ، لاي ، كىگىز ، تاش قونچاق شەكلىدىكى ئايال ئوبرازلىرى چىققان . XIX — XVIII ئەسىردە ياشىغان ئالبوت ۋە ئېسكىمۇس قەبىلىلىرىنىڭ خۇددى مۇز دەۋرىنــى ئەسلىتىدىغان شىمالىي سىبىرىيىدىكى ھاياتىدا ئۇلارنىڭ ياغاچ ۋە سۆڭەكتىن ئايال ئوبرازىدىكى قونچاقلار ياساپ ئۇلارغا چوقۇنۇش ئادىتى ساقلانغان . مۇنداق يېشى چوڭ ئايال ئوبرازلىرى ئۆلگەن پېشقەدەملەرنىڭ نامىغا ئاتالغان ، تولا ھاللاردا ئۇنى قىزلار ئۆز يانلىرىدا ئېلىپ يۈرگەن . جان چاچتا ، دەپ قارالغاچقا قونچاقنىڭ قۇلىقىغا تۆشۈك تېشىپ چاچ تىقىپ قويۇشقان . بۇنىــــڭدىن مەقسەت ئۆلمەس روھ شۇ يەردە ياشاپ ھامىيلىق تەسىرىنــى كۆرسىتىدۇ ، دېگەنلىكتىن ئىبارەت بولغان . موڭغۇل خانلىقلىرى دەۋرىدە شەرققە كەلگەن غەرب مىسسىيونېرى روبلۇكنىڭ ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەنلىرى ئاساسىدا ئېيتىشىچە ، شۇ چاغدىكى قىپچاق قەبىلىلىرىدىمۇ بىر تېرە قاپچۇققا كىگىزدىن ياسالغان ئايالچە قونچاقنى سېلىپ ساقلاش ، قونچاق قۇلىقىغا ئۆلگۈچىنىڭ چېچىدىن سېلىپ قويۇش ، تاماق ۋاقتىدا قونچاقنىــڭ ئاغزىغا

گۆش سۇركەپ قويۇش ئادىتى بولغان .
ئالتاي تۈركىي قەبىلىلىرىدە توتېم ئېتىقادى ، هايۋان
بىلەن (مەسىلەن بۆرە بىلەن) نەسىلداش دېگەن چۈشەنچە ، ئاي
ئوبرازىغا سېغىنىش (كېيىنچە ئوماي ئىلاھىغا تۇنۇش) ، ي
تاش سېھىرگەرلىكى ۋە كېيىنچە ئىپتىدائىي كۆپ ئىلاھلى
ئانىمىزملىق كۆزقاراشلار بولۇپ ئۆتكەن . تۈرلۈك ئەپسانىلەر
قەهرىمانلىق رىۋايەتلىرى مۇشۇ خىل ئېتىقاد بىلەن ز
باغلانغان .
شۇنى تىلغا ئېلىش هاجەتكى ، ئەڭ قەدىمكى قەبر
قۇرۇلۇشلىرى بىلەن دەپنە بۇيۇملىرى ئىپتىدائىي تۇرمۇش ۋ
ئادەت - ئېتىقادىنىڭ بىر پارچە ئەينىكى سۈپىتىدە بىزنى ئۆزىگ
جەلپ قىلىدۇ . قەبرە يادىكارلىقلىرى ئارخېئولوگىيىلى
مەقسەتلەرنى كۆزلەپ كۆمۈلگەن ئەمەس ، ئەلۋەتتە . ئۆلگۈچىنى
قىزىل تۇپراق (گىل) بىلەن ئوراپ كۆمۈشتە ئۇ قايتا تىرىلگەند
قان بولۇش نەزەردە تۇتۇلغان . ئايال جەسەتكە ئۇ ياش بولسا ھەر
خىل زىبۇزىننەتلەر ، ياشانغان بولسا تەسۋى تۇتقۇزۇلغان .
يىگىتنىڭ جەسىتى بولسا سىلىقلىغۇچى تاش ، جەڭچىنىڭ
جەسىتى بولسا كۆكرىكىگە قالقان ، ئايىغىغا نەيزە ۋە ئات
ئۈستىخىنى قويۇلغان ، بۇ ئەينى زاماندىكى قايتا تىرىلىش
ئەقىدىسىگە ئالاقىدار ئىدى . مەلۇمكى ، ساك قەبىلىلىرىنىڭ
ھىندىستاندا ئولتۇراقلاشقان بىر قىسمى كېيىنچە ئۆزلىرىدىكى بۇ
خىل قايتا تىرىلىش چۈشەنچىلىرىنى «سانسارا» ئەقىدىسى
سۈپىتىدە براخمانىزم ۋە بۇددىزم ئېتىقادىغا سىڭدۈرگەنىدى . بىز
شىنجاڭنىڭ لوپنۇر كۆلى ۋادىسىدىكى قەدىمكى جەسەتلەر بىلەن
قۇمۇل لاپچۇق قارا دۆڭدىكى قەدىمكى جەسەتلەرنىڭ رەڭ بىلەن
بويىلىپ ، قىزىل قۇم ۋە گىل تۇپراققا كۆمۈلگەنلىكىنى
كۆرىمىز . مەن قارا دۆڭدىكى مۇنداق قەدىمكى قەبرىلەرنى ئېچىپ
بۇنداق ئادەتنى نەق مەيداندا كۆرگەنىدىم . بارىكۆل ناھىيىسىنىڭ

تاغ باغرىدىكى قەدىمكى قەبرىگە ، تاش - شىبغىللىق لەھەتكە باشقا
جايدىن قىزىل تۇپراق يۆتكەپ كېلىنگەن . بۇ قەبرىلەرنىڭ
بىرىدىن چاچ خالتىسىغا ئېلىنغان ئايال ئۆرىمە چېچى ، تۇچ
كۆزگۈ (ئەينەك) بىلەن ئىككى كۆكرىكىگە ئىككى پارچە قورساق
قىسمى كۆپتۈرۈلۈپ قويۇلغان تۇچ «ئوماي ئانا» سىمۋولىدىكى
كىچىك ھەيكەل قويۇلغان ئايال جەسىتى چىققان . بۇ قىزىل
تۇپراق ، ئوماي ئانا ئوبرازى ، چاچ ۋە كۆزگۈ بىزگە بۇ ئايالنىڭ
قوش پەرزەنتكە ھامىلىدار بولۇپ قازا قىلغانلىقىنى ئۇقتۇراتتى ،
ئۇنىڭغا قايتا تىرىلىش ۋە ھۆسىن تۈزەش ئۈمىدى
بېغىشلانغانىدى . بارىكۆل ناھىيىسىدىن ئېچىلغان يەنە بىر قىزىل
تۇپراق ئىچىگە كۆمۈلگەن جەسەتنىڭ بېشىغا بۆرە بېشى (سۆڭىكى
بولۇپ قالغان) ، بىر يانغا ئوقيا ، بىر يانغا ئىرغاي ياغىچىنى
ياپىلاقلاپ ئېگىپ ياسىغان ئات ئۈزەڭگىسى قويۇلغان . بۇ
چەۋەنداز ئەركەكنىڭ جەسىتى ئىدى .
بىز مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىپتىدائىي فولكلورىدا ،
قەبرە ئېتنوگرافىيىسىدە ، قىيا رەسىملىرىدە قۇياشقا ئېتىقاد
قىلىشنىڭ ئىزچىل ئىپادىلەنگەنلىكىنى كۆرىمىز . ئېيتىش
كېرەككى ، قۇياش ئېتىقادچىلىقى بىر قەدەر سوغۇق - مۆتىدىل
بەلۋاغ ، تاغ - ئورمانلىق زېمىن ، يايلاق - جەزىرىلىك بىپايان
ماكان بولغان مەركىزىي ئاسىيادا باشقا جايلارغا قارىغاندا
كۈچلۈك ، ئومۇمىي خەلق خاراكتېرلىك ۋە ئىزچىل بولغان . بىز
خەنزۇچە مەنبەلەردىن ھۇن ۋە تۈركلەرنىڭ قۇياشقا ئېتىقاد
قىلىدىغانلىقى ، ئۇلارنىڭ تەڭرىقۇت — خاقانلىرىنىڭ يۈزىنى
كۈنگە قارىتىپ ئولتۇرىدىغانلىقىنى ، جەڭگە چىقىشتا قۇياشقا
چوقۇنۇپ ، قۇربانلىق قىلىدىغانلىقىنى كۆرسەك ، ھېرودوتنىڭ :
«ماسساگېتلار ھەرقايسى تەڭرىلەر ئارىسىدا پەقەت قۇياشقىلا
چوقۇنىدۇ . ئۇلار قۇياشقا ئاتاپ ئات قۇربانلىق قىلىدۇ ، چۈنكى ،
پەقەت ئاتلا تېزلىكتە قۇياشقا تەڭ كېلىدۇ ، دەپ قارايدۇ» دەپ

يازغانلىقىنى كۆرىمىز . بىز ئۇرخۇن ئابىدىلىرى بىلەن مەركىزىي ئاسىيادىكى يەر نامىلىرى ئىچىدىن «كۇنتۇغمىش» ، «كۆك تەڭرىدىن بولمىش» قاغان ناملىرى بىلەن «كۇنەس» ، «كۆنچى» قاتارلىقلارنى كۆرىمىز . بىز «ئاۋېستا» دەستۇرىدىن قۇياش ئىلاھى مىترا نامىغا بېغىشلانغان مەدھىيالارنى ئۇچرىتىمىز :

بىز مىتراغا چوقۇنىمىز . . .
ئۇ باشقۇرار غايەت يوغان ،
هارۋىسىغا چاق ئورناتقان ،
مەشرىقا ياقتىن ئاسمان بويلاپ ،
يەتتە ئىقلىمنى كېزەر هامان . . .

قەدىمكى قىسمەن ئىران ۋە قىسمەن تۇرانىنى بىرلەشتۈرۈپ قۇرۇلغان فارفىيە (ئارشاك) دەۋرىنىڭ تام رەسىملىرىنىڭ بىرىدە تۈركىي خەلقلەر مەرگەن تەڭرى ، دەپ ئاتايدىغان قۇياش ئىلاھى مىترانىڭ ئاتقا مىنىپ ئوقيا ئېتىپ ، بۆرە ، شىر ، بۇغىلارنى ئالدىغا سېلىپ چېپىپ كېتىۋاتقان كۆرۈنۈشى بېرىلگەن . قازاقىستاننىڭ ئالمالىق قىيا رەسىملىرىنىڭ بىرىدە ئىنسان بېشى قۇياش قىلىنغان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئوتتۇرا چەمبىرىدە توققۇز نۇر توچكىسى ، ئەتراپىدا ئىككى قەۋەت كۆپلىگەن نۇر توچكىلىرى بولغان . ئالمالىق قىيا رەسىملىرىنىڭ يەنە بىرىدە ئاي بىلەن كۈن ئىككى مەرهەمەتلىك ئادەم شەكىللىك دەرەخ بولۇپ ، ئۇنىڭ نۇرلىرى مېۋە شەكلىدە چېكىلگەن بولۇپ ، ئارىلىرىغا ئۇنىڭ نۇرى ئاستىدا ئوتلاۋاتقان ئۈچ چارۋا مال رەسىمى سىزىلغان . بىز موڭغۇل ياپلىقىدىكى چوغاي تېغىنىڭ① قىيالىرىغا قۇياشقا چوقۇنۇۋاتقان ئەركەك كىشى ئوبرازى

① چوغاي تاغلىرى - (阴山) هازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى خېتاۋ رايونىنىڭ شىمالىدىكى تاغلارنىڭ ئومۇمىي نامى .

سىزىلغانلىقىنى كۆرىمىز . فەرغانە ۋادىسىدىكى سەيمالتاش قىياسىغا خۇددى ئۇسسۇللۇق قىياپەتتە قۇياشقا چوقۇنۇۋاتقان كىشىلەر ئوبرازى چېكىلگەن . ئۇلارنىڭ يېنىغا تاش بىلەن هايۋان ئوبرازى سىزىلغانلىقى قۇياش ئېتىقادچىلىقىنىڭ تولىمۇ قەدىمكى زامانلاردا ئاساسىي ئېتىقاد سۈپىتىدە پەيدا بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ . قازاقىستاننىڭ ئالما ئاتا يېنىدىكى تامغالىق قىياسىدىكى قوتاز ئۈستىدە ئۆرە تۇرۇپ نۇر چېچىۋاتقان قۇياش تەڭرىسى ئادەم قىياپەتلىك بولۇپ ، قارا قوتاز بىلەن قۇياش ئادەم كۆكتەڭرى — قۇياش بىلەن يەر تەڭرىسى — يەر ۋە سۇ ئىلاھى ئۇماي قارىشىغا ئالاقىدار بولغان .①

بىز قۇياش ئېتىقادچىلىقى سىمۋولىزمى ئالامەتلىرىنى قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ تاشقى — زېمىن ئۈستىدىكى قۇياش شەكىللىك سىخېمىلىق ئالامەتلىرىدىنمۇ كۆرۈۋالالايمىز . بۇلار ئومۇمەن ئۈچ خىل بولغان . ئۇنىڭ بەزىلىرىگە — بولۇپمۇ يايلاق ۋە دەشتلەردىكى قەبرىلەر سىرتىغا يۇملاق قۇياش شەكلىدە تاشلار تىزىلغان . ئۇنىڭ بەزىلىرىگە خۇددى لوپنۇر ۋادىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلىك جىلغا (گوموگۇ)دىكىدەك ، يەر بويلاپ قۇياش چەمبىرى شەكلىدە بىر ياكى بىر قانچە ئورام ياغاچ قوزۇق قېقىلغان . بۇ خۇددى قازاقىستان تامغالىق قىياسىغا ياكى فەرغانە سەيمالتاش قىياسىغا سىزىلغان قۇياشنىڭ نۇر چاچقان كۆرۈنۈشىنى هاسىل قىلغان . ئۇنىڭ يەنە بەزىلىرى ، بولۇپمۇ قەبىلە باشلىقلىرى قەبرىگاهلىرى خۇددى هەيۋەتلىك بوز ئۆيدەك يۇملاق قۇياش شەكىللىك دۆڭ ئىچىگە دەپنە قىلىنغان . مەركىزىي ئاسىيا قۇياش ئېتىقادچىلىقى قاراشلىرى هەر خىل ئۇچار قانات ، ئات ، تاغ تېكىسى ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن مېتال بۇيۇملار بىلەن ئارىيانلار ـ ساكلار ئاساس سالغان بۇددا —

① ئابدۇشۇكۇر مۇهەممەتئىمىن : «مەركىزىي ئاسىيادا قۇياش ئېتىقادچىلىقى» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1992 ـ يىللىق 1 ـ سانىغا قاراڭ .

بورخان ئوبرازلىرىنىڭ نۇر چەمبەرلىرىدە ئۆزگەرگەن داۋامىنى ساقلىدى . بىز يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مەشھۇر داستانى «قۇتادغۇبىلىك»تە «كۈنتۇغدى» ئىلىكنى نۇرنى ھەممىگە تەڭ يايىدىغان ئىللىق قۇياشتەك ئادىل خاقانغا مىسال قىلغانلىقىنى كۆرىمىز . بۇ قۇياش ئېتىقادچىلىقى ئەنئەنىسىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادتىكى تەسىرىدىن پەقەت بىر مىسال .

مەركىزىي ئاسىيا ئەڭ قەدىمكى سەنئەت ئوچاقلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ . مەركىزىي ئاسىيا ئىپتىدائىي ئادىمىنىڭ ئۆز روھىيىتىنى ئىپادىلىگەن مۇنداق ئوبرازلىق ئۇچۇر ـ تامغىلىرى بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ ماددىي تۇرمۇش ئالامەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرسە ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ ئەقلى ، ئىجادىي تەسەۋۋۇر سەۋىيىسى ، روھىيەت تۈزۈلمىسى ۋە ئۇلارنى ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ . ھەرقانداق مەنىۋى ئىپادە — ئىپادە قىلىنغان مەزمۇن بىلەن مۇنداق مەنىۋى مەزمۇننىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتى ۋە مۇنداق مەنىۋى مەزمۇننى ئىپادىلەش مۇمكىنچىلىكلىرى — شەرت ۋە سەۋىيىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ . بۇ نۇقتىدىن ئىپادىلەشمۇ ئەكس ئەتتۈرۈشتەك كۆپ قىرلىق ئۇچۇردۇر .

مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ بارلىق ئىپتىدائىي سەنئەت يادىكارلىقلىرى ئۇلارنىڭ باياشاتلىقى ، ئېشىنغانلىقى ياكى تۇغما سەنئەتخۇمارلىقىنى پىشانە قىلىپ مەيدانغا كەلگەن ئەمەس . ئۇ ھەممىدىن ئىلگىرى ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي روھىيىتىدىكى زۆرۈر ، دەخلىسىز ، ئەڭ ئالىي ، مۇقەددەس مەنىۋى ئېتىقادلىرىنى پىشانە قىلغان ھالدا شەكىللەنگەن . ئۆزگىچىلىكى شۇكى ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بەدەن قىياپىتى ، ئاۋاز ساداسى ، قىياتاش ، ياغاچ ياكى مېتال بۇيۇمنى ۋاستە قىلغان مۇنداق مۇقەددەس تامغىلىرىنى مۇنەۋۋەر ھاسىلات سۈپەت دەرىجىسىگە يەتكۈزگەن ، خالاس . ۋەھالەنكى ، ئىپتىدائىي رېئال تۇرمۇش بىلەن

ئىپتىدائىي رېئال ئېتىقادنىڭ ئۇشبۇ ئوبرازلىق تامغىلىرىنى بىز مەركىزىي ئاسىيا ئىپتىدائىي سەنئىتىنىڭ شەكىللىنىشى دېيىشكە ھەقلىقمىز .

ئەلۋەتتە ، ئىپتىدائىي ئۇسسۇللار ، مۇزىكا ـ ناخشىلار ، مۇراسىم كۆرۈنۈشلىرى ئەينەن ساقلانغان ئەمەس ، ئەمما ، بىز «قىيا رەسىملىرى» ، ھۈنەرسازلىق يادىكارلىرىدىكى تەسۋىرىي تامغا ـ ئۆرنەكلەردىن ئىپتىدائىي تۇرمۇش ، ئىپتىدائىي تەپەككۇر ، ئىپتىدائىي ئېتىقاد ، ئىپتىدائىي سەنئەتتىن ئۇچۇر ئالالايمىز . دەرۋەقە ، 1200 گرادۇس قىزدۇرۇش ئۇسۇلىنى ، تېرە كۆيەك (يەل بېرىش ئەسۋابى)نى ئىختىرا قىلغان قەدىمكى ئىنسانلار رەڭلىك ساپال بۇيۇملار ئىشلەپچىقىرىش ، ئالتۇن ، كۈمۈش ، مىس ۋە برونزىدىن (كېيىنچە تۆمۈردىن) پايدىلىنىشتا بەلگىلىك ئېستېتىك تەلەپچانلىقنى نامايان قىلغان . بۇ ھال كېيىنكى زەرگەرلىك ، مىسكەرلىك ھۈنەرسازلىقىدا ئەنئەنىۋى ۋارىسلىق قىياپىتىدە داۋاملاشقان .

1964 ـ يىلى (فرانسىيىدىكى) لا . مادلېن ، 1875 ـ يىلى (ئىسپانىيىدىكى) ئالتامىرا غارلىرىدىن سۆڭەككە ۋە غار ئەتراپىدىكى قىيا تاشلارغا سىزىلغان قەدىمكى رەسىملەر ئېچىلغاندا كىشىلەر ھەيرانلىققا تولغانىدى . مۇنداق قىيا تاشلىرىغا سىزىلغان قەدىمكى تەسىملەر تاغلار ماكانى ۋە قىيا تاشلار دىيارى ھېسابلانغان بىپايان مەركىزىي ئاسىيادىن كۆپلەپ تېپىلماقتا . بىز ئۆزبېكىستان سۇرخان دەريا ئوبلاستى شىراباد رايونى زارائۇتساي جىلغىسىنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى قىيا تاشلارغا سىزىلغان ئوۋچىلىق تەسۋىرى رەسىملىرىدىن ،[1] شۇ ئوبلاستىنىڭ بايسۇن رايونى ماچاي غارىغا سىزىلغان ھايۋان ئوبرازى سۈرەتلىرىدىن ، پەرغانە ئوبلاستى سايمالتاش غارىغا

---

[1] «ئۆزبېكىستان سەنئەت تارىخى» ناملىق كىتابقا قارالسۇن .

سىزىلغان ئۇسسۇل ۋە ئېتىقاد مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەدىمكى تەسۋىرىي رەسىملەردىن،[1] تاشكەنت ئوبلاستى چىرچىق رايونىدىكى مەيدانتال قىيا تاشلىرىغا سىزىلغان پانتوسىملىق تەسۋىرىي رەسىملەردىن،[2] نەۋائى شەھىرى شىمالىدىكى سەرمىش تېغىدا سىزىلغان ئۇسسۇللۇق رەسىملەردىكى[3] يېڭى تاش قورال دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تۇرمۇشى ۋە سەنئىتىنىڭ قىسمەن ئۆلگىلىرىنى كۆرەلەيمىز. مۇنداق قىيا رەسىملىرى تەڭرىتاغلىرى، قاراقۇرۇم ۋە ئالتۇنتاغلىرى، كۆكئارت ۋە ئالتاي تاغلىرى ئېتەكلىرىدىكى «ئىنسانىيەت يولى» دەپ ئاتالغان ئەڭ ئىپتىدائىي ھايات ۋە قاتناش مەركەزلىرىدە بىر سىستېما ھاسىل قىلغان. خوتەن ۋىلايىتى گۇما ناھىيىسىنىڭ سانجۇ كەنتىدىن قاراقۇرۇم تاغلىرىغا كىرىش ئېغىزىدىكى قىيا تاشقا، كورلا قورۇقتاغ قىيالىرىغا، چەرچەن مۆلچەر دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى تاغنىڭ قىيا تاشلىرىغا، توقسۇن ناھىيىسىگە قاراشلىق كۆجاي قىيا تاشلىرىغا، قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ ئون نەچچە جايىدىكى جىلغا ۋە تاغ قىيالىرىغا، مارالبېشى، مورى، قورغاس (تامتاش)، سارسۇمبا (تامبۇلاتاش)، چۆچەك (تارباغاتاي ئېغىزى)، بورتالا (كوڭقۇستاي، قاراسبو)، ئېمىل (قارا ئېمىل دەرياسى ياقىسىدىكى قارا تاش)، بۇرۇلتوقاي (قىزىل تاش بۇلاق)، تولى، ئارشاڭ، تېكەس، قىزىلكۆرە، توققۇزتارا، نىلقا ناھىيىلىرىنىڭ جىلغا ۋە تاغ تاشلىرىغا يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت ھايۋان، ئوۋچىلىق، تۇرمۇش، ئېتىقاد، ئۇسسۇل ۋە تۈرلۈك بەلگە ۋە ئالامەتلەر چۈشۈرۈلگەن كۆپلىگەن رەسىملەر سىزىلغان. قازاقىستاننىڭ تامغالىق قىيا رەسىملىرىدىن شىمالىي

① «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى» ژۇرنىلى، 1952 ـ يىل، 2 ـ سانغا قارالسۇن.
② «شەرق ھەقىقىتى» گېزىتى، 1966 ـ يىل، 26 ـ دېكابىر سانىغا قارالسۇن.
③ «ئۆزبېك تىياتىرى» ناملىق كىتابنىڭ 1 ـ تومىغا قارالسۇن.

تاغلىق ئالتاي — يەنسەي، بايقال كۆلىنىڭ غەربىدىكى لىنا دەرياسى باشلىنىدىغان كۆپ قاتلاملىق «چىڭگىزساي» قىيالىرى بىلەن ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى چوغاي تاغلىرىنىڭ باغرىدىكى ئورات ئايمىقىدىن ئالاشەن ئايمىقىغىچە بولغان 7 مىڭ 500 مېتىر ئارىلىقتىكى قىيا تاشلارغا نۇرغۇنلىغان قىيا رەسىملىرى سىزىلغان. بۇ قىيا رەسىملىرىدىن بىز ئىپتىدائىي ئىنسان نەزىرىدىكى ھايۋانلار تۈركۈملىرىنىڭ ھەر خىل قىياپەتلىرىنى، تاش ۋە ئوقيا قوراللارنى، نىقابلىق ۋە ئوچۇق ئوۋچىلىق كۆرۈنۈشىنى، كۆندۈرۈلگەن تايغان ئىت، دەسلەپكى قاڭقا (ھارۋا)، قەبىلە ئۇرۇشلىرى، ئاتقا مىنىشنى بىلىش، شامانىڭ ئۇسسۇللۇق قىياپەتلىرى، قۇياش ئېتىقادى بىلەن نەسىل كۆپەيتىش يولىدىكى جىنسىي ئېتىقاد مۇراسىملىرىنىڭ كوللېكتىپ كۆرۈنۈشلىرى بىلەن بىر ياكى كۆپ كىشىلىك ئۇسسۇللۇق ۋە موللاق ئېتىپ سېھىرىي ئۇسسۇل ئويناۋاتقان ھالەتلەرنى، ھەر خىل تامغا ۋە ھەرپ شەكىللىك قېلىپلىشىۋاتقان بەلگە سىزىقلىرىنى، دەسلەپكى گېئومېتىرىك شەكىللەرنى كۆرۈۋالالايمىز. شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەككى، شۇنچە كۆڭۈل بۆلۈپ تاللانغان قىيا تاشلارغا شۇنچە قىيىن ھەم مۇشكۇللۇكتە چېكىپ ئىشلەنگەن بۇ قىيا رەسىملىرى ئەينى زاماننىڭ ئەڭ ئەھمىيەتلىك، ئاكتۇئال ۋە مۇقەددەس مەسىلىلىرىنى چۆرىدىگەن. ئۇ بىزدىن ئاددىيلا كۆز تاشلاپ قويۇشنى ئەمەس، بەلكى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئىزدىنىشنى، تەتقىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بىز فەرغانە ۋادىسىدىكى سەيمالتاش، ئالمائاتا يېنىدىكى تامغالىق، ئىچكى موڭغۇلدىكى چوغاي تاغلىرى ئېتەكلىرىگە سىزىلغان قۇياش ئېتىقادچىلىقى كۆرۈنۈشلىرى بىلەن ئۈرۈمچىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قۇتۇبى ناھىيىسى قىزىليار (كاڭجىيا شېمىنزى) قىيالىرىغا سىزىلغان جىنسىي ئېتىقاد كۆرۈنۈشلىرىدىن ئىپتىدائىي ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھاياتلىق

مۇساپىسىدىكى مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن روھىيەت سىستېمىلىرىنى كۆرىمىز .

مەركىزىي ئاسىيادىكى ئىپتىدائىي ئېتىقاد ۋە سەنئەت ياغاچ ، سۆڭەك ، تۇچ قونچاقلار ، ئالتۇن ـ كۈمۈش ، تۇچ بۇيۇملار ، ساپال يادىكارلىقلاردىمۇ ئۆز ئۇچۇرىنى قالدۇرغان . كەڭ ماۋەرائۇننەھردىن تېپىلغان مىترا ، ئاناخىت ، خۇبىي قاتارلىق ئىلاھلارغا ئاتالغان قونچاقلار بىلەن سىبىرىيەدىكى قاي شەھەرچىسى (قاي گۆرۈدۈك)دىن 1905 ـ يىلى ئوكلادنىكوۋ تاپقان بىرونزىدا ياسالغان بېشىغا قۇش پەيلىرىدىن ئۇكە تاقىغان توققۇز شامانىڭ قويما ئوبرازى① بىلەن شۇ يىلى ئوكلادنىكوۋ سىمۇرلوۋسكىدىن تاپقان بېشىغا بىر نەرسە قويۇۋالغان شامانىڭ قوللىرىنى قاناتتەك كېرىپ تۇرغان بىرونزا قويما قونچاق فىگۇرىسى② بۇ جەھەتتە يېتەرلىك چۈشەندۈرۈش قىممىتىگە ئىگە .

بىز سىكىف (سىكتاي) — ساك ھۈنەر ـ سەنئىتىدە مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللاردىكى مەركىزىي ئاسىيا يايلاق تۇرمۇشى ۋە ئېتىقادىغا ، سەنئەت ئىستىلىگە ئائىت قىممەتلىك ئۇچۇرلار گەۋدىلەنگەنلىكىنى بىلىمىز . ئالدىنقى قىسمى ئېنىپلوئىت دەۋرىگە ، كېيىنكى قىسمى گرېك ، باكترىيە ۋە كۇشان سەنئىتىگە تۇتۇشىدىغان بۇ تارىخىي ھالقىغا نەزەر ئاغدۇرغىنىمىزدا مەركىزىي ئاسىيا سەنئەت يادىكارلىقلىرىنىڭ مۇقەددەس تېمىلارغا بېغىشلىنىدىغانلىقىنى كۆرىمىز . ھەر بىر ئالتۇن بۇيۇمدىكى سەنئەت ئوبرازلار تېرەن مەنىدارلىققا تولغان . بىز بۇ ھەقتە ئالاقىدار ماۋزۇلاردا داۋاملىق توختىلىمىز .

مەركىزىي ئاسىيادا ئىپتىدائىي ئېتىقاد ۋە سەنئەتنى

---

① ② ئاندۇشوكۇر مۇھەممەتئىمىن : «ئىسلامىيەتكىچە غەربىي يۇرت ئۇسسۇل سەنئىتى نەسۇبىرىي يادىكارلىقلىرىنىڭ تارىخىي ئۇچۇرى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى ، 1992 ـ يىلى ، 4 ـ سانغا قاراڭ .

گەۋدىلەندۈرگەن ئوبيېكتلارنىڭ بىرى بوز ئۆي قۇرۇلۇشى ۋە كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىدىن — باشقىچە ئېيتقاندا ، تۇرمۇش مەدەنىيىتىنىڭ بۇ ساھەلىرىدىن ئىبارەت . گەرچە كېيىنكى دەۋرلەردە قۇراشتۇرۇلغان بوز ئۆيلەر مۇز دەۋرىدىكى غارلار ، يايلاق مەدەنىيىتى دەۋرىدىن ئىلگىرىكى تاغ ـ جىلغا مەدەنىيىتى دەۋرىدىن كېيىن ئومۇملاشقان بولسىمۇ ، ئۇ مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى ئادىمىنىڭ ئالەم تۈزۈلمىسى قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى . بۇنداق بوز ئۆيلەر ئالەم شەكلىدە يۇمىلاق بولۇپ ، ئۈستى ئاسمانغا ، ئاستى زېمىنغا سىمۋول قىلىنغان . تىك ياغاچ شادىلار ئاسمان ـ زېمىن مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرگەن . بۇنداق بوز ئۆيلەرنىڭ ئىشىكى قۇياشقا — شەرق ياكى شەرقىي جەنۇبقا قارىتىلغان . پۈتۈن بىر بوز ئۆي توققۇز خىل نەرسىدىن تەشكىل تاپقان . ئۇلار : كېرەگە ، ئۇۋۇق ، چاڭراق ، چىغ (ئوراما) ، ئىشىك ، تۈۋرۈك ۋە يۈزلۈك كىگىزلەر ، باسقۇرباغ ، بەلدەۋ ، تىرمە ۋە ئۇۋۇق باغ تاشلىرىدىن ئىبارەت . بىز مىلادىيىنىڭ Ⅱ — Ⅳ ئەسىرلىرىگە تەۋە ساك داھىيسىنىڭ قەبرىسى گەرچە كېسەكتىن ياسالغان بولسىمۇ ئۇ خۇددى بوز ئۆيدەك ئالەم كۆرۈنۈشىگە تەقلىد قىلىپ ياسالغانلىقىنى كۆرىمىز . قازاقىستان بىلەن قىرغىزىستان تۇتىشىدىغان چۇ ۋادىسىدا بېشىغا تاج قاتارلىق بەلگە سىزىلغان ئوبرازلار ئۇچرايدۇ . ئۇنىڭ بىرى شەرقىي ئالتايدىكى بىلۈخا دېگەن جايدىكى «ئۈچ مۈڭگۈز تاغ» بولۇپ ، ئۇنىڭدا خۇددى زېمىن ۋە تاغ شەكلىدىكى ئۈچبۇرجەك ئۈچ مۈڭگۈزلۈك ئۇماي ئانا تەسۋىرى سىزىلغان . بۇ كۆرۈنۈشتە ئاسمان ، تاغ ، زېمىن ئوبرازى ئەكس ئەتكەن . قەدىمكى ئەجدادلار كائىناتقا سىمۋول قىلىنغان بوز ئۆي — يۇرت ماكانلىرىنى ئون ئىككى مۆچەلگە بۆلگەن . چاشقان ، كالا ، يولۋاس ، توشقان ، بېلىق ، يىلان ، ئات ، قوي ، مايمۇن ، توخۇ ، ئىت ، توڭگۇز بىللىرىنىڭ ئالمىشىشى بوز ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا يېقىلغان ئوتنى

ئوق قىلىپ، ئۇنىڭ يۇمىلاق ئەتراپىدىن ئايلىنىپ، ئىشىكنى باش - ئاخىر قىلغان. مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتى خۇددى «ئۈچ مۈڭگۈز تاغ»دىكى ئۇماي ئوبرازى بىلەن ئالما ئاتا يېنىدىكى «ئېسىكى قورغان» قەبرىگاھلىقىدىن چىققان 18 ياشلىق ساك - سىكىف شاھزادىسىنىڭ ئۇچلۇق ئالتۇن دۇبۇلغىسىدەك، ئۇچلۇق كۇلا شەكلىدە ئىزچىللاشتى. ھېرودوت ئۇچلۇق تەلپەكلىك ساكلار دەپ تىلغا ئالغان بۇ باش كىيىمى كۆنەستىن تېپىلغان تىزلىنىپ تۇرغان ساك جەڭچىسىنىڭ تۇچ ھەيكىلى بىلەن، پېرسىيەدىكى بېھستۇن[①] قىيا تاشلىرىغا ئويۇلغان كۆرۈنۈشلەردىكى تۇتقۇن قىلىنغان ساك تۆرىسى سىكۇنخا بىلەن دارا ئولپان تۆلەۋاتقان ساكلار ئوبرازلىرىدىمۇ گەۋدىلەنگەن. قىزىل مىڭئۆيلىرىدىكى «تاشپاقىنىڭ سودىگەرنى دېڭىزدىن ئۆتكۈزۈشى» قاتارلىق تام رەسىملىرىدىكى سودىگەرلەرنىڭ قالپاقلىرى بىلەن 1972 - يىلى تۇرپان ئاستانە قەبرىگاھلىقىدىن تېپىلغان «ئات باقار» ناملىق ياغاچ ھەيكەلچىدىكى قالپاقنىڭ، سىكىف ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرىدىكى ئىت (سەك) ئەگەشتۈرۈپ، ئاتنا ئارقىسىغا قاراپ ئوقيا ئېتىپ چېپىپ كېتىۋاتقان ساكلارنىڭ قالپاقلىرى بىردەك بولغان.[②] بىچۇرىن 1829 - يىلى تارتىپ كەتكەن فوتو سۈرەتتە ئۇزۇن قالپاق كىيگەن قەشقەرلىق ئايال بىلەن (بۇ رەسىم ئارقا تەرەپتىن ئېلىنغان)، قولىدا قارچۇغا تۇتقان قەشقەرلىق ئەركەك

① بېھستۇن — دارا I نىڭ بۇيرىقى بىلەن ئىراننىڭ ھەمادان شەھىرى يېنىدىكى بېھستۇن دەپ ئاتىلىدىغان قىيا تاشلارغا ئويۇلغان قەدىمكى پارس، ۋاۋىلون ۋە ئېلام تىللىرىدا ئويۇلغان تېكىست. ئۇنىڭدا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 522 — 519 - يىللاردىكى ئاخمانىلار سۇلالىسىدا يۈز بەرگەن ئىشلار بايان قىلىنغان. قىيا تاشقا يەنە دارا I (دارىئوس دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نىڭ تۈھپىسى نەبرىكلىنىۋاتقانلىقى توغرىسىدىكى رەسىملەر ئويۇلغان. — نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «سىكتاي — ساك — ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم مەدەنىيىتىدىكى ئېتنولوگىيىلىك ئىزچىللىق توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1992 - يىل، 2 - سان.

كۆرۈنۈشى بېرىلگەن.[①] كىيىم مەدەنىيىتىدە ئۆتۈك ۋە شالۋۇر مەركىزىي ئاسىيا خەلقىنىڭ مۇھىم تۆھپىسى بولدى. ئاتلىق جەڭگىۋارلىق بىلەن زىچ باغلانغان بۇ خىل كىيىم مەدەنىيىتى بىر زامانلاردا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوردىلىرىنىڭ «خۇرلار كىيىمىنى قوبۇل قىلىش» دولقۇنىنى بىر قانچە قېتىم ئەۋجىگە كۆتۈرگەنىدى، بۇ خىل ئۆتۈك - شالۋار مەدەنىيىتى ئىككىنچى جاھان ئۇرۇشىغىچە جەڭگىۋارلىق ئالامىتى ھېسابلىنىپ كەلدى.

مەركىزىي ئاسىيا ئىپتىدائىي ئېتىقادى ۋە سەنئىتى مەركىزىي ئاسىيا خەلقىنىڭ ئۆز ئالدىغا خاس مەدەنىيەت ۋە ئۇنىڭ مەركىزىي ئۆزىكى (يادروسى) بولغان كىشىلىك پەلسەپە سىستېمىسى ياراتقان مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيەت تىپى ۋە مەدەنىيەت تىپىگە ئىگە بولغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. مەركىزىي ئاسىيا خەلقىنىڭ بىر قانچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخى، باشقا مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ مۇۋاپىق تەسىرىنى چەتكە قاقمىغان ھالدا، مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيەت تىپىنىڭ كۈچلۈك ھاياتىي كۈچكە، ئىرسىي قايتا گۈللىنىش ئىقتىدارىغا، ئەنئەنىۋى ۋارىسلىق ۋە ئىزچىللىق قابىلىيىتىگە، رىقابەت كۈچى ۋە ئالەمشۇمۇل قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. بۇ مەدەنىيەت ئانىمىزم، توتېمىزم، ئەجداد ئېتىقادچىلىقى، شامانىزم، ئاتەشپەرەسلىك، مانىزم، بۇددىزم ۋە ھازىرقى ئىسلام ئېتىقادى — مەدەنىيەت قاتلاملىرىدا ئۆزىنىڭ تىپ ۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى چېنىقتۇردى. ئۇنى ئىنكار قىلىش تەلۋىلىك، ئۇنى يوق قىلىش ئەسەبىي خام خىيالدىن باشقا نەرسە ئەمەس! ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۆز تىپىنىڭ ماھىيەتلىك ئالامىتى قىلغان غەربچە تەبىئەت پەلسەپىسى، تەبىئەت تەقلىدچىلىكى، ئىنساننىڭ تەبىئىتى ۋە تەبىئىي ھوقۇقلىرى قاراشلىرى مەدەنىيەت تىپىگە،

① لېۋدىملاچېۋىر: «XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى XX ئەسىرنىڭ بېشىدا شەرقىي تۈركىستان ئۇيغۇرلىرى ۋە قوشنا خەلقلەر»، 1990 - يىل موسكۋا، رۇسچە نەشرى.

شۇنداقلا شەرقنىڭ ئىنسان بىلەن پادىشاھ — ئىمپېراتور — ھوقۇقدارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۆز تىپىنىڭ ماھىيەتلىك ئالامىتى قىلغان شەرقچە (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك) شەكىلدىكى پادىشاھ ھوقۇقى ئىدىيىسى، پادىشاھ ئىمتىيازى ئەخلاقى، دەرىجىچىلىك ۋە نەسەبچىلىك قاراشلىرى مەدەنىيەت تىپىغا سىڭىشتۇرۇلغاندا، مەركىزىي ئاسىيا ئۈچۈن ئەنئەنە بولغىنى ئىنسان بىلەن قۇت — مۇقەددەس كۈچنىڭ — تەڭرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلغان مەدەنىيەت تىپىدۇر. بۇ مەدەنىيەت تىپىدە ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى، ئىنسان بىلەن بەگ ۋە خاقاننىڭ مۇناسىۋىتى، ئىنسان بىلەن ئىنساننىڭ مۇناسىۋىتى ئالەم رىجىملىرىنى، ئالەم ئەقلىنى، ئىلاھ بىلەن ۋىجداننى بىرلەشتۈرگەن كىشىلىك مەنتىقىسىنى ئاساس قىلغان ئاڭ، قائىدە، ئەنئەنە گەۋدىلەنگەن. ئۇ ناھايىتى نۇرغۇن جەھەتتە ئىرۋاسالىمدىن ھىندىقۇشقىچە بولغان زېمىندىكى مەدەنىيەت چەمبەرلىرى بىلەن كېلىشەلەيدۇ. دەرۋەقە، سەددىچىندىن ئارتىلىپ كەلگەن ھوقۇق پەلسەپىسى بىلەن ئورال تاغلىرىدىن يامرىغان تەبىئەتچىلىك ئىدىيىلىرى مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيەت تىپىغا ئۇنداق ـ مۇنداق تەسىر قىلغانلىقى كۆزگە شۇنچە روشەن تاشلانغىنىدىمۇ، يەنىلا مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيەت تىپىنىڭ تېپىك ئۆزىكى مۇقىمدۇر. ئۇنىڭ ئىرسىي كۈچى — گېنى ھاياتىي قۇدرەتكە ئىگە: ئۇ، ئۆزىنى نەزەرىيە جەھەتتە ئاڭلىق بىلىش بىلەن تارىخىي ئەمەلىيەت جەھەتتە مۇكەممەل جارى قىلىشنى تەقەززا قىلىدۇ، خالاس.

ئىككىنچى باب

مەركىزىي ئاسىيادا قەدىمكى ئىنسان تۈركۈملىرى

1. مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا دائىر ئانترو- پولوگىيىلىك مەلۇمات

ئىنسانىيەت تارىخى ھەممىدىن ئىلگىرى ھۆكۈمرانلار ياكى سەلتەنەتلەر تارىخى بولماستىن، بەلكى خەلق تارىخى ۋە مەدەنىيەتلەر تارىخىدىن ئىبارەت. تارىخ ھەمىشە ئۆزىنىڭ «ئەۋزەللىكنى تاللاش»، «ھەقىقەتنى دەلىللەش»، «يورۇقلۇقنى ئىلگىرى سۈرۈش»، «ئىنسانىيەتنى تاۋلاش» پرىنسىپلىرىنى بىزگە ئۇقتۇرۇپ كەلدى. تەكرار ئېيتىش كېرەككى، گەرچە تارىخ سەھنىسىدە ھەر قانداق ھادىسىنىڭ يۈز بېرىشى مۇمكىن بولسىمۇ، كىشىلىك تارىخى ئەقىلگە سىغدۇرۇپ بولماس ۋەقەلىكلەر بىلەن ئۆز يۈزىنى تىرنىلىۋالغان ئەسەبىي مەجنۇنغا ئوخشاپ قالغان ھالەتتە يەنە داۋام قىلىدىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئاخىرقى ۋە ئاساسىي پرىنسىپى يەنىلا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تۆمۈر قانۇنىيەتتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

مەركىزىي ئاسىيا مۆجىزىدار، مەپتۇنكار ۋە سېھىرلىك رايون. ئۇ ئۆزىنىڭ شىمالىي يېرىم شاردىكى ئەڭ چوڭ مۆتىدىل

بەلۋاغقا خاس جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن مۆجىزىدار ، مەپتۇنكار ۋە سېھىرلىك بولۇپ قالماستىن ، ئۇ يەنە ئۆزىگە خاس مەدەنىيە تىپى بىلەن ، دۇنيانىڭ ھەر خىل مەدەنىيەتلىرىنى بىرلەشتۈرگەن ۋە سىنكرىتلاشتۇرغانلىقى بىلەن ، دۇنيانىڭ ئەڭ ئاساسىي مەدەنىيەت رايونلىرىغا مەڭگۈلۈك ئېتنىك ۋە مەنىۋى تەسىر كۆرسەتكەنلىكى بىلەن ، كىشىلىك تارىخىنىڭ ئۆتمۈش سىرلىرىنى ئېچىش ۋە كەلگۈسى مۇئەممالىرىنى يېشىشتىكى مۇھىم ھالقىلىق قىممىتى بىلەنمۇ مۆجىزىدار ، مەپتۇنكار ۋە سېھىرلىك رايوندۇر . چوغاي - چىلىيەنشەن ، ئالتاي - تەڭرىتاغ ۋە ئالتۇنتاغ - قاراقۇرۇم تاغلىرى خۇددى ئۈچ ئاچىلىق ئارا تىغىدەك پامىر (كۆكئارت) تاغلىرىدا قوشۇلۇپ ، ھىندىقۇش - كوپېت[1] ۋە كاۋكاز تاغلىرىدىن ئۆتۈپ ، كاراپات تاغلىرىغىچە سوزۇلۇپ ، نېمىدېگەن ھەيۋەت تاغلار زەنجىرى ، زېمىن ئومۇرتقىسىنى ھاسىل قىلغان - ھە ؟ ئۇنىڭ شىمالى ئورمان ، يايلاقلار بىلەن قاپلانغان يېشىلزار زېمىن بولسا ، جەنۇبى بوستانلىقلارنى ئورىغان بىپايان قۇملۇقتۇر . مۇشۇ بىپايان زېمىندا مەركىزىي ئاسىيا خەلقىنىڭ تارىخىي چۆكمىلىرى قالغان . قاراڭلار ، ھېلىمۇ بىز تىلغا ئالغان ئارا شەكىللىك ئۇلۇغ تاغلار ئومۇرتقىسى جايلاشقان زېمىندا مەركىزىي ئاسىيالىق سۇمېر — ئارىيان — تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەۋلادلىرى ياشاپ تۇرۇۋېتۇ ! دۇنيادا يەنە قايسىبىر تاغ تىزمىلىرى مۇنداق بىر - بىرىگە تولىمۇ تەبىئىي تۇتىشىپ ئىككى چوڭ قىتئەنىڭ ئومۇرتقىسىنى ھاسىل قىلالىغان ؟ دۇنيادا قايسىبىر خەلق مۇنداق ئىككى ئۇلۇغ قىتئەنى تۇتاشتۇرىدىغان ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقى ۋە ئېتنولوگىيىلىك زەنجىر شەكلىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلەلىگەن ؟ ! بۇ قايسى خەلق ؟ ئەپسانە

① كوپېت تېغى — 科佩特达格 Kopet Dag

شەكلىدىكى ياپەس ياكى تۇرنىڭ ئەۋلادى دېيىلگەن بۇ خەلقلەر توغرىسىدا ئانتروپولوگىيە ئىلمى نېمىلەرنى دېيەلىشى مۇمكىن ؟

مەركىزىي ئاسىيا زېمىنى ئۆز كۆكسىدە ياشىغان قەدىمكى ئىنسان تۇركۇملىرىنىڭ جەسەتلىرى ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن تولغان . ھازىرغىچە ئانتروپولوگىيە ، ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە ئىلمى بۇ زېمىندىن كۆپلىگەن ماتېرىياللارغا ئېرىشتى . ئەمما ، غەرب ۋە شەرق مەنبەلىرىدە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى ئىنسان تۇركۇملىرى ھەر خىل ناملاردا ئاتالغاچقا ، نوقۇل يازما ھۆججەت تېرمىنولوگىيىسى بويىچە ئانتروپولوگىيىلىك ۋە ئېتنولوگىيىلىك ھۆكۈم چىقىرىش ئۆزىنىڭ بىر تەرەپلىمىلىكىنى كۆرسىتىپ كەلدى . بۇ يىلنامىلەردە ، ھەتتا يىلنامىچىلىقتا نوپۇز قازانغان جۇڭگو مەنبەلىرىدىمۇ بىر خىل قەبىلە ، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ياكى مەنبەداش خەلقلەر ئۆزىنىڭ جايلاشقان ئورنى ، سىرتقا كۆرسەتكەن تەسىرى ، ئۇنىڭ بىرەر تارمىقىنىڭ كۆچۈشى ، ئۇنىڭ ھاكىمىيەت نامى ، بىرەر تارىخچىنىڭ قىسقارتىپ قىلغان نام تەلەپپۇزى قاتارلىق سەۋەبلەردىن تۈرلۈك دەۋرلەردە ، ھەتتا بىر دەۋرنىڭ ئۆزىدىلا ھەر خىل نام (ياكى ئېروگلىفلىق يېزىق) بىلەن خاتىرىلەنگەن . بۇ ناملار بەزىدە گرېك ، رۇم ، ئەرەب مەنبەلىرى بىلەن ھەتتا خەنزۇ ساياھەتچىلىرى ، راھىبلىرى ئىشلەتكەن نام بىلەنمۇ ئوخشاشماي قالغان . بۇ ، مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنى ئىمكانقەدەر پارچىلاپ ، تارقاقلاشتۇرۇپ ، بىر - بىرىگە زىت قويۇپ ئىنزاھلاشتىن لەززەتلەنگۈچىلەرگە دەستەك بولۇپ بەرگەن .

مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ يۆتكىلىپ ۋە ئايلىنىپ يۈرۈشتىن ئىبارەت ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى نوقۇل زېمىن بىكىنمىچىلىكى ئۆلچەملىرى بىلەن ئىنزاھلايدىغان جۇغراپىيە تارىخشۇناسلىقى ئېقىمى بىزنىڭ تەتقىقاتىمىزغا يېڭى قىيىنچىلىق

تۇغدۇرۇشتى. ئۇلار بىر مىللىي گەۋدىنىڭ ھەر خىل جۇغراپىيىلىك بوشلۇقتىكى كۆرۈنۈشىنى بىر قانچە خەلق ياكى مىللىي گەۋدە قىلىپ قويۇشتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بىر مىللىي گەۋدىنىڭ ھەر خىل دىنىي مەدەنىيەتكە ئېتىقاد قىلغان چېغىدىكى يۇقىرى قاتلام بىلەن دىنىي ئۆلىمالار ئىشلەتكەن دىنىي دەستۇرلارنىڭ تىل - يېزىقلىرىنى، قوش تىللىق ياكى كۆپ تىللىق ئالامەت نۇقتىسىدا ئەمەس، بەلكى كۆپ مىللەت ئالامىتى نۇقتىسىدا ئىزاھلاشتى. نەتىجىدە بىر مىللىي گەۋدە بىر قانچە مىللىي گەۋدە بولۇپ تەرىپلەندى.

مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك ۋە ئېتنولوگىيىلىك ناملىرىنى مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتكەن يەنە ئىككى ھادىسە مەۋجۇت. ئۇنىڭ بىرى، يېقىنقى زاماندىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەسلى نامى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ زېمىنلىرىغا كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئورۇنلاشقان كىشىلەر ناملىرى بىلەن ئاتىلىپ ئادەتلەنگەن ئەھۋالدۇر. ئارىيانلارنىڭ تىپىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلغان يەر نامى «ئاندرونوپلار» دېگەن مەركىزىي ئاسىيا ئانتروپولوگىيىلىك ئىنسان تۈركۈمىنىڭ ۋەكالەت نامى بولۇپ قالغانلىقى ئۇنىڭ بىر مىسالىدۇر. ئۇنىڭ يەنە بىرى، يېقىنقى زامان ئانتروپولوگلىرى قەدىمكى زامان ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ سۆڭەك، قان، تېرە ۋە تىل ئالامەتلىرىنى ئومۇملاشتۇرغاندا ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ ئېتنىك ئالامەتلىرى بىلەن ھازىرقى دۆلەتلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ناملىرىغا باغلاشتۇرۇپ نام قويۇپ ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى قوللاندى. نەتىجىدە «موڭغۇل تىپىدىكى» (موڭغۇلوئىد)، «شەرقىي ئىران تىپىدىكى» دېگەندەك ئاتالغۇلار كېلىپ چىقتى. مېنىڭچە، بۇ ئاتالغۇلار شەرتلىك، ئىزاھلىق، سىمۋوللۇق كۆرسەتكۈچ سۈپىتىدە قوللىنىلىشى لازىم.

مەلۇمكى، ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى دەۋرىدە خۇددى نوھنىڭ پەرزەنتلىرى ھەر تەرەپتە ھەر خىل خەلقلەر تۈركۈملىرىنى ھاسىل قىلغانلىقى توغرىسىدىكى ئەپسانىگە ئوخشاپ كېتىدىغان كاتتا تۈركۈم ھادىسىسى يۈز بەرگەنىدى. مۇز دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردە قەدىمكى ئىنسان تۈركۈملىرى بىر قانچە رايونلارنى تۈرمۇش چەمبىرى قىلغان. ياۋروپانىڭ غەربى ۋە شەرقىي قىسمى بىر ئالاھىدە چەمبەر؛ شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپا — شىمالىي ئافرىقا - كىچىك ئاسىيا — كاۋكاز — مەركىزىي ئاسىيا — شىمالىي ھىندىستان بىر ئالاھىدە چەمبەر؛ شىمالىي جۇڭگو — شەرقىي ۋە شەرقىي شىمالىي ئاسىيا — يىراق شەرق بىر ئالاھىدە چەمبەر؛ شەرقىي جەنۇبىي جۇڭگو — شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا (ۋە ئوكيانىيە) ئالاھىدە بىر چەمبەر خاراكتېرىنى ئالغانىدى. گەرچە بۇ چەمبەرنىڭ ئىچكى قىسىملىرى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرسىمۇ، ئەمما ئومۇمىي كىشىلىك تۈرمۇش — مەدەنىيەت تۈركۈملىرىگە نىسبەتلەشتۈرگەندە تاشقى پەرقلەر ئىچكى پەرقلەردىن كاتتا بولغان. نەتىجىدە بۇ چەمبەرلەردە ئورتاقلىقى بولغان مىللىيەتلىك، ئېتىقاد، تىل ئالامەتلىرى، مىفولوگىيە (ئەپسانە)، فولكلور مەدەنىيەتلىرى بىلەن پىسخىكا، تېرە رەڭدارلىقى مەيدانغا كەلدى. مۇشۇ ئىنسان تۈركۈمى چەمبەرلىرىدە ئەڭ كېچىككەندىمۇ يېڭى تاش قورال دەۋرى بىلەن ئېنېلوئىت دەۋرىگە كەلگەندە دەسلەپكى قانداشلىق جەمەت تۈركۈمى، تىل گۇرۇپپىلىرى ۋە تىل سىستېمىلىرىنى شەكىللەندۈرۈپ ئۈلگۈردى. مۇنداق ئېتنىك — ئېمىلداشلىق تۇقۇلمىلىرى بىلەن تىل ۋە مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئەركىن كۆچۈپ يۈرگەن ئاتلىق ۋە چارۋىچى قەبىلىلەر غايەت زور رول ئوينىدى. بىرلەمچى چارۋىچى قەبىلىلەر تىلى دەپ ئاتالغان سەھرايى كەبىر — شىمالىي ئافرىقا

— ئەرەب خەلقلىرىگە مەنسۇپ سام (سىمىت) — خام تىلى سىستېمىسى؛ مەركىزىي ئاسىيا چەۋەندازلار تىلى بولغان تۇران تىل سىستېمىسى، باشقا تىل سىستېمىلىرى ئۇنىڭ كېيىنكى شەكلى بولۇپ مەيدانغا چىقتى.

ناھايىتى ئاددىي ھەقىقەت شۇكى، شىمالىي تەرىپى سىبىرىيىنىڭ ئىنسان ياشايدىغان جەنۇبىي يۆنىلىشىنى بەلدەم قىلغان، جەنۇبىي تەرىپى ئالتۇنتاغ، قاراقۇرۇم ھەتتا ھىند دەرياسىنىڭ شىمالىنى بەلدەم قىلغان مەركىزىي ئاسىيا كەڭلىكىدە قەدىمكى زامانلاردا ئىككى ئاساسىي ئېتنىك تۈركۈم ياشىغانلىقى مەلۇم. ئۇلار غەربىي تەرىپى ئورال - كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي قىسمىدىن شەرقىي تەرىپى بايقال كۆلى ۋە چىلىيەنشەن تاغلىرىغىچە بولغان زېمىندا ياشىغان ئارىيان تىپىدىكى ئېتنىك تۈركۈم بىلەن ئەسلى ماكانلىرى يىراق شەرق، ھىنگگان تاغلىرى بىلەن خۇاڭخې ئوتتۇرا ئېقىنىنىڭ شەرقىي قىسمى بولۇپ، غەربىي قىسمى مەركىزىي ئاسىيانىڭ قىسمەن شەرقىي تەرەپلىرىگە يېيىلغان موڭغۇلوئىد (توڭغۇز — تاتار) تىپىدىكى ئېتنىك تۈركۈم ئىدى. ئەگەر تېخىمۇ چوڭ دائىرىدە ئارىيان تىپىدىكى ئېتنىك تۈركۈمنى تۇرانىيچە، باشقىچە ئېيتقاندا، ئاسىياچە، ئېنىقراقى ئوتتۇرا دېڭىز — كاۋكاز زونىلىرىدىكى ھازىرقى مىللەتلەر قىياپىتىدىكى ئاق جىنسلىق ئىنسان تۈركۈملىرى دېسەك، موڭغۇلوئىدلارنى ھازىرقى موڭغۇللاردا تىپىك ئۈلگىسىنى كۆرسەتكەن شەرقىي ۋە شەرقىي شىمالىي ئاسىياچە سېرىق تەنلىكلەر دەيمىز. تىلشۇناسلار تەرىپىدىن «ھىندى - ياۋروپا» دەپ ئاتالغان بۇ سۆز تەكتىدىن مەركىزىي ئاسىيادىن تاكى ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ساھىلىدىكى ياۋروپا مىللەتلىرىگىچە بولغان زېمىندىكى مەلۇم يېقىنلىققا قارىتىلغان. ھېلىمۇ مەركىزىي ئاسىيا ئۇيغۇر - ئۆزبېكلىرىنى ئامېرىكا، ئەنگلىيىدە ئۇچراتقانلار ساكسۇن، گرېك، ئىسپان

دەپ تەسەۋۋۇر قىلىدىغىنى بىكار ئەمەس. بىز گەرچە، سۇمېرلار، ئارىيانلار، سىملىيانلار ۋە سىكىفلارنىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى تۆت مىڭىنچى يىللاردىن مىلادىيىدىن كېيىنكى VI ئەسىرگىچە شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپا، غەربىي ئاسىيادىكى تارىخىي ئىزلىرىدىن خەۋەردار بولساقمۇ (بۇ ھەتتا ھومېر داستانلىرىدا تىلغا ئېلىنغان)، ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى تارىخىي ئىزلىرىدىن خەۋەرسىزمىز.

بىز تارىخقا قانچىكى ئىچكىرىلەپ نەزەر ئاغدۇرغىنىمىزدا، تارىخنىڭ بىز مۆلچەرلىگەندىن تېخىمۇ يىراق، باي ۋە رەڭدارلىقىنى ھېس قىلىمىز. شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، مەركىزىي ئاسىيا شەرق بىلەن غەربكە سوزۇلغان ئەڭ ئۇزۇن مۆتىدىل ئىقلىم كارىدورى باغرىغا جايلاشقان. ئۇلار ئاسىيانىڭ يىراق شەرقىدىن ياۋروپانىڭ ئوكيان ساھىللىرىغىچە پەرۋاز كۆكىگە ئىگە ھەرىكەتچان خەلق بولغان. ئۇلار قاپتالدا قامالغان جۇغراپىيىلىك ياكى ئۆزىنى زېمىنگە باغلاپ قويىدىغان روھىي ئەندازىدىن خالىي ئىدى. مەركىزىي ئاسىيا ياكى يىراق سىبىرىيىدىن مەڭگۈ يىراقلاپ كەتكەن خەلقلەرمۇ، يۆتكىلىپ كېتىپ، بەنە ئۆز ھالىتى ياكى ئۆزگەرگەن ھالىتى بويىچە قايتىپ كەلگەن خەلقلەرمۇ بولغان. بۇنىڭدىن 30 مىڭ يىللار ئىلگىرى شىمالىي ئاسىيادىن ھايۋان ئىزىنى بويلاپ، ئالياسكا - كانادا مۇزلىقىدىن ئۆتۈپ ئامېرىكىغا موڭغۇلوئىد تىپىدىكى «ئىندىئانلار»نىڭ ئەجدادلىرى كۆچۈپ كەتكەنلىكى مەلۇم. ئۇلارنىڭ بىر قېتىمدىلا كۆچكەن ياكى بىر قانچە قېتىم تارىخىي خاراكتېرلىك كۆچكەنلىكى ئېنىق ئەمەس. «شۇنىسى ئېنىقكى، مۇز دەۋرىنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن شىمالىي ئاسىيا ئىنسانلىرى قانۇنىيەتلىك ھالدا يۆتكىلىش ھەرىكىتىنى باشلىغانىدى. بۇ كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرى بولۇپ مۇز ئېرىگەن بۇ ئېرادا ھازىرقى موڭغۇل قۇملۇقى كۆپكۆك يايلاق ئىدى.

ئامېرىكىدىكى ئىندىئانلارنىڭ قىياپىتى ، قان تىپى ، ئەڭ ئىپتىدائىي ئىملىق تىل ـ تەلەپپۇزى ، فولكلور مەدەنىيىتى قەدىمكى موڭغۇلوئىد تىپىدىكى سىبىرىيە ئاھالىسىگە تولىمۇ يېقىن بولغان . بۇ ئۇلار خېلى مۇقىملاشقان جامائە تۈرمۇشى ، ئېتىقاد شەكلى ، تاش قوراللار مەدەنىيەت تىپى ئاساسىدا كۆچكەنلىكىنى ؛ بۇنىڭدىن 30 مىڭ يىللار ئىلگىرى مەركىزىي ئاسىياغا يېقىن جايلاردىكى ئىنسان هاياتى مۆلچەرىمىزدىن خېلىلا راۋاجلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئېگىز قەبىلىلىرى هازىرقى كارېلىيە ـ فىنلاندىيە تەرەپكە كۆچتى . ئامېرىكا ۋە كارېلىيە ـ فىنلاندىيىگە يۆتكەلگەن قەبىلىلەر ئۇ زېمىندا مەڭگۈ قالدى . مىلادىيىدىن 23 ئەسىر ئىلگىرى مەركىزىي ئاسىيادىن غەربكە كۆچكەن قەبىلىلەر تىرىپول قەبىلىلىرىنى دوناي ۋادىسىغا سۈرۈپ قويدى . سۇمېرلار ، گېرمان ئارىيانلىرى ، هىندى ئارىيانلىرى ، شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپا ، غەربىي ئاسىيا ۋە ئىلەم ئېگىزلىكىدە هەرىكەتلەنگەن ئارىيان ـ سىكىفلار ، ئۇلۇغ مىللەتلەر يۆتكىلىشى دەۋرىدىكى توخار ، ساك ، هۇن ، ئاۋارلار مەركىزىي ئاسىيا ئېتنىك چەشمىسىنىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى ئۆركەش ۋە تاشقىنلىرىنى كۆرسىتىدۇ . مۇنداق ئېتنىك — تارىخىي قانۇنىيەتنى پەقەت مەركىزىي ئاسىياچە — تۇرانچە تەپەككۇر مودېلى بىلەن چۈشىنىش ۋە ئىزاهلاش مۇمكىن .

سۇمېرلار مىلادىيىدىن 3 — 4 مىڭ يىللار ئىلگىرى مەركىزىي ئاسىيادىن ئېلەم ئېگىزلىكىنىڭ غەربىگە كۆچكەن تۇنجى مەدەنىيەتلىك خەلق دەپ قارالماقتا . ئۇلار بۇنىڭدىن 5 مىڭ يىل ئىلگىرى شەهەر بىنا قىلغان . تارىختا «ئۇلۇغ شاھ شەهىرى» دەپ ئاتالغان ئوروكاگىنا شەهىرى دەل كېيىن سۇمېر قەهرىمانى گىلگامىشنىڭ پايتەختى بولدى . سۇمېرلارمۇ هازىرقى مەركىزىي ئاسىيالىقلاردەك پىيازنى «سوم» ، سول تەرەپنى

«كەپ (چەپ)» دەپ تەلەپپۇز قىلاتتى . ئۇلار كۆكتەڭرى ئانۇ ، يەر تەڭرى ئېنلىل ، سۇ تەڭرىسى ئېنكە ۋە قۇياشقا سېغىناتتى .

سىبىرىيىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن ئامېرىكىغا كەتكەن موڭغۇلوئىد قەبىلىلىرى بىلەن ئۇلاردىن كېيىن مەركىزىي ئاسىيادىن ئىلەم ئېگىزلىكىنىڭ غەربىگە كۆچكەن سۇمېرلار بىز هازىرغىچە بىلىدىغان ئىككى تۈركۈم يىراق شەرق ۋە مەركىزىي ئاسىيا ئىپتىدائىي ئىنسانلىرىدۇر . ئۇلاردىن كېيىنمۇ بايقال ـ ئالتاي ئارىلىقى مەركىزىي ئاسىيا ئىپتىدائىي ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ قاينار بۇلىقى بولۇپ كەلدى .

مىلادىيىدىن 3 مىڭ يىللار ئىلگىرى تۇران زۇنىلىرىدا تاش ـ برونزا مەدەنىيىتى داۋام قىلدى . بايقال كۆلى ئەتراپىدا دەسلەپ بۆرىنى ، ئىتنى ، كېيىنچە بۇغىنى كۆندۈرگەن خەلق تاش پالتىنى ئىختىرا قىلىپ ، ئورماندا ئۆز ئۇستۇنلۇكىنى تىكلىدى . ئۇلار ئۇلتۇراق ماكانلار قۇرۇپ تور نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەن ساپال بۇيۇملارنى ياسىدى . ئوۋچىلىق ۋە بېلىقچىلىق ئۇلارنىڭ مۇهىم ئوزۇق مەنبەسى ئىدى . قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بېيىك تېپە ، ئاشخابات يېنىدىكى «ئاناۋ مەدەنىيىتى» قاتلاملىرى ئۇلارنىڭ تېرىقچىلىق قىلغانلىقى ، يارغۇنچاقتا ئۇن تارتقانلىقى ، رەڭدار ساپال ئىدىشلار ياسىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . ئارال دېڭىزى يېنىدىكى قىلتىمىنار بېلىقچىلىرى بىلەن لوپنۇر كۆلى بويىدىكى بېلىقچى قەبىلىلەر زاماندىش ياشىدى دېيىش مۇمكىن ئەفاناشىپ چارۋىچىلىرىمۇ مۇشۇ دەۋر كىشىلىرى ئىدى .

ر . پومپېللىي تەرىپىدىن دەسلەپ ئېچىلغان «ئاناۋ ئادىمى» سۆڭىكى ئۇستىدىكى ئېنىقلاش ئۇنىڭ كاۋكاز تىپىدىكى ئاق جىنسقا تەۋە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى .① «ئاناۋ مەدەنىيىتى» بىلەن غەربىي جەنۇبىي رۇسىيە ۋە شىمالىي رومىنىيىدە قەدىمكى

① ر . پومپېللىي : «تۈركىستاندىكى تەكشۈرۈشلەر» ، 1908 ـ يىل ، (R. pumpelly : Explorations in Turkestan) گە قارالسۇن .

ۋاقىتلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان خەلقلەر قالدۇرغان ترىپولىيې (tripolye) مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى كۆپلىگەن ئوخشاشلىقلار روشەنلەشتى. مۇشۇ ئاساستا ترىپولىيې مەدەنىيىتى مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى مەدەنىيىتى بىلەن ئالاقىدار خەلقلەر تەرىپىدىن يارىتىلغان دېگەن مۇھاكىمە مەيدانغا چىقتى. ھەتتا ۋ. گى. خلدى «ئارىيانلار توغرىسىدا» ناملىق ئەسىرىدە: «جۇڭگو مىللىتى گەرچە ئۆز تۇپرىقىدا بىنا بولغان بولسىمۇ، قەدىمكى جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ئىپتىدائىي تەرەققىياتى ئۇنىڭ مەركىزىي ئاسىيا تەسىرى بىلەن مۇناسىۋەتدار بولغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى»① دېگەن گىئوتىزىينى ئوتتۇرىغا قويدى.

شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى تارىخى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىكى بىقىنلىق تۈپەيلى يېڭى تاش قورال ۋە تۇچ دەۋرىنىڭ بېشىدىلا قان، تىل ۋە ئېتنىك جەھەتتە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش ۋە سىڭىش جەريانىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، بىر قەدەر ئورتاق مەدەنىيەت سىستېمىسى بەرپا قىلىشقا كىرىشكەنىدى. بۇ جەريان كۆپلىگەن قەبىلىلەر، خەلقلەر ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى جەڭ - جېدەللەر ئىچىدىمۇ ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان تارىخىي جەريان سۈپىتىدە داۋاملىشىپ تۇرغانىدى. مۇشۇ ئۆزلىشىش (ئاسسىمىلياتسىيە) ۋە ئۆزگىلىشىش (دىسسىمىلياتسىيە) جەريانىنى ئىستىسنا قىلىپ بىرەر ھازىرقى زامان مىللىتىنىڭ ئاتامىزامانلاردىكى «ساپ» ۋە «خاس» تارىخىنى ئۈزۈۋېلىپ يورۇتۇپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس.

ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار كۆرسەتتىكى، بايقال ساھىلىدا، مىنۇسىنسك ئويمانلىقىدا، ئالتاي تاغلىرى ئېتىكىدە، قازاقىستان ۋە غەربىي سىبىرىيە ئورمان - يايلاقلىرىدىن تاكى

① «V. G. childe: The Aryans»گە قارالسۇن.

جەنۇبىي ئورال بويلىرىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە ئاندرونوپلار (ئارىيانلار) ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت قالدۇقلىرىنى قويۇشقان، ئېنېلوئىت دەۋرىگە مەنسۇپ بۇ قەدىمكى تۇران چارۋىچى خەلقلىرىنىڭ نامى ئۇنىڭ ئۆلگىلىك مەدەنىي يادىكارلىقلىرى ھازىرقى كراسنويارسكىي شەھىرىنىڭ غەربىدىكى ئارچىن رايونىغا تەۋە ئاندرونوپ كەنتىدىن دەسلەپ تېپىلغانلىقى ئۈچۈن پەن دۇنياسىغا شۇ نام بىلەن مەلۇم. ئۇلار دەسلەپ ئات بىلەن ھارۋىدىن پايدىلانغان، ئۇلار نەچچە كىلومېتىر سوزۇلغان چوڭ - چوڭ كەنتلەر قۇرۇپ ئولتۇراق ھاياتقا ئۆتكەن، ئۇلار ئوتتىن يۇقىرى ھارارەتتە پايدىلىنىپ تۇچ ۋە رەڭدار — نەقىشلىك كاش (ساپال) بۇيۇملىرى ئىشلەپچىقارغان، ئۇلار چوڭ چارۋا قوتانلىرى ياسىغان ۋە يۇڭدىن ھەر خىل بىرىك توقۇلمىلار ياساشنى بىلگەن. تەكلىماكاننىڭ شەرقىي ياقىسىدىكى قەدىمكى كروراندىن تېپىلغان، بۇنىڭدىن تۆت - بەش مىڭ يىل ئىلگىرىكى ئايال جەسەت يېپىندىكى يۇڭ توقۇلمىلار بۇ خىل توقۇش ماھارىتىنىڭ ئېنېلوئىت دەۋرىدە روياپقا چىققانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئاندرونوپلار ئاتا ئۇرۇقى جامائەسىنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرى جامائە ئاقساقاللىرىغا چوڭ ھەجىملىك قەبرە - مەقبەرىلەر ياسىغان بولۇپ، ئۇنىڭ بەزىلىرى 10 مېتىردىن ئارتۇق ئېگىزلىكتىكى دۆڭلەرنى ھاسىل قىلغان.

ئاندرونوپلار مىلادىيىدىن ئىلگىرىدىكى ئىككى مىڭىنچى يىللىرى تۆۋەنگە — ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا سۈرۈلدى. ئېھتىمالەم بۇنىڭغا قەدىمكى قەبىلىلەرنىڭ يۆتكىلىشىگە سەۋەب بولغان نەرسىلەر — ھاۋا رايى، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى، يايلاق ئېھتىياجى، ئات - ھارۋا قاتنىشىنىڭ راۋاجلىنىشى سەۋەب بولغاندۇر. ئارخېئولوگىيىلىك سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇلارنىڭ شىمالغا ئەمەس، جەنۇبقا ۋە شەرققە كۆچكەنلىكىنى كۆرسەتتى. «ئاندرونوپلار قەشقەرىيىدە (تارىم ۋادىسىدا) ۋە گەنسۇ

كارىدورىدا پەيدا بولدى»[1] ، بۇ يەردىكى قەدىمكى بېلىقچى ، كاشچى ، چارۋىچى ۋە تېرىقچى ئۇرۇقلار ئۇلارغا ئۆزلەشتى ، دىڭلىڭ ئۇيغۇرلىرى ئاندرونوپلارنىڭ شەرققە يۆتكەلگەن ۋە «گلازكوۋ مەدەنىيىتى»[2] بىلەن «قاراسۇق مەدەنىيىتى»نى ياراتقان بىر قانىتىنىڭ ئەۋلادلىرى بولدى . ئاندرونوپلارنىڭ كۆچلۈك بىر قىسمى شىمالىي ھىندىستانغا بېسىپ كىردى . بۇ چاغدا ھىندىستاننىڭ پەنجاب رايونىدا خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە يەرلىك دارىۋىيان — قارا رەڭلىك خەلقلەرنىڭ خاراپپا شەھەر مەدەنىيىتى ھۆكۈم سۈرگەنىدى . ئېيتىلىشىچە ، شەرقىي جەنۇبىي ئىراندىمۇ شۇ چاغدا دارىۋىيانلار بىلەن ئىرقداش خەلقلەر ياشىغان . «ئاۋېستا» كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، ئارىيانلار «ئۆلتۈرۈش خان» ، «قاراخان» (ئۇ خەنزۇچىدە « 黑天 » دەپ ئاتالغان ئىندىرا) ئىلاھلىرى رىغبىتىدە يەرلىك خەلقنى قىرغان ، خاراپپا قەلئەسىنى ۋەيران قىلغان ، يەرلىك خەلقنى پەس («داس») ، ئۆزلىرىنى «ئالىي» ئاتىغان . تارىخشۇناسلار «ئارى» ئاتالمىسىنى «ئالىي» ئىبارىسىدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن دەپ قاراشماقتا .

ئاندرونوپ — ئارىيان قەبىلىلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبى ۋە پامىرنىڭ شەرقى بىلەن غەربىگە يۆتكىلىشى مىلادىيىدىن ئىلگىرى ئىككى تارىخىي باسقۇچنى ھاسىل قىلدى . تۇنجى قېتىملىق يۆتكىلىش مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى ئىككى مىڭىنچى يىللاردا يۈز بەرگەن . بۇ ھەقتە مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1900 — 1500 ـ يىللارغا مەنسۇپ يېقىن شەرقنىڭ ئالامەتلىك يېزىقلىرى (楔形文字) بىلەن «ۋېدا» (吠陀) ۋە «ئاۋېستا» (阿吠斯陀经) ، «رىگاۋېدا» (梨俱吠陀) كىتابلىرىدىن مەلۇمات ئېلىش مۇمكىن ، ئىككىنچى قېتىملىق

[1] « Fleare، peake: steppe and sewn» ماقالىگا قارالسۇن .
[2] گلازكوۋ — ئىركۇتىسكنىڭ ئىلگىرىكى نامى .

يۆتكىلىش مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 140 ـ يىللىرىدىكى ساك — ياۋچى — توخرى (توخار) قەبىلىلىرىنىڭ گرېك ـ باكتىرىيە زېمىنىگە كۆچۈشى بولۇپ ، بۇ ھەقتە جۇڭگو يىلنامىلىرىدە ئۇچۇر بېرىلگەن . خاراپپا مەدەنىيىتىنى ۋەيران قىلغان خەلقنىڭ ئەۋلادلىرى بۇ قېتىم قەندىھار مەدەنىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۇشان مەدەنىيىتىنى ياراتتى . گەرچە كېيىنكى قېتىملىق كۆچۈشمۇ ئاندرونوپ ئەۋلادلىرىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق كۆچۈشى بولسىمۇ ، ئارىدا ئۆتكەن ئۇزاق تارىخىي مەزگىللەر تۈپەيلى ، ئۇلار بىرىنچى قېتىملىق كۆچكەن ئەجدادلىرىغا نىسبەتەن زور دەرىجىدە ئۆزگىرىشكە ئۇچرىغان ، ئېنىقىنى ئېيتقاندا تۈركلەشكەنىدى .

شۇنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش ھاجەتكى ، ئارىيان ـ ئاندرونوپلارنىڭ ئىران — ئىلەم ئېگىزلىكىگە كۆچكەن بىر قىسمى يەرلىك خەلقلەر بىلەن قوشۇلۇش نەتىجىسىدە ئىران مىللەتلىرىنىڭ مۇھىم بىر ئېتنىك مەنبەسىگە ئايلانغان .

ئاندرونوپ — ئارىيانلارنىڭ ئاق جىنسلىق قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا قەبىلىلىرى ئىكەنلىكىنى ئۇلارغا مەنسۇپ ئادەم باش سۆڭىكى ئۈستىدىكى ئانتروپولوگىيىلىك ئېنىقلاشلار ئەستىقلىغان .

ئەلۋەتتە ، مەركىزىي ئاسىيا رايونىدا ئېلىپ بېرىلغان قەدىمكى باش سۆڭەكلىرى ئۈستىدىكى قىدىرىپ تەكشۈرۈش ۋە ئانتروپولوگىيىلىك باھالاشقا قاتناشقان ھەرقايسى ئالىملارنىڭ بۇ باش سۆڭەكلىرى ئۈستىدىكى يەكۈنلىرىدە ئۇنداق ـ مۇنداق پەرقلەر بولدى . ئۇلار ھۇنلاردىن ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە مەنسۇپ دەپ قارىغان ئوبيېكتلىرىنى «جەنۇبىي سىبىرىيە — تۇران تىپى» ، «تەڭرىتاغ — ئالاي تىپى» ، «پامىر — فەرغانە تىپى» ، «ئوتتۇرا ئاسىيا — ماۋەرائۇننەھر تىپى» ، «ھىندى — ئافغان تىپى» ھەتتا «شەرقىي ئىران تىپى» دېگەندەك كاتېگورىيىلەرگە

ئاجراتتى . ئەمما ، ئومۇملۇق جەھەتتە مەركىزىي ئاسىيا ئا جىنس ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ مىلادىيىدىن كېيىنكى دەۋرلەرگىچە بايقالدىن ئارال ساھىللىرىغىچە مەركىزىي ئاسىيا ئاساسىي ئىنسان تۈركۈمى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. ئۇلاردىكى مۇھىم پەرق ، مەركىزىي ئاسىيا ئاق جىنس كىشىلىرىنى ئاندرونوپ تىپى ۋە ئۇنىڭ بايقال ، تەڭرىتاغ ماۋەرائۇننەھر ھەم پامىر تەرەپكە تارقىلىشى ئاساسىدا ئىزاھلاش بىلەن مەركىزىي ئاسىيا ئاق جىنس كىشىلىرىنى ئاندرونوپلار — ئارىيانلار تىپى بىلەن مەركىزىي ئاسىيادا كۆرۈلگەن كاۋكاز — ئوتتۇرا يەر دېڭىزى تىپى دېگەن ئىككى تىپقا ئايرىش بولدى. ئەمما ، كېيىنكى تىپ مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈمىنىڭ غەيرىي ئاندرونوپ تىپى بولۇپ پۈت تىرەپ تۇرالىغىنى يوق ئىپتىش كېرەككى ، قەدىمكى باش سۆڭەكلەر ھەر خىل تارىخىي قاتلامغا مەنسۇپ بولۇپ ، ئۇلارنىڭ سۆڭەك ئالامەتلىرى يەن ئۇلارنىڭ بىر پۈتۈن تۇرمۇش مەدەنىيەت تىپى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ مۇھاكىمە قىلىنىشى كېرەك .

مەركىزىي ئاسىيا ئانتروپولوگىيىسى بويىچە باش سۆڭەكى تەتقىقاتىغا پومپېلىي ، تولىستوف (تۈركمەنىستان ۋە خارەزمدە) ، گرىگوروف ، خالتوسوف ، بېرنىشتام (تاشكەنت ، چۇ - تالاس ۋادىلىرىدا) ، باسسون ، غولاموف (مۇرغاپ ، زەرەپشان ۋادىلىرىدا) ، گامبورگ ، گابونوۋا (فەرغانىدە) ، ئىسماغولوف ئاكسۇۋا (يەتتە سۇ ، ئوتتۇرا ئىلى دەريا بويىدا) ، بايۇۋسكىي (قارا قولدا) ، چېرنىسكو ، يۈزنىمووۋىچ (شەرقىي قازاقىستاندا) ، ئالېكسىيوف (كراسنو يارسكىيدا) ، گېنزبورگ (تەڭرىتاغ — ئالايدا) ، يوسوپوۋىچ ، شىنجاڭ ئارخېئولوگلىرى (لوپنۇر رايونىدا) ، سوسنوۋسكى (بايقال — سېلېنگا تەرەپلەردە) ، كوزلوف (موڭغۇلىيىدە) ئۆز ھەسسىلىرىنى قوشتى . ئىبانوۋسكىي (1890 - يىلى) ، دېبېتس (1949 - يىلى) ،

گېنزبورگ (1950 - يىللار) ، ئوشانىن ، پوتاپوف قاتارلىق ئانتروپولوگىيە ئىلمى خادىملىرى مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى ئىنسان باش سۆڭىكىنى قېزىش ، تەتقىق قىلىش ، تۈرگە ئايرىش ۋە ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلىشتا كۆرۈنەرلىك خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى .

پومپېلىي بىلەن سېرگى ئاناۋ غارىدىكى باش سۆڭىكىنى سوقىچاق (ئات باشلىق) ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي شىمالىغا خاس «ياۋروپا» (بۇ يەردە ئاق جىنس دېمەكچى — ئاپتور) شەكلىگە كىرگۈزگەن . بايۇۋدىسكىي قارا قول (ئىسسىقكۆل) يېنىدىن تېپىلغان قەدىمكى يەتتە پارچە باش سۆڭەكنىڭ بەشىنى سوقىچاق شەكىللىك ، ئىككىسىنى قىسقا ئېڭەكلىك ئاق جىنسقا كىرگۈزگەن . گرىگوروف 1938 - يىلى تاشكەنت يېنىدىكى يېڭىيول دېگەن جايدىكى ساك مەدەنىيىتى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان ئىزدىنىشلىرى ئاساسىدا ئۇنىڭدىكى ئۈچ باش سۆڭىكىنى يەنىلا ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي شىمالىي تىپىگە كىرگۈزگەن . ۋ . گىنزبورگنىڭ پىكرىچە ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئارىيانلاردىن ئىلگىرىمۇ (قەدىمكى تاش قورال دەۋرىدىلا) سوقىچاق ئېڭەكلىك ئاق جىنستىكى ئادەملەر ياشىغان ، ئۇلار شىمالىي ياۋروپالىقلاردىن پەرقلىق بولۇپ ئوتتۇرا دېڭىز تىپىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ . ئۇ ئوغۇز ، تۈركمەن خەلقىنىڭ يىراق ئەجدادلىرى مۇشۇ خىل كىشىلەرگە مەنسۇپ بولۇشى مۇمكىن ، دەپ كۆرسەتتى . ۋ . گىنزبورگ : «گەرچە بىز ساك ، ئوغۇز ، تۈركمەنلەرنى ئاناۋ ، ماچاي غارى كىشىلىرىنىڭ يىراق ، ئەمما بىۋاستە ئەۋلادلىرى دېيەلمىسەكمۇ ، مۇنداق بولۇشى تولىمۇ ئېھتىمال . ماۋەرائۇننەھردىكى قىسقا باشلىق ياۋروپاچە نەسىللىك كىشىلەر قەدىمكى كونا تاش قورال دەۋرىدىكى كىشىلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن . مۇنداق قىسقا باشلىق ياۋروپاچە نەسىللىك كىشىلەر ئوتتۇرا ئاسىيا يەرلىك ئاھالىسىنىڭ بىر

تۆرى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ بوۋىلىرى ئۇنىڭدىن بىر قانچە مىڭ يى
ئىلگىرىكى سوقچاق ئېڭەكلىك ماچاي ئادەملىرى بولۇش
ئېهتىمال »[①] دەپ يازغان .

تولستوف خارەزمدىن ، كامبورگ بىلەن گاربونو
پەرغانىدىن ، ماسسون مۇرغاف دەرياسىنىڭ ئاغزىدىن ، غولامو
زەرەپشان دەرياسىنىڭ ئايىغىدىن ، بېرنشتام تەڭرىتاغلىرىنى
تۆشىدىكى 3200 مېتىر ئېگىزلىكتىن شىمالدىن ئوتتۇرا ئاسيا
كىرىپ كەلگەن ئاندرونوپلارنىڭ ئىزىنى تاپتى . مىلادىيىدىن
ئىلگىرىكى Ⅳ — Ⅵ ئەسىرلەردىكى ساك ، سارماتى
قەبىلىلىرىنىڭ هايات پائالىيەتلىرى ۋە مەدەنىيەتلىرى ئاندرونو
مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلغان . ستەين «مەركىزىي ئاسيادىك
قەدىمكى يادىكارلىقلار » ناملىق كىتابىغا پ . ب . كوزلوپنى
تاشقى موڭغۇلىيىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرىدىن
ئىلاۋە قىستۇرۇپ ، توخارلارنى «هىندى — ساكلار » ، ئاندرونو
تىپىدىكى خەلقلەرنى «سىبىرىيە ساكلىرى » دەپ ئاتىغان . ئاۋرىل
ستەين كوزلوف تەرىپىدىن ئورخۇن بويىدىكى قەدىمكى
قەبرىلەردىن تېپىلغان ئادەم باش سۆڭىكىنى موڭغۇلوئىد
ئالامەتلىرىدىن خالىي هالەتتىكى ئاريان نەسىللىك دىگلى
ئادىمىنىڭ بېشى دەپ كۆرسەتكەن . ئاۋرىل ستەيىنى
ئېيتىشىچە ، بۇ قەبرىگە كۆمۈلگەن جەسەت مەشهۇر گرې
تارىخچىسى هېرودوت (Herodotus 希罗多德 مىلادىيىدىن
ئىلگىرىكى 484 — 425 ـ يىللار) «تارىخ » ناملىق كىتابىنى
4 ـ توم ، 71 ـ ، 73 ـ ئابزاسلىرىدا بايان قىلغان ساكلارنى
دەپنە ئادىتى بويىچە دەپنە قىلىنغان .

قەدىمكى باش سۆڭەكلەر ئۈستىدىكى تەكشۈرۈشلەر گەرچە
ئاندرونوپ — ئاريانلارنىڭ چاچ ۋە كۆز رەڭگى توغرىسىدا

① «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى » ژۇرنىلى ، 1949 ـ يىل ، 6 ـ سانىغا قاراڭ .

توغرىدىن ـ توغرا ئۇچۇر بېرەلمىسىمۇ ، قەدىمكى جۇڭگو
تارىخنامىلىرىدىكى ساك ۋە شىمالىي قەبىلىلەرنىڭ بۇ جەهەتلىرىگە
ئائىت بايانلار بۇ مۇهاكىمىمىزگە مۇمكىنلىكلەر تۇغدۇرىدۇ .
ئاندرونوپ — ئاريانلارنىڭ تىل خۇسۇسىيەتلىرىگە كەلگەندە ،
ئۇنى ساك ، سارماتىنلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ تىلى دەپ
هېسابلايمىز .

مەركىزىي ئاسيا خەلقلىرى هاياتىنىڭ بىر قەدەر كېيىنكى
باسقۇچىغا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر بۇ جايلاردا
موڭغۇلوئىد ئامىللىرىنىڭ ئىپادىلەنگەنلىكىنى كۆرسەتتى .
كوزلوفنىڭ نوئىن ئۇلا (Noin — Ula 诺音乌拉) تېغىدىكى
قەدىمكى قەبرىلەرنى ئېچىشى XX ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىكى
ئارخېئولوگىيە ئىلمىنىڭ زور ئۇتۇقى بولدى . 1925 ـ يىلى تورا
دەرياسى ئېقىنىدىن يەنە 92 قەدىمكى قەبرىلىك تىزىمغا ئېلىندى .

بېرنشتام 1938 — 1939 ـ يىللىرى قىرغىزىستان تالاس
ۋادىسىدىكى كاتتا كۆمبۈ[①] قەدىمكى قەبرىسىدىن نوئىن ئۇلا
ئادىمىگە ئوخشاپ كېتىدىغان دىقماق باشلىق جەسەتنى تاپقان . ئۇ
بۇ خىل ئاق ـ سېرىق ئارىلاشما جىنستىكى ئادەمنى هۇن بولۇشى
مۇمكىن دەپ كۆرسەتتى[②] .

يۈزنغۇۋچىنىڭ تەكشۈرۈشىچە ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى
مىڭىنچى يىللار ئىچىدىكى لوپنۇر كىشىلىرى دىقماق باشلىق
موڭغۇلوئىد ئامىللىرىغا ئىگە بولغان . قەنت — كۆرسىتىك
قەدىمكى قەبرىلىرىدىكى جەسەتلەر مىلادىيىنىڭ بېشىدىلا يەتتەسۇ
رايونىدا موڭغۇلوئىد ئالامەتلىرىگە ئىگە هۇن ۋە ئاۋار قەبىلىلىرى
ياشىغانلىقىنى كۆرسەتتى .

ل . ب . ئوشانىن قەدىمكى باش سۆڭەكلەرگە ئاساسلىنىپ

①

② هۇن ئاتالغۇسىنى كوم ، كۇن ئاتالغۇسى بىلەن ئىزاهلايدىغان تەتقىقاتچىلار بار .
ئۇلار هۇنلارنىڭ كۆڭگە سېغىنىشى ۋە ئۇز ئاقساقاللىرىنى «كونبىي » (كونبېك) دەپ
ئاتايدىغانلىقىغا ئاساسلىنىشىدۇ .

قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا ئادەملىرىنى ئۈچ تۈرگە بۆلىد
بۇنىڭ بىرىنچىسى ، سوقىچاق باشلىق خەلقلەر بولۇپ (تولا
غەربىي تۈركىستان رايونلىرىدا) ، ئۇلاردا ئازراق موڭغۇلو
تەسىرى كۆرۈلگەن . بۇنىڭ ئىككىنچىسى ، دىقماق (قىس
باشلىق ئاق جىنسلىق خەلقلەر بولۇپ (تولاراق ماۋەرائۇننەھ
پامىر ئېگىزلىكى ، قارا قالپاقىستان رايونلىرىدا) ، ئۇلاردى
ئايرىم موڭغۇللوئىد ئالامەتلىرى ئىپادىلەنگەن . ئۇشانىن بۇ
ئوتتۇرا ئاسىيا مىردولىچ ئىرقى دەپ ئاتىغان . ئۈچىنچى خى
بولسا دىقماق باشلىق خەلقلەر بولۇپ (تولاراق شىمالىي ئالت
ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە رايونلىرىدا) ، ئۇلاردا موڭغۇلوئى
ئالامەتلىرى كۆرۈلمىگەن .

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن شۇ نەرسە ئايدىڭلاشتىكى
ئارىيانلار (ئاندرونوپلار) تەدرىجىي مەركىزىي ئاسىيان
ئاساسلىق رايونلىرىغا سۈرۈلگەندىن كېيىن ، ھەرقايسى رايونلار
ۋە ھەرقايسى دەۋرلەردە ھەر خىل دەرىجىدە موڭغۇلوئىد تىپىدىك
خەلقلەرنىڭ مۇئەييەن تەسىرىگە ئۇچراش نەتىجىسىدە ، ئۇلار
ئەسلىدىكى ئاق جىنسلىق ئاساسىدا قىسمەن موڭغۇلوئى
ئالامەتلىرى پەيدا بولغان . ئاندرونوپ ئادىمىنىڭ ئىككىنچى دەۋر
ھېسابلانغان سارماتىنلار دەۋرىدە بۇ خىل ئالامەتلەر ھاس
بولۇشقا كىرىشكەن بولۇپ ، بۇ ئالامەتلەر كېيىنچە يەنى
كۈچەيگەن .

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن يەنە شۇ نەرس
ئايدىڭلاشتىكى ، ئاندرونوپ — ئارىيانلار بىلەن موڭغۇلوئى
قەبىلىلىرىنىڭ مىلادىيىدىن بىر مىڭ — بىر مىڭ بەش يۈز يىل
ئىلگىرىكى ئۆزئارا تەسىر قىلىش ، نىكاھلىنىش مۇناسىۋەت
بىلەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللار ئارىس
مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئالتاي — يەنسەي زۇنىلىرىنى دەسلەپك
تەۋەللۇتگاھ (ئاپىرىدىگاھ) قىلغان يېڭى ئېتنىك گەۋدە —

مەركىزىي ئاسىيا ئارىيان تىپىدىكى بىرلەمچى ئاق جىنسلىق
ئىنسان تۈركۈملىرىدىن كېيىنكى ، ئىككىلەمچى مەركىزىي ئاسىيا
ئاق جىنسلىق ئىنسان تۈركۈمى — تۈرانىيلار (تۈركلەر)
شەكىللەنگەن . بۇ جەريان ئاندرونوپلارنىڭ شەرقتە — موڭغۇلوئىد
تىپلىق ئىنسان تۈركۈملىرى زېمىنلىرىغا سۈرۈلۈشىدىن تاكى
يېقىنقى زاماندىكى جۇڭغار ئويراتلىرىنىڭ ئالتاي ، تەڭرىتاغ
ئەتراپىدىكى پائالىيەتلىرىگىچە ، ئۇزاق زامان ، كۆپ قاتلام بويىچە
يۈز بېرىپ ئۆتتى . چىڭگىزخان ئىستېلاسىنىڭ ئېتنولوگىيىلىك
ئاقىۋەتلىرىگىچە غەربىي سىبىرىيە ، ئالتاي ، يەتتەسۇ ،
ماۋەرائۇننەھردە تۈركىي خەلقلەر يەنىلا ساك — ئاسىنا ئېتنىك
ئۇلگىلىرى بىلەن خېلىلا روشەن تۈركلەشكەن ئارىيانلار تۈركۈمى
ھالىتىدە ئىدى . سىيانپىي ، جۇجان ، قىتانلارنىڭ شەرقىي ۋە
غەربىي تۈرك خانلىقلىرىغا كۆرسەتكەن تەسىرىمۇ تۈركىي — ھۇن
قەبىلىلىرىنىڭ موڭغۇلوئىد ئامىللىرىنى تۈۋەن سالماقتىن
ئاشۇرمىغانىدى . چىڭگىزخان يۈرۈشلىرى موڭغۇل — تاتار
ئىرقىنىڭ قورallıq يۈرۈش شەكلىدىكى مىللىي كۆچۈش
ھادىسىسى خاراكتېرىنى ئالدى . نەتىجىدە قازاق دالاسى — دەشتى
قىپچاقتىن تۈركمەن زېمىنىغىچە تۈركىي خەلقلەرنىڭ
موڭغۇلوئىد ئامىللىرى ئوخشىمىغان دەرىجىدە كۆپەيدى .

ئېيتىش كېرەككى ، ئاندرونوپلارنىڭ ماۋەرائۇننەھر ۋە تارىم
ۋادىلىرىدىكى ۋارىسلىرى — ساكلار ئورخۇن بويىدا كۆكتۈرك
خانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىمۇ ئۆزلىرىنى «تۈر» ، «تۈرانى»
دېيىشەتتى . ئىران مەنبەلىرىدىمۇ كوپېت تاغلىرىدىن جەنۇبىي
سىبىرىيىگىچە بولغان دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ زېمىن
«تۈران» ئاتالغان . قەدىمكى رۇستەم داستانى ، ئەپراسىياپ
رىۋايەتلىرى بىلەن ساكلارنىڭ ئىران شاھلىرى بىلەن ئېلىپ
بارغان جەڭنامىلىرىدىمۇ بۇ زېمىن «تۈران» نامىدا ئاتالغان .
قەدىمكى ساك تۈركۈمىدىكى سوغدىلارنىڭ قەھرىمانى ئەپراسىياپ

تۇران شاھى دېيىلگەن . قەدىمكى «ئىنجىل» ، «تەۋرا دەستۇرلىرىدىنمۇ مۇقەددەم بولغان «ئاۋېستا»دا : «ساكلار تۇران ئېلىدە ياشايدىغان جەڭچى تۇرلاردۇر»① دېيىلگەن . بىزگە ، «ئاندرونوپ» ئىنسان تۇركۇمى بولغان ئارىيا ھىندىستاندىكى دارىۋىئانلارنى كەمسىتىپ ئۆزىنى «ئالىي» د ئاتىغان «تۇران» ئىرقى بولۇشى مۇمكىنلىكىنى ئەسلىتىدۇ . ئىلاھىي كىتابلاردا زىكىر قىلىنغان «ياپەسنىڭ ئوغلى تۇ بىلەن ھېچقانداق زىت ئەمەس .

شۇنىمۇ تىلغا ئېلىش ھاجەتكى ، جەنۇبىي رۇسىيە ، كاۋك تەرەپلەرگە سۈرۈلگەن ئارىيانلار ، سىكىفلار ، ئاۋار — ئالانلا موڭغۇلوئىد تەسىرى بىلىنەرلىك بولمىغان . جەنۇبىي ئالتاي موڭغۇل دالاسى ، شىمالىي جۇڭگوغا كۆچكەن ئارىيان ـ ساكلار بۇ ئالامەت كۆرۈنەرلىك بولغان . جەنۇبقا — ھىندىستانغا ، ئى ئېگىزلىكىگە سۈرۈلگەنلىرىدە شۇ يەرلىك ئېتنىك ئالامەتل كۆرۈلگەن . بۇ تەبىئىي ھادىسە . شۇنداقتىمۇ موڭغۇلوئى تەسىرىگە ئۇچرىمىغان بىر قىسىم ئاندرونوپ — ئارىيانلا ھەرقايسى جايلاردا ساقلىنىپ قالغان . گرىگوروف 1936 ـ 1940 ـ يىللىرى چۇ ۋادىسىدىن Ⅶ — Ⅷ ئەسىردىكى ئوت چوقۇنغۇچى كىشىلەرنىڭ قەبرىسىنى ئاچتى . گىنزبور ئۇلارن ياۋروپا (ئاق) جىنسلىق كىشىلىرى دەپ ئىزاھلىدى . خالتوسو چۇ دەريا ۋادىسىدىن 1886 — 1888 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا تاپقا Ⅻ — ⅩⅣ ئەسىرگە ئائىت قەدىمكى جەسەتمۇ خۇددى شۇنداق ئىزاھلانغانىدى .

ل . پوتاپوف «جەنۇبىي ئالتاي مىللەتلىرىنىڭ كېلى چىقىشىغا دائىر ئوچېركلار» ناملىق ماقالىسىدە : «ئالتايدىكى قەدىمكى قەبرىلەرگە ئائىت ئانتروپولوگىيىلىك ماتېرىياللارنىڭ

① «شەرق يۇلتۇزى» ، 1982 ـ يىلى ، 10 ـ ئاي سانى «تاشكەنتنىڭ ئىككى مىڭ يىللىق يىلنامىسى»گە قاراڭ .

ئىسپاتلىشىچە ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى مىڭ — ئىككى مىڭىنچى يىللار ئارىلىقىدا بۇ يەردە ياۋروپا تىپىدىكى ئىنسانلار ياشىغان بولۇپ ، ئۇلار ھازىرقى جەنۇبىي ئالتايدىكى موڭغۇلوئىد تىپىدىكى ئىنسانلارغا ئوخشاشمايتتى . ئۇلار ئولتۇراقلاشقان ، ئوۋچىلىق ، چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ، تۆچ ئېرىتىشنى بىلگەن . مەدەنىيىتى ۋە جىسمانىي ھالىتى جەھەتتىن مىنۇسىنسك ئاھالىسى بىلەن بىردەك بولغان . ئۇلار جۇڭگو يىلنامىلىرىدە ‹دىڭلىڭ› دەپ ئاتالغانلار بولۇشى ئېھتىمال . كىشىليوف ئۆزىنىڭ ‹جەنۇبىي سىبىرىيە قەدىمكى تارىخى› ناملىق ئەسىرىدە كۆپلىگەن ئارخېئولوگىيىلىك ۋە ئانتروپولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا ‹دىڭلىڭ›لارنىڭ جىسمانىي شەكلى ۋە مەدەنىيەت ئالامەتلىرىنى كىشىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە ھەل قىلدى» ، «دىڭلىڭلار كۆكتۈرك خانلىقى دەۋرىدە ئاسسىمىلياتسىيىگە ئۇچراپ ، ئۆز تىلىنى تاشلاپ تۈرك تىلىنى قوللاندى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە تۈركلەرگە يەنىمۇ ياۋروپا تىپىدىكى ئىرقىي خۇسۇسىيەتلەرنى قوشتى»① دەپ يازغانىدى . ۋەھالەنكى ، ئۇشبۇ بايقال ئاندرونوپ ئەۋلادلىرى ئۆز ئانتروپولوگىيىلىك ئالامەتلىرى جەھەتتە كروران قەدىمكى جەسەتلىرى بىلەن زاغۇنلۇق قەدىمكى جەسەتلىرىگە② تولىمۇ يېقىن قەدىمكى (ھازىرقى ئارىلاشقان ئامىللاردىن خالىي) ياۋروپا تىپىگە ئوخشايدىغان ھەقىقىي مەركىزىي ئاسىيا ئاق جىنسى تىپىدىكى

① «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى» ژۇرنىلى ، 1952 ـ يىل ، 3 ـ سانىغا قاراڭ .

② «كروران قەدىمكى جەسەتلىرى» ئارخېئولوگلار 1979 ـ ، 1980 ـ يىللاردا لوپنۇر رايونى كۆنچى دەرياسى بىلەن تېيەن دەرياسى ئەتراپىدا ئالتە قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىپ تەكشۈرگەندە تېپىلغان . قەبرىلەردىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلغاندا ، ئۇنىڭ يىل دەۋرى بۈنىڭدىن 3800 — 4000 يىللار ئىلگىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان . «زاغۇنلۇق قەدىمكى جەسەتلىرى» 1985 ـ يىلى چەرچەن ناھىيىسىنىڭ زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ بىر قىسمى . قەبرىلەرنىڭ ئالاق ئاستىنقى قەۋىتىدىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلغاندىن كېيىن ، بۇ قەبرىلەرنىڭ يىل دەۋرى بۈنىڭدىن 3000 يىل ئىلگىرى ئىكەنلىكى بېكىتىلگەن .

— نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن .

ئوخشاش ئىنسان تۈركۈمى ئىدى . شىنجاڭ مېدىتسى ئىنستىتۇتى كروران تېپەن دەرياسى ساھىلىدىن ۋە زاغۇنلۇقتىك قەدىمكى قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان جەسەتلەرنى ھازىرق تاشقورغان تاجىكلىرى بىلەن ئىنچىكە سېلىشتۇرۇپ چاچ رەڭگى بۇرۇن قاڭشىرى ، باش سۆڭىكى ۋە باشقا جەھەتلەردە بىردە ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىدى .①

2 . مەركىزىي ئاسىيا سىكىف — ساك تارىخىنىڭ بايانى

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى ئىككى مىڭىنچى يىللاردى مۇقەددەم مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغان يىراق ئەجدادلىرىمىز — ئاندرونوپ — ئارىيانلار بىلەن كېيىنكى ئالتاي تۈركى ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا ياشىغان ئاساسىي ئىنسان تۈركۈمى سىكىف (سىكىتاي) — سارماتىن — ماساگىت — ساكلاردى ئىبارەت بولغان . گەرچە بىز مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللاردىن تاكى مىلادىيىگىچە بولغان بىر قانچە ئەسىرگە ئائىت يازما مەنبەلەردە ساك خەلقلىرىنىڭ ھەر خىل ئاتىلى كەلگەنلىكىنى بىلسەكمۇ ، بۇ مىللىيەتلىك نام يەنى ئاندرونوپ — ئارىيان ئەۋلادلىرىنىڭ ناملىرىدىن ئىبارەت .

ئەلۋەتتە ، مەركىزىي ئاسىيا ئاندرونوپ — ئارىيانلىرى چوڭ بىر ئىنسان تۈركۈمىنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك كاتېگورىيىلىك نامى بولۇپ ، بۇ بىزگە بۇنىڭدىن بىر قانچە مىڭ يىللار ئىلگىرىكى بۇ ئىنسان تۈركۈمى ئۆز تېپىدىكى پۈتۈن ئۇرۇق - قەبىلىلەرگە بىر خىل - بىر تۇتاش نامدا ئاتىلىشنى جاكارلىغان دېگەندەك قاراشتا بولماسلىقنى ئۇقتۇرىدۇ . ھەممە ئىنسان تۈركۈملىرىگە

① ۋاڭ بو : «شىنجاڭ كروران تېپەن دەريا ئاپال جەسىتى ئىرقى ئانتروپولوگىيىسى» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، خەنزۇچە 1994 - يىل ، 4 - سان .

ئوخشاش ، بىر خىل ئاسىياچە ئاق جىنسلىق ، بىر خىل مىللىيەتلىك ئورتاقلىق ، بىر خىل مەدەنىيەت چەمبىرىلىك ئالامەتلەرگە ئىگە بولغان مەركىزىي ئاسىيا (تۇران) ئارىيانلىرى ھەرقايسى رايونلاردا ھەر خىل ئۇرۇق - قەبىلە ياكى باشقا خەلقلەر قويغان ناملار بىلەن ئاتالغان . بىز ئۇلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ماكان ياكى تارىخىي قاتلاملىق زامان بويىچە قوللانغان (ياكى باشقىلار تەرىپىدىن ئاتالغان) ناملىرىنى ئۇلارنىڭ ئومۇمىي ئانتروپولوگىيىلىك نامى بىلەن قارشى قويماسلىقىمىز ، ئۈزۈپ تاشلاپ ، پارچىلىۋەتمەسلىكىمىز لازىم .

شۇنى ئېيتىش كېرەككى ، مىلادىيىدىن ئەڭ كەم دېگەندىمۇ ئۈچ مىڭ يىللار ئىلگىرى ئاسىياچە ئاق جىنسلىق ئىنسان تۈركۈملىرى — ئارىيانلار بايقال ، لوپنۇر ، باغراش ، ئارال بويلىرىدا ئانتروپولوگىيىلىك ئىز قالدۇرغان . ئۇلار بۇ ماكانلاردىكى ئاندرونوپ ئەۋلادلىرى — سىكىف — سارماتىن — ماساگىت — ساكلارنىڭ ئېتنىك مەنبەلىرى ئىدى . دەرۋەقە ، ئۇلارنىڭ بىر قاتار يەرلىك ئالامەتلەرگە ياكى بۇنداق يەرلىك ئالامەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئارىلىشىش ئالامەتلىرىگە ئىگە بولۇشى تەبىئىي ئىدى . مەركىزىي ئاسىيادا يالغۇز تۆت تەرەپكە يۆتكىلىش ھادىسىسىلا كۆرۈلگىنى يوق ، يەنە قەبىلىلەر ئارا قوشۇلۇش ، پارچىلىنىش ، يۆتكىلىش ، ئۆز ھالىچە ياكى ئۆزگەرگەن ھالى بويىچە قايتىپ كېلىش ھادىسىلىرىمۇ كۆپلەپ تەكرارلانغان . توخارلارنىڭ ھىندىقۇشقا يۆتكىلىشى ۋە ئۇلارنىڭ كېيىن «توققۇز چاۋۇپ»لارغا بۆلۈنۈشى ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ كۇچا - قارا شەھەر (ئاگىنى) تەرەپكە قايتىپ كېلىشى بۇنىڭ بىر مىسالى . بۇنداق ھادىسە دۇنيا خەلقلىرى تارىخىدىمۇ سادىر بولغان . ياۋروپاغا گىرمالدى نېگىرلىرىنىڭ كۆچۈپ كەلگەنلىكى ۋە يېقىنقى زاماندا ئافرىقىنىڭ جەنۇبىغا ئاق تەنلىكلەرنىڭ كۆچۈپ بارغانلىقىمۇ ھېچقانداق غەلىتە ئەھۋال ئەمەس .

قەدىمكى «ئاۋېستا» دەستۇرىدا سىكىفلار «ئىسكاتا»
تەلەپپۇز قىلىنغان . قەدىمكى ھىندىستانىنىڭ مەشھۇر قەھرىمان
ئېپوسى (جەڭنامىسى) «ماخاپخاراتا» داستانى بىلەن قەھر
رامانىڭ سەرگۈزەشتىلىرى تەسۋىرلەنگەن «رامايانا» داستان
«ئىسكىف» ئىبارىسى ئۇچرايدۇ .

پارس مەنبەلىرىدە سىكىف ئىبارىسى ئەمەس ، «سال
ئىبارىسى ئىشلىتىلگەن ۋە ماسساگىتلارنى خۇددى سترابو
ئوخشاشلا ساكلار دەپ كۆرسەتكەن .

قەدىمكى گرېك ئەپسانىلىرىدە پرومىتىنى زېۇس ئىسك
دىيارىدىكى تاغقا باغلىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان . گر
دوختۇرلىرى — مەسىلەن ھىپپوگرات سىكىفلارنى كۆپ قېت
«Exieai » دەپ تىلغا ئالغان ۋە ئۇلاردىن تۆت زات — تۇپراق
سۇ ، ھاۋا ، ئوت قارىشىنى قوبۇل قىلغان . ھېرودو
«گرېك — پېرسىيە ئۇرۇشى تارىخى» ناملىق كىتابىدا سىكىتاي
ھەققىدە كۆپلەپ ئۇچۇر قالدۇرغان . ئۇ سىكىتايلار بىلەن سارم
(سارماتىن) ئىبارىلىرىنى تىلغا ئالغاندا ئۇلارنى بىر تىلدىك
خەلق دەپ كۆرسەتكەن . زىنو «كىرنىڭ ساۋاقلىرى» دېگە
ئەسىرىدە ماسساگىتلار بىلەن ساكلارنى بىر خەلق دەپ ئېيتقان
سترابو (Strabo) «جۇغراپىيە» ناملىق ئەسىرىدە ماسساگىتلار
ساكلارنىڭ بىر قىسمى دېگەن .

جۇڭگونىڭ قەدىمكى يىلنامىلىرىدە سىكىف — سا
قەبىلىلىرى پەرقلەندۈرۈلمەستىن «رۇڭ» ، «غەربىي رۇڭ»
«ئىتچى رۇڭ» (犬戎) ، «ئۇلۇغ خۇر» ، «سەي قوۋمىلىر
(سەي جۇڭ)» دېگەن ئىبارىلاردە ئىپادىلەنگەن .

بىز «سىكىف»لارنىڭ «سىكەت» ، «سىكىتا»
«سىكىتاي» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنغانلىقىنى كۆرىمىز .

ساك ئىبارىسى «ئوغۇزنامە»دە «ساقلاپ» ، «ساقلاپ بېگى
شەكلىدە ، «ئاۋېستا»دا «ساكلار جەڭچى تۇرلار» شەكلىدە ، پارس

كىتابلىرىدا «ساك» ، «سەك» شەكلىدە تىلغا ئېلىنغان .
قەھرىمان رۇستەم ساك خەلقىنىڭ قەھرىمانى ئىدى . ھىندىستانغا
سىڭىپ كىرگەن ئارىيان ئەۋلادلىرىنىڭ بۇددا دىنىنى ياراتقان
شاھزادە سىدخادخارتىنى «ساكىيامۇنى» (ساك خەلقىنىڭ
دانىشمىنى) دەپ ئاتىغانلىقىغا قارىغاندا ئارىيانلار زامانىدىمۇ ساك
نامىنىڭ بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ .

سىكىف (سىكىتاي)لار بىلەن ساكلار بىر خىل خەلقنىڭ
ئوخشىمىغان جايلىشىشى ۋە ئاتىلىشى بولسا كېرەك .
ماسساگىت — ئۇلۇغ سىكىتايلار ياكى ئۇلۇغ ساكلار مەنىسىدە
بولۇشى ئېھتىمال . سارماتىن (ساخروماتىن) قەبىلىلىرى يەنىلا
سىكىف - ساكلارنىڭ ۋارىيانتىدىن ئىبارەت .

سىكىفلار گرېك مۇئەللىپلىرى ئەسەرلىرىدە قارا دېڭىزنىڭ
شىمالىدىن شەرققە سوزۇلغان تەرزدە بايان قىلىنغان ، ساكلار
نەقشى رۇستەم[1] قىيا يازمىلىرىدا ساكلار كاسپىي دېڭىزىنىڭ
شەرقىدىن شەرقىي شىمالغا سوزۇلغان تەرزدە تىلغا ئېلىنغان
بولغاچقا ، تارىخچىلار غەربتىن شەرققە سىكىفلار ، سارماتىنلار ،
ماسساگىتلار ، ساكلار جايلاشقان دېگەن قاراشتا بولدى . نەقشى
رۇستەم قىيالىرىغا يېزىلغان ساكلار ئۈچ تۈركۈم بويىچە مۇنداق
ئاتالغان : «ساكا خائۇماۋارگا» (Saka Haumavarga ئامۇرگا —
ئامۇ — ئارال ساكلىرى) ، «ساكا تيايتادا دارائىي» (Saka
Tayaiyparadraya سىر دەريا كەينىدىكى ساكلار) ، «ساكا
تىگراخائورا» (Saka Tigraxauda ئۇچلۇق تەلپەكلىك ساكلار)
. ئۇلارنى تارىخچىلار كاسپىي — ئارال — ماۋەرائۇننەھر

[1] نەقشى رۇستەم — قەدىمكى پېرسىيە پادىشاھى دارىئۇس يەنى دارا I قاتارلىقلار دەپنە قىلىنغان جاي . دارا I نىڭ (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 521 — 486 - يىللار)نىڭ پايتەختى پېرسىپىدىكى پېلىس ئەتراپىدا بولۇپ ، ھازىرقى شىرازنىڭ ئوردا - قەسىرلىرى بار . دارا I نىڭ قەبرىسى تاشتىن ياسالغان بولۇپ ، ئۇنىڭ يۈزىگە مىخ شەكىللىك يېزىقتا بېغىشلىما ئويۇلغان . شۇڭا ئۇ «نەقشى رۇستەم» ئابىدىسى دەپ ئاتالغان .

- نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن .

ساكلىرى ، سىر — يەتتە سۇ — ئالتاي ساكلىرى ، فەرغانە ـ ئالاي تەڭرىتاغ ساكلىرى دەپ قارىماقتا .

يازما مەنبەلەر بىلەن قەبرە يادىكارلىقلىرىدىن قارىغاندا ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللاردىن گرېك ـ باكترىيە دەۋرىگىچە بولغان ئىراكمېر — سىكىف — ساكلار مەركىزىي ئاسىيا ، جەنۇبىي رۇسىيەدە دەۋران سۈرگەن ئالتۇن دەۋر بولغان . ئۇلار كېيىنكى زامانلاردىمۇ يەنە ساك نامىنى ساقلىغان . «ساكىستان» (قىسقارتىلىپ «سىستان» دەپمۇ قوللىنىلغان) ئىبارىسى ئۇنىڭ بىر مىسالى . تارىم ۋادىسىدىكى «ساقساق» ، «بەيساق» ، «ئېكساق» ، «ئوغۇزساق» ، «ئوتتۇزساق» ، «سوزاق» ، «توققۇزساق» قاتارلىق جاي ناملىرى بىلەن يەركەننىڭ «ساكا» (ساچېي) دەپ ئاتالغانلىقى ساك ئىبارىسى بىلەن ئالاقىدار بولغان .

سىكىف — ساك خەلقلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات ئۇلارنىڭ بىر ئېتنىك مەنبەلىكىنى كۆرسەتتى . «مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى Ⅵ — Ⅳ ئەسىرلەردە ساك — سارماتىنلارنىڭ مەدەنىيىتى ئوخشاش بولغان» ، [①] «ساك — سارماتىنلار ئاندرونوپلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر» ، [②] «دىڭلىڭلار غەربىي سىبىرىيەدىكى ياۋروپا ئاھالىلىرى بولۇشى ئېھتىمال» [③] «ئۇلارنىڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى ئىككى مىڭىنچى يىللاردا خۋاڭخې ۋادىسىغا كۆچكەن قەدىمكى دىڭلىڭلار بىلەن ئالاقىسى قانداقلىقى نامەلۇم» ، «توخارلار — ماسساگېت كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلىرىنىڭ بىر ئېتنىپاقىدىن ئىبارەت» [④] .

ئامېرىكا تارىخچىسى پروفېسسور مىككوۋېرنىڭ «مەركىزىي ئاسىيادىكى قەدىمكى مەملىكەتلەر» ناملىق كىتابىدا

---

①، ②، ③، ④ «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» نىڭ رۇسچە نەشرىگە ئاساسەن 1960 — 1961 - يىل خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى ، 1 - توم ، 625 - ، 629 - بەتلەر . يۇقىرىقى كىتاب 2 - توم ، 237 - ، 609 - بەتلەر .

كۆرسىتىشىچە «سارماتىن قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى بىر چاغلاردا موڭغۇل ئېگىزلىكىنىڭ غەربىي قىسمىنى ئىگىلىگەن . شۇ چاغدا قەشقەرىيىنىڭ كۆپچىلىك يېرىنى ئىگىلىگەن خەلقنىڭ ئىرقى ۋە تىلى روشەن ۋە شۈبھىسىز ھالدا سارماتىنلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان» ھۇنلار دەۋرىدە غەربكە سۈرۈلگەن توخار ، ئاۋار ، ئالانلارمۇ ئۇلارنىڭ جۈملىسىدىن ئىدى . دەرۋەقە ، بايقال ئەتراپىدا خورات ساك دۆلىتىنى قۇرغان ۋە كېيىن تۈرپان خۇجىيە (呼揭) لىرى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن قەبىلىلەرمۇ دەل دىڭلىڭلار تۈركۈمىدىن بولغان .

سىكىف ـ ساك خەلقلىرىنىڭ جىسمانىي قىياپىتى تارىخىي مەنبەلەردە قوڭغۇر چاچ ، قاڭشارلىق ، ئورا كۆز دەپ كۆرسىتىلگەن بولۇپ ، بۇ تەسۋىر قەدىمكى جەسەتلەر ۋە ئىنسان قىياپەتلىك ئاسارىئەتىقىلەر تەرىپىدىن تەستىقلاندى . مۇشۇ ئەسىرنىڭ باش ۋە ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە ، بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردا مەركىزىي ئاسىيادا كۆپلىگەن قەدىمكى قەبرىلەر ئېچىلدى . لوپ — كروران ، قۇمۇل — لاپچۇق قارادۆڭ قەدىمكى جەسەتلىرى مىلادىيەدىن 4 — 5 مىڭ يىل ئىلگىرىكى ئاندرونوپ تىپىدىكى نېئولىت دەۋرى ئادەملىرىنىڭ تارىم ـ تەڭرىتاغ ئېتنىكىدىكى تۈرمۇشىنى بەرقارارلاشتۇردى . ئوتتۇرا تەڭرىتاغنىڭ ئۈرۈمچىگە يېقىن ئالغوي ، يۇئېرگۇ ، كۆجاي دېگەن جايلىرى بىلەن بارىكۆل قارا تاغ ئېتىكىدىن قېزىلغان قەبرىلەر بۇ يەردىكى قەدىمكى قاڭقى (گوشى) ئادەملىرى دېگەن كىشىلەرنىڭ تىپىك ساك ئالامەتلىرىنى ئىسپاتلىدى . ئالمائاتا يېنىدىن تېپىلغان «ئېسكى» (كونا) قورغان قەبرىگاھلىقىدىن مىلادىيەدىن بەش ئەسىر ئىلگىرىكى ساك شاھزادىسىنىڭ ئالتۇن زەنجىر كىيىمى (ساۋۇت) ، دۇبۇلغىسى ۋە ئۆتۈكى تېپىلدى . بۇ بىر يۈرۈش ئالتۇن كىيىمگە بېكىتىلگەن بۆرە باشلىق توقا ۋە ئۈچلۈق دۇبۇلغىدىكى بۇغا ، ئارسلان ئوبرازلىرى ئۇنىڭ ياش ساك

شاھزادىسى ئىكەنلىكىدىن ئۈچۈر يەتكۈزدى . مىنۇسىنس رايونىدىكى قاراسۇق قەبرىگاھلىقىدىن تېپىلغان دىڭلىڭ ساكلىر تېپىلمىلىرى ، شىمالىي ئالتايدىكى بازىرىق (پازىرىق) قەدىمك قەبرىگاھلىقىدىن چىققان شامان ئالدىغا ئاتلىق كېتىۋاتقا بۇرۇتلۇق ئەركەكنىڭ رەسمى چېكىلگەن رەڭدار چايشاپ ، تۆر چاقلىق ، شادا - قەپەزلىك مۈغ (جەسەت) ھارۋىسى مودېلى بېشىغا بۇغا مۈڭگۈزى قادالغان ، يۈزىگە نىقاب تارتىلغان ئات بېش شىمالىي ئالتاي — يەنسەي ساكلىرىنىڭ قىياپىتى ۋە مەدەنىيت چۈشەنچىلىرىمىزنى بېيىتتى . يەنە باشادارسكىي ، تۇئەتىنسكىي كاتاندىنىسكىي قاتارلىق جايلاردىنمۇ ساك قەبرىلىرى قېزىلدى بىر مىتالغا ئىشلەنگەن تېرە ئەيلەۋاتقان ، سۈنۈق تېڭىۋاتقان جەڭ قىلىۋاتقان ، ئىت ئەگەشتۈرۈپ كەينىگە ئوقيا ئېتىپ ئا چېپىپ كېتىۋاتقان كۆرۈنۈشلەردىن سىكىف — سا قىياپەتلىرىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز .

سىكىف — ساكلار — «گىلگامىش» ، «ماخاپخاراتا داستانلىرىنى ياراتقان خەلقنىڭ ئەجدادى بولۇش بىلەن نارات زارىنا ، سىپارتىرا ، تۇمارس ، شىراق ، ئەپراسىياپ ، سىپىتامى قەھرىمانلىق داستانلىرىنى ياراتقان ئەۋلادتۇر . شەرقتە غەربىي ج سۇلالىسىنى غۇلاتقان چۈدىرۆك — ئىتچى مويلاۋلىق قەبىلىلە دەل پارسلار ساكلارنى «سەك» (ئىتچىلار) دەپ ئاتىغاندەك تايغان ئەگەشتۈرۈپ جەڭگە كىرىدىغان ساكلارنىڭ شەرقى تارمىقى ئىدى . ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر زامانىدا جىن سۇلالىسى بىلە كۆرەشكەن «جۇڭشەنگو» (ئاراغول ئېلى) سەركەردىسى ۋۇدىم (无敌) قەھرىمانلىق داستانلىرى يارىتاندى .

ساكلار ئاخمانىلار ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى مىدىيە خانلىرى بىلەن كۆپ قېتىم كۆرەشتى . دارانىڭ غەلىبىسىگە ئاتالغان غەربى جەنۇبىي پېرسىپىدىكى بېھىستۇن تاش ئويمىلىرىغا داراغا ئولپان ئېلىپ كېتىۋاتقان كۆلالىق بىر قاتار ساكلار ئوبرازى ئويۇلغان

ئۇلارنىڭ ئالدىدا باغلانغان تۇتقۇن ساك قەھرىمانىنىڭ پورترېتى بولۇپ ، ئۇنىڭغا «ساك سىكونخې» دەپ يېزىلغان . بۇ سورخان دەريا بويىدىكى دالۋېرزىن تېپەدىن تۇرپان ئاستانىغىچە تېپىلغان كۆلالىق ساك ئوبرازى بىلەن قىياپەتداش بولغان .

سىكىف - ساكلار دەسلەپكى بوستان - شەھەر قەلئەلىرىنى قۇرغان . بۇ ئۇلارنىڭ سۈمېر ۋە ئارىيانلاردىن كېيىن بىر قەدەر كاتتىراق ھىسارلار تىزمىسى يارىتالىغىنى كۆرسىتىدۇ . سورخان دەريا ، مورغاپ بويىدىن تاكى گەنسۇ كارىدورىدىكى چاۋۋېي (جاۋ ئۇ) ، كاسان (گۇزاڭ) شەھەرلىرىگىچە شەھەر - قەلئە ھاكىمىيەتلەر سىستېمىسى سىكىف — ساكلار زامانىدا قەد كۆتۈردى . تىللا تېپە — مىلادىيىدىن 2 مىڭ 300 يىل ئىلگىرى ھىندىستاندىكى خاراپپا شەھەرچىسى بىلەن زاماندىش ئىدى . نامازكار تېپە خۇددى سۈمېر شەھەرلىرىدەك خىش سېپىل بىلەن ئورالغان شەھەرچە ئىدى . تورگىس تېپە ۋە ئامۇ بويىدىكى بىر قاتار قەلئەلەر شۇ چاغدا مەۋجۇت ئىدى . سىپىتامىنىڭ ئىسكەندەرگە قارشى جەڭلىرى يەنە ئېگىزلىكلەرگە جايلاشقان ھەربىي ئىستېھكام شەھەرچىلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسەتتى . قەشقەر (كاش + غار) ۋە ساكا (يەكەن) قاتارلىق ھازىرقى شىنجاڭدىكى 36 قەلئەمۇ ساكلار زامانىدا شەكىللەنگەن .

سىكىف — ساك قەبرىگاھلىقلىرىدا كۆرۈلگەن پەرقلەر بۇ زاماندا سىنىپىي پەرقلەر — قۇل ئىگىلىرى بىلەن قۇللار ، باياشات ئائىلىلەر بىلەن نامراتلارنىڭ روشەنلەشكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . ساكلارنىڭ دارا ئىمپېرىيىسىگە قارشى كۈرىشى مىللەتنى قۇللاشتۇرۇشقا قارشى كۈرەش ئىدى . قاراسۇق قەبرىگاھلىقىدىكى ھەشەمەتلىكتىن مايمىر قەبرىگاھلىقىدىكى ھەشەمەت ئۈستۈن ئىدى . بۇ قەبرىنىڭ كەسمىسى 25 مېتىر ، ئېگىزلىكى ئۈچ مېتىر بولۇپ ، ئالتۇن بۇيۇملار ، ئاياللار ، قۇللار . مىنگەن ئات بىلەن دەپنە قىلىنغان ، پۈتۈن قەبرە تاش

قورۇلما ھالىتىدە ياسالغان .

سىكىق — ساكلار ئاندرونوپ — ئارىيان نەسىللىك ئا
جىنس خەلقىنىڭ ئەۋلادلىرى بولۇشى بىلەن بىللە ، ئۇلار ئۆزلىر
جايلاشقان ياكى ھەرىكەتلەنگەن رايونلارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ
ۋاستىلىك ياكى بىۋاستە موڭغۇلوئىد تىپىدىكى تەسىرگ
ئۇچرىغان . بۇ ئەھۋال موڭغۇل دالىلىرى ، ئالتاينىڭ شەرقى
جەنۇبى ۋە جەنۇبىي قىسمىدا بىر قەدەر روشەن كۆرۈلگەن . ب
تەسىر ئوخشاش ۋاقىت ۋە ماكاندا ئەرلەرگە نىسبەتەن ئاياللار
كۆپرەك بولغانلىقىنى قەدىمكى جەسەتلەر ئىسپاتلىغان .

سىكىق — ساكلار ئولتۇراقلىشىش ۋە كۆچمەن
چارۋىچىلىقنى بىللە ئېلىپ بارغان ، قويچىلىق ۋە قولانچىلىق
بىلەن كەڭ شۇغۇللانغان . ئۇلار داڭدار چەۋەنداز ۋە مەشھۇ
«ئاتلىقلار مەدەنىيىتى»نىڭ ئىختىراچىلىرى بولغان .

مەلۇمكى . ھارۋا — قاڭقا يېڭى تاش قورال دەۋرى ياراتقان
مەدەنىي مۇھىت ئاساسىدىلا مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن ئىدى . ئا
- ئۇلاغنى كۆندۈرۈش ، ساپال ۋە تاشتىن يارغۇنچاق ، چاق (يىپ
ئېشىش ئۇسكۇنىسى) ، مويۇنچاق (مونچاق) قاتارلىق
چەمبەرسىمان پىرقىرىغۇچى قورال ياساش چۈشەنچىسىنىڭ
شەكىللىنىشى ھارۋا چاقى چۈشەنچىسىگە ئېلىپ كەلدى .
مەركىزىي ئاسىيادىكى «تۇران قاڭقىسى» خۇددى «ئوغۇزخان
قاڭقىسى»دەك سىرىق سۆگەتنى سۇ - ئوتتا ئېگىپ چاق
ياسىغاندىن كېيىنلا مۇمكىنلىككە ئايلاندى . دەسلەپكى ھارۋا
چاقلىرى چاپما بولماستىن سۆگەتتىن ئېگىلىپ چەمبەر قىلىپ
ياسالغان بولغاچقا ئېگىز بولغان . ئىككى چاقلىق ئوقتىكى چاق
قازىنى دەسلەپ ياغاچ قازانلىق بولۇپ ، سۆرەش ئېغىر بولدى .
قاڭقا (ھارۋا)غىچە مەركىزىي ئاسىيادا چاڭقا (چانا)
قوللىنىلغان .

مەركىزىي ئاسىيا قىيا رەسىملىرىدە مىلادىيىدىن 1 مىڭ ،

500 يىللار ئىلگىرى سىزىلغان ھارۋا رەسىملىرى بار . گورنو
بەدەخشاندا ئۈچ ئورۇندا قاڭقا رەسىمى ئۇچرىسا ، قىرغىزىستان
سايمالتاش ، تۇۋا ، موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ كوبۇتسۇم ،
ساگەن جىلغىسى ۋە ياماناي ئۇسۇ جىلغا قىيا رەسىملىرىدە ،
شىنجاڭنىڭ سارسۇمبە ناھىيىسى ئوتبۇلاق ، دولانىت
جىلغىسىدىكى قىيا رەسىملىرىدە كۆپلىگەن ھەر خىل چېكىلگەن
ھارۋا ئوبرازلىق رەسىملەر بار .[1] سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش
شۇنى كۆرسەتتىكى ، بۇ ھارۋا شەكىللىرى بىردەكلىككە ئىگە
بولۇپ ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى بىر مىڭ ، 2500 يىللار
ئىلگىرى ئۆتكەن تۇچ دەۋرىنىڭ پۈتۈن ئۇتۇقى ھېسابلىنىدۇ . بۇ
رەسىملەردىن قەدىمكىراقى ئوتبۇلاق ، دولانىت قىيا ھارۋا
رەسىملىرى دىڭلىڭ قەبىلىسىنىڭ ئەجدادلىرى «ئاتلىقلار» ۋە
«قاڭقا» مەدەنىيەتلىرىنى موڭغۇل دەشتىگە ، ماۋەرائۇننەھرگە ،
پامىر رايونىغا كېڭەيتكەندەك قىلىدۇ .[2]

ھارۋا تەسۋىرى مىلادىيىدىن 26 ئەسىر ئىلگىرى دەپ
تەسەۋۋۇر قىلىنغان سۇمېرلار تارىخىغا ئائىت مىسوپوتامىيىدىكى
قەدىمكى جەڭلەرنى تەسۋىرلىگەن «ئور قوشۇنلىرى ئالغان
ئەسىرلەر ۋە غەنىيمەتلەر» ناملىق رەسىمدە ئەڭ دەسلەپ
ئىپادىلەنگەنىدى . بۇنىڭدىكى ھارۋا ئىككى كىشى تەڭ سىغىدىغان
پاكار تۆت چاق (غىلدىرەك)لىق ھارۋا ئىدى . جەنگو دەۋرىگە
ئائىت جۇڭگو ھارۋىلىرى (جۇملىدىن سىچۈەندە تېپىلغان خەن
دەۋرىگە ئائىت قونچاق ئات ھارۋا) ئىككى چاقلىق ھارۋىلار
بولۇپ ، چاقلىرى كۆتەك تاپانلىق ، تۆت يوگۇسۇنلۇق ئىدى .
لياۋنىڭ ئۆلكىسىدىن خەن دەۋرى يىللىرىغا توغرا كېلىدىغان
قەبرىلەردىن تېپىلغان ھارۋىلارنىڭ دەپنە بويۇمىدىكى رەسىملىرى

[1] ل. ۋ. ئ. رانوپ ، ئا. ۋ. گورىسكىي : «گورنى بەدەخشان ئاپتونومىيە رايونى قىيا رەسىملىرى ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات» («سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى» ژۇرنىلى ، 1966 - يىل ، 2 - سان ؛ جاڭ جىڭشاۋ : «ئالتاي قەدىمكى ھارۋىلىرىنىڭ قىيالاردىكى رەسىملىرى» («يىپەك يولىدا تەسۋىرىي سەنئەت» توپلىمى ، 167 - ، 176 - بەتلەر .

مەركىزىي ئاسىيا ھارۋىلىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئەگمە ئېگ
چاقلىق ھارۋىلار ئىدى . مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى خەلقلىر
مەيلى ئارىيان تىلىدا ، مەيلى شۇ تىل ئاساسىدا كېلىپ چىقق
تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان دەۋرلەردە بولسۇن شۇ خىل چاقق
ياكى ئۇستىگە چېدىر تىكىلگەن ھارۋىلاردىن پايدىلىن
كېلىشتى ، كېيىنكى تارىخىي مەنبەلەردە گاۋ جۇي ، گاۋچ
(高车) دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان «ئېگىز چاقلىقلار» ئەنە ش
«ئوغۇزخان ھارۋىسى»نىڭ ۋارىسلىرى ئىدى . تارىم بوي
تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھەر بىر ئۇيغۇر دېھقا
ئائىلىسىدە (يالىنما دېھقانلارنى ھېسابلىمىغاندا) تېخى 1980
يىللارغىچە ئەنە شۇنداق «يارىيار ھارۋا» ساقلىنىپ كەلگەن
مۇنداق ئېگىز چاقلىق «يارىيار چارۋا»لىرى قۇملۇق ۋە يايلاقلار
تېز ھەم يەڭگىل يول يۈرۈش جەھەتتىن تۆمۈر تاپانلىق ، كۆتەل
چاقلىق پاكار ھارۋىلاردىن تولىمۇ ئەۋزەل ئىدى . گەرچە
مېسوپوتامىيە ، مىسىر ، قەدىمكى جۇڭگو ، ھىندىستا
يىلنامىلىرى ۋە ئەپسانىلىرىدە ھارۋىدا ئولتۇرۇپ جەڭ قىلىش
(مەسىلەن ، جۇڭگونىڭ ئەجدىھا قوشقان ھارۋا توغرىسىدىك
ئەپسانىلىرى ، ھىندىستاننىڭ «ماخاپخاراتا» داستانى قاتارلىق
تەسۋىرلەنگەن بولسىمۇ ، بىراق ئۇلاردا ئاتنى ئېگەرلەپ مىنىش
تەسۋىرلەنمىگەن . ھومىر داستانلىرىدا تەسۋىرلەنگىنىمۇ ھارۋىن
جەڭ قىلغۇچىلار ئىدى . گەرچە مىلادىيىدىن يەتتە ئەسىر
ئىلگىرىكى ئولىمپىك ماھارەت مۇسابىقىسىدە ئاتقا مىنىش ئويۇن
سوپىتىدە كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ ، كېيىنكى چاغلارد
كۆرسىتىلگىنى يەنىلا ھارۋىلىقلار مۇسابىقىلىرى بولدى
مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى Ⅶ ئەسىرلەردە گرېكلار سىكىفلار
تەسىرىدە گەرچە ئاتلىق قوشۇن تۈزگەن بولسىمۇ ، بىراق سان
تولىمۇ چەكلىك ئىدى . پەقەت ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن دەۋرىدىل
گرېكلار كۈچلۈك بىر يۈرۈش ھەربىي قوشۇن قۇرالىدى . رىم

ئىمپېرىيىسى پولكىلىرى ئىچىدە ئوچ كىشى بىر پولىك بىرلىكى قىلىنغان ئاتلىق پولك (kinghts) بولغان . ۋەھالەنكى ، ئۇلارنىڭ پىيادە پولكلىرىدا ئالتە مىڭ كىشى بولاتتى .

ئاتقا مىنىش ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا غايەت زور ئىپتىخار ۋە قەھرىمانلىق مۆجىزىسى بولدى . ئۇ ھەر بىر جەڭچىنى يەككە قەھرىمانلىققا چاقىرىدىغان مەكتەپ بولدى . قۇياش ئىلاھى مىترا — مەرگەن تەڭرىمۇ ئاتقا مىندۇرۇلدى . قەھرىمانلار ئاتلىرى بىلەن بىللە دەپنە قىلىنىدىغان بولدى .

«ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» بىلەن «قاڭقىلىقلار مەدەنىيىتى» مۇناسىپ يوسۇندا شالۋۇر (شىم) ، ئۆتۈك ، كىگىز قالپاق ، تېرە تەلپەك ، ئېگەر - جابدۇق قاتارلىقلارنى مەيدانغا كەلتۈردى . تۈرلۈك ئات جابدۇق ۋە ئاتلىق كىشى جابدۇنملىرىغا ئائىت زىننەت بۇيۇملىرى ھۈنەر - سەنئىتى شەكىللەندى . جۇڭگو يىلنامىلىرىدە يېزىلىشىچە ، چۇنچيۇ دەۋرىدىكى جاۋۋۇلىڭۋاڭدىن باشلاپ غوزلارچە ئاتلىق قوشۇن قۇرۇش ۋە ئاتلىق قوشۇن كىيىمى كىيىش قوبۇل قىلىنىشقا باشلىغان . چىن شىخۇاڭنىڭ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشىدە ئاتلىق قوشۇن ئىشلىتىلگەن .

ئالتاي تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى مىنۇسىنسكىي ئويمانلىقىدىكى مايئەمىرگە جايلاشقان بازىرىق قەدىمكى قەبرىسىدىن تېپىلغان كىگىزگە ئېگەرلەنگەن تورۇق ئاتنى مىنىۋالغان شىم كىيگەن قاڭشارلىق ، بۇرۇتلۇق كىشىنىڭ رەسىمى سىزىلغان . ۋەھالەنكى ، قەدىمكى زاماندا مىسىردا ، مېسوپوتامىيىدە ، گرېتسىيىدە ، رىمدا ھەتتا ئىسلامىيەتكىچە ھىندىستاندا شىم كىيىش ئادەتلەنمىگەنىدى .

سىكىف -— ساكلار ئاتلىق — ئوقياچى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ۋە ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈمىگە ئاساس سالدى . ئۇلار سالما (Lasso) تاشئاتقۇ ، (Sling) ئوقيا ، ساداقدان (گرېكچە Gorytus) ، زەھەرلەنگەن ۋە كۆيدۈرگۈچى ئوقلار ئىشلەتكەن .

دۇبۇلغا، قالقان ساۋۇت قاتارلىق قوغدىنىش ۋاستىلىرى ئىشلەتكەن. ھېرودوت ۋە ئىسخىلۇس ئۇلارنى «ئوقياچى چەۋەندازلار» دېگەن. پارفىيىلىكلەر رىمغا ھۇجۇم قىلغاندا ساكلارنىڭ شۇ خىل جەڭ قوراللىرىنى ئىشلەتكەن. ساكلاردا جەڭگىۋارلىق مۇزىكىلىرى بولغان. قېزىلمىلار ئۇلارنىڭ «ئەگمىنەك» ناملىق خەنجەرلىرىنىڭ داڭق قازانغانلىقىنى كۆرسەتتى. سىكىف — ساكلار تۇنجى قېتىم مىس — برونزا قوراللىرى بىلەن قىسمەن تۆمۈر قوراللار ئىشلەتكەن. تۈركلەر دەۋرىگە كەلگەندە ئۇلار ھەقىقىي قۇيۇچ (پولات) قوراللىرى ماھىرلىرى بولغانىدى.

سىكىف — ساكلار قىيا رەسىملىرىنىڭ ماھىرلىرى، تۈرلۈك يېزىق شەكلىدىكى بەلگە ـ ئالامەتلەرگە تېخىمۇ كۆڭۈل بۆلگۈچىلەر، فولكلور خاراكتېرىدىكى مۇراسىملار، ناخشا ـ ئۇسسۇللارنىڭ ئىجادچىلىرى بولۇش بىلەن بىللە تائام ئۇستىلىرى ۋە مېتال ھۈنەرسازچى ـ مىسكەرلەر ئىدى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللار ئۆپچۆرىسىدە چېكىلگەن مەركىزىي ئاسىيا قىيا رەسىملىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئۇلار چەككەن. ئىسكەندەر زۇلقەرنەين بىلەن مەركىزىي ئاسىياغا كىرگەن ئاپتورلار، يەرلىك خەلقنىڭ دىئونىس بايرىمىدەك مەي بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان بايراملىرىنىڭ بارلىقىنى يازغان. ھېرودوت ماسساگېتلارنىڭ گۈلخان يېقىپ، ئەتراپىدا چۆرىدەپ ئولتۇرۇشۇپ، ئوتقا مېۋىلەر تاشلاپ، پۇراقلىرىدا شىركەيىپ بولۇپ، ناخشا ـ ئۇسسۇل قىلىدىغانلىقىنى يازغان. بۇ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»دە كەلتۈرگەن بەزمە ـ نەغمە قوشاقلىرىدىكى مەزمۇنغا يانداشقان، ھازىرقى ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ مەشرەپ ـ مىلسلىرى بىلەن تۇتاشقان.

سىكىف — ساكلار مېتاللورگىيىچىلەر ۋە ئالتۇن ـ كۈمۈش، مىستىن «زوئومورفىن» (ھايۋان شەكلىدىكى)

كۆرۈنۈشلەر ياسايتتى. يولۋاس، كېيىك، بۆرە، بۇغا، ئات، كالا، ئارقار، چوشقا، بۈركۈت قاتارلىق ھايۋانلار بىلەن ئۇلارنىڭ ئېلىشىۋاتقان تەسۋىرى چۈشۈرۈلگەن قۇيما رەڭلىك مېتال سەنئەت بۇيۇملىرى بەدىئىي جەھەتتە سىپتا، كۆپتۈرمە بولۇشى بىلەن، بەزىدە بىر دائىرە تولۇق بولسۇن ئۈچۈن ئۇلارنى تولغاپ شەكلىنى ئەتۈرسىچە ئورۇنلاشتۇراتتى. ئۇلار قىممەتلىك مېتالغا ئالاھىدە غايە ـ ئېتىقاد بىلەن ئىشلەنگەن. بۇلاردىكى كۈچ ـ قۇدرەت، قەھرىمانلىق ۋە ئۈمىدۋار روھ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ جەسەت ساندۇقلىرىدىكى نەغمە ـ ناۋا كۆرۈنۈشلىرى بىلەن مايمۇن شەكىللىك سازەندە ھەيكەلچىلەردە داۋاملاشتى. ئېيتىش مۇمكىنكى، ئەينى زاماندا ھېچقانداق خەلق مۇنداق نۇرغۇن ئالتۇن بىلەن مۇنداق نەپىس ئوبرازلار ياراتمىغان. ئىپتىخارلىنىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى ئۇلارنىڭ ئىجادىيەتلىرىدە ھۆكۈمدارغا ۋە ھوقۇققا چوقۇنۇش ئەمەس، بەلكى تەبىئىي ـ ئەركىن روھ ۋە ئالەم قانۇنىيىتىنىڭ مۇقەددەسلىكى گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

3. دىڭلىڭلار ۋە ئۇلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى

مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ ئېتنولوگىيىلىك تەدرىجىي تەرەققىياتىدا دىڭلىڭ قەبىلىلىرى مۇھىم ئورۇن تۇتقان. دىڭلىڭلار ئاندرونوپ — ئارىيانلارنىڭ تۈركىي خەلقلەرگە ئايلىنىشىدىكى ئالاھىدە بىر تىپ، دىڭلىڭلار مەسىلىسى يالغۇز ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ مۇھىم مىللىيەتلىك مەنبەسى سۈپىتىدىلا ئەمەس، يەنە تۈركلەشكەن خەلقلەرنىڭ ئاق جىنسلىق قان سىستېمىسىنى ئېنىقلاش، ئارىيان — تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەجداد ـ ئەۋلادلىق مۇناسىۋىتىنى تۇتاشتۇرۇپ ئىزاھلاشتىمۇ

مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە . دىڭلىڭلار تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇيغۇر — ئوغۇز توركومىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم ھالقا .

قەدىمكى جۇڭگو يىلنامىلىرىدە دىڭلىڭ ئاتالمىسى ھۇنلار خاقانلىقىنىڭ يىراق شىمال تەرىپىدىكى جەڭگىۋار بىر قەبىلە ئىتتىپاقى (ھاكىمىيەت) سۈپىتىدە ۋاستىلىك يوسۇندا سىرتقى جەھەتتىنلا قىسمەن تىلغا ئېلىنىدۇ . بۇلاردىن باشقا يەنە شىمالىي دى (北狄) ، جىنلار (真人) ، جۇلى (朱离) ، دىلى (狄离) ، ئورمان خۇرلىرى (林胡) ، لوپان (楼烦) قاتارلىق خەنزۇ ئېرۇگلىفلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن ھۇنلارنىڭ شىمالىدىكى ئېتنىك تۈركۈم ناملىرى تىلغا ئېلىنىسىمۇ ، ئۇلارنىڭ دىڭلىڭلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى خەۋەرلەندۈرۈلمىگەن . بۇ ھالەت يېقىنقى زامان تارىخشۇناسلىرىنىڭ نەزەر دائىرىسىنى چەكلەپ ، دىڭلىڭلارنى پەقەت بايقالنىڭ غەربىدىكى كىچىككىنە بىر قەبىلە دېگەن قاراشقا ئېلىپ كەلگەنىدى . ئارخېئولوگىيىلىك — ئانتروپولوگىيىلىك سېلىشتۇرما تەتقىقات نەتىجىلىرى بۇ خىل قاراشنىڭ تار رامكىسىنى بۇزۇپ ئۆتتى . ھازىرقى كۈندە «دىڭلىڭ» ئىبارىسى كەڭ ئۇقۇمنى — پۈتكۈل سكىف — ساك ئېتنىك تۈركۈمىنىڭ شەرقىي گەۋدىسى ئۇقۇمىنى ، سارماتىن (سارماجىنلار) ئۇقۇمىنى ئىپادىلەشكە باشلىدى . بۇ تولىمۇ مۇھىم ئېتنولوگىيە — جۇغراپىيىلىك ئورۇندا ياشىغۇچى خەلق بايقالنىڭ جەنۇبى ۋە غەربىي ساھىللىرىدىن تاكى سىر دەريا ۋادىلىرىغىچە بولغان ئاساسلىق ئاندرونوپ — ئاريان ئېتنىك قاينار بۇلاقلىرىنىڭ تىپىك نامايەندىلىرى ئىدى . ئۇلار زامان جەھەتتىن تۈرك ۋە ھۇنلاردىن مۇقەددەم بولۇشى بىلەن ماكان جەھەتتىن ھۇنلارنىڭ شىمالىدا ، توڭغۇز قەبىلىلىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشايتتى . ئۇلارنىڭمۇ شىمالى ئىنسان كەم ياشايدىغان سوغۇق بەلۋاغ زېمىن بولۇپ ، ئىپتىدائىي مۇزلۇق كىشىلىرىنىڭ پائالىيەت مەيدانى ئىدى .

يوەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يىلۋي جۇ (耶律铸) ئۆزىنىڭ «قوش جىلغىدىكى مەست راھىبنىڭ خاتىرىسى» (双溪醉隐集) ناملىق نەزمىلەر كىتابىدا دىڭلىڭلار ھەققىدە ئىككى شېئىر يېزىپ ، بۇ سۆزنىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «دىڭلىڭ» دەپ ئەمەس «دىيەن لىيەن» (颠连) دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن .[1] بۇ يەنسەي (خىم) بويىس ۋە كوپېت تاغلىرىنىڭ بېرىسىدىكى ماۋەرائۇننەھرنىڭ قەدىمدە تۇران ، دەپ ئاتالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان . روشەنكى ، بايقالنىڭ غەربىدىكى ئەنقار دەرياسى يەنسەي ۋە ئېرتىش دەريالىرى ئارىسىدىكى زېمىن قەدىمدە «تۇران» دەپ ئاتالغان . ھازىرمۇ ، 94 ـ مېرىدىئان ، 52 ـ پاراللېل سىزىقى ئىزىدا بال ئېرتىش دەرياسىنىڭ بويىدا ، چاكالوۋسكىي شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا «تۇران» ناملىق شەھەر مەۋجۇت . بۇ ئەتراپتا ھازىرمۇ «كراسنوتۇرانىسك» ، «ئاچىن» ، «توگۇچىن» ، «تۇرا — خىم» ، «تېلى» ، «بالاخچىن» ، «ئىسكتىم» ، «تۇرگىم» قاتارلىق شەھەرچىلەر بار . يەنە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تارىمنىڭ «تۇران ساي» (突伦川) ، تەكلىماكاننىڭ «تۇران قۇم» (突伦碛) دەپ تەلەپپۇز قىلىنغانلىقى پاكىت .

دىڭلىڭ ئىبارىسى فىڭ جياشياڭ قاتارلىق تارىخشۇناسلار تەرىپىدىن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ ئىزاھلانغان .[2] ئۇلارنىڭ بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبى ۋە غەربىدە ياشىغانلىرى «شىمالىي دىڭلىڭ» دەپ ، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدا يەنى يەتتە سۇ — سىر بويىدا ياشىغانلىرى «غەربىي دىڭلىڭ» دەپ ئاتالغان . ما چاڭشۇ ئەپەندى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىي قىسمىدا ياشىغان قەدىمكى غەربىي رۇڭ (西戎) قەبىلىلىرىنى «غەربىي دەريا

[1] ما چاڭشۇ : «شىمالىي دىلار ۋە ھۇنلار» ، 1 ـ بەت .
[2] فىڭ جياشياڭ : «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنىڭ ئىخچام توپلىمى» .

دىڭلىڭلىرى» (河西丁令) دەپ ئاتالغان.[1] ئۇ يەن
«ۋېينامە» (魏略)، «ئۈچ پادىشاھلىق — ۋېي پادىشاھلىقى
تەزكىرىسى. غەربىي رۇڭ شەجەرىسى» (三国魏志西戎
قاتارلىق مەنبەلەرگە ئاساسلىنىپ، مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىدە
ئۇۋۇي، جۇچۇەن ۋە خۇاڭخېنىڭ غەربىي ئېقىنىدا خانىۋەيران
بولغان نەچچە تومەن ئۇلۇغ غۇز (ماساگېت — 大胡)لار
ئىچىدە دىڭلىڭلار بولغان، دەيدۇ.[2]

شەرقىي خەن سۇلالىسى، ئۈچ پادىشاھلىق، ئون ئالتە
پادىشاھلىق ۋە شىمالىي ۋېي دەۋرلىرىدە ھازىرقىي گەنسۇ،
سەنشى، خېبى، خېنەن ئۆلكىلىرىدە بىر تۈركۈم دىڭلىڭلار
ياشىغان ۋە زەيۋېي (翟魏) دۆلىتى تەسىس قىلغان. ئۇلار
383- يىلدىن كېيىن كۈرەش قىلىپ، قۇربانلار بېرىپ، 388
- يىلى ۋېي تەڭرىخاقان نامىدا يەتتە ئايماقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان
ھاكىمىيەت قۇردى. 393 - يىلى كېيىنكى يەن پادىشاھلىقى
تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ يەردىكى دىڭلىڭلار
دىڭجۇ ئايمىقى دىڭلىڭلىرى، يۈيسەن دىڭلىڭلىرى، شاڭدالۇ
دىڭلىڭلىرى، مىيۈەن دىڭلىڭلىرى دەپ ئاتىلىپ، تەدرىجىي
ئاسسىمىلياتسىيىلىشىپ كەتتى.

دىڭلىڭلار جۇڭگو يىلنامىلىرىدە ۋۇجيە 乌揭 (呼揭
خۇجيە) قەبىلىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ تىلغا ئېلىنغان.
مەلۇمكى، «تارىخىي خاتىرىلەر» بىلەن «خەننامە، ھۇنلار
تەزكىرىسى»دە ئۇسۇن بىلەن خۇجيەدىن ئىبارەت ئىككى ئەل
گۇاجۇنىڭ شىمالىدا ياشايدىغانلىقى، ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر ۋاقتىدا
ئۇسۇنلار گۇاجۇدا ياشىغانلىقى، غەربىي دىياردىكى لۇلەن (—
楼兰 كرورايىنا، كروران)، خۇجيە ۋە ئۇسۇنلارنى ھۇنلارنىڭ
بېسىۋالغانلىقى، ھۇنلار شىمالدا دىڭلىڭ، ۋۇجيە، جەنكۇن (坚

[1] ما چاڭشۇ: «شىمالىي دىلار ۋە ھۇنلار»، 99 - بەت.
[2] شۇ كىتاب، 204 - بەت.

昆)نى بېسىۋالغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. ۋۇجيەلەر خۇجيە دەپمۇ
يېزىلاتتى. پادىشاھ خەن شۇەندى ۋاقتىدا ھۇنلار ئىچكى ئىختىلاپقا
چۆكۈپ قالغاندا، شىمالدىكى ۋۇجيەلەر «خۇجيە تەڭرىقۇتلۇقى»
قۇرغان. بۇ ۋۇجيە — خۇجيە ئىبارىسىنىڭ بىر خەلقنى
كۆرسىتىدىغانلىقىنى دەلىللەيدۇ. بۇ يەنە تۇرپان دىياردىكى
خۇجيە قەبىلىلىرىنىڭ دىڭلىڭ جەمەتىگە كىرىدىغانلىقىنى
كۆرسىتىدۇ. رۇس ئارخېئولوگى بېرنىشتام توغرا ئېيتقان:
تەڭرىتاغلىرى پېرسىيىدىكى بېھىستون ئابىدىسىدە يېزىلغان
ساكلارنىڭ بۆشۈكى بولۇپ، ئۇ شىمالىي ئالتاي دىڭلىڭلىرىنى
ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ياكسارت ساك ھاكىمىيىتى پارچىلانغاندىن
كېيىن بۇ خەلقلەر كانگىيە (قاڭلى)، توخار، خۇجيە، ئۇسۇن،
سوغدى ناملىرىدا ياشىدى. خۇجيەلەر مەيلى گوشى، قاڭقى،
ۋۇجيە دەپ ئاتالمىسۇن «قوجۇ» ساكلىرى ئىدى. كېيىنچە
«گاۋچاڭ» ئىبارىسى ئۇنىڭ شەھەر قەلئە شەكلىدە خەنزۇچە
تەلەپپۇزى بولدى. ئۇيغۇرلار ھازىرغىچە تۇرپاننى «خوجى»،
«قاراخوجى» دەپ ئىستېمال قىلىدۇ. جۇڭگو مەنبەلىرىدە
شىمالىي جەنۇبىي سۇلالىلەر زامانىسىدىكى ئوخۇ (乌护)لارنى
ئۇيغۇر - ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى دېگەن قاراش ساقلانغان.
ئوخۇلار تېلى — تۈركىي تۈركۈمىنىڭ تۇرپاننىڭ شىمالىي
قىسمىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قىسمى ئىدى. مۇشۇ
دەۋردە تورا -- سېلېنگا دەريالىرى بويىدا ياشايدىغان يۈەنخې
قەبىلىلىرى سۈي زامانىدا ۋېيخې دەپ تەلەپپۇز قىلىندى. ئۇلار
تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خۇيخې، كېيىنچە خۇيخۇ دەپ يېزىلىدىغان
بولدى. ئوخۇ (乌护)، يۈەنخې (袁纥)، ۋېيخې (韦纥)،
خۇيخې (回纥)، خۇيخۇ (回鹘) ئىرۇگلىغلىرى دىڭلىڭ
ئەۋلادى، ئەينى زامان ئۇيغۇرلىرى ئىدى. ئېگىز قاڭقىلار
(ئېگىز ھارۋىلىقلار) — تېلى دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، ئاساسلىقى
مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى تۇرانىيلار — دىڭلىڭلارنىڭ ئەۋلادلىرى

ئىدى. شىمالىي جەنۇبىي سۇلالىلەر زامانىدا ئۇلارغا پادىشاھلىق قىلغان تۆرە شۇجىيە (树者) يۈەنخې ئۇيغۇرى ئىدى.

جۇڭگو يىلنامىلىرىدىكى ئىرۇگلىقلىق يېزىقلارنىڭ ھەر خىل يېزىلىشىنى پۈتۈنلەي ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ھەر خىل ئىسىم قوللانغانلىقى تۈپەيلىدىن بولغان، دېگىلى بولمايدۇ. بۇ خەنزۇ يېزىقى ۋە تەلەپپۇزىدىكى شۇنىڭدەك خەنزۇلارنىڭ قىسقارتىپ ياكى ئۆزگەرتىپ ئىسىم يېزىش ئالاھىدىلىكىدىكى ئادەت بولۇپ، بۇ ئىرۇگلىقلارنى مۇتلەقلەشتۈرۈۋالماسلىق لازىم.

ئۇيغۇر ئېتنىك گەۋدىسىنىڭ ئەينى زاماندىكى نەسىل - نەسەب سۈپەت مۇقىملىقىنى بۇ خەلقلەرنىڭ ئەينى زاماندىكى نام- ئاتالغۇلىرى بويىچە بەلگىلەشتەك بىر تەرەپلىمىلىكتىن ساقلىنىش كېرەك. ئەينى زاماندا قەبىلە ئىسمى ئۇيغۇر دەپ ئاتالمىغان. ئەمما ئۇيغۇر ئېتنىك گەۋدىسى بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تىپىگە تەۋە بولغان قەبىلىلەر، خەلقلەرنى ئۇيغۇرلاردىن چەتكە قاقماسلىق لازىم. ئۇيغۇر خانلىقى زامانىدا دەسلەپ توققۇز ئوغۇز ياكى ئون ئۇيغۇرلار تەركىبىدە بولماي، كېيىن بۇ ئىتتىپاققا قوشۇلغان، ھەم ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا يېتەكچى قەبىلە بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى، ئىدىقۇت، كۇسەن، قاراخانىيلاردىن ئىبارەت ئۇيغۇر خانلىقلىرىغا ئۇل قويغان ئارىزلار بولسا كېيىنچە ئۇيغۇرلارغا. ئورخۇن خانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە خان قەبىلىسى بولغان ياغلىقارلاردىن كۆپرەك ۋەكىللىك قىلىدى. ۋەھالەنكى، ياغلىقارلار گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرۇپ، سېرىق ئۇيغۇرلارغا ئايلاندى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى ئېتنىك قاتلىمىغا كىرگەن پۈتۈن مەركىزىي ئاسىيا ساك — تۇران قەبىلىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ توخار، سوغدى، ھۇن قاتارلىق ئەۋلادلىرى شەرتسىز ھالدا ئۇيغۇر

ئېتنىك توركۇمى بويىچە مۇھاكىمە قىلىنىشى كېرەك. شۇنداق بولۇشقا قارىماي خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدىكى دىڭلىڭ قەبىلىلىرىنىڭ بايقالدىن سىر دەرياسىنىڭ شىمالى ۋە باش ئېقىنىدا، لوپنۇر - تۇرپان دىيارىدا ياشىغانلىقى ھېچقانداق سىر ئەمەس. دىڭلىڭلار ۋە دىڭلىڭ ساك — تۇرانىيلىكلەر خەن سۇلالىسىدىن مۇقەددەم غەربىي گەنسۇ رايونىدا، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ باش ئېقىنلىرىدا كۇيفاڭ، تۇفاڭ، دى — زەي، چۆەنرۇڭ قاتارلىق ناملاردا ياشىغان. بۇ ناملار بىزگە مەلۇم بولغان يېگانە خەنزۇ ئىرۇگلىقىدىن ئىبارەت. دىڭلىڭلارنىڭ بىر قىسمى دەپ قارالغان بۇ قەبىلىلەر ئۈچ پادىشاھلىق زامانىدىن شىمالىي - جەنۇبىي سۇلالىلەر زامانلىرىغىچە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنلىرىغا تارىخىي چۆكمىلەر تاشلىغان. ئېيتىش كېرەككى، ھازىرقى زامان تارىخچىلىرى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى چىلىيەنشەن ئېتەكلىرىدە ياشىغان توخارلارنى كۇيفاڭ ۋە چۆەنرۇڭلارنىڭ ئەۋلادلىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسىم ئەجدادلىرى دەپ قارىماقتا.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئىنستىتۇتى تۈزگەن «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» (خەنزۇچە نۇسخا، 1 - توم، 626 - بەت)دا: «ئاندرونوپ ۋە سارماتىنلار جەسەت سۆڭەكلىرى ئۈستىدىكى ئانتروپولوگىيىلىك تەتقىقات ئۇلارنىڭ بىر مەنبەدىنلىكىنى ئىسپاتلىدى» دەپ يېزىلغان. ھازىر كۆپچىلىك تارىخچىلار ئۇيغۇرلارنى تۈركلەشكەن ئاندرونوپ — سارماتىن تىپىدىكى خەلق دەپ قارىماقتا. «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» (خەنزۇچە نۇسخا، 3 - توم، 1013 - بەت)دا: ئالتاي توۋان ئۇلاردىكى شىبىي، كاتاندادىكى قەدىمكى تۆچ دەۋرى ۋە دەسلەپكى تۆمۈر قوراللىرى دەۋرىگە ئائىت قەبرە يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتىغا ئاساسلىنىپ: «ئالتايدىن يەنسەيگىچە بولغان دىڭلىڭلار سىبىرىيىدىكى ياۋروپا تىپلىق خەلق ئىدى، ئۇلار مىلادىيىنىڭ

ئالدى - كەينىدە موڭغۇلۇئىدلار بىلەن ئارىلاشقان» دەپ يازغان.

تىل نۇقتىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات ئانتروپولوگىيىلىك تەتقىقات نەتىجىلىرىنى قۇۋۋەتلىدى. بېرنشتام، بارتولد، H. خوۋواد، j. كلاپلود، ماچاڭشۇ، مىگمۇبىرىن، ل. پوتاپوف، تىڭ تيەن خۇڭبا قاتارلىق ئالىملار بۇ جەھەتتە قىممەتلىك نەتىجىلەر چىقاردى.

بېرنىشتام «شىمالىي ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى» ناملىق ماقالىسىدە ئېرتىش — ئوب ۋادىسىدا قەدىمكى ئىگۇرلار ياشىغان جايلارنىڭ بولغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ بۇ ئەتراپىكى خەلقلەر بىلەن بولغان تارىخىي ئالاقىلىرىنى تەكىتلىدى. H. خوۋورد «هۇنلار ھەققىدە خاتىرە» ناملىق ئەسىرىدە: هۇن تىلىغا ئىگور تىلى كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن، دەپ يازدى. ب. بارتولد: «تۈركمەن مىللىتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە جۈملىدىن «تۈركمەن مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا دائىر بەزى ماتېرىياللار» دېگەن ماقالىسىدە سىر دەريا ئوغۇزلىرى بىلەن ئورخۇن ۋادىسىدىكى خەلقنىڭ مىللىي مەنبەلىرىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىزدىدى ۋە «ئۇيغۇر (orur) لار ئوغۇز (oguz) لاردۇر» دېگەن خۇلاسىنى چىقاردى. بارتولد مۇھاكىمىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ «توخرىلار ئۇيغۇر — ئوغۇزلار بىلەن بىر گەۋدە» دېگەن خۇلاسىنى چىقاردى. ئۇنىڭ قارىشىچە ئۇيغۇر - ئوغۇزلار كېيىنچە تۈركلەشكەن ۋە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە بىلىنەر - بىلىنمەس موڭغۇلۇئىد ئامىللىرىنى سىڭدۈرۈۋالغان. بارتولد ۋە تېڭتيەن فېڭبا (藤田丰八) خۇجيە — ۋۇجيەلەر شۇبھىسىز ئۇيغۇرلاردۇر، دەپ كۆرسەتكەن[1]. روشەنكى، دىڭلىڭ ۋە توخار (توخرى) لار بىلەن خۇجيە — ۋۇجيەلەر هۇن تەڭرىقۇتلۇقىغا بىر دەك

[1] تېڭتيەن فېڭبا «شەرق - غەرب ئالاقىلىرى تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات. غەربىي يۇرت قىسمى» 1943 - يىل، 61 - ، 64 - بەت.

مۇناسىۋەتتە بولغان قەدىمكى مەدەنىيەتلىك ئوقياچى خەلقلەر ئىدى. «ۋېينامە»، «تاڭنامە»لەردە سىر دەريا ئوغۇزلىرى - تاشكەنت شاش (چەش) لىرىنى «赤时»، «赭室» دېگەن خەنزۇ ئىروگلىقى بىلەن ئىپادە قىلسا، تاڭ دەۋرىدە يەنە ئۇلار توخارلارنىڭ چېلىيەنشەن ئېتىكىدىكى چاۋۇپ (جاۋئۇ) دىن كۆچكەنلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈپ «چاۋۇپلۇق توققۇز قوۋم»، «چاۋۇپلۇق توققۇز ئۇيغۇرلار» (昭武九姓回鹘) دەپ ئاتىغان. مەلۇمكى ئۇيغۇرلار «توققۇز قوۋم» دەپمۇ ئاتىلاتتى. دەرۋەقە، كېيىنكى تارىخىي جەرياندا تارىم بويىدا قالغان ياكى كۇشان ۋە سوغدى زېمىنى (سوغدىئانا) دىن قايتىپ كەلگەن توخارلار يەنە ئۇيغۇرلىشىپ كەتتى.

تىل جەھەتتىن دىڭلىڭ — خۇجيە ئۇيغۇرلىرى تەتقىقاتىغا ل. پوتاپوف مۇھىم ھەسسە قوشتى. ئۇ «ئالتاي مىللەتلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا دائىر ئومۇمىي بايان» ناملىق ماقالىسىدە: مىنۇسىنسك ئويمانلىقىدىكى تۈركىي تىل، تۈركىي تىلنىڭ قىپچاق تىل تارمىقىغا تەۋە بولماستىن، بەلكى ئۇيغۇر تىلى تارمىقىغا تەۋە، تۈركلەر تەدرىجىي بۇ يەردىكى يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن، دەپ يازدى. تارىخىي باكىتلار موڭغۇلۇئىد تەسىرىگە ئۇچرىغان قوشنا قەبىلىلەر، ھەممىدىن ئىلگىرى خاكاس قىرغىزلىرى ۋە ئاندرونوپ ئەۋلادى بولغان دىڭلىڭلارنىڭ تۈركلىشىشى، تۈركىي تىلنى ئۆزلەشتۈرۈشتە كۆرۈنەرلىك رول ئوينىغان.[1] تۈركىي تىلنىڭ ئۇيغۇر (ئوغۇز) ۋە قىپچاق تىل گۇرۇپپىلىرىدىن ئىبارەت ئىككى تارماقتا بۆلۈنۈشى بىلەن موڭغۇلۇئىد تەسىرى دەرىجىسىدىكى ئانتروپولوگىيىلىك پەرق مۇشۇنداق تارىخىي قاتلام بىلەن روياپقا چىققان.

[1] «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە نۇسخىسى، 2 - توم، 1014 - بەتكە قاراڭ.

ۋىزانتىيە تارىخچىسى نىكتا (Nikita) ، گراماتىخ گېئورگى قاتارلىقلار رىم ئىمپېرىيىسىگە بېسىپ كىرگەن چەۋەنداز خەلقلەر ئىچىدە «oungri» ، «uighur» ، «ogor» ، «ounigour» ، «koutigur» ، «sarogour» قاتارلىق ناملارنىڭ بولغانلىقىنى كۆرسەتكەن .

دېمەك ، ئۇيغۇر قەبىلە نامىنى تىلغا ئالغان «ئوغۇزنامە»دىن ئىبارەت بۇ ئېپوس بىزگە مەلۇم نۇسخىسى يېزىقتا ئېلىنغان زامانلاردىن تولىمۇ مۇقەددەم ، ئۇيغۇر — ئوغۇزلار قاڭقا (هارۋا) ياراتقان زامانلارنىڭ تارىخىي يالدامىلىرىدىن بىرى . خەنزۇ يىلنامىلىرىدە ئۇيغۇر ئىبارىسى «خۇيخې» (回纥) ، خۇيخۇ (回鹘) شەكلىدە پەقەت ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى زامانىدا خاتىرىگە ئېلىنغان . ئۇيغۇر ئېتنىك گەۋدىسى هەر خىل قەبىلە ، هاكىمىيەت ناملىرى بىلەن هەر خىل ئاتالغان ياكى يەنە باشقىمۇ نامى بولغان نەسىلداش ئارىيان (كېيىنچە تۈركى) — تۇران ئاندرونوپلىرىنىڭ ئورتاق مىللىي گەۋدىسىنى كۆرسىتىدۇ . ئۇلار تۇرلۇك تارىخىي ، جۇغراپىيىلىك ۋە هۆكۈمرانلىق سەۋەبلىرى بىلەن چېچىلىپ ، قوشۇلۇپ تۇرغاندىمۇ يەنىلا مىللىيەتلىك — ئانتروپولوگىيىلىك ، ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىق چەمبىرىنى ئىزچىللاشتۇرغان . ئۇلار مۇشۇ جانلىق — هاياتىي گەۋدىدىن بىر قىسىم قەبىلىلەر ، گۇرۇهلارنى چىقىرىپ قويغان ۋە بىر قىسىم قەبىلىلەر ، گۇرۇهلارنى ئۆزلەشتۇرۇپ ، ئۆز مىللىتى تارىخىنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك قانلام ئالاهىدىلىكلىرىنى شەكىللەندۇرگەن . ئۇلارنىڭ ئېتنولوگىيىلىك ئىزلىرى مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئاساسىي زونىلىرىدا ، قىسمەن مەركىزىي ئاسىيانىڭ تاشقى چەمبىرىدىكى زېمىنلار ۋە خەلقلەر ، مەدەنىيەتلەر ئىچىدە قالغان . ئۇيغۇرلارنىڭ تارىم ۋە سىر دەريا ۋادىسىغا بولغان ئالاقىسىنى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى شەرقىي ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ زېمىنگە كۆپلەپ سۇرۇلۇشى بىلەنلا ئىزاهلاشقا

تۇتۇنۇش بىلەن مەركىزىي ئاسىيادىكى هازىرقى مىللىي جۇغراپىيىلىك ۋە سىياسىي جۇغراپىيىلىك هالەتنى مۇتلەقلەشتۇرۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ زېمىنلاردىكى تارىخىي ئىز ۋە تەسىرىنى چەتكە قېقىش غەيرى تارىخىي خاهىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس .

دېڭىزلارنىڭ تۇرمۇش ۋە مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشتە ئۇلارغا ئائىت قەدىمكى قەبرىگاھلىق قېزىلمىلىرى بىۋاستە ئەهمىيەتكە ئىگە .

بىز دېڭىزلارنىڭ تۇرمۇش ۋە مەدەنىيىتىنى ئۇلار ياشىغان كەڭ زېمىندىكى قىيا رەسىملىرى ، قەبرە قېزىلمىلىرىدىن بىلىمىز . قاراسۇق دەريا نامى بىلەن ئاتالغان «قاراسۇق مەدەنىيىتى» دېڭىزلارنىڭ برونزا قوراللار دەۋرى مەدەنىيىتى ئىدى . قاراسۇق قەبرىلىرىدىن كۆپلەپ كالا ، قوي ئۇستىخانلىرى بىلەن ئاز مىقداردا ئات سۆڭەكلىرى چىققانلىقى ، بۇ ئەتراپتىكى قىيا تاشلارغا توپ - توپ كالا ، قوي ۋە تاغ تېكىلىرى ئوبرازى بىلەن ئانچە - مۇنچە ئات ئوبرازى سىزىلغانلىقى دېڭىزلىك ئاندرونوپلىرىنىڭ مىلادىيىدىن بىر مىڭ يىللار ئىلگىرى تېخى بىۋاستە ئات مىنىشكە ئۆتمىگەن باسقۇچىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ . بىز بايقالنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى ئەنقار دەرياسى باشلىنىش ئېغىزىغا سىزىلغان سۇدا كېمە هەيدەپ كېتىۋاتقان كىشىلەر ئوبرازىنى — ئۇلار باشلىرىغا مۆڭگۈز قادىۋالغان — شۇنىڭدەك بايقال — ئاغلىق ئالتاي رايونىدىكى قەدىمكى قىيا رەسىملىرىنى دېڭىزلارنىڭ تارىخىي ئىزى دەپ قارايمىز .

مىنۇسىنسك رايونىدىكى يەنسەي دەريا ئېقىنىنىڭ ئارال تۆپىرىكى بىلەن تاكار كۆلى بويىدىكى «تاكار مەدەنىيىتى»[1] مىلادىيىدىن سەككىز ئەسىر ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردىن تاكى

[1] «تاكار مەدەنىيىتى» جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ مىنۇسىنسك رايونىغا يېقىن تاكار (Tagar 塔加尔) كۆلىدىكى تاكار قەبرىلىرىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت ئىزى .
— نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

ھۇنلار بۇ رايوننى ئىشغال قىلغۇچە بولغان ئارىلىقتىكى دىڭلى ھاياتىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم مەنبە . «تاكار مەدەنىيىتى» ھازى مىنۇسىنسك ، ئاباغان ئەتراپىدا دېھقانچىلىق بى چارۋىچىلىقنى تۇرمۇش مەنبەسى قىلغان مەدەنىيەتنى چۆكمىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ . بۇ چاغدا يەنسەي ۋە ئۇنى تارماقلىرىغا كۆپلىگەن ئۆستەڭلەر چېپىلغان ، برونزا قورال دېھقانچىلىق ئېھتىياجىغا لايىقلاپ ياسالغان ، ئۇن تارتىدىغان يارغۇنچىقى بىلەن ئورما - يىغىم قوراللىرى مەيدانغا كەلگ بۇ مەركىزىي ئاسىيادا ساكلار ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان د بولۇپ ، سىتەين بۇ خىل مەدەنىيەت تىپىنى «سىبىرىيە س مەدەنىيىتى» دەپ ئاتىغان . تاكار مەدەنىيەت تۈركۈمىدىن ئات ئات جابدۇقلىرى كۆپلەپ تېپىلغانلىقى ، بۇ دەۋردىكى قى رەسىملىرىدە ئاتلىق مال باققۇچىلار ، چانا ۋە قاڭقىغا قوشۇلغ ئاتقا يەنە ئادەم مىنىۋالغانلىقى ، ئاتلار غانجۇغا ۋە يۈگەنس بولۇپ ، ئۈستىگە ئېگەر سېلىنغانلىقى گەۋدىلەنگەن . بۇنىڭدى باشقا ھارۋىغا كالا ، تۆگە قوشۇپ ، تۆگىگە مىنىۋېلىپ ئۇنى باشقۇرغانلىق تەسۋىرلەنگەن . ئۈستىگە ئادەم مىنىۋالغان مى ھەيكەل تېپىلغان . قىيا رەسىملىرىگە كېسەك ئۆي بىلەن ياغا ئۆي رەسىمى سىزىلغان ، ئۆيدە ئوچاق بولغان . يەنە بىر قىيا تاش بىر كېسەك ئۆي ، ئۈچ ياغاچ ئۆي ، بىر بوز ئۆي سىزىلغان قەبرىلەردىن قوي يۇڭى توقۇلمىلىرى ، تۆچ چوقۇغۇچ (جوتۇ ، كەتمەنسىمان بەلچە ، ئوت ئورىدىغان چاپقۇ ، خەنجەر - پىچاقلا چىققان .

بىز ئالتاي ۋە ئۈرۈمچى يېنىدىكى تەڭرىتاغنىڭ ئالغۇ جىلغىسىدىن (جۈملىدىن كۆجاي جىلغىسىدىن) تېپىلغان قەدىمكى قەبرە يادىكارلىقلىرىنىڭ «تاكار مەدەنىيىتى»گە تولىم ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنى كۆرىمىز . سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئىنستىتۇتى تۈزگەن كۆپ

تومۇق «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى»دا : «جۇڭگو مەنبەلىرىدە خاتىرىلىنىشىچە ، ئىلى - ئېرتىش ۋادىلىرى ئارىسىدىكى يايلاقلاردا ياشىغان قەبىلىلەر شىمالىي قاڭقىل (شىمالىي جۈيشى ، شىمالىي گۈشى)لار بولۇپ ، ئالتايدىن يەنسەيگىچە بولغان يايلاقلاردا ياشىغان دىڭلىڭلار — قەدىمكى ياۋروپا تىپىدىكى خەلقلەر ئىدى . ئۇلار مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى بىر قانچە ئەسىر ئىچىدە شەرقتىن كەلگەن موڭغۇلوئىدلار بىلەن ئارىلاشقان»[1] دەپ يازغانلىقىنى كۆرىمىز . «شىمالىي قاڭقى» قەبىلىلىرى تەڭرىتاغ خۇجيە ، گۈشى (姑师) قەبىلىلىرى بولۇپ ، تەڭرىتاغ دىڭلىڭلىرى ئىدى .

«تاكار مەدەنىيىتى» بولسا «قاراسۇق مەدەنىيىتى»نىڭ داۋامى ئىدى .

تەڭرىتاغلىرى بويىدىكى ئاندرونوپ تىپىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت «مىنۇسىنسك مەدەنىيىتى» بىلەن بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە ئىدى . خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىي ساھىلىدىن كۆچۈپ كەلگەن ياۋچىلار بىلەن ئۇسۇنلار ئىلگىرىكى دىڭلىڭ — خۇجيە — گۈشى قەبىلىلىرى بىلەن بىر ئىرقتىكى قەبىلىلەر ئىدى . «ئۇسۇنلار بىلەن ياۋچىلارنىڭ تىلى بىر ئىدى . . . جۇڭغارىيىدىكى . . دىڭلىڭ ، خۇجيەلەر كېيىنكى خۇيخې (ئۇيغۇر)لارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئىدى . . .»[2]

تاكار مەدەنىيىتى قاراسۇق مەدەنىيىتىنىڭ داۋامى بولۇپ ، ئۇ دىڭلىڭلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىدىكى ئىككى مۇھىم ھادىسىنى — ئېتنىك ئۆزگىرىش ۋە سىنىپىي پەرقلەرنىڭ كېلىپ چىققانلىقىنى كۆرسەتتى . مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى V ئەسىرلەردە ئالتاي - مىنۇسىنسك رايونىدا تۆمۈردىن پايدىلىنىش كەڭ ئەۋج ئېلىشقا باشلىدى . قەبرىلەرنىڭ قاراسۇق مەدەنىيىتى دەۋرىدىن

① «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» ، خەنزۇچە نۇسخا ، 2 - توم ، 1013 - بەت .
② مىككوۋېرن : «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مەملىكەتلەر» ، 114 - ، 115 - بەتلەر .

كۆرۈنەرلىك پەرقلىنىشى ، ھەشەمەتلىك قەبرىلەرگە ئون
ئارتۇق ئات ۋە پۇتلاپ ئالتۇننىڭ بىللە كۆمۈلگەنلىك
قەبرىلەردىن قاما كىيىم ـ كېچەك ، ياپىلاق ئالتۇن بېكىتىل
زىبۇزىننەتلەر بىلەن بىللە مومىيا قىلىنغانلىقىنى ، بولۇ
مايئەمىردە ئېچىلغان 25 مېتىر كەڭلىك ، ئۈچ مېتىر
ئېگىزلىكتىكى باي قەبرە يادىكارلىقلىرى سىنىپىي پەرقلەرن
رەسمىيلەشكەنلىكىنى كۆرسەتتى . بۇنىڭدىن باشقا ، تا
مەدەنىيىتى ئۇنى ياراتقان خەلقنىڭ موڭغۇلوئىد تەسىر
ئۇچرىغان — تۈركلىشىش جەريانىغا كىرگەنلىكىنى ئەك
ئەتتۇردى . بۇ تارىخىي خاراكتېرلىك ئانتروپولوگىيىلىك ھادى
ئىدى .

تۆمۈردىن كەڭ پايدىلىنىش ، ئاتنى ئۇرۇشقا ئىشلىتىش
جەسەتلەرنىڭ ئەر ـ ئايال بولۇشىغا قارىماي قورالى بىلەن دەپ
قىلىنىشى ، قىيا رەسىملىرىگە قوراللىق يۈرۈش تەسۋىرىن
چېكىلىشى . ھەربىي قوراللارغا قۇتلۇق قۇۋۋەت ئاتا قىلسۇن
دەپ ھايۋان ئوبرازلىرىنىڭ چۈشۈرۈلۈشى ، شىر ، يولۋاس
قارچۇغا باش شىر بەدەن ئويمىلار ، بۇ زاماندا ئۇلارنىڭ ھەرب
تەشكىلاتقا ئايلانغان قەبىلە تۈزۈمىنى ئىپادىلىدى . تاغلى
ئالتايدىكى نارۋىم ئېقىنىنىڭ باشلىنىش جايى — مايئەمىر بىلە
ئورسۇر ئېقىنىنىڭ يېنىدىكى تۈياختىدىن تېپىلغان قەبرىلە
ئاساسىدىكى «مايئەمىر مەدەنىيىتى» تاكار مەدەنىيىتى بىلەن
تۆمۈر قوراللار دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار تۈزۈمىنى ئەكس
ئەتتۇردى . مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى Ⅳ — Ⅴ ئەسىرگە ئائىت
بۇ مەدەنىيەت ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ، كاشچىلىق ، مېتال
ھۈنەرسازلىقى ، خەلقلەر قاتنىشى ئۆتۈقلىرىغا ئائىت قىممەتلىك
ماتېرىياللار بىلەن بىزنى تەمىنلىدى . تاغلىق ئالتاي رايونىدىكى
كاتۇن ۋە بىيە دەريالىرى باش ئېقىنىدىكى بازىرىق قەدىمكى
قەبرىگاھلىقى 1929 ـ يىلى قېزىلدى . بولۇپمۇ بازىرىق 1 ـ

قەبرىسىدىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى Ⅲ — Ⅱ ئەسىرگە ئائىت
قىممەتلىك يادىكارلىقلار چىقتى . بۇ قەبرىنىڭ سىرتى تاش قەبرە
بولۇپ ، ئاستى مەڭگۈ ئېرىمەس مۇز تاختىلار بىلەن تۈجۈپلەپ
ياسالغان . ئۇنى ئېچىشتا مۇزنى قايىنىتىلغان سۇ ئارقىلىق
ئېرىتىلىپ . ئاندىن ئىچىدىكى ياغاچ لەھەتگاھ ئېچىلغان ، ھەممە
نەرسە رەڭدار پۈتۈن ۋە تونۇگۇنكىدەك چىققان . بازىرىق بىرىنچى
ۋە بەشىنچى قەبرىلىرىدىن تۆت چاقلىق ھارۋا چىققان . بۇ
شادىلىق ھارۋىدا ئورۇندۇق بولۇپ ، شادىلارنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا
كىگىزدىن ياسالغان تۆت ئاققۇ (بايقۇش) ئورنىتىلغان . بىر
رەڭدار چاپشاپ (زىلچە)گە ھايات دەرىخى تۇتقان تەڭرى (شامان ؟) بىر
بۇرۇتلۇق چەۋەندازنى قوبۇل قىلىۋاتقان كۆرۈنۈش توقۇلغان .
يەنە بىر قىزىل رەڭدار گىلەمگە ئوتلاۋاتقان بۇغىلار ، قۇيرۇقى
توگۈلگەن ئاتلارغا مىنگەن كىشىلەر تەسۋىرى گېئومېتىرىك
نەقىشلەر بىلەن ئىشلەنگەن . بۇنداق قۇيرۇقى تۈگۈلگەن ئات
رەسىملىرىنى گابائىن خانىم يازغان «قوچۇ ئۇيغۇر دۆلىتىدە
مەدەنىي ھايات» ناملىق كىتابىدىن ئۇچرىتىش مۇمكىن . بازىرىق
قەبرىلىرىدىن سۇمۇرغ نەقىشلىك يىپەك ئات ياپقۇسى ، ئاق مېتال
كۆزگۈ (ئەينەك) ، ئالتۇن ياپراقلار تىزىلغان ئات تاسمىسى ،
ئاتنىڭ يۈزلىكى ، جەسەتكە كىيگۈزۈلگەن كۆلرەڭ ، كۈمۈشرەڭ
قۇندۇز جۇۋا ، ئېسىل تاش مونچاقلار ، مىخلانغان ئالتۇن
قاداقلار ، ئالتۇن بۇيۇملار ، قاش قاچىلار ، جەڭچى دۇبۇلغىسى ،
سەرخىل قىممەتلىك سۆڭەك بۇيۇملار تېپىلغان . جەسەتلەر
ئىپارلانغان ، يامان جىنلاردىن ساقلاش ئۈچۈن ياغاچ جەسەت
ساندۇقى سىرتىغا يولۋاسنىڭ باشقا بىر ھايۋاننى چىشلىگەن
رەسىمى ئويۇلغان ، جەسەتكە مۈشۈك بېشى بولغان قاناتلىق ھايۋان
ياكى قۇش تۇمشۇق ، بۇغا تەن ، مۈشۈك قۇيرۇق ھايۋان
ئوبرازىدىكى قارانچۇق چېكىلگەن .

مىنۇسىنسك رايونى ئاباكان تاغلىرىدىن چىقىدىغان تاشتىپ

دەرياسى بويىدىن تېپىلغان تاشتىپ مەدەنىيىتى مىلادىيىدى
ئىلگىرىكى Ⅲ — Ⅱ ئەسىرلەردىكى دىڭلىڭ مەدەنىيىتىنىڭ يە
بىر يالدامىسى ئىدى . بۇ قەبرىلەر تۆمۈر قۇراللارنى
ئۇستۇنلۇكىنى ، ئېكىنچىلىكنىڭ ئاساسىي ئورۇن
كۆتورولگەنلىكىنى ، خەلقنىڭ جەڭگىۋار ھاياتىنى ، كوللېكتى
شام گۆرلەرنىڭمۇ بولغانلىقىنى ، جەسەتلەر بىلەن قونچاقلا
يىپەك رەخت كىيىندۈرۈلۈپ دەپنە قىلىنغانلىقىنى كۆرسەتتى

4 . مەركىزىي ئاسىيادا تۈركىي خەلقلەر-نىڭ شەكىللىنىشى

مەركىزىي ئاسىيادا ھازىرقى كۈندە بۇ زېمىننىڭ
ئەتراپىدىكى تېررىتورىيىلەردىن يۆتكىلىپ كەلگەن قۇراللىق
كىشىلەر ، ھەر خىل كەسىپىي خادىملار بىلەن ئاققۇن ئاھالە مەلۇم
سالماقتا ياشاپ تۇرۇۋاتقان ، يەر ناملىرىنى ئۆزگەرتكەن
بولسىمۇ ، لېكىن مەركىزىي ئاسىيا يەنىلا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئانا
ماكانىدىن ئىبارەت .

مەركىزىي ئاسىيادا تۈركىي خەلقلەر تەخمىنەن تۆمۈر
قۇراللىرى ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغان دەۋرنىڭ باشلىرىدا
شەكىللىنىشكە باشلىدى . بۇ جەريان تۈركىي خەلقلەرنىڭ
ئاندرونوپ (ئارىلار) — ساكلار ئاساسىدا بىخ سۈرۈشى ، تۈركىي
خەلقلەر ۋە ھاكىمىيەتلەرنىڭ باش كۆتۈرۈشى ، تۈركىي
خەلقلەرنىڭ ئۆزئارا ئېخىمۇ زىچ بىر مىللىي گەۋدىگە
يۇزلىنىشىنىڭ بىر ئۇزۇلۇپ ، بىر داۋام قىلىپ بېرىشىدىن
ئىبارەت بىر قانچە قاتلام بويىچە ئىزچىللاشتى .

تۈركىي خەلقلەرنىڭ شەكىللىنىشى دېگەندە بىز مەركىزىي
ئاسىيادا بىرلەمچى ئېتنىك ئالامەتلىرى مۇئەييەنلەشكەن ئىنسان
توركۇمى — ئاندرونوپ — ئارىلار (ئارىيانلار)دىن كېيىنكى

ئىككىلەمچى ئىنسان تۈركۈمى بولغان خەلق — تۈركىي
خەلقلەرنىڭ تەدرىجىي شەكىللىنىشىنى نەزەردە تۇتىمىز .

ئېيتىش كېرەككى ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ شەكىللىنىشى ،
بىرىنچىدىن ، ئارىيانلار نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى ، شەرق ، غەرب ،
جەنۇبقا بىر توركۇم ئارىلارنىڭ يۆتكىلىشى ، تەدرىجىي يەرلىك
ئالامەتلەرنى قوبۇل قىلىپ ئەسلىدىكى ھالىتىدىن ئۆزگىرىپ
كېتىشى — ئىرانى ، ھىندى ئامىللىرىنى ، جۇملىدىن سىرىق
جىنسلىق موڭغۇلوئىد ئامىللىرىنى ئۆزلەشتۈرۈشى ، ئىلگىرىكى
ئاندرونوپ — ئارىلاردىكى تارىخىي خاراكتېرلىك پارچىلىنىش
ئاساسىدا يۈز بەرگەن . روشەنكى ، ئىنسان تۈركۈملىرى ماددىي
ئىشلەپچىقىرىش بىلەن بىللە ھەر قەدەمدە نوپۇس
ئىشلەپچىقىرىدۇ . بۇنداق نوپۇس ماددىي تۇرمۇش چەمبىرى ۋە
مەدەنىيەت چەمبىرى ئىچىدە كۆپەيگەچكە ، ھەم مىللىيەتلىكنى
بەرپا قىلىش ، كۆچەيتىش ، ھەم ئۇنى ئۆزگەرتىش ، پارچىلاشقا
ئېلىپ كېلىدۇ . يارانقۇچى بىلەن يوقانقۇچى بىر جەرياندىكى بىر
نەرسە . بۇ يەردە كۆچۈش ، باشقا چەمبەر ۋە خەلقلەر بىلەن
ئۇچرىشىش ، ئۇلارغا ئۆزلىشىش ياكى ئۇلارنى ئۆزلەشتۈرۈش
ئاساسىي كاتالىزاتورلۇق رول ئوينايدۇ . مەركىزىي ئاسىيادىكى
سۇمېر — ئارىيان — ساك تۈركىي خەلقلەرنىڭ نەچچە مىڭ يىل
ئىچىدە ئېلىپ بارغان يۆتكىلىشلىرى يالغۇز مەركىزىي
ئاسىيانىڭلا ئەمەس ، يەنە ھىندىستان ، ئوتتۇرا - يېقىن شەرق ،
كىچىك ئاسىيا ، غەربىي جەنۇبىي روسىيە ، كاۋكاز ، شەرقىي
ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ ئېتنىك تۈزۈلۈشىگە سالماقلىق تەسىر
كۆرسەتتى . بۇ تەسىر كۆچۈش قاتلاملىرى ئاساسىدا بىر قانچە
قېتىم ، ھەر خىل دەرىجىدە يۈز بەرگەن . ئۇنىڭ بىر قەدەر تىنچ
سادىر بولغانلىرىمۇ ، جەڭ - جېدەللەر بىلەن يۈز بەرگەنلىرىمۇ ،
يەرلىك خەلقلەرنى كۆچۈرۈۋېتىپ ماكانلاشقان شەكىللىرىمۇ
بولغان . ئاندرونوپ — ئارىلارنىڭ قالغان قىسمى — ئېنىقراقى

ساك تۈركۈمى شەرقىي ئاسىياغا سۈرۈلۈپ، بۇ يەردىكى ئاس سىبرىق جىنسى (يەن تىلىدا ئىپتىلغان موڭغۇلوئىدلار) بىلە قىسمەن ئۇچرىشىپ، تەدرىجىي تۈركىي خەلقلەرنى شەكىللەندۈرگەن.

ئىككىنچىدىن، ئاندرونوپ — ئارىيلارنىڭ ئەڭ تىپىك ۋ مەركىزىي ئورنى هازىرقى ئەنقار دەرياسى (بايقالنىڭ غەربى يەنسەي - ئىرتىش ۋادىلىرى بولۇپ، بۇ هازىرقى تاغلىق ئالتاي شەرقىي شىمالى قازاقىستاندىكى قەدىمكى شىمالىي تۇران رايونىنى كۆرسىتىدۇ) خۇددى هازىرمۇ تۇران قاتارلىق يە ناملىرى بولغاندەك (بۇ جاي جۇڭگو يىلنامىلىرىدىكى شىمالىي دىڭلىڭ ئىبارىسىگە توغرا كېلىدۇ)، يەتتە سۇدىن كوپ تاغلىرىغىچە بولغان ئارىلىق قەدىمكى مەنبەلەر بىلەن هازىرقى جۇغراپىيىلىك نام جەھەتتىمۇ «تۇران تۈزلەڭلىكى»، تۇران دېيىلىدۇ. ئاندرونوپ — ئارى — ساكلارنىڭ بۇ ماكانلىرىنىڭ نامى خەنزۇ يىلنامىلىرىدىكى غەربىي دىڭلىڭلارغا توغرا كېلىدۇ. ئالتاينىڭ جەنۇبى، تەڭرىتاغ، تارىم — تەكلىماكاندا ۋۇجىيە (خۇجيە، گۇشى) نامىدىكى غۇز — قاڭقىل — قوچۇ (قوجۇ) ساكلىرى ياشايتتى، ئۇلار خەنزۇ مەنبەلىرىدىكى تۇلۇن ساي (实伦川) تارىم ۋە تۇلۇن قۇملۇقى ئاھالىلىرى بولۇپ، ئۇلارمۇ تۇرانلار ئىدى. بۇ خەلقلەر چىلىيەنشەن — نەنسەن توخار ـ ساكلىرىنى ۋە خەنزۇ مەنبەلىرىدىكى كۇيفاڭ، تۇفاڭ تۇرانلىرىنى ئۆز چەمبىرىگە ئالغانىدى. كەڭ تېررىتورىيە ۋە مۇناسىۋەت تەسىرىدىن بۇ ئۈچ تۈركۈم تۇران ساكلىرى مەلۇم پەرقلەرگە، ھەتتا شەھەر - قەلئە دۆلەتلىرىگە، ھاكىم - ئاتامانلارغا ئىگە (قەبىلە ئاتىسى) بولسىمۇ، بىر خىلدىكى ئانتروپولوگىيىلىك ئىنسان تۈركۈملىرى ئىدى. موڭغۇلوئىدلار خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالى ۋە شەرقىدە، موڭغۇل دالاسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا، ھىڭگان تاغلىرىدا ياشايتتى. ھەر خىل

توڭغۇز (ئۇنى خەن مەنبەلىرى شەرقىي خۇلار دەپ ئاتىغان) قەبىلىلىرى بىلەن يىن (شاڭ)، خۇا - شىيالىرى ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىنسان تۈركۈمى ئىدى. پائالىيەتچان ئاندرونوپ — تۇرانىيلارنىڭ شەرققە، شەرقىي جەنۇبقا سۈرۈلۈشى، بىر قىسىم توڭغۇز قەبىلىلىرىنىڭ موڭغۇل دالاسى ئارقىلىق ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىغا يۆتكىلىشى بىلەن ئارىيلاردا تەدرىجىي موڭغۇلوئىد تەسىرى كېلىپ چىقتى. ئەلۋەتتە، بۇ دەسلەپكى قاتلامدا پەقەت بىر قىسىم ئالتاي - تەڭرىتاغ ئارىسىدىكى تۇران ساكلىرى ۋۇجۇدىدا كۆرۈلدى. نەتىجىدە موڭغۇلوئىد تەسىرى ئۇلار ئارقىلىق، بەزىدە بىۋاسىتە شىمالىي ۋە غەربىي تۇرانلارغا ئۆتتى. ئانتروپولوگىيىلىك مەلۇمات بويىچە شەرقىي تۇرانىيلارغا كۆپرەك، غەربىي تۇرانىيلارغا ئازراق، شىمالىي تۇرانىيلارغا تېخىمۇ ئاز، ھەتتا يوق دېيەرلىك ئۆتكەن بۇ تەسىر، بىر قانچە تارىخىي قاتلام بىلەن كۆچىيىپ بارغان.

ئۈچىنچىدىن، موڭغۇلوئىد تەسىرى تاكى چىڭگىزخان ۋە جۇڭغارلارنىڭ قوراللىق كەڭ كۆلەملىك يۆتكىلىشىگىچە، ئاساسلىقى ساك — تۇرانىيلارنىڭ جەنۇبىي بايقالدىن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىغا قاراپ ئىچكىرىلەپ كىرىشى بىلەن يۈز بەردى. شۇ چاغدا ساك — تۇرانىيلار ئىرقى (ئېتنىك) ئۇسۇنلۇقتە ئىدى. بۇنى قەدىمدىن تاكى چىڭگىزخان دەۋرىگىچە ساك ـ تۈركىي خەلقلەرنىڭ موڭغۇل دالاسى بىلەن خۇاڭخېنىڭ باش ئېقىنىدىكى ھاكىمىيەت تارىخى بىلەن سەددىچىن سېپىلىنىڭ سىزىق دائىرىسى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. بۇنىڭدىن باشقا، چىڭگىزخان ۋە جۇڭغارلارنىڭ بىر قىسمى — چاغاتايخان ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇلۇسىنىڭ تۈركلىشىپ كېتىشىمۇ، يىراق ئۆتمۈشنى بىلىشتە مۇھىم ھادىسىدۇر. شۇنداق بىر قانچە قېتىم تەكرار تەسىر ئارقىلىق ساك — تۇران ئارىيانلىرىدا ئىككى ئالاھىدىلىك كۆرۈلدى. بىرىنچى، موڭغۇلوئىد تەسىرى ئەزەلدىن

قىسمەنلىكتىن ھالقىمىدى . ساك — ئارىيلارنىڭ بۇ ئەۋلادلىر
يەنىلا ئاق جىنس ئۇستۇنلۇكىنى ، سېرىق جىنستىن پەرقىن
ئىزچىل تاكى ھازىرغىچە ساقلاپ كەلدى . ئىككىنچىدىن ،
تەسىر ناتەكشى بولدى . بۇ تەسىرگە ھەممىدىن كۆپرەك
چىڭگىزخان ۋە جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ جەنۇبىي ئالتاي –
قازاقىستاندىكى يۈرۈشلىرىنىڭ چۆكمىسىگە ئۇچرىغان تۈركى
خەلقلەر ئۇچرىغانلىقى روشەن . ئۇنىڭدىن كېيىن موڭغۇ
شايبانىخان تەسىرى ماۋەرائۇننەھردە بۇ تەسىرنى سۇسرا
بولىسمۇ كۈچەيتتى . تارىم — پامىر ئەتراپىدا بۇ تەسىر كىدانلا
(قىدانلار) ۋە فەرغانە چاغاتايخان ئۇلۇسلىرى تەسىرى ئارقىلىق
يۈز بەرگەن .

ئۈچىنچىدىن . «تۈرك» ئىبارىسى بىر قاتلاملىق تارىخى
ئىبارە دەپ قارالماسلىقى كېرەك .

بىرىنچى نام «قىرغىز مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىش
مەسىلىسى» ناملىق ماقالىسىدە : «ئاسسىمىلياتسىيە نەتىجىسىد
بىر قىسىم ساكلار تۈرك تىل گۇرۇپپىسىدىكى قەبىلىلەرگ
ئايلانغان» دېسە . بارتولد : «تۈرك» دېگەن نام بىرلىككە كەلگەن
مىللەت نامى بولماستىن . سىياسىي نام — قەبىلىلەر ئىتتىپاقى
ۋە دۆلەتنىڭ نامى ئىكەنلىكىنى تەكىتلەپ «كۆكتۈرك
خانلىقىدىكى خەلقلەرنىڭ ئىسمى ئوغۇز بولۇشى مۇمكىن
تاردۇش بىلەن تۆلەسلەرمۇ ئوغۇزلارنىڭ تارمىقى ئىدى» دەپ
يازىدۇ .

مېنىڭچە ، ئۈچ قاتلام — ئۈچ كاتېگورىيە بويىچە بۇ نامنى
پەرقلەندۈرۈش كېرەك . بىرىنچى ، «تۈرك» ئىبارىسىنى ھازىرقى
زامان تۈركلوگلىرى ئورخۇن ئابىدىلىرى قاتارلىق يازما مەنبەلەر
بىلەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىل ۋە تۇرمۇش مەدەنىيىتى
ئۈستىدىكى تەتقىقاتىدىكى «تۈرك» ، «تۈركى» ئىبارىسى
مەسىلىسى . ماھىيەتتە بۇ تىل ، مەدەنىيەت ، تارىخى قانداشلىق

ۋە نومۇس – ئىپتىخار ئورتاق چەمبىرى مەسىلىسىدىن ئىبارەت .
ئىككىنچى ، «كۆكتۈرك» خانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن تارىخ
سەھىپىسىگە كىرىپ كەلگەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىرلەشكەن
ھاكىمىيەت شەكلى . بۇ ھاكىمىيەت تۈركىي خەلقلەرنىڭ تۇنجى
خانلىقى ئەمەس ، ئەلۋەتتە . ھۇنلارمۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ
ھاكىمىيىتى ئىدى . ھۇنلاردىن ئىلگىرىمۇ بىر قەدەر كىچىكرەك
«دىڭلىڭ ئېلى» ، «خۇجيە ئېلى» ، «ئاراغول ئېلى (中山国)» ،
«كۈيفاڭ» ، «تۇفاڭ» قاتارلىق ھاكىمىيەت ۋە قورغان – قەلئە
ھاكىمىيەتلىرى بولغان . بۇنىڭدىن باشقا ، ھۇنلار بىلەن
كۆكتۈرك خانلىقى پۈتۈن تۇران زېمىنلىرىدا ياشايدىغان ئۈچ
چەمبەر (شىمالىي ، غەربىي ، شەرقىي تۇران) تۈركىي
قەبىلىلەرنى تامامەن بىرلەشتۈرۈپ بولالىغانمۇ – يوق ، بۇ تەتقىق
قىلىنىدىغان مەسىلە . ھۇنلار راسا كۈچەيگەندە ، بىر قىسىم
توخارلار كۇشان ئىمپېرىيىسى قۇرغان بولسا ، كۆكتۈرك خانلىقى
غەربىي شەرقىي خانلىقلارغا بۆلۈنگەندىمۇ كاۋكاز — دېنېپىر
ئارىلىغا ، شەرقىي ياۋروپاغا كەتكەن ھۇن — ئاۋار تۈركلىرىنى
باشقۇرمىغانىدى . ئۈچىنچى ، ئەڭ قەدىمكى تۇرانىيلارنى —
ئاندرونوپ ساكلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەك . ئۇلار ھۇن
خاقانلىقىدىن ئىلگىرى «دى» ، «زەي» ، «تۇفاڭ» (土方) ،
«جىن» (禁.真) ، «جۇلى» (林离) ، «لىن لى» (林离)
ناملىرىدا ، جۈملىدىن «تۇران» نامىدا ئەپراسىياپ ھاكىمىيىتى
شەكلىدە ساقلانغان . ئەپراسىياپ (ئالپ ئەرتۇڭا ، فرانزاسىيان)
نامى «تۇر» نامى بىلەن «ئاۋېستا»دا ئۇچرايدۇ . يەنە ئۇ ئىران
شاھى كەيخۇسراۋ بىلەن ئەپراسىياپ جەڭلىرى سۈپىتىدە خەلق
ئارىسىدا كەڭ ساقلانغان ۋە ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»
سىگە ئاساس سالغان . بىز خوتەندە ساقلانغان ۋە شۆھرىتىنىڭ
«ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە ساياھەت» ناملىق كىتابىغا
كىرگۈزۈلگەن پىلە قۇرتىنىڭ «شەرقىي تۇ ئېلى» (东土国)

دىن كەلتۈرۈلگەنلىكى رىۋايىتى بىلەن ھازىرقى شىنجاڭدىكى «تۈر» (مەسىلەن: «پالۋانتۈر» قاتارلىق ئېگىز تۆپىلىك ياكى ئىستىھكام، قاراۋۇل تۈرلىرى) نامىلىرىنىڭ كەڭ قوللىنىلىشى بىزگە «تۈر»، «تۈرك»، «تۇران» مەنىلىرىنى ئەسلىتىدۇ. بەلكى قەدىمكى «تۇرانىيلار» شەھەر - قەلئەلىرى «تۈر» ئىبارىسى بىلەن قوشۇلۇپ ئاتالسا كېرەك.

مېنىڭچە، قەدىمكى ئارىيان — ساكلارنىڭ كۇلا شەكىللىك تۇماقلىرىنى «كۇلا»، «ئۆرە تەلپەك»، «بۆرك» ياكى باشقا نېمە دېيىشى نامەلۇم. ئەمما، «كۆكتۈرك» دەۋرىدىكى تۈرك ئىبارىسى ئالتاي تاغ چوققىلىرىدەك تۇماقلارنىڭ يانلىرى قالپاق - شىسلەپىدەك قاتلانغان — تۈرۈلگەن بولغاچقا — تۈرك تۇماقلىقلار، دەپ ئاتالغان دېگەن سۆزدە مەلۇم ھەقىقەت بار. مەسىلە، بۇ ئاتالمانىڭ كۆكتۈرك خانلىقىدىن ئىلگىرى بولۇشىدا گەپ يوق. يەنە كېلىپ بۇنداق ئۇچلۇق قالپاق مىتال فىگۇرىلار ھازىرغىچە تېپىلماقتا. بۇنداق قالپاق ھازىرغىچە كىيىلىدۇ. ئۇ يەنە زېمىندىكى تۈر ئىستىھكاملىرىغىمۇ، كۆكتەڭرى ماكانى دېيىلىدىغان تاغ چوققىلىرىغىمۇ ئوخشايدۇ. خەلقلىرىمىزدە تىك - ئۆرە ھالەت «تۈر» ئىبارىسى بىلەن چېتىلغان يەنە قەبىلىلەرنى باش كىيىم بىلەن ئاتاش، ھەتتا مەزھەپ، گۇرۇھلارنىمۇ باش كىيىم بىلەن ئاتاش ئادىتى بار. مەسىلەن: قارا قالپاق، ئاق تەقىيە، قارا تەقىيەلىكلەر، بۆركلى قەبىلىسى قاتارلىقلار.

بەشىنچىدىن، ئارىيان ئاندرونوپ — ساكلار بىلەن موڭغۇلوئىد ئىنسان تۈركۈملىرى ئاساسلىق ئانتروپولوگىيىلىك پەرقلىرى يالغۇز قەدىمكى جەسەتلەر تەتقىقاتىدىلا ئەمەس، يەنە ھازىرقى ئۇيغۇر — ئۆزبېك — ئەزەربەيجان قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر، جۈملىدىن ھەممە تۈركىي قان سىستېمىسىدىكى خەلقلەرنىڭ تەن تۈزۈلمىسىدىمۇ ئۆز ئىزچىللىقىنى ساقلىغان.

ئامېرىكىلىق پروفېسسور سىمىت: كۆپلىگەن

ئانتروپولوگىيە كىتابلىرىدا موڭغۇل ۋە تۈركىي مىللەتلەر ئارىلاشتۇرىۋېتىلىدۇ... تۈركلەرنىڭ يۈز شەكلى سىلىق — تۈز بولۇپ موڭغۇللاردىن كۆرۈنەرلىك پەرقلىق. تۈركلەرنىڭ چېچى دولقۇنسىمان، يۈزى سوقچاق بولسا، موڭغۇللارنىڭ چېچى تىك، يۈزى دومىلاق كېلىدۇ. تۈركلەر ساقاللىق، مويلۇق كەلسە، موڭغۇللارنىڭ مويى ئاز دېگەنىدى. مۇشۇ ئاساستا مىكگوۋېرن «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مەملىكەتلەر» ناملىق كىتابىدا: «موڭغۇلىيىدىكى قەدىمكى ئاھالىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان ھۇنلار تۈركىي خەلقلەرگە مەنسۇپ بولۇپ، موڭغۇللاردىن يىراق ئىكەنلىكى روشەن ھەم شۈبھىسىز. باشقىچە ئېيتقاندا، ھۇنلار ئەسلى مەنبەئە جەھەتتىن ‹ئاق جىنسلىقلار› غا يېقىن بولۇپ، ‹سېرىق جىنسلىقلار›دىن يىراق ئىدى» دەپ يازىدۇ. ما چاڭشۇ ئەپەندى «شىمالىي دىلار ۋە ھۇنلار» دېگەن كىتابىدا ھۇنلارنىڭ تۈركلەرگە بولغان ئانتروپولوگىيىلىك مۇناسىۋىتى ئۈستىدە توختىلىپ: «ھۇنلارنى ھەرگىزمۇ تۈركلەرنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى دېگىلى بولمايدۇ» دېگەنىدى. سىبىرىيىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىشلار كۆرسەتتىكى، ھازىر تېپىك موڭغۇل مىللىتى ياشايدىغان بورىئات موڭغۇل (Buriat Mongols) دىن تېپىلغان قەدىمكى ئادەم باش سۆڭىكى دومىلاق موڭغۇل باش سۆڭىكىنىڭ ئەكسىچە، ياۋروپا تىپىدا بولۇپ، بۇ جايلاردا ئىلگىرى ئاندرونوپ — ئارىلارنىڭ باشقانلىقىنى كۆرسەتتى.

ئالتىنچى، تۈركىي خەلقلەر تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللارنىڭ بېرىقى تەرىپىدىن باشلاپ ئىككىلەمچى تۇران — مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈمى بولۇپ ئۆزگىرىشكە كىرىشكەن بولۇپ، ئۇنى ئىلىك ئارسلان تۇمانخان تەرىپىدىن مىلادىيە 552 - يىلى ھازىرقى موڭغۇل — تاتار دالاسىدا بەرپا بولغان كۆكتۈرك خانلىقى زامانى بىلەن بەلگىلەش

كۆيفاڭلارنىڭ موڭغۇلوئىدلار — توڭغۇز تاتارلىرى ۋە خۇا ـ ش قەبىلىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىدىن تاكى جۇڭغارلارنى بەرلىك خەلقلەرگە سىڭىپ كېتىشىگىچە بولغان ئۈچ مىڭ يىل يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، بايقالدىن كاسپىي دېڭىزىغىچە بولغا جايلاردا تەدرىجىي يۈز بەردى. ئۇ، خۇسۇسەن، دەسلەپتە خۇا شيا — جۇ سۇلالىلىرى، كېيىنچە جەنگو (ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر زاماندا دەسلەپ تۇرانىلارنىڭ كۆچمە چارۋىچىلىق قەبىلە، قەبى ئىتتىپاقى شەكلىدە، پائالىيەتچانلىق بىلەن، كېيىنچىرەك ئاتلى ھالەتتە جەنۇبتىكى دېھقانچىلىق شەھەر مەدەنىيىتى رايونلىر بىلەن ئىقتىسادىي ئالاقە تەقەززالىرى، ئۇرۇش، بۇلاڭ قىزغىنلىقى بىلەن بۇ ئىككى تىپتىكى خەلقلەر سوركەلگە رايونلاردا ماچاڭشۇ تىلغا ئالغان جايلاردا ئۇرۇش، ئەسىر قول، سودا ـ ئالاقە شەكلىدە باشلانغان. ئالتاينىڭ تۈرك خەلقلەرنىڭ ئاسىنا ئۇرۇقى — كۆكتۈرك خانلىقى يېتەكچ ئۇرۇقنىڭ ئاپىرىدەگاھى بولغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلە پۈتۈن تۇرانى تۈركلىرىنىڭ دەسلەپكى ئاپىرىدەگاھى بولغانلىقىن مۇتلەقلەشتۈرمەسلىك لازىم. بۇ نىسپىي ھەقىقەتتۇر.

نېمە ئۈچۈن شىمالىي دىلار — دىڭلىڭلاردىن تاكى ئورخۇ ئۇيغۇر خانلىقىغىچە موڭغۇل ياىلىقىدا — سېلېنگا، ئورخون تەسكەي تېغى بويىدا ھاكىمىيەت قۇرىدۇ، دېگەن مەسىلىمۇ قانۇنىيەت بىلەن تۇتاشقان. ئۇ بولسىمۇ ئاتلىق ـ قوراللانغان كۆچمەن چارۋىچى شىمالىي قەبىلە خەلقلىرىنىڭ دېھقانچىلى مەركەزلىرىگە يېقىنلىشىش، ئالاقە ئورنىتىش، دىنامى قانۇنىيىتىدۇر. ئېچىۋېتىش بىلەن بېكىنىۋېلىش خاھىشى تۇپەيل جەڭلەر يۈز بەرگەن ھەم مىللىي ئارىلىشىش ئامىللىر كۆرۈلگەن. بىز ئومۇمەن ئاندرونوپ — ئارىلارنىڭ ئىران جۇڭگو ئىمپېرىيىلىرى يېنىدا، ئاتتىلا ھۇنلىرىنىڭ ر ئىمپېرىيىسى تۇۋىدە، سىكىتايلارنىڭ گرېك ـ ماكېدونى

مەركەزلىرىگە يېقىن جايلاردا ھەربىي، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ئۆزدەك ـ بازىلار قۇرغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇ خۇددى توپ تەپكۈچىنىڭ ۋاراتا باققۇچىغا يېقىن تۇرغانلىقىدەك ئەھۋال. بۇنىڭغا قاراپ، شىمالىي كاماندىنىڭ ماكانى پەقەت شۇ جاي ئىدى، ئارقىسىدا بۇ كوماندا ئەزالىرى، ئاساسىي ماكانلىرى بولمىغان دېيىش، يۇقىرىدىكى قانۇنىيەتكە ماركسنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا ئاسىيا مىللەتلىرى تارىخىنى چۈشىنىشنىڭ ئاچقۇچى بولغان چارۋىچى ۋە تېرىقچى خەلقلەر مۇناسىۋىتىگە زىت، غەيرىي ئىلمى، قاتمال، چاكىنا قاراشتۇر.

سەككىزىنچى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ كونكرېت شەكىللىنىش جەريانىنىڭ قانداق بولغانلىقى كۆپ قاتلاملىق، مۇرەككەپ، قىيىنراق ۋە يېڭى مەسىلىدۇر.

ل. پوتاپوف «جەنۇبىي ئالتاي مىللەتلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ئوبزور» دېگەن ماقالىسىدە: «مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللار ئارىسىدا ئالتاي رايونىغا موڭغۇلوئىد كىشىلەر كىرىپ كەلگەن... ئۇلار تۇۋا ۋە غەربىي شىمالىي موڭغۇلىيە ئارقىلىق ئالتايغا كىرىشكەنىدى. بۇ جەريان ھۇنلار زامانىدا كۈچەيگەن... موڭغۇلوئىدلارنىڭ ئالتاي رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنى مىلادىيىدىن كېيىنكى بىر قانچە ئەسىر ئىچىدە مۇقىملاشتى» دەپ يازىدۇ. پوتاپوف مۇشۇ بىر قانچە ئېغىز سۆز ئارقىلىق تۈرك ۋە ھۇن قەبىلىلىرىنى موڭغۇلوئىد قىلىپ قويىدۇ ۋە ئۇلارنى بىر قانچە ئەسىر ئىچىدە ئالتاي رايونىنى ئىگىلىۋالغان قىلىپ قويىدۇ. بىزچە، بىرىنچىدىن تۈركىي (جۈملىدىن ھۇن) قەبىلىلىرى موڭغۇلوئىد تەسىرىگە ئۇچرىغان غەيرىي موڭغۇلوئىد خەلق؛ ئىككىنچىدىن، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى بىلەن موڭغۇلوئىد خەلقلەرنىڭ ئارىلىشىشى تولاراق تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ شىمالىي قۇملۇق ۋە سېرىق دەريانىڭ شىمالىي قىسمىغا يېقىنلاپ

كېلىشى ئاساسىدا يۈز بەرگەن؛ ئۈچىنچىدىن، موڭغۇلوئىد
تەسىرنى قوبۇل قىلغان بۇ قەبىلىلەر مۇنداق تەسىرگە
يولۇقمىغان يىلتىزى بىر ئانتروپولوگىيىلىك قېرىنداشلىرى
ئارىسىغا (جۇملىدىن ئالتاي، يەتتە سۇ، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا
ئاسىياغا) مۇنداق تەسىرنى ئېلىپ بېرىشتا ۋاسىتىچىلىك رولىنى
ئۆتىگەن؛ تۆتىنچىدىن، قەدىمكى ئاندرونوپ — ئارىيانلارنىڭ
تۈركلەشكەن ئەۋلادلىرى موڭغۇلوئىد تەسىرگە بىۋاستە ياكى
ۋاسىتىلىك ئۇچرىشى، مۇنداق تەسىرگە ئۇچراشنىڭ كۆپىيىپ
ياكى سۇسلاپ بېرىشى تۆپەيلى ئۆز ئىچىدىن ئېتنىك پەرقلەرگە
ئاجرالغان. مۇنداق تەسىرگە ئەڭ دەسلەپ توقباتلار ئۇچرىغان
بولۇپ، ئۇنىڭ غەربكە كۆچكەن قىسمى بولغان ئاۋارلار كېيىنچە
بۇ تەسىرنى سۇسلاتقان. ئۇنىڭدىن كېيىن قەدىمكى «ئېگىز بوي،
ئاق ئەت، قوڭۇر چاچ، كۆكۈش كۆز» قەبىلىلەردىن خاكاسلار
(قىرغىزلار) بۇ تەسىرگە كۆپ قېتىم ئۇچرىغان. ئۇيغۇر
قەبىلىلىرى ياۋچىلار (توخرىلار)، قىرغىزلار ئارقىلىق بۇ
تەسىرگە ئۇچرىغان بولۇشى مۇمكىن. ۋەھالەنكى، ياۋچىلار
خوراسان رايونىغا يۆتكەلگەندىن كېيىن ئۇلاردىكى موڭغۇلوئىد
تەسىرى كېمىيىپ قالماستىن، ئۇلار ھەتتا شەرقىي ئىران
تىلىنىمۇ قوبۇل قىلىپ ئۆلگۈرگەن. تارىخىي ھادىسىلەردىكى
مۇنداق كۆپ قاتلاملىق مۇرەككەپ كۆرۈنۈش بىزنىڭ
سەگەكلىكىمىزنى ئېزىقتۇرۇۋەتمەسلىكى لازىم. ئاندرونوپ —
ئارىيانلارنىڭ تۈركلەشكەن ئەۋلادلىرى ئالتاي ۋە يەنسەي
ۋادىسىدىن ئۆتۈپ، يەتتە سۇ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا بوستانلىقلىرىدىكى
قەدىمكى ماكانلىرىنىمۇ تۈركلەشتۈردى. بۇنى بەن گۇ (班固) ۋە
فەن يې (范晔)نىڭ «خەننامە» ۋە «كېيىنكى خەننامە» ناملىق
ئەسەرلىرىدىكى توخارلار بىلەن كانگىيلىكلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا
جايلىشىشى توغرىسىدىكى خاتىرىلىرىدىن كۆرۈۋالالايمىز. بۇنى
فەرغانىدە تېپىلغان رۇنىك شەكىلدىكى تۈركىي يېزىق، لوگوۋى

(卢戈沃罗)، كەتمەن تۆپەدىكى ئارخېئولوگىيىلىك
قېزىلمىلار ئىسپاتلايدۇ. رۇنىك شەكىلدىكى يېزىق خوتەن
قەدىمكى ئاقتام (ئاق سېپىلمۇ دېيىلىدۇ) خارابىلىرىدىن چىققان
كونا كېسەكلەردىنمۇ تېپىلدى.

شۇنى تەكىتلەش ھاجەتكى، مۇنداق مۇرەككەپ تارىخىي
جەريان ئولتۇراقلاشقان، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان
قەبىلىلەر بىلەن يېرىم ئولتۇراقلاشقان ياكى پۈتۈنلەي كۆچۈپ
يۈرگەن باي چارۋىچى قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىڭىشىش
جەريانىنى تېزلەتتى. ياۋچىلار، توققۇز چاۋۇپلار، كانگىيلىكلەر
تېزلىكتە مەشھۇر قەلئە - شەھەر مەملىكەتلىرىنىڭ
گۈللەندۈرگۈچىلىرى بولۇپ قېلىشتى. ئۇيغۇرلارنىڭ
تۈركلىشىشى ۋە تۈركلەشكەن ئۇيغۇرلارنىڭ سوغدى ۋە ساقلىنىپ
قالغان ساك قەبىلىلىرىنى تۈركلەشتۈرۈشى شۇ چاغلاردا ۋە
ئۇنىڭدىن كېيىنكى زامانلاردا تەدرىجىي ئەمەلگە ئاشتى.
ساقلىنىپ قالغان ساك قەبىلىلىرىنىڭ تۈركلىشىش جەريانى
بېرىنشتامنىڭ فەرغانىدە، چېلېنوركىنىڭ سەمەرقەند ۋە
بۇرغۇلۇقتا قويمازار ۋە لىۋاندوكىنىڭ بۇخارادا، سېپلېبسۇنىڭ
چۇستا، لېتۇسكىنىڭ ۋالوختا ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك
- ئانتروپولوگىيىلىك خىزمەتلىرى ئاساسىدا ئىسپاتلاندى.

بۇلاردىن باشقا كۆكتۈركلەرنىڭ ئاسىنا ساكلىرى بولغان
جۇجانلار تەرىپىدىن ئالتاي تاغلىرىدا تۆمۈر تاۋلاشقا
سېلىنغانلىقى، تۆمۈرچى قۇللار قىلىنغانلىقى، تەدرىجىي ئاسىنا
ئۇرۇقى باش ساك — تۈركلىرىنىڭ موڭغۇلىيىدىكى ئاشىد
جەمەتى تەسىرىدە تۈركلەشكەنلىكى، ئۆز نامىنى يەنىلا ئاسىنا،
دەپ ئاتىغانلىقى ھەققىدە مەنبەلەر تەكرار قەيت قىلىدۇ. بىز
كۆكتۈرك خانلىقى ۋە تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مەنبەلەرگە
قارىساق، قاغان چىقىدىغان ئۇرۇقنىڭ ئاسىنا ئۇرۇقى ئىكەنلىكى
ئېنىق. كۆكتۈرك خانلىقىدا موخانخاننىڭ قىزى ئاسىنا مەلىكە

شىمالىي جۇ، سۇي ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرى ئۆزى چاڭئەنگە باشلاپ بارغان شىمالىي قۇملۇق، غەربىي دىيار (قورىغار)، ماۋەرائۇننەھرنىڭ توققۇزچاۋۇپلاردىن بولغان سازەندە ـ رەققاسلىرىغا رەھبەرلىك قىلغان. بۇ يۇقىرىدىكى توران — ساك — كۆكتۈرك — ئۇيغۇر رايونلىرىنىڭ بىر خىل كۈيشۇناسلىق ۋە رەققاسلىق، بىر تىل ۋە بىر مەدەنىيەتتىللىكىنى نامايان قىلىدۇ. ئاسىنا ئامىدىكى داڭدار سەركەردىلەرمۇ ساك تۈركلىرىدىن بولغان. بىز تۇنيۇقۇقنىڭ ئاشىد ئۇرۇقىدىن چىققان مەشھۇر ۋەزىر — تۈركلەرنىڭ دانىشمىنى ۋە ئالىمى ئىكەنلىكىنى بىلىمىز. ئاشىد تۇنيۇقۇق (ئاشىد بىرىنچى ھېچقى تاش مەنىسىدە بولۇپ، ئائىلىنىڭ بىرىنچى ئوغلى بولۇشى مۇمكىن) ئەۋلادلىرى ئىدىقۇت قارا قوجۇدا نەچچە ئەۋلاد دانىشمەنلەردىن بولدى.

يۇقىرىدا بايان قىلغانلاردىن مەلۇم بولدىكى: 1) تۈركىي خەلقلەر مەركىزىي ئاسىيادىكى ئارىيانلارنىڭ ئۆزگەرگەن — موڭغولوئىد ئالامەتلىرى ئىپادىلەنگەن ئانتروپولوگىيىلىك شەكلىدىن ئىبارەت؛ 2) تۈركلەر ئىرق تىپى جەھەتتە موڭغۇلوئىد خەلقلەرگە ئەمەس ئارىيان — ساكلارغا، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئىرقىغا ئەمەس، كاۋكاز تىپىدىكى خەلقلەرگە يېقىن تۇرىدۇ؛ 3) تۈركلەر ھۇنلاردىن ئىلگىرى مەيدانغا كەلگەن. مەركىزىي ئاسىيادىن كەڭ بولغان پۈتكۈل توران — مەركىزىي ئاسىيا، سىبىرىق دەريانىڭ يۇقىرى رايونلىرىدا، يەنى شىمالىي، غەربىي ساھىلىنىڭ كۆپچىلىك رايونلىرىدا ياشىغان؛ 4) ھۇنلار تۈركىي خەلقلەرنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان مەركىزىي ئاسىيادىكى ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ ئىتتىپاقى شەكلىدىن ئىبارەت؛ 5) موڭغۇلوئىد تەسىرى بارلىق ئارىيان — قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەردە بىردەك ئىپادىلەنگەن ئەمەس. تۈركلەشكەن موڭغۇلوئىدلار بولۇشنى چەتكە قاقمىغان ھالدا، بىز توقبات ۋە

قىپچاق قەبىلىلىرىنىڭ بۇ تەسىرگە (بولۇپمۇ شەرقىي تەرەپتە) كۆپرەك ۋە بىۋاسىتە ئۇچرىغانلىقىنى، ئۇيغۇر ۋە ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ بۇ تەسىرگە (بولۇپمۇ غەربىي تەرەپتە) ئازراق ۋە ۋاسىتىلىق ئۇچرىغانلىقىنى كۆرىمىز؛ 6) قەدىمكى دىڭلىڭلار ۋە ھازىرقى ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ئارىيان — ياۋروپا جىنسىنى نىسپىي ساقلىغان ھالدا تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى بىر مىللەت بولۇپ شەكىللەنگەن؛ 7) ئەڭ قەدىمكى ئاندرونوپ — قاراسۇق — تاكار — تەكرىتاغ — تارىم — تاشتىك مەدەنىيەتلىرىنىڭ ۋارىسى دىڭلىڭ ـ گۇشى (خۇجيە) ئۇيغۇرلىرى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىي ھاياتى ۋە سىياسىي ھاياتىدا، تۈركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىدا ئۈلگىلىك رول ئوينىغان.

شۇنداق قىلىپ تۈركىي خەلقلەر ئاندرونوپ — ئارىيانلارنىڭ ئورنىنى باستى، ئەۋلادلىرى ئەجدادلىرىنىڭ مەۋقەيىنى ئىگىلىدى، تۈركىي قەبىلىلەر قەدىمكى رىۋايەتلەردە زىكىر قىلىنغان «توران» رايونىنىڭ ئاساسىي پېرسوناژلىرى بولۇپ قالدى.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، تۈركىي خەلقلەر ھازىرقى زامان بىر پۈتۈن (بىر گەۋدە) مىللىتى بولۇپ چىقمىدى. بۇنىڭغا ئۇلارنىڭ ئىچكى پارچىلىنىشى، تولا يۆتكىلىشى، شۇنداقلا قاراخانىيلار زامانىدا «تۈرك» ئىبارىسىنى ئىشلىتىپ، «تۈرك تىلى» (تۈركىي تىل ئەمەس) شەكىللەندۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ قىدان (قاراختاي)، چىڭگىزخان، جۇڭغارلار تەرىپىدىن بىر قانچە قېتىملىق پارچىلىنىپ كېتىشى، ئوغۇز سالجۇقلىرىنىڭ كۆچۈشى قاتارلىقلار سەۋەب بولدى. ھازىرمۇ تۈركىي خەلقلەر يېنىلا ئانتروپولوگىيىلىك مەنبەداشلىق — قانداشلىقتا، ئورتاق تارىخىي ئالامەتلەر ۋە قىسمەتلەرگە، تىل، مەدەنىيەت، ئۆرپ - ئادەت بىرلىكىگە، ئېتىقاد بىرلىكىگە ئىگە قېرىنداش مىللەتلەر تۈركۈمى ئىكەنلىكى شۈبھىسىز.

تۈركىي خەلقلەر ئىككى چوڭ گۇرۇھقا بۆلۈندى، ئېنىقراق ئېيتقاندا ئۇلار ئېتنىك ئالاھىدىلىكلىرى ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرىدىكى پەرقلەرگە قاراپ ئىككى ئاساسىي گۇرۇپپىغا بۆلۈندى. بۇلار: ئۇيغۇر — ئوغۇزلار ۋە قىپچاقلاردىن ئىبارەت. ئۇيغۇر — ئوغۇزلار بىلەن قىپچاقلار تارىخىغا ئائىت بەزى مۇلاھىزىلىرىمىزنى تېگىشلىك ئابزاسلاردا بايان قىلىمىز. تۆۋەندە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ئالاھىدىلىكلىرى ۋە تىل گۇرۇپپىلىرى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

5. تۇران تىل سىستېمىسى ۋە ئۇيغۇر، قىپچاق تۈركىي تىل گۇرۇپپىلىرى

ئورال - ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى: فىن - ئۇگور (فىنلاندىيە تىلى، شەرقىي روسىيە فىن تىلى، ۋېنگىرىيە تىلى) تىللىرى: ساموئېد (غەربىي سىبىرىيە خەلقلىرى) تىللىرى: تۈركىي (تۇران) تىلى، تۇڭغۇز (شەرقىي سىبىرىيە خەلقى، مانجۇ، داغۇر) تىللىرى، موڭغۇل تىلىدىن ئىبارەت بەش تارماق تىل سىستېمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بەنە بەزى تىلشۇناسلار ئورال - ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنى تۈركىي تىللار، موڭغۇل تىلى، تۇڭغۇز - مانجۇ تىل تارماقلىرىغا بۆلىدۇ. ئۇلار ھازىرقى جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى بويىچە فىن - ئۇگور تىلىنى ياۋروپا تىلى سىستېمىسى سۈپىتىدە قاراپ، ئۇنى فىنلاندىيە تىلى، لوپار تىلى، ئېسقون تىلى، ھۇنگار (ۋېنگىر) تىللىرىغا ئاجرىتىدۇ. ساموئېد تىللىرىنى پارچە تىللار سۈپىتىدە ئايرىم بىر تەرەپ قىلىدۇ.

ئورال - ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدا كۆپ تارماقلىق ئاساسىي تىل تۈركىي تىل ئىكەنلىكى روشەن. تۈركىي تىل

تارماق سىستېمىسىغا كىرىدىغان خەلقلەر ۋە تىللار، ئۇلارنىڭ تۈرگە ئايرىلىشى، خۇسۇسىيىتى قاتارلىقلار تۈركولوگلار — تىلشۇناسلارنىڭ تەتقىقات تېمىسى بولۇپ، بۇ يەردە چەتنەپ ئۆتىمىز.

تۈركىي تىلنى تىل سىستېمىلىرى شەكىللەنگەن تۈچ قۇراللىرى ياكى ئېنېلوئىت دەۋرىدە شەكىللەن تىل دېيىش كېرەكمۇ ياكى تۈركىي خەلقلەر شەكىللىنىش جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن دېيىش كېرەكمۇ؟ بۇ مۇھاكىمە تەلەپ قىلىدىغان مەسىلە.

شۇنى ئالدىن ئىزاھلاپ ئۆتۈش ھاجەتكى، تىل ۋە تىل سىستېمىسى مەسىلىسى نوقۇل تىل ھادىسىسى ئەمەس، ئەلۋەتتە، تىل سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىشى ئانتروپولوگىيىلىك ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ ئىجتىمائىي ھايات تارىخىنى تايانچ قىلغان سەۋەبىيەتلىك سەمەرىدىن ئىبارەت. ئەگەر بىز ھازىرقى تۈركىي تىل سىستېمىسىنى ئۇلاردىكى ئومۇملىق ۋە ئايرىملىقلار بويىچە تۈرلەرگە بۆلۈش، ئۇلارنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق، مورفولوگىيىلىك، دىئالېكتولوگىيىلىك ۋە باشقا گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى تەرىپلەش بىلەنلا چەكلەنگىنىمىزدە تولىمۇ يۈزەكى بىر قاتلاملىق ئىلمىي خىزمەتتىن نېرىغا ئۆتمىگەن بولىمىز. مېنىڭچە، تۈركىي تىل مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللار ئارىسىدا «شەكىللەنگەن» ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ بۇ ئىككىلەمچى ئانتروپولوگىيىلىك ئادىمىنىڭ تىلى سۈپىتىدە تەدرىجىي مەيدانغا كەلگەن دېيىشتىن كۆرە، بۇ تىلنى تۈركلەشكەن، ئېنىقراق ئېيتقاندا تۈركىي شەكىل ئالغان، تۈركىي خەلقلەر بولۇپ قايتا تەشكىل تاپقان ئاندرونوپ — ئارىيانلار ئەۋلادلىرىنىڭ تىلىنىڭ ئۆزگەرگەن داۋامى دېيىش ھەقىقەتكە ئۇيغۇن. بۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ جىسمانىي تۈزۈلۈشى، قان تىپىدە ئاسىيا ئاق جىنسلىرى دەپ ئاتالغان ئاندرونوپ —

ئارىيانلار ئەۋلادلىرىنىڭ يەنىلا ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىگەنلىكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ھادىسە. «ۋېداس» (دانىش كىتابى) دەستۇرىگە كىرگەن «رىگاۋېدا» جەڭنامە كىتابىدا ئارىيان قەبىلىلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىن پەنجئاپ ۋادىسىغا كەلگەن جەريانى ۋە جەڭلىرى بايان قىلىنىدۇ. مۇشۇ باياندىلا «تاران» (ئېقىن)، «قاناۋىچ» (خان ئاغىچى)، «پىتكا» (پۈتۈك، كىتاب)، «ئالىي» (مۆتىۋەر)، «داس» (پەس تۆۋەن)، «گراما» (گەمە، كەنت)، «جىنابىل» (يۇرت بېشى)، «يابغول» (يامغۇر)، «مۇلۇت» (بۇلۇت)، «ۋاز ئورگ» (ئۇلۇغ، بوزرۇك)، «پۇترا» (پەرزەنت، پۇشتى)، «نۇسخا» (پۇل)، «ئاباسىن» (ئانا دەريا، ئانا ساي)، «سىرۋتى» (سوراپ بىلىش)، «ئاغى» (ئاغا، ئاكا)، «ئاگاينى» (ئاغا ـ ئىنى، قېرىنداش)، «ئاگنى» (ئوت)، «ياجانا» (ئازنا قۇربانلىق)، «ئوتتۇرا» (ئارىلىق جايلار)، «ئاتامان» (قەھرىمان)، «ئاناش» (بۇرنى پەس، پاناق)، «ۋىز» (بىز)، «ياۋانغ» (ياۋا، يات كىشىلەر)، «ئىشغارا» (ھىمايىچى)، «ئۇلتۇرۇخان» (ئولتۇرگۇچى خان، ئورۇشقۇچى خان) قاتارلىق سۆزلەر ئۇچرايدۇ. گەرچە ھازىرقى زامان تۈركىي تىلى بىلەن قەدىمكى زامان پەنجئاپ ئارىيانلىرىنىڭ لېكسىكىسىنى بىۋاستە سېلىشتۇرۇش ئۆلچەملىك سېلىشتۇرۇش قائىدىسىغا ئۇيغۇن بولمىسىمۇ، يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەنلەر تۈركىي تىلىنىڭ ئاسماندىن چۈشمىگەنلىكىنى، ئۇنىڭ تۈركىي خەلقلەرنىڭ موڭغۇلوئىد تەسىرىگە ئۇچرىمىغان (ياكى ئاساسەن ئۇچرىمىغان) ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ مەۋجۇت تىلى ئاساسىدا ئۆزگىرىپ شەكىللەنگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئۇرال ـ ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى ھىند ـ ياۋروپا تىللىرى بىلەن ئاندرونوپ — ئارىيان، ئاندرونوپ — سىكىفلارنىڭ غەربكە ۋە جەنۇبقا كۆچكەن بىر قىسىم جەڭگىۋار

ۋە ئالىپ قەبىلىلىرى تەسىرى تۈپەيلى بەزى ئوخشاشلىقلارغا ئىگە. بۇ مۇھىمى گراماتىكىلىق جەھەتتە گەۋدىلىنىدىكرەك. مىگگوۋېرن ۋە ۋ. شېمىدت بۇنى گراماتىكىلىق ئورتاقلىق جەھەتتە پەرەز قىلغانىدى. بىز بۇنى لېكسىكىلىق جەھەتتىمۇ پەرەز قىلىمىز.

ھۇن خانلىقى كۆپ قەبىلىدىن (تارىخىي مەنبەلەردە 24 قەبىلە دېيىلگەن) تەشكىل تاپقان ئىختىيارىي ھەم مەجبۇرىي سىياسىي بىرلەشمە ئىدى. ھۇن خانلىقى تەركىبىدىكى قىسمەن ـ ئۆزگىرىشلىرى بىلەن ساموييېدلار تۇران رايونىدىن قاچان يىراقلاپ كەتكەنلىكى دېگەندەك ئېنىق ئەمەس. توڭغۇزلار ھۇن خانلىقىغا كېيىنچە قوشۇۋېلىنغان بولسىمۇ گەۋدىلىك ئورۇن تۇتمىغان. ھۇن خانلىقىدىكى ئاساسىي خەلق يەنىلا تۈركلەر، جۈملىدىن كېيىنچە موڭغۇل خەلقىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان «ئورمان قەبىلىلىرى» بىلەن «يايلاق قەبىلىلىرى» (ب. يا. ۋلادىمىرىزوف) ئىدى. ئۇنداقتا بۇلاردىن باشقا يەنە «ھۇن» ناملىق ئېنىق خەلق بولغانمۇ؟ «ھۇن تىلى» دەپ ئاتالغان ئايرىم بىر مىللىي تىل بولغانمۇ؟ تەتقىقات نەتىجىلىرى كۆرسەتتىكى ھۇن نامى بىرەر ئېنىق خەلقنىڭ خاس نامى بولمىغىنىدەك، بىرەر تىلنىڭمۇ نامى بولمىغان.

ئۇنداقتا، ھۇن خانلىقىنىڭ ئاساسىي ئېنىق گەۋدىسى تۈركىي قەبىلىلەرمىدى ياكى موڭغۇل خەلقىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان باشقا قەبىلىلەر (موڭغۇل تىلى قەبىلىلىرى) مىدى؟ بۇ مەسىلىگە كۆپلىگەن ئەسەرلەر بېغىشلاندى. ئالىملار ئەڭ ئاخىرى «ھۇنلار» تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئىدى، دېگەن خۇلاسىگە كېلىشتى. رېمۇسىتات، كلاپروتى، خاۋانىس، فرانكې، رادلوف، ھىرتى، لائوفېر، پاركېر، پېللىئوت ۋە كرائۇسكي قاتارلىق ئالىملار كۆپ يىللىق تەتقىقاتلىرى ئاساسىدا «ھۇنلار» تىل ۋە ئېنىك جەھەتتىمۇ

تۈركىي خەلقلەرگە مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەتلىرىمۇ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا ساكلىرى، سارماتلىرىنىڭ «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» تىپىگە، باشقىچە ئېيتقاندا «يايلاق مەدەنىيىتى» تىپىگە مەنسۇپ بولغان دېگەن خۇلاسىگە كېلىشتى. ما چاڭشۇ «شىمالىي دىلار ۋە هۇنلار» ناملىق كىتابىدا: «نۆۋەتتە هۇن تىلىنى تەتقىق قىلغۇچى ئالىملار هۇن تىلىنىڭ ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى بىر تىل گۇرۇھى ئىكەنلىكىنى بىردەك تونۇپ يەتتى، بۇنىڭدا ھېچقانداق گۇمان بولماسلىقى لازىم»، هۇن تىلى تۈرك تىلى ئاساسىغا قۇرۇلغان، «هۇن تىلىنى تۈركىي تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ دېيىش ياۋروپا ئالىملىرىدا ئۈستۈنلۈك ئالغان پىكىر ئېقىمىدىن ئىبارەت» دەپ كۆرسىتىدۇ. جى. كلاپروتى «هۇنلار كۆكتۈركلەرنىڭ ئاتا - بوۋىسى ھېسابلانغان تۈركلەردۇر» ناملىق ئەسىرىدە ئوتتۇرا ئەسىر كۆكتۈركلەرنىڭ ئاتا - بوۋىسى بولغان قەدىمكى تۈركلەرنىڭ هۇنلار بىلەن، فىن - ئۇگۇرلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تەكىتلىگەن. ئۇ هۇنلارنى تۈركلەرنىڭ فىن - ئۇگۇر قىسمىغا باغلاپ ئىزاھلايدۇ. بېرنىشتام «هۇن تارىخىنىڭ ئوچېركلىرى» ناملىق كىتابىدا: «هۇنلاردا، هۇن قەبىلە ئىتتىپاقىدا تۈركىي تىل ئۈستۈنلۈك مەۋقەسىدە ئىدى» (لېنىنگراد نەشرى، 55 - بەت) دەپ كۆرسىتىدۇ.

پېللىئوت بولسا خەنزۇ ھەرپى بىلەن خاتىرىلىنىپ قالغان هۇن ئاتالغۇلىرىنى تەتقىق قىلىپ، هۇنلار ياكى كەم دېگەندىمۇ ئۇنىڭ ھۆكۈمران قاتلىمى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكەن، دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن.

هۇنلارنىڭ ئىشلەتكەن تىلىنى گىراماتىكىلىق لېكسىكولوگىيىلىك جەھەتتە تەتقىق قىلىشمۇ هۇنلار ئىشلەتكەن تىلنى موڭغۇل تىلىنىڭ غەربىي تارمىقى بولغان قالماق تىلىغا

باغلاش خاھىشىنىڭ (مەسىلەن H. خوۋورد ۋە S. P. پاللاس لار تەشەببۇس قىلغىنىدەك) ئاساسسىزلىقىنى كۆرسەتتى.

مېنىڭچە، هۇنلار ئىشلەتكەن تىل قەدىمكى دىلار ۋە دىڭلىڭلار ئىشلەتكەن بىر خىل تۈركىي تىل بولۇپ، بۇ تىل هۇن دۆلىتىنىڭ ئاساسىي تىلى بولغان. هۇنلار ئىتتىپاقىدىكى ھەرقايسى موڭغۇل نەسىللىك خەلقلەر — ئوغان (乌恒)، سيانپېي (鲜卑) قەبىلىلىرى ئۆز تىلىدا قالغان ۋە ئۆز تىلىغا تۈركىي ئىبارىلەرنى قوبۇل قىلغان. شەرقىي رۇسىيىدىكى چۇۋاش تىلىنى ئالىدىغان بولساق، بارتولد، پومپېللىي قاتارلىقلار بۇ تىلنى ياۋروپاغا كۆچكەن هۇنلار تىلىنىڭ بىۋاسىتە داۋامى دەپ ئىسپاتلىدى. بۇ تىل تۈركىي تىلنىڭ قەدىمكى تىپىدىكى تىل بولۇپ چىقتى. فېھېر گومبوكىز قاتارلىقلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى بۇلغار ۋە هازار تىلىمۇ چۇۋاش - هۇن تىلىغا يېقىن ئۆلچەملىك تۈركىي تىل ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. جۇڭگو يىلنامىلىرىدە ئىزچىل قەيت قىلىنىشىچە، خەن - ۋېي سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە «تېلى» (特勒) ۋە گاۋچې (高车 ئېگىز هارۋىلىقلار) دەپ ئاتالغان. سۇي - تاڭ دەۋرىدە ئۇلار خۇيخۇ (ئۇيغۇر) دەپ ئاتالدى. «ۋېينامە، ئېگىز هارۋىلىقلار شەجەرىسى»دە ئۇلارنىڭ «تىلى هۇنلارنىڭكىگە ئوخشاش، بەزىدە ئازراق پەرقى بار» دەپ ئىزاھلانغان. هۇنلار غەربكە كۆچكەندە كۇچانىڭ شىمالىدا قېپقالغان بىر قىسىم هۇنلارنىڭ ئەۋلادلىرى مىلادىيىنىڭ V — VI ئەسىرلىرىدە «يۈرپان ئېلى» (悦般国) ناملىق شەھەر مەملىكىتى قۇرغانىدى. «يۈرپان» — ئاق قەلئە مەنىسىنى بېرەتتى. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» (北史)، ئېگىز هارۋىلىقلار شەجەرىسى»دە: «بۇ مەملىكەتنىڭ ئۆرپ - ئادىتى ۋە تىلى ئېگىز هارۋىلىقلار بىلەن ئوخشاش» دەپ ئۇچۇر بېرىلگەن. ئەمدى ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلارغا مۇراجىئەت

قىلايلى.

كوزلوف 1926 - يىلى شىمالىي موڭغۇلىيىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە قەدىمكى هۇن قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ قەبرىسىدىن چىققان زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى ۋە سەنئەتلىك نەقىش نۇسخىلىرى بىلەن قازاقىستاننىڭ تۈركىستان رايونى ۋە جەنۇبىي روسىيە — كاۋكاز قەدىمكى مەدەنىيىتىنى سېلىشتۇرۇش نەتىجىسىدە ئۇلاردىكى ئوخشاشلىقلارنى ۋە هەتتا ئېللىنىزم[1] تەسىرىدىكى بۇيۇملارنىڭ شىمالىي موڭغۇلىيىگىچە يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئۇجۇي (乌居) ئەپەندى باشچىلىقىدىكى ياپونىيە مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيە، شىمالىي موڭغۇلىيىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرى هۇنلارغا خاس هېچقانداق تۇچ ۋە نېئولىت دەۋرى مەدەنىيىتى بولمىغانلىقىنى، مۇنداق ئىپتىدائىي مەدەنىيەت ئاندرونوپ — دىڭلىڭلارغا تەئەللۇق بولغانلىقىنى، بۇنىڭدا موڭغۇلوئىد ئالامەتلىرى كۆرۈلمىگەنلىكىنى، تۆمۈر ئىختىراسىدىن كېيىنكى هۇن مەدەنىيىتىنىڭ ئارىلاشما خاراكتېردە مەۋجۇت بولغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. بۇ هۇن تارىخىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاندرونوپ -- دىڭلىڭلار تارىخىغا ۋارىسلىق قىلىش نەتىجىسىدە باشلانغانلىقىدىن دالالەت بېرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا نۇرغۇنلىغان ئاندرونوپ ۋە تۇران قەدىمكى قەبرىلىرى ئۈستىدىكى تەكشۈرۈشلەر شۇنى كۆرسەتتىكى، دىڭلىڭلاردا ئەركەكلەر چېچىنى چۈشۈرۈۋېتەتتى، ئايال - قىزلار قۇلاقلىرىنى تېشىپ هالقا - سۆكە تاقىشاتتى ۋە چاچلىرىنى سىكىلەك قالدۇرۇپ ئۇزۇن ئۆرۈۋالاتتى. بۇ ئادەت هۇن ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە ئومۇمیۈزلۈك داۋام قىلدى. مىلادىيىدىن كېيىنكى XVI ئەسىرگە يەتكەندە مانجۇلار بۇ ئادەتنى قوبۇل

[1] ئېللىنىزم — ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ شەرققە ئېلىپ بارغان ئىستىلاسى تۈپەيلى گرېك مەدەنىيىتى تەسىرىدە گرېكلەشكەن دۆلەتلەردە مەيدانغا كەلگەن مەدەنىيەت.

قىلدى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن شۇ نەرسە روشەنلەشتىكى، ئۇرال - ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى ئاساسلىق تىل گۇرۇپپىسى بولغان تۈركىي تىل ئەڭ قەدىمكى ئارىيان — دىڭلىڭلار تىلىنى ئۇل قىلىپ راۋاجلىنىپ شەكىللەنگەن. بۇ قەدىمكى تىل تۈركىي تىلغا ئاساس سېلىش بىلەن بىللە هىند - ياۋروپا تىللىرىدىكى بەزىبىر تىللارغا تەسىر كۆرسەتكەن ياكى مۇهىم بىر مەنبە بولغان. ئاۋايېپ، مىلىر، كاراكوف قاتارلىقلارنىڭ پەرىزىچە، شەرقىي ئىران تىلى دەپ ئاتىلىۋاتقان تىل يەرلىك كونا ئىران قەبىلىلىرىنىڭ تىلى بىلەن ئارىيان — ساك تىلىدىن ئىبارەت ئىككى مەنبە ئاساسىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن يەنە شۇ نەرسە روشەنكى، هۇن خانلىقى تېررىتورىيىسىدە تۈرك تىلى، موڭغۇل تىپىدىكى خەلقلەر تىللىرىدىن باشقا مۇستەقىل هۇن تىلى گۇرۇپپىسى بولغان ئەمەس. هۇنلار ئىشلەتكەن تىل ئەڭ قەدىمكى دىلار ۋە دىڭلىڭلار تىلى ئۇلى ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ، هۇن تەڭرىقۇتلۇقى، كۆكتۈرك خانلىقىدىن ئىلگىرى تۈركىي تىلنى ئومۇملاشتۇرۇشقا كۆرۈنەرلىك تەسىر كۆرسەتكەن.

شۇنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش هاجەتكى، مىلادىيىدىن كېيىن تارىم سەهىپىلىرىگە كىرىپ كەلگەن ئاق هۇنلار (ئېفتالىتلار) — پامىرمونلىرى شۈبهىسىز تۈركىي خەلقلەر ئىدى. ئۇلار كېيىنچە شەرقىي ئىران خەلقلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىچە، ئاق هۇنلار موڭغۇل دالىلىرىدىن ئەمەس، جۇڭغار دالاسى ۋە يەتتە سۇدىن كەلگەن، موڭغۇلوئىد (سىبىرىق) تەسىرىگە ئۇچراش دەرىجىسى ئازراق بولغان خەلقلەر ئىدى. يەتتە سۇ، فەرغانە (كەڭگوردىكى) ئەتراپىدا گورىلوف تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنغان، خارەزم (قۇيايار، شەهىت ئەسەردىكى) رايونىدا مىلادىيە IV — V ئەسىرگە مەنسۇپ بولغان ئاق هۇن قەبرىلىرى

خۇددى «لياڭنامە»دە زىكىر قىلىنغان ئادەت ـ قائىدىلەر بويىچە دەپنە قىلىنغانلىقىنى كۆرسەتتى. بەزى تارىخچىلار كورلا يېنىدىكى «كۆنچى دەرياسى»نى، خۇن (كۆن) ئاقساقاللىرىنىڭ نامىغا، قۇياشقا سېغىنىشقا ۋە ھەتتا قەدىمكى «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدىكى ئوغۇزخاننىڭ چوڭ ئوغلى كۈن خان نامىغا، ئاق خۇنلارنى بولسا «ئاخۇن» نامىغا باغلاپ ئىزاھلىشىدۇ.

تۈركىي تىللار ئائىلىسى تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلى قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسى بىلەن ئۇيغۇر (ئوغۇز) تىللىرى گۇرۇپپىسىغا بۆلۈنىدۇ.

قىپچاق قەبىلىلىرى قەدىمكى تۈركىي قەبىلىلەر ئىدى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى Ⅲ ئەسىردە خۇن قوشۇنىنىڭ باتۇر (مەتە، 冒顿) تەڭرىقۇت باشچىلىقىدىكى جەنۇبىي يۈرۈشلىرىدە دىڭلىڭ، جەنكۈن (قىرغىز)لار بىلەن بىللە چىنسا (钦察) قەبىلىسىنىڭ نامى تىلغا ئېلىنغانىدى. بېرنشتام قاتارلىقلارنىڭ پىكرىچە چىنسا قىپچاق قەبىلىلىرىنىڭ قەدىمكى نامى بولغان. بىز قەدىمكى مەنبەلەردە قىپچاقلارنىڭ ناملىرىنىڭ كۆپىنچە قىرغىز، باسمىل، ئۇسكاك، سىرغۇپلار بىلەن بىللە يېزىلغانلىقىنى كۆرىمىز. تارىخچىلار ئانتروپولوگىيىلىك مەلۇماتلار ئاساسىدا ئالتاي تۈركلىرىنى شىمالىي ئالتاي ۋە جەنۇبىي ئالتاي تارماقلىرىغا بۆلىدۇ. ھازىرقى زامان جەنۇبىي ئالتاي تۈركلىرى: چۇي ۋە ئارغۇت دەريالىرى ئېقىنىدىكى تېلېكتىلار (چۇي كىرىبلىرى)، باش كاۋۇس ۋە ئۇلاگان دەريالىرى ساھىلىدىكى تېلىسلار (ئۇلاگان كىرىبلىرى)، چىرىك دەرياسى بويىدىكى تېلېۋۇتلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ قالماستىن، قىپچاق تىلى گۇرۇپپىسى تەركىبى بويىچە قازاقلار، قىرغىزلار، باشقىرتلار، توبورلار، بارابىن تاتارلىرى، قىسمەن (ئەمما دەشتى قىپچاق ئۆزبېكلىرى چۈشەنچىسىدىكى) ئەسلىدىكى ئۆزبېكلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما، ئۆزبېك خان نامىنى

قوبۇل قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆزبېك مىللىتىنى بۇ چۈشەنچىدىن پەرقلەندۈرۈش لازىم.

ھازىرقى زامان شىمالىي ئالتاي تۈركلىرى: سۇرلار، كەركەنلەر، كوشتىنلار ۋە تۇبالارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تۇبالاردا شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئارىلاشمىچىلىقى خېلىلا روشەن. تىل گۇرۇپپىسى نۇقتىسىدىن ئالغاندا مانا مۇشۇ شىمالىي ئالتاي تۈركىي خەلقلىرى تىللىرى ئۇيغۇر ـ ئوغۇز تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئانتروپولوگىيىلىك جەھەتتە ئۇلاردا موڭغۇلوئىد ئالامەتلىرى تولىمۇ سۇس. ئۇلار فىن ـ ئۇگۇر ۋە ساموييەدلار بىلەن بىللە ئاسىياچە ئاق جىنس ئالامەتلىرى ئۈستۈن بولغان خەلقلەردۇر. مېنىڭچە، قىپچاق قەبىلىلىرى ئەڭ دەسلەپ تۈركلەشكەن يايلاق قەبىلىلىرى ياكى موڭغۇلوئىد تەسىرىگە كۆپرەك ئۇچرىغان تۈركىي خەلقلەر بولۇپ، ئۇلار دىڭلىڭ ۋە باشقا ئۇيغۇر ـ ئوغۇز تىل گۇرۇپپىسىدىكى خەلقلەرگە بۇ تەسىرنى يەتكۈزۈش جەريانىغا قاتناشقان.

قىپچاق قەبىلىلىرى «خەننامە»نىڭ 94 ـ جىلدى بىلەن «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى»نىڭ 30 ـ جىلدىدا تىلغا ئېلىنىپ قالماستىن، ئورخۇن مەڭگۈ ئابىدىلىرىمۇ باشقا قەبىلىلەر قاتارىدا تىلغا ئېلىنغانىدى. قىپچاق قەبىلىلىرى قانداق شەكىللەنگەن، ئۇلار مەركىزىي ئاسىيادا ئەسلىدىن بارمىدى ياكى دەشتى قىپچاق دالىسىدىن بۇياققا كەلگەنمۇ دېگەن مەسىلىلەرگە كەلگەندە بۇ ھەقتىكى نۇرغۇن كونكرېت تارىخىي تېمىلار تېخى روشەن ئەمەس. شۇنداقتىمۇ قىپچاق قەبىلىلىرىنىڭ موڭغۇلوئىد تەسىرىگە يېقىن ياشىغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن: دەشتى قىپچاق قەبىلىلىرىگە كەلگەندە شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، شىمالىي ئالتاي تۈركىي قەبىلىلىرى يەتتەسۇ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا سۈرۈلگەندە جەنۇبىي ئالتاي تۈركىي قەبىلىلىرى قىپچاق دالىسىغا (قەدىمكى ئوغۇز دالىسىغا) سۈرۈلگەنىدى.

لوبلوك (Loblok) مەيلى ئورخۇندا ياكى جەنۇبىي ئالتايدا بولسۇن قىپچاق قەبرىلىرىدە دەپنە قىلىش ئۇسۇلىنىڭ بىر خىل قائىدە بويىچە ئورۇندالغانلىقىنى، قەبرە توپىسىغا ئۇدۇل قىلىنىپ ياغاچ قونچاق قادىلىپ، بىر دۆۋە توپا ئىچىدە شەرققە قاراپ ياتقۇزۇلغان جەسەتنىڭ قولىدا بىر تاۋاقنى تۇتۇپ ياتىدىغانلىقىنى ئېنىقلىغان. لوبلوكنىڭ ئېيتىشىچە: قىپچاقلار بىردىن «قاپچۇق» (قاپچىق) ئېسىۋالىدىغان بولۇپ، بۇ خىل تېرىدىن ياسالغان قاپچۇققا بىر كىچىككىنە تاش ھەيكەل سېلىنغان. بۇ ئادەت كېيىنچە ئالتايدىكى باشقا ئۇۋچى قەبىلىلەر ئارىسىدىمۇ كېڭەيگەن. شۇڭلاشقا كۆپلىگەن تارىخچىلار «قىپچاق» دېگەن نام «قاپچۇق»، «قاپچىق»، «قاپچاق» سۆزىدىن كېلىپ چىققان دەپ ھېسابلىشىدۇ. مۇلدۇس (蒙都斯)لارنىڭ رىۋايىتىگە قارىغاندا، قىپچاقلار ئۇرۇقداشلىق جامائەسىدە بىر قىز ئاغزىغا ئۈچ پارچە مۇلدۇرنى ئېلىشى بىلەن تەڭلا ھامىلىدار بولۇپ مۇلدۇسلارنىڭ ئاتا - بوۋىسىنى تۇغقانىمىش. ماركوپولونىڭ «ساياھەتنامە»سىدە يېزىلىشىچە، قىپچاقلاردا ناتىگەي (纳特盖) ئىسىملىك ئىلاھ بولغان. ھەر بىر تۈتۈندە بىردىن ناتىگەي نامىغا ياسالغان قونچاقلار ساقلانغان. ناتىگەينىڭ بىر خوتۇنى ۋە بىر قانچە ئوغۇللىرى بولغان. قىپچاقلار تاماق يېگەندە بىر پارچە گۆشنى ئېلىپ بۇ قونچاقلارنىڭ ئاغزىغا سۈركەپ قويۇشنى ئۇدۇم قىلغان. تىلكت قەبىلىسىدىمۇ كىگىزدىن ياسالغان مۇشۇنداق قونچاقلار بولغان. VIII ئەسىردە قىپچاق يايلاقلىرىغا كەلگەن غەربىي ياۋروپا ساياھەتچىسى لوتانىن مۇشۇنداق ناتىگەي قونچاقلىرىنىڭ بارلىقىنى، ئۇنىڭ يەنە «ئەمىدگىل» (ئاتا - بوۋىلار) ناملىق باشقا ئاتىلىشىنىڭمۇ بارلىقىنى يازغان. IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ئەرەب جۇغراپىيىچىسى ئىبن خەلدات بىگانىڭ يېزىشىچە، بىر قىسىم قىپچاقلار كەمەك (克马克) دەپ ئاتىلىدىكەن. گەردىزى VII

ئەسىردىلا كەمەكلەرنى قىپچاقلارنىڭ غەربىي تارمىقى بولۇپ، قوي - كالا باقىدىغان، قىمىز ئىچىدىغان خەلق دەپ يازغان. «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تارىخى»دا كەرەي ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى قوشنا قەبىلىسى بولغان قەدىمكى نايمانلار موڭغۇل قەبىلىلىرى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان، «نايمانلار موڭغۇل قەبىلىلىرى ئىچىدە ئەڭ مەدەنىيەتلىك بولغان... ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان»[1] دەپ قەيت قىلىنغان. «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» ناملىق كىتابتا ئالتايغا كىرگەن نايمان قەبىلىلىرىنىڭ تۈركلەشكەنلىكى، ئۇلارنىڭ تۈرك تىلىنى قوبۇل قىلىپ ئالتايغا يەرلىكلەشكەنلىك جەريانى تەپسىلىي سۆزلەنگەن. مەنبەلەردە بۇ بىر قىسىم موڭغۇللار تۇرمۇش جەھەتتە تۈركلەشتى، ئىلگىرى قويني ياكى قورساقتىن يېرىپ، ياكى قان تومۇرىنى كېسىۋېتىپ ئۆلتۈرەتتى، كېيىن ئالتاي تۈركلىرى يوسۇنىدا قوي بوغۇزلايدىغان بولدى، ئورخۇن ئۇيغۇرلىرى ۋە ئوغۇزلارنىڭ غەربكە سۈرۈلۈشى بىلەن بۇ قىپچاقلاشقان خەلقلەر ئارال دېڭىزىدىن كاسپىي دېڭىزىغىچە بولغان ھازىرقى قازاقىستان دالىسىغا — قەدىمكى ئوغۇز دالىسىغا يۆتكەلدى، دەپ كۆرسىتىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ چوڭ بىر قىسىم رايونلىرىدا ئۇيغۇر - ئوغۇز ۋە ھەرقايسى قىپچاق قەبىلىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يېڭى تەرەققىيات گەۋدىلىنىشكە باشلىدى. X — XV ئەسىرلەر ئارىسىدا تۈركىي خەلقلەر بىر پۈتۈن تۈرك مىللىتى بولۇپ شەكىللىنىشكە كىرگەن بىر جەريان ئۆزىنى كۆرسەتكەنىدى. ئەمما چىڭگىزخان قوشۇنلىرىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى بۇ جەرياننى توختاتتى، ئارقىدىنلا ئالتۇن ئوردا خانلىقى ۋە چاغاتاي ئۇلۇسلىرىنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالدا شەكىللىنىشى بۇ جەرياننى

[1] «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى. 84 - بەت.

پارچە - پارچە ھاكىمىيەتلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىش جەريانىغا ئايلاندۇرۇۋەتتى. بۇ جەرياننىڭ تارىخىي ئاقىۋىتى نەتىجىسىدە موڭغۇللۇقنىڭ تەسىرىگە زور كۆلەمدە ئۇچرىغان ۋە يېڭى ئېتنىك ناملار بىلەن ئاتالغان بىر قاتار قېرىنداش تۈركىي مىللەتلەر كېلىپ چىقتى. موڭغۇللۇقنىڭ تەسىرىگە ئەڭ كەم ئۇچرىغان خەلقلەرمۇ (مەسىلەن: قەشقەرىيە ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى) كېيىنچە جۇڭغارلارنىڭ بۇنداق تەسىرىدىن خالىي قالالىغان ئەمەس. موڭغۇل ۋە تاتار قەبىلىلىرى موڭغۇللۇق تەسىرىنى يەرلىك تۈركىي خەلقلەرگە ئۆتكۈزۈش بىلەن بىللە ئاقىۋەت يەرلىك خەلقلەر تەرىپىدىن تىل، مەدەنىيەت ۋە ئېتنىك جەھەتتە ئۆزلەشتۈرۈۋېتىلدى ۋە ھەتتا ۋولگا — قىرىم بويىغا كەتكەن موڭغۇل - تاتارلىرى ئۆز يىلتىزىدىن پۈتۈنلەي باشقىچە بولغان ئېتنىك ئالامەتلەرگە ئىگە بولدى. بۇ رايونلاردا ئەينى زاماندا تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۈچلۈك تەسىرى تۈپەيلى، ئۇلار يەنىلا تۈركىي ئالامەتلەردىن ھالقىپ كېتەلمىگەنىدى. XVI ئەسىردە ياشىغان ئەرەب تارىخچىسى جەلىل ئۆمەر ئالتۇن ئوردا خانلىقى ھەققىدە توختىلىپ: قەدىمدە بۇ قىپچاقلار دۆلىتى ئىدى. تاتارلار بېسىپ كىرىپ قىپچاقلارنى بېقىندۇرۇۋالدى. كېيىنچە قىپچاقلار بىلەن تاتارلار ئۇرۇقلىشىپ، موڭغۇللارنىمۇ قىپچاقلاشتۇرۇۋەتتى، دەپ يازغان.

ئۇيغۇر - ئوغۇزلارنىڭ ئېتنىك گەۋدىسى ۋە تارىخىي قىسمەتلىرىگە باغلىق ھالدا تىل گۇرۇپپىسىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇپ كەلدى. مېنىڭچە، ئۇيغۇر - ئوغۇز تىللىرى ئەڭ دەسلەپ تۈركلەشكەن ئاندرونوپ — ئارىيان تىلىنىڭ بىر تارمىقى بولۇشى ئېھتىمال. ئاندرونوپ دىڭلىڭلىرى ئەۋلادلىرى سىماچيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق كىتابىدا تىلغا ئېلىنغان. بەن گۇنىڭ «خەننامە» ناملىق كىتابىنىڭ «سۇڭنۇ شەجەرىسى» قىسمىدا: «دىڭلىڭلار ھۇنلارنىڭ شىمالىدىكى

دېڭىز (بايقال كۆلىنى كۆرسىتىدۇ — ئاپتور) ساھىلىدا ياشايدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن، «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى»نىڭ 30 - جىلدىدا شىمالىي دىڭلىڭلاردىن باشقا يەنە يارىش يازىقى (جۇڭغارىيە) ۋە يەتتە سۇدا ياشىغۇچى دىڭلىڭلار توغرىسىدىمۇ بىر قەدەر ئېنىق جۇغراپىيىلىك مەلۇمات بېرىلگەن. «ۋېي خانلىقى تەزكىرىسى» (魏略) «غەربىي بەدەۋىلەر شەجەرىسى» قىسمىدا كاڭگىيىنىڭ شىمالىدا، يەنسەي دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىدا دىڭلىڭلار بار، بۇ «غەربىي دىڭلىڭلار» دەپ يېزىلغان. چاۋاننېس (chavannes) دىڭلىڭلارنى شىمالىي دىڭلىڭلار ۋە غەربىي دىڭلىڭلار دەپ ئاتاش سۇنئىي بولۇپ، ئەسلىدە ئۇلار بىر پۈتۈن گەۋدە دەپ كۆرسەتكەنىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگلىرى جەنۇبىي سىبىرىيەدە ئېلىپ بارغان خىزمەتلىرى ئارقىلىق شۇنى ئىسپاتلىدىكى، يېڭى تاش قورال دەۋرىدىن باشلاپ ئۆگلا دەرياسىدىن يەنسەي دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىغىچە بولغان جايلاردا دىڭلىڭلار ياشىغان بولۇپ، جۇڭگونىڭ تارىخىي مەنبەلىرىدىكى «شىمالىي دىڭلىڭ» ۋە «غەربىي دىڭلىڭ» قەبىلە ناملىرى ئەسلىدىن بىر خەلقنىڭ نامىدىن ئىبارەت ئىدى. ئامېرىكا تارىخچىسى مىككوۋېرنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئېگىز ھارۋىلىقلار — خۇيخېلار (回纥) دەپ ئاتالغان خەلقنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى بولغان دىڭلىڭلار «ھىند - ياۋروپا تىلى»دا سۆزلىشىدىغان ئارىيانلاردىن ئىدى. ئۇلار كېيىن تۈركىي تۈس ئالغان. «خەننامە»نىڭ 94 - جىلدىدا گۋاجۇ ([illegible] داش ئاتا)نىڭ غەربىي شىمالىدا خۇجيەلەرنىڭ بارلىقى ھۇنلارنىڭ رولان (كروران)، خۇجيە (قوجۇ ئۇيغۇرلىرى)، ئۇسۇندىن ئىبارەت ئۈچ ئەلنى بېسىۋالغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. بۇ ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ئوتتۇرا ئاسىيادىن چېكىنىپ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمىگەندىن كېيىنكى ئىش. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»نىڭ 98 - جىلدىدا دىڭلىڭلار بىلەن خۇجيەلەرنىڭ بىر پۈتۈن خەلق

ئىكەنلىكى تەكىتلىنىپ ئېگىز هارۋىلىقلار دەپ ئاتالدى . «يې
تاڭنامە»نىڭ 217 ـ جىلدىدا گاۋجۈي ـــ گاۋگۈي (ئېگى
هارۋىلىقلار)نىڭ Ⅶ ئەسىردىكى مەشھۇر ئۇيغۇرلار ئىكەنلىك
كۆرسىتىلگەن .

هازىرقى كۈندە ئۇسۇن قەبىلىلىرىنى هۇنلار تەسىرىدىك
«هىندى ـ ياۋروپا تىلى»دا سۆزلەشكۈچى خەلق ئىدى دېگۈچىل
كۆپەيمەكتە . كىرائۇسي ، چارپېنتىر قاتارلىقلار «خەننامە»
ئۇسۇنلار «كۆك كۆز ، قوڭۇر چاچ» ئىدى دېگەن مەلۇمات
ئاساسلىنىپ ، ئۇلارنى كاۋكاز تىپىدىكى ئاق جىنىس خەلق بول
كېرەك دەپ پەرەز قىلىشماقتا . «خەننامە ، غەربىي يۇر
تەزكىرىسى»دە ئۇسۇنلار ئۇلۇغ ياۋچىلار بىلەن بىللە دۇنخۇا
(داش ئاتا) ئەتراپىدا ياشىغان دەپ يېزىلغان . شۇ كىتابنى
«هۇنلار تەزكىرىسى» قىسمىدا ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر دەۋرى
ئۇسۇنلار گۇاجۇ (دۇنخۇاڭ)دا ياشىغان دەپ تەكىتلەنگەن
ئۇسۇنلارنىڭ بىر قىسمى كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كانگىيە
ئوغۇز ۋە ئۇيغۇر توركىلىرىگە سىڭىپ كەتتى . بىر قىسمى
كاڭگەيسەن تاغلىرى بىلەن كىنتى تاغلىرى ئارىسىدىن ، ئورخۇن
ۋە تورا دەريالىرى ساھىلىدىن جەنۇبىي ئالتايغا يۆتكەلگەن
كەرەي ، نايمان ۋە باشقا قەبىلىلەر بىلەن قوشۇلۇپ هازىرقى قازاق
مىللىتىنىڭ ئېتنىك مەنبەلىرىدىن بىرىگە ئايلاندى .

ياۋچىلار «خەننامە»دە كۆرسىتىلگەن «ئورا كۆزلۈك ، بومبا
ساقاللىق ، ئاق يوزلۈك» غەربىي يۇرت تىپىدىكى خەلق ئىدى .
بەزىلەر ياۋچى ـ توخارلارنى ئۇلارنىڭ «توخرى» دەپ ئاتىلىشىغا
قاراپ «تۇغلى» ئىبارىسىگە ۋە ئۇنى دىڭلىڭ ـــ «تۇغلۇق»
ئىبارىسىگە باغلايدۇ . ياۋچىلارنىمۇ ئاندرونوپ ـــ ئارىيان
تىپىدىكى خەلق دېگەن كۆز قاراش هېلىمۇ ئۈستۈنلۈككە ئىگە .
كۇشان ـــ ئۇلۇغ ياۋچى ئىمپېرىيىسىنىڭ ئالتۇن ئاقچىلىرىدا
ئىپادىلەنگەن كۇشان خانلىرىنىڭ تۇسىگە قاراپ گاردىنېر ۋە

كېيىنلار كۇشانلارنى «تۈرك قىياپەتلىك كاۋكاز تىپىدىكى
خەلق» دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرۈشتى . لېكوك تۇرپان
يارغول قەدىمكى شەهىرىدە ساقلىنىپ قالغان بۇددا تام
رەسىملىرىگە قاراپ ئۇنىڭدا «كۆكۈش كۆزلۈك ، ئاق يۈزلۈك»
كىشىلەر تەسۋىرلەنگەن ، دېگەنىدى .

بېرنىشتام ياۋچىلار بىلەن ئۇيغۇر ـ ئوغۇزلارنى بىر خەلق
دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرىدۇ . ئۇ تۈركمەنلەر ۋە
قىرغىزلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئائىت ماقالىلىرىدە
تۈركمەنلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى مەسىلىسىنى ئۇيغۇر ـ ئوغۇزلار
بىر مىللىي ئېتنىك گەۋدە دېگەن قاراش ئاساسىدا ئىزاهلىغان .
ئۇ كاۋكاز قەدىمكى قەبرىلىرىدىن تېپىلغان هۇن ئادەم
سۆڭىكىنىڭ تۈركمەنلەرگە يېقىنلىقىنى ، هۇنلاردا باش سۆڭىكىنى
كىچىكىدە زاكىلاپ ئۆزگەرتىش ئادىتىنىڭ بارلىقىنى ، مۇنداق
ئادىتى بولمىغان ئۇيغۇرلار كېيىنچە بۇ ئادەتنى قوبۇل
قىلغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ . بېرنىشتام تۈركمەنلەر ـــ
ئوغۇزلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى ياۋچىلار ۋە ساكلارغا باغلايدۇ . ئۇ
تۈركمەن رىۋايەتلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئېپوسى «ئوغۇزنامە»
ئۈستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ ، جۇملىدىن
«سۇبنامە» 84 ـ جىلدىكى ئوغۇزلارغا ئائىت خاتىرىلەر بىلەن
Ⅷ ئەسىردىكى توخارچە هۆججەتلەرگە ئاساسلىنىپ ،
تۈركمەنلەرنىڭ كونا يۇرتلىرى ئىسسىقكۆل بويىدا بولغانلىقى ،
تۈركمەنلەر بىلەن ئۇيغۇرلاردا ئورتاق ئىسىم ۋە ئورتاق خان ـــ
ئوغۇزخان بولغانلىقىنى بايان قىلىدۇ . بېرنىشتام تۈركمەنلەرنىڭ
بىۋاستە ئاتا ـ بوۋىسى تۈركلەشكەن ئۇيغۇر ـ ئوغۇزلار دېگەن
پىكىرگە كېلىدۇ . بېرنىشتام ئوغۇزخان ئوبرازىنى باتۇر
تەڭرىقۇت ۋاقتىدىمۇ مەۋجۇت بولغان قەدىمكى ئوبراز ئىدى ، دەپ
كۆرسەتسە ، تولستوف «ئوغۇز شەهەرلىرى» دېگەن ماقالىسىدە
سىر دەريا بويىدا ئوغۇزلار هۇن ـــ ياۋچىلار زامانلىرىدا

(مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى Ⅲ — Ⅳ ئەسىرلەر) پەيدا بولغان دە كۆرسىتىدۇ.

شۇنى تەكىتلەش كېرەككى، ئورخۇن - يەنسەي ئابىدىلىر ئۇيغۇر - ئوغۇز تىل گۇرۇپپىسى لەھجىسىدە يېزىلغان كۆكتۈرك خانلىرى ھەشەمەتلىك شەھەر - قەلئە مەدەنىيىت مۇھىتىدا تۇرغان زامانلىرىدا ئۇيغۇر - ئوغۇز تىلىنى خانلىق تىلى قىلغان. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار سەلتەنەت سۈرگەن ۋاقىتلاردىمۇ ئەھۋال مۇشۇنداق ئىدى. مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق تىل خەزىنە كىتابىنىمۇ ئاساسلىقى ئۇيغۇر — ئوغۇز — تۈركمەن تىللىرىنى سېلىشتۇرۇپ يازغان. «ئوغۇزنامە» «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۇل ھاقايىق» داستانلىرىمۇ ئوخشىمىغان دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر - ئوغۇز تىلى بويىچە، باشقىچە ئېيتقاندا ئۇيغۇر - قارلۇق تىلى بويىچە يېزىلغان. بىر تەگرىتاغلىرى ئېتەكلىرىدىكى قەدىمكى قەبىلىلەر ئارىسىدا ئۇيغۇر — ئوغۇز — قارلۇق ئېتنىك ناملىرىنىڭ بىردەكلىكىنى كۆرىمىز. يوتكۇل چاغاتاي دەۋرى ئەدەبىياتى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى تەرەققىياتىنىڭ بىر دەۋرىنى تەشكىل قىلدى. بۇ دەۋردە ئالتۇن ئوردا تۈركىي ئەدەبىياتىدىمۇ «ئۇيغۇرىزىم» (سامايلوۋىچ سۆزى) ئۈستۈنلۈكنى ئالغان بولۇپ، مۇھەممەت خارەزمىنىڭ «مۇھەببەتنامە» داستانى، رابغۇزىنىڭ «قىسسەسۇل ئەنبىيا» نەزمە - نەسرى ئەسىرى، ئەھمەد يەسسەۋىنىڭ «ھېكمەتنامە» ناملىق ئەسىرى ئۇنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن. موڭغۇل خانلىرى ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىغا ھېرىسمەن بولغانىدى. بۇنىڭ ئاقىۋىتى سۈپىتىدە بىر قىسىم موڭغۇل ئەۋلادلىرى تۈركلىشىپ كەتتى. تۈركلەشمىگەن موڭغۇللار تاكى كەلگۈ موڭغۇل يايلاقلىرىغىچە ئۇيغۇر يېزىقىنى قوبۇل قىلىشتى.

تېلى بىلەن تۆلۆس ئىبارىسىنىڭ بىر ياكى بىر ئەمەسلىكى

ھېلىمۇ ئېنىقلانمىغان بىر سىر. رادلوف ۋە يامسۇنلار ئۇنى بىر دېسە، بارتولد ۋە مىلىئورانسكي مۇنداق دېيىشتىن شۇبھىلىنىدىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. ما چاڭشۇ «كۆكتۈركلەر ۋە كۆكتۈرك خانلىقى» ناملىق كىتابىدا: «دىڭلىڭ، سۇلى (敕勒)، ئېگىز هارۋىلىقلار، تېلىلار دېگەن ناملار بىر نەرسىنى كۆرسىتىدۇ» دەيدۇ. «سۇينامە، پېيجۇ (裴矩) تەزكىرىسى» دا ئېگىز هارۋىلىقلار دۆلىتى «تېلى دۆلىتى» دەپ ئېلىنغان. ئورخۇن ئابىدىلىرىدە «تېلېس» سۆزى ئىشلىتىلگەن.

ھازىرقى ئۆزبېك مىللىتىنىڭ ئېتنىك نامى موڭغۇل نەسەبىدىن بولغان ئۆزبېك خاننىڭ نەۋرىسى مۇھەممەت شەيبانىخان باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم قوراللىق دەشتى قىپچاق ئۆزبېكخان قوۋمىنىڭ ماۋەرائۇننەھر ۋە شىمالىي خوراساننى ئىستېلا قىلىشى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، ئۆزبېك مىللىتىنىڭ ئېتنىك گەۋدىسى يەنىلا قىسمەن سوغدى - توخار، ئاساسەن ئوغۇز — تۈركىي خەلققە مەنسۇپ ئىكەنلىكى، ئۇلارنىڭ تىلى ئۇيغۇر - ئوغۇز تىلى گۇرۇپپىسىغا تەئەللۇق ئىكەنلىكى، ئۇلارنىڭ تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن يېقىنلىقى روشەن. ئەگەر كېيىنكى زامانلاردا يەتتە سۇ ۋە قىپچاق دالاسىدىكى قىپچاق تىللىرى موڭغۇل ۋە ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ تەسىرىگە كۆپ قېتىم ئۇچرىغان بولسا، ئۆزبېكخان قىپچاقلىرى ئېتنىك جەھەتتە پۈتۈنلەي يەرلىك «كونا ئۆزبېك» دەپ ئاتىلىدىغان ئۇيغۇر - ئوغۇز تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرگە سىڭىپ كەتتى. دەرۋەقە، مۇستەقىل ئۆزبېك خانلىقى ۋە قازاق خانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى، خۇددى ۋىلادىمىرزوف ئېيتقاندەك چىڭگىزخان ئىستېلاسىدىن كېيىنكى ھادىسە بولدى.

شۇ نەرسىنى تەكىتلەش ھاجەتكى، قىپچاق ۋە ئۇيغۇر - ئوغۇز تىللىرىلا ئەمەس، ئۇلارنىڭ ئېتنىك گەۋدىسى ھېچقانداق ئەزەلىيلىككە ئىگە ئەمەس. ئۇ تارىخىي يوسۇندا ئۆزگىرىپ

بارغان كۆپ قاتلاملىق ئۇزاق جەريانىنىڭ مەھسۇلى . ب
خەلقلەرنىڭ ئاساسىي ئورتاقلىقىنى ، قىسمەن پەرقلىرىنى
مۇنداق ئورتاقلىق ۋە پەرقلەرنىڭ ئۆتمۈشتىكى ۋە ھازىرق
ئەھۋالىنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق كېرەك . مىللەتلە
تارىخى ، بولۇپمۇ قېرىنداش مىللەتلەر تارىخى ئۆزگەرمەس
قېلىپتىن چىققان خىش بولماستىن ، بەلكى ھەمىشە ئارىلىش
تۇرىدىغان كۆپ قاتلاملىق تارىخىي ئېقىندىن ئىبارەت .

ئۈچىنچى باب

تۇران تارىخىغا ئائىت رىۋايەتلەر ۋە ھېكايەتلەر

1 . «ئالتۇنباش بۆرە» سىمۋولى ۋە «ئوغۇزنامە» ئېپوسى

قەدىمكى تارىخ تەتقىقاتىدا خەلق فولكلورى ، ئەپسانە ، رىۋايەت ، قەھرىمانلىق ئېپوسى ، جۈملىدىن ئىپتىدائىي ئېتىقاد ، قىيا رەسىملىرى ، ئانتروپولوگىيىلىك تەتقىقاتلار ، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلارنىڭ رولى چوڭ . ئېيتىش كېرەككى ، قەدىمكى خەلق فولكلور خەزىنىسى ئەپسانە ، ئاساسسىز دەپ قارىلىپ ھازىرغىچە چەتكە قېقىلىپ كەلدى . ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى ، تارىخ بىرىنچىدىن خەلقنىڭ تارىخى ، تارىخ خەلق ياراتقان مەدەنىيەت شەكىللىرىنىڭ ئۆچۈر تارىخى ، بۇنداق فولكلور مەدەنىيىتى خەلق تارىخىنىڭ مەلۇم قىسمىنى يورۇتۇپ بېرەلەيدۇ . ئىككىنچىدىن ، تارىخ بىز مۆلچەرلىگەندىن تېخىمۇ قەدىمى ، تېخىمۇ ھەرىكەتچان بولۇپ ، ھەممىنى ئارخېئولوگىيىلىك ۋە يازما مەنبە بويىچە ھەل قىلىپ كەتكىلى بولمايدۇ .

ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ قېرىنداشلىرى تارىخىغا ئائىت رىۋايەت ۋە ھېكايەتلەر سانسكرىت (براخمان ، بۇددا) فولكلورى ، ئىران

فولكلورى، يەرلىك خەلقلەر فولكلورىدا ساقلانغاندىن باشقا گرېك ۋە جۇڭگو ئاپتورلىرى ئەسەرلىرىدە قىسمەن ساقلانغان. بۆرە ئەپسانىسى ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى تىپىك ئەپسانىدۇر.

جۇڭگو يىلنامىلىرىدە مەركىزىي ئاسىيا تۈركىي خەلقلىرىنىڭ ئالتۇنباشلىق بۆرە، كۆك بۆرە ۋە بۆرىگە ياتلىق قىلىنغان مەلىكە توغرىسىدىكى قەدىمكى ئەپسانىلىرى خاتىرىگە ئېلىنغان. بۇ ئەپسانىلەر بايقال كۆلى، يەنسەي ۋادىسى، ئالتاي ۋە تەڭرىتاغلىرى، خېشى كارىدورى، تارىم — تەكلىماكان بويلىرى، پەرغانە - چۇ ۋادىلىرى، يەتتە سۇ رايونىدا بۆرە توتېمىنىڭ تارىخىي ئورتاقلىقىنى قىسمەن ئىپادىلەپ بېرىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە: جۇ موۋاڭ (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى X ئەسىرلەردە) شىمالدىكى چۈەن رۇڭ (犬戎) قەبىلىلىرىگە يۈرۈش قىلغاندا تۆت ئاق بۆرە ئېلىپ قايتقانمىش. بۇ ئېھتىمال بۆرە باشلىق قەبىلە تۇغلىرىنى ئولجا ئالغانلىق بولسا كېرەك.

«جۇنامە. كۆكتۈرك تەزكىرىسى»دە بۆرە توتېمى توغرىسىدا مۇنداق رىۋايەت ساقلانغان: كۆكتۈركلەرنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ھۇنلارنىڭ شىمالىدىكى سۇ ئېلى (索国)دا ياشىغان بولۇپ، قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ ئىسمى ئاپاڭبۇ (阿谤步) دېگەن كىشى ئىكەن. ئۇنىڭ ئاغا - ئىنىلىرى ئون يەتتە كىشى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بۆرىدىن تۇغۇلغان ئىجىنىشتۇ (伊质泥师都) دېگەن بىرى بار ئىكەن. ئاپاڭبۇ ئەقىلسىزلىقىدىن ئېلىنى يوقىتىپتۇ. ئىجىنىشتۇ زېرەك بولۇپ، ئۇ ھاۋاغا ھۆرۈپ يامغۇر بىلەن بوران پەيدا قىلالايدىكەن. ئۇ ياز تەڭرىسى ۋە قىش تەڭرىسىنىڭ ئىككى قىزىغا ئۆيلىنىپ تۆت ئوغۇللۇق بوپتۇ. ئوغۇللارنىڭ بىرى ئاق تۇرنىغا (白鸿) ئايلىنىپ كېتىپتۇ. يەنە بىرى ئاقايان دەرياسى (阿辅水) بىلەن قاما دەرياسىنىڭ (剑水) ئارىلىقىدا دۆلەت قۇرۇپ قىرغىز (契骨) دەپ نام ئاپتۇ. ئوغۇللارنىڭ يەنە بىرى زىئاگىل (处折水) دەرياسىنىڭ

بويىدا دۆلەت قۇرۇپتۇ. ئوغۇللارنىڭ ئەڭ چوڭى نادىلو (讷都六) دېگەن بولۇپ، جەنسىكۆكەش (跋斯处折施山) تېغىدا جايلىشىپتۇ. كېيىنچە چوڭ ئوغۇل خوجا سايلىنىپ قالغانلىرى ئۇنىڭغا بويسۇنۇپتۇ، ئۇلار ئۆزلىرىنى «كۆكتۈرك» دەپ ئاتىشىپتۇ.

چىلوشىنكوف «قازاق - قىرغىز تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە سىبىرىيە خەلقلىرى ئارىسىغا تارقالغان مۇنداق بىر ئەپسانىنى تىلغا ئالغان بولۇپ، بۇ يۇقىرىدىكى ئەپسانىگە يېقىنلىقى بىلەن خاراكتېرلىكتۇر: قەدىمكى زاماندا سىدۇخان دېگەن كىشى بولۇپ ئاسمانخان قىزىغا ئۆيلىنىپ تۆت ئوغۇل كۆرگەن. ئۇلارنىڭ بىرى ئاقغازخان بولۇپ ئالتاينىڭ شىمالىدىكى ئابۇ (ئوب — ئاپتور) دەرياسى بىلەن گەن (خېم، يەنسەي — ئاپتور) دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا يۇرت سورىغان. ئۇنىڭ ئېلى خاكاس ئىدى. يەنە بىرى قارا ساقال (黑胡) بولۇپ ئاقخا دەرياسى بىلەن يەنسەي دەرياسى ئارىلىقىدا خان بولغان. يەنە بىرىنىڭ ئىسمى شۇبىسى بولۇپ چۇ دەرياسى ساھىلىدا خان بولغان. يەنە بىرىنىڭ ئىسمى نادىلوش بولۇپ چۇ دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىدا خان بولغان. ئۇ كۈچىيىپ باشقىلىرىنى بويسۇندۇرۇپ چوڭ خان بولغان ۋە نامىنى «تۈرك» دەپ ئاتىغان.

روشەنكى بۇ ئىككى مەنبەدە بىر رىۋايەت سۆزلەنگەن.

«جۇنامە. كۆكتۈرك تەزكىرىسى»دە بۆرە توتېمى يەنە مۇنداقمۇ ھېكايە قىلىنىدۇ: ھۇنلارنىڭ بىر تۈرى بولغان كۆكتۈركلەرنىڭ ئۇرۇق نامى ئاسىنا بولۇپ، ئۇلار قوشنا قەبىلىلەر بىلەن بولغان جەڭدە يېڭىلىپ، پۈتۈن نەسلى قۇرۇپ كەتكەنىدى. پەقەت ئارىدا ئون ياشلىق بىر ئوغۇل بالىلا ئامان قالغان. غالىب قەبىلە قوشۇنلىرى بۇ بالىنى سەبىي كۆرۈپ ئۆلتۈرۈۋەتمەي پۇت - قولىنى كېسىۋېتىپتۇ، ھەمدە بىر ئۆستەڭ چۆپلۈككە تاشلىۋېتىپتۇ. ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي بالىنىڭ

يېنىدا بىر چىشى بۆرە پەيدا بولۇپ، بالىنى گۆش يەتكۈزۈپ بېرىپ بېقىشقا كىرىشىپتۇ. بۆرە بۇ بالىدىن ھامىلىدار بولۇپ قاپتۇ. ھېلىقى غالىب ئەلنىڭ خانى يوقىتىلغان خەلقتىن بىر بالىنىڭ ئامان قالغانلىقىنى ئاڭلاپ ئادەم ئەۋەتىپ بالىنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇپتۇ. بالىنى ئۆلتۈرگەنلەر يېنىدا ياتقان بۆرىنىمۇ ئۆلتۈرمەك بولغاندا، بۆرە قوچۇ دۆلىتىنىڭ شىمالىدىكى تاغقا قېچىپ يوشۇرۇنۇپتۇ. بۆرە ئون ئوغۇل تۇغۇپتۇ. ئوغۇللار چوڭىيىپ سىرتتىن ئۆيلىنىپ كۆپىيىپتۇ. ئۇلارنىڭ بىرىنىڭ نامى ئاسىنا ئىكەن.

بۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان يەنە بىر ئەپسانە بەن گۇنىڭ «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە بايان قىلىنىدۇ. بۇ ئۇيسۇن خانى كۈنمىنىڭ (昆莫) بۆرە تەرىپىدىن ئاسرىلىپ قالغانلىقى توغرىسىدىكى ئەپسانە بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق:

توخار (ياۋچى)لار چىلىيەنشەن — دەشتئاتا (دۇنخۇاڭ) ئارىلىقىدا ياشىغان چاغلىرىدا قوشنا قېرىنداش ئەل ئۇيسۇن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ ناندۇ ھېكىنى ئۆلتۈرۈپ، زېمىنىنى بېسىۋالىدۇ. ئۇيسۇنلار ئىلى ۋادىسىغا كۆچىدۇ. بۇ چاغدا ناندۇنىڭ ئوغلى كۈنمى بوۋاق بولۇپ، چۆلدە ئىگە ـ چاقىسىز قالغانىدى. ھۇن تەڭرىقۇتى چۆلدە بىر بوۋاقنى چىشى بۆرە ئېمىتىپ بېقىۋاتقانلىقىنى، ئەتراپىدا قۇشلار گۆش يەتكۈزۈپ بېرىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ سېھىرلىك بىلىپ، ياخشى كۆرۈپ بۇ بوۋاقنى بېقىۋالىدۇ. كۈنمى چوڭ بولغاندىن كېيىن ئەھۋالنى چۈشىنىدۇ ۋە ئاتىسىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن ھۇن قوشۇنلىرىنىڭ ياۋچىلارغا قارشى يۈرۈشىگە قاتنىشىدۇ. بۇ چاغدا ياۋچىلارمۇ ئىلى ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلگەنىدى. كۈنمى ياۋچى خانىنىڭ بېشىنى ئېلىپ باش سۆڭىكىدىن شاراپ ئىچىدىغان جام ياساتقان ۋە ياۋچىلارنى باكتىرىيە تەرەپكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغان.

بۆرە سىمۇۋولىغا بېغىشلانغان ئەپسانىلەرنىڭ بىر ۋارىيانتى ئوبۇلغازى باھادىرخاننىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە مۇنداق تىلغا ئېلىنغان: ئۇيغۇرلار بىر ئورۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، بىر تاغنىڭ قاپتىلىدا قامىلىپ ھالاكەت خەۋپىگە دۇچ كەپتۇ. مۇشۇ ھالەتتە تۇرغاندا بىر بۆرە پەيدا بولۇپ تاغقا قاراپ مېڭىپتۇ. ئۇيغۇرلار بۆرىنىڭ كەينىدىن مېڭىپ بىر غارغا كىرىپتۇ. ئۇزۇن غارنىڭ نېرىقى چېتىدىن ئوتلار يەلپۈنۈپ تۇرغان بىر يايلاققا چىقىپتۇ. بۆرە ھالاكەتتىن قۇتقۇزغانلىقى ئۈچۈن ئۇيغۇرلار بۆرىنى ئىلاھىي ھايۋان ھېسابلاپ ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلەن سېغىنىدىغان بوپتۇ.

جۇڭگونىڭ «جۇنامە»، «سۈينامە» ۋە «تاڭنامە» قاتارلىق يىلنامىلىرىدە تۈرك — ئۇيغۇر خانلىقلىرى ئالتۇنباش بۆرە[1] بەلگە قىلىنغان بايراقنى خادىغا چىقىرىپ، ئۇنىڭ يېنىغا قاراۋۇل قويىدىغانلىقى ھەققىدە خاتىرىلەنگەن. «جۇنامە» 50 ـ جىلد، «سۈينامە» 84 ـ جىلدلاردا بۇنى «ئەسلىنى ئۇنتۇپ قالماسلىق بېشارىتى» دەپ ئىزاھلانغان.

بىز ئۇيغۇرلاردا ئوغۇل تۇغۇلسا «بۆرە» دەپ ئىشارەت قىلىنىدىغانلىقىنى، بۆرە تويۇقىسىنى تۇمار ئورنىدا ئىشلىتىدىغانلىقىنى بىلىمىز.

تۇرغۇن ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىن بۆرە ئوبرازى تېپىلغان. 1969 — 1970 ـ يىللىرى ئالما ئاتا يېنىدىكى ئېسكى قورغاندىن تېپىلغان مىلادىيىدىن بەش ئەسىر ئىلگىرىكى ئالتۇن كىيىمنىڭ ياقا ـ ئېتەكلىرىگە، كەمەرلىرىگە بۆرە بېشى توقا قىلىنغان. كۆلتېكىن ئابىدە تېشى ئۈستىگە بۆرە بېشى نەقىشى چېكىلگەن. مەن بارىكۆلدىكى بىر قەدىمكى قەبرىگە دەپنە قىلىنغان كىشىنىڭ باش تەرىپىگە بۆرە بېشى بەللە

[1] بۆرە دېگەن سۆز خەنزۇ مەنبەلىرىدە يەنە «附离» دەپمۇ يېزىلغان.

كۆمۈلگەنلىكىنى كۆردۈم. تاجىكىستاننىڭ قەلئەئى كاخكا تېمىغا ئىككى ئوغۇلنى ئېمىتىۋاتقان چىشى بۆرە تەسۋىرى سىزىلغان.[1] روسىيە ئارخېئولوگلىرى موڭغۇلىيەدىن بىر ئىبادەتخانا خارابىسىنى قېزىپ تاپقان كەمەر توقىمىسىغا بىر ئا بۆرىنى تۆت تۈرك ئوغۇل ئېمىپ تۇرغانلىقى چېكىلگەن. 1955 - يىلى موڭغۇلىيە خاڭگاي ئۆلكىسىدىن بىر ئابىدە تېپىلغان. ئۇنىڭ ئانا بۆرىنى ئېمىپ تۇرغان بالا شەكلى چۈشۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر نوقۇل بۆرىگىلا ئەمەس، يەنە باشقا نەرسىلەرگە — لاچىن — شۇڭقارغىمۇ سېغىنغان. شۇنىڭدەك، بۆرە توتېمى ئۇيغۇر — تۈركىي خەلقلەردىن باشقا خەلقلەرگىمۇ ئېتىقاد ئالامىتى بولغان. بىز قەدىمكى نېمىسلار (گېرمان قەبىلىلىرى)نىڭ ئەپسانىۋى قەھرىمانى كىتلىپخنىڭ ئۆزى ئېمىپ چوڭ بولغان ئانا بۆرە قامىلىسىدە ئۆزىنى «بۆرە كىتلىپ» دەپ ئاتىغانلىقىنى، سوغدىلارنىڭ «ۋىرك»، پارسلارنىڭ «ۋىركانە»، ئۇدۇن - ساكلىرىنىڭ «بىرگە» دېگەن ئىبارىلىرى «ئاۋېستا»دا «ۋېھركا» دەپ ئېلىنغانلىقىنى كۆرىمىز. سلاۋيان خەلقى «ۋولك»، ئانگلو - ساكسونلار «ۋولق» دەپ ئادەتلەنگەن «بۆرە» سۆزى قەدىمكى رىم ئەپسانىلىرىدىكى بۆرىنى ئېمىپ چوڭ بولغان قوشكېزەكلەر — رومۇلۇس بىلەن رېمۇس رىۋايىتى رىملىقلارنىڭ ئانا بۆرىگە بولغان ئېتىقادىنى ئىسپاتلايدۇ. ئىندىئانلاردا خېلى نۇرغۇن قەبىلىنىڭ بۆرە توتېمى بولغانلىقى بۇ خىل ھادىسىنىڭ يىراق كونا تاش قوراللار دەۋرىدىكى گېنېئالوگىيىلىك ئاساسلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

ئەلۋەتتە، بۆرە ھەرقايسى دەۋرلەردە پەرقلىق ئېتىقاد سىمۋولى قىلىنغان. ئۇ يالغۇز شەپقەتلىك ئانا بولۇپ قالماي،

[1] ك. بوگاپىسكوۋا، ل. رېمپىل: «ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئىتىنىڭ ئوچېركلىرى»، موسكۋا، 1982 - يىل رۇسچە نەشرى، 138 - بەتكە قاراڭ.

يەنە جەڭ مۇئەككىلى ھېسابلانغان. ئاشخابات يېنىدىكى قەدىمكى قارقىيە (ئارشاك) تام رەسىملىرىنىڭ بىرىدە ئاتلىق قۇياش ئىلاھى -- مەرگەن تەڭرى ئوقيا ئېتىپ، نۇر چېچىپ كېتىۋاتقان ئالدىدىكى قېچىپ كېتىۋاتقان بۇغا، كېيىك قاتارلىق ھايۋانلار ئارىسىدا قارا بۆرە ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن بىر كۆرۈنۈش بار.

يىغىنچاقلىغاندا، بۆرە توغرىسىدىكى مەنبەلەر ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى بىر توتېمى بولۇپ، ئۇ كۆك تەڭرىنىڭ زېرەك ۋەكىلى، جەڭ مۇئەككىلى، خەلق قىسمەتلىرىنىڭ خاتىرىسى، نەسەپ تامغىسى، ئىجادىيەت بېشارىتى، شەپقەت سىمۋولى، ئۈمىد ئالامىتى قىلىنغان. مۇنداق ئىلاھلاشقان سىمۋول ئانا ئۇرۇقى جامائەسى يىمىرىلگەن، ئاتا ئۇرۇقى ھوقۇقچىلىقى ۋە ھەتتا سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر شەكىللەنگەن دەۋرلەردىمۇ يەنىلا «ئەسلىنى ئۇنتۇماسلىق» ئالامىتى بولۇپ قېلىۋەرگەن.

بۆرە سىمۋولى «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا تېپىك ئىپادىسىنى تاپقان.

* * *

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ھەققىدىكى ئەڭ قەدىمكى ئېپوسلار ئىچىدە ھازىرغىچە ئىخچام شەكىلدە يېتىپ كېلەلىگىنى شۈبھىسىز «ئوغۇزنامە»دىن ئىبارەت. بېرنىشتام بۇ ئېپوسنى ھون خانلىقىنىڭ ئىككىنچى مەشھۇر خاقانى باتۇر تەڭرىقۇت زامانىدىمۇ مەۋجۇت ئىدى، دەپ ئۇنىڭ قەدىمىيلىكىنى تەكىتلەيدۇ.

«ئوغۇزنامە»نىڭ ئىلىم دۇنياسىدا ئوخشىمىغان دەۋرلەردە قەلەمگە ئېلىنغان (يازما ئەدەبىيات شەكلىگە كىرگۈزۈلگەن) بىر قانچە خىل نۇسخىلىرى مەۋجۇت. XIV ئەسىردە ياشىغان ئىران

XV ، تارىخچىسى راشىدىن «جامىئۇلتاۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدە ، ئەسىردە ياشىغان ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخچىسى مىرخەند «رەۋزە تۇسسافا» ناملىق ئەسىرىدە ، XVI ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر تارىخچىسى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان «تارىخى رەشىدى» ناملىق ئەسىرىدە ، XVII ئەسىردە ياشىغان ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخچىسى ۋە خىۋە خانى ئوبۇلغازى باھادىرخان «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە «ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ پراگمېنتلىرىنى يېزىپ قالدۇرۇشقانىدى . 1669 - يىلى يېزىلغان «شەجەرەئى تۈرك»دىكى «ئوغۇزنامە» تېكىستى ئۆزىدىن ئىلگىرىكى بىر قانچە نۇسخا تېكىستلەر ئاساسىدا ئاپتور تىلى بويىچە ھېكايە قىلىنغان ئەڭ ياخشى نۇسخا بولغانلىقى ئۈچۈن 1815 - يىلى نېمىس ئالىمى دىيتس بۇ تېكىستنى نېمىسچىگە تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلدى . 1890 - يىلى ۋ . ۋ . رادلوف بۇ ئەسەرنىڭ فوتو سۈرەتلىك نۇسخىسىنى ئېلان قىلدى . 1912 - يىلى ئەخمەد زەكى ۋەلىدى توغان ، 1928 - يىلى رىزانۇر بۇ ئەسەرنىڭ تۈركچە نۇسخىسىنى ئىشلەپ چىقتى . ئالچە ئۆتمەي «ئوغۇزنامە»نىڭ كونا ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېخىمۇ قەدىمكى نۇسخىسى پ . پېلىئوت (P. Pelliot) تەرىپىدىن تۇرپاندىن تېپىلدى . ئەڭ كېچىككەندىمۇ ئارسلانخان — ئىدىقۇت زامانىدا XIII ئەسىردە كۆچۈرۈلگەنلىكى پەرەز قىلىنغان بۇ نۇسخا 21 ۋاراق 42 بەتلىك ھەجىم بىلەن پارىژ مىللەتلەر كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا . بۇ نۇسخا خۇددى تۇرپاندىن تېپىلغان «ئالتۇن يارۇق» ، توختام - ۋەسىقىلەر ، «تۇرپان تېكىستلىرى» تەركىبىگە كىرگۈزۈلگەن باشقا قوليازمىلاردەك ئىسلام مەدەنىيىتى تەسىرىدىن ناھايىتى ئىلگىرىلا كۆچۈرۈلگەنلىكى بىلەن باشقا نۇسخىلاردىن زور پەرقلىنىدۇ . پېللىئوت 1930 - يىلى بۇ نۇسخىنى ترانسكرىپسىيىلەشتۈرۈپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن ، بۇ ھەقتە 1932 - يىلى ۋ . بانگ (W. Bang) ۋە رەشىد

رەھمەتى ئارات (Rashid Rachmati Arat) خاس ئەسەرلەر يازدى . بۇ نۇسخا فرانسۇزچە ، ئىنگلىزچە ، رۇسچە ، تۈركچە تەرجىمە نۇسخىلىرىدا ئېلان قىلىندى . 1959 - يىلى ئا . م . شىرباك «ئوغۇزنامە»نىڭ سلاۋيانچە يېزىقتىكى ترانسكرىپسىيىسىنى ئىشلەپ چىقتى . ئۇنىڭغا رۇسچە تەرجىمىسىمۇ ئىلاۋە قىلىنغانىدى .

شۇنى ئىزاھلاش كېرەككى ، تۇرپاندىن تېپىلغان كونا ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە» ئېپوسى بىلەن ئوبۇلغازى باھادىرخان تەرىپىدىن بېرىلگەن «ئوغۇزنامە» ئېپوسى تىل ۋە ۋەقەنىڭ تارىخىي ئالامەتلىرى جەھەتتە كۆپ پەرقلىنىدۇ . ئوبۇلغازى باھادىرخان «ئوغۇزنامە»نى ئىسلام شارائىتىغا ، ئۇنىڭ تىل ئۇسلۇبىنى ئۆزى ياشىغان دەۋر كىتابخانلىرىغا لايىقلاشتۇرغانلىقى ئۈچۈن پېللىئوت نۇسخىسىدىن كۆپ سۇنئىيدۇر . بۇ ھال بىزگە ، پېللىئوت نۇسخىسى «ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ تۇنجى ياكى ئەڭ قەدىمكى نۇسخىسى ئەمەسلىكىنى مۆلچەرلىشىمىزگە ، ئۇنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى شەكلىدە ئۇزاق زامانلار ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەندىن كېيىن ، بىر قانچە خىل ھېكايەت شەكلىدە يېزىققا ئېلىنغانلىقىنى مۆلچەرلىشىمىزگە ، بۇ نۇسخىنىڭ شۇ خىل يېزىق نۇسخىلىرىدىن كۆچۈرۈلگەن بىر نۇسخا ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلىشىمىزگە پاكىت بولۇپ بېرىدۇ .

كونا ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق :

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئاي قاغاننىڭ كۆزى يورۇپ ئوغۇل تۇغدى . ئوغۇل ئانا كۆكسىدىن بىر يۇتۇم ئوغۇز سۈتىنى شوراپ ، ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئەممىدى . زۇۋانغا كېلىپ ئۆملىدى . مېڭىپ - يۈرۈپ يىگىت بولدى . بۇ يەردە بىر زور ئورمان بولۇپ نۇرغۇن دەرەخ (مورەن)لار ، ئېقىنلار (ئۆگۈز) بار ئىدى . ھەر خىل ھايۋان ۋە قۇشلار ياشايتتى . بىر كۈنى ئوغۇز قاغان ئاسماندىن

(كۆكتون) چۈشكەن نۇر (يارۇق)نى كۆردى . نۇر ئىچىدە ب قىز تۇراتتى . قىزنىڭ يۈزىدە يالقۇن چىقىرىپ تۇرغا (ئاتەشلۇق) بىر مېڭى بار ئىدى . ئۇ قۇتۇپ يۇلتۇزىغا (ئالتۇ قازۇق) ئوخشايتتى . قىزنىڭ گۈزەللىكىدىن (كۆرۈگلۈك كۆك تەڭرىسى كۈلەر ئىدى . ئوغۇز قاغان ئۇ قىزنى ئالدى . ق هامىلدار (تۆل ـ بوغاز) بولدى . ئۈچ ئوغۇل تۇغدى . بۇلار كۈن ، ئاي ، يۇلتۇز دېگەن ئات قويدى . ئوغۇز قاغان ئوۋ چىقىپ بىر كۆلنىڭ ئىچىدىكى بىر دەرەخنى (ياغاچنى) كۆردى دەرەخنىڭ قوۋۇزىقىدا بىر قىز بار ئىدى . ئوغۇزخان ئۇ قىزن ئالدى ، ئۇ ئۈچ ئوغۇل تۇغدى . ئوغۇزخان بۇلارغا كۆك ، تاغ دېڭىز (تەڭىز) دەپ ئات قويدى . ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزخان چوڭ (بەدۇك) توي قىلدى . ئەلگە يارلىق چىقاردى . قىرىق شىرە ، قىرىق ئورۇندۇق ياساتقۇزۇپ (چاپتۇرۇپ) ، تۈرلۈك ئاشلار ، سورمەلەر ، چوبيانلار ، قىمىزلار تەييارلاتتى . تويدى كېيىن (سوڭ) . ئوغۇزخان بەگلەرگە ، جامائەتكە (ئەل كۈنلەرگە) مۇنداق يارلىق قىلدى :

مەن سىلەرگە بولدۇم قاغان ،
ئالايلىڭ يا تاكى قالقان .
تامغا بىزگە بولسۇن بۇيان ،
كۆك بۆرە بولسۇنغىل ئۇران .
تۆمۈر (تەمۇر) نەيزە (يىدە)لەر بول ئورمان ،
ئاۋ يېرىدە يۈرسۇن قۇلان .
تاكى تالۇي (دېڭىز) تاكى مۇرەن ،
كۈن تۇغ بولغىل كۆك قورىقان (قورغان) .

ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزخان تۆت تەرەپكە (سارى) يارلىق چىقىرىپ ئەلچىلەر ئەۋەتتى ، ئۇنىڭدا : مەن ئۇيغۇرنىڭ قاغانى

بۇلامەن . يەرنىڭ تۆت بۇلۇڭىنىڭ قاغانى بولسام كېرەك تۇرۇر . . . » دېيىلگەن . ئوغۇزخانغا ئوڭ تەرەپتىن ئالتۇن قاغان ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە قىزىل ياقۇت سوۋغا قىلىپ بويسۇندى . سول (چوڭ) تەرەپتە (ياڭاقىدا) ئۇرۇم قاغان بولۇپ شەھەرلىرى (بالىق) كۆپ ، چېرىكلىرى كۆپ ئىدى . ئۇ بويسۇنمىدى (باقمادى) . ئوغۇزخان جەڭگە ئاتلاندى . قىرىق كۈندە مۇز تاغ ئېتىكىگە كەلدى . سەھەردە ئوغۇزخان تۇرغان قورغانغا (قۇرغان ، بارگاھ) بىر نۇر چۈشىدۇ . ئۇنىڭدىن كۆك تۈلۈكلۈك ، كۆك ياللۇق بەدۈك بىر ئەركەك بۆرە چىقىدۇ . بۆرە ئوغۇزخانغا سۆز قىلىدۇ . شۇ سۆز بويىچە يۈرۈش باشلىنىدۇ . بۆرە ئاتنىق قوشۇن بىلەن بىللە ماڭىدۇ . يولدا ئىتىل مۇرەن دېگەن بىر تالۇي (چوڭ دەريا) بار ئىدى . ئېتىل بويىدا ، قارا تاغ ئېتىكىدە ئۇرۇش باشلاندى . ئوق (ئوقيا) ، يىدە (نەيزە) ، قىلىچۋازلىق بولدى . ئىتىل قانغا بويالغاندا «ئوغۇزخان باستى . ئۇرۇم قاغان قاشتى » . ئۇرۇم قاغاننىڭ ئورس بىك ئىسىملىك ئىنىسى بار ئىدى . ئورس بىك ئوغلىنى تېرەن دەريا ئارىسىدا تاغ بېشىدىكى ياخشى بىر قەلئە (بالىق)نى مۇھاپىزەت قىلىشقا قويغان ئىدى . ئوغۇزخان قەلئەگە يۈرۈش قىلغاندا بۇ ئوغۇل نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش سوۋغا قىلىپ : «سەن مېنىڭ قاغانىم ، بۇ شەھەرنى ئاتام ماڭا ياخشى ساقلاشقا تاپشۇرغان ئىدى . بىزنىڭ بەختىمىز (قۇتىمىز) سىزنىڭ بەختىڭ ، مەن مەڭگۈلۈك دوستلۇقتىن چىقمايمەن » دېدى . ئوغۇزخان روھلاندى ۋە ئۇنىڭ شەھەرنى ياخشى ساقلىغانلىقى ۋە ھىممەتلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭغا «ساقلاپ» دەپ ئات قويىدۇ . ئىتىل چوڭ دەريا بولۇپ ، ئۇنىڭدىن ئۆتۈشتە قوشۇندا ئۇلۇغ ئوردۇ دېگەن بىر بەگ بار ئىدى . قابىلىيەتلىك ئىدى . ئۇ ياغاچلارنى كېسىپ سال ياساپ قوشۇننى ئۆتكۈزدى . ئوغۇزخان روھلىنىپ ئۇنى مۇشۇ يەرگە قىپچاق بېگى قىلىپ تەيىنلەپ كەتتى . يەنە كۆك توكلۈك ، كۆك

يالىلۇغ ئەركەك بۆرىنى كۆردى . بۆرىگە ئىز بېسىپ يۈرۈ
قىلدى . بىر كۈنى ئوغۇزخان ئامراق بولغان چوقۇرتەن ئايغ
قېچىپ كەتتى . بۇ جايدا ئۇلۇغ بىر تاغ بار ئىدى ، ئۈستىدە م
قاپلىنىپ تۇراتتى . بۇ تاغنى مۇز تاغ دېيىشەتتى . ئات مۇز تا
قاچقان ئىدى . ئوغۇزخاننىڭ جاپا - مۇشەققەتتىن (چالاڭ
بولاڭدان) قورقمايدىغان بىر قەھرىمان (قاغاز) چېرىكى ب
ئىدى . توققۇز كۈندە ئاتنى تۇتۇپ كەلدى . ئوغۇزخان روھلىنى
ئۇنىڭغا «قارلۇق» دېگەن ئاتنى (ئۇنۋاننى) بېرىپ ، ئۇنى
بەردىكى بەگلەرگە باشلىق قىلىپ قويۇپ كەتتى . يولدا ئىشىك
(تاغامى) ئالتۇندىن ، تۆڭلۈكى كۈمۈشتىن ، تاملىرى تۆمۈرد
ياسالغان بىر ئۆي كۆرۈندى . ئۆي قۇلۇپلاقلىق (قاپۇلۇغ
بولۇپ ، ئاچقۇچى يوق ئىدى . ئوغۇزخان تېمۇر دوقاغۇل نامل
چېرىكنى چاقىرىپ سەن مۇندا قېلىپ ، بۇ ئىشىكنى ئېچى
ماڭا خەۋەر قىل ، ئىسمىڭ «قال - ئاچ» بولسۇن دەپ ، يول
راۋان بولدى . جۇرجىت دېگەن ئەلگە كەلدى . جۇرجىت قاغا
ئوغۇز قاغانغا قارشى چىقتى . ئوغۇز قاغان ئۇنىڭ بېشىنى ئال
(كەستى) ، نۇرغۇن غەنىيمەتلەرگە (بارغۇ) ئىگە بولدى .
نەرسىلەرنى يۈكلىمەككە ئاتلار ئازلىق قىلدى . چېرىكلەر ئىچى
چوڭقۇر پىكىرلىك بىر بارماقلۇق يۇسۇن بىلىك دېگەن كىش
بار ئىدى . ئۇ بىر هارۋا (قاڭقا) چاپتى . ھەممە ئەجەبلەند
(شاشتى) ، يەنە نۇرغۇن هارۋىلار ياساتتى . بۇ هارۋىلار ماڭغان
«قاڭقا . . . قاڭقا» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپ تۇرغاچقا ئوغۇزخان
ئۇڭا «قاڭقا» دېگەن نام بەردى ، هارۋا ياسىغانلارغا «قاڭقالۇغ
(«شەجەرئى تۈرك»دە «قاڭقىلى» دېيىلگەن) دەپ نام بەردى
يەنە بۆرىنىڭ يول باشلىشى بىلەن سىندۇ ، تاڭغۇت ، شاغا
تەرەپلەر (جاڭغاق)گە ئاتلىنىپ ، بۇ يەرلەرنىمۇ بويسۇندۇردى
يەنە كۈندۈنكى بۇلۇڭىدا باراكا دېگەن جاي بار ئىدى ، ئۇ هە
باي ھەم ئىسسىق يۇرت ئىدى . ئۇ يەرنى بويسۇندۇردى . كېيىنچ

ئوغۇزخان ئالدىدا ساقاللىرى ئاقارغان ، چاچلىرى مۇزلۇق ، يۈزلىرى ئۈزۈنچاق بىر قېرى (قارت) كىشى پەيدا بولدى . ئۇنىڭ ئىسمى ئۇلۇغ تۈرك ئىدى . بىر كۈنى ئوغۇزخان چۈشىدە بىر ئالتۇن يا بىلەن ئۈچ كۈمۈش ئوقنى چۈشىدى . ئالتۇن يا كۈن چىقىشتىن كۈن پېتىشقا سوزۇلغان ئىدى . ئوغۇزخان كۆرگەن چۈشىنى ئۇلۇغ تۈرككە سۆزلەپ بەردى . ئۇ :

ئۆمرۈڭ (ياشارغۇ) بولسۇن ئۇزۇن ،
سەلتەنىتىڭ (تۆرەلىك) بولسۇن تۈزۈن .
كۆك تەڭرى بەرى چۈشۈمدە كەلتۈرسۇن ،
تالاي تۈرۈر (چەكسىز) يەرنى ئۇرۇغۇڭغا بەردۇرسۇن

دېدى . ئوغۇزخان باللىرىنى چاقىرىپ ئۇلارغا : كۆڭلۈم ئاۋۇنى خالاپ تۇرىسىمۇ قېرىدىم ، جەسۇرلۇقۇم (قاغاز لۇغۇم) يوقالدى ، دېدى . ئالتە ئوغلىنى تۈن (غەرب) ۋە كۈن (شەرق) تەرەپكە بۇيرىدى . ئۈچ ئوغلى يولدا ياتقان ئالتۇن يانى تېپىپ كەلدى ، ئۈچ ئوغلى يولدا ياتقان ئۈچ كۈمۈش ئوقنى تېپىپ كەلدى . ئوغۇزخان روھلاندى . ئۇلۇغ قۇرۇلتاي چاقىردى . ئۇ ئۇلۇغ ئوردا (بەدۈك ئوردۇ)غا . . . قىرىق غۇلاچ موما قاداتتى ، ئۇنىڭ بېشىغا بىر ئالتۇن توخۇ (تاغۇق) ، ئايىغىغا (ئاداغىغا) بىر ئاق توشقان (قويۇن) قويدى . سول يانىغا قىرىق غۇلاچ يەنە بىر موما قادىتىپ ، ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر كۈمۈش توخۇ ، ئايىغىغا قارا توشقان قويدى . ئوڭ تەرەپتە بوز ئوقلار ، سول تەرەپتە ئۈچ ئوقلار ئولتۇردى . قىرىق كېچە - كۈندۈز يېيىشتى - ئىچىشتى . ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزخان ئوغۇللىرىغا يۇرتلارنى تەقسىملەپ بېرىپ سۆز قىلىشقا باشلىدى . . .[1]

[1] ئېپوس شۇ يەردە ئۈزۈلۈپ قالغان .

مانا بۇ ئۈچ قىسىمدىن تەشكىل تاپقان «ئوغۇزنامە» ئېپوسىنىڭ ئاساسىي ھېكايەت مەزمۇنى. بىرىنچى دەرىجىلىك تارىخىي قىممىتى تۆپەيلى بىز بۇ ئېپوسنىڭ ئاساسىي ھېكايىتىنى بايان قىلىپ ئۆتتۇق.

ئوبۇلغازى باھادىرخان «شەجەرئى تۈرك»دە ئوغۇزخاننىڭ قاراخاننىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى، ئوغۇزخاننىڭ يۇقىرىدا سانالغان ئالتە ئوغلىدىن باشقا ياش خوتۇنلىرىدىن بولغان يەنە تۆت ئوغلىنىڭ بارلىقىنى، ئۇلاردىن كىنە، كۆنە، تۇر باتلى، كىرايلى، سولتانلى، ئوقلى، كۆكلى، سوجلى، ھىراسانلى، يۇرتچى، جامچى، تۇرۇمچى، قۇمى، سەرقى، قۇرچۇق، سوراچۇق، قاراچۇق، قازغۇرت، قىرغىز... ناملىق نەۋرىلەر كۆرگەنلىكىنى بايان قىلىدۇ.[1]

«ئوغۇزنامە» ئېپوسى توغرىسىدا ياۋروپا تارىخچىلىرى نۇرغۇن نەتىجىلىك مۇھاكىمىلەر ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، بۇ قىممەتلىك دەستۇرنىڭ ھەقىقىي سىرىنى تېخى روشەنلەشتۈرگەنلىكى يوق.

«ئوغۇزنامە» نوقۇل ئەپسانە، نوقۇل بەدىئىي تەسەۋۋۇر مەھسۇلى بولماستىن تارىخىي چىنلىقى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان تارىخىي بەدىئىي ئەسەردىن ئىبارەت. ئۇ ئەڭ قەدىمكى قەھرىمانلىق دەۋرىنىڭ بەدىئىي مەھسۇلاتىدۇر.

«ئوغۇزنامە»نىڭ باش قەھرىمانى ئوغۇزخان تارىخىي شەخسمۇ؟ بۇ ھەقتىكى پىكىرلەرنىڭ ئاساسىي سالمىقى ئوغۇزخان مەلۇم بىر ياكى بىر قانچە تارىخىي شەخسنىڭ ئەپسانىۋىلەشتۈرۈلگەن تەسۋىرىدىن ئىبارەت دېگەندىن ئىبارەت. ئۇنداقتا بۇ تارىخىي شەخس زادى كىم؟ بۇ ھەقتە ھەر خىل مۇلاھىزىلەر بايان قىلىندى. ئى. ماركىۋارت «ئوغۇز قاغان

[1] ئوبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرئى تۈرك»، قازان، 1891 - يىل باسمىسى، 18 - 19 - بەتلەر.

داستانى ئۈستىدە بەزى مۇلاھىزىلەر» ناملىق ماقالىسىدە بىمەنىلىك بىلەن ئۇنى چىڭگىزخانغا باغلايدۇ. ن. يا. بىچۇرىن «ئوتتۇرا ئاسىيادا قەدىمكى زاماندا ياشىغان خەلقلەر توغرىسىدا ئومۇمىي مۇھاكىمىلەر» ناملىق ئەسىرىدە ئوغۇزخاننى باتۇر تەڭرىقۇتقا باغلايدۇ. بۇ پىكىرنى قوللىغۇچىلار كېيىنكى چاغلاردىمۇ مەيدانغا چىقىشتى. بېرنىشتام «تۈركمەن مىللىتىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا دائىر بەزى مەنبەلەر» ناملىق ماقالىسىدە ھەققانىي ھالدا بۇ خىل قاراشنى رەت قىلىدۇ. بېرنىشتامنىڭ كۆرسىتىشىچە، قۇيان (呼衍) — ئوغۇز قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان باتۇر تەڭرىقۇت گەرچە جاھانگىر قاغانلاردىن بىرى بولسىمۇ، بىراق مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 174 - يىلى ئۆلگەن باتۇر تەڭرىقۇت ئوغۇزخاندىن ناھايىتى كېيىنكى تارىخىي شەخس ھېسابلىنىدۇ.

ھادى ئاتلاس «سىبىرىيە تارىخى» ناملىق كىتابىدا، ئوغۇزخان ھىجرىيە كالېندارىدىن 3400 يىل ئىلگىرى ياشىغان،[1] دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ مىلادىيىدىن XXVII ئەسىر ئىلگىرى دېگەنلىك بولۇپ، قىرغىزلارنى ئۇنىڭ نەۋرىسىنىڭ نەسلىدىن بولغان، ئۇ چاغلاردا قىرغىزلار «غىيان - غۇن» (جەن - كۈن) دەپ ئاتىلاتتى، دەيدۇ. بۇ تولىمۇ مۇتلەقلەشتۈرۈلگەن مۇھاكىمە بولۇپ قالغان. مىراد رەمزى «تەلفىقۇلئەخبار» ناملىق ئەسىرىدە: «قىرغىزلار ئەسلىدە ئوغۇزخان ئەۋلادلىرى ئىدى»[2] دەپ يازىدۇ.

مېنىڭچە، «ئوغۇزخان» ئېپوسىنى ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن ئىشلەپچىقىرىش ۋە جەڭ قوراللىرى، توتېم ئېتىقادى، ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى خۇسۇسىيەتلىرى، ھېكايىسىنىڭ

[1] ھادى ئاتلاس: «سىبىرىيە تارىخى»، ئورىنبورگ، 1911 - يىل باسمىسى، 20 - بەت.
[2] مىراد رەمزى: «تەلفىقۇلئەخبار»، ئورىنبورگ، 1892 - يىل باسمىسى، 1 - جىلد، 256 - بەت.

جۇغراپىيىلىك يۆنىلىنىشى، قەبىلىلەر ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى قاتارلىقلار بىلەن ئىزاھلاشنى، باشقىچە ئېيتقاندا «ئوغۇزنامە» ئېپوسى ئارقىلىق شۇ ئېپوپېيىنىڭ ئۆزىنى ئىزاھلاشنى تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلما ئارقىلىق ئىزاھلاش بىلەن بىرلەشتۈرۈش لازىم. روشەنكى، ئوغۇزخان قىسسىسى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1500 — 2000 - يىللى ئارىسىدىكى ئارىيان — ئاندرونوپلارنىڭ سىبىرىيىدىن ئالتاي تاغلىرىنى كېزىپ جەنۇبقا قاراپ — ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا قاراپ يۈرۈش قىلىشى بىلەن باغلانغان.

«ئوغۇزنامە»دە تەسۋىرلەنگەن ئېتنىك تىپ موڭغۇلوئىد تەسىرىگە ئۇچرىمىغان ئاندرونوپ — دىڭلىڭ تىپى بولۇپ، مۇندا تەسىرگە ئۇچرىغان باتۇر تەگرىقۇت ۋە تىپىك موڭغۇلوئىد ئادەم بولغان چىڭگىزخان بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئېپوستا ئوغۇزخان: «ئۇشۇل ئوغۇلنىڭ ئۆڭلۈكى چىراغى كۆك، ئاغزى ئاتەش قىزىل، كۆزلىرى ئال، چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى» دەپ، ئوغۇزخان ئالغان قىزنى بولسا: «كۆزى كۆكتىن كۆكراق، چاچى مۆرەن ئۇسۇغىدەك، چىشى ئۈنچىدەك» دەپ، ئوغۇزلارنىڭ جەنۇبتىكى قېرى ئۇلۇغ تۈرك بولسا: «ئاق ساقاللىق، مۇز چاچلىق، ئۇزۇن يۈزلۈك» دەپ تەسۋىرلەنگەن. بۇ ئۇبرازلار سوقىچاق يۈزلۈك، قوڭۇر چاچلىق، كۆكۈش كۆزلۈك. بومبا ساقال ئارىيان — ساكلار سىياقىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئانتروپولوگىيىلىك مەلۇماتلار بۇ نۇقتىنى كۆپ قېتىم ئىسپاتلىدى.

«ئوغۇزنامە» ئاتلىق ئۇرۇقى جامائەسىنىڭ يىمىرىلىپ ئاتلىق ئۇرۇقى جامائەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تىكلەنگەنلىكىنى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ۋە دۆلەت ھاكىمىيىتى تۈزۈمىنىڭ مەيدانغا چىققانلىقىنى، قاغانلىققا چىققاندا ۋە مۇھىم ھادىسىلەر يۈز بەرگەندە قۇرۇلتاي چاقىرىلىدىغانلىقىنى ئىپادىلىگەن. ئېپوستا

كۆككە. قۇياشقا، سۇغا، زېمىنگە بولغان ئىپتىدائىي ھۆرمەت - ئېتىقادتىن باشقا جەڭ مۇئەككىلى كۆك بۆرە سىمۋولى ئوبرازلاشتۇرۇلغان. بۇ كۆك بۆرە ئېپوستا كۆكتىن چۈشكەن يورۇقلۇق ئىچىدە كۆك تەڭرىنىڭ ئىپادىلىگەن ھامىيلىقى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. بۇ ھەتتا رەسمىي شامان ئېتىقادى شەكىللىنىش ئالدىدىكى دېئىزملىق (تەبىئەت ئىلاھچىلىقى) ئېتىقاد (تەڭرى يالبارغۇ)دىن بېشارەت بېرىدۇ.

ئاتقا يالغۇز مىنىش ۋە قاڭقانىڭ ئىختىرا قىلىنىشى «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدىكى يەنە بىر ئاچقۇچلۇق دېتالدىن ئىبارەت. يۇقىرىدىكى بابلاردا بىز ھارۋا رەسىملىرى سىزىلغان ئەڭ ئىپتىدائىي قىيا تاش رەسىملىرى ئۈستىدە توختىلىپ، بەزى ئالىملارنىڭ بۇنى «ئوغۇزخان قاڭقىسى» دەپ ئاتىغانلىقىنى تىلغا ئالغاندۇق. «ئوغۇزنامە»دا ھارۋىنىڭ ئەمدى ئىختىرا قىلىنغانلىقىنى كۆرگەن ئوغۇزخان ۋە ئۇنىڭ قەبىلىسىنىڭ ھەيرانلىقتىن روھلىنىپ كەتكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ ماڭغاندىكى ئاۋازىغا قاراپ «قاڭقا»[1] دەپ ئىسىم قويغانلىقى يېزىپ قالدۇرۇلغان. ھارۋا ياساش، شىرە - ئورۇندۇق ياساش ئېنېئولىت دەۋرى ئاتالمىسى بويىچە «چاپتى» دەپ ئېلىنغان. «تۆمۈر» (تەمۈر) سۆزى جەڭ قوراللىرىدا، قالئاچ ئۇنۋانى ئالغان چېرىكنىڭ ئىسمىدا ۋە تاملىرى تۆمۈردىن ياسالغان ئۆيدە ئۈچ جايدا ئۇچرايدۇ. بۇ باكى تۆمۈر ئەمدىلەتىن ئىستېمال قىلىنغان مۇھىتنىڭ ئىپادىسى ياكى كېيىنكى نۇسخىلارغا قوشۇلغان ئىبارە بولۇشى مۇمكىن.

«ئوغۇزنامە»دىكى ھەربىي يۈرۈش قەبىلە ۋە جۇغراپىيىلىك جەھەتتىنلا ئەمەس، مۇھىمى تارىخىي جەھەتتىمۇ بىرلەشتۈرۈلۈپ ئىزاھلىنىشى لازىم.

---

[1] «شەجەرەئى تۈرك»دە «ارابە» (ھارۋا) دەپ يېزىلغان.

«ئوغۇزنامە»دىكى ھەربىي يۇرۇش شىمالدىن جەنۇبقا قارا داۋاملىشىپ ، ئاخىر «چىراغى قارا» (چىراي قارا) ئىسس ھىندىستانغا بېرىپ تاقىلىدۇ . ئېپوستا كۆرسىتىلگەن جايلا مۇنداق : ئوغۇزخان «ئۇلۇغ ئورمان»غا يېقىن جايدا تۇغۇلغان پىلىلىئوت نۇسخىسىدا ئاتا ئىسمى ئەمەس ، ئانىسى ئاي قاغان يۇر ئاقساقىلى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان . بۇ يۇرتتا ھەر خىل قۇش ھايۋانلار كۆپ بولۇپ ، بۇ «بۇندا كەلگەنلەر كېيىك كۆپ - كۆپ بۇندا ئۇچقانلار قۇش كۆپ - كۆپ» دەپ يېزىلغان . ھەربى يۇرۇش مانا مۇشۇ «كۆپ مۇرەن» ، «كۆپ ئۆگۈز»نىڭ جەنۇب سىبىرىيىدىن باشلىنىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن جەنۇبتىكى «ئالتۇ قاغان» يۇرتى ئالتاي بويسۇندۇرۇلۇپ ، تېخىمۇ تۆۋەندىكى «ئۇرۇم قاغان» دىيارىدا جەڭ بولىدۇ . بۇ تەگرىتاغلىرىدى بېشارات بېرىدۇ . يولدا ئۇچرىغان ئىتىل سۈيى ھازىرقى ۋولگ دەرياسى بولماستىن بەلكى مۇز داۋان بېيىندىكى ئىدىل دېگەن جاي بولسا كېرەك . ئىتىل ئىلى دەرياسىنىڭ مۇز داۋاندىن ئاپىرى بولغان باش قىسمى ياكى ئاقسۇ ، مۇزئارت دەريالىرىنىڭ باش ئېقىنى بولۇشى ئېھتىمال . ئوتتۇرا ۋە مەركىزي ئاسي خەلقلىرى بېشىدىن كەچۈرگەن كۆپ قېتىملىق يۆتكىلىش نەتىجىسىدە دەريا - زېمىن ئىسىملىرى كۆپ قېتىم يۆتكەلگەن بىز تۇران دىيارىدا بىر قانچە ئاقسۇ ، يەركەنت ، تاش بېلىق سۇلى ئۆزەن ، ئىدىل - ئىتىل ، ئانقىرامۇران قاتارلىقلارنىڭ بولغانلىقىنى كۆرىمىز . ئىتىل نامىنىڭ ۋولگىغا تەققاس قىلىنىشىمۇ مۇشۇنداق كۆچۈش ئاقىۋەتلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكى ھەممىگە روشەن . «شەجەرئى تۈرك»تە : «قىرغىزلارنىڭ بىر تەرىپىدە ئىبىر ، سىبىر دېگەن ئىككى يۇرت بولغان ، سىلىنگىر ۋە ئەنقارا مۇرەن دېگەن ئىككى دەريا بولغان» دەپ يېزىلغان . ئەمما بۇ ئەنقارا مۇرەننى كىچىك ئاسىيادىكى ئەنقەرە شەھىرى نامى بىلەن قانداق ئىزاھلاش مۇمكىن؟! ئىمىل - ئىتىل ئالتاي

تاغلىرى بىلەن تەگرىتاغلىرىغا خاس قەدىمكى يەر - سۇ نامى ئىدى . كېيىنچە موڭغۇل - تاتارلار ۋولگىنى ئىتىل ، دىنېپرنى ئىمىل دەپ ئاتاشتى . فىشېرا (opuwepa) «سىبىر تارىخى» ناملىق كىتابىدا ئەنقارا مۇرەننى سېرىق دەريا (خۇاڭخې) دەپ ، مىللېر (г. ф миер) مۇ «سىبىرخانلىقى» ناملىق كىتابىدا ئەنقارا مۇرەننى ئامۇر دەرياسى دەپ ئىزاھلىدى . ھادى ئاتلاس «سىبىر تارىخى»دا ئۇنى ئانگار[1] دەپ يازغان . «ئوغۇزنامە»نىڭ پىلىلىئوت (تۇرپان) نۇسخىسىدا سىندۇ ، تاڭغۇت ، شاغام ، «باراكا — ماسار قاغان يۇرتى» دېگەنلەر بايان قىلىنمىغان بولۇپ ، بۇ ئېپوسنىڭ كېيىنكى كېڭەيتىلگەن ئۇلانمىسىدەك قىلىدۇ . ئەگەر رىۋايەت دەپ ھېسابلانغاندىمۇ «سىندۇ» شىمالىي ھىندىستاننى ، «شاغام» شام — كەشمىرنى ، «باراكا» قەدىمكى باكترىئاينا دىيارىنى كۆرسەتسە كېرەك . بۇ جايلار ئەگەر سۈرىيە — مىسىر دەپ ئىزاھلىنىدىكەن ئېپوس تولىمۇ ئەپسانىلەشتۇرۇۋېتىلگەن بولىدۇ . «ئوغۇزنامە»دە ماسار قاغان پەقەت باراكا ناملىق باي يۇرتنىڭ خانى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان . بۇ خۇددى جاڭ چەننىڭ باكترىئايانىغا كېلىپ ئۇنى «باي يۇرت» دەپ تەسۋىرلىگىنىدەك باي يۇرت ئىدى . «ماسار قاغان يۇرتى» ماساگېتلار ياشىغان دىيار ، دەپ ئىزاھلىنىشىمۇ تەسەۋۋۇردىن يىراق بولمىسا كېرەك . باكترىئاينا دىيارى قەدىمكى ماساگېتلار دىيارى ئىدى .

«ئوغۇزنامە» ئوتتۇرا — مەركىزىي ئاسىيا قەبىلىلىرىنىڭ قەدىمكى شەجەرىسىنى يورۇتۇشتا قىممەتلىك دەستۇر . ئېپوستا «ئۇيغۇر» ئىبارىسى بىرلا ئورۇندا ، بىراق ھالقىلىق ئورۇندا تىلغا ئېلىنغان . ئۇ : «مەن ئۇيغۇرنىڭ قاغانى بولامەن» دېگەن . شۇ نەرسە دىققەتكە سازاۋەركى ، بۇ سۆز ئۇنىڭ ئايال — ئانا قاغان

① بۇ بايقالنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى دەريا .

— ئاي قاغاندىن قاغانلىقنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ تۇنجى ئاتا قاغان سەلتەنىتىنى جاكارلىغان بىرىنچى قۇرۇلتايدا جاكار سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۇلۇغ تۈرك بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىنكى ئۆز سەلتەنىتىنى ئوغۇللىرىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش يۈزىسىدىن ئۆتكۈزۈلگەن قۇرۇلتايدا تىلغا ئېلىنمايدۇ. بۇ يەردە ئوغۇز — ئۇيغۇر — تۈركتىن ئىبارەت نەسەب سىزىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئوغۇز، تۈرك ئادەم (ئاقساقال) نامى بىلەن، ئۇيغۇر قەبىلە ۋە قەبىلە ئىتتىپاقى نامى بىلەن نامايەندە قىلىنىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن «ئالتۇن قاغان»، «ئۇرۇم قاغان»، «ساقلاپ» (ساك)، «قارلۇق»، «قالئاچ»، «قاڭقىل» (ئېگىز هارۋىلىقلار، چارقىلىقلار)، «تاڭغۇت»...لار تىلغا ئېلىنىدۇ. «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا مەركىزىي ئاسىيا ئېتنىك تۈزۈلمىسى ماكان ۋە زامان قاتلىمى هاسىل قىلغان. ئوبۇلغازى باهادىر خاننىڭ «شەجەرئى تۈرك» ناملىق كىتابىغا ئىلهام ۋە مەنبە بولغان نەرسىمۇ دەل مۇشۇ ئېتنىك قاتلام ۋە تۈزۈلمە ئىدى. «ئوغۇزنامە»دە «ئالتۇن قاغان»، «قىپچاق»، «جۇرجىت»لار ئوغۇز قوشۇنى تەركىبىدە ئەمەس، بەلكى قوشۇۋېلىنغان ۋە ئۇچراشقان قەبىلىلەر سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. شۇنداقتىمۇ سىندۇ قارا داراۋىدئانلىرىدىن باشقا قەبىلىلەر خۇددى بىر ئانتروپولوگىيىلىك مەنبە سۈپىتىدە هېچقانداق يات ياكى تەئەججۇپلىنەرلىك ئىپادىلەنگەن ئەمەس.

ساكلار توغرىسىدا ئىنسانىيەتنىڭ شەرق ۋە غەربتىكى ئىككى كلاسسىك تارىخچىسى سىماچيەن بىلەن هىرودوت بىردەك مەلۇمات بېرىدۇ. بۇ دارا زامانىدا ئىشلەنگەن بېھىستون قىيا تاشلىرىدىكى «ساك سكۇنخا» تەسۋىرى ئارقىلىق ئىسپاتلىنىشتىن تاشقىرى بەن گۇ، فەن يې (شەرقتە) ۋە سترابون، جۇستىن (غەربتە) ئەسەرلىرى ئارقىلىقمۇ ئىسپاتلانغان. «خەننامە غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە ئۇسۇن ۋە توخارلار ساكلار

نىڭدىن دەپ تىلغا ئېلىنغان. بۇ ئوبۇلغازى باهادىرخان ئوغۇزخاننىڭ نەۋرىلىرى قاتارىدا تىلغا ئالغان «يۇرتچى» نامىنى «يوچى» قەبىلىسىگە، «كونە» نامىنى «كۈنمى — ئۇسۇن» قەبىلىسىگە قىياس قىلىش مۇمكىن. ساك سۆزى خەنزۇ تەلەپپۇزىدا «塞» دەپ يېزىلغان بولۇپ، بۇ «قەلئە»، «قورۇل»، «مۇهاپىزەت» مەنىلىرىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. هازىرقى كوندىمۇ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شەرقىدە «ساق» (ساك) سۆزى بىلەن تۈرلىنىدىغان نۇرغۇنلىغان يەر ئىسىملىرى ساقلانماقتا. «ئاۋېستا» كىتابىدا ساكلار توغرىسىدا توختىلىپ ئۇلارنى: «جەڭچى تۈرلار» دەپ تەرىپلىگەن.[1] بۇ ساكلار بىلەن تۈركى خەلقلەر ئارىسىنى ئۆزۈپ تاشلايدىغان كۆزقاراشنىڭ سۇنئىيلىكىنى كۆرسىتىدۇ. زورۇئاستېر (ئاتەشپەرەسلىك) دىنىنىڭ ئىختىراچىسى زورو ئاستېرنى هالاك قىلغان ۋە ئىسكەندەر زۇلقەرنەينگە قارشى ئالدىغىمۇ، كەينىگىمۇ ئوق ئېتىپ «خۇد - خۇر» دەپ نام ئالغان خەلق ساكلار ئىدى. مۇشۇ مەنىدە توخارلارنىڭ چىلىيەنشەن ئېتەكلىرىدىن شەرقىي ئىران چېگرىسىغىچە يۆتكىلىشى ئۆز دىيارىدىكى كۆچۈش ئىدى.

736 - يىلى (هىجرىنىڭ 114 - يىلى) يېزىلغان «كىتابەئى توركىيە»دە زىكىر قىلىنىشىچە: «قاڭقىل ۋە قالئاچلار ئوغۇزلارنىڭ بىر قىسمى» دېيىلگەن. «تاڭغۇت» ھەققىدە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»دە ئۇلار «تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ بىرى» دەپ كۆرسەتكەن. پەخرىدىن مۇبارەكشاھ مەرۋەرۇدى «تارىخ» ناملىق كىتابىدا: «تاڭغۇتلار تۈرك ۋىلايەتلىرىدىن بىرىدۇر» دەپ يازغان. شمىدت (J. Schmidt): تاڭغۇتلار XIII — XIV ئەسىرلەردىن ئىلگىرى ئۇيغۇر هېسابلىنىپ كەلگەن خەلقلەر ئىدى، دەپ كۆرسىتىدۇ. بىز قەدىمكى ئۇيغۇر - ئوغۇز ئېتنىك

[1] «شەرق يۇلتۇزى»، 1983 - يىل، 9 - سان، 149 - بەتكە قارالسۇن.

سوستاۋىدىكى تاڭغۇتلارنىڭ كېيىنچە توبۇت ۋە موڭغۇل تەسىرىدە ئەسلىدىكى ئېتنىك تەركىبتىن ياتلاشقان يېڭى تاڭغۇتلارغا ئايلانغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇ جەرياندىن سېرىق ئۇيغۇرلار ئۆز بېشىدىن كەچۈرمەكتە. بىراق تاڭغۇتلارنىڭ ياتلىشىشى XIV — XII ئەسىرلەردىن خېلىلا ئىلگىرى باشلانغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. «ئورۇس بەگ» ئىبارىسىگە كەلگەندە بۇنى رۇس خەلقى، دەپ ئىزاھلاش يېقىننى كۆرەلىسەكتۇر. شۇ نەرسىنى ئەسكەرتىش كېرەككى، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىدە «ئورۇس بەگ» نامى ئۇزاقتىن بار ئىدى. «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا ئورۇم قاغاننىڭ ئىنىسى، ساقلاپ بېكىنىڭ دادىسى ئورۇس بەك دېگەن كىشى، دەپ بايان قىلىنغانلىقى تاسادىپىي بولمىغان. «رەۋزەتۇسساپا»نىڭ 15 ـ، 16 ـ بەتلىرىدە، «شەجەرەئى تورك»نىڭ 28 ـ بېتىدە، «لۇغەت چاغاتاي ۋە توركى»نىڭ 62 ـ بېتىدە، «سىبىر تارىخى»نىڭ 27 ـ بېتىدە بىردەك كۆرسىتىلىشىچە، رۇسىيە بىرلىككە كەلگەن دۆلەت بولۇشتىن ئىلگىرى چىڭگىزخان قوشۇنىدا قىرغىز ئىناللىرىدىن (ئاقساقاللىرىدىن) بىرىنىڭ ئىسمى «ئورۇس ئىنال» ئىدى.

«ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا ئوغۇزخاننىڭ باشقا بالىلىرى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان «جامچى»، «تۇرۇمچى»، «قۇمى»، «قۇرچوق»، «سوراچوق»، «قاراچوق» قاتارلىق پەرزەنت ناملىرى بىرگە تارىم بويىدىكى ئىپتىدائىي قەلئەلەر — جام، قۇمباغ («خەننامە»دە قۇمى)، شورچۇق، بۇگۇر («خەننامە»دە رۇمتاي)، قارا شەھەرلەرنى ئەسلىتىدۇ. ئەلۋەتتە، سىكىتاي — سىكىفلار ۋولگا، دېنېپىر ۋە مىسىرلارغا ئات تۇياقلىرىنىڭ ئىزلىرىنى قالدۇرغان. شۇنداقتىمۇ «ئوغۇزنامە»دىكى سەپەر لىنىيىسى بايقال — ئانگار — يەنسەي بويىدىكى شىمالىي تۇراندىن ئالتاي بويلاپ پەنجاپ ۋادىسىغىچە بولغان زېمىنگە تولىمۇ

ماستۇر.

ئېيتىش كېرەككى، ئوغۇزخاننىڭ ئاتىسى قاراخان، قەدىمكى تۈرك ئېتىقادىدىكى «قاراخان تەڭرى» بولۇپ، بۇ ئارىيانلارنىڭ «黑天» (ئىندرا) ئىلاھىغا تەققاسىنۇر. ھازىرقى خاكاس قىرغىزلىرى ئىچىدىمۇ قاراخان تەڭرى، مەرگەن تەڭرى رىۋايەتلىرى ساقلانغان.

«تۈرك» نامى ئېپوسنىڭ ئىككىنچى قىسمىنىڭ ئاخىرىدا بىر پېرسوناژ سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ بەلكى 2 ـ قۇرۇلتاينىڭ ئېتنوگرافىك سىمۋولى بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر شۇنداق دېيىلگەندە، ئوغۇزخان تەزكىرىسى ئوغۇز — ئۇيغۇرلاردىن تۈركلەرگىچە، ئاندرونوپ — ئارىيانلاردىن تۈرك — تۇرانلارغىچە بولغان ئۇزاق تارىخنى چۈشىنىشتە مۇشۇ خەلقلەر ئۆزى يازغان باھاسىز تۇنجى ھۆججەت ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەستۇر «رىگۋېدا» جەڭنامىلىرىدە ئوغۇز ئېپوسى شەكلىدىن بىراخمان ئەپسانىسى شەكلىنى ئالغان بولۇشى دىققەتكە سازاۋەر!

2. ئەپراسىياپ — ئالپ ئەرتۇڭاخان رىۋايىتى

ئەگەر «ئوغۇزنامە» ئېپوسى تەبىئەت ئىلاھچىلىقى ۋە توتېمىزم دەۋرىدىكى ئاندرونوپ — ئارىيانلارنىڭ قەبىلەلەر ئىتتىپاقى شەكلىدە جەنۇبىي سىبىرىيەدىن مەركىزىي ئاسىيانىڭ باشقا رايونلىرىغا يۆتكىلىشىدىن ئىبارەت تارىخىي ھادىسىنىڭ مەلۇم بىر قىسمىنى ئىپادىلىسە، «ئەپراسىياپ» لېگېندىسى ئىپتىدائىي شەھەر ـ قەلئە ۋە زوروئاستېر دىنىغا ئالاقىدار مەركىزىي ئاسىيا تۇران قەبىلىلىرىنىڭ ئاخمانىيلار ئىمپېرىيەسىدىن ئىلگىرىكى ئىران شاھلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ مۇھىم جەريانلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. «ئوغۇزنامە»

ئېپوسىدىن كېيىن جاڭ چەننىڭ تارىخىي خاراكتېرلىك ئۇچۇرى ئارىسىدىكى تېخىچە يورۇتۇلمىغان مىڭلارچە يىللىق قاراڭغۇلۇقنى غۇۋا يورۇتۇپ تۇرغان خەۋەر ئىران - تۇران جەڭلىرى ۋە ئەپراسىياپ رىۋايىتىدىن ئىبارەت .

ئېيتىش كېرەككى ، ئەپراسىياپ — تۇران تارىخىنى ئىزاھلاشتىكى مۇھىم ھالقا . ئۇ ئارىيان ئەۋلادلىرىنىڭ ماۋەرائۇننەھر ۋە ئورخۇن — تارىم ۋادىلىرىدىكى بىردەكلىكى ۋە ئەنئەنىگە ۋارىسلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . بەزى كىشىلەرنىڭ ئەپراسىياپ بىلەن ئالىپ (ئەلب) ئەرتۇڭاخاننى ئىككى كىشى ، بىرىنى ئەپسانىۋى قەھرىمان ، يەنە بىرىنى توڭاتېكىن قىلىپ قويۇشى ، ئۇلارنىڭ ساكلار بىلەن تۈركلەرنى بىر - بىرىدىن مۇتلەق ئايرىۋېتىشىدىن بولغان .

ئەپراسىياپ ئالدى بىلەن تۇرنىڭ نەۋرىسى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ ئىران ئىمپېراتورلىرىغا قارشى ساك — تۇران قەھرىمانى ، بىر قاتار تۇران قەھرىمانلار تۈركۈمىدىكى گەۋدىلىك نامايەندە . ئۇنىڭ نامىدا شەھەر — ئەپراسىياپ — قەدىمكى مالاكەنت (سەمەرقەنت) شەھىرى بولغان . بۇ شەھەرنىڭ V — VI ئەسىرلەرگىچە ساقلانغانلىقى ئەپراسىياپنىڭ ئەپسانىۋى تۇسىگە قارىغاندا تارىخىي چىنلىق بېغىشلايدۇ . ئىران — تۇران (ساك) جەڭلىرى يالغۇز ئەپراسىياپ ئارقىلىقلا ئەمەس ، يەنە تۇمارىس قاتارلىق قەھرىمانلارنىڭ بىر قاتار جەڭلىرى ئارقىلىق جۇملىدىن بېھىستۇن سىزمىلىرىدا دارا I تەرىپىدىن قۇللاشتۇرۇلغان ساكلار ، ساك قەھرىمانى سىكۇنخان ئوبرازى ئارقىلىق تارىخىي چىنلىققا ئىگە .

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىككى ئۇلۇغ ئالىمى يوسۇپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەپراسىياپ بىلەن ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدىكى يازغانلىرى بىلەن ئالىپ ئەرتۇڭا مەرسىيە قوشاقلىرى بۇ نۇقتىنى يەنىمۇ ئىسپاتلايدۇ .

ئەپراسىياپ دۆلىتىنى ئۆز دۆلىتى ، دەپ ئاتىغان قاراخانىيلار ، دەل «ئوغۇزنامە»دىكى ئوغۇزخاننىڭ ئاتىسى قاراخان -- قاراخان تەڭرى نامىنى قوللاندى . بۇ نوقۇل «غەربىي» ، «ئۇلۇغ» مەنىلىرى بىلەن چەكلەنمىگەن . ئەپراسىياپ نامى ساك — تۇرانلىقلار ، توخار ۋە سوغدىلار ، ياغمىلار ئارقىلىق ھەتتا يىراق ئورخۇن ، سېلىنگا ۋادىلىرىغىمۇ تونۇشلۇق ئىدى .

مەلۇمكى ، مەركىزىي ئاسىيانىڭ كەڭ بوستانلىقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەدىمكى «غەربىي دىيار»دا ئىپتىدائىي ئولتۇراقلاشقان بوستان شەھەر - قەلئە مەملىكەتلىرى شەكىللەنگەن چاغلاردا پېرسىيە — ئىران تېررىتورىيىسىدە پىشالىتلار ۋە كېياندىتلار پادىشاھلىقلىرى بەرپا بولغان . ئۇلار پېرسىيىلىكلەرنى ئاساس قىلغان بىرلىككە كەلگەن ئاخمانىيلار ئىمپېرىيىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش تارىخىي جەريانىغا يۈزلەنگەنىدى . بۇ ھال پېرسىيە قۇلدارلىق ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىچكى جەھەتتىكى ئۇرۇشلىرىغا ۋە سىرتقا قارىتا — تولاراق شەرقىي ۋە شەرقىي شىمالىي يۆنىلىشتىكى «تۇران» قەبىلىلىرىگە قارىتا كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئېلىپ كەلدى . بۇ كۆپ ئەسىرلىك ئىران — تۇران جەڭ - جېدەللىرىنى قوزغىۋەتكەنىدى . بۇ ھەقتىكى تارىخىي خاتىرىلەر بىلەن تونۇشۇشتىن ئىلگىرى ئىلەم ئېگىزلىكىدە يۈز بەرگەن ئېتنوگرافىيىلىك ۋە تارىخىي خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشلەرگە نەزەر سېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ .

ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر بىلەن تارىخىي خاتىرىلەر ئۈچ دەۋرىدىلا چوڭ كۆلەملىك مىللىي كۆچۈشنىڭ سىبىرىيىدىن باشلىنىپ بىر تارمىقى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق شىمالىي ھىندىستان ۋە ئىلەم (ئىران) ئېگىزلىكىگە قاراپ ، يەنە بىر تارمىقى ئوغۇز دەشتى ئارقىلىق كاۋكاز ، قارا دېڭىز ساھىلى ۋە

كىچىك ئاسىياغا قاراپ يۈزلەنگەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئاندرونوۋلار، دىڭلىك ۋە ئۇگۇرلار، سىكىفلار، سارماتىنلار جۈملىدىن كىممېرىلارنىڭ پائالىيىتى بۇنىڭ مىسالىدۇر. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى»دا، بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئېتنىك بىردەكلىكى تەكىتلىنىپ «ئاندرونوۋلار بىلەن سارماتىنلارنىڭ قالدۇق ئۇستىخانلىرى ئۇستىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئۇلارنىڭ بىر مەنبەدىن ھاسىل بولغانلىقىنى كۆرسەتتى»، «ئاندرونوۋلار .. سارماتىنلارنىڭ بىۋاستە ئاتا ـ بوۋىلىرىدۇر»، شۇنىڭ بىلەن بىللە «قەدىمكى تىللاردىن سىكىفيە تىلى، سافرۇماتىن (كېيىنكى سارماتىن) تىلى، ساك تىلى ۋە ھازىرقى تىللار ئىچىدىكى سارماتىن تىلىنىڭ بىر خىل مەھەللىۋى شېۋىسىدىن ھاسىل بولغان ئوسېتىيا تىلى ھىند ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىنىڭ ھىند ـ ئىران تىلىنىڭ شەرقىي ئىران گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ»[1] دەپ كۆرسىتىلگەن.

شۇنى ئىزاھلاش ھاجەتكى، تارىخچى يۇقىرىقى ئىبارىلەرنى تارىخشۇناسلىق نۇقتىئىنەزەرى بويىچە ئۆتمۈشتىن ھازىرغىچە يۈزلەنگەن ھالدا ئەمەس، بەلكى تىلشۇناسلىق نۇقتىئىنەزەرى بويىچە، بولۇپمۇ بۈگۈنكى تىللارنى تۈرگە ئايرىش نۇقتىئىنەزەرى بويىچە ھازىردىن ئۆتمۈشكە يۈزلەنگەن ھالدا بايان قىلغان. ئاندرونوۋ ـ ئارىيان قەبىلىلىرىنىڭ تىلى تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، يەنىلا مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ قەدىمكى تىلى ئىدى. ئۇنىڭ «ھىند ـ ياۋروپا» ۋە «شەرقىي ئىران» كېلىشلىرىگە ئىگە بولۇشىدىكى سەۋەب كېيىنكى بىر قانچە مىڭ يىللىق ئۆزگىرىشنىڭ ئاقىۋىتى بولۇپ، ھەرگىزمۇ «ئەلمىساقتىن بېرىقى»، «ئەزەلىيلىك» ئەمەس ئىكەنلىكى

[1] «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ توم، 626 ـ بەت.

روشەن. ئەمما، دۇم كۆمتۈرۈلگەن تارىخىي قاراش ھېلىغىچە پۈتۈن مەركىزىي ئاسىيانىڭ جەنۇبىي قىسمىدا — ئامۇ، تارىم ۋە غەربىي سىرىق دەريا (خۇاڭخې) ساھىلىدا ئىران نەسلىدىكى خەلقلەر ياشىغان دېگەن غەلىتە قاراشنى پەيدا قىلىپ كەلدى. بۇ غەلىتە قاراش بويىچە ئىران ـ تۇران جەڭلىرى ۋە ئەپراسىياپ، تۇمارىس، شىراق ھېكايەتلىرىنى ئىزاھلاش مۇمكىن ئەمەس.

ئامېرىكا تارىخچىسى خېس، مۇئىن ۋە ۋىلىياملار بىرلىشىپ يازغان ئاممىباب «دۇنيا تارىخى»دا: «يىراق قەدىمكى زامانلاردا بىر قېتىم ئاق تەنلىق كىشىلەر شىمالىي ھىندىستانغا بېسىپ كىرگەن . . . ئۇلار ئۇ يەردە قارا تەنلىك كىشىلەرنى ئۇچراتقان ۋە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، تەبىئىي ھالدا مەغرۇرلىنىشىپ ئۆزلىرىنى ئارىيان دەپ ئاتاشتى. ئارىيان دېمەكلىك ئېسىل ۋە يۇقىرى ئۇرۇقتىن كېلىپ چىققان دېگەن سۆز ئىدى» (1 ـ توم، 61 ـ بەت) دەپ يازىدۇ. ئۇلار بۇ دەۋرنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى ئىككى مىڭىنچى — مىڭىنچى يىللار ئارىسىدا، دەپ تەخمىن قىلىشقان. ئۇلار يەنە بۇنى جۇڭگودا جۇ سۇلالىسى مەيدانغا كېلىش ئالدىدا تۇرغان، بابىلىيىگە كاسسىتلار بېسىپ كىرگەن، يۇنانىستان ۋە كىچىك ئاسىيادا تىرويا ئۇرۇشى يۈز بېرىشكە يېقىنلاشقان، مىسىرغا ھىكوسلار بېسىپ كىرىپ يېڭى ئىمپېرىيە مەيدانغا كەلگەن زامانغا دەۋرداش ئىدى، دەپ جەدۋەللەشتۈرگەن. بۇ يەنە غەربىي ئاسىيادا ئاسورىيە ۋە داۋۇت ـ سۇلايمان خانلىقى مەيدانغا كەلمىگەن، يۇنانىستاندا زىۋسقا چوقۇنۇش ئەۋجگە كۆتۈرۈلمىگەن، ئەڭ تۇنجى پەيلاسوپ تالىس ۋە ئەڭ تۇنجى شائىر ھومىر تېخى دۇنياغا كەلمىگەن زامانلار ئىدى.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1200 ـ يىللارغا ئائىت دەپ ئېتىراپ قىلىنغان «رىگاۋېدا» دەستۇرىدا بۇ جەڭ بىر مىڭ كۈيلىنىق قوشاق بىلەن بايان قىلىنغانلىقى مەلۇم. ئاتەشپەرەسلىكنىڭ ئىلاھىي كىتابى ھېسابلانغان «ئاۋېستا»دىمۇ

ئارىيانلارنىڭ شەرقىي ئىرانغا سۈرۈلگەنلىكى تەسۋىرلەنگەن كىچىك ئاسىيادىكى كاباتۇشىيە قەدىمكى خىتتى (Hittite) دۆلىتى پايتەختى بوغۇز قۆيى خارابىلىقىدىن نېمىس ئالىملىرى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى XIV ئەسىرگە ئائىت ھۆججەتلەرنى تېپىشتى. بۇنىڭدا خۇددى «رىگاۋېدا»دا نامى تىلغا ئېلىنغان ئىنەدارا، ئۇرۇۋېنا، مىترا، ناسات ئىلاھلىرىنىڭ ئىسىملىرى چىققان. مېسوپوتامىيىنىڭ جەنۇبىدىكى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى كاشت ھاكىملىرىنىڭ ئىسمى ئارىيانچە ئاتالغان.

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، ئاندرونوپ — ئارىيانلار مەركىزىي ئاسىياغا سۈرۈلۈپ موڭغۇلوئىد تەسىرگە ئۇچراپ، تۈركىي خەلقلەر قىياپىتىدە قايتا مەيدانغا چىققىنىدەك، ئۇلار شىمالىي ھىندىستان، شەرقىي ئىران، ئىلەم ئېگىزلىكىگە ۋە مېسوپوتامىيە تۈزلەڭلىكىگە قاراپ سۈرۈلۈپ ئۇ يەردىكى پېرسى، پەھلىۋى، مىدىيە، جەنۇبىي كاۋكاز خەلقلىرى بىلەن قوشۇلۇپ «ھىند ـ ئىران تىلى» خەلقلىرىگە ئايلانغان. موڭغۇل دالىسى، شىمالىي جۇڭگو ئېگىزلىكى بىلەن ئىلەم ئېگىزلىكى ئارىسىدىكى كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، يەتتە سۇ ۋە تارىم ۋادىلىرىدا بىر مەزگىل بىر قەدەر ساپ ئارىيان — ساك قەبىلىلىرى موڭغۇلوئىد، ھىند ۋە ئىران تەسىرىدىن خالىي ھالەتتە ياشىغان بولسىمۇ، ئۇلارنى كېيىنچە ھۇنلار، ئۇسۇنلار، توخارلارنىڭ موڭغۇلوئىد تەسىرگە ئۇچرىغان كۆچمەن قەبىلىلىرى تۈركلەشتۈردى. بۇ ھازىرقى زامان مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئورتاق ئېتنىك ئاساسى بولۇپ قالدى.

ئىران ۋە تۇران جەڭلىرى دەل ئارىيانلار پارچىلانغان، ئەمما ئىراندا ئاخمانىلار، تۇراندا ھۇنلارنىڭ قۇلدارلىق ئىمپېرىيىلىرى تېخى شەكىللەنمىگەن دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ.

پارس ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ «شاھنامە» غايەت زور بەدىئىي ـ تارىخىي داستان سۈپىتىدە نوقۇل ئەدەبىيات

تەنقىدچىلىكىنىڭ ئوبيېكتى ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئوبۇلقاسىم پىردەۋسى تەرىپىدىن 971 — 1005 ـ يىللىرى ئارىسىدا يېزىپ تاماملانغان بۇ داستاندىن ئىلگىرى «شاھنامە»دە سۈرەتلەنگەن تارىخىي ھادىسىلەر قانچىلىك تەسەۋۋۇرلەشتۈرۈلۈشىدىن قەتئىينەزەر خەلق ئارىسىدا مىڭ يىللاپ ساقلانغان ۋە ماھارەتلىك شائىرلارنىڭ قولىغا قەلەم ئېلىشىغا ئىلھام بېغىشلىغانىدى.

«شاھنامە» ئىران ـ تۇران قەدىمكى تارىخى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەشتۈرۈلگەن مۇھىم بىر مەنبە. ئۇنىڭدىكى بىر قەدەر ھەقىقىي دېتاللار كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلماي قالماستىن، ھەتتا بىر قەدەر ئەپسانىلەشتۈرۈلگەن دېتاللارمۇ كىشىنى چوڭقۇر ئويلاندۇرىدۇ.

«شاھنامە» ئۆز دەۋرىنىڭ «يارالمىش» قاراشلىرى بويىچە، سۆزنى ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن كېيىنكى تۆتىنچى پەيغەمبەر نوھتىن باشلايدۇ. بۇ «رەۋزەتۇسسافا»، «تارىخى مۇلكى ئەجەم»، «تارىخى ھەمىدىي» قاتارلىق تارىخ كىتابلىرى ئۈچۈنمۇ ئورتاق ئەھۋال ئىدى. ئېيتىلىشىچە، توپاندىن ئامان قالغان ئىنسانىيەتنىڭ ئىككىنچى ئاتىسى نوھنىڭ «سام»، «ھام»، «يافەست» ناملىق ئۈچ ئوغلى بولۇپ، ئىنسانىيەت بۇ ئۈچ ئوغۇلدىن پەيدا بولغان. شەرققە جايلاشقان يافەستىن 11 ئوغۇل بولغان. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى «تۇر»، ئىككىنچى ئوغلىنىڭ ئىسمى چىن بولغانمىش.[1] «شاھنامە»دە «دارىيايى شەھىد (بال ئاقىدىغان دەريا)» ئىران — تۇران چېگرىسى ئىدى، دېيىلىدۇ.

«شاھنامە» داستانى تارىخىي نۇقتىئىينەزەر بىلەن ئىنچىكە كۆزىتىلگىنىدە، ئۇنىڭدا سىبىرىيە، ئالتاي، يەتتە سۇ ۋادىسىدىن سۈرۈلگەن ئارىيان قەبىلىلىرىنىڭ «تۇر» نامىدا («ئاۋېستا»

① موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمنىيە»، 1905 ـ يىل قازان باسمىسى، 8 ـ بەت.

تىلى بىلەن ئالغاندا «ساك ـ جەڭگىۋار تۇرلار» نامىدا) پامىرنىڭ ئىككى ئېتىكىگە ماكانلاشقاندىن كېيىنكى ھاياتىنى بايقىۋېلىش مۇمكىن. ئارىيانلار ئوتتۇرا ئاسىيادا دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنى ـ تۇنجى ئولتۇراقلاشقان مەدەنىيەتنى يارىتىدۇ. قەشقەر، قاش، زەرەپشان، سۇرخان ۋە ئىككى دەريا ئارىسىدا (ماۋەرائۇننەھر) جۇملىدىن ھازىرقى ئافغانىستان ۋە شىمالىي پاكىستاندا ئىپتىدائىي شەھەر ـ قەلئە ھاكىمىيەتلىرى ۋۇجۇدقا چىقىدۇ. بۇ خىل تارىخىي جەريان ئەل ئارىسىدا تولىمۇ ئۇزاق زامانلاردا لېگېندا ۋە ئەپسانە سۈپىتىدە ساقلانغانىدى. ئۇ ئاللىقاچانلاردىلا «رىگۋېدا» قوشاقلىرى بىلەن «ئاۋېستا» دەستۇرىغا ئاساس بولغان. «شاھنامە» ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئېپوس شەكلىدىكى ئىپادىسى بولدى. بۇ ئۈچ پارچە ئەسەردىن بىز «ئارىيان» دەپ ئاتالغان جەڭگىۋار تۇرلارنىڭ بىر قىسمى ئىران قەبىلىلىرىگە ئايرىلىپ كېتىشتىن ئىلگىرىكى بىردەكلىكى بىلەن ئۇلارنىڭ كېيىنكى ماجىرالىرىنى كۆرۈۋالالايمىز. مىللىي ئىپتىخار ۋە ئەپسانىلەشتۈرۈش تۈپەيلى بۇ بىر تارىخىي ھەقىقەت بىر ياكى بىر قانچە قەۋەت تۇمانلاشتۇرۇلغان، خالاس.

«شاھنامە» «ئاۋېستا» ۋە خەلق ئەدەبىياتىغا ئاساسلانغان. پىشتالىتلار (Peshtadit) سۇلالىسىنىڭ تۇنجى شاھى كىيامورس ئىنسانلارغا تېرىقچىلىقنى ئۆگىتىدۇ. بۇ جۇڭگو تارىخىدىكى «ئىلاھىي تېرىقچى» (شېڭ نۇڭشى) ئوبرازىغا ئوخشايدۇ. كىيامورسنىڭ ئوغلى سىماق بولۇپ، ئۇنى «دىۋىلەر» ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. دىۋە سۆزى پەھلىۋىچە، پارسچە، ئەرەبچە سۆز بولماي «ئاۋېستا»دا يېزىلغان ئارىيان ئىبارىسى «دىۋا» ئىدى. سىماقنىڭ ئوغلى خوشناق پىشتالىتلار سۇلالىسىنىڭ ئىككىنچى شاھى بولۇپ، ئۇ ئەلنى ئىدارە قىلىش قانۇن ـ يوسۇنلىرىنى تۈزىدۇ. ئۇ تۇنجى قانۇنچى ۋە ئەخلاقشۇناس سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. ئۈچىنچى پادىشاھ تاخمورس (تاخمۇر) 30 يىللىق

ھۆكۈمرانلىقىدا تىنچ ئاسايىشلىق ئورناتقان. «ئاۋېستا» كىتابىدا ئۇنىڭ نامى «ئالتۇن زامان» (تاخ — مورس) دەپ شۆھرەتلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى «ئەلپ كۆش» ئىدى. ئەلپ كۆشنىڭ ئوغلى قەھرىمان بولۇپ، ئۆزىگە كەلگەن شاھلىق تۆۋتىنى ئوغلى جەمشىتكە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. جەمشىتنىڭ ئۆز ئىسمى نامەلۇم، جەمشىت ئىبارىسى يەتتە ئەسىر پادىشاھلىق قىلغان، دەپ مۇبالىغىلەشتۈرۈلىدىغان بۇ پادىشاھنىڭ شۆھرەت نامى بولۇپ، «ئالەم يورۇقى» دېگەن سۆز ئىدى. كىتابتا نوھ بىلەن زاماندىش بولۇپ ئىككى مىڭ يىل ياشىغان بەھرەم ۋە كورەڭ دېگەن ئىككى كىشى جەمشىتنىڭ ئۇستازى، مەسلىھەتچىسى دېيىلىدۇ. بەھرەم جەڭ پىرى، كورەڭ تېرىقچىلىق ئۇستىسى بولغانىمىش. بەھرەم كېيىنچە جەڭ يۇلتۇزى مارسنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالدى. «شاھنامە»دە جەمشىتنىڭ خوتۇنى مەلىكە، ئوغۇللىرى قىجرانىنىڭ شاراب ۋە سادىق ماھارىتى كۆيلىنىدۇ. ئۇنىڭ توز ۋە تاخت ناملىق ئوغۇللىرىمۇ بولغان. تاخت — ۋېنىرا (چولپان) سىمۋولى بولۇپ قالغان.

جەمشىتتىن كېيىن پىشتالىتلار سەلتەنىتىدە تاختىنىڭ ئوغلى ئەپتىننىڭ ئوغلى پىرىدۇن (ئەفرىدۇن) بەشىنچى پادىشاھ بولۇپ ئولتۇرىدۇ. ئۇزاق ئۆمۈر كۆرگەن جەمشىتنىڭ ئوغۇل ـ نەۋرىلىرى بۇ سەلتەنەتكە مۇيەسسەر بولالمىغانىدى. پىرىدۇننىڭ ئۇستازى پاراخ دېگەن دانىشمەن بولۇپ، پىرىدۇننىڭ تامغا ـ مۆھۈرىگە «پاراخ ئوغلى پىرىدۇن» دەپ ئويۇلغان. «شاھنامە»دە پىرىدۇن «زوھاق ماران» ناملىق ئۈچ باشلىق ئەجدىھانى يوقىتىپ، بەش يۈز يىل ئۆمۈر كۆرگەن، دەپ تەسۋىرلەنگەن. «ماران» — يىلان ـ ئەجدىھا دېگەن سۆز بولۇپ «مۇرەن» — دەريا سۆزىگە ئاھاڭداش ئىدى.

«شاھنامە»دە كىيامورستىن پىرىدۇنغىچە ئارىلىقتا ئوتتۇرا

ئاسيادىن چىقىپ ئىلەم ئېگىزلىكىنى ئىگىلىگەن غالىب ئارىيانلار سۈرەتلەنگەن. پېرىدۇننىڭ ئۈچ ئوغلى بولۇپ سەلىم، تۇر، ئىراژ دەپ ئاتالغان. پېرىدۇن ئىران ھەتتا ئەرەب زېمىنىنى سورىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدا بۆلۈنۈش خاھىشى كۆچەيگەن. ئىراژ بۆلۈنمەسلىك تەشەببۇسىدا چىڭ تۇرغاچقا سەلىم ۋە تۇر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئارىيان قەبىلىلىرى ئىران ۋە تۇرانغا بۆلۈنىدۇ. ئەمما پىشتالىستلار سۇلالىسىنىڭ پېرىدۇندىن كېيىنكى ئالتىنچى پادىشاھلىقى بۆلىنمەسلىك تەشەببۇسىدىكى ئىراژنىڭ ئوغلى مانۇچېھرغا، يەتتىنچى پادىشاھلىقى ئۇنىڭ ئوغلى نەۋرۇز (نوراز)غا تېگىدۇ.

پېرىدۇننىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى تۇر بولۇپ «ئاۋېستا» كىتابىدا تۇر بىرلىك — ئىتتىپاقنى بۇزغۇچى ئۆكۈز سۈپەتلىك ئادەم قىلىپ تەسۋىرلەنسە، «شاھنامە»دە ئۇنى پېرىدۇن دۆلىتىدىن تۇران — چىننى بۆلۈۋېلىپ تۇران خانلىقىنى قۇرغۇچى قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ.

تۇر تۇران خانلىقىنى قۇرغاندىن باشلاپ نەچچە ئەۋلاد تۇران — ئىران جەڭ - جېدەللىرى داۋاملىشىدۇ. بۇ جەڭلەر تۇران، ئىران، تېرئان (ئەرەبىستان) دائىرىلىرىگىچە كېڭىيىدۇ. جىددي ئېلىشىشلار سىستان (ساكلار يۇرتلىرىدىن بىرى)، كابۇلىستان (باكتىرئاينا) ۋە زال بىلەن رۇستەمنىڭ يۇرتى بولغان سىستان بىلەن كابۇلىستان ئارىسىدىكى (ئاراكۇشيا) زەبۇلىستاندا داۋام قىلىدۇ. مانا بۇ جەڭلەر «داستانى رۇستەم» ۋە «شاھنامە» داستانلىرىنىڭ ئاساسىي سۇژىتىنى تەشكىل قىلغان.

بۇ ھېكايەتتە بايان قىلىنىشىچە، تۇردىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى پىشان تۇرانغا يۈز يىلغا يېقىن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، كۆپ قېتىم ئىراننى بويسۇندۇرۇش، تۇران ئاساسىدا ئىراننى بىرلەشتۈرۈش كۈرىشىنى ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ ئىنىسى زايىشىم

زەبۇلىستان بىلەن چىننى باشقۇرغان.

ئەپراسىياپ تۇراننىڭ تۇر ۋە پىشاندىن كېيىنكى ئۈچىنچى خانى بولۇپ، پىشاننىڭ ئوغلى ئىدى. ئەپراسىياپ (ئەفراسىياب) ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن بوۋىسى تۇردىن باشلانغان ئىران - تۇران ئۇرۇشىنى ئاخىرقى چېكىگە يەتكۈزۈپ، ئىران پىشتالىستلار سۇلالىسىنى مۇنقەرز قىلىدۇ. بۇ ئەسنادىمۇ بۇ سۇلالە مانۇچېھرى ۋە نەۋرۇز باشچىلىقىدا جەڭ ئىچىدە داۋام قىلىپ كەلگەنىدى. نەۋرۇز تەختكە چىقىپ يەتتىنچى يىلى ئەپراسىياپ تەرىپىدىن ھالاك قىلىنىدۇ.

ھېكايە قىلىنىشىچە، ئىراژنىڭ كىچىك ئوغلى، مانۇچېھرىنىڭ ئىنىسى، نوراز (نەۋرۇز)نىڭ تاغىسى كەيكۇبات خېلى ئىلگىرىلا ئۇردا ئىختىلاپلىرىدىن قېچىپ ئەلبۇرۇس تېغىغا (كاۋكاز تاغلىرىغا) چىقىپ كەتكەنىدى. زال (داستان)نىڭ ئوغلى رۇستەم كەيكۇباتنى ئېلىپ كېلىدۇ. نەتىجىدە ئىراندا ئىككىنچى سۇلالە — كېياندىتلار (keyandit) سۇلالىسى مەيدانغا كېلىدۇ. مەردان بايدىلدا يېڧىنىڭ پىكرىچە، ئىستەقىر قەلئەسىنى پايتەخت قىلغان كېياندىتلار سۇلالىسى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 932 - يىلى مەيدانغا كەلگەنلىكى تەخمىنلەنگەن.[1]

«ئەپراسىياپ» لېگېندىسى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى V — VI ئەسىر ئارىلىقىدا تۇران - ئىران جەڭلىرىنىڭ ئەڭ ئەۋجىگە چىققان ھالىتىنى تەسۋىرلەيدۇ. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى V ئەسىردە كىر ۋە دارانىڭ باسقۇنچىلىق ئۇرۇشلىرىغا قارشى تۇران - ئىران (ئاخمانىلار سۇلالىسى) جەڭلىرى ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھىرودوتنىڭ ئېيتىشىچە، ماسساگىتلارنىڭ بۇ جەڭدىكى غالىب سەركەردىسى تۇمارىس بولغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ماكادونىيىلىك

[1] «رۇستەمنى داستان»، ئالمائاتا نەشرى، 598 - بەت.

ئىسكەندەرگە قارشى جەڭلەرگە ئاتلانغانىدى. «شاھنامە» داستانلىرىدا مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللار ئىچىدە يۈز بەرگەن بۇ قەھرىمانلىق ھېكايىلىرى نەزمىلەشتۈرۈلگەن.

«شاھنامە»دىكى ئەپراسىياپ ھېكايىتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق:

تۇرنىڭ ئوغلى پىشان ئىرانغا يۈرۈش قىلىپ ماڭغاندا ئايالى ھامىلدار بولۇپ، ئوغۇل تۇغىدۇ. ئالپ بەگلەر ئوغۇلغا «ئەپراسىياپ» دەپ ئىسىم قويىدۇ. ئەپراسىياپ پىشالىتلار سۇلالىسىنىڭ باش پادىشاھى نوراز بىلەن ئاتا - بوۋىلىرىدىن قالغان جەڭنى داۋاملاشتۇرىدۇ. بۇ چاغدا پىشان ھايات بولۇپ، ئەپراسىياپ شاھزادە ئىدى. ئەپراسىياپ نورازنى يېڭىپ ئەسىرگە ئالىدۇ ۋە ياپناق ئاتقا مىندۈرۈپ يۇرتىغا — دادىسىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ ماڭىدۇ. بۇ چاغدا ئەپراسىياپنىڭ ئىنىسى ئاغرىراس باغلىنىپ ئەسىر بولغان نورازنى كۆرۈپ: ئەسلىدە ھەممىمىز ئەپرىدۇن بوۋىمىزنىڭ ئەۋلادى ئىدۇق. مانا ئەمدى دۈشمەن بولۇپ قالدۇق دەپ كۆز يېشى قىلىدۇ. ئەپراسىياپ پىشالىتلار سۇلالىسىنى مۇنەققەرز قىلىپ، نورازنى ھالاك قىلغاندىن كېيىن، زال ئوغلى رۇستەمگە: سەن پىرىدۇننىڭ گۈرزىسىنى ئېلىپ، رەخش تۇلپارنى مىنىپ، ئەلبۇرس تېغىغا بېرىپ، مانوچېھرنىڭ ئىنىسى كەيكۇباتنى ئېلىپ كەل، ئۇ ئىگىسىز قالغان ئىراننى باشقۇرسۇن، دەيدۇ. كەيكۇبات كېياندىتلار سۇلالىسىنى قۇرىدۇ. ئۇ قېرىغاندا ئورنىغا بۇ سۇلالىنىڭ ئىككىنچى شاھى بولۇپ ئوغلى كەيكاۋۇس چىقىدۇ. بۇ سۇلالىگە زەبىلىستانلىق زال ۋە ئۇنىڭ ئوغلى رۇستەم مەدەت بېرىپ تۇرغانىدى. رۇستەم ئۆز ئوغلى سوھراپ بىلەن چېلىشىشتا يېڭىلىپ قېلىشتىن قورقۇپ، ئوغلىنى ھىيلە بىلەن ئۆلتۈرىدۇ، ئۆزىمۇ قېرىندىشى شاپات تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ، شاپاتمۇ ھالاك بولىدۇ.

كەيكاۋۇسنىڭ ئوغلى سىياۋۇش[1] زالنىڭ ئوقۇغۇچىسى بولۇپ ئۇ ھۆسن جامالىنىڭ گۈزەللىكى تۈپەيلى ئۆگەي ئانىسىنىڭ ئىشتىياقلىرىنى قوزغاپ، ئۇنى رەت قىلغانلىقى ئۈچۈن جەڭ مەيدانىدىن ئۇدۇل ئەپراسىياپ مەملىكىتىگە يول ئالىدۇ. ئەپراسىياپ ئۇنى قىزغىن كۈتۈپ كۈيئوغۇل قىلىدۇ. ئەمما ھەسەتخور ئەمەلدارلار تەسىرى بىلەن ئەپراسىياپ تەرىپىدىن بۇخارا يېنىدا ئۆلتۈرۈلىدۇ. نەتىجىدە سىياۋۇشنىڭ ئوغلى كەيخىسراۋ بوۋىسى ئەپراسىياپقا قارشى ئاداۋەتلىك جەڭگە ئاتلىنىپ، كېياندىتلار سۇلالىسىنىڭ ئۈچىنچى شاھى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. كەيخىسراۋنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن رۇستەم، پىرىمىز، بارزۇ، بىجان، گودزار، كىيو قاتارلىق باتۇرلار باشلىغان 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ھىندىستان بىلەن كەشمىرنى ئوراپ تۇرانغا يېقىنلىشىدۇ. ئەپراسىياپمۇ 14 بەگلىك ۋە پۈتۈن تۇراندىن ھېسابسىز قوشۇن تۈزىدۇ. كىيۇ ئەلچى بولۇپ تۇرانغا كەلسىمۇ سۆھبەت بۇزۇلۇپ ئۇرۇش باشلىنىدۇ. ئەپراسىياپ شاشقا (تاشكەنت تەرەپكە) چېكىنىدۇ. كېيىن چىندىن ئاتلىق، جەڭ ھارۋىلىق قوشۇن كېلىدۇ.[2] جەڭگە ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلگەن پىللارمۇ قاتناشتۇرۇلىدۇ. كەيخىسراۋ ئەپراسىياپنىڭ شەيدان ناملىق ئوغلىنى ئۆلتۈرىدۇ، ئەپراسىياپنىمۇ ئۆلتۈرىدۇ. بۇ چاغدا تۇران خەلقى قاتتىق غەزەپكە كەلگەنلىكى ئۈچۈن، كەيخىسراۋ ئەپراسىياپنىڭ يەنە بىر ئوغلى جاھان (جاھان خان)نى شاشقا پادىشاھ قىلىپ، ئۆزىمۇ شاھلىقتىن ۋاز كېچىپ، شاھلىقنى تاغىسى (كەيكاۋۇسنىڭ يەنە بىر ئوغلى) لاھراسپقا تاپشۇرىدۇ. ھېرودوت كەيخىسراۋنى تۇران - - ساك سەركەردىسى تومارىس ئۆلتۈرگەن دەپ مەلۇمات بېرىدۇ. لاھراسپنىڭ ئوغلى كەشتاسپ (پاراخزات)

[1] «ئاۋېستا»دا «سىياۋارشان» دەپ ئېلىنغان.
[2] بۇ قەدىمكى تارىم ۋادىسىنى كۆرسىتەتتى.

كېياندىتلار سۇلالىسىنىڭ بەشىنچى شاھى بولغان. مۇشۇ زاماندا ئوتقا چوقۇنىدىغان زەردۇشت دىنى مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، بۇنىڭ بىراق بىلتىرى قۇياشقا چوقۇنىدىغان «كۆنچى» ئېتىقادى قەدىمكى تۇران — مەركىزىي ئاسىيا ئېتىقادى ئىدى. گېگېل «تارىخ پەلسەپىسى» ناملىق كىتابىدا: «كەشتاسىپ شۇبھىسىز زىندا مىللىتىدىن بولۇپ، زىندا دەستۇرىدا تۇران مىللىتى — شىمالدىكى كۆچمەن مىللەتلەر تىلغا ئېلىنغان» دەپ يازغان. ئىسپاندىيار كەشتاسىپنىڭ ئوغلى بولۇپ ئۇ رۇستەم تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەچكە، كېياندىتلار سۇلالىسىنىڭ ئالتىنچى شاھى ئىسپاندىيارنىڭ ئوغلى باھمان بولىدۇ. باھماننىڭ قىزى ھەمەي يەتتىنچى پادىشاھ بولىدۇ.

ئەپراسىياپ ھەققىدە مەركىزىي ئاسىيا مەنبەلىرىدىن ھېسابلانغان «قۇتادغۇبىلىك» داستانى، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، «رەۋزەتۇسسافا»، «تارىخى مۇلكى ئەجەم»، «بۇخارا تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلەردە ئەجايىپ ياقتىن توختالغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا بۇ قەھرىماننى تاجىكلار ئەپراسىياپ دەپ، تۈركلەر ئالپ ئەرتۇڭا دەپ ئاتايدۇ، دەپ مۇنداق نەزم قىلىدۇ:

بۇ تۈرك بىكلارىندان ئاتى بېلگۈلۈك،
تۇڭا ئەلپ ئەر ئېردى، قۇتى بېلگۈلۈك.

تاجىكلار ئەيۇر ئانى ئەپراسىياپ،
بۇ ئەپراسىياپ ئالدى ئەللەرنى تالاپ.

مەھمۇد قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە: تۈركلەرنىڭ مەشھۇر باتۇر خانى ئەپراسىياپ تۇڭا ئالپ ئەر دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ خۇددى شىردەك قەھرىمان ئىدى، تۇڭا شىر بولۇپ پىلنى

يەڭگۈچى كۈچلۈك ھەيۋاننىڭ لەقىمى، دەپ كۆرسىتىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئالپ ئەرتۇڭانى غايىۋى پادىشاھ سۈپىتىدە بىلىملىك ۋە قانۇن بىلەن دۆلەت باشقۇرغۇچى قىلىپ تەسۋىرلىگەن. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»دە يېزىلىشىچە: ئەپراسىياپنىڭ مەركىزىي شەھىرى قەشقەر ئىدى. ئەپراسىياپنىڭ قاز ئىسىملىك قىزى قازۋىن ۋە قۇم شەھەرلىرىنى سالدۇرغان. قۇم ئىسىملىك شەھەر قۇملۇق بولغان. ئىلى ۋادىسىغا ئاقىدىغان سۇنىڭ نامى قاز سۈيى دەپ ئاتىلىشىمۇ شۇ سەۋەبتىن بولغان. ئەپراسىياپنىڭ مەرۋى شاھى جان ۋە باراساغۇن دېگەن ئوغۇللىرى بولۇپ، باراساغۇننى شۇناملىق ئوغلى بىنا قىلغان. مەھمۇد قەشقەرى ئۆز بۇۋىسىنىڭ بارساغانلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. ئۇ يەنە: خاتۇن سۆزى ئەپراسىياپنىڭ قىزلىرىدىن بولغانلارغا، تارىم سۆزى ئەپراسىياپ ئەۋلادى ھېسابلانغان ئاياللارغا قارىتىلىدۇ، دەپ يازغان، «تېكىن سۆزى ئەسلىدە قۇل دېگەن سۆز بولۇپ گەرچە بۇ ئۇزۇنى كەمستىش مەنىسىدە بولسىمۇ ئەپراسىياپ باللىرىدىن باشلاپ قوللىنىلىشقا باشلىغان، دەپ ئىزاھلىغان.

شۇ نەرسە دىققەتكە سازاۋەركى، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»دە ئەپراسىياپ ئۆلۈمىگە بېغىشلانغان، ئۇزاق ئەسىرلەر داۋامىدا خەلق ئىچىدە ساقلىنىپ كەلگەن مەرسىيە قوشاقلىرىنىڭ نەمۇنىلىرىنى كۆرسەتكەن. ئەينى زاماندا توقۇلغان ۋە «ئەپراسىياپ» ئېپوسىدىن دېرەك بېرىدىغان بۇ قوشاقلارنىڭ تارىخىي قىممىتى تولىمۇ يۇقىرى. ئۇ ئەينى زامان تۇران ئاھالىسىنىڭ ئەپراسىياپقا (خۇسۇسەن مىللىي كۈرەش ئەۋجىگەن بېتىدە) بولغان قىزغىن ھېسسىياتلىرىنى ئىپادىلەش بىلەن بىللە، يەنە ئەينى زامان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ تىلىنى كۆرسىتىپ بەرگەنلىكى بىلەنمۇ قىممەتلىك. ئەلۋەتتە، بۇ تىلنى نوقۇل كۆكتۈرك خانلىقى ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى تىل، دەپ ئىزاھلاشقا ئاساس بولمىسا كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» گەرچە ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ھەققىدە بىر قانچە ئورۇندا توختالسىمۇ، خەلق ئىچىدە بولمىغانلىقى ئۈچۈن بۇ ھەقتە قوشاق مىسال كەلتۈرۈلمىگەن. بۇ ئەپراسىياپ مەرسىيىسى قوشاقلىرىنىڭ تارىخىي چىنلىقىنى كۈچەيتىدۇ، ئەلۋەتتە. بۇ قوشاقلارنىڭ بەزى پارچىلىرى مۇنداق:

ئەلپ ئەر توڭا ئۆلدىمۇ،
ئەسىز [يارىماس] ئاجۇن [دۇنيا] قالدىمۇ،
ئۆزلەك [زامان] ئۆچىن ئالدىمۇ،
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.

ئۆزلەك قامىغ [بوتۇنلەي] كۈۋۈردى [يولدىن چىقتى]،
ئەردەم - ئارىغ [ئەخلاق-ئىنساپ] ساۋۇردى [كېمەيدى]،
يۈنچىغ [ئۆۋەن، بەسكەش] ياۋۇز [يامانلار] تۇۋاردى
[كۆپەيدى]،
ئەردەم بېگى يارتىلۇر [پەزىلەتلىك بەگ قالمىدى].

ئۇلىشىپ ئاران بۆرلايۇ [چۇقان سېلىپ يىغلاشتۇق]،
يىرتىن ياقا ئۇرلايۇ [ياقا يىرتىپ پەريات كۆتۈردۇق]،
سىقىپ ئۇنى يۇرلايۇ [ئاۋازلىرىمىز مۇڭلىنىپ چىرقىراپ
كەتتۇق]،
سىغتاپ كۆزى ئۆرتىلۇر [كۆزىمىزگە ياش قاپلاپ ئىششىپ
كەتتى].

سىتەيىن «مەركىزىي ئاسىيادىكى ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىش خاتىرىسى» ناملىق كىتابىنىڭ 237 - بېتىدە:

[1] ئىرتاق ئىچىدىكىسى كونا سۆزنىڭ ھازىرقى يەشمىسى.

«سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى ئەپراسىياپ خارابىلىقىغا زىيارەت قىلدۇق. بۇ كاتتىيە كونا پايتەختىنىڭ قالدۇقى بولۇپ، ئۇنى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن زامانىسىدىكى تارىخچىلار ماراكاندا[1] دەپ ئاتىغانىدى» دەپ يازغان. بۇ خارابە يېنىغا ئەپراسىياپ مۇزېيى ياسالغان بولۇپ، بۇ خارابىدىن تېپىلغان ئەپراسىياپنىڭ قىزىل ساپالدىن ياسالغان ھەيكىلى ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە ساقلانغان. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى»نىڭ (خەنزۇچە نەشرى) 2 - توم، 1068 - بېتىدە بۇ ھەيكەلنىڭ بەدىئىي ئۇنۇملىرى تىلغا ئېلىنغان. سىتەيىن خوتەن «دەندان ئۆيلۈك خارابىلىقىدىن رۇستەم تەسۋىرى چۈشۈرۈلگەن رەسىمنى تاپقان ۋە يوقىرىدا ئىسمى بايان قىلىنغان كىتابىغا ئىلاۋە قىلىپ كىرگۈزگەن.

ياپونىيە تارىخچىسى يوجىلياۋدى (羽溪了諦) نىڭ «غەربىي يۇرتتا بۇددىزم» ناملىق كىتابىنىڭ 51 - بېتىدە: «تۇران شاھى ئەپراسىياپ (Afrasiab) يەنى مۇرغاپ دەرياسىنىڭ غەربىدىكى Badgheis شاھى بارلىق كۈچى بىلەن زوروئاستېر دىنىنى يىمىرىپ، بۇددا دىنىنى يۆلىگەن» دەپ يازغان. بۇ 763 - يىلى تەڭرىقاغان بۆكەخاننىڭ مانى دىنىنى، 954 - يىلى ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقىدەك ئۇيغۇرلار ھاياتىدىكى ئۇنتۇلغۇسىز تارىخىي ۋەقە بولغان. موللا مۇسا سايرامى «تارىخى ئەمنىيە» ناملىق كىتابىنىڭ 16 - بېتىدە سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننى «ئەپراسىياپ ئەۋلادى» دېگەنىدى. تارىخ مەنبەلىرىدە قاراخانىيلار ئۆزلىرىنى ئەپراسىياپقا تەققاس قىلىپ «ئىند دۆلىتى ئەپراسىياپ» دەپ ئاتىغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ.

[1] ...ەرقەنت سۆزىنىڭ گرېكچە تەلەپپۇز قىلىنىشى.

يوقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن مەلۇم بولدىكى، خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ ئالىي سەمەرىسى بولغان ئېپوس ۋە لېگېندىلار تارىختىن ھالقىغان توقۇلما ۋە مۇبالىغىلەر بىلەن بېزەلگەن بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا تارىختىن تاشقىرى ھادىسە ئەمەس. «شاھنامە» بولۇپمۇ ئەپراسىياپ ھەققىدىكى رىۋايەتلەر بىزگە ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن بىلەن «ئوغۇزنامە» ئېپوسى ئارىسىدىكى مۇھىم بىر قىسىم تارىخىي ھادىسىلەرنى تەسەۋۋۇر قىلىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ. بۇنىڭ داۋامى ئاخمانىلار ئىمپېراتورلىرىغا قارشى مەركىزىي ئاسىيا تۇران — تۈرك خەلقلىرىنىڭ كۈرەشلىرىدىن ئىبارەت.

ئەپراسىياپ رىۋايىتى يىراق «ئاۋېستا»دىن تاكى ھازىرغىچە ئىزچىللىشىپ كەلدى. ئۇ، ھەرقانچە ئەپسانە - رىۋايەت شەكلىنى ئالسىمۇ، يەنىلا مەركىزىي ئاسىيا — تۇران تۈركلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلغان تارىخىي چىنلىقىنىڭ فولكلور شەكلىدۇر. ئۇنىڭ رىۋايەتلىرى چىنلىقنى ئىپادىلەيدۇ. چۈنكى، ئۇ چىنلىقتىن رىۋايەتلەشتۇرۇلگەن.

3. مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئاخمانىلار ئىمپېرىيىسى بىلەن ئېلىپ بارغان جەڭلىرىگە ئائىت تارىخىي رىۋايەتلەر

سكىفلارنىڭ كاۋكازىيە، پەلەستىن — ئاسۇرىيىدىكى پائالىيىتى بىلەن بىر قىسىم ئارىيانلارنىڭ ئىلەم ئېگىزلىكىگە يۆتكىلىپ كېلىشى گەرچە قەدىمكى دۇنيا تارىخىدا تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، بۇ ھادىسىنىڭ تارىخىي تەسىرى ۋە تارىخىي ئاقىۋىتى

تېخى ھۇنلارنىڭ ياۋروپاغا يۆتكىلىشى ۋە رىم ئىمپېرىيىسىگە ياتقۇرۇپ كىرىشى بىلەن ماكېدونىيىلىك ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈشىدەك يېتەرلىك ئىزاھلانغان ئەمەس. بۇنىڭغا تارىخىي مەنبەلەرنىڭ دېگەندەك مول بولماسلىقىدىن باشقا، «غەرب مەركەزلىك نەزەرىيىسى»نىڭ سەۋەب بولغانلىقىنى ئىنكار قىلىش مۇمكىن ئەمەس. قەدىمكى ئىران بىلەن مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تارىخىي مۇناسىۋىتى ئەلۋەتتە مىس - تۆچ قوراللىرى دەۋرىدىكى ئاتلىقلار مەدەنىيىتىنى يارىتقان سكىف ۋە ئارىيانلارنىڭ كۆچۈپ بېرىشى، ئېلىپ بارغان جەڭلىرى بىلەن باشلانغان. بۇ ھال ئۆز نۆۋىتىدە ئىران خەلقلىرىنىڭ شۇنىڭ بىلەن بىللە تۇران خەلقلىرىنىڭ ئېتنىك تەركىبى ۋە تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىگە بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتمەي قالمىدى.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللارنىڭ باشلىرىدا قۇدرەتلىك ئاسۇرىيە دۆلىتى بېسىمى ئاستىدا مىدىيە تېخى مۇستەقىل دۆلەت قۇرالمىغانىدى. ئاسۇرىيىنىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى IX ئەسىرگە ئائىت خاتىرىلىرىدە مىدىيىنىڭ نۇرغۇن پارچە تېررىتورىيىلەرگە ئاجرالغانلىقى، ئۇنىڭدا كۆچمەن ۋە يېرىم كۆچمەنچى قەبىلىلەر ياشايدىغانلىقى، ھەتتا ئۇنىڭ بىر قەدەر مەدەنىي ھېسابلىنىدىغان شىمالىي قىسمىدىكى ئاھالىنىڭ تېخى ئىران تىلىنى بىلمەيدىغانلىقى يېزىلغانىدى. بۇ چاغدا مەركىزىي ئاسىيادىن كۆچۈپ كەلگەن سكىفلار قۇدرەتلىك بابىل — ئاسۇرىيە پادىشاھلىقىنىڭ ئۇلىنى تەۋرەتتى، ئۇنى تەھلىكىگە ۋە مۇھاسىرىگە ئېلىپ قويدى. بۇ ھال مىدىيىلىكلەرنىڭ جانلىنىشىغا، قەبىلە ئىتتىپاقى بولۇپ ئۇيۇشۇشىغا تېخىمۇ ئىلھام بولدى. ھېرودوتنىڭ كۆرسىتىشىچە، مىدىيىلىكلەرنىڭ ئاسۇرىيىگە ئەسىرگە چۈشۈپ قايتقان يولباشچىسى دېئوكونىڭ يېتەكچىلىكىدە مىدىيىلىكلەر

ئاسۇرىيىگە قارشى مەيدانغا ئۆتتى. سىكىفلارنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 673 - يىلى مىدىيىلىكلەر باش كۆتۈرۈپ مۇستەقىل ئىران دۆلىتىنىڭ تۇنجى ئاساسىنى تىكلىۋالدى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى VII ئەسىردە مىدىيە زېمىنىگە كىرگەن سىكىفلار سەردارى كىئاكسار مىدىيە ياش - ئۆسمۈرلىرىگە قىزغىنلىق بىلەن چەۋەندازلىق ۋە ئوقيا ئېتىش ماھارىتىنى ئۆگىتىشنى قول ئاستىدىكىلەرگە تاپىلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ مىدىيە پايتەختى ئېكباتان (خامادان) كۆپ مىللەتلىك شەھەر بولۇپ قالدى.

مىدىيە بىلەن سىكىفلارنىڭ ھەمكارلىق ۋەزىيىتى ئۇزاققا بارمىدى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىردە ياشىغان گرېك تارىخچىسى كىتېسى ساكلارنىڭ ئايال سەركەردە زارىنا باشچىلىقىدا مىدىيىلىكلەرگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، مىدىيىلىك ئەسىرلەرنى سىر (تانائىس) دەرياسىنىڭ بويىغا يۆتكەپ كەلگەنلىكىنى يېزىپ قالدۇرغان. بۇ چاغدا سىكىفلار بىلەن ئاسۇرىيىلىكلەر دوستلاشتى ۋە مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 640 - يىلى ئېلام (依兰) ئېگىزلىكىنى بېسىۋالدى. بۇ چاغدا ئىراندا مىدىيىدىن باشقىرى، پېرسىيە، ئاككاد، لىدىيە، سۇمېر، بابىلىيە (بابىلئون) قاتارلىق مەيدە مەملىكەتلەر بار ئىدى. مىدىيە كۈچەيگەنسېرى ئۇنىڭ يېڭى قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن بابىلىيىنىڭ كونا قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي ھوقۇق تالىشىش غەربىي ئىران ۋەزىيىتىنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. مۇشۇ پۇرسەتتىن پېرسىيىدىكى ئاخمانىلار قەبىلىسىدىن چىققان كىر II (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 529 - 558 - يىللار) ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 553 - يىلى مىدىيە خانلىقىنى مۇنقەرز قىلدى ۋە پېرسىيىنى ئاخمانىلار پادىشاھلىقى دەپ جاكارلىدى. پارسلارنىڭ كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇنۇشى كۈچلۈك ئىدى. ئۇلار شەرققە ياكى

غەربكە يۈرۈش قىلىشتا ئارسالدىلىق قىلدى. نەتىجىدە كىر ئوتتۇرا ئاسىيا ساكلىرىغا — شەرققە ھۇجۇم قىلدى. ئۇ ساكلارنىڭ سەركەردىسى ئامورگىنى ھىيلە ئىشلىتىپ تۇتۇپ كەتتى. بۇ چاغدا ساكلارنىڭ زارىنادىن كېيىنكى يەنە بىر ئايال قەھرىمانى، ساك سەركەردىسى ئامورگىنىڭ خوتۇنى سپارېترا ئەر - ئاياللاردىن تەشكىللىگەن زور قوشۇنغا ئۆزى يېتەكچىلىك قىلىپ ئامورگىنى ئازاد قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن كىر بابىلىيە، لىدىيە ۋە مىسىر بىرلەشمە پرونتىغا قارشى ساك — سىكىفلارنىڭ ھەربىي ياردىمىنى قوبۇل قىلدى. ئۇ بابىلىيە ۋە لىدىيە زېمىنلىرىنى ئۆز تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولالىغانىدى.

گرېك تارىخچىسى ھىرودوتنىڭ «تارىخ» ناملىق كىتابىنىڭ 1 - تومىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «كىر ئاسۇرىيىنى شىمالىي ئاسىيا قوشۇنلىرى ئارقىلىق يەڭدى. بابىل ئاسۇرىيىنىڭ ئاساسلىق شەھىرى ئىدى. بۇ ئىنتايىن گۈزەل شەھەرنى شىمىرامىس ۋە نىتوكرىس ناملىق ئاتاقلىق ئىككى ئايال پادىشاھ باشقۇراتتى. كىر ھىيلە ئىشلىتىپ دەريا سۈيىنى شەھەرگە قويۇۋېتىپ ھۇجۇم قىلىش يولى ئېچىۋالغان ۋە بابىلىيىنى ئۆز زېمىنىگە قوشۇۋالغان.» شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنى پېرسىيە شاھى، بابىل شاھى، سۇمېر شاھى، ئاككاد شاھى، لىدىيە شاھى، تۆت ئەتراپنىڭ شاھى، جاھان شاھى، شاھلارنىڭ شاھى («شاھىنشاھ») — ئىمپېراتور جاكارلىدى. مانا بۇ كۆپ خىل تىلدىن بىر تىلغا قاراپ يۈزلەنگەن ئاخمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ دۇنياغا كېلىشىدىن ئىبارەت. ئامورگ ساكلىرى كىرنىڭ باشنىيىگە، كېيىنچە گرېتسىيىگە قارشى يۈرۈشلىرىگە ئىشتىراك قىلدى. بۇلار تەركىبىدە باكترىيىلىك ۋە سوغدىيىلىق سەركەردىلەر ۋە زور قوشۇن بولغان. ئەمما ھىيلىگەر كىر مىسىرغا يۈرۈش قىلىش ئالدىدا يەنە بىر قېتىم ئۆز

ئىتتىپاقچىلىرى — ساكلارغا قارشى ئاتلىنىدۇ. كىياندىتلارنىڭ ئۇرۇق - نەسلىدىن بولغان كىر II نىڭ مۇنداق قىلىشى ئارقا سەپتىن ئەنسىرەشتىن بولغانمۇ ياكى كۆپرەك ئوتتۇرا ئاسىيا چەۋەندازلىرىغا ئىگە بولۇش، ئۇلارغا بىۋاسىتە قوماندانلىق قىلىش، جەڭ غەنىيمەتلىرىگە ئۆزى يەككە ئىگىدارچىلىق قىلىش ئۈچۈن بولغانمۇ، بۇ نامەلۇم. تارىخچى ھېرودوتنىڭ ئېيتىشىچە، كىر[1] II ماسساگېت (ئۇلۇغ ساكلار) دەپ ئاتالغان ساكلارنىڭ يەنە بىر قەبىلىسىنىڭ ئايال سەركەردىسى تۇمارىسنى ئۆزىگە نىكاھلىق قىلىش باھانىسىدا بۇ يۈرۈشنى باشلىغانىدى. تۇمارىس ساكلارنىڭ زارىنا، سپارېترادىن كېيىنكى يەنە بىر ئايال سەركەردىسى سۈپىتىدە تارىخ بېتىگە يېزىلغان.

تۇمارىس مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 529 - يىلى ساك قوشۇنلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىپ ئامۇ دەريا بويىدا ئاخمانىلار قوشۇنلىرى بىلەن شىددەتلىك ئېلىشىدۇ. جەڭ ئالدىدا تۇمارىس كىرغا خەت يېزىپ: «سەن تىنچلىق خالامسەن. ماسساگېتلار بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۆمرۈڭنى ئۇزارتىشنى خىيال قىلما! ئۇرۇشمەن دېسەڭ مەيلى دەريادىن ئۆتتۇۋالغىن، ئۈچ كۈنلۈك يىراقتا چېكىنىپ بېرەيلى. ئەگەر سەن تۇرغان قىرغاقتا ئۇرۇشمەن دېسەڭ، بۇنىڭغىمۇ بىز تەييار. شەرت بىر، ئۇ بولسىمۇ نامەردلىك قىلما!» دەپ ئۇقتۇرىدۇ. كىر ھىيلىگەرلىككە ئادەتلەنگەچكە تۇمارىسنىڭ ئوغلى سپارگانىز باشلىق بىر تۈركۈم ماسساگېتلارنى مەست قىلىپ تۇتۇپ كېتىدۇ. تۇمارىس ئامونىڭ نېرىسىدىكى كىرغا خەت يېزىپ: «قانخور! شۆھرەتسىز ئىش قىلدىڭ. ئوغلۇمنى جەڭدە ئەمەس، ھىيلە بىلەن تۇتقۇن قىلدىڭ. نەسىھەت شۇكى، ئوغلۇمنى قايتۇر، كەلگەن يېرىڭگە زەخمەتسىز قايت! سۆزۈمنى

[1] رىۋايەتتە كىر I گە كەيخىسراۋ، دەپ نام بېرىلگەن بولۇپ، بۇ باشقا - باشقا تارىخىي شەخسلەر ئىدى.

ئاڭلىمىساڭ، تەكرىم قۇياش نامىدىن ئانت ئىچىمەنكى، سەندەك قانخورنى سەن قانائەتلەنمىگەن قان بىلەن مەست قىلىمەن» دېگەن. بۇنىڭغا پىسەنت قىلمىغان كىر سپارگانىزنى ئۆلتۈرگەچكە جەڭ باشلىنىدۇ. تۇمارىس ئاخمانىلار قوشۇنى ئۈستىدىن غالىب كېلىپ كىرنى تۇتۇپ ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئۇنىڭ بېشىنى قان تولدۇرۇلغان ئىدىشكە تاشلاپ، جەڭدىن يەكۈن چىقىرىدۇ، ئۇ: «قانخور! غالىب ئايالنى مەككارلىق بىلەن ئوغلىدىن جۇدا قىلىپ، پەرزەنت داغىنى سالدىڭ. قانغا ئۆمۈر بويى تويمىدىڭ. ئەنتىمگە ئەمەل قىلىپ سېنى قان بىلەن تويغۇزىمەن. بېسىپ كىرگۈچىلەرنىڭ جاجىسى مانا مۇشۇ!» دەپ خىتاب قىلىدۇ.

گرېك مەنبەلىرىدىكى تارىخىي ئەھمىيەتلىك بۇ ئېپىزوت ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان «ئايسۇلۇ» داستانىنىڭ ئەسلى بولۇپ، ئۇ داستاندا ئايسۇلۇ ۋە ئۇنىڭ باتۇر ئوغلى كۈن باتۇرنىڭ دارىغا قارشى جەڭلىرى ھېكايە قىلىنىدۇ. ھېكايىدە سۆزلىنىشىچە، دارا ۋە ئۇنىڭ قەيسەر قاتارلىق سەركەردىلىرى تۇرانىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان جەڭلەردە مەغلۇپ بولۇپ، ئاخىرى ھىيلە ئىشلىتىشكە كىرىشىدۇ. شىكاردا يۈرگەن كۈن باتۇرنىڭ ئالدىغا دارا زۇلمىدىن قاچقان كىشىلەر، دەپ بىر قىسىم ئادەملەر كېلىدۇ. ئۇلار قىزغىن مېھمان قىلىنىدۇ. دوشمەن مەست بولغان ساكلارنى ئۆلتۈرۈپ، كۈن باتۇرنى تۇتقۇن قىلىپ كېتىدۇ. دارانىڭ سەركەردىسى قەيسەر خەت ئارقىلىق ئايسۇلۇنى ئۆزىگە نىكاھلىق بولۇشقا زورلىماق بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئايسۇلۇ ۋە قەيسەر قوشۇنلىرى ئارىسىدا دەھشەتلىك جەڭلەر باشلىنىدۇ. قەيسەرنىڭ ئاپتاپپەرى دېگەن قىزى كۈن باتۇرنى ئوغرىلىقچە قاچۇرۇۋېتىدۇ، ساكلار غەلىبە قىلغان چاغدا ئايسۇلۇ بىلەن ئوغلى كۈن باتۇر خۇشال ئۇچرىشىدۇ. تۇمارىس، سپارگانىزنىڭ

ئايسۇلۇ ۋە كون باتۇر ، دەپ خەلق ئەدەبىياتىدا ساقلىنىشى بىزگە ئالىپ ئەرتۇڭا بىلەن ئەپراسىياپ ناملىرىنىڭ ئىككى خىل ئاتىلىشىدىكى سەۋەبلەرنى چۈشىنىشكە ياردەم قىلىدۇ .

شۇنى ئىزاھلاش ھاجەتكى ، ئوبۇلقاسىم پىردەۋسى ئىران شاھلىرىنى گۈزەللەشتۈرۈپ ، تۇران شاھى ئەپراسىياپنى خۇنۇكلەشتۈرۈپ تەسۋىرلىگەندى . ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئىچىدە كەڭ تارقالغان رىۋايەتلەردە ، جۈملىدىن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا بۇ ئەكسىچە ھالدا تەسۋىرلىنىپ قالماستىن ، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «سەددى ئىسكەندەر» داستانىدىمۇ ماكدونىيىلىك ئىسكەندەر داراغا قارشى جەڭلەر قىلغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن (ئەلۋەتتە مۇشۇلا ئەمەس) ئەجايىپ تەسۋىرلەنگەن . «ئاۋېستا» كىتابىدا بولسا ئەجدىھانى يوقاتقان داھا (ئارال دېڭىزى ۋە كاسپىي دېڭىزى ئارىسىدىكى ماساگېتلار) باتۇرى كېرشاسپ بىلەن تۇران شاھى ئەپراسىياپ ئەجايىپ قەھرىمان سۈپىتىدە خاراكتېرلەنگەن .

گرېك تارىخچىسى پولىيىننىڭ «ھەربىي ھىيلىلەر» ناملىق ئەسىرىدە دارا I گە قارشى ساك پادىچىسى شىراقنىڭ ھېكايىتى خاتىرىلەنگەن . بۇ ھېكايە خەلق ئىچىدىن ئېلىنغان بولۇپ، ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق : دارا قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ساكلىرى زېمىنىغا يېقىنلاپ كېلىۋاتقاندا ، ساك رەھبەرلىرىدىن ئومارگ ، ساكىسفار ، ئۇئامىرىس قاتارلىقلار دۈشمەنگە قارشى جەڭ پىلانىنى مۇھاكىمە قىلىدۇ . ياندا تۇرغان چوپان شىراق ساك رەھبەرلىرىگە ئۆز پىلانىنى تەكلىپ بېرىدۇ . بۇ تەكلىپ قوبۇل قىلىنىدۇ . شۇ پىلان بويىچە شىراق ئۆزىنىڭ قۇلاق - بۇرۇنلىرىنى كېسىپ ئۆزىنى ھۆكۈمرانىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان قىلىپ كۆرسىتىپ دارانىڭ ئالدىغا بارىدۇ ھەمدە دارا قوشۇنلىرىنى ساكلار بار جايغا باشلاپ بېرىشقا ۋەدە قىلىدۇ . شىراق دۈشمەننى پايانسىز چۆلگە باشلاپ كىرىدۇ . چۆلنىڭ

ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە شىراق دۈشمەنگە نىدا قىلىدۇ : «مەن سىلەرنى يەڭدىم ، يالغۇز بېشىم بىلەن پۈتۈن بىر قوشۇننى يەڭدىم . تۆت تەرەپنىڭ ھەممىسى يەتتە كۈنلۈك يول ، خالىغان تەرەپكە يول بولسۇن . بەرىبىر ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلىسىلەر . مەن بولسام مۇشۇ جايدا تۇغۇلغان ، مېنىڭ قېنىم مۇشۇ زېمىنغا تۆكۈلۈشى كېرەك» . بۇ ھېكايە ھىرودوتنىڭ «تارىخ» ناملىق كىتابىنىڭ 3 ـ بابىدا : «دارىئوس[1] گىياھسىز دەشتى ـ چۆلگە ئالداپ كىرگۈزۈلگەن» دەپ يەكۈنلەنگەن .

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ھاياتىغا دائىر رىۋايەتلەر ئىچىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغىنى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ زامانىدىكى خارېس مىتىلېنسكى يېزىپ قالدۇرغان زارىئادر بىلەن ئاداتىدا توغرىسىدىكى ھېكايىدىن ئىبارەت . ھېكايە قىلىنىشىچە ، سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى ماساگېتلارنىڭ باشلىقى زارىئادر بىلەن سىر دەرياسىنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى ساكلار شاھى ئومارگىنىڭ قىزى ئاداتىدا بىر ـ بىرىنى چۈشلىرىدە كۆرۈپ ئاشىق بولۇشىدۇ . زارىئادر يولغا چىقىپ تانائىس (سىر) دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئاداتىدانىڭ يۇرتىغا بارغىنىدا دەل ئاداتىدانىڭ باشقا بىرسىگە ياتلىق قىلىنىۋاتقان تويى بولۇپ قالغانىدى . بۇ ئەسنادا زارىئادر ئاداتىدانى ئېلىپ قاچىدۇ ۋە ئۆز نىكاھىغا ئالىدۇ .

يۇقىرىدا ، قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ غەربىي ئاسىيا بىلەن ، مۇھىمى ئىران تېررىتورىيىسىدىكى پادىشاھلىقلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە ئائىت رىۋايەتلەر بىلەن تونۇشۇپ ئۆتتۇق . بۇ قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا سكىف — ساك — تۇران تۈركلىرىنىڭ مېسوپوتامىيە ۋە ئېلام دىيارىدىكى قۇلدارلىق مەدەنىيەت مەركەزلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى

[1] دارىئوس — دارانىڭ يەنە بىر ئىسمى .

روشەنلەشتۈرۈشتە مۇئەييەن تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

تۆۋەندە جۇڭگونىڭ ئەڭ قەدىمكى يازما مەنبەلىرى ئاساسىدا قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ سېرىق دەريا (خۇاڭخې — ياشىل ئۆگۈس، سارى ئىرماق)نىڭ شىمالىي ۋادىسىدىكى تارىخىي پائالىيەتلىرىگە ئائىت خاتىرىلەر ۋە رىۋايەتلەر بىلەن قىسقىچە تونۇشۇپ چىقىمىز.

4. كۆي — دى قەبىلىلىرىنىڭ سېرىق دەريانىڭ شىمالىدىكى ھايات پائالىيىتىگە دائىر رىۋايەتلەر ۋە خاتىرىلەر

جۇڭگونىڭ بىر قەدەر ئىشەنچلىك تارىخىي ئۇچۇرى ئەدىب تارىخشۇناس سىماچيەننىڭ (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 135 ـ ياكى 145 ـ يىللار) «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق ئەسىرىدىن باشلانغان. ئەمما، ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى تارىخىي مەنبەلەر مەيلى قانچىلىك رىۋايەتلەشتۈرۈلگەن بولمىسۇن ئۇ يەنىلا مۇھىم تارىخىي قىممىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە. مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى خەلقلىرىنىڭ ئاخمانىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنىڭ ئۇچىنچى تەرەپ — گرېكلار ۋە يەرلىك خەلقنىڭ ئۆز ئۇچۇرلىرى بولغانلىقىنىڭ ئەكسىچە، جۇڭگو مەنبەلىرىدىكى مەلۇماتلار يېگانە بولۇش بىلەن بىرگە يەنە كۆپ قىسمى ئوردا ھۆججەتلىرى ئىكەنلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلالمايمىز.

مەركىزىي ئاسىيا ئارىيان — ساكلىرىنىڭ شىمالدا -- بايقال كۆلى جەنۇبىدا، شەرقتە چىلىيەنشەن تېغىنىڭ جەنۇبىدا

ياشىغانلىقىنى يۇقىرىدا تىلغا ئالغانىدۇق. ئۇلارنىڭ قاچان خۇاڭخې (سېرىق دەريا) ۋادىسىغا كەلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس. خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا ئانتروپولوگىيىسىگە مەنسۇپ بولغان كۆي — دى (隗、翟) قەبىلىلىرى سېرىق پادىشاھ دەپ ئاتالغان خۇاڭدى زامانىسىدىن باشلاپ، شيا، شاڭ (يىن)، جۇ قەبىلىلىرى، كېيىنچە چۇنچيۇ ۋە جەنگو پارچە ھاكىمىيەتلىرى بىلەن بىللە جۇڭگونىڭ سېرىق دەريا ۋادىسىنى ئىچمۇ ـ گۆللەندۈرۈش تارىخىي جەريانىغا قاتناشقان. «تاغ ـ دەريالار قۇرئىي» (山海经)، «زوجۇەن» (左传)، «دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايان» (国语) قاتارلىق مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، شاڭ — جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ھازىرقى گەنسۇنىڭ چىڭياڭ (庆阳) رايونى، نىڭشانىڭ گۇيۈەن (固原) رايونى، موڭغۇل يايلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى ۋېشۇي (渭水) دەرياسىنىڭ شىمالىي ساھىلى ۋە ئوردوس يايلىقىدا «يىڭ فاڭ» (𡇷方)، «تۇفاڭ» (土方)، «كۆيفاڭ» (隗方) دەپ ئاتالغان قەدىمكى قەبىلىلەر ياشىغان. بۇ قەبىلىلەر ئەينى زاماندا كىچىك ھاكىمىيەت قۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار ياشىغان ياكى باشقۇرغان جايلار «فاڭ» — دائىرە، ئەل، يۇرت، دەپ كۆرسىتىلگەن بولۇپ. ئۇلارنىڭ نامى «يىڭ»، «تۇ»، «كۆي» دەپ ئاتالغانىدى. «زوچۇەن»، «گويۈي»دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، بۇ ئۈچ ئاتالمىنىڭ ئاساسلىقى «كۆي» بولۇپ، ئۇ «دى» (翟) قەبىلىلىرىنىڭ قەبىلە نامى بولغان. «دى» ئىبارىسى «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «خەننامە»دە «狄»، «北狄» دەپ كۆرسىتىلگەن.① «ۋېينامە. ئېگىز ھارۋىلىقلار تەزكىرىسى»دە

① بۇ ئەھۋال جۇنچيۇ دەۋرىدىن كېيىن يۈز بەرگەن بولۇپ، ئەينى زاماندىكى سىلىنى مۇناسىۋەتنىڭ بىر قەدەر كەسكىنلىكى تۈپەيلىدىن، ۋەھشىي ھايۋان (犭) بەلگىسى قويۇلغان دى ھەرپى قوللىنىلىشقا باشلىغانىدى.

« 狄 » سۆزىنى دىڭلىڭ سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن ۋارىيانتى، دەپ ئىزاھلىغان. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ، جۈملىدىن، قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى خەلقلىرىنىڭ مۇھىم بىر ئېتنىك مەنبەسى ھېسابلانغان كۆيفاڭ — شىمالىي دى — دىڭلىڭلار[1] مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى ئىككى مىڭىنچى يىللار ئارىسىدا ئۆز پائالىيىتىنى سېرىق دەريانىڭ شىمالىي ۋە غەربىي ساھىللىرىغا كېڭەيتىپ، ئىپتىدائىي مەھەللىۋى ھاكىمىيەتلەر بەرپا قىلغان. ئۇلارنىڭ شاڭ، جۇ، چۇنچيۇ سۇلالىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئەينى زامان ۋەزىيىتىگە كۆرە پۈتۈنلەي بىردەك بولۇپ كەتكەن ئەمەس.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى XVIII ئەسىردە خېبى ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى يىشۇي (易水) ۋادىسىدا ياشىغۇچى شاڭ قەبىلىلىرى شەندۇڭ، خېنەن، لياۋدۇڭ زېمىنلىرىگە كېڭىيىپ تۇنجى قۇلدارلىق دۆلىتى — شاڭ (يىن) سۇلالىسىنى قۇردى. شۇ چاغدا غەربتىكى جۇ قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقلى جىلى (季历) شاڭ سۇلالىسىنىڭ قولللىشى بىلەن غەربكە يۈرۈش قىلىپ كۆي رۇڭلاردىن 20 دىۋاڭ (翟王) نى ئەسىر ئالغانلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن كۆي — دى ئىبارىسىنىڭ بىر ئېتنىك مەنىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، كۆيلارنىڭ كۆپ قەبىلىلىك خەلق ئىكەنلىكىنى بىلىش مۇمكىن.

ئاشپاقا قېپىغا ۋە تۇچ بۇيۇملارغا يېزىلغان خاتىرىلەرگە قارىغاندا شاڭ سۇلالىسى ئاساسلىق قوشۇن يۆتكەپ غەرب ۋە غەربىي شىمالدىكى بىڭ فاڭ، تۇفاڭ، كۆيفاڭدىن ئىبارەت كۆي — دىلارغا قارشى ئۇرۇش ئېلىپ بارغان. بۇنداق ئۇرۇشلار ئىچىدە شاڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋزۇڭ پادىشاھى ئۇدىل

---

[1] يېقىنقى زامان بەتتقانچىلىرىدىن «تۈفاڭ» سۆزىنى «تۈرك»، «تۇران»، «تورپان» دەپ، كۆيغاڭ سۆزىنى «ئۇيغۇر»، «ئۇغۇزلار» دەپ، «دى»، «شىمالىي دى» سۆزىنى «تۇراك»، «تۇران»، «شىمالىي تۇران» دەپ ئىزاھلىغۇچىلار بار.

(مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى IX ئەسىرنىڭ باشلىرى) باشچىلىقىدا ئۈچ يىل ئېلىپ بارغان ئۇرۇش بىلەن شاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆي پادىشاھى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى IX ئەسىرنىڭ ئاخىرى) ۋاقتىدا ئېلىپ بېرىلغان ئۈچ يىللىق جەڭ ناھايىتى مەشھۇر بولۇپ تۇرغۇن كۆي — دىلار قەبىلە باشلىقلىرى ۋە خەلقى ئەسىر ئېلىنىپ قۇل قىلىنغان، يەرلىرى شاڭ زېمىنىغە قوشۇۋېلىنغان. بۇ ئۇرۇشتا شاڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولغان جۇ خانلىقى (周方国) زور كۈچ بىلەن ماسلاشقان. شاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ خىزمەت كۆرسەتكەن ھازىرقى خېبى ئۆلكىسى سىشەن (磁县) ناھىيىسىدىكى كۆي بەگلىك شەھىرى (鬼侯城) ياكى توققۇز بەگلىك شەھىرى (九侯城) بېگىگە «كۆي بېگى» مەنسىپى بېرىپ ئۇنىڭ قىزىنى شاڭ سۇلالىسىنىڭ جۇۋاڭ (纣王) پادىشاھى خانىشلىققا ئالغان.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى XII ئەسىردە جۇ قەبىلىلىرى غەربىي شىمالدىكى جەڭگىۋار قەبىلىلەرنى ئۆزىگە ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ بىرلىكتە جەڭ قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1122 ـ يىلى شاڭ سۇلالىسىنى مۇنقەرز قىلىپ جۇ سۇلالىسىنى بەرپا قىلغان. شاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پادىشاھى شۇ شىڭ (受辛) (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1154 ـ 1122 ـ يىللار) ئۆزىنى ئوتقا تاشلاپ ئۆلۈۋالغان. شۇنىڭدىن باشلاپ غەربىي جۇ ۋە شەرقىي جۇ سۇلالىسىنىڭ شىمالىي جۇڭگودىكى قۇلدارلىق ھاكىمىيەت تارىخى كۆي — دى قەبىلىلىرى بىلەن بولغان مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا راۋاجلانغان.

جۇ سۇلالىسى جەنۇبتىكى قەبىلىلەرنى «مەن» (蛮)[1] دەپ، شىمالدىكى (جۈملىدىن غەربتىكى) قەبىلىلەرنى «يى»

---

[1] «مەن» — ياۋايى مىللەتلەر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

(夷)[1] دەپ ئاتىغاندا ، شىمالىي دىلارنى «يى دى» (夷翟) دەپ ئاتاشقان . بۇ چاغدا كۇي — دىلار جۇ سۇلالىسىگە يېقىنلاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ، شىمالىي دىلار ، دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن . «چۇنچيۇ» ، «زوچۇەن» كىتابلىرىدا يېزىلىشىچە ، بۇ چاغدا جۇ سۇلالىسى «دايۇەن» (大原) ، يى دى قەبىلىلىرى «دالو» (大卤) دەپ ئاتالغانىدى .

ئەگەر شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كۇي — دىلار سالماقلىق تەسىرگە ئىگە بولغان ، جۇ پادىشاھلىقى مۇداپىئە ھالىتىدە تۇرغان بولغان بولسا ، جۇ پادىشاھلىقى شاڭ سۇلالىسىنى مۇنقەرز قىلىپ جۇ سۇلالىسىنى بەرپا قىلغاندىن باشلاپ بۇ ۋەزىيەت ئۆزگەردى . ئىككىنچى قۇلدارلىق مەملىكىتى بولغان جۇ سۇلالىسى (ئادەتتە غەربىي جۇ سۇلالىسى دەپ ئاتىلىدۇ) گۇگۇڭ تەنفۇ (古公亶父) دىن باشلاپ كۇي — دىلارنىڭ ئاتلىق قوشۇن تۇتۇش ، ئات ئۈستىدە جەڭ قىلىش تېخنىكىسىنى قوبۇل قىلىپ كۈچلۈك ھەربىي ھاكىمىيەت قۇردى . شۇنىڭدىن باشلاپ كۇي — دىلار ۋە ئۇلار ياشىغان تېررىتورىيەلەر جۇ قەبىلىسى قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تالان ـ تاراج قىلىش ئوبيېكتىغا ئايلاندى .

جۇ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى ۋاقتىدا قويۇلغان تۇچ ئىدىشقا چېكىلگەن «لياڭ بونىڭ جەڭ ئىشلىرى» (梁伯戈) ناملىق خاتىرىدە «كۇيفاڭ ياۋۇزلىرى» ، «لياڭ بو ياسانقان» دېگەن خەتلەر بىلەن لياڭ بو باشچىلىقىدا ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدە كۇيفاڭلارغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان جەڭلەر تەسۋىرى بېرىلگەن؛ جۇ كاڭ ۋاڭ (周康王 ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى X ئەسىرلەر) زامانىدا قويۇلغان «كىچىك مىڭ داڭقىنى» (小盂鼎) دا جۇ كاڭ ۋاڭنىڭ ئەمرى بىلەن مىڭ باشچىلىقىدىكى ئىككى قېتىملىق كۇيفاڭلارغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان دەھشەتلىك ئۇرۇش

[1] «يى» — بەدەۋى مىللەتلەر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ .

خاتىرىلەنگەن . داڭقانىغا يېزىلغان خەتلەرگە قارىغاندا ئىككى قېتىملىق جەڭدە قەبىلە باشلىقلىرىدىن ئۈچ كىشى قولغا چۈشكەن ، 5149 كىشى ئۆلتۈرۈلگەن ، 20 مىڭغا يېقىن كۇيفاڭلىقلار ئەسىر ئېلىنغان ، بۇنىڭدىن باشقا جەڭ ھارۋىسى ، ئات ، كالا ۋە قويلاردىن نۇرغۇن غەنىيمەت ئېلىنغانلىقى مەلۇم . جۇ كاڭ ۋاڭ تۇتقۇن ھالەتتە تۇرۇپمۇ ئۆزى بىلەن مۇنازىرىلەشكەن كۇي ئاقساقىلىنى سوراق ئۈستىدىلا ئۆلتۈرۈۋەتكەن .

جۇ كاڭ ۋاڭنىڭ مىڭغا بۇيرۇق بېرىپ كۇيفاڭلارغا قارشى ئىككى قېتىملىق ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشىدىن كېيىن خېلى بىر مەزگىلگىچە ئۇلار ھەققىدە ئۇچۇر بولمىدى . تارىخشۇناسلارنىڭ پەرەز قىلىشىچە ، بىر قىسىم كۇيفاڭلار جۇ سۇلالىسىگە ئەسىر ئېلىنىپ جۇ قەبىلىلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا قوشۇلۇپ كەتتى ، بىر قىسمى شەرققە يۆتكىلىپ تەيخاڭشەن تاغلىق رايونىغا كەتتى ، ئاساسلىق بىر قىسمى موڭغۇل يايلاقلىرىغا ۋە ئۇ يەردىن جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى بايقال كۆلى ساھىلىغا يۆتكەلدى . بۇ مەشھۇر دىڭلىڭلار ياشىغان رايون ئىدى . شۇنىڭدىن كېيىن تارىخىي كىتابلاردا تىلغا ئېلىنغان سىبىرىيىدىكى دىڭلىڭلار ۋە شىمالىي جىن (北晋) بىلەن تەيخاڭشەننىڭ شەرقىي ۋە غەربىدىكى دىلار (狄人) ئەنە شۇ كۇيفاڭلارنىڭ ئەۋلادلىرى ھېسابلىنىدۇ .

سىماچيەننىڭ يېزىشىچە جاۋ ۋاڭ زامانىغا كەلگەندە جۇ سۇلالىسى «ئادالەتتە كەمچىل» بولۇشقا باشلىغان . شۈەن ۋاڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 789 ـ يىلى غەربىي رۇڭ (西戎) لاردىن مەغلۇپ بولۇپ ، قايتا قوشۇن تۇزمەكچى بولغاندا خەلقنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىغان . جۇ يۇۋاڭ (周幽王)نىڭ قېيناتىسى شېن خۇ (申侯) كۆچمەنچى چۈەن رۇڭ (犬戎 ساك موياۋلار)لار بىلەن بىرلىشىپ لىشەن تېغىنىڭ ئېتىكىدە جۇ

يۇۋاڭنى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭ ئوغلى جۇ پىڭۋاڭ (周平王)نى خانلىق سەلتەنەتكە ئولتۇرغۇزغان . سىماچيەننىڭ يېزىشىچە ، چۇەنرۇڭلار جۇ يۇۋاڭنى ئۆلتۈرگەندە چىن بېگى چىن شاڭگۇڭ (秦襄公) جۇ سۇلالىسىنى قۇتقۇزۇپ قالغان ۋە پايتەختنى لوي — ھازىرقى لوياڭغا يۆتكەلگەن . مانا بۇ شەرقىي جۇ سۇلالىسىنىڭ باشلىنىشى . ئانچە ئۆتمەي ھەرقايسى بەگلىكلەر مۇستەقىل بولۇۋالغاچقا ، شەرقىي جۇ سۇلالىسى ئەمەلدە كىچىككىنە رايوننىڭ ھاكىمىيىتى بولۇپ قالغان . نەتىجىدە مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى VIII ئەسىردىن باشلاپ بەش پادىشاھلىق — چى (齐) ، چۇ (楚) ، چىن (秦) ، جىن (晋) ، سۇڭ (宋) بەگلىكلىرى ھاكىمىيەت باشقۇرغان . شەرقىي جۇ سۇلالىسى ئەمەلدە مۇشۇ بەش پادىشاھلىق بولۇپ ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 770 – 403 - يىللىرىغىچە تارىخ سەھنىسىدە ياشاپ كەلگەن .

بەش پادىشاھلىق ئىچىدىكى جىن (晋) بەگلىكى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1027 – 369 - يىللار) بىلەن شىمالىي دىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت كۆي — دىلارنىڭ خۇاشيا قەبىلىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ يەنە بىر تارىخىي سەھىپىسىنى ئاچقانىدى .

شۇنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش ھاجەتكى ، شىمالىي دىلار سېرىق دەريانىڭ شىمالىي ساھىللىرىدا ، شەنشى — سەنشى ئېگىزلىكىدە ، خېبېيدىكى تەيخاڭشەن تېغىنىڭ شەرقىي — غەربىي ئېتەكلىرىدە ، كېيىنچە شىمالىي جۇڭگو پەس تۈزلەڭلىكىدە ياشىغان . ئۇلار شامان دىنىدىكى ئادەت بويىچە تۇرغان ئورۇنلىرىغا قاراپ ئاق دىلار (غەربتە) ، قىزىل دىلار (جەنۇبتا) دەپ بۆلۈنگەن .[1]

---

[1] شامان دىنىدا شىمال قارا ، شەرق كۆك ، غەرب ئاق ، جەنۇب قىزىل رەڭ بىلەن پەرقلەندۈرۈلەتتى .

«كالامنامە» (论语)دە كۆرسىتىلىشىچە ، سېرىق دەريا ۋادىسىدىكى جىن مەملىكىتىدە خۇاشيالارغا نىسبەتەن شىمالىي دىلار ، بولۇپمۇ قىزىل دىلار كۆپ سالماقنى ئىگىلىگەنىدى . جىن دۆلىتى دەسلەپىدە يۈز لى كېلىدىغان كىچىك بەگلىك بولۇپ ، «جۇنچيۇ . ھەزرىتى زو جاۋگۇڭنىڭ 15 يىللىق تەزكىرىسى» (春秋:左氏昭公十五年传)دە يېزىلىشىچە : «جىن تاغ ئارىسىدا بولۇپ ، رۇڭ دىلار بىلەن قوشنا ئىدى» . جىن دۆلىتى قۇرۇلۇپ چۇنچيۇ دەۋرىگىچە ئارىلىقتىكى IV ئەسىر ئىچىدە ئۆز تېررىتورىيىسىنى كېڭەيتىش يولىدا كۆپ ئۇرۇندى . بۇ ئاساسەن شىمالىي دىلارنى «قۇدىلىشىپ ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش» ، «قول قىلىپ ئارقىتىۋېتىش» ، «يەر - زېمىنلىرىنى مال بېرىپ ئالماشتۇرۇۋېلىش» ۋە «ھەربىي ۋاستىلەر بىلەن يىراقلارغا ھەيدىۋېتىش»دىن ئىبارەت تۆت تاكتىكا ئارقىلىق تەدرىجىي ئورۇندالدى . جىن دۆلىتى بىلەن شىمالىي دىلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز مەنپەئەتلىرى بار ئىدى . جىن قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى (جۇملىدىن چۇنچيۇ دەۋرىدىكى باشقا دۆلەتلەرنىڭ قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرى) تېررىتورىيە كېڭەيتىشنى خالايتتى . سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغان ۋە ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان شىمالىي دىلارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرى مال - مۈلۈك ھېرىسمەنلىكى بىلەن بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشلىرى قىلىشقا قىزىقاتتى . نەتىجىدە ، يەر - زېمىنى مال - مۈلۈككە تېگىشىش ئاساسىدىكى «تىنچ» مۇناسىۋەت بىلەن پات - پات بولۇپ تۇرىدىغان قانلىق جەڭلەر بۇ بىر تارىخىي مەزگىلنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بولۇپ قالدى .

پادىشاھ جىن شەنگۇڭ (晋献公 ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 677 — 652 - يىللار) ، جىن ۋېنگۇڭ (晋文公 ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 652 — 636 - يىللار)دىن باشلاپ

سىستېمىلىق يوسۇندا تېررىتورىيە كېڭەيتىش (启土) سىياسىتى قوللىنىلدى . بۇنىڭدا شىمالىي دىلاردىكى «مالغا قىزىقىپ يەردىن ۋاز كېچىدىغان» (贵货易土) خۇسۇسىيىتىن پايدىلىنىپ ، «مال بېرىپ يېرىنى ئىگىلەش» (予之货而获其土) تەدبىرى قوللىنىلدى . بۇ ئۇسۇل ئۇرۇش ئۇسۇلىدىن تېز ۋە ئۈنۈملۈك بولۇپ قەبىلىلەر مۇناسىۋىتىدە نىسپىي «تىنچ» ۋەزىيەت پەيدا قىلدى . بۇ ھەقتىكى پىكىر ئىختىلاپلىرى ۋە مۇھاكىمىلەر «گويۈي ، جىن ھەققىدە كالام» (国语.晋语) دا : «دىلار كەڭ قۇملۇققا تارقالغان . جىن ئېلىنى قورۇپ چىقىش ئۈچۈن ، جىنلارنىڭ تېررىتورىيە كېڭەيتىشى مۇۋاپىق بولماسمۇ» (狄之广漠,于晋为都,晋之启土,不亦宜乎?) دەپ يېزىلغان . دېمەك ، بۇ ئەينى زاماندىكى تارىخىي خاراكتېرلىك سىياسىي تېما ھېسابلانغان زېمىن كېڭەيتىش ئىدى .

ئۆز يېرىنى مال - مۈلۈككە تېگىشىپ ماكانسىزلاشقان شىمالىي دىلار داۋاملىق تەيخاڭشەن تەرەپكە سۈرۈلۈشكە باشلىدى . ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار توپلىشىپ بوراندەك تېزلىك بىلەن تەيخاڭشەننىڭ جەنۇبىغا باستۇرۇپ كىردى . ئۇلار (مۇھىمى قىزىل دىلار) چى (齐) ، جېڭ (郑) ، جۇ (周) ئۈچ دۆلەتنىڭ بىرلەشمە قوشۇنلىرىنىڭ زەربىسىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 663 - يىلىدىن 659 - يىلىغىچە بولغان 3 4 يىل ۋاقىت ئىچىدە سەردار لوزى (潞子) باشچىلىقىدا قەبىلىلەر ئىتتىپاقى قۇردى . لوزى قىزىل دىلارنىڭ قەبىلە ئاقساقىلى ئىدى . بۇ تارىختىكى بىرلەشكەن شىمالىي دىلار دۆلىتى بولۇپ ، خۇا - شيا (جۇڭيۇەن) دۆلەتلىرى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان ئورتاق تېررىتورىيىگە ، ئورتاق ھاكىمىيەتكە ، ئورتاق سىياسەتكە ئىگە دۆلەت ئىدى . «زوچۇەن»دە يېزىلىشىچە شىمالىي دىلار دۆلىتى ھازىرقى شىمالىي شەنشى ، شىمالىي ۋە

شەرقى جەنۇبىي سەنشى ، جەنۇبىي خېبېي ۋە غەربىي شەندۇڭنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى . ئۇلار سەنشىدىكى لى گو (黎国) مەملىكىتىنى بېسىۋالدى ، ئۇنىڭ پادىشاھى ۋېي (卫国) مەملىكىتىگە قېچىشقا مەجبۇر بولدى . ئۇ يەنە بىر قانچە ئۇششاق مەملىكەتلەرنى بېسىۋېلىپ ھەتتا جىن مەملىكىتىگىمۇ قايتا باستۇرۇپ كىردى . جىن مەملىكىتى بىلەن شىمالىي دىلار ئارىسىدىكى مەشھۇر چى جېڭى (箕之役) مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 645 - يىلى سەنشىنىڭ تەيگۇ رايونىدا يۈز بەرگەندە بۇ جەڭگە غەربتىن كەلگەن ئاق دىلارمۇ قاتناشقان . جەڭدە جىن سەركەردىسى شيەن جىن (先轸) ھالاك قىلىندى . شۇنىڭدىن باشلاپ ، شىمالىي دىلار ، قىزىل دىلار ۋە ئاق دىلار بىلەن جۇڭيۇەن مەملىكەتلىرى ئوتتۇرىسىدا ئومۇميۈزلۈك جەڭ خەتىرى بارغانسېرى تەشۋىشلىك قىرغاققا قاراپ يۈزلەندى . ئەمما ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 629 - يىلىغا يەتكەندە شىمالىي دىلار مەملىكىتىگە ئۇيۇشقان دىلار ئىچكى نىزالار تۈپەيلىدىن پارچىلىنىپ كەتتى . شۇنىڭدىن كېيىن ، ئاق دىلار جىن دۆلىتى بىلەن تىنچ ئۆتتى ، جىنلار مۇشۇنداق تىنچ شارائىتتا چىن دۆلىتىگە بىمالال يۇرۇش قىلالىدى . تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە بىرلىككە كەلگەن شىمالىي دىلارنىڭ پارچىلىنىشىغا لوزىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان ياش ئوغلى يىڭئېر (婴儿)نىڭ تەكەببۇرلۇقى ۋە ئەدەپسىزلىكى سەۋەب بولغان . «زوچۇەن»دە يىڭئېرنىڭ بەش تۈرلۈك ئەيىبى خاتىرىلەنگەن . جىن دۆلىتىنىڭ پادىشاھى جىن چىڭگۇڭ (晋成公) مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 599 - يىلى شىمالىي دىلار دۆلىتىدە يۈز بەرگەن تەپرىقىچىلىقتىن پايدىلىنىپ ، شىمالىي دىلارغا قاراشلىق زەنخەن (攒函) دېگەن جايدا شىمالىي دىلار ھاكىمىيىتىدىكى يېتەكچى قەبىلە بولغان قىزىل دىلارنى يېتىم قالدۇرۇش ھېيلىسىنى ئىشقا سېلىپ باشقا

دىلار (众狄) ئاقساقاللىرى بىلەن كېڭەشمە ئاچتى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە لوزى باشچىلىقىدىكى قىزىل دىلار ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنلا ئالدانغان باشقا شىمالىي دى قەبىلىلىرى يوقىتىلدى. جىن جىڭگۇڭ لوزى باشچىلىقىدىكى قىزىل دىلارنى تارمار قىلىش ئۈچۈن جەڭگە ئاتلىنىپ سەنشىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن هۇجۇم باشلىدى. گېنېرال شۈن لىنفۇ سول تەرەپتىن غايەت زور قوشۇن بىلەن هۇجۇمغا ئاتلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن جىن دۆلىتىنىڭ چېگرىسى شىمالدا تەيۈەنگە، شەرقتە تەيخاڭشەنگە، شەرقىي جەنۇبتا شاڭ سۇلالىسى خارابىلىقلىرىغا يېتىپ بېرىپ، پۈتكۈل قىزىل دىلار زېمىنىدىن باشقا، يەنە شىڭ (邢)، ۋېي (卫)، جۇ (周) دۆلەتلىرىنىڭ بىر قىسىم زېمىنلىرىنىمۇ ئۆز تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋالدى. قىزىل دىلارنىڭ مەغلۇبىيىتى ئاق دىلارنى بىتىم هالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى. ئۇلار بەزىدە جىن، بەزىدە چىن دۆلەتلىرى تەرىپىدىن پايدىلىنىلىپ تۇردى. بۇنىڭغا مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 602 - يىلى جىن دۆلىتى چىنغا قارشى جەڭدە، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 583 - يىلى چىن دۆلىتى جىنگە قارشى جەڭدە ئاق دىلاردىن پايدىلانغانلىقىنى مىسال قىلىش مۇمكىن. ئاقىۋەتتە، ئاق دىلار مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 580 - يىلى جىن دۆلىتى تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. ئەسىر ئېلىنغان قىزىل دىلار بىلەن ئاق دىلار جىن دۆلىتى ئەمەلدارلىرى بىلەن قۇلدار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇلى ياكى يانچىسىغا ئايلانغاندىن تاشقىرى، خېلى نۇرغۇن بىر قىسمى جىن قوشۇنلىرىدىكى «دى چېرىكلىرى» (狄卒) سۈپىتىدە جەڭ مەيدانىغا مەجبۇرىي ئەۋەتىلدى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 589 - يىلىدىكى جى ئەن ئۇرۇشى (齐鞍之战) بۇنىڭ مىسالى. بۇ ئۇرۇشتا دى چېرىكلىرىنىڭ جىن دۆلىتىگە يۈز ئۆرۈپ قاچقانلىقى ۋە قىزىل دىلار باشچىلىقىدىكى شىمالىي دىلار هاكىمىيىتى مۇنقەرز بولۇپ بىر ئەسىردىن كېيىن (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 496 - يىلى شى

چېڭ فۇ (析成鲋) باشچىلىقىدا جىن سۇلالىسى هۇجۇم قىلىپ جاڭدۇ (绛都) شەھىرىگە باستۇرۇپ كىرگەنلىكى مەلۇم. «زوچۇەن. شۈەنگۇڭنىڭ 15 - يىلى»دا، جىن جىڭگۇڭ (晋景公)نىڭ ئەسىر ئېلىنغان شىمالىي دىلارنى ھەرقايسى ئەمەلدارلارغا بىر ئائىلىگە بەشتىن قۇل قىلىپ بەرگەنلىكى خاتىرىلەنگەن. بۇ مۇتلەق سان ئەمەس ئىدى. يالغۇز گېنېرال شۈن لىنفۇ (荀林父)غا 4 — 5 مىڭ قۇل (狄臣千室) بەرگەندىن تاشقىرى، لى دۆلىتى (黎国) بەگلىرىگىمۇ دى قۇللىرىدىن نۇرغۇن سوۋغا قىلىپ ئەۋەتكەن. ئۇلار تەخمىنەن جەنگو دەۋرلىرىگە يەتكەندە شۇ جايدىكى خۇاشيا مىللەتلىرى تەركىبىگە ئۆزلىشىپ، ئۆز ئەجدادلىرىغا قارشى، يەن - خۇاڭنىڭ ئەۋلادىمىز دېگىلى تۇردى!

قىزىل ۋە ئاق دىلاردىن كېيىن باشقا پارچە دىلار (众狄) ۋۇزۇڭ (无终) باشچىلىقىدا شىمالىي خېبېيدە شەنرۇڭگو (山戎国) دەپ ئاتالغان يېڭى دۆلەتنى قۇردى. ۋۇزۇڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 569 - يىلى جىن دۆلىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ تىنچ - ئىناق ياشاشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. سەككىز يىللىق تىنچلىقتىن كېيىن كۈچەيگەن جىن ئەيگۇڭ (晋悼公) يەتتە بەگلىكنى ئۆزىگە قوشۇۋالغاندىن كېيىن، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 542 - يىلى ۋۇزۇڭ قوشۇنلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ شەنرۇڭگو — داغىستان دۆلىتىنى يوقاتتى.

شىمالىي دىلارنىڭ سېرىق دەريا بويىدىكى يەنە بىر يېڭى هاكىمىيىتى هېسابلانغان جوڭشەنگو (中山国) ئاق دىلارنىڭ شيەنيۈي (鲜虞) قەبىلىسىنى ئاساس قىلىپ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 506 - يىلىدىن 296 - يىلىغىچە 210 يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ئۇ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 307 - ، 210 - يىللىرىدا جاۋ (赵) دۆلىتىنىڭ ئاتلىق قوشۇن تۈزۈپ ئېلىپ بارغان 17 يىللىق شىددەتلىك ئۇرۇشى ۋە يەن (燕) دۆلىتىنىڭ

بۇ ئۇرۇشقا قاتنىششى ئاساسىدا ئاخىرى يىمىرىلدى. جۇڭشەنگو ئاق دىلارنىڭ سەركەردىسى ئۇگۇن (武公) تەرىپىدىن جىن ۋە چۇ (楚) ئۇرۇشى مۇھىتىدا شەكىللەنگەنىدى. شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا تاغ بولغانلىقى ئۈچۈن «جۇڭشەنگو» دەپ ئاتالغان بۇ دۆلەت شەرقتە يەن، غەرب ۋە غەربىي جەنۇبتا جاۋ، شەرقىي جەنۇبتا چى (齐) دۆلەتلىرىگە تۇتاش بولۇپ، تەيخاڭشەندىن شەندۇڭغىچە ئارىلىقتىكى مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئورۇنغا جايلاشقانىدى. ئۇنىڭ قالدۇق كۈچلىرى باشقا شىمالىي دىلار بىلەن قوشۇلۇپ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىرلەردە ئورخۇن بويىدىن سۈرۈلۈپ كەلگەن هۇنلارنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىگە ئايلاندى.

* *

چۇنچيۇ دەۋرلىرىدىكى كۇي — دىلار بىلەن خۇا - شيا قەبىلىلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى كۆپ تەرەپلىمىلىك مۇناسىۋەت ئىدى. «گويۈي. جۇ ھەققىدە كالام»دا كۆرسىتىلىشىچە: «دىلار — كۇيلاردىن ئىبارەت» بولۇپ، «كۇي جەمەتىدىكىلەر قىزىل دىلار» ئىدى. جىن ۋىنگۇڭ چۇڭ ئېر (重耳) ئاق دىلار ۋە قىزىل دىلار بىلەن ئۇرۇشۇپ ئىككى قىزىنى ئېلىپ قايتقان. ئۇنىڭ چوڭىنىڭ ئىسمى شۇكۇي (叔隗)، كىچىكىنىڭ ئىسمى جىكۇي (季隗) ئىدى. ئۇ چوڭىنى جۇ شياڭۋاڭغا (周襄王) بېرىپ، كىچىكىنى ئۆزى ئالغان. ئۇلارنى كۇي خانىش (后隗) دەپ ئاتىغان. جىن ۋىنگۇڭ چوڭ ئەرنىڭ ئانىسى ئاق دىلارنىڭ قويان (狐偃) قەبىلىسىنىڭ قىزلىرىدىن بولغان قويان خانىش (狐姬) ئىدى. ئۇ جىن شيەنگۇڭغا تەگكەندىن كېيىن دادىسى خۇتۇ (狐突) ۋە قېرىندىشى جىن شيەنگۇڭنىڭ ئەمەلدارلىرىدىن بولۇشقان. جىن شيەنگۇڭنىڭ

قويان خانىشتىن باشقا شياۋرۇڭزى (小戎子) ئىسىملىك رەپىقىسى بولۇپ، ئۇنىڭدىن جىن خۇيگۇڭ يى ۋۇ (夷吾) تۇغۇلغانىدى. چۇنچيۇ دەۋرىدىكى ئاساسلىق دۆلەتلەردىن بىرى بولغان جىن دۆلىتىنىڭ پادىشاھى جىن چىڭگۇڭ (بەزىدە جىن جىڭگۇڭ 晋景公 دەپمۇ رىۋايەت قىلىنىدۇ) سىڭلىسىنى قىزىل كۇي — دىلارنىڭ باشلىقى يىڭئېر (婴儿)گە ياتلىق قىلغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، كۇي — دىلارغا تەگكەن خۇاشيا قىزلىرىدىن تۇغۇلغانلار كۆپىنچە يۈن (狁)، جى (姬) فامىلىسىنى قوللانغان. ۋاڭ گوۋېي ئەپەندى «كۇيفاڭ، خۇينى، يەنيۈن قەبىلىلىرى ھەققىدە تەتقىقات» (鬼方昆夷 狁考) ناملىق ماقالىسىدە ئۈچ قاچىلارغا بېرىلگەن ئېپىگرافىيىلىك ئۇچۇرغا ئاساسلىنىپ چۇنچيۇ دەۋرىدە نۇرغۇن چۇنچيۇ بەگلىرى كۇي — دىلار بىلەن قۇدىلاشقان دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن. بۇ ئۆزلەشتۈرۈش ئۇسۇللىرىدىن بىرى ئىدى، ئەلۋەتتە.

خۇاشيالار بىلەن كۇي — دىلار ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ھاياتتىمۇ بىر - بىرىگە كۆرۈنەرلىك تەسىر كۆرسەتتى. كۇي — دىلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان سېرىق دەريا ۋادىسىدىكى خۇا - شيا قەبىلىلىرىنىڭ تېرىقچىلىق ۋە ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشى تەدرىجىي كۇي — دىلارنىڭ ئولتۇراقلىشىشى، چارۋىچىلىق بىلەن بىللە يەنە دېھقانچىلىق ئېلىپ بېرىشىغا ئىلھام بېغىشلىدى. بۇ ھال ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى ئولتۇراقلىشىش ۋە دېھقانچىلىق تۇرمۇشىغا ئۆتۈش بىلەن تەخمىنەن بىر ۋاقىتلاردا يۈز بەرگەن بولۇشى ئېھتىمال. شۇنىڭ بىلەن بىللە خۇا - شيا قۇلدارلىق مۇھىتى كۇي — دىلاردىكى سىنىپىي بۆلۈنۈشنى كۈچەيتىپ ئۇلارنىمۇ ئۆزىگە خاس قۇلدارلىق ئالامەتلىرى بىلەن خاراكتېرلەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۆزلۈكسىز يۈز بېرىپ تۇرغان ئۇرۇش ۋە قول بولۇش خەۋپى ئۇلارنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى قۇرۇشىغا، ئىپتىدائىي دۆلەت ۋە شەھەر - قەلئەلەر

قۇرۇشىغا تۈرتكىلىك تەسىر كۆرسەتتى . جۇڭشەنگو دۆلىتىنى
مىسال قىلساق ، ئۇنىڭ پادىشاھ ، ۋەزىر ، ئۆلىما ۋە يۇزلەپ
ئەمەلدار ، نەۋكەرلىرى بولغان . كۇي — دىلارغا شەرقىي غوزلار
— توڭغۇزلاردىن سىيانپىي ، ئوغان قەبىلىلىرى بىرلەشمە
مۇداپىئە. ياكى بىرلەشمە ھۇجۇم مەنپەئىتى تۈپەيلى ئارىلىشىپ ـ
قوشۇلۇپ تۇرغانىدى . بۇ ھال تەدرىجىي يوسۇندا موڭغۇل
يايلىقىدا ، جەنۇبىي سىبىرىيىدە ۋە ئالتايدا موڭغۇلوئىد تەسىرىگە
يول ئېچىپ بەردى .

خۇا ـ شىيا قەبىلىلىرى ۋە دۆلەتلىرىمۇ كۇي — دىلاردىن
ئاتلىق قوشۇن تۈزۈش ۋە غوزچە كىيىنىشنى ئۆگەندى . شياڭ
سۇلالىسى دەۋرىدىلا كۇي — دىلارنىڭ ئاتقا مىنىش ماھارىتى خۇا
ـ شيا قەبىلىلىرىگە كىرىشكە باشلىغانىدى . گۇگۇڭتەنفۇ ئوردىغا
ئاتلىق قاتنايدىغان بولغان . «جاۋ چەۋەندازلىرى تومەنگە ، يەن
چەۋەندازلىرى ئالتە مىڭغا» (赵骑万匹，燕骑六千匹)
يەتكەن ، ئاتقا مىنىشكە ئەگىشىپ كۇي — دىچە كىيىم
پاسونلىرىمۇ جۇنچيۇ پادىشاھلىقلىرىغا ئېقىپ كىرىشكە باشلىغان .
«جىن ۋېنگۇڭ چەكمەندىن چاپان ، قوي تېرىسىدىن جۇۋا
كىيىپ ، بېلىنى كەمەردە باغلاپ قىلىچ ئېسىپ ، دۆلەت
باشقۇرغان» . «جەنگوسي» (战国策)دا يېزىلىشىچە ، جاۋ
دۆلىتىنىڭ پادىشاھى ۋۇلىڭۋاڭ (赵武灵王) ھەربىي ئىشلار
ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ : «كىيىم ـ كېچەك ، قورال ـ
ياراغتا قايسى ئەپلىك بولسا شۇنى قوللىنىش» (各，衣服器械
使其用) تەشەببۇسىدا چىڭ تۇرۇپ گۇڭ زىچىڭ (公子成)
قاتارلىق ئۆكتىچىلەرنى قايىل قىلغان . ۋۇلىڭۋاڭ گۇڭ
زىچىڭغا : «بۇگۈن خۇ (غوز) پاسونىدا كىيىنىش كۆڭۈل ئېچىش
ئىستىكى بىلەن بولۇۋاتقىنى يوق» ، «شاڭجۇنىڭ ئىشلىرىغا
ۋارىسلىق قىلىپ خۇ — دىلار ماكانلىرىنى ئىگىلەشنى
ئىستىسەممۇ ، بۇنى كۆرەلمەي ئالەمدىن ئۆتىدىغان ئوخشايمەن»

«خۇلار (今吾欲继襄主之业，启胡翟之卿，而卒世见也)
ماكانى جۇڭشەن ، مېنىڭ بولۇشى لازىم !» (胡地中山，吾必有
之 !) . شۇ سەۋەبلىك كۇي — دىلارنىڭ ئاتلىق چاغدا كىيىدىغان
كىيىم ـ كېچەكلىرىنى ئىگىلىۋېلىش زۆرۈر ، چۈنكى «تالىپ
ھارۋا ھەيدىسە ئاتنىڭ مىجەزىنى بىلەلمەيدۇ . قەدىمكى ئادەت
بويىچە بۈگۈنكىگە مۇئامىلە قىلىنسا ، ئۆزگەرگەن ئەھۋالغا
ماسلىشالمايدۇ» دەپ چۈشەندۇرگەن . ئاخىرى ئۇ جۇڭشەنگو
دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلدى . ئەمما بۇ جاۋ دۆلىتىنى چىن شىخۇاڭ
قوشۇنلىرى ھالاك قىلدى .

كۇي — دىلار ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىر خەلقلەر ئىدى .
غەربىي خەن دەۋرىدە ياشىغان ليۇ شياڭنىڭ «مۇھاكىمە بېغى»
(刘向：说苑) ناملىق كىتابىدا سىرىق پادىشاھ لىڭ لۈن
(伶伦) دېگەن كىشىنى غەربىي كۇنلۇن[1] تېغىغا ئەۋەتىپ ،
ئۇ يەردىكى سۇمۇرغ ـ قەقنۇسلار ئاھاڭىدا مۇزىكا ئىشلەشنى
تاپشۇرغان ، دەپ يېزىلغان . «جۇ ئىكراملىرى» (周礼) ۋە
«چى قەبرىگاھلىقىنىڭ يىلنامىسى» (汲冢纪年) دېگەن
كىتابلاردا يېزىلىشىچە ، مىلادىيىدىن XXI ئەسىر ئىلگىرى (بۇ
تەخمىن) «تۆت تەرەپ» مۇزىكىلىرىنى ئىگىلىگەن تىلۇ ( )
ناملىق سەنئەتچى بولغانلىقى مەلۇم . جۇ سۇلالىسى ئوردىلىرىدا
كۇي — دىلار قاتارلىق ھەرقايسى قېرىنداش خەلقلەرنىڭ ناخشا
- ئۇسسۇللىرى ئوينالغان . يىگگۇڭنىڭ 5 ـ يىلى»
دە يېزىلىشىچە ، بۇ تۆت تەرەپ نەغمىلىرى (四裔乐) دەپ
ئاتالغان . «كونا تاڭنامە . مۇزىكا تەزكىرىسى »دە شىمالىي دىلار
ئات ئۈستىدە كاناي ، دۇمباق چالىدىغانلىقى ، «شىمالىي دى
ناخشىلىرى» (北狄歌) بار بولغانلىقى خاتىرىلەنگەن . فرانسۇز
ئالىمى ئاۋگۇست كومىت ۋە جۇڭگو مۇزىكا تارىخچىسى ياڭ

---

[1] بۇ چىڭخەي گەنسۇ ئارىسىدىكى كۇنلۇن تېغىنى كۆرسىتىدۇ .

يىلنۇنىڭ كۆرسىتىشىچە، شىمالىي دىلار بىلەن غەربىي شىمالدىكى غوزلارنىڭ مۇزىكىلىرى بىر سىستېما، بىر گەۋدە بولغان.

«تارىخىي خاتىرىلەردە خواجى نەسەبنامىلىرى» (史记货殖列传)دە كۆرسىتىلىشىچە، جۇڭشەنگودىكى ئاق دىلار ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىر بولۇپ نامراتلىق تۈپەيلى باشقا ئەللەرگە بېرىپ سەنئەت سېتىپ ھايات كەچۈرگۈچىلەر، سەنئەتچى قۇللار بولغان. ئۇلار ئۇزۇن يەڭ كۆڭلەكلەرنى كىيىپ، قاشلىق ئېتىپ، پۇتلىرىغا «شى» (屣) دەپ ئاتىلىدىغان تاپانسىز ئۇچلۇق ئۇسسۇل كەشلىرى كىيىپ، نەپىس ئۇسسۇللار ئوينايدىكەن. شەندۇڭ ئۆلكىسى لىنلىيۇلىياڭ كەنتى (临淄郎家庄)دىكى 1 - نومۇرلۇق شەرقىي جۇ (چۇنچيۇ) دەۋرىگە تەئەللۇق قەبرىگاھلىقتىن مانا شۇ خىل ئايال ئۇسسۇلچى تەسۋىرى ئىپادىلەنگەن قونچاق تېپىلغان. تارىخىي مەنبەلەردە قەيت قىلىنىشىچە، بۇ خىل سەنئەتچىلەر ئېغىر قۇللۇق ياكى خارلىق ئىچىدە ياشىغانلىقى مەلۇم. بىر كۈي — دىلارنىڭ سەنئەت ماھىرلىقىدىن ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى سەنئىتىنىڭ ئۆزىگە خاس بىر سىستېما ھاسىل قىلغان ئالاھىدىلىكلىرىنى ھېس قىلالايمىز. قۇدرەت تاپقاندا ئات ئۈستىدە پەرۋاز قىلغان، ھالسىزلانغاندا سەنئەتچى قۇل بولۇپ قالغان بۇ تەقدىر مىلادىيىدىن تولىمۇ بۇرۇن ئىنتايىن تېرەن بىر ھەقىقەتنى كۆرسەتكەنىدى. ئۇ بولسىمۇ، دائىمىي جەڭگىۋارلىق قىممىتىنى سەنئەتنىڭ ھامىيسى قىلىشتۇر.

* *

بىز تۇران تارىخىغا ئائىت رىۋايەت ۋە ھېكايەتلەر ئارقىلىق مەركىزىي ئاسىيا خەلقىنىڭ قەدىمكى چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ

شەرقىدە — خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدا، كاسپىي دېڭىزى ساھىلىدا، يىراق شەرقىي ياۋروپا ۋە غەربىي ئاسىيادا ئېلىپ بارغان جەڭگىۋار پائالىيىتى بىلەن قىسمەن تونۇشتۇق. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈن قىسمەنكى، بىزگە مىلادىيىدىن ئون نەچچە ئەسىر ئىلگىرىكى زاماندىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى VII — VI ئەسىرگىچە بولغان بۇ ئاجايىپ تارىخنىڭ پەقەت قىسمەن، تولىمۇ ئاددىي ئۇچۇرى يېتىپ كەلگەن. بۇ ئاجايىپ قەھرىمانلىق لېگېندىلىرى، ئېپوسلىرىنىڭ پەقەت ئازغىنە بىر قىسمى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇ يىراق ئەجدادلىرىمىزنىڭ رىقابەتلىك يىراق تارىختىكى جەڭگىۋار تارىخى ۋە سەلتەنەت تەنتەنىلىرىدىن بىزگە خەۋەر بېرىدۇ. بۇ تارىخ تېرەن ۋە تەكرار گەۋدىلەنگەن ئۆلمەس ھېكمەتلەر بىلەن تولغان.

تۆتىنچى باب

مەركىزىي ئاسىيا شەھەر ـ قەلئە مەملىكەتلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتى

1. سۇغىرىش سىستېمىسى ۋە بوستان مەملىكەتلىرىنىڭ شەكىللىنىشى

بىز قەدىمكى تۇران — مەركىزىي ئاسىيالىق ئەجدادلىرىمىزنىڭ بىپايان تۇران زېمىنىدا ياشاپ، ساپ ئاسىياچە ئاق جىنسلىق ئاندرونوپ — ئارى دەۋرىنى ۋە قىسمەن سىبىرىق — موڭغۇلوئىد (دادەن) تەسىرىگە ئۇچرىغان ئاق جىنسلىق — تۈركوئىد دەۋرلىرىنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى بىلدۇق. بىز تۇر، تۇرا، تۇران ئىبارىلىرىنىڭ بۇ ئىككى قاتلامنىڭ ئالدىنقىسىدا يوقلۇقى، كېيىنكىسىدە مەيدانغا كەلگەنلىكى قاراشلىرىنىڭ ئاساسسىزلىقىنى، بۇ ئاتالما شەرقتە جۇ سۇلالىسى مەنبەلىرىدە «خۇا»، «شيا»لار بىلەن بىللە «دى» (ھەتتا تۇفاڭ، كۇيفاڭ دېگەن) ئىرۇگلىق بىلەن ئاتالغان بولسا، غەربتە «تۇر»، «جەڭگىۋار تۇرلار» دېگەن ئىبارە بىلەن قەدىمكى ئىلاھىي ئەپسانىلەردە ۋە «ئاۋېستا» دەستۇرىدا تىلغا ئېلىنغانلىقىنى كۆرىمىز.

دېمەك، تۇران زېمىنى ئارى (ئارىيان) ۋە تۈركىي

ئەجدادلار ماكانىدۇر.

بۇ ماكانىنىڭ تارىخى ھەقىقىي مەردانىلىق بىلەن مۇھاكىمە قىلىنغاندا كىشىنى چۆچۈتەرلىك يىراق، چەكسىز ئىقلىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى روشەنلىشىدۇ. بىزگە ئايانكى ئەجدادلىرىمىز قەبىلە سۈپىتىدە يۆتكىلىش تارىخىنىلا ئەمەس، يەنە ئاتا ماكانلىرىنى بىر ـ بىرلەپ تارايتىۋېلىش تارىخىنىمۇ باشتىن كەچۈرگەن.

بىر يىن (شاڭ) سۇلالىسى تۇنجى قۇل ئىگىلىكى دۆلىتى بولۇپ قۇرۇلغان زامانغا نەزەر سالايلى. ئۇ چاغدا نە سەددىچىن سېپىلى، نە چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى زېمىن بولسۇن. ئۇ چاغدا چىن شىخۋاڭ تەرىپىدىن بىرلەشتۈرۈلگەن چۇ ۋە چىن بەگلىكىنىڭ زېمىنى شاڭ سۇلالىسىنىڭ سىرتىدا ئىدى.

تارىخ ئەلۋەتتە ئۆتۈپ كەتتى. مىللەتلەر تەركىبى بىلەن زېمىنلارنىڭ مىللىي ئىگىلىكىدىمۇ كۆپ ئۆزگىرىشلەر بولدى. ئەمما، بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر مىللىي مەدەنىيەت تىپى ۋە چەمبىرىنى تېخىمۇ خاسلاشتۇردى. بۇ مەدەنىيەت تىپىدا زېمىن كۆزقارىشى، مىللەت ـ قەبىلىلەر قارىشى، تارىخ قارىشى، غايىۋى كەلگۈسى قاراشلىرى مۇجەسسەملەندى. مۇشۇ مەدەنىيەت تىپلىرى ئۆزگەرمىگەن شارائىتتىكى ئىجتىمائىي ـ سىياسىي گۇرۇھلارغا نەزەر سالساق، ئۇلار قانداق ناملار بىلەن ئاتىلىپ، ئۆزئارا قانلىق جەڭلەر قىلمىسۇن، ئۇلارنىڭ باشقا مەدەنىيەت تىپى ۋە مەدەنىيەت چەمبىرىگە بولغان زېمىن، مىللەت، تارىخ ۋە غايىۋى جەمئىيەت قاراشلىرى رىجىسى ئۆزگەرمەيدۇ. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلالمىغان «گۆدەك چال»لار تۇرغۇن. مەن مۇشۇ ئىلمىي ھەقىقەت نۇقتىسىدىنلا بۇ ئەجدادلىرىمىز زېمىنلىرى يەرمەنكىسىنى يايماقچىمەن. بۇ ھەر ئىككى تەرەپكىمۇ، پۈتۈن ئۈچىنچى تەرەپ ئىنسانىيەتكىمۇ مەنپەئەتلىك تەپەككۇر ئىلھامىدۇر.

قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيانىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا ئىپتىدائىي شەھەر ـ قەلئە مەملىكەتلىرىنىڭ شەكىللىنىشى پاراللېل مەزگىلدە روياپقا چىققىنى يوق .

شۇنى ئومۇمەن تىلغا ئېلىش مۇمكىنكى ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللار ئىچىدە — غەربىي ئاسىيادا تۆمۈر ئىختىرا قىلىنغان ۋە ترويا ئۇرۇشلىرى يۈز بەرگەن ، ئاسۇرىيە دۆلىتى گۈللەپ جۇشقۇنلەشكەن ۋە يېڭى بابىل دۆلىتى مەيدانغا كەلگەن . جۇڭگودا جۇ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىدا فېئوداللىق مۇناسىۋەتلەر بىخ سۈرۈشكە باشلىغان ، ھىندىستاندا بىراخمانىزم مەدەنىيىتى مەيدانغا كەلگەن ئىرادا — دۇنيانىڭ بۇ بىرلەمچى ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن كېيىن — ئوتتۇرا ئاسىيا ، جۇملىدىن يارىش يازىقى (جۇڭغارىيە) ، يەتتەسۇ ، ماۋەرائۇننەھىر ، تارىم ۋادىلىرى ، گەنسۇ كارىدورى ۋە جەنۇبىي سىبىرىيە — موڭغۇل يايلاقلىرىدا يېزا ئىگىلىك رايونلىرى مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى . بۇ رايونلاردىكى ئولتۇراقلاشقان ئىجتىمائىي تۇرمۇش دائىملىق راۋان دەريا ۋادىلىرىغا تايانغانىدى . بۇ خىل دائىمىي راۋان دەريا ۋادىلىرى بولسا مۇزلۇق تاغلارنى — تىلەن (جىلەن ، چىلىيەنشەن) تېغى ، تەڭرىتېغى ، چوغاي تېغى ، كۆكئارت (پامىر) تېغى ، قاراقۇرۇم تېغى ، كوپېت تېغى ۋە ئۇنىڭ ئاساسلىق تارماقلىرىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغانىدى . تېررىتورىيىنىڭ كەڭلىكى ، تاغلار ۋە تاغلار ئارىسىدىكى ۋادىلارنىڭ تەكلىماكان ، قىزىلقۇم ، قارىقۇم قاتارلىق چۆللۈكلەر تەرىپىدىن كېسىلگەنلىكى تۈپەيلىدىن قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيادىكى ئولتۇراقلاشقان يېزا ئىگىلىك ھاياتىمۇ ئىنتايىن تارقاق ھالدا شەكىللەندى . مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى V ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىنى كۆرسىتەلەيدىغان يازما مەلۇماتلار — «رىگاۋېدا» ، «ئاۋېستا» خاتىرىلىرى ۋە قەسىدىلىرى بىلەن جۇڭگونىڭ يىلنامىلىرى ۋە گرېكلارنىڭ يازما مەنبەلىرىدىمۇ بۇ

رايونلاردا بوستان مەملىكەتلىرى — شەھەر ـ قەلئە مەملىكەتلىرى بولغانلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن . ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيادا ئولتۇراقلىشىش مەدەنىيىتىنىڭ ، گەرچە كۆچمەن چارۋىچىلىقنى دائىملىق يالداما قىلغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، يەنىلا بوستان مەركەزلىرىدە ئالاھىدە گەۋدىلەنگەنلىكىنى كۆرسەتتى .

ئولتۇراقلىشىش سۇغىرىش سىستېمىلىرىنىڭ كاپالىتى ئاساسىدىلا ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن ، ئەلۋەتتە . سۇغىرىش سىستېمىلىرى — سۈنئىي سۇغىرىش ئىنشائاتلىرى — مەركىزىي ئاسىيا قۇرغاق رايونىدىكى تېرىقچىلىق ھاياتىنىڭ ئۇل ـ ئاساسى بولۇپ ، ئۇ بىر تەرەپتىن تۇچ ۋە تۆمۈردىن ياسالغان ئېكىنچىلىك قوراللىرىنىڭ يېتەرلىك بولۇشىنى شەرت قىلسا ، يەنە بىر تەرەپتىن سۈنئىي سۇغىرىش سىستېمىسىنى بەرپا قىلىدىغان ۋە باشقۇرىدىغان ھاكىمىيەت ئاپپاراتىنىڭ بەرپا بولۇشىنى شەرت قىلاتتى . مىراپلىق ـ ھاكىمىيەت خاراكتېرلىك ئىگىلىك خىزمىتى ھېسابلىناتتى .

ف . ئېنگېلس كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك سۈنئىي ئۇسۇلدا سۇغىرىش جامائە كوللېكتىپىنىڭ ياكى ھاكىمىيەت مۇئەسسەسەسىنىڭ خىزمىتى ھېسابلىناتتى . مىڭلىغان يىللاردىن بېرىقى تارىخ ئىسپاتلىدىكى ، دەريا ئېقىنلىرىدىن سۈنئىي قاناللار (ئۆستەڭلەر) ئارقىلىق سۇ باشلاپ سۇغىرىش ھەر قاچان ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك ئىگىلىك خىزمىتى بولۇپ كەلگەن .

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى VII — VI ئەسىرلەردە تۆمۈردىن كەڭ كۆلەمدە پايدىلىنىشقا باشلىغاندىن كېيىن سۈنئىي سۇغىرىش ۋە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيەتلىرى كېڭەيدى . خۇددى بېرنىشتام «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى كۆچمەنچى مىللەتلەر تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەر توغرىسىدا» ناملىق

ماقالىسىدا كۆرسەتكىنىدەك ، ئولتۇراقلىشىش ۋە ئىپتىدائىي دۆلەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى — چارۋىچىلىقتىن دېھقانچىلىقنىڭ ئايرىلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭدىن قول ھۈنەرنىڭ ئايرىلىپ چىقىشى بىلەن باغلىق ھالدا يۈز بېرىپ ، ئولتۇراقلاشقان خەلقلەرنىڭ ھاياتىغا ، دىنىي ئېتىقادىغا ۋە كۆچمەنچىلىك دەۋرىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە تەسىر كۆرسەتتى .

تارىم دەرياسى بويىدىكى كاشغارىيە (قەشقەر — يەكەن) ، تىجەن (گېرىرود) دەرياسى بويىدىكى ئارىيىيا (ھېرات) ، مۇرغاپ دەرياسى بويىدىكى مارجىئانا (مەرۋى) ، ئامۇ دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى باكتىرئانا (بەلخ ، بەغتەر) ، ئامۇ دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى خارەزم ، قاشقا دەريا ۋە زەرەپشان دەرياسى بويىدىكى سوغدىئانا (سوغداق ، سوغدى) ، تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى كۇچا (يۇرپان) ، تۆۋەن ئېقىنىدىكى كروراينا (روران ، كروران) ۋە باشقىلار مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى يېزا ئىگىلىك مەركەزلىرى ۋە ئىپتىدائىي شەھەر ھاكىمىيەتلىرىنىڭ قارارگاھلىرى ئىدى . بۇ شەھەرلەر شەرقىي جۇ — چۈنچيۇ دەۋرىدىكى بەزى كۇي — دىلارنىڭ شەھەر - قەلئەلىرى بىلەن ئورتاقلىقىقا ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگىمۇ ئىگە ئىدى . ئومۇمەن بۇ شەھەر - قەلئەلەر مەركىزىي ئاسىيا ۋە موڭغۇل يايلاقلىرى ، جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە ئالتاينىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىدىكى بەزى يېزا ئىگىلىك مەركەزلىرىدىن پەرقلىق ھالدا نوقۇل قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ۋە بېكىنمە ھاكىمىيەتنى ئاساس قىلماستىن بىر قەدەر مۇستەھكەم يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشنى ۋە قول سانائەتنى بىلەن سودا - ئالاقىنى ئاساس قىلاتتى . ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ شەھەرلەر مىلادىيىدىن خېلى ئىلگىرىلا باشلانغان ۋە ھازىرقى زامان ئالىملىرى تەرىپىدىن «ئۇلۇغ يىپەك يولى» دەپ ئاتالغان خەلقئارا

سودا قاتنىشى رىشتىسىگە ئۇلانغان بولغاچقا ، تارىخنىڭ پەرۋىشىگە ئېرىشىپ ، تارىخنىڭ دولقۇنلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ داۋاملىق راۋاجلاندى . مەلۇم مەنىدە بۇ ، يايلاق ئىمپېرىيىلىرى بىلەن يېزا ئىگىلىك ئىمپېرىيىلىرىنىڭ تارىخىي تەقدىرى بىلەنمۇ ئالاقىدار ئىدى . گەرچە ، بوستانلىقلاردىكى تېرىقچى مەملىكەتلەردىن يايلاق ھاكىمىيەتلىرى — كۆچمەن دۆلەتلەر پەرقلىنىپ تۇرسىمۇ ، يايلاقىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ سودا - ئالاقىگە بولغان قىزغىنلىقى ، بېكىنمە ھالەتكە قارشى جەڭگىۋارلىقى ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ كۈچلۈك سودا - ئالاقە ئېقىمىنى شەكىللەندۇرگەنىدى . گەرچە ئۇلار قەلئە - قورغانلار قۇرمىغان ھالەتتە بولسىمۇ ، ئەمما ئۇلار ئومۇمىي ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش سىستېمىسىنىڭ ئىچىدە تۇراتتى . ئاسىيا خەلقلىرى تارىخىنى تەتقىق قىلغاندا بوستان - يايلاق ، جەنۇب - شىمال مۇناسىۋىتىنىڭ دەۋر قىلىش قانۇنىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ .

شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى ، قەدىمكى زامان ئىجتىمائىي ھاياتىدا تەبىئىي مۇھىتنىڭ رولى زور بولغان بولۇپ ، ئولتۇراقلىشىشتا كۆكەرتىشكە بىر قەدەر ئاسان جايلارنى ئۆزىگە پاناھ قىلغانىدى . شۇنىڭ بىلەن بىللە ، قەدىمكى زامان ئىجتىمائىي ھاياتىدا مىللىي — ئىرقىي ئالامەتلەرنىڭمۇ ، باشقىچە ئېيتقاندا ، ئېتنىك تۇرمۇش شەكلىنىڭمۇ رولى زور بولغان . ئېنگېلس «ئىرق — ئىقتىسادىي كاتېگورىيە» دېگەنىدى . ئىرق تارىخنىڭ مەھسۇلى ، شۇنىڭ بىلەن بىللە تارىخقا تەسىر كۆرسىتىدىغان مىللىي تۇرمۇش شەكلىدىن ئىبارەت . تارىخىي مەنبەلەر بىلەن ئانتروپولوگىيىلىك ، ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر ئاندرونوپ — ئارىيانلارغا خاس ئېتنىك مەدەنىيەتنىڭ ۋە ساك — تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ، كۆپەت تاغلىرى ئەتەكلىرىدە ، مەركىزىي ئاسىيا ھەتتا شىمالىي

ھىندىستاندىكى جۇلام، چىنئاب، راۋىي، بىياس، ساتلىر دەريالىرىدىن ئىبارەت پەنجئاپ رايونىدا كەڭ تارقالغانلىقىنى بىردەك ئىسپاتلىدى. بۇ ھال قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا شەھەر مەملىكەتلىرىنىڭ ئېپتىدائىي باسقۇچتىكى ئۈچ بەلگىسىنى — سۇغىرىشقا قولايلىق بوستانلارنى ئاساس قىلغانلىقى، ئارىيان — تۈركىي ئېتنىك تۇرمۇش شەكلىنى، بىر بوستان — بىر شەھەر دۆلىتى بولغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

«ئاۋېستا»دا ئامۇ دەريا «رەخا»، «رەنخا»، «ئارانخا» دېگەن ناملاردا ئاتالغان. ھېرودوت بۇ دەريانى «ئاراكىس» دەپ ئاتىغان. ئۈچ يۈز ئاتمىش ئۈستەڭگە بۆلۈنگەن دەپ يازغان، ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىندىن كېيىن بۇ دەريا گرېكچە «ئوكىس»① ياكى «بەغىش» نامىدا ئاتالدى. سىر دەرياسى بولسا «تانايىس» دەپ ئاتىغان. سىكىفلار دون ساھىلىغا كۆچكەندە ئۇنىمۇ «تانايىس» دەپ ئاتىغان بولۇپ، دوننىڭ «ئېمىل» دەپ ئاتىلىشى كېيىنكى كۆچمە نام ئىدى. ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن بىلەن بىللە شەرققە يۈرۈش قىلغان تارىخچى ئورلىئان «تانايىس» دەرياسىنى ئىككى ئورۇندا دەپ كۆرسەتكەن. سىر دەرياسى «يەكسارت» دېگەن خاس نام بىلەنمۇ ئىزاھلىغان. زەرەپشان دەرياسىنى گرېكلار «پولىتىمېنىت» (شۆھرەتلىك ئېقىن) دەپ ئاتىغان، پەھلىۋى تىلىدا ئىرانلىقلار بۇ دەريانى «نامىك» (ھۆرمەتلىك سۇ) دەپ ئاتىغان. جۇڭگو يىلنامىلىرىدا بۇ دەريا پەھلىۋى تەلەپپۇزى بويىچە «نامى» دەرياسى دەپ ئاتالغان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، «زەرەپشان» نامى گرېك ھەتتا ئاخمانىلار مۇداخىلىسىدىن ئىلگىرىمۇ مەۋجۇت بولغان، شۇنىڭدەك غەيرىي تىلدا ئاھاڭ بويىچە تەلەپپۇز قىلىشتىن تاشقىرى مەنىسى بويىچە تەلەپپۇز قىلىش ھەتتا ئايرىم نام بىلەن ئىپادىلەش ئەھۋاللىرىمۇ

① بۇ ئىبارىنى «ئۆگۈز» — دەريا دەپ ئىزاھلىغۇچىلار بار.

ساقلانغان.

تارىم دەرياسى توغرىسىدا جاڭ چيەن ۋە بەن گۇلار بۇ دەريانى «خېيخې» (شىمالدىكى ئۆركەشلىك دەريا) دەپ ئاتىغان بولۇپ، ئۇ چاغدا تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىدىمۇ خۇددى شۇنداق «جەنۇبتىكى ئۆركەشلىك دەريا»نىڭ بولغانلىقى تىلغا ئېلىنغانىدى. پتولېمېي «جۇغراپىيە» ناملىق كىتابىدا تارىمنى «ئۆيگۈردىس» دەرياسى دەپ ئاتىغان. سترابوننىڭ يېزىشىچە، بۇ دەريانىڭ سۈيى تېرىقچىلىققا ئىشلىتىلگەندىن تاشقىرى زور قىسمى «چۆل - قۇملۇق مەملىكەت»لىرىگە كىرىپ، قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ، دېيىلگەن. تاڭ سۇلالىسى زامانىدا ئۇنىڭ تۇران ساي (突伦川) دېگەن نامىمۇ بولغان. مەھمۇد قەشقەرى تارىم ھەققىدە توختالغاندا ئۇنى: ئەپراسىياپ ئەۋلادىدىن بولغان ئاياللارغا خاس ئىسىم دەپ كۆرسىتىدۇ. تارىم — تېرىم سۆزى بولۇپ سۇغارغۇچى دەريا، تېرىقچىلىق ۋادىلىرىنى تەمىنلىگۈچى دەريا دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»دە مۇنداق تېرىقچىلىققا ئائىت كۆپلىگەن قەدىمكى قوشاقلارنىڭ نەمۇنىلىرى كۆرسىتىلگەن. بۇ قوشاقلار كىشىگە ئىختىيارسىز ھالدا جۇڭگونىڭ «نەزمىنامە» (诗经)سىنى ۋە قەدىمكى مىسىرلىقلارنىڭ نىل دەرياسىغا بېغىشلىغان تېرىقچىلىق ناخشىلىرىنى ئەسلىتىدۇ.

شۇ نەرسىنى ئىزاھلاش ھاجەتكى، ئولتۇراقلىشىش ئىنسانىيەتنىڭ تۇرمۇش شەكلى ۋە مەدەنىيەت يارىتىش شەكلىدىكى تارىخىي خاراكتېرلىك كاتېگورىيىلىك ئۇقۇم. بۇ ئۇقۇم بىرەر قەبىلە ياكى ئانتروپولوگىيىلىك خەلقلەر گەۋدىسىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ياكى قىسمەن شەھەر - قەلئە ھاياتىغا قەدەم قويغانلىقىنى، شۇنىڭغا مۇناسىپ يېزا ئىگىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنىڭدىن مۇنداق ئولتۇراقلاشقان

تۇرمۇش شەكلى ۋە مەدەنىيەت شەكلىدىن ئىلگىرى شۇ خەلقلەر ئولتۇراقلاشمىغان، دائىما تىنىمسىز كۆچۈپ يۈرگەن دېگەن مەنە كېلىپ چىقماسلىقى كېرەك. مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان چاغلىرىدىمۇ «قەيەردە ئوت - چۆپ بولۇق بولسا، شۇ يەرگە يۆتكىلىپ» يۈرگەن ئەمەس. «قەيەردە ئوت - چۆپ بولۇق بولسا، شۇ يەرگە يۆتكىلىپ يۈرۈش» دېگەن ئىبارە پەۋقۇلئاددە تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئاپەتلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا مىكرو جەھەتتە، مۇئەييەن ھەرىكەت دائىرىسى ئىچىدە چىنلىق ھېسابلانسىمۇ، ماكرو جەھەتتە، چەكسىز ھەرىكەت دائىرىسى ئىچىدە چىنلىق ئەمەس ئىدى. مەركىزىي ئاسىيا ئىنسانلىرى قەدىمكى ئانا ئۇرۇقى جامائەسى ۋە ئاتا ئۇرۇقى جامائەسى دەۋرىدە نىسپىي مەنىدە بولسىمۇ مۇقىم ئولتۇراق تۇرمۇش باسقۇچىغا كىرگەنىدى. ئەلۋەتتە، مەركىزىي ئاسىيا قەبىلە - قوۋملىرى ۋە خەلقلىرى قەدىمكى دۇنيادىكى بىرقانچە قېتىملىق زور كۆلەملىك كەلكۈنسىمان چوڭ كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئانا زېمىنلىرىدىن يىراق قىتئەلەر ۋە يىراق رايونلارغا كۆچتى. بۇ پەۋقۇلئاددە تارىخىي سەۋەبلەرنىڭ پەۋقۇلئاددە ئاقىۋەتلىرى بولۇپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق كاتېگورىيىسىدىن ھالقىغان ھادىسە ھېسابلىنىشى كېرەك. شۇنىڭدەك بۇ ئۇلارنىڭ ئۆز يۇرت - ماكانلىرىغا ئىشتىياقسىزلىقىنى كۆرسەتكۈچى دەلىلمۇ ئەمەس. كۆچكەن قەبىلىلەرنىڭ يۇرت سېغىنچىنى ئىپادىلىگەن قوشاقلىرى بىلەن يېڭى كۆچۈپ بارغان جايلىرىغا ئەسلى يۇرتلىرىنىڭ يەر - سۇ ئىسىملىرىنى يۆتكەپ بارىدىغان ئادەتلىرى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بىز قازاقىستاننىڭ شىمالىدىكى بوتا ئۇستى ئوچۇق كان يېنىدىن تېپىلغان تاش قورال دەۋرىگە ئائىت ئاھالە ياشىغان پونكىتنىڭ خېلى كەڭ دائىرىدە ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز. ئاكادېمىك ئوكلادنىكوفنىڭ جاكارلىشىچە: دائىرىسى 15 گېكتار

كېلىدىغان بۇ ئاھالە پونكىتى بۇنىڭدىن بەش مىڭ يىللار ئىلگىرىكى ئاتلىقلار مەدەنىيىتىنى ياراتقان بوتالىقلارنىڭ ئولتۇراق ماكانى ئىدى. بۇ جايدىن 200 ئېغىز ئۆي ۋە ئاندرونوپ مەدەنىيىتى تىپىگە تەئەللۇق 60 مىڭ خىلدىن ئارتۇق بۇيۇملار تېپىلغان. تۈركمەنىستاننىڭ پايتەختى ئاشخابات شەھىرىدىن تاسىس ئاگېنتلىقىنىڭ 1981 - يىلى 27 - ئۆكتەبىر بەرگەن خەۋىرىگە قارىغاندا زەرتېپە ئىپتىدائىي تېرىقچىلىقتىن بوستان مەملىكىتىگە قەدەم قويۇشتىكى يەنە بىر مۇھىم ئاھالە پونكىتى بولۇپ، پروفېسسور ماسسونىڭ ئىزاھلىشىچە، كاۋكازىيىدىكى ئورارتۇ دۆلىتىدىن مىڭ يىل ئىلگىرى، مىلادىيىدىن بەش مىڭ يىل ئىلگىرى مەيدانغا كەلگەن. بۇ شەھەر قىياپىتىگە يۈزلەنگەن كونا قەلئەدىن ئالتۇندىن ياسالغان بۆرە بېشى بېزەك بۇيۇمى چىققان. 1980 - يىلى ئاپرېلدا تەكلىماكاننىڭ شەرقىدىكى لوپنۇر رايونى كۆنچى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، شىمالىي قىرغىقىدىكى قەدىمكى قەبرىگاھدىن تېپىلغان ۋە 1992 - يىلى ياپونىيىدە كۆرگەزمە قىلىنغاندا ياپونىيە ئانتروپولوگىيە، ئارخېئولوگىيە ئالىملىرى دۇبەن جىنجىڭ (渡边直经)، گۇەن يېنشۇن (关野雄) تەرىپىدىن «دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمكى مۇمىيا» دەپ باھالانغان «كروران گۈزىلى» ۋە كىچىك بالا جەسىتى بىلەن بىللە دەپنە قىلىنغان يۇڭ، چىۋىق توقۇلما بۇيۇملارمۇ ئىپتىدائىي ماكانلىشىش ئالامەتلىرىنى كۆرسەتتى. مۇنداق ئولتۇراقلىشىش مىساللىرىنى موردىن، ئۈرۈمچىدىكى ئالغۇي توپ قەبرىگاھلىقىدىن، مەركىزىي ئاسىيانىڭ باشقا كۆپلىگەن جايلىرىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك بۇيۇملار ئارقىلىق ئىسپاتلاش تامامەن مۇمكىن. بۇ بىزگە ئولتۇراقلاشقان - ئولتۇراقلاشمىغان دېگەن ئىبارىلەرنى نىسپىي، تارىخىي چۈشەنچىنىڭ لازىملىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاندرونوپ — ئارىيانلار تۆۋەنگە سۈرۈلگىنىدە گەرچە ئاھالە

پونكىتلىرى ، ھەتتا بىر قەدەر چوڭ ھەجىملىك قەبىلە مەركەزلىرى قۇرغان بولسىمۇ ، تېخى يېزا ئىگىلىك قەبىلىسى سۈپىتىدە ئولتۇراقلاشمىغانىدى . ئۇلار ئۆزلىرىنى يەرلىك قوڭۇر تەنلىك قەبىلىلەرگە سېلىشتۇرۇپ «ئارىلار» (ئالىي ، ئېسىل كىشىلەر) دەپ ئاتىغان بولسىمۇ ، ئۇلارنى ئۆز ئىسمى بويىچە گرېك ، ئىران ۋە جۇڭگو مەنبەلىرى بىردەكلا «ساقلار» (ساكلار) دەپ ئاتىغان . ساك تەركىبىگە ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي ، باش ـ ئاياغ ئېقىنىدىكى قەبىلىلەر ئەمەس ، ھەتتا غەربىي گەنسۇ رايونىدا ياشىغان ئۇسۇن ۋە ياۋچى (توخرى ، توخار) قەبىلىلىرىمۇ كىرگۈزۈلگەنىدى . بۇ چاغدا ھىندىستاندا پارچە ھاكىمىيەتلەر ساقلانغان بولۇپ ، ھىندىستان دېگەن بىر پۈتۈن جۇغراپىيىلىك نام مەيدانغا چىقمىغانىدى . شىمالىي ھىندىستاندىن ئاساسەن ھىمالايا تېغىدىن مىنتو تاغلىرىغىچە ئارىلىقتىكى جايلارنى سانسكرىت يېزىقىدىكى كىتابلاردا «ئارىيا بادۇ» (ئارىلارزېمىنى) دەپ ئاتايتتى . بۇ چاغدىكى ساك تىلى قەدىمكى ئارىلار (ئارىيانلار) تىلى بولۇپ ، ئانتروپولوگىيە ئىلمىدىكى خاس ئاتىلىشى بويىچە «ئاندرونوپ» قەبىلىلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تۇران تىلى ئىدى . بۇ چاغدا ئىراندا ئارىيان تىلى ئۈستۈنلۈك ئالمىغان بولۇپ ، ئېلام ، خوررىت ، كاسسىت ، پارس ۋە پەھلىۋى تىللىرى مەھەللىۋى تىل ھېسابلىناتتى . ھىندىستاندا بولسا گەرچە ھەربىي ئۈستۈنلۈك ئارىيانلار ئىلكىگە ئۆتكەن بولسىمۇ ، ئەمما تىل جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈك بىر قىسىم ئارىيان تىلىنى ئۆزلەشتۈرگەن ھالدا يەنىلا خاراپپا مەدەنىيىتىنى ياراتقان يەرلىك قەبىلىلەر تەرىپىدە ئىدى .

مەركىزىي ئاسىيادا بىرىنچى قېتىملىق ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى — چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىن ئايرىمچە خاس ئىگىلىك شەكلى سۈپىتىدە دېھقانچىلىقنىڭ ئايرىلىپ چىقىشى ساكلارنىڭ كۆچمەنچى خاراكتېرىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ

مۇستەھكەملىنىش ۋە ئاخىرلىشىش دەۋرىدە يۈز بەردى . ئەڭ دەسلەپكى ئولتۇراقلاشقان بوستان مەملىكەتلىرى كۆچمەنچى بەدەۋى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى دەۋرىنىڭ خاتىمىسىنى گەۋدىلەندۈردى . ئارقىدىنلا ئىككىنچى قېتىملىق ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى — چارۋىچىلىق ۋە يېزا ئىگىلىكىدىن قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ ئايرىلىپ چىقىشى بولۇپ ئۆتتى . قول ھۈنىرى تەقەززا قىلغان ئولتۇراقلىشىش ، شەھەر ھاياتى ۋە سودا مۇئامىلىسى ئوخشاشلا قول ھۈنەرۋەنچىلىكنى تەقەززا قىلاتتى . قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ۋە ئۇنى تەمىنلەپ تۇرغان يېزا ئىگىلىكى بىلەن چارۋىچىلىق مەركىزىي ئاسىيا ئىپتىدائىي شەھەر مەملىكەتلىرى (قەلئەلىرى)نىڭ مۇستەھكەم ھايات گەۋدىسىنى كۆتۈرۈپ تۇرغان مەزمۇت ئۈچ پۇتلۇق تىرەك بولۇپ قالدى . ئەلۋەتتە ، ئەمدى مۇنداق ئولتۇراقلىشىشنى رەڭلىك ساپال ياكى ئىپتىدائىي جامائە دەۋرىدىكى ئاھالە مەركەزلىرى بىلەن بىردەك تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى . قول ھۈنەرۋەنچىلىكى سودا مۇئامىلىسى شەھەر ـ قەلئەلەرنىڭ خاراكتېرى ۋە قىياپىتىنى ئۆزگەرتىۋەتتى . ئىقتىساد مەركەزلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئەگىشىپ ، ئىلگىرىكى «چارۋا يوللىرى» ئورنىنى يېڭى «كارۋان يوللىرى» ئىگىلىدى . سۇئىي سۇغىرىش خىزمىتىدىن باشقا كارۋان يوللىرىنىڭ خاتىرجەملىكىنى تەمىن ئېتىش ھاكىمىيەتچىلىكنىڭ كۈندىلىك خىزمىتى قاتارىغا قوشۇلدى . بۇ ئىپتىدائىي تاۋار ، قىممەت ۋە ئۆلچەم كاتېگورىيىلىرىنى مەيدانغا چىقاردى . بۇ ھال بەدەۋىلىك دەۋرىنىڭ يالدامىسى بولغان قىلىچ ۋە نەيزە بىلەن بولىدىغان تاشقى مۇناسىۋەت ئورنىغا ئۇنى قىسمەن ساقلاپ قالغان ھالدا ، مال ئالماشتۇرۇش بىلەن بولىدىغان تاشقى مۇناسىۋەتنى دەسسەتتى . بۇ بەدەۋىلىكتىن مەدەنىيەتكە قاراپ چامدالغان زور بىر قەدەم بولدى .

تۆۋەندە تۆرلۈك تارىخىي مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار ئاساسىدا قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا قەبىلىلىرى ۋە خەلقلىرى ياشىغان ئاساسلىق شەھەر - قەلئەلەر ۋە بوستان مەملىكەتلىرىنىڭ ئومۇمىي تارىخى — جۇغراپىيىلىك ئەھۋاللار ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز. بۇ مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى تارىخى ۋە مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدىكى مۇھىم بىر تارىخىي نەتىجە بولۇپ، كېيىنكى تارىخىي ھادىسىلەر ۋە رىقابەتلەرنىڭ مەركىزىي مەيدانىنى ۋۇجۇدقا چىقارغان.

مەركىزىي ئاسىيادا دەسلەپكى ھاكىمىيەت مەركەزلىرى بىلەن شەھەر - قەلئەلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللاردىكى تارىخىي ھادىسە. بۇ جۇغراپىيىلىك جەھەتتە ھەرقايسى بوستانلىقلارنى — چۆل - جەزىرە بىلەن قورشالغان سۇغىرىش سىستېمىلىرىنى بىرلىك قىلغان ۋە تەدرىجىي شىمال - جەنۇب، شەرق - غەرب قاتنىشىنى بويلاپ زەنجىر ھالقىلىرى شەكلىنى ئالغان. قەدىمكى شەھەر - قەلئەلەر ئىزىدا يېڭى شەھەر - قەلئەلەر ياسالغان ياكى قۇم ئاپىتى، ئۇرۇش ۋەيرانلىقى تۈپەيلى كونىلىرىنى يانداپ يېڭى شەھەر - قەلئەلەر بىنا بولغان.

مەركىزىي ئاسىيا شەھەر - قەلئەلىرىنىڭ توپونومىيىلىك شەجەرىسى مەسىلىسى تولىمۇ مۇرەككەپ كەچۈرمىشلەر تۈپەيلى پەقەت نىسپىي ھالدىلا روشەن. يەر ناملىرى ھەر خىل مەنبەلەردە ھەر خىل يېزىلغان. جۇڭگونىڭ «24 تارىخ» ۋە بۇددا ساياھەتنامىلىرىدا قارىمۇقارشى ئەھۋال ساقلانغان. بىر تەرەپتىن، ئۇ تولىمۇ قىممەتلىك ئۇچۇر يەتكۈزسە، يەنە بىر تەرەپتىن، يەر ناملىرى، جاي مۇساپىلىرى تولىمۇ بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنغان ۋە پەرقلىق ھالەتتە بايان قىلىنغان. ھەتتا خەنزۇ تىلى ۋە مەدەنىيەت تىپى ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە ئۆز ئالدىغا بىر يۇرۇش نام قويۇلغان. جۇ سۇلالىسى ئۈچۈن شيا

ئىبارىسى غەربنى، چىن ئىبارىسى تېخىمۇ غەربنى كۆرسەتكەچكە، ئاكىنىرىيە «داشىيا»، رىم — ۋىزانتىيە «داچىن» دەپ ئاتالغانلىقى بۇنىڭ بىر مىسالى. بەزى شەھەر - قەلئەلەر بىرەر ھەرپى، ياكى يېنىدىكى بىرەر تاغ - دەريانىڭ نامىدىكى بىرەر ھەرپ بىلەن ئىپادە قىلىنىۋەرگەن. بۇ خەنزۇ مەدەنىيىتىدىكى ئۆز ئالدىغا بىر ئۇقۇم ۋە ئىبارە سىستېمىسى تۈزۈش ئالەم مودېلى قارىشىنىڭ مەھسۇلىدۇر. ئىككىنچى مەنبە بولمىغان ئەھۋالدا، بىز شەرتلىك ئالامەت سۈپىتىدىلا بۇ خەتلەرنى قوللىنىشقا مەجبۇرمىز.

2. كۈي — دى قەبىلىلىرىنىڭ شەھەر - قەلئەلىرى توغرىسىدا قىسقىچە تەپسىلات

مەركىزىي ئاسىيادا ئىپتىدائىي بوستان مەملىكەتلىرىنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىش جەريانى ئاسىيادىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ۋە قۇل ئىگىلىكى تۈزۈمىنىڭ مۇھىم ئۇچىقى ھېسابلانغان چۇنچيۇ ۋە ئاخامانىلار خانلىقلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. شەرقتە شەرقىي جۇ — چۇنچيۇ ۋە جەنگو دەۋرلىرىدىن باشلاپ جۇڭگو تەدرىجىي فېئوداللىق بىر پۈتۈن دۆلەت يۈزلىنىشىگە قاراپ راۋاجلانغان بولسا، غەربتە گاھىدا بابىلىيە، گاھىدا مىدىيە، گاھىدا پېرسىيە پادىشاھلىقلىرى ئۈستۈنلۈك قازىنىش يولىدا بىر - بىرى بىلەن قانلىق جەڭلەر ئېلىپ بېرىپ ئىراننى بىرلىككە كەلتۈرۈش يۈزلىنىشىگە قاراپ راۋاجلىنىشقا باشلىغانىدى. بۇ ھال قۇل ئىگىلىكى دۆلەتلىرىنىڭ مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش خاھىشىنى پەيدا قىلىش بىلەن بىللە، مەركىزىي ئاسىيادىكى يېڭى ئۆسۈپ كېلىۋاتقان كۆچمەنچى قەبىلىلەر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇلدارلىق دۆلەتلىرىدىكى ھەشەمەتلىك بايلىقلارنى تالان - تاراج قىلىش خاھىشىنىمۇ كۈچەيتكەنىدى. بۇ

هال بىر تەرەپتىن ، قۇل ئىگىلىكى دۆلەتلىرىنىڭ بىر قەدەر تېز بىرلىككە كېلىشىگە تۈرتكىلىك تەسىر كۆرسەتسە ، يەنە بىر تەرەپتىن ، كۆچمەنچى ياكى يېرىم كۆچمەنچى قەبىلىلەرنى تېخىمۇ بىرلىشىشكە سەپەرۋەر قىلىپ قويغانىدى .

شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى ، ئىپتىدائىي بوستان مەملىكەتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى نوقۇل باشقا قەبىلە ياكى دۆلەتلەرگە تاقابىل تۇرۇش زۆرۈرىيەتلىرىدىن يۈز بەرگەن تارىخىي ھادىسە بولماستىن ، بەلكى ئۇ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ۋە سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر زۆرۈرىيەتلىرى ئاساسىدا تەدرىجىي يوسۇندا يۈز بەرگەن تارىخىي ھادىسىدىن ئىبارەت . شۇنداقتىمۇ بىر قاتار پاكىتلار مەركىزىي ئاسىيانىڭ چوڭ قۇل ئىگىلىكى مەدەنىيىتى مەركەزلىرىگە يېقىن رايونلىرىدا ئىپتىدائىي شەھەر ـ قەلئەلەرنىڭ ئۇنىڭ يىراق يايلاق قىسمىغا نىسبەتەن بالدۇرراق مەيدانغا كەلگەنلىكى ئىپتىدائىي شەھەر ـ قەلئە دۆلەتلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغۇچى ئامىللار ئىچىدە چوڭ قۇل ئىگىلىكى مەدەنىيىتى مەركەزلىرىنىڭ بىۋاستە تەسىرىدىن ئىبارەت بۇ بىر تارىخىي ئامىلنىڭ سەل چاغلانماسلىقى لازىملىقىنى ئۇقتۇرىدۇ . بۇ ھال ، مەركىزىي ئاسىيادا ئىپتىدائىي شەھەر ـ قەلئەلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى ناتەكشى ۋەزىيەتنى شەكىللەندۇردى . ئومۇمەن ، مەركىزىي ئاسىيانىڭ — تۇران زېمىنىنىڭ ئولتۇراقلاشقان ئاھالىسىنى ئۈچ ئاساسىي گۇرۇپپىغا : سىرىق دەريا ۋادىسىدىكى كۇي — دى ساكلىرى ، تەڭرىتاغ ۋە تارىم ئەتراپىدىكى ۋۇجىيە — ئوغۇز ساكلىرى ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي پامىر يەنى تۇران ساكلىرى گۇرۇپپىلىرىغا بۆلۈش مۇمكىن . بىز تۆۋەندە مۇشۇ ئۈچ ئاساسىي گۇرۇپپا بويىچە شەرقتىن غەربكە قاراپ بۇ رايونلاردىكى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى شەھەر ـ قەلئە دۆلەتلىرى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىمىز .

سىرىق دەريا (خۇاڭخې) ۋادىسىدىكى كۇي — دىلار قۇرغان (ياكى باشقۇرغان) شەھەر ـ قەلئەلەرنى ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈش مۇمكىن .

موڭغۇل يايلىقىنىڭ جەنۇبى ۋە سىرىق دەريانىڭ شىمالى ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى قىزىل دىلار ، ئاق دىلار قۇرغان «شەنرۇڭگو» (山戎国) ، «شىمالىي دىلار دۆلىتى» (北狄国) ۋە كېيىنكى «جۇڭشەنگو» (中山国) شەھەر قەلئەلىرىنى بىر گۇرۇپپىغا ئايرىش مۇمكىن . بۇ شەھەر قەلئەلەرنىڭ كۆپىنچىسى شەنشى — سەنشى — خېبېينىڭ شىمالىي تەرەپلىرىدە بولۇپ . كېيىنكى چاغلاردا ياسالغان سەددىچىن سېپىلى مۇشۇ شەھەر ـ قەلئەلەرنىڭ يېنىدىن ئۆتكەنىدى . بۇ شەھەر ـ قەلئەلەر ئىچىدە بىر قەدەر ئۇزۇن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان جۇڭشەنگو مەركىزىي شەھىرى لىن شۇ (灵寿) ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ پىڭشەن (平山) ناھىيىسى سەنجى (三汲) يېزىسىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ ، شىمالدىن جەنۇبقا سەككىز كىلومېتىر ، شەرقتىن غەربكە تۆت كىلومېتىر كېلەتتى . تارىخىي مەنبەلەردە قەيت قىلىنىشىچە قەلئە سېپىلى 27 مېتىر قېلىن توپىدا سوقما قىلىنغان . ئۇنىڭدا ئالتۇنلۇق[1] بولۇپ ، تاش قەبرىلەر ھېلىمۇ ساقلانغان . بۇنىڭدىن باشقا ، جۇڭشەنگو (قىيار) ئېلىگە قاراشلىق يەنە گوچېڭ شەھىرى (藁城) خارابىسى مەۋجۇت ، تارىخىي خاتىرىلەردە چوڭ قەلئە ـ شەھەرلەردىن جۇڭرېن (中人) ، گۇ (顾) شەھىرى ، كىچىك قەلئەلەردىن فىڭلۇڭ (封龙) ، تاش گۇزەر (石邑) ، نىڭجا (宁葭) ، چۈيياڭ (曲阳) ، دەنچۇ (丹邱) قەلئەلىرىنىڭ بولغانلىقى خاتىرىلەنگەن . بۇ جايلاردىن تېپىلغان تۈچ ئىدىشلاردا خۇددى بايقال ۋادىسىدىكى دىڭلىڭلار دىيارىدىن چىققان تۈچ

[1] جۇڭشەن پادىشاھى رۇڭنىڭ قەبرىسى (中山王嚳墓) شۇ جايغا جايلاشقان .

بۇيۇملارغا خاس مىللىي ئۇسلۇب بىلەن خۇا - شيا ئۇسلۇبى ئارىلاشما تەسىر كۆرسەتكەن .

سېرىق دەريانىڭ غەربىي ساھىلى ۋە چىلىيەن تاغلىرى ئېتىكىدىكى كۆي — دىلار قۇرغان شەھەر - قەلئەلەر تېخىمۇ قەدىمى ، تېخىمۇ كۆپ بولۇپ ئۇلار يەنە بىر گۇرۇپپىنى تەشكىل قىلىدۇ .

جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىي مەنبەلىرىدە بۇ يەردە ياشىغان مەركىزىي ئاسىيا تىپىدىكى خەلقلەر ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «غەربىي رۇڭلار» ، «بۈيۈك غۇزلار» (大胡) ، «غەربىي غۇزلار» ، «ساكلار» دەپ ئاتالغان . يىن (شاڭ) سۇلالىسى دەۋرىدە تاشپاقا قېپىغا يېزىلغان خەتلەردە بۇ جايلاردا يىلڭ فاڭ (舌方) ، تۇفاڭ (土方) ، كۈيفاڭ (隗方) دەپ ئاتىلىدىغان خەلقلەرنىڭ يۇرتلىرى بارلىقى يېزىلغان . بۇ يەردىكى «فاڭ» ھەرپى شەھەر - قەلئەلەرنى ، كىچىك ھاكىمىيەت بىرلىكىنى ئىپادىلەيتتى . غەربىي جۇ سۇلالىسىدىن شەرقىي جۇ سۇلالىسىگە ئۆتۈشكە سەۋەب بولغان نەرسىمۇ دەل جۇ يۇۋاڭنىڭ چۇەنرۇڭ (犬戎)لار تەرىپىدىن ھالاك قىلىنغانلىقى بولغانىدى .

سىماچيەن «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق ئەسىرىدە ، غەربىي رۇڭلارنى خۇا - شيا زامانىدىن باشلاپ بايان قىلىدۇ ، غەربىي ۋە شەرقىي جۇ سۇلالىسىنىڭ غەربىي رۇڭلار بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئەسلەپ ئۆتىدۇ . بۇ سېرىق دەريا ۋادىسىنىڭ خۇا - شيا ۋە رۇڭلارغا تەۋە بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ .

«دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايان» (国语) دېگەن كىتابتا : چى خۇەن گۇڭ (齐桓公) ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 603 — 573 - يىللار) غەربكە يۈرۈش قىلىپ ئاق دىلار (يۇرتىغا بارغانلىقى ، بۇ جايلارنىڭ ئاق غۇزلار دىيارى (白部胡) دەپ ئاتىلىدىغانلىقى ، ئاق تۇرك شەھىرى (白土城)نىڭ بولغانلىقى ، بۇ دىياردا يەن (延) ، يىن (银) ، سوي (绥)دىن ئىبارەت ئۈچ دۆلەتنىڭ بولغانلىقى تىلغا ئېلىنغان . «خەننامە ، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دا قەدىمكى «نەسىرنامە» (尚书)دە تىلغا ئېلىنغان «غەربىي رۇڭ» ئىبارىسى «غەربىي يۇرت» (西域) دېگەن ئىبارە بىلەن بىر دەپ كۆرسىتىلگەن . «خەننامە»گە شەرھى يازغان شۈي سۇڭ (徐松) : غەربىي رۇڭ ، ئاق دى ، غەربىي غۇز ، ئاق غۇزلارنىڭ ھەممىسى بىر خەلق ، دەپ ئىزاھلاپ ئۆتكەنىدى .

غەربىي رۇڭلارنىڭ ياشىغان زېمىنلىرىدا ئىپتىدائىي شەھەر - قەلئە ھاكىمىيەتلىرىدىن زادى قانچىسى بولغانلىقى روشەن ئەمەس . سىماچيەننىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا ، جەنگو دەۋرىدىكى چىن مۇگۇڭ (秦穆公) غەربىي رۇڭلارنىڭ سەككىز دۆلىتىنى بېقىندۇرغان ، چىن خۇيۋاڭ (秦惠王) يىچۇ (义渠) ۋادىسىدىكى 25 شەھەرنى ئۆزىگە قارىتىپ ، لۇڭشى (陇西) ، بېيدى (北地) ، شاڭجۇن (上郡)نى بويلاپ غەربىي رۇڭلاردىن قوغدىنىش سېپىللىرى سالغان . بۇ جايلار تېخى شەنياڭ ، شىئەنلەرگە يېقىن بولۇپ ، تيەنشۈي (天水) رايونى ئەتراپىنى كۆرسىتەتتى . چىن سۇلالىسىنىڭ تەدرىجىي غەربكە سىلجىشىغا ئەگىشىپ سەددىچىن سېپىلىمۇ ھەم ئۇنىڭ دەرۋازا - قوۋۇقلىرىمۇ يۆتكىلىپ تۇرغان . چۇنچيۇ دەۋرىدە سېلىنىشقا باشلىغان بۇ سېپىل چىن شىخۇاڭنىڭ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگىنىدىن كېيىنلا «تۈمەن يوللۇق سېپىل» دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى . بۇ چاغدا سەددىچىن سېپىلى شەرقتە لياۋ دۇڭدىن غەربتە لىن جاۋ (临洮)غىچە سوزۇلغان بولۇپ ، لۇڭشى ، بېيدى ، شاڭجۇن شەھەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى . «بامبۇككا پۈتۈلگەن سالنامە»دە بۇ قېتىمقى سېپىلنى يەنىمۇ غەربكە سۈرۈش خىزمىتىگە چىن خۇيۋاڭنىڭ ئەمىر بويىچە لۇڭجا (龙贾) باشچىلىقىدىكى دۇئېرىيە قاتناشقان . بۇ چاغدا قاشقوۋۇق (玉门关) ۋە كۈنقوۋۇق (阳关) لۇڭلې (龙勒) ناھىيىسى يېنىدا

بولسا، كېيىنكى ۋېي (后魏) سۇلالىسى دەۋرىدە شۇ چاڭ (寿昌) ناھىيىسىگە، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئەنشىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى جىن چاڭ (晋昌) ناھىيىسىگە يۆتكەلدى. بۇ گەنسۇنىڭ كۆپ قىسمى دېگەنلىك ئىدى.

تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، چۇنچيۇ دەۋرىدىن چىن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رۇڭلارنى بويسۇندۇرۇشىغىچە سېرىق دەريانىڭ غەربىي (باش ئېقىنى) ساھىلىدا «يىچۈي پادىشاھلىق غەربىي رۇڭ دۆلىتى»① ۋە «دالى (大荔) رۇڭ دۆلىتى» بولغانلىقى مەلۇم.

يىچۈي (义渠) ھازىرقى تيەنشۈي (天水) رايونى بولۇپ، ئۇنى چىن سۇلالىسى مۇنقەرز قىلىپ، بېيدى ۋىلايىتى (北地郡) غا ئۆزگەرتكەن ۋە ئىلگىرىكى سېپىلنىڭ سىرتىغا سەددىچىن سېپىلىنى قايتا سالدۇرغان. خەن دەۋرىدە دەسلەپ بېيدى ئايمىقى (北地道)، كېيىنچە تيەنشۈي ۋىلايىتى (天水郡) دەپ ئاتىغان. بۇ دىياردا باجۇ شەھىرى (绵诸城) بولغانلىقى، ئۇ چىن جۇ (秦州) غا ئۆزگەرتىلگەنلىكى مەلۇم. بۇنىڭدىن باشقا خۇنرۇڭ (绲戎) قەلئەسى بولغانلىقى مەلۇم. يەنە باشقا دىۋەن (翟獂) قەلئەسى بولۇپ، چىن سۇلالىسى دەۋرىدە ۋەنرۇڭ بازىرى (獂戎邑) دەپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ۋەنداۋ (獂道) ئايمىقى دەپ ئاتالغان. ليۇجۇ بازار قەلئەسى (刘枸邑城) يىچۈيدىكى يەنە بىر شەھەر ئىدى. بۇلاردىن باشقا نىڭجۇ (宁州)، چىڭجۇ (庆州) شەھەر - قەلئەلىرىنىڭ بولغانلىقى مەلۇم. بەزى تارىخچىلارنىڭ پىكرىچە، يىچۈينىڭ ھاكىمىيەت مەركىزى نىڭجۇ، چىڭياڭ (庆阳) ئەتراپىدا بولغان بولۇشى مۇمكىن. بىزچە، چىن (秦)، نىڭ (宁)، چىڭ (庆) ئىبارىلىرى چىن خۇيۋاڭنىڭ يىچۈي قاتارلىق 25 شەھەر

① بۇنى بىدى رۇڭگو (北地戎国) دېيىمۇ ئاتىغان.

ئۇستىدىكى زەپەر تەنتەنىسى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆزگەرتىلىپ قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن.

دالى چىن سۇلالىسى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن لىن جىن (临晋) دەپ ئۆزگەرتىلگەن بولۇپ، ھازىرقى چاۋيى (朝邑) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ. چىن خۇيۋاڭ بويسۇندۇرغان دالى رۇڭلار دۆلىتىدە ئۇچ (乌氏) شەھىرى بار ئىدى. بۇ ھازىرقى ئەندىڭ (安定) ناھىيىسىنىڭ شەرقىگە جايلاشقانىدى. جۇييان (朐衍) شەھىرى دالى شەھەر - قەلئەلىرىنىڭ يەنە بىرى بولۇپ، ھازىرقى جەنجۇ (盐州) ئىزىدا ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنجۇ (延州)، يىنجۇ (银州)، سۈيجۇ (绥州) دىن ئىبارەت ئۈچ يۇرتمۇ ئاق دىلار شەھەر - قەلئەلىرى ھېسابلىناتتى.

ئالتۇن قەلئە (金城) دەپ ئاتالغان لەنجۇ (兰州) نىڭ كونا بىر ئىسمى لىنجۇ (令居) ئىدى. بۇ شەھەر چىن خۇيۋاڭ بويسۇندۇرغان 25 شەھەر - قەلئەنىڭ بىرى ھېسابلانغان.

چىن سۇلالىسى دەۋرىدە سەددىچىن سېپىلى ئىچىگە ئورالغان غەربىي دىلار شەھەر - بالىقلىرىدىن باشقا چىلىيەنشەن تېغىدىن دۇنخۇاڭغىچە بولغان جايلارغا ئۇيسۇن دۆلىتى بىلەن تۇخار دۆلىتى جايلاشقانىدى.

«دەريانىڭ غەربىدىكى قەدىمكى ئىشلار» (河西旧事) دېگەن كىتابتا: «چىلىيەنشەندە ئارچا - قارىغاي قاتارلىق بەش خىل دەرەخ ئۆسىدۇ، ئوت - سۈيى ياخشى، قىشلىقى ئىللىق، يازلىقى سالقىن ماكانلار بار» دەپ يېزىلغان. «مىڭ جىژ» (明志) دېگەن كىتابتا: گەنجۇنىڭ شىمالىدا قەدىمكى چىلىيەن شەھىرى (祁连城) ۋە ئۇنىڭ غەربىي جەنۇبىدا چىلىيەن تېغى بارلىقى يېزىلغان. چىلىيەنشەن ئاقتاغ، بوغدا تېغى، جەنۇبىي تاغ دەپ ئاتالغان. سىماچيەننىڭ تارىخىي ئۆچۈرىغا قارىغاندا، بۇ تاغ جاڭيې — جۇچۇەن ئارىلىقىغا جايلاشقان، ھۇن تىلىدا «تىلەن»

دەپ ئاتالغان بۇ تاغلىق دىيار مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 121 - يىلى خەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئىگىلەنگەن. سىماچيەننىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، مەلىكە شىجۈن ئىلى دىيارىغا كۆچكەن ئۇسۇن ئېلىگە ياتلىق قىلىنغاندا سەددىچىن سېپىلى لىنجۇ (لەنجۇ) نىڭ غەربىگە قاراپ جىددىي سېلىنىۋاتقان ھازىرقى جۇچۇەندە (酒泉) شۇيجۇ ۋىلايىتى (肃州郡) تەسىس قىلىنغان ۋاقىتلار ئىدى.

توخارلار بىلەن ئۇسۇنلار ئالتۇن بالىق (金城) دىن دەشتىئاتا (沙州 شاجۇ) غىچە ياشىغان مەركىزىي ئاسىيا تېپىدىكى قەبىلىلەر ھاكىمىيىتى بولۇپ، خۇا - شىيالار بىلەن غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۆي — دىلارنىڭ يەنە بىر تارمىقى ئىدى. سىماچيەننىڭ كۆرسىتىشىچە، جەنگو دەۋرىدە ئۇسۇنلار گۇاجۇ (瓜州) دا ياشىغان بولۇپ، خۇجيەلەر (护揭) گۇاجۇنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشايتتى. گۇاجۇ توغرىسىدا «قىسقىچە زېمىن تەپسىلاتى» (括地志) دېگەن كىتابتا: لياڭجۇ، گەنجۇ، شۇيجۇ، گۇاجۇ، ساجۇلار توخار زېمىنلىرى ئىدى، دەپ يېزىلغان. ساجۇ بىلەن گۇاجۇ بولۇڭكۆر دەرياسى بويىدىكى دۇنخۇاڭ بىلەن ئەنشىنى كۆرسەتسە، لياڭجۇ ۋۇۋېينى، گەنجۇ جاڭيېنى، شۇيجۇ جۇچۇەننى كۆرستىدۇ. «قامۇسنامە» (通典) دا يېزىلىشىچە: لياڭجۇ ۋىلايەت ئىسمى بولۇپ، شەھەر ئىسمى گۇزاڭ (姑藏) ياكى گەيزاڭ (盖藏城) دەپ ئاتالغان؛ گەنجۇ ۋىلايەت ئىسمى بولۇپ، شەھەر ئىسمى خەن دەۋرىدە لېدى — ئېرگىنول (觻得)، تاڭ دەۋرىدە جاڭيې دەپ ئاتالغان؛ شۇيجۇ ۋىلايەت ئىسمى بولۇپ، شەھەر ئىسمى خەن دەۋرىدە لۇفۇ (禄福)، تاڭ دەۋرىدە جۇچۇەن دەپ ئاتالغان:

تارىخىي مەنبەلەردە قەيت قىلىنىشىچە، توخارلارنىڭ ئاساسىي خانلىق شەھىرى تىلەن (چىلىيەن) تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى چاۋۇپ شەھىرى (昭武城) ئىدى. بۇ ھازىرقى

جاڭيې ۋىلايىتىگە قاراشلىق گاۋتەي (高台) ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر»گە شەرھى يازغان شۇي شۇڭنىڭ پىكرىچە، چاۋۇپ ئىسمى قەدىمكى كۆي — دىلارنىڭ چاۋۇپخان (سىيائۇپخان) ناملىق خاقانىنىڭ نامىغا قويۇلغان. توخارلار ئۆز ماكانلىرىدىن باتۇر تەڭرىقۇت باشچىلىقىدىكى ھۇن خانلىقى قىرغىنچىلىقى تۈپەيلى ئايرىلىشقا مەجبۇر بولغان. ۋەھالەنكى توخارلار ئۆزلىرى كۈچەيگەن ۋە ھەتتا ھۇن خانلىقىنىڭ ئاساسچىسى تۇمەن تەڭرىقۇتقا ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇپ تۇرغان زامانلىرىدا، ئۇسۇن كۈنمى خانلىرىنى ئىلى ۋادىسىغا كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغانىدى. توخارلار ئۇسۇنلار ئىزىدىن ئىلى ۋادىسىغا بارغاندا ئۇسۇنلار كۈچەيگەن بولۇپ، توخارلارنىڭ بۇ يەردە ماكانلىشىشىغا يول قويمىغاچقا، توخارلار پامىرنىڭ غەربىگە — باكتىرىيىگە جايلاشتى. غەربىي خەن سۇلالىسى ۋاقتىدا كەشمىرگە ماكانلاشقان توخار خانلىرىدىن ئوتۇلاخان (乌头劳) ئۆزىنى چاۋۇپخان دەپمۇ ئاتىغان. غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى سۈي - تاڭ سۇلالىلىرى زامانىدا ئۆزىنى «توققۇز چاۋۇپ ئۇيغۇرلار» (九姓昭武回鹘) دەپمۇ ئاتىغانىدى.

سىماچيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق ئەسىرىنىڭ «ھۇنلار تەزكىرى» قىسمىدا: گۇاجۇنىڭ غەربىي شىمالىدا خۇجيەلەر ياشايدۇ، دېگەن سۆزى بىزنى مەشھۇر «غەربىي يۇرت» (西域) بوسۇغىسىغا ئېلىپ كېلىدۇ.

تۈۋەندە مەركىزىي ئاسىيادىكى ئىپتىدائىي شەھەر - قەلئە مەملىكەتلىرىنىڭ مۇھىم بىر بەلۋېغى بولغان ھازىرقى شىنجاڭ رايونىنىڭ قەدىمكى جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز. سەھىپە مۇناسىۋىتى بىلەن بۇ تېمىنى سۆزۈغا بۆلۈپ بايان قىلىمىز.

3 . لوپ — خوتەن يۆنىلىشىدىكى شەھەر ـ قەلئەلەرنىڭ جۇغرا- پىيىلىك تەپسىلاتى

شىنجاڭ قەدىمكى جۇڭگو مەنبەلىرىدە «سەنۋېي» （三危）، «خۇاڭفۇ» （荒服）، «بىڭفۇ» （宾服） دەپ يېزىلدى. غەربىي خەن سۇلالىسىدىن تاكى XVIII ئەسىرگىچە «غەربىي يۇرت» （西域）[1] دەپ ئاتالدى. «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە: غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنىڭ تولىسى ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان شەھەر ـ قەلئە دۆلەتلەر （城郭诸国）دىن ئىبارەتتۇر، دەپ يېزىلغان.

ئامېرىكا تارىخچىسى مىكگوۋېرن «مەركىزىي ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر» ناملىق كىتابىدا بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئاتىنىك دەۋرىدىكى گرېك شەھەر ـ قەلئە مەملىكەتلىرىدەك تۈزۈلگەنلىكى بىلەن خاراكتېرلەنگەنلىكىنى تىلغا ئالغانىدى. ئەگەر گرېك شەھەر مەملىكەتلىرىنى دېڭىز سۈيى كېسىپ تۇرغان، بۇ شەھەر مەملىكەتلىرى ئېگەي ۋە ئادرىياتىك دېڭىزىنىڭ ئۆركەشلىرىگە يۈزلىنىپ تۇرغان بولسا، غەربىي يۇرتتىكى بوستان دۆلەتلىرىنى چۆل ـ جەزىرىلەر كېسىپ تۇراتتى ۋە بۇ شەھەر ـ قەلئەلەر دولقۇنلۇق تەكلىماكاندىن ئىبارەت قۇم دېڭىزىغا يۈزلىنىپ تۇراتتى.

---

① بەن گۇ （班固） «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» قىسمىغا شۇي سۈڭنىڭ يازغان ئىزاھاتىدا قەدىمكى ئىبارە بويىچە دۆلەت يۇرت دەپ ئوقۇلاتتى （古音国读 如域） دەپ يازغان، «گۇاڭيادىكى تەپسىرات» （广雅释诂） دېگەن كىتابتا: يۇرت دۆلەت دېمەكتۇر （域.国也） دەپ چۈشەندۈرۈلگەن غەربىي يۇرت — غەربتىكى ئەللەر دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. «غەربىي يۇرت» دېيىلگەن بۇ زېمىننىڭ ئەسلى تۇرالغۇسى ئىكەنلىكى شۈبھىسىزدۇر.

شىنجاڭنىڭ غەربىي يۇرت دەپ ئاتىلىشى گەرچە غەربىي خەن سۇلالىسىگىچە چىن سۇلالىسىنىڭ ئىچكى جۇڭگودىكى جەنگو （ئۇرۇشقۇچى） دۆلەتلەرنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنكى ئىش بولسىمۇ، كېيىنچە غەربىي يۇرت ئىبارىسى شىنجاڭنىڭمۇ غەربىي قىسمىدا بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالدى.

شىنجاڭنىڭ، جۇملىدىن پۈتكۈل مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئىپتىدائىي شەھەر ـ قەلئەلىرى ئۈستىدە توختالغاندا مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى مۇنداق ئىپتىدائىي شەھەر ـ قەلئەلەر بىلەن بىللە مىلادىيىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىغىچە ساقلانغان، ھازىرقى كۈندە «رىم خارابىلىرىدەك» سىرلىق خارابىگە ئايلانغان قەدىمكى شەھەر ـ قەلئەلەر ئۈستىدىمۇ توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

شىنجاڭنى تەڭرىتاغلىرى شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئىككى رايونغا بۆلۈپ تۇرغان بولۇپ، قەدىمكى شەھەر ـ قەلئەلەر تولاراق جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىغا جايلاشقان. ئەمما، شىمالىي شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئىجتىمائىي ھايات ئىزلىرى شىمالىي شىنجاڭدا ئىپتىدائىي شەھەر ـ قەلئەلەر بولمىغان نوقۇل دالا ئىدى، دېگەن مۇھاكىمىنىڭ ئاساسسىزلىقىنى ئىسپاتلىدى.

جەنۇبىي شىنجاڭدا تەكلىماكان قۇملۇقىغا ئاقىدىغان ئېقىنلار يالغۇز مۇزلۇق چوققىلار، قارلىق قاتلاملىق جىلغىلار ۋە تاغلىقلارغا جايلاشقان كۆللەردىن ئېقىپ چۈشىدىغان ھازىرقى كۈندە ھەممىگە مەلۇم بولغان دەريالار بىلەنلا چەكلەنمىگەن. قەدىمكى زامانلاردىكى جەنۇبىي شىنجاڭ دەريالىرىمۇ ھەرگىزمۇ يۇلتۇز دەرياسى، قارا شەھەر دەرياسى، مۇزئارت دەرياسى، كۆنچى دەرياسى، ئاقسۇ دەرياسى، توشقان دەرياسى، قىزىل دەرياسى، يەكەن دەرياسى، خوتەن دەريالىرى، چەرچەن دەرياسى بىلەنلا چەكلەنمىگەن. ئالبېرت ھېرمان (Albert Herrmann)

نىڭ «جۇڭگو تارىخىدىكى سودا يوللىرى خەرىتىسى» ناملىق ماتېرىيالىدا قەدىمكى زامانلاردىن تاكى مىلادىيىنىڭ IV ئەسىرىگىچە تەكلىماكاننىڭ شىمالىدىكى تارىم دەرياسىغا پاراللېل بولغان ئويكاردېس (Oekhardes) ياكى ئېكارا (Ekhara) ناملىق زور بىر دەريانىڭ تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىدا ئاقىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. بۇ مىلادىيىنىڭ II ئەسىرىدە ئۆتكەن مەشھۇر تارىخچى پىتولېمېينىڭ ئۇيغۇر ئېلىنى «ئۇيغۇردىس» ناملىق دەريا كېسىپ ئۆتۈپ، قۇمغا سىڭىپ كېتىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئۇچۇرىغا ئوخشايدۇ. بەن گۇنىڭ «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە: «ئۇنىڭ دەريالىرى پامىر تېغىدىن ۋە يۇتيەن (于阗)دىن ئىبارەت ئىككى مەنبەدىن ھاسىل بولغان» دەپ يېزىلغان. شۇ كىتابتا پامىرغا تەكلىماكاننى بويلاپ ماڭىدىغان شىمالىي ۋە جەنۇبىي يولدىن ئىبارەت ئىككى يولنىڭ بارلىقىنى تىلغا ئېلىپ، جەنۇبىي تاغ (ئالتۇنتاغلىرى) ئېتىكىدىكى «دولقۇنلۇق دەريا»نى بويلاپ پىشامشاندىن (كونا لوپتىن) غەربكە ماڭسا يەكەنگە بارىدۇ، بۇ جەنۇبىي يول؛ شىمالىي تاغ (تەڭرىتاغلىرى) ئېتىكىدىكى «دولقۇنلۇق دەريا»نى بويلاپ ئالدىنقى گۇشى (ئالدىنقى قاڭقىل)دىن غەربكە ماڭسا سۇلې (قەشقەر)گە بارىدۇ، بۇ شىمالىي يول، دەپ يېزىلغان. «دەريا - تاراملار تەپسىرى» (河水注) ناملىق كىتابتا: جەنۇبىي دەريا خوتەن دۆلىتىدىن چىقىپ ئۇم دۆلىتىنىڭ (扌于弥国) شىمالىنى بېسىپ جىڭجۇ (精绝) دۆلىتىگە ئېقىپ كىرىدۇ، دېيىلگەن. بۇ كىتابتا جەنۇبىي دەريانىڭ داۋاملىق ئېقىپ چەرچەنگە بارىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

بىز مىلادىيىنىڭ III -- IV ئەسىرلىرىگىچە بولغان جۇغراپىيىلىك ئەھۋاللارنى ئىپادىلەيدىغان يەر - سۇ تەپسىلاتلىرى بىلەن بۇددا ئاقارىلىرىنىڭ ساياھەتنامىلىرىدىن تەكلىماكاننىڭ شەرقىي ۋە شەرقىي شىمالىي تەرىپىدە بەھەيۋەت قۇم دۆڭلىرىدىن

ھاسىل بولغان «ئاق ئەجدىھا تۆپىلىكى» (白龙堆) بارخانلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلىمىز. مىلادىيىنىڭ III -- IV ئەسىرلىرىدىن كېيىنكى مەنبەلەردە بۇ ھەقتە ھېچقانداق مۇنداق «ئاق ئەجدىھا تۆپىلىكى» بارخانلىرىنىڭ بارلىقى قەيت قىلىنمىغان. قىياسىمىزچە، مىلادىيىنىڭ III -- IV ئەسىرلىرىدە تەكلىماكاننىڭ شەرقىدىكى نەملىك قەۋىتى يەر يۈزىگە يېقىن بولغان كەڭ بوستانلىقلاردا يۈز بەرگەن قۇرغاقلىشىش ھادىسىسى ئارقىلىق بۇ «ئاق ئەجدىھا تۆپىلىكى» بارخانلىرى -- ئېنىقراق ئېيتقاندا قۇم تېغى تەكلىماكاننىڭ غەربىي جەنۇب يۆنىلىشىنى مەركەز قىلىپ كۆچكەن. نەتىجىدە، ئۆزىنىڭ ئەسلى ئورنىدا «قۇمنىڭ قىنىدىكى شاڭخەي شەھىرى» دەپ تەسۋىرلەنگەن شامال ئۇلىغان ئىلىسىم شەھەر قىياپىتىدىكى قۇملۇق يا داڭ قالدۇقلىرى قالغان. كۆچكەن قۇم بۇگۈنكى كورلا -- لوپ ئارىسىدىكى قەدىمكى كارۋان يولى بويىغا جايلاشقان بوستان شەھەر - قەلئەلىرىنى كۆمۈپ، بىر قىسىم ئاھالىنى ئۆز ھالىتى بويىچە قۇم دېڭىزىغا غەرق قىلغان، بىر قىسىم ئاھالە تارىم بويىنى بويلاپ تەخمىنەن يەكەن دەرياسى ساھىللىرىغىچە يۆتكىلىشكە مەجبۇر بولغان. بىز يەكەن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا - ئاياغ ئېقىنىدىكى مەكىت، ئاۋات قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمكى يەر - سۇ ناملىرى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرىدا قەدىمكى لوپنۇرلۇقلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان يەر - سۇ ناملىرى ۋە قوشاقلارنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ساقلانغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. قۇم كۆچۈش تۈپەيلى گەرچە مۇزئارت ۋە يۇلتۇز دەريالىرىدىن قوشۇلۇپ تۇرغان كۈچلۈك ئېقىن تەسىرى بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنى ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ لوپنۇرغا قۇيۇلۇش مىقدارى يەنىلا ئىلگىرىكىدەك راۋان ۋە مول بولمىغان. «ئويكار» ياكى «ئېكارا» دەرياسى دەپ پەرەز قىلىنىۋاتقان ئۆركەشلىك «جەنۇبىي دەريا» بولسا، شەرقىي

شمالدىن غەربىي جەنۇبقا يۈزلەنگەن كۆچلۈك قۇم ھۇجۇمى توپەيلى پارچىلىنىپ ، ئۆز ئالدىغا مەھەللىۋى ئېقىن - تارماق ھالىتىگە چۈشكەچكە لوپنۇر كۆلىگە يېتىپ كېلەلمىگەن . بۇ ھال لوپنۇر كۆلىنىڭ سۇ مەنبەسىنى ۋە دائىرىسىنى زور دەرىجىدە تارايتقان . بۇ ھادىسىگە ئەگىشىپ قاتناش لىنىيىسىدىمۇ ئۆلگىرىكى ئاۋات جەنۇبىي يول ئۈنتۈلۈش ، بۇ يولدىكى شەھەر - قەلئە ۋە بېكەتلەر خارابىگە ئايلىنىش ھالىتىگە دۇچار بولغان . غەربىي شىيالار (تاڭغۇتلار) گەنسۇ كارىدورىدا ھاكىمىيەت تۇتۇپ تۇرغان ۋاقىتلارغا يەتكەندە ئىلگىرىكى دۇنخۇاڭ — بۇددا مەدەنىيىتى يىپەك يولىدىكى مەرۋايىتتەك جۇلالىق ھالىتىدىن مەھرۇم بولۇپ ، بىرىم ئۇنتۇلغان تىلسىمغا ئايلىنىپ قالغان .

شىنجاڭدىكى قەدىمكى شەھەر - قەلئەلەر توغرىسىدا ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەردىن باشقا جۇڭگو مەنبەلىرى بولۇپمۇ «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دىن باشلانغان بىر قەدەر سىستېمىلىق مەنبەلەر ئىنتايىن مۇھىم تارىخىي قىممەتكە ئىگە .

چىن خەن سۇلالىلىرىدىن ئىلگىرىكى «يۈيگۈڭ» (禹贡) ، «پاساھەتلىك سۆزلەر» (尔雅) ، «جۇاڭزى» (庄子) ، «لىيېزى» (列子) ، «نەسىرنامە» (尚书) بولۇپمۇ «تاغ - ئېرىملار قۇرئى» (山海经)دا شىنجاڭدىكى بەزى تاغلار ، كۆللەر ، دەريالار ھەققىدە رىۋايەت شەكلىدىكى مەلۇماتلار ئىپادىلەنگەن . شۇنداقتىمۇ جاڭ چيەننىڭ غەربىي دىيارغا ساياھىتى ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭغا ئائىت بىۋاسىتە تەكشۈرۈشى ئاساسىدا يېزىلغان «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» شىنجاڭنىڭ مىلادىيىگىچە بولغان ئىپتىدائىي شەھەر - قەلئە ھاياتىنى يورۇتىدىغان مۇھىم ھۆججەت ھېسابلىنىشى كېرەك .

شۇنى ئىزاھلاپ ئۆتۈش ھاجەتكى ، رىۋايەتلىك شەكىلدىكى

جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلار بىلەن ئوردا تارىخى سۈپىتىدە يېزىلغان جۇغراپىيىلىك تەزكىرىلەردە كۆرسىتىلگەن يەر - جاي ناملىرىنىڭ تەلەپپۇزى تەتقىق قىلىنىشى لازىم . بۇ ناملارنىڭ بەزىلىرى ئەينى زامان مۇئەللىپلىرى تەرىپىدىن مۇھىت مەنزىرىسىگە قاراپ قويۇلغان (مەسىلەن قاراقۇرۇم تېغىنى «جەنۇبىي تاغ» دېگەندەك) ، بەزىلىرى مەنىسىنى تەرجىمە قىلىپ قويۇلغان (مەسىلەن «ئاق ئەجدىھا تۆپىلىكى» دېگەندەك) ، بەزىلىرى كونا رىۋايەتلەرنىڭ نامى بويىچە قويۇلغان (مەسىلەن «شەنخەيجىڭ» نىڭ بىرىنچى قامۇس» 1 - جىلدىكى نياۋزې كۆلىنى (泑泽) لوپنۇر كۆلى دېگەندەك) ، بەزىلىرى يەرلىك تەلەپپۇزنى تولۇق ياكى قىسمەن ئىپادىلەش ئاساسىدا قويۇلغان (مەسىلەن قۇمباشنى « 姑墨 » دېگەندەك) . بىز يەرلىك تەلەپپۇز بويىچە قويۇلغان ناملارنىڭ خەن — تاڭ دەۋرىدىكى ئىشلىتىلىشىنى سېلىشتۇرغىنىمىزدا ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە قىسقارتىپ ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە (بولۇپمۇ بۇددا راھىبلىرى كىتابلىرىدا) بىر قەدەر تۈزۈن ھەرپلەر بىلەن ئىپادە قىلىنغانلىقىنى كۆرىمىز .

ئۆز ئالدىغا ئىسىم قويۇش خەن سۇلالىسى مەنبەلىرىدە كۆپ ئۇچرايدۇ . بۇ چاغدا ئىلگىرىكى جۇنچيۇ دەۋرلىرىدە يېزىلغان رىۋايەت خاراكتېرىدىكى ئەنئەنىلىك ئاتالغۇلارغا مۇخالىپ بولۇپ قالمىسلىق بىر خىل قائىدە ھېسابلانسا كېرەك . بۇ چاغدا باكتىرىيىنى توخار (大夏) ، ۋىزانتىيىنى داچىن (大秦)[1] دەپ ئاتاشقان . خەن ۋۇدى جاڭ چيەننىڭ دوكلاتىنى چۈنچيۇ دەۋرىدىكى جۇغراپىيىلىك چۈشەنچە بويىچە ئاڭلىغاندى . ئۇ خوتەندە قاشتېشى چىقىدىغانلىقىنى ، خوتەننىڭ جەنۇبىدا ئالەمنىڭ جېتى ھېسابلانغان بەھەيۋەت تاغ بارلىقىنى ئاڭلاپ «ئېرىيا» ، «يۈيبىنجى» (禹本记) قاتارلىق كونا كىتابلاردىكى «دەريا

[1] قەدىمدە چىن زېمىنىنىڭ نېرا زېمىنىنىڭمۇ غەربىدە بولغانلىقى قىياس قىلىپ قويۇلغان بولۇشى ئېھتىمال .

كۇنلۇن تېغىدىن چىقىدۇ» دېگەن سۆزنى ۋاراقلاپ، جاڭ چيەن دېگەن جەنۇبىي تاغ (ئۇيغۇرچە قاراقۇرۇم، قاراڭغۇ تاغ)نى «كۇنلۇن» دەپ ئاتاشقا بۇيرىغان. ئۇنىڭدىن بۇرۇن كۇنلۇن تېغى چىڭخەيدىكى كۇنلۇن تېغىنىڭ خاس نامى ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر. فەرغانە تەزكىرىسى»گە ئىزاھات يازغان ۋاڭ كەييۈن (王閣运)، بۇ ھەقتە توختىلىپ: «قەدىمكى كۇنلۇن تېغىنىڭ نامىنى كىشىلەر شۇنىڭدىن بېرى قالايمىقان ئىشلىتىپ كەلمەكتە» دەپ يازىدۇ. چۈنكى دەۋرلەردە دۇنيانىڭ بىر چېتى، دەپ ئاتالغان كۇنلۇن تېغى بىلەن روشۇي (弱水) دەرياسى مانا مۇشۇنداق جۇغراپىيىلىك ئەپسانە ئۈچۈن تىپىك مىسال. بىز كۇنلۇن ئىسمىنى جۇغراپىيىلىك چۈشەنچىلەرنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ ھەتتا ئافرىقىدىكى نىگېرىيىدىمۇ (كۇنلۇن دۆلىتى)، جەنۇبىي جۇڭگو دېڭىزى بىلەن ھىندونېزىيە ئارىلىقىدىكى كۇنلۇن ئاراللىرىدىمۇ ئۇچرىتىمىز. چۈنكى رىۋايەتلىرىدە كۇنلۇن قۇياش پاتىدىغان تاغ ھېسابلانغان، قۇياشنىڭ پۈتۈن بىر كۈنلۈك سەپىرى شەرقىي دېڭىزدىكى فۇساڭ دەرىخىدىن ئۇچۇپ چىقىپ، غەربتىكى كۇنلۇن تېغىغا قونىدىغان ئالتۇن سۇمۇرغنىڭ سەير قىلىشىغا ئوخشىتىلغانىدى. روشۇي دەرياسى بەزىدە شىمالدىكى بايقال كۆلى، بەزىدە غەربىي دىياردىكى ئارال دېڭىزى، كاسپىي دېڭىزى، ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ۋە ھەتتا ئاتلانتىك ئوكيانىغىچە يۆتكىلىپ ئىپادىلەنگەن. شۇنداق بولغانلىقى تۈپەيلى، غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى يەر - جايلىرى، شەھەر - قەلئەلىرى توغرىسىدا تارىخىي چىنلىق، جۇغراپىيىلىك چىنلىق، تارىخىي ئۆزگىرىش چىنلىقى، ئارخېئولوگىيىلىك چىنلىق ۋە مەھەللىۋى ئېتنىك چىنلىق بىلەن يازما مەنبەلەرنى بىرلەشتۈرگەن مېتودولوگىيىلىك يول تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ.

* *

غەربىي يۇرتتا غەربىي خەن سۇلالىسىگىچە مەيدانغا كەلگەن 36 دۆلەتنىڭ ھەممىسى ئىپتىدائىي بوستان شەھەر - قەلئەلىرى ئىدى. ئۇلار جۇغراپىيىلىك، ئاھالە ۋە ئىگىلىك جەھەتتىكى پەرقلەرگە ئاساسەن چوڭ - كىچىكلىك، كۈچلۈك - ئاجىزلىق، ئولتۇراقلىشىش جەھەتتىكى مۇقىم - مۇقىمسىزلىق جەھەتتىن بىر خىل سەۋىيىدە بولمىغان. كونا شەھەر - قەلئەلەرمۇ، ئەمەلىيەتتىن قەلئە ھالىتىگە قاراپ كېتىۋاتقان يېرىم كۆچمەنچى ياكى ئاساسىي ئاھالىسى يېقىن ئەتراپىنى كۆچۈپ يۈرىدىغان ھاكىمىيەت - ئاھالە پونكىتلىرىمۇ بار ئىدى. ئومۇمەن بۇ شەھەر - قەلئەلەردە كىشىلىك ھايات دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا - سېتىق، چارۋىچىلىق ۋە بېلىقچىلىققا تايىناتتى.

غەربىي يۇرتتىكى 36 دۆلەت دېگەن، بۇ سۆزدىن ئەزەلدىن — ئەبەتتەكىچە 36 دۆلەت ئىدى دېگەن مەنە كېلىپ چىقمايدۇ. ئۇ بەزىدە بىر قانچە ئاساسىي ۋادىلار، بوستانلىقلار ۋە قانات تۈگۈنلىرىنى تايانچ قىلغان مەركىزىي شەھەرلەرگە يىغىنچاقلاشقان. بەزىدە ئۇششاقلىشىپ كەتكەن. خەن يىلنامىلىرىدا دېيىلگەن 56 دۆلەت دەل بۇنىڭ دەلىلى.

شۇ نەرسىنى تىلغا ئېلىش كېرەككى، غەربىي يۇرتتىكى بۇ شەھەر - قەلئە مەملىكەتلىرى مەركىزىي ئاسىيا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە ئىراندىكى ھەرقايسى ئۈستۈنلۈك تالاشقۇچى دۆلەتلەر باسقان تارىخىي يول بىلەن مېڭىپ، ئۆزئارا يىغىنچاقلىنىشىپ، بىرلىككە كېلىش جەريانىنى ئاخىرىغا يەتكۈزەلىگەن ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئاندرونوپلار — ئارىيانلار. سىكىفلار، ئوگۇزلار، ئاۋارلار، ماسساگىتلار نامى بىلەن ئاتالغان ھەم توخ ۋە ئاتلىقلار مەدەنىيىتى دەۋرىدە سىبىرىق دەرياسىنىڭ شىمالىدىن قارا دېڭىز ساھىلى، بايقال ۋادىسىدىن سىۋېرىيە ۋادىسىغىچە تەسىر كۆرسەتكەن خەلق تارىخىنىڭ مەنىسى بويىچە ھۇن خانلىقى، خەن سۇلالىسى، ئىران ۋە

ماكىدونىيە ئىمپېرىيىلىرىنىڭ كۆپ تەرەپلىمىلىك، سالماقلىق تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئىسكەندەر زۇلقەرنەين مىراسخورلىرى قۇرغان گرېكلەشكەن دۆلەتلەر (ئېللىنىزم) دەۋرىدىمۇ، باك[illegible] تەخرىقۇت باشچىلىقىدىكى ھۇن خانلىقىنىڭ باقلاۋ مەھكىمىسى قۇرۇلغان دەۋرىدىمۇ، خەن ۋۇدى باشچىلىقىدىكى خەن سۇلالىسىنىڭ يول قاتناش ئورگىنى — تۇرغاق مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ، غەربىي يۇرتتىكى [illegible] شەھەر مەملىكەتلىرى مەيلى ئۆز كۈچىگە يۆلەنگەن ھالدا ياكى سىرتقى كۈچ تەسىرى بىلەن تەلتۆكۈس بىرلىككە كەلمىگەن مۇستەقىل كىنەزلىكلەر سۈپىتىدە ئۇلارنىڭ ئۆز قوشۇنى بولغان، ئۇلار ئۆزىنىڭ ئۇرۇش ياكى سۇلھىلىرىنى ئۆزلىرى بەلگىلىگەن. قەدىمكى زامان مەركىزىي ئاسىيا تارىخى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، بۇ ھال پۈتكۈل «غەربىي يۇرت» سىياسىي قىياپىتىدىكى بىر ئورتاقلىق ھېسابلىنىشى كېرەك. مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى سىياسىي تارىخىغا نەزەر سالغىنىمىزدا گەرچە يىرىك بىرقانچە خانلىقلار مەيدانغا كەلگەن ۋە ھەتتا شىنجاڭ رايونىدا قاراخانىيلار خانلىقى، ئىدىقۇت خانلىقى، سەئىدىيە خانلىقى، جۇڭغار خانلىقى قاتارلىقلار مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، ئۇلار «غەربىي يۇرت»تىكى 36 بوستان دۆلەتلىرىنى پۈتۈنلەي بىرلەشتۈرۈپ كېتىشكە قادىر بولالمىغانىدى.

غەربىي خەن سۇلالىسى تەسىس قىلغان تۇرغاق مەھكىمىسى گەرچە فەرغانە ئۇرۇشى غەلىبىسىنى تەمىنلەش، قەدىمكى يىپەك يولى كارۋان سودىسىغا قاتنىشىش، شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى كۈزىتىشنى مەقسەت قىلغان بولسىمۇ، بۇ مەھكىمە غەربىي يۇرتتىكى بىرەر شەھەر - قەلئە دۆلىتىنىڭ ئورنىغا قۇرۇلمىغان ۋە بۇ شەھەر - قەلئە دۆلەتلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرەلىگەن ئەمەس. شۇ چاغدىكى ئەڭ كىچىك شەھەر دۆلىتى بولغان چىدىركۆل (乌垒) يەنىلا دۆلەت بېگى شىچان ([illegible])

رىياسەتچىلىكىدە بولۇپ، تۇرغاق مەھكىمىسىگە 2 - قەلئە لوپلىلىق (埒娄城) بېرىلگەنىدى، خالاس.

تۆۋەندە بىز ئاساسلىق بوستان بەلۋاغلىرىنى تۇتقا قىلىپ، ئالدى بىلەن لوپ — خوتەن يۆنىلىشىدىكى شەھەر - قەلئەلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىمىز.

كونا لوپ يۆنىلىشىدىكى ئاساسلىق شەھەر - قەلئەلەر:

لوپچىن — كروراينا (楼兰) دۆلىتى. ھازىرقى چارقىلىق ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى خارابە ئورنىغا جايلاشقان. ئۇ لوپنۇر ساھىلىدىكى ئەڭ چوڭ غەربىي دىيار دۆلەتلىرىدىن بىرى ئىدى. لوپچىن دۆلىتى قاچان شەكىللەنگەنلىكى نامەلۇم. قەدىمكى ھايات ئىزلىرى بۇ جايدا مىلادىيىدىن 5 — 6 مىڭ يىللار ئىلگىرى ئاھالە ياشىغانلىقىنى كۆرسەتتى. 1980 - يىلى ئاپرېلدا لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىدىن تەخمىنەن 70 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى ئىپتىدائىي قەبرىگاھلىقتىن بۇنىڭدىن 4 — 5 مىڭ يىل ئىلگىرى ياشىغان قاڭشارلىق، سېرىق چاچلىق ياش ئايال بىلەن بىر بالىنىڭ تەبىئىي مۇمىيا بولۇپ كەتكەن جەسىتى، يىرىك توقۇلغان يۇڭ رەخت كىيىملىك، كىگىز تەلپەك، چىغ توقۇلمىلار، بۇغداي دېنى، ياغاچ - تاش ئەسۋابلار، ياغاچتىن ئويۇلغان قونچاق، تاش مارجان قاتارلىق ئىپتىدائىي مەدەنىيەت بۇيۇملىرى تېپىلغان.

كونا لوپچىنلىقلار دېھقانچىلىق، بېلىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. لوپنۇر كۆلى جۇڭگونىڭ تارىخىي مەنبەلىرىدە ھەر خىل ھەرپلەر بىلەن (临海,牢兰,辅日海,盐泽,蒲昌海.) ئىپادە قىلىنغان. لوپنۇر ئاتالمىسىنى لىپ نۇر — تولغان كۆل دەپ ئىزاھلىغۇچىلار بولغان. لوپچىن

توغرىسىدىكى تۇنجى يازما مەلۇمات بەن گۇنىڭ «خەننامە . غەربى
يۇرت تەزكىرىسى»دە كۆرۈلگەن بولۇپ ، ئۇنىڭ شەرقىتىكى خان
تۇرىدىغان شەھىرى ئۇنى (扞泥城) دەپ ، يېڭى شەھىرى
ئىشۇن (伊循城) دەپ ئاتالغان . دېھقانچىلىق قىلىش
بەرلىرى شورلۇق بولغاچقا ئاشلىقنى قوشنا دۆلەتلەردىن
كىرگۈزگەن . ئەينى زاماندا لوپچىنىڭ شەرقىدە «ئاق ئەجدىھا
تۆپىلىكى» بولۇپ ، جوبىن دەرياسى كونا لوپ شەھەرلىرىنىڭ
جەنۇبىدىن ئېقىپ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلغاچقا ، بۇ جاي ئاۋات بىر
بوستانلىق بولغان . غەربىي خەن سۇلالىسى سەركەردىلىرىدىن جاۋ
پونۇ (赵破奴) بۇ دۆلەتنى بويسۇندۇرغان . مىلادىيىدىن
ئىلگىرىكى 77 - يىلى بوجېزى (傅介子) ئۇنىڭ خانىنى
ئۆلتۈرۈپ ، ئورنىغا ئۇنىڭ ئىنىسى ۋېتوگىت (尉屠耆)نى خان
قىلىپ ، دۆلەت نامىنى پىشامشان دەپ ئۆزگەرتكەن . «تاڭنامە»
دە قەيت قىلىنىشىچە ، كېيىنكى جۇ (后周) دەۋرىدە بىر
قىسىم دىڭلىڭ قوشۇنلىرى پىشامشانغا كىرگەن . بۇ چاغدا 4 مىڭ
كىشىنىڭ تارىم بويلاپ غەربكە ماڭغانلىقى ، قالغانلىرىنىڭ
قۇمۇلغا كەتكەنلىكى مەلۇم . بۇ ھال قۇمۇل ۋە كونا لوپ خەلقىنىڭ
تارىخىي بىر دەكلىك بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . دېگۈچىلەر بار .
ھازىرقى قۇمۇلنىڭ غەربىدە «لوپچىك» (لاپچۇق) دېگەن يېزا
بولۇپ ، ئۇنى لوپ ، لوپچىن بىلەن سىلىشتۇرغۇچىلار بولغان .
شوەنزاڭ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە ساياھەت خاتىرىلىرى»
ناملىق ئەسىرىدە بۇ جايدا «Navapa» (纳缚波) دۆلىتى
بولغان بولۇپ ، ھازىر خارابىگە ئايلانغان دېيىلگەن . ستەين كونا
لوپنۇر خارابىلىرىدىن «Kroraina» دېگەن خەتنى تاپقان . ئۇ بۇنى
بۇ يەردىكى بىرەر ھۆكۈمرانىنىڭ نامى بولسا كېرەك دەپ قىياس
قىلغان.[1] ئۇنىڭچە ئۇنى (كونا شەھەر) شەھىرى مىرەن

[1] ھازىر كونا لوپ خارابىسىنى كرورايىنا دەپ ئاتىغۇچىلار خېلى كۆپ .

بولۇپ ، ئىشۇن شەھىرى چاقىلىق بولسا كېرەك . ياپونىيە
ئارخېئولوگى داگو شىڭجېن (大谷胜真) «قەدىمكى كروران
دۆلىتىنىڭ پايتەختى» ناملىق ماقالىسىدا يۇقىرىقى پىكىرلەرنى
قۇۋۋەتلىگەن ھالدا بۇ كونا شەھەرنى كاچاڭ (چەرچەن) دەرياسى
بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ قوشۇلىدىغان ۋە لوپنۇرغا قۇيۇلىدىغان
جايىدىكى قارا قوشۇننىڭ ئابدال دېگەن جايىدا دەيدۇ . ستەيىن
بۇ ئەتراپتىن لوپ چىن (Napçin) دېگەن خەتنى تاپقان . بۇ چوڭ
لوپ شەھىرى دېگەن سۆز بولۇشى مۇمكىن . ستەيىن مۇشۇ خەت
ئاساسىدا ئۇنى شەھىرىنى «چوڭ لوپ» ، ئىشۇن شەھىرىنى
«كىچىك لوپ» - لوپچۇك دەپمۇ قىياس قىلغان . تارىخىي
ھۆججەتلەردە بۇ ئىككى شەھەردىن باشقا يەنە تاش شەھەر (石城) ۋە
«ناجكەنت» (弩支城)[1] دېگەن ئىسىملارمۇ ئۇچرايدۇ .
ناجكەنت (Najkant) لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىدا ئۈچ يول
يىراقلىقتا دېيىلگەن . داگو شىڭجېن تاش شەھەر ئاتالمىسى
توغرىسىدا توختىلىپ ئۇنى پىشامشان (ئۇنى شەھىرى) بىلەن بىر
دەپ كۆرسەتكەن . ئىشۇن شەھىرىنى ھازىرقى «مىرەن» (米兰)
خارابىسى دېگۈچىلەر بار . فىڭ چىڭجۈننىڭ تەكشۈرۈشىچە خەن
دەۋرىدە مىرەن ئېلى بولمىغان ، ئۇنى شەھىرى بۈگۈنكى
چاقىلىقنىڭ يېنىدا بولۇپ ، ئىشۇن شەھىرى چاقىلىق
ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى مىرەن خارابىسىدىن ئىبارەت .
قەدىمكى مىرەن شەھىرى 1959 - يىلى ئۆكتەبىردە ئېلىپ
بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە ئەينى
زاماندا خېلى ئاۋات شەھەر ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى . بىر قەدەر
ياخشى ساقلىنىپ قالغان توققۇز ئېغىز ئۆي سۇۋالغان ۋە
نەقىشلەنگەن بولۇپ ، ئاستىدىن ئاچ سېرىق رەڭلىك گىلەم ۋە

[1] بۇ ئىككى شەھەرنى 675 - يىلى سەمەرقەنتتىن ئۆز كىشىلىرى بىلەن يۆتكەلگەن كاڭ يەنخەن (康艳典) ناملىق سەركەردە سالغان بولۇپ سوغدى ئاھالە رايونى دەپمۇ قارىسىزامدۇ .

يۇك پالاز پارچىلىرى تېپىلغان ۋە كۆپلەپ تارشا پۈتۈكلىر چىققان . گەرچە قەدىمكى لوپچىن ۋە مىرەن شەھەرلىرى خارابىسى ئايلىنىپ كەكتەن بولسىمۇ ، ئۇنىڭ تولۇق ئېچىلىپ بولمىغان خارابە ۋە قەدىمكى قەبرىگاھلىقلىرى قىممەتلىك تارىخىي مەنبە ھېسابلىنىدۇ .

شۇنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەككى ، لوپنۇر كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قارا قوشۇن خارابىسىنى «قاراقوشۇن شەھىرى ، ئابدال يېزىسىنى «ئابدال ئەمىرلىكى» دېگۈچىلەر بار . بۇنىڭدىن باشقا «مەردەك شەھىرى» بولغانلىقى مەلۇم . بەزى مەنبەلەردە لوپنۇر دۆلەت قوتان ئاھالىسىنى «قارا قوشۇن» ئاھالىسى[1] بولۇپ ، كۆچكەن دەپ ئىزاھلانغان . ھازىر لوپنۇرلۇقلار ئارىسىدا بۇ توغرۇلۇق بەزى رىۋايەتلەر ساقلانغان .

چەرچەن (且末) دۆلىتى . «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە چەرچەن دۆلىتىنىڭ خانلىق قەلئەسى چەرچەن شەھىرى دېيىلگەن . بۇ ئىسىم ھازىرغىچە ساقلانغان بولۇپ ، «ۋېينامە» ، «سۇينامە» ، «جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى» ، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» ۋە «تاڭنامە» قاتارلىق مەنبەلەردە بىردەك چەرچەن (چېمو) دەپ يېزىلغان . «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»دە «جۇرچەن» دەپ يېزىلىپ ، چىنغا بارىدىغان يولدىكى شەھەر ، دەپ ئىزاھلانغان . بۇ «جۇرچىن» دېگەنلىك بولىدۇ . «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق كىتابتا چەرچەن يېنىدىكى چىم تانا (折摩驮那) قەلئەسى تىلغا ئېلىنغان . شۆەنزاڭنىڭ خەۋەر بېرىشىچە : چىم تانا قەلئەلىرى قەد كۆتۈرۈپ تۇرسىمۇ ئادەم ۋە تۇرخۇن تۇتەكلىرىدىن ئەسەر قالمىغان تاشلاندۇق شەھەر ، دېيىلىدۇ . شۆەنزاڭ چىم تانانى خوتەن بىلەن لوپنۇر ئارىسىدا دەپ ئىزاھلىغان . ۋېي سۇلالىسى

[1] «قارا قوشۇن»لارنى غەربىي تۈرك قوشۇخان (斛斜) بىلەن ئىزاھلىغۇچىلار بار .

دەۋرىدىكى راھىب سۇڭ يۈن (宋云)نىڭ ئۇچۇرىغا قارىغاندا چەرچەندە يەنە چىم ، موگەن ۋە مو (麼) قاتارلىق ئۈچ شەھەر بولغان . يەر ئاستىدىن چىققان يادىكارلىقلاردا «calmadana» (چالمادانا) دېگەن خەتلەر بولغان . بۇ شۆەنزاڭنىڭ چەرچەن تېررىتورىيىسىدە ئۇچرىغان ئەمدىلەتىن تاشلانغان «چىم تانا» خارابىسى بولسا كېرەك . چالمادانا شەھىرى بۇ جاينى بېسىپ ئۆتىدىغان ئالايرودا (阿来孚大) دەرياسىنىڭ قۇرۇپ كېتىشى تۈپەيلى شۇ يېتى تاشلانغان بولۇپ ، بىر زامان قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان بۇ شەھەرنى كېيىنچە قۇم دېڭىزى يۇتۇپ كەتكەن . ھازىرقى چەرچەن دەرياسى بويىدىكى بىر بوستانلىق بولۇپ ، ئۇيىابلاق ، جىنكۆل ، ئارال ، توغراقلىق ، باغئېرىق ، قوشساتما ، تاتاراڭ . يېڭىئۆستەڭ قاتارلىق ئون نەچچە يېزىدىن ئىبارەت .

جىڭجۆ – نىران (精绝) دۆلىتى . «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە : جىڭجۆ دۆلىتىنىڭ خانلىق قەلئەسى جىڭجۆ شەھىرىدە ، دېيىلگەن . بۇ قەدىمكى كىچىك مەملىكەت قارا مۇران دەرياسى بىلەن نىيە دەرياسى ئارىسىدىكى كونا نىيە خارابىسى ئورنىدا بولۇپ ، ئەسلىدە نىيە ياكى جىڭجۆ دەپ ئاتالغانلىقى روشەن ئەمەس . بۇ دۆلەتكە يېقىن بولغان دۆلەتلەرنىڭ كىچىك ۋەن (كىچىك پەركان) ، رۇڭلو ، دەپ يېزىلغانلىقىغا قارىغاندا ، جىڭجۆ نامى بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن . بۇ خارابىلىق ئورنىدىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈكلەردە «نىنا» (Nina) دېگەن نام چىققان . بۇ نىيە سۆزىنىڭ ئەسلىدىكى تەلەپپۇزى بولۇشى مۇمكىن . «تاڭنامە . يەر – زېمىن تەزكىرىسى»دە خوتەننىڭ ئالتە شەھىرىدىن بىرى رەن شەھىرى (兰城) دېيىلگەن . بۇ كونا نىيە بولۇشى ئېھتىمال . «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە ساياھەت خاتىرىسى»دا ، بۇ ئىسىم «نىرەن» (尼壤城) دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان . جىڭجۆ (نىرەن) خوتەندىن يىراق شەرقتىكى كىچىك

شەھەر ـ قەلئە دۆلىتى بولۇپ تولا ۋاقىتلاردا لوپچىن — كونا لوپ دۆلىتىگە بېقىنغانىدى . جىڭجۆ دۆلىتىنىڭ شىمالىدىن ئاقىدىغان «ئىكارا» دەرياسى قۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن بۇ مەملىكەت تەخمىنەن Ⅲ ئەسىردە قۇملۇقتىكى خارابىگە ئايلانغان. مۇنداق قۇملۇقتىكى خارابىگە ئايلانغان لوپ — خوتەن ۋادىسىدىكى شەھەر ـ قەلئەلەرنىڭ مۇھىم بىر ئورتاقلىقى خارابىنىڭ چەكسىز قۇملۇقتا قالغانلىقىدىن سىرت ، خارابە ئورنىنىڭ پەسرەك جايدا ، كىچىك سازلىق ياكى توقايلىق ئىچىدە قالغانلىقىدىن ئىبارەت . بۇ پەسلىك ۋە سازلىق كونا بوستان مۇھىتىنىڭ قالدۇقى سۈپىتىدە ئەسىرلەر داۋامىدا تەدرىجىي قۇرغاقلىشىپ بارغان . قۇرىغان دەريا ئىزىدا ئۆسۈپ قاغجىرىغان توغراقلىقلار قالغان . ھازىرقى كونا نىيە (نىرەن) خارابىسىنىڭ دائىرىسى خېلى كەڭ بولۇپ شىمالدىن جەنۇبقا 10 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە ئىككى كىلومېتىر كېلىدۇ . ئەتراپى بارخانلار بىلەن قاپلانغان . 1959 ـ يىلى فېۋرالدا ئۇ يەردىن ئېچىلمىغان قالغان «مۇمىيا» جەسەتلەر ، كۆپلىگەن يىپەك بۇيۇملىرى تېپىلدى . «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە ساياھەت خاتىرىسى»دە خوددى تۇغلۇق تۆمۈرخاننى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەن مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ دادىسى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكنىڭ قۇم بېسىش ئالدىدىكى شەھىرى كېتەك[①] ھەققىدە ئالدىن ئېيتقانلىرىغا ئوخشايدىغان بىر رىۋايەت سۆزلەنگەن» ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە ، ئارخات (罗汉)[②] ، بىر ھەپتىدىن كېيىن يامغۇردەك قۇم ياغىدۇ ، بۇ شەھەردە ھېچنەرسىنى قويماي بېسىپ كېتىدۇ دېگەن . 7 ـ كۈنى كېچىسىدىن تاڭ ئېتىشقا ئۇلىشىش بىلەن شەھەرنى قۇم يامغۇرى كۆمۈۋەتكەن ئادەملەرنىڭ بىر قىسمى تۆشۈكلەردىن چىقىپ قاچقان . بۇ يەردە

① ھازىرقى كۇچار چەرچەن رايونىدا؟
② بۇددا ئۆلىماسى .

تېپىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىپتىدائىي جامائەگە خاس سىلىق تاش قوراللار (ئىمام جاپپار سادىق مازىرى ئەتراپىدا) ، تۆمۈر تاۋلىغان قەدىم جاي ، بوغداي ، ئارپا دانلىرى ، ئۆرۈك ، شاپتۇل ئۆچكىنىرىدىن قىلىنغان ئىسقىرت ، ئۈزۈملۈك خارابىلىرى ، تال ، قوي سۆڭىكى بىلەن بۈركۈت تىرنىقى ، يۇڭ ، كەندىر توقۇلمىلار ، تېرە ئەيلەيدىغان ياغاچ ، مىس ۋە تۆمۈر ساداق ئوقى ، جىۋىقنى توقۇپ سۇۋالغان تاملار ، گىرىك ئۇسلۇبىي ئىپادىلەنگەن نەقىشلىك لىم ـ تۈۋرۈكلەر ، ياغاچ كاسا ـ تاۋاقلار ، ئەينەك ۋە قەھرىۋا مارجانلار ، مىس ھالقا ـ بىلەزۈك ، مىس ئۇسخا تامغىسى ، مىس ئەينەك ۋە قىسمەن بۇددا (بىرلا توپىدىن ياسالغان جەسەت كۆلى مۇنار قالدۇقى) يادىكارلىقلىرىدىن ئىبارەت . بۇ يەردىن تېپىلغان بۇيۇملار ۋە تارىشا پۈتۈك خەتلەردىن كونا نىرانىڭ قەدىمكى يىپەك يولى سودا ئالاقىسىدا مۇھىم بىر قونالغۇ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش قىيىن ئەمەس .

جىڭجۆ (نىرەن) دۆلىتىنىڭ يېنىدا ، ھازىرقى كونا نىيە خارابىسىنىڭ جەنۇبىدا ئولىن (扜令城) شەھىرىنى خان قەلئەسى قىلغان كىچىك بوستان مەملىكىتى بولغانلىقى ، بۇ قەلئەمۇ كونا لوپچىن دۆلىتىگە بېقىندىغانلىقى يېزىلغان . «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە بۇ قەلئە دۆلىتىنى كىچىك پاركان — كىچىك فەرغانە (小宛国) دەپ ئاتىغان . بۇ قارا مۇران دەرياسى بويىدىكى شەھەر ـ قەلئەنىڭ ئەسلى نامى ۋە نېمە ئۈچۈن ساماۋى قۇلانلار ماكانى ، دەپ ئاتالغان فەرغانە بىلەن ئوخشىتىلىپ نام قويۇلغانلىقى نامەلۇم .

كونا لوپقا بېقىنغان ، ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدە خوتەنگە تەۋە بولغان كىچىك بوستان شەھەر ـ قەلئەلىرىنىڭ يەنە بىرى بىغمىن (卑品) شەھىرىنى ئاساس قىلغان رۇڭلو (戎卢国) دۆلىتى بولۇپ . بۇ قۇملۇقتا قالغان قەلئەنىڭ سىرى تېخى مەلۇم ئەمەس .

قەدىمكى خوتەن يۆنىلىشىدىكى ئاساسلىق شەھەر قەلئەلەر :

ئۇمى — ئۇزۇن تات (弥) دۆلىتى . «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە ئەينى زاماندىكى بىر قەدەر چوڭ شەھەر قەلئە دۆلىتى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان ، خانلىق قەلئەسى بىلەن دۆلەت نامى بىردەك ئاتالغان . شۇ كىتابتا كۆرسىتىلىشىچە، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى خوتەن (ئۇدۇن) ، كۇچا (كۇسەن)غا تۇتىشىدۇ ، دېيىلگەن . جەندىل ئەندىر دەرياسى (ئكارا؟) بويىدىكى بۇ ئەڭ مەشھۇر تەكلىماكان دۆلىتى «كېيىنكى خەننامە»دە ئاجىزلاشقانلىقى ، نوپۇسى كېمەيگەنلىكى كۆرسىتىلگەن . «تاڭنامە»دە ئۇدۇننىڭ شەرقىدە ئۈچ يۈز يول ئارىلىقتا جەندىل دەرياسى ۋە جەندىل (ئۇمى) شەھىرىنىڭ كونا قەلئەسى بارلىقى خەۋەر قىلىنغان . بۇنىڭدىن بۇ شەھەرنىڭ خارابىگە ئايلانغان ۋاقتى چىم تانا قەلئەسىدىن ئىلگىرىراق بولغانلىقىنى بىلىۋېلىش مۇمكىن . شۇنىڭدەك «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە ساياھەت خاتىرىسى»دا بۇنى جاۋشاڭما (桥赏弥) – Kaucambi دەپ ئاتىغان . ئۇمى قەلئەسىنىڭ جۇمى (拘弥) ، جۇشيەگمى (拘 弥) ، قۇمى (俱密 Kumidh) دەپ تەلەپپۇز قىلىنىش ئەھۋالىمۇ بار . بەزى تارىخچىلار ئۇنى كونا كېرىيە خارابىسى دېسە ، ستەيىن ئۇنى كېرىيە بىلەن ئۇدۇن خوتەن ئارىلىقىدىكى ئۇزۇن تەتى (uzun tati) خارابىلىقى دەپ ئىزاھلىغان . ھازىر بۇ جاي كېرىيە ناھىيىسى تەۋەلىكىدە، قەدىمكى ئۇمى دۆلىتىنىڭ خارابىگە ئايلىنىشى ، مىلادىيىنىڭ 175 – يىلى ئۇدۇن خانى ئەنگۇنىڭ باستۇرۇپ ۋەيران قىلىشىدەك ئىجتىمائىي سەۋەبلەردىن باشقا مۇھىمى تەكلىماكان جەنۇبىدىكى جەندىل دەرياسىنىڭ قۇرۇپ كەتكەنلىكىدىن ۋە قۇم كۆچۈش ھادىسىسىنىڭ كۈچەيگەنلىكىدىن بولغان .

كونا چىرا (渠勒) دۆلىتى ئۇمىنىڭ جەنۇبىدىكى كىچىك

بىر دۆلەت بولۇپ ، ئۇنىڭ خانلىق قەلئەسى كەنت (建都城) شەھىرى بولغان . بۇ قەلئە دۆلىتى ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدە خوتەن (ئۇدۇن) خانلىقىغا تەۋە بولغان ، كېيىنچە كۆچكەن قۇم تېگىدە قالغان . ھازىرقى چىرا (چىرىيە) ناھىيىسى شىمالدا ئۇمى ، جەنۇبتا كەنت قەلئەلىرى زېمىنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

خوتەن — ئۇدۇن (于阗) دۆلىتى . خوتەن ھەققىدىكى تۇنجى مەلۇمات سىماچيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر — فەرغانە تەزكىرىسى»دە تىلغا ئېلىنغان . ئۇنىڭدا خوتەننىڭ غەربىدىكى سۇ غەربىي دېڭىزغا ، شەرقىدىكى سۇ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ دېيىلگەن . «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە يۇتيەن ، دەپ كۆرسىتىلگەن كونا خوتەن ھازىرقى خوتەن دائىرىسىدە بولۇپ ، ئۇنىڭ بەزى قەلئەلىرى خارابىلاشقان . كونا خوتەن قارۇشتى يېزىق تارىشا پۈتۈكلىرىدە «گوھتان» دېيىلىپ ، ھەرقايسى دەۋرلەرگە ئائىت تارىخىي مەنبەلەردە ئومۇمەن يۇتيەن دېيىلىپ ، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى . غەربىي شىمال يەر ئەھۋالىدىن ئىلاۋىلەر» قاتارلىق مەنبەلەردە «ئۇدۇن» ، «خوتەن» دەپ قوللىنىلغان . خوتەن دۆلىتى ئۇمى دۆلىتى ياردىمى بىلەن مىلادىيىنىڭ 61 – يىلى گۇاڭدىخاننىڭ باشچىلىقىدا يەكەن خانلىقى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغاندىن كېيىن ، ئۇمى ، رۇڭلو ، كونا چىرا ، كونا گۇما شەھەر – قەلئە دۆلەتلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ چوڭ بىر خانلىققا ئايلانغان . خوتەن سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن باشلاپ غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان . ئۇنىڭ خانلىرى ئۆز ئىسىملىرى بېشىغا ۋىجيا — ماچىن نامىنى ئىشلىتىشكە باشلىغان . بەلكى بۇ نام ماھايانا مەزھىپىدىكى بۇددىزم ئوچاقلىرىدىن بىرى بولغان كونا خوتەنگە تېخىمۇ قەدىمىي بولۇشى ئېھتىمال . شۇنىڭدەك خوتەننى كوستانا (Kostana) دەپ ئاتىغانلىقى

ئۈچۈن «يېڭى تاڭنامە»دىمۇ «يويتيەن ياكى كوستانا، ياكى خەننا، ياكى چويدەن، شىمالىي دىلار يۇيدۇن دەيدۇ، باشقا غۇزلار گودەن دەيدۇ» دېيىلگەن. بۇنىڭدا شىمالىي دىلار ۋە غۇز قەبىلىلىرىنىڭ «ئۇدۇن» دەيدىغانلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. «كوستانا» ئاتالمىسى راھىب شۈەنزاڭنىڭ خوتەن ھەققىدىكى سانسكرىت ئەپسانىلىرىغا ئاساسلىنىپ قويغان نامى بولۇپ، ئاساسسىز ئىدى.[1]

كونا خوتەن — ئۇدۇن كۆپ شەھەرلىك قەدىمىي دۆلەت ئىدى. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە خانلىق قەلئەسى «غەربىي شەھەر» (西城) دەپ يېزىلغان. ستەيىن «قەدىمكى خوتەن» ناملىق كىتابىدا قاراقاش ۋە يۇرۇڭقاش (ئاققاش) دەريالىرى ئارىسىدىكى بوززان رايونىدىكى يوتقان (Yotkan) خارابىسىنى ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ پايتەختى دەپ كۆرسەتكەن. خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندىنىڭ پىكرىچە، خەن دەۋرىدىكى غەربىي شەھەر خوتەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى ئاقسىپىل (阿克斯比尔古城) خارابىسى بولۇشى مۇمكىن. خوتەن شەھىرىنىڭ غەربىدىن 11 كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان يوتقان خارابىسىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى ئون كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ھازىر سازلىققا ئايلانغان. بۇ جايدىن بەش مېتىر تېرەنلىكتىن ساپال قونچاق، ساپال قاش ۋە سۆكەك بۇيۇملار چىققان بولۇپ، ئۇ قەدىمكى ھايات ماكانلىرىنىڭ بىرى بولغان. يوتقان خارابىسىدىن ئېللىنىزم، بۇددىزم ۋە كۇشان مەدەنىيىتىگە دائىر ئالتۇن ھەيكەل، قاپارتمىلىق نىقابلىق تىياتىرچىلار كۆرۈنۈشلىرى ئىشلەنگەن ساپال ئىدىش سۇنۇقلىرى تېپىلغان. بۇ يەردىن 1959 - يىلى ئالتۇن ئۆردەك تېپىلدى. مىرزا ئابابەكرى (1364 — 1511)

---

1. «كوستانا» يەر ئەمچىكى دېگەن بولۇپ، شۈەنزاڭ ئاسوكا خانىنىڭ كىچىك ئوغلى بۇ يەر ئەمچىكىنى ئېمىپ چوڭ بولغان ۋە خوتەنگە بۇددىزمنى تارقاتقان، دەپ ئىزاھلىغان.

قەشقەرىيىگە خان بولغان چاغلاردا بۇ يەردىن 27 كوزا كېپەك ئالتۇن قېزىۋالغان. 1866 - يىلى خوتەننىڭ ھېكىم بېگى نىياز قاراقاش دەرياسىنىڭ سۈيىنى يوتقان خارابىسىغا باشلاپ كىرىپ، تۇپراق ئېقىتىش ئۇسۇلىدا ئالتۇن توپلىغان. تېپىلغان پۇللارغا قاراپ يوتقان شەھىرىنىڭ سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرلىرىدىن باشلاپ خارابىگە ئايلانغانلىقىنى قىياس قىلىش مۇمكىن. يوتقان شەھىرىنىڭ ئىسمى ئورخۇن ئابىدىلىرىدىكى «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى»دا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا «يوتقان يەر»نىڭ غەربىدىن بەش يۈز يول يىراقلىقتا ئېگىز تاغ بار، دېيىلگەن. خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى ئېيتقان ئاقسىپىل قەلئەسىنى «چىن - ماچىن» دېگۈچىلەر بار. بۇ خارابە خوتەن شەرقىدىكى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى دەشتكە جايلاشقان بولۇپ، ھازىر لوپ ناھىيىسىنىڭ ھاڭگىيا رايونىغا تەۋە. بۇ خارابىدىن خەن، تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى بىلەن قەشقەر خانلىقىنىڭ مىس، تۆمۈر پۇللىرى تېپىلغان. ساپال پىل، ئات بېشى، مايمۇن ۋە پىلە قۇرتى شەكلى ۋە يىپ ئىگىرىش چاقىنىڭ شەكىللىرى، سۆڭەككە ئويۇلغان كىچىك ئارسلان، مىس خەنجەر، مىس ھالقا، مىس پىل نۇسخىسى تېپىلغان. ئاقسىپىل خارابىسىدىن ئۆرۈلگەن سېپىل كېسەكلىرىگە يېزىلغان ئورخۇن - يېنسەي يېزىقىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ھەرپلەر تېپىلغان. بۇلار قىممەتلىك تەتقىقات مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ.

«كېيىنكى ۋېينامە»دە خوتەندە بەش شەھەر بار، دەپ كۆرسىتىلگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خوتەن شەھىرىنىڭ شەرقىدە ئەنجۈن (安军)، گەن (绀)، جەنۇبىدا يىن (银)، لۇ (卢)، مى (湄)، جەنۇبىدىن 1300 يول يىراقلىقتا يۈي (玉) ئايماقلىرى بولغان، دەپ يېزىلغان. بۇ جايلار قەيەرلەرنى كۆرسىتىدىغانلىقى نامەلۇم. بۇنىڭدىن باشقا، خوتەننىڭ غەربىدىن ئىككى يۈز يول يىراقلىقتا گۇ شەھىرى (固城)، 390 يول

يىراقلىقتا جىلان (吉良) شەھىرى ، غەربىي جەنۇبىدىن 380 يول يىراقلىقتا گۇما (皮山) شەھىرى ، شەرقىدىن 300 يول يىراقلىقتا كەن (坎城) phimana — شەھىرى ، 600 يول يىراقلىقتا لەن (兰城) Nina — (كونا نىيە) شەھىرى ، جەنۇبىدىن ئالتە يۈز يول يىراقلىقتا خۇنۇ (胡弩城) شەھىرى بولغانلىقى خاتىرىلەنگەن . بۇ جايدىكى كەن شەھىرىنى شۈەنزاڭ «بىما» (媲摩城) شەھىرى ، لەن شەھىرىنى «نىران» (尼壤城) دەپ كۆرسەتكەن . شۈەنزاڭ خوتەندە يەنە بۇخار (波伽儿城) شەھىرىنىڭ بولغانلىقىنى تىلغا ئالغان . شۇ نەرسە روشەنكى ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خوتەندىن چاڭئەنگە ئېلىپ بېرىلىپ ئورۇندالغان كۇي ـ نەغمىلەر ئىچىدە «بۇخار نەغمىسى» بولغان . گەرچە قەدىمكى خارابە بولسىمۇ نىيە بىلەن چەرچەن ئارىلىقىدا كونا توخار (古睹货罗国) دۆلىتىنىڭ قەلئە خارابىلىرىنىڭ بولغانلىقىنى شۈەنزاڭ قاتارلىق سەيياھ راھىبلار يېزىپ قالدۇرغان . بۇ ياۋچىلارنىڭ غەربكە كۆچۈش جەريانىدا بىر مەزگىل قۇرغان شەھەر ـ قەلئەلىرى بولۇشى ئېھتىمال . كۆپلىگەن ئالىملار ياۋچىلارنىڭ ئەسلى قەبىلە نامى «توخرى» بولۇپ ، ياۋچى ئۇنىڭ دۆلەت ئىسمى ، جەڭگىۋار قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ نامى ، دەپ قارىماقتا .

قەدىمكى خوتەن كۆپ ۋادىلىق ماكان بولغان . «خەننامە»دە كۆرسىتىلىشىچە ، خوتەندىكى دەريالار «جەنۇبىي تاغ»دىكى چۇمچا (仇摩置) دېگەن جايدىن چىقىپ شىمالغا ئاققىنى خوتەنگە ، غەربىي شىمالغا ئاققىنى «جەنۇبىي دەريا» (南河)غا قوشۇلىدۇ ، دېيىلگەن . خوتەن دەريالىرى قاراقاش ، يۇرۇڭقاش ، كۆكقاش دېيىلگەن . كۆكقاش ھازىر نامەلۇم . «كېيىنكى ۋېينامە»دە خوتەننىڭ شەرقىدىن 20 يول يىراقلىقتا شۇچى (树枝) دېگەن چوڭ دەريا ئاقىدۇ ، دەپ يېزىلغان بولسا ، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»دا ئۇشۇبا (首拔) ياكى

جىش (计式) دەرياسى.دەپ يېزىلغان . بۇ دەريانىڭ زادى قايسى دەريالىقى نامەلۇم . بىز يەنىلا خوتەننىڭ جەنۇبىدىكى قاراڭغۇ تاغدىن ۋە ئالتۇنتاغدىن ئاپىرىدە بولغان بەھەيۋەت «دولقۇنلۇق جەنۇبىي دەريا» (ئىنكارا دەرياسى)نىڭ قۇرۇپ قۇم بېسىشى بۇ ۋادا ئەتراپىدىكى كۆپلىگەن بوستانلىقلارنى قۇم دېڭىزىغا غەرق قىلغان ، دەپ قارايمىز . ھازىرقى قاراقاش ، لوپ ناھىيىلىرى قەدىمكى خوتەننىڭ بىر قىسمى بولۇپ ، ئېخى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ناھىيە تەسىس قىلىنغانىدى .

4 . يەكەن ۋە تارىم ۋادىسىدىكى شەھەر ـ قەلئەلەرنىڭ جۇغرا‐پىيىلىك تەپسىلاتى

يەكەن ۋە تارىم ۋادىسى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى يەنە بىر مۇھىم قەدىمكى مەدەنىيەت رايونى بولۇپ ، بۇ ۋادىلار كۆنگۈر چوققىسى ، كۆنگۈرجۈپى چوققىسى ، مۇزتاغ ئاتا ، خانتەڭرى ، مۇزئارت چوققىلىرىنى گەۋدىلەندۈرگەن كەڭ سۇ مەنبەلىرى بىلەن تەمىنلىنىدۇ . بۇ ۋادىلاردىكى قەدىمكى بوستان شەھەر ـ قەلئەلەرنى ئۈچ يۆنىلىشكە بۆلۈپ مۇھاكىمە قىلىمىز .

يەكەن — قەشقەر يۆنىلىشىدىكى ئاساسلىق شەھەر ـ قەلئەلەر :

يەكەن — قەشقەر يۆنىلىشىدىكى شەھەر ـ قەلئەلەر پامىر ئېگىزلىكىدىن ئاپىرىدە بولغان دەريا ۋادىلىرىدىكى بوستانلىقلاردا بەرپا بولغان . يەكەن دەرياسى پامىردىكى مۇزتاغ ئاتا چوققىسىنىڭ جەنۇبى ۋە شەرقىدىكى يانبۇلاق ۋە تاشقورغان دەريالىرى بىلەن قاراقۇرۇم تېغىدىن كېلىدىغان لاسكو دەرياسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ، شۇنىڭدەك قاغىلىقنى بېسىپ ئۆتىدىغان تىزناپ

دەرياسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان . قەشقەر دەرياسى
بولسا تورغات دەرياسى ، قىزىل دەرياسى ۋە كۆنگۈر چوققىسىدىن
ھاسىل بولغان گەز دەرياسىنىڭ قوشۇلغان ئېقىنىدىن ھاسىل
بولغان . يەكەن دەرياسىنىڭ تاشقورغاندىكى باش ئېقىنى بىلەن
پەنجى دەرياسىنىڭ ۋاخان دەريا تارمىقىنىڭ باش ئېقىنى پامىر
ئېگىزلىكىنىڭ ئىنتايىن يېقىن بولغان ئىككى يۈزىدىن قارشى
تەرەپكە قاراپ تارىم ۋە ئامۇ دەريالىرىنىڭ ئاساسىي مەنبەلىرىنى
شەكىللەندۈرىدۇ . ئومۇملىق جەھەتتە قەشقەر — يەكەن
يۆنىلىشىدىكى بوستانلىقلار گەرچە كونا لوپ ۋە خوتەن
يۆنىلىشىدىكى بوستانلىقلاردەك قۇم كۆچۈش ۋە قۇرغاقلىشىشنىڭ
دەھشەتلىك زەربىسىگە ئۇچرىمىغان بولسىمۇ ، ئەمما ، بۇ
بوستانلىقلارمۇ سۇسىز دەشت ـ جەزىرىلەر بىلەن ئورالغان
بولۇپ ، ئۇنىڭدا خارابىگە ئايلانغان قەدىمكى ھايات ماكانلىرى ئاز
ئەمەس .
شىيە — كۆك قوجۇ (西夜国) دۆلىتى . «خەننامە .
غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە شىيە بىلەن زىخۇ دۆلىتى (子合
国) بىر دەپ ، «كېيىنكى خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»
دە بۇ ئىككىسى باشقا ـ باشقا دەپ كۆرسىتىلگەن . «كېيىنكى
خەننامە»دە كۆرسىتىلىشىچە : زىخۇ دۆلىتى خۇجەن غولى (呼
犍谷)غا جايلاشقان بولۇپ سۇلې (قەشقەر)گە مىڭ يول
كېلىدۇ ، دېيىلگەن . خۇجەنگو — خۇجەن يارلىقى كۆكيار
(Khoukhe yar) شەھىرى ئىدى . شۇي سۆگىنىڭ ئىزاھلىشىچە ،
«زىخۇ» سۆزى «غۇز» دېگەن ئاھاڭنى ئىپادىلىشى مۇمكىن . يار
ئاتالمىسىغا كەلگەندە (خوتەن ۋە باشقا جايلاردىكى ئەگرى يار ،
كىرىيار ، كۆكيار ، نىرىيار قاتارلىق) شۇنى ئېيتىش
مۇمكىنكى ، ئۇ «تۆپە» ، «دۆڭ» ئاتالمىلىرىدەك قەدىمكى ئاھالە
ئولتۇراق نۇقتىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان . قوجۇ ، قوجا ،
يار سۆزلىرى ھازىرقى كوچا ، رەستە ، مەھەللە ، قەلئە

مەنلىرگىمۇ ئىگە بولغان . شىيە دۆلىتىنى يول ئېرىق (yal
ariq) دېگەن جايدا دەپ ئىزاھلىغۇچىلار بار . «كېيىنكى
ۋېينامە» ۋە «تاڭنامە» قاتارلىق كىتابلاردا ئۇ شجۇيبان (悉居
半国) ، جۇجوي (朱居国) ، جۇجۇيبان (朱俱磐) ،
چاجوكا (斫句迦) دېگەن خەت ۋە ئاھاڭلاردا تەلەپپۇز
قىلىنغان . تاڭ دەۋرىدە زىخۇ دۆلىتى شىيە ، بولى (蒲犁) ،
يىنەي (依耐) ، دېرو (得若) قاتارلىق تۆت جاينى ئۆز
ئىچىگە ئالغان بولۇپ ، بۇ ئومۇمەن قاغىلىق — تاشقورغان
رايونلىرىنى كۆرسىتەتتى . ھازىر شىيە — زىخۇ قەلئەلىرىنىڭ
ئورنى قاغىلىق ناھىيىسىگە توغرا كېلىدۇ .
يەكەن - ساكئۆي (莎车) دۆلىتى . «خەننامە . غەربىي
يۇرت تەزكىرىسى»دە : ساكئۆي دۆلىتىنىڭ خانلىق قەلئەسى
ساركۆي شەھىرى دېيىلگەن . بۇ دۆلەتنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردىن
كۆچكەن . قارقىيىگە بېرىشتىكى مۇھىم سودا مەركىزى
ئىكەنلىكى ، يېرىنىڭ ئۈنۈملۈك ، ئادەملىرىنىڭ قاۋۇللۇقى
ئۇچۇر قىلىنغان . «تۆمۈر تېغى بار ، قارا قاش چىقىدۇ»
دېيىلگەن . «تاغ ـ دەريالار قامۇسى» (山海经) ۋە
«شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» (新疆图志)دە
يەكەننىڭ جەنۇبىدىن ئىككى يۈز يول يىراقتىكى مىردەي (密尔
岱) تېغىدىن رەڭگارەڭ ئېسىل تاش چىقىدۇ ، دېيىلگەن . يەكەن
مىلادىيىنىڭ بېشىدا خوتەننى بويسۇندۇرغان بولۇپ ، مىلادىيىنىڭ
61 - يىلى خوتەن خانلىقى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان .
مىلادىيىنىڭ 86 - يىلى مۇستەقىل بولۇپ كۆچەيگەن . ئۈچ
پادىشاھلىق دەۋرىدە قەشقەر خانلىقىغا قوشۇۋېلىنغان . شىمالىي
ۋېي سۇلالىلىرى زامانىدا مۇستەقىل بولغان بولۇپ سۇساق (渠
莎) دەپ ئاتالغان . ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە قەشقەر خانلىقىغا تەۋە
بولغان .

يەكەن بوستانلىقى يەكەن دەرياسى ۋادىسىغا جايلاشقان

بولۇپ، يەكەن دەرياسى قاغىلىق، تاشقورغان، ئاقتۇ، يەكەن، مەكىت، مارالبېشى، ئاۋات قاتارلىق يەتتە ناھىيىنى بېسىپ ئۆتۈپ تارىم دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. خەلق ئارىسىدا ئۇنىڭ يەكەنگىچە بولغان قىسمى زەرەپشان، يەكەندىن كېيىنكى قىسمى يەكەن دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. يەكەن ئىبارىسى «ياركەنت» دېگەنلىك بولۇپ «يارلىق شەھەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەشكەنت، قوشراب (قوش بازار) ئودىلىق قاتارلىق رايون ـ يېزا نامىلىرىمۇ تارىخىي مەزمۇنغا ئىگە. «دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتى» (水经图说) ناملىق كىتابتا يەكەن ۋادىسى بارچۇق قەبىلىلىرىگە قاراشلىق يۇرت دەپ كۆرسىتىلگەن. مېنىڭچە بارچۇق قەبىلىلىرى كونا لوپچىن — مىرەن خەلقىگە مۇناسىۋەتلىك خەلق بولۇپ، ئۇ يەرلەر قۇمغا غەرق بولغاندا تارىم بويلاپ يۇقىرىلاپ كۆچۈپ يەكەن ۋادىلىرىغا تارالغان بولۇشى ئېھتىمال. بۇ خەلقلەرنىڭ جىسمانىي تۈزۈلۈشى، ھايات ئادەتلىرى، مەشرەپچىلىك ئەنئەنىلىرىمۇ قۇمۇل ۋە كونا لوپ خەلقى بىلەن ئوخشاشلىققا ئىگە. موللېر (Moller) نىڭ پىكرىچە، بارچۇق تىلى كونا ئۇيغۇر تىلى بولۇپ، توخار ئامىللىرى كۆپ بولغان تىل. چىڭگىزخانغا كۈيئوغۇل بولغان ئىدىقۇت خانى بارچۇق ئارتېكىن بەلكى بارچۇق قەبىلىسىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن. بىر قىسىم تارىخچىلار قەدىمكى تۇرپاندىكى گۈيشى (车师) قەبىلىلىرى بىلەن يەكەندىكى ساكئۆي (莎车) قەبىلىلىرىنىڭ نامىدىكى بىردەكلىكنى، قەدىمكى يەكەن ۋە تۇرپاندا كاڭ (康) فامىلىسىدىكىلەرنىڭ بولغانلىقىنى تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ، دەپ قارىماقتا. مىلادىيىنىڭ 29 ـ يىلىدىكى يەكەن خانى ۋە سۈي ـ تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە چاڭئەندە ياشىغان بىر مۇنچە قارا قوجۇلۇقلارنىڭ ئىسمى كاڭ (قاڭقىلى) بولغان.

پامىر ئېتىكىدىكى قەدىمكى قەلئە دۆلەتلىرى:

ئۇدىيانا (乌托) دۆلىتى «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە تاغلىقتا تېرىقچىلىق قىلىدىغان، ئېشەك ۋە تۆتى ئات كۆپ چىقىدىغان، تاشتىن ئۆي قوپۇرۇلىدىغان كىچىك قەلئە مەملىكىتى دېيىلگەن. «تاڭنامە»دە ئۇدۇ «乌笃»، شۆەنزاڭنىڭ ساياھەتنامىسىدا «ئۇتۇ» (乌荼) دەپ يېزىلغان. بۇ پامىرنىڭ غەربىدىكى ئۇدىيانا (uda) قەلئەسىنى كۆرسىتىپ كېرەك.

تاشقورغان — بولۇ (蒲犁) دۆلىتى بىر قەدەر كۆرۈنەرلىك بولۇپ، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بولى، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە دېرو (德若) دەپ يېزىلغان. «يېڭى تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە خېبەنتو (喝盘陀)، خەنتو (汉陀)، كېڭشۆەنتەن (渴馆檀)، كېرتو (渴罗陀) دەپ ئىپادە قىلىنغان. «دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتى»دا بولۇر يېڭىسار بىلەن يەكەن ئارىسىدىكى يەكەن دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىغا جايلاشقان تاغلىق رايون دېيىلگەن. تاشقورغاننىڭ يەنە «ئىشكۆل»، «سارىكۆل» دېگەن نامىلىرى بولغان.

بالائۇر (无雷) دۆلىتىنى «كېيىنكى خەننامە»دە يەكەندىن چىقىپ، بولى ئارقىلىق داۋاملىق غەربىي تاغقا ئۆرلەپ كىرسە بارىدىغان كىچىك قەلئە دېيىلگەن. «دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتى»دا ئۇنى «قاشرو» قەشقەرنىڭ غەربىدىكى پامىر تېغى ئىچىدە دەپ كۆرسەتكەن. ئۇنى بەزىلەر ئۆلۈغچات دېسە، بەزىلەر غەربىي بورات قەبىلىلىرى ياشىغان جايلارنىڭ جەنۇبىدىكى بىر قەدىمكى يۇرت دېيىشىدۇ.

يى ناي (依耐) «خەننامە»دە تىلغا ئېلىنغان كىچىك دۆلەت بولۇپ، ئۇ پادىشاھلىق دەۋرىدە قەشقەر خانلىقىغا قارىغان. «دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتى»دا

يېڭىسارنىڭ جەنۇبىدىكى كونا خارابىلىق يى ناي خارابىسى دەپ كۆرسىتىلگەن. يېڭىسارنىڭ غەربىي شىمالىدىن 50 كىلومېتىر يىراقتا ئاقتۇ كونا خارابىلىقى بولۇپ، خەلق ئىچىدە «ئاقباشخان» شەھىرى دېيىلىدۇ. بەزى تەتقىقات مەنبەلىرىدە ئۇنى «خەننامە»دە تىلغا ئېلىنغان جېنجۇڭ شەھىرى (桢中城)نىڭ كونا ئىزى دەپ يېزىلغان.

«خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە پامىر ئارىسىدىكى بىر قانچە كىچىك تاغلىق دۆلەتلەر تىلغا ئېلىنغان. بۇلار پامىرنىڭ ئالاي جىلغىسىدىكى تاۋقۇي (桃槐)، سوغۇن (休循)، جۇەندۇ (捐毒) دۆلەتلىرىدىن ئىبارەت.

سۇلې — كاشغار (疏勒国.迦舍罗国) دۆلىتى. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، «كېيىنكى خەننامە»، «ۋېينامە»، «كونا تاڭنامە»، «يېڭى تاڭنامە»، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» قاتارلىق كىتابلاردا سۇلې دەپ يېزىلغان. قەدىمكى تۇبۇتلىلۇقلار ئۇنى «Sulig» — سۇلىق دەپ ئاتىغان. ھەقىقەتەن قەشقەر دىيارى بىر قانچە بوستانلىقلار تەڭ ئۆتكەن، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ تەھلىكسى كونا لوپ — خوتەن ۋادىلىرىدىن ئاز بولغان سۇلۇق دىيار ئىدى. «تاڭنامە - جۇغراپىيە تەزكىرىسى»دە قەشقەر كاشا (佳沙) دەپ يېزىلغان. «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە ساياھەت خاتىرىسى»دا كاشلې (迦舍罗) — قاشلې دەپ يېزىلغان. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە دۆلەت نامى بىلەن خانلىق قەلئەد نامى ئوخشاشلا سۇلې دېيىلگەن بولسا، شۈەنزاڭنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە دۆلەت نامى كاشلې بولۇپ، خانلىق قەلئەسى سۇلې دېيىلگەن. مانا بۇ كاشغار ئىبارىسىنىڭ بۇزۇلغان تەلەپپۇزىدىن ئىبارەت. «ئۆلىما راھىبلار تەزكىرىسى»، «ئۆلىما راھىبلار تەزكىرىسىنىڭ داۋامى» ناملىق كىتابلاردا سالې (沙勒) دېيىلگەن. بەزى ئالىملار ئۇنى سۇلىمى دەپ ئىزاھلىشىدۇ. مىلادىيىنىڭ I

ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر جۇغراپىيىچى پتولېمې قەشقەرنى سارگا (saraga) دەپ يازغان. خەنزۇچە مەنبەلەردە بۇ ئىبارە (沙落加.沙罗加) يېزىقلىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن. خەنزۇ يېزىقىدىكى مەنبەلەردە غەربىي پامىرلىقلار، مەسىلەن فەرغانىلىقلار بىلەن باكتىرىيىلىكلەر قەشقەرنى سالۇگو (娑啰誐) دەپ ئاتىغان، دېيىلگەن. «ۋېي تەزكىرىسى. غەربىي رۇڭلار شەجەرىسى»دە قەشقەر جې شى (竭石) دەپ، «بۇددا ئەللىرى خاتىرىسى»دا جې چا (竭叉) دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»دە قەشقەر شەھىرى «كاشغار»، «ئوردا كەنت»، «ئوردا بالىق» دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئەپراسىياب بىنا قىلغان دېيىلگەن.

قەشقەرنىڭ سۇلې دەپ ئاتىلىشى ئۇنىڭ سۇلۇق ماكان بولغانلىقىنى گەۋدىلەندۈرگەن. «تاڭ تەزكىرىلىرى» (唐志) دە سۇلې شىمال، جەنۇب، غەرب ئۈچ تەرەپتىن تاغلىق بولۇپ، شەھەر سۇلار ئارىسىغا جايلاشقان، قىزىل دەرياسى قارلۇقلار تېغىدىن ئېقىپ كېلىدۇ، دېيىلگەن. بۇ پامىر — خوتەن ئەتراپىدا قارلۇقلار ياشىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. بەزى مەنبەلەردە يامانيار دەرياسى قاش كۆچۈك داۋانىدىكى قارا كۆلدىن (تاڭ يىلنامىلىرىدا 大龙池 دېيىلگەن) چىقىپ تاغبالىق، تاشبالىق قەلئەلىرىنى بېسىپ ئۆتىدۇ، دېيىلگەن. قىزىل (تاڭ يىلنامىلىرىدا 赤水 دېيىلگەن) دەرياسى يامانيار بىلەن قەشقەرنىڭ جەنۇبىدا قوشۇلىدۇ. «كېيىنكى ۋېينامە»دە كۆرسىتىلىشىچە، پامىرنىڭ تارتاش داۋان ئېغىزىدىن چىققاندىن كېيىنكى يەكەن — قەشقەر تۈزلەڭلىكىدە شال، بۇغداي، تېرىق، كەندىر قاتارلىقلار ئۆستۈرۈلىدىغانلىقى، مىس، تۆمۈر، قەلەي، گۈڭگۈرت ۋە زەرباپ يىپەك (锦绵) ماللار چىقىدىغانلىقى يېزىلغان. شۈەنزاڭ ئۆز ئەسىرىدە قاشىلى دۆلىتى تۆت تەرىپى بەش مىڭ بولىدىن ئارتۇق بولۇپ، زىرائەت ئەلۋەك، گۈل - مېۋىلىرى

باراقسان ، يىپەك ماللىرى ۋە قول ھۈنەر بۇيۇملىرى نەپىس ، دەپ كۆرسەتكەن . بۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەشقەر دۆلىتى (خانلىقى) تېررىتورىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ .

قەشقەرنىڭ كاشغار ، قاشغار ، كاشلى ، قاشلى دەپ ئاتىلىشى ئۇنىڭ كاش — ساپال بۇيۇملىرى ئىشلەيدىغان قەدىمكى غارلىق كەنت ئاساسىدا① راۋاجلانغانلىقىنى ئىپادىلىگەن بولۇشى مۇمكىن . بەزى مەنبەلەردە قاشغار ئىبارىسى خىش تاملىق شەھەر ، قاشتەك گۈزەل شەھەر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ دېيىلگەن . فرانسۇز تارىخچىسى لىۋىي «قارۇشتى دۆلىتى ۋە قارۇشتى يېزىقى» (佉卢瑟吒国与佉卢瑟吒文字) ناملىق ماقالىسىدا قارۇشتى (كارۇشتى) يېزىقى دەسلەپ قەشقەردە ئىجاد قىلىنغان بولۇپ ، قەشقەر قارۇستانلى (佉路数怛勒) دىن ئىبارەت ، دەپ كۆرسىتىدۇ . ھازىرقى پەيزاۋات (伽什) ئاتالمىسىدا كاش - قاش ئاتالمىسىدىكى تەلەپپۇز ساقلانغان . سىماچىيەن «فەرغانە تەزكىرىسى»دە تىلغا ئېلىنغان يېتىق يېزىلىدىغان (ئۇ چاغدا خەنزۇ يېزىقى يامبۇككا تىك يېزىلغاچقا) يېزىقنىڭ بارلىقىنى تىلغا ئالغان . بۇ كونا رۇسىيىلىكلەر شىنجاڭدىكى پامىر — تەڭرىتاغ ئەتراپىدىن تاپقان ۋە 1933 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى مۇختاغدىن تاپقان خەتلەر جۈملىسىگە كىرەتتى . ئورخۇن يېزىقى ، ئاقسىپىل يېزىقى ، سوغدى يېزىقى ۋە قارۇشتى يېزىقى ئارىسىدا تولىمۇ زور يېقىنلىق ساقلانغان .

قەشقەر «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە قەشقەرنىڭ باكتىرىيە ، فەرغانە ، كانگىيىسىگە قاتنايدىغان مۇھىم سودا مەركىزى ئىكەنلىكىدىن ئۇچۇر بېرىلگەن . ئۇ كۆپ شەھەرلىك مۇھىم بوستان دۆلىتى بولۇپ ، خانلىق قەلئە سۇلي شەھىرىدىن

---

① ھازىرقى قەشقەرنىڭ تۆشۈك دەرۋازىسى تەرىپىدە ھېلىمۇ ساپال ئىشلەيدىغان يارلىق بار .

باشقا چىنجۇڭ شەھىرى (桢中城) بولغانلىقى تىلغا ئېلىنغان . «كېيىنكى خەننامە . بەنچاۋ تەزكىرىسى»دە سۇلي دۆلىتىدە بايكەنت شەھىرى (盘橐城) ، ئۈچ شەھىرى (乌即城) ، چىنجۇڭ شەھىرى ۋە دۆڭ قورغان شەھىرى (顿中城) نىڭ بولغانلىقى تىلغا ئېلىنغان . «سۈينامە»دە خانلىق قەلئەسى تۆت چاسا بولۇپ بەش يول كېلىدۇ ، دېيىلگەن . ئۇ بەيلۇن «شىنجاڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى مەدەنىي بۇيۇملار ئۈستىدە تەكشۈرۈش» ناملىق ماقالىسىدا قەشقەر شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى «ئەسكى ھېسار» خارابىسىنى خەننامىدىكى ئۈچ شەھىرى دەيدۇ . ئۈچ ئېھتىمال ئۈچ رابات مەنىسىدە بولۇشى مۇمكىن . ئۇ يەنە يېڭىسارنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئاقباشخان خارابىسىنى چىنجۇڭ شەھىرىنىڭ خارابىسى دەپ كۆرسىتىدۇ . ھازىرقى توققۇزاق تەرەپتە يەنە «مەن كەنت» خارابىسى ساقلانغان .

ئۇيغۇل — بارچۇق (尉头国) دۆلىتى . «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە ئۇتۇ دۆلىتى كىچىك قەلئە دۆلىتى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان بولۇپ ، ئۈچ پادىشاھلىق ۋە شىمالىي ۋېي زامانلىرىدا كۈسەن خانلىقىغا ، سۈي سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەر خانلىقىغا تەۋە بولغان . تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇتۇ « 尉头 » دەپ ئىپادىلەنگەن بولۇپ ، قەلئە نامى جويىسىد شەھىرى (据史浮城) دەپ يېزىلغان . ئورنى قىزىلسۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي ياقىسىدىكى قوشتاغ (孤石山) يېنىدا دېيىلگەن . سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قەشقەر خانلىقىغا بېقىنغان . قاراخانىيلار زامانىسىدا بارچۇق شەھىرى دېيىلگەن . قارا قىتانلار ۋاقتىدا يىڭجۇ (鹰州) -- قۇش ئايمىقى بۇ جايغا جايلاشقان .

ئۇيغۇل -- بارچۇق ھازىرقى مارالبېشى دائىرىسىدە . مارالبېشى تەۋەسىدە قەدىمكى زامانلاردىلا ئولتۇراقلىشىش ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت باشلانغانىدى . 1981 - يىلى يازدا مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە 70 نەچچە كىلومېتىر كېلىدىغان

قۇملۇقتىن قەدىمكى بىر خارابە تېپىلدى.[1] بۇ شەرقتىن غەربكە 20 كىلومېتىر، شىمالدىن جەنۇبقا ئون نەچچە كىلومېتىر كېلىدىغان خارابىدا بىر قەدىمكى شەھەر ۋە كىچىكرەك ئۈچ قەلئە ئورنى ساقلانغان. ئۇنىڭ ئەتراپىدا قەدىمكى يېزا بار. بۇ يەردە قەدىمكى ئۆيلەر، كۆزىتىش مۇنارىنىڭ 3 — 4 مېتىر ئېگىزلىكتىكى قالدۇق سۇپىسى ساقلانغان. قۇم دۆۋىلىرى ئىچىدىن ساپال سۇنۇقلىرى، زىننەت بۇيۇملار، مېتال قورال - ئەسۋابلار، كۇسەن دۆلىتىنىڭ پۇلى تېپىلغان. بۇنىڭدىن باشقا تارىخچىلار مارالبېشى تۇمشۇق تېغىدىكى كونا قەلئە خارابىسىنى بارچۇق شەھىرىنىڭ كونا ئىزى دەپ قارىماقتا. مارالبېشىدا ئاقساقمارال دېگەن رايونمۇ بار. مارال (鹿) — لۇ بىلەن باش (头) — تۇنىڭ ئۇيغۇ بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بار، بۇ تەتقىق قىلىنمىغان.

ئاقسۇ — كۇچا يۈنىلىشىدىكى ئاساسلىق شەھەر - قەلئەلەر:

ئاقسۇ - كۇچا يۆنىلىشىدىكى بوستانلىقلار تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى بىلەن تەكلىماكان چۆللۈكىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، ئاساسلىق سۇ مەنبەلىرىدىن ئاقسۇ دەرياسى، ئۆگەن دەرياسى ۋە تارىم دەرياسىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ دەريادىن سۇ ئىچىدۇ. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە مىلادىيىدىن ئىلگىرىلا بۇ دىياردا ئونسۇ، زەرقۇم (قۇم)، كۇسەن قاتارلىق شەھەر - قەلئە مەملىكەتلىرىنىڭ بولغانلىقى تىلغا ئېلىنغان.

ئونسۇ (温宿) دۆلىتى. بىر قەدەر ئومۇملاشقان كۆز قاراشتا مىلادىيىنىڭ ئالدىدىكى ئونسۇ ھازىرقى ئۇچتۇرپان دەپ قارالماقتا. ئۇچتۇرپان ئاتالمىسىغا كەلگەندە، ئەسلى ئۇنىڭ

---

[1] «شىنجاڭ گېزىتى» (ئۇيغۇرچە)، 1982 - يىل 13 - ئاپرېل، 2 - بەت.

ئىسمى ئۈچ تېغىدىن (乌赤) ئېلىنغان بولۇپ، تۇرپان ئاتالغۇسى مانجۇلار قۇرغان چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇرپاندىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن ئاھالىگە قارىتىلغان. «خەننامە - غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە ئونسۇ دۆلىتىنىڭ خانلىق قەلئەسى ئونسۇ شەھىرى دېيىلگەن. ئونسۇ ئاتالغۇسى خانتەڭرى، تۆمۈر چوققىلىرىدىن ئېقىپ چۈشىدىغان ئۇچتۇرپان كوكشا دەرياسى، ئىدىل دەرياسى، توشقان دەرياسى، قۇملاق دەرياسى، تاڭناغاق دەرياسى، قۇمباش دەرياسى، قاراتال دەرياسى، قۇباق ئاقچى دەرياسى، قەشقەر دەرياسى قاتارلىق ئېقىنلار قوشۇلىدىغان جاينى كۆرسەتسە كېرەك. «غەربىي يۇرت جۇغراپىيىسى تەتقىقاتى» (西域图考)دا كۆرسىتىلىشىچە، تاڭ دەۋرىدە دەريالار قوشۇلىدىغان جايدا شىبد شەھىرى (史德城) بولغان. بۇ ئۇچتۇرپان ۋە ئاقسۇ دەريالىرى قوشۇلىدىغان جاينىڭ شىمالىدىن ئىككى يۈز يول يىراقلىقتا بولۇپ، بۇ شەھەر خارابىگە ئايلانغان. شۇ دەۋردە ئۈچ تېغى « 于祝 » دەپ خاتىرىلەنگەن. «خەننامە»دە ئونسۇنىڭ «يەر ۋە نەرسىلىرى پىشامشان ئەللىرىگە ئوخشايدۇ» دېيىلگەن بولۇپ، بۇ كونا لوپ ۋە ئونسۇ خەلقىدىكى يېقىنلىقنى ئىپادىلەيدۇ.

قۇم (姑墨) دۆلىتى. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە قۇم دۆلىتى خانلىق قەلئەسى بولۇپ جەنۇبىي شەھەر دېيىلگەن. قۇم دۆلىتى تولا چاغلاردا كۇسەنگە تەۋە بولغان. «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە ساياھەت خاتىرىسى»، «يېڭى تاڭنامە» قاتارلىق كىتابلاردا قۇم ئاتالغۇسى « 跋禄迦 » (valuka) دەپ يېزىلغان. بۇ راھىب شۈەنزاڭنىڭ قۇم سۆزىنى سانسكرىتچە ئىپادىلىشى ئاساسىدا بولغان بولۇپ، قۇمبالىق مەنىسىنى بېرەتتى. شۈەنزاڭ ۋالۇكا دۆلىتىنىڭ خانلىق قەلئەسى 5 — 6 يول ئايلىنىسى چۆرىدەيدۇ، دەپ كۆرسەتكەن. «تاڭ تەزكىرىلىرى» (唐志) دېگەن كىتابتا قۇم سۆزى ئاقسۇ

دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكى قۇم دەرياسىنىڭ بويىدا بولغانلىقى ئۈچۈن بېرىلگەن نام دېيىلگەن . هازىرقى ئاقسۇ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن 70 يول يىراقلىقتا قۇمباش دېگەن يۇرت بار . تارىخىي خاتىرىلەردە قۇمدا تاشبالىق (石城) ، بارخان (拨换城) قەلئەسى بولغانلىقى يېزىلغان . «بارخان» ئەپراسىياپنىڭ ئوغلى دېگۈچىلەر بار . «تارىخى رەشىدىي» ، «تارىخىي ھەمىدىي» قاتارلىق كىتابلاردا ئاقسۇ «ئەردەبىل» دەپمۇ ئاتالغان . رىۋايەتلەردە «شەھىرى بەر – بەر» دېگەن ناممۇ ئۇچرايدۇ . قۇم دۆلىتى ئومۇمەن ئاقسۇ بولۇپ ، كونكرېت قەلئە خارابىلىرىنى كونكرېت تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ .

كۇسەن (龟兹) دۆلىتى . «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى »دە كۇرىستىلىشچە كۇسەن تارىم بويىدىكى ئەڭ چوڭ دۆلەت (خانلىق) بولغان . ئۇنىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىلا شەكىللەنگەن ئاساسىي قوشۇنى 20 مىڭدىن ئاشقانلىقى مەلۇم . «خەننامە »دە كۇسەنىنىڭ نامى — چيۇزى (龟兹) ، خانلىق قەلئەسىنىڭ نامى يان (延城) دېيىلگەن . «كېيىنكى خەننامە»دە پايتەخت ئىسمى جۈيىيان ، كۈييان (居延城) شەھىرى دەپ يېزىلغان . «تاڭنامە »دە بۇ پايتەخت قەلئەسى ئىبرىلو شەھىرى (伊逻卢城) دېيىلگەن ، تۆت تەرىپى 17 — 18 يول چوڭلۇقتا بولۇپ ئۈچ قات سېپىل بىلەن — شەھەر سېپىلى ، ئوردا سېپىلى ۋە ھەرەم سېپىلى بىلەن ئورالغان .

كۇسەن (Kushina, Kueichi) شەھەر – قەلئە دۆلىتى جايلاشقان ئۈش (كوكشا) دەرياسى ، قىزىل دەريا ، مۇزئارت دەريا ، كاچۇڭ دەريا ، ئۆگەن دەريا ۋە تارىم دەريا ۋادىسىدىكى بىپايان كەڭ زېمىندا يېگانە تاش قورال دەۋرىدىلا خۇددى «خەننامە »دە زىكىر قىلىنغان «يەرلىك ئاھالىلەر» ياشىغانىدى . كۇسەن دىيارىدا كۆپلىگەن شەھەر – قەلئەلەر ، ئىبادەتگاھلار ، بوستانلىق يۇرت – كەنتلەر بولغان . بۇ شەھەر – قەلئەلەر

نىڭ ئىخچىمەن تۆمۈرنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى بىلەنلا شەكىللىنىشكە باشلىغان بولۇشى مۇمكىن . تارىمنى ئەڭ دەسلەپ بويسۇندۇرغان ۋە ئۇنى «تىرىم» دەپ ئاتىغان خەلقمۇ كۇسەنلىكلەر ئىدى . مىلادىيىدىن ئۈچ ئەسىر ئىلگىرىكى ئاشوكا پادىشاھلىقىدىكى ھىندىستاندا كۇسەن نامى بىلەن مەلۇم ئىدى . كۇسەننىڭ ئاساسلىق پايتەختى ھېسابلىنىدىغان قارا دۆڭ (چوڭ تۆپە) شەھىرىنىڭ تۆۋەنكى مەدەنىيەت قاتلىمىدىن ئىپتىدائىي ھاياتقا مەنسۇپ تاش پىچاق ، تاش ئورغاق ، سۆڭەك ، يىگنە ، سۆڭەك يىگنە ، سۆڭەك ئوقيا بېشى ، ساپال ، مىس ۋە دەندان بۇيۇملار تېپىلغان .

هازىرقى كۇچا ، شايار ، توقسۇ ، باي ئەترابلىرى قەدىمكى كۇسەن دۆلىتىنىڭ ئاساسىي رايونى ئىدى . كۇچا ۋادىسى مۇزئارت چوققىسىنىڭ ئېتىكىدە ، تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىدا بولۇپ ، شىمالدا ئۆگەن دەرياسى شەرقىي جەنۇبقا ئاقىدۇ . ئەسلىدە مۇزئارت دەرياسى ئاق ئېقىن ۋە قارا ئېقىن ئېقىنلىرىدىن قوشۇلۇپ موسۇر دەرياسىنى تەشكىل قىلىدۇ . موسۇر دەرياسى كېيىن يەنە مۇزئارت ۋە قىزىل دەريالىرىغا بۆلۈنىدۇ . قىزىل دەرياسى ئۆگەن دەرياسىنىڭ شەرقىي ئېقىنى بولۇپ ، قىزىل دەرياسى ئاقتاغدىن باشلىنىدۇ . بۇ تاغ «سۈينامە »دە ئاجى تېغى (阿羯山) . «تاڭنامە »دە ئاجىتىيەن تېغى (阿羯田山) دەپ يېزىلغان . بۇ ھال قەدىمكى كۇچالىقلارنىڭ ئاق (ئاج) سۆزىنى ئۆز ئىسملىرىغا قوشۇپ (خەنزۇچىدا 白) فامىلە قىلغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرىدىن بىرى بولۇشى ئېھتىمال . كۇچادا ھازىرقى دەريالاردىن تاشقىرى مۇزئارتنىڭ شەرقىدىكى كۆكنەك تېغىدىن كېلىدىغان مىرتىيان دەرياسى ۋە ئوشۇرساي دەرياسى (بۇ ئىككىسى ساقلىق كۆلچە قۇيۇلغان) بىلەن ئىشباش دەرياسى (بۇ دەريا ئاتۇنەك كۆلچە قۇيۇلىدۇ) ئۆتىدۇ .

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك »دە كۇچا «كۇچا» ، «كۇسەن» دەپ

ئىپادە قىلىنغان . «كۆچا» سۆزى «كوچا» ، «يار» سۆزى بىلەن ئالاقىدار بولۇپ ، يۇرت ، قەلئە ، شەھەر مەنىسىنى بىلدۈرەتتى . كونا لوپ رايونىدا «رەن» ، «چىن» سۆزلىرى مۇشۇ مەنىنى بىلدۈرگەندەك خوتەن رايونىدا «يار» سۆزى ، كۆچا ، تۇرپانلاردا بولسا «كوچا» سۆزى مۇشۇ مەنىنى بىلدۈرەتتى . پىللىيوت كونا تۇرپاننى «قارا قوجۇ» — (Qara khoëo) قارا يار مەنىسىدە ئىزاھلىغان . كوسەنگە ئالاقىدار ئەڭ تۇنجى خەنزۇچە مەنبە بولغان «خەننامە»دە قارا قوجۇ « 高昌壁 » ، يارغۇل « 交河壁 » دەپ يېزىلغان . ئاخىرقى نام — يار سۆزى ھازىر ئېتىبارسىز قالدۇرۇلماقتا . «گاۋچاڭ» — «بى» دېمەكلىك بولۇپ ، قوجۇ — كوچا دېمەكلىكتۇر . « 高昌壁 » ئاتالمىسى «يۇقىرى گوللەنگەن تام» بولماستىن « 高昌 » دېمەك خۇجيە — قوجۇيار « 壁 » دېمەكلىكتۇر . قارا قوجۇ — تۇرپان بولغىنىدەك ئاق قوجۇ كۆچا ئىدى . كۆچادىكى شامىيار قەلئەسىمۇ «يارلىق شەھەر» ، «شەھىرى يار» مەنىسىنى بېرىدۇ . كەنت ، يار ، كوچا ، تۇز ئىبارىلىرى خەنزۇ يېزىقىدا يەنە «تەي 台 » دەپمۇ يېزىلدى .

قەدىمكى كۇسەندە كۆپلىگەن قەدىمكى شەھەر ـ قەلئەلەر بولغان . «سۇبېشى قەدىمكى قەلئەسى» ھازىرقى كۆچا ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن (شەرققە قىيسايغان ھالدا) 23 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى چۆلتاغ ئىچكى سۇ بېشى دەرياسىنىڭ بويىدا بولۇپ ، خارابىگە ئايلانغان . «ئۇچقات شەھەر (ياكى چوڭ شەھەر) قەدىمكى قەلئەسى» كۆچا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 60 كىلومېتىر يىراقتىكى چۆللۈكتە خارابىگە ئايلانغان . «ساگرام شەھىرى» ئۈنىڭدىن ئون كىلومېتىر يىراقلىقتا بولۇپ كۆل بويىدا خارابىگە ئايلانغان . «توپا قەلئەسى» توقسۇ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىن 30 كىلومېتىر يىراقلىقتا بولۇپ ، شەھەر سېپىلى ئىزى تۆت مېتىر ئېگىزلىكتە ساقلانغان . توقسۇ ناھىيىسى غەربىدىن 35 كىلومېتىر يىراقلىقتا «ئۇچقات

شەھەرنىڭ خارابىسى جايلاشقان . بىر دېھقان ئۈنىڭدىن ئالتۇن كرېست تاپقانلىقى مەلۇم . شايار ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى چۆلدە «بوستان توغراق» كونا قەلئەسى جايلاشقان . شايار ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا تەخمىنەن 35 كىلومېتىر يىراقلىقتا «تاش دۆڭ» قەلئەسى ، شايار ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 40 كىلومېتىر يىراقلىقتا «بىگى مەلىك يانتاق شەھەر» قەلئەسى بار . بۇنىڭدىن باشقا «تارىخى راشات» ناملىق كىتابتا تۇغلۇق تۆمۈرخان زامانىنىڭ بېشىدا قۇم باسقان «شەھىرى كېتىك» ھەققىدە مەلۇماتلار يېزىلغان .

كوسەننىڭ شىمالىدا Ⅲ — Ⅳ ئەسىرلەردە «يۇرپان» (沈 般) دۆلىتى بولغانلىقى مەلۇم . بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆرسىتىشىچە ، يۇرپان ئاق ھۇن قەبىلىلىرىنىڭ ماكانلىرىدىن بىرى بولۇپ ، كۇسەنلىكلەر بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن . يۇرپان ئاق شەھەر دىگەن مەنىنى بېرىدۇ .

كۇسەن بۇددىزم مەدەنىيىتىنىڭ ھىنايانا مەزھىپى مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېلىمۇ قىزىل ، قۇمتۇر ، سىم ـ سىم ، مارار باغ ، قىزىل قاغا[1] ، توغراق يىلان ، تېتى ، توغراق دەڭ قاتارلىق بۇددا مىڭئۆي خارابىلىرى ساقلانغان .

يۇلتۇز — باغراش يۇنىلىشىدىكى ئاساسلىق شەھەر - قەلئەلەر :

يۇلتۇز — باغراش يۇنىلىشىدىكى قەدىمكى شەھەر ـ قەلئەلەر بىر تەرەپتىن ئېۋىرغۇل — تۇرپان يۇنىلىشىدىكى ، يەنە بىر تەرەپتىن كونا لوپ يۇنىلىشىدىكى ، شۇنىڭدەك ئاقسۇ — كۆچا يۇنىلىشىدىكى شەھەر دۆلەتلىرى بىلەن تۇتۇشىدىغان مۇھىم

[1] قاغا — تۇر مەنىسىدە .

بەلۋاغقا جايلاشقان . ئۇلارنىڭ مۇھىم جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى مۇنداق :

يۇلى — قارا قارمان (尉犁) دۆلىتى . «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە بۇ دۆلەتنىڭ خانلىق قەلئەسى ۋىلى شەھىرى دېيىلگەن . ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ھازىرقى قارا شەھەرنىڭ يېنىدا دېيىلگەن بولۇپ ، شەھەر شىمالىدىكى كۆك بۇلاق (泥泉) ئەتراپىدا بولۇشى مۇمكىن . ۋىلى ھازىرقى لوپنۇر ناھىيىسى تەۋەلىكىدە دەپ قارالماقتا . «دەريا - ئېقىنلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتى»دا يېزىلىشىچە ۋىلىنىڭ ئورنى بوستان (باغراش) كۆلىنىڭ غەربى ، كۇچانىڭ شەرقىدە دېيىلگەن . «كېيىنكى خەننامە . بەنچاۋ تەزكىرىسى»دە كۆرسىتىلىشىچە ، بەنچاۋ يەنجى (قاراشەھەر)گە سەپەر قىلغاندا ئاۋۋال ۋىلىگە كەلگەن . قارا شەھەر تەرەپتىكىلەر دەريادىكى قومۇش كۆۋرۈكنى كۆيدۈرۈۋەتكەچكە بەنچاۋ ۋىلىدىن قومۇش يۆتكەپ كەلگەن . كۆپچىلىك مەنبەلەردە قاراشەھەر دەرياسىنىڭ باغراش كۆلىنى تولدۇرۇپ ئاشقان قىسمى بولغان كۆنچى دەرياسى ۋىلىغا ئاقىدۇ ، دەپ يېزىلغان . شۇنىڭغا قارىغاندا ۋىلى قەدىمكى «شەھىرى بولۇق» بولۇشى ئېھتىمال . «شەھىرى بولۇق» ھازىرقى كورلىنىڭ غەربىگە 70 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا ، ۋىلى كۆپ ۋاقىتلاردا يەنجىگە تەۋە بولغانلىقى ئۈچۈن تارىخىي مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنمىغان . كۆنچى دەرياسى ئاتالمىسى ھەققىدە بەزى تەتقىقاتچىلار ئۇنى چوڭقۇر ياردائقدا ئاقىدىغان بولغاچقا «گون» (تېرەن ، چوڭقۇر) دەريا ، دەپ ئاتالغان ، دەريا ئەتراپىدىكىلەر «گونچىلەر» ، «گونچى» دېيىلگەن ، كۆنچى سۆزى گونچى سۆزىدىن ئۆزگەرگەن دەپ ئىزاھلىسا ، باشقا تەتقىقاتچىلار بۇ سۆز «كۈن» ئىبارىسىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ ، قۇياشقا چوقۇنۇشتىن بېشارەت بېرەتتى ، دەپ ئىزاھلىشىدۇ .

يەنچى — ئونچى (焉耆国) دۆلىتى . «خەننامە . غەربىي

يۇرت تەزكىرىسى»دە يەنچى دۆلىتىنىڭ خانلىق قەلئەسى يۈەنچۈي قەلئەسى (员渠城) دېيىلگەن ، «كېيىنكى خەننامە»دە بۇ شەھەر «دەريا جەنۇبى» شەھىرى (南河城) دېيىلگەن . بەنچىنىڭ نامى راھىب فاشيەننىڭ «بۇددا ئەللىرى خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا ئۇيى (乌彝) دېيىلگەن ، شۈەنزاڭنىڭ ئەسىرىدە : «ئاگنى» (阿耆尼)[1] دېيىلگەن . يەنجىنى «ۋۇجى» (阿耆) دەپ ئوقۇشمۇ بولغان . يەنچى — ۋۇچى — ئاگنى قاتارلىق ھەرپلەر ھەر خىل ئىزاھلانماقتا . بۇنىڭدا چى (耆) مۇھىم ھەرپ بولۇپ ، قەدىمدە «چى» ئوقۇلغان . بۇ ھازىرقى كۆنچى دەرياسىدىكىدەك «چى» بولۇشى ، شۇنىڭدەك «چىن» بولۇشىمۇ ئېھتىمال . «يەن» ، «ۋۇ» ، «ئا» ھەرپلىرى «قارا» ، «چوڭ» ، «ئارا» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن . ئۇ چاغدا بۇ «قاراچىن» ، «ئاراچىن» دېگەنلىك بولىدۇ . بۇ ئوتتۇرىدىكى شەھەر ، قارا شەھەر دېگەن سۆز بولۇپ چىقىدۇ . يەنچى دۆلىتىنىڭ پايتەختى مەسىلىسىگە كەلگەندە «يۈەن جوي» سۆزى «كۆك» سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى ئېھتىمال . مەسىلەن ، چاڭجياڭ دەرياسى «يان» ، «كۆك» دەريا دېيىلگەن . خانلىق قەلئەسىنىڭ جايلاشقان ئورنى «دەريا - ئېقىنلار تەپسىلاتى» (水经注)دا «تۆت سۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا ، دەريالىق دىياردا» دېيىلگەن . خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت مەنبەلەردە يۇلتۇز (قايدۇ) دەرياسى باغراش (بوستاننۇر) كۆلىگە قۇيۇلۇش ئالدىدا ئىككى تارماققا بۆلۈنگەن بولۇپ ، شەھەر مۇشۇ ئىككى سۇ ئارىسىدا دېيىلگەن . ھازىر غەربىي شىمال تەرەپتىن كېلىپ ، قايدۇ دەرياسىغا قوشۇلىدىغان سۇ يوقالغان بولغاچقا كېيىنكى مەنبەلەر بۇ ھەقتە ئۇچۇر قىلمىغان . «كېيىنكى ۋېينامە»دە يەنچى شەھىرى ئاقتاغنىڭ جەنۇبىدىكى 70 يول

[1] ئارىيان تىلىدا ئوت — ئاگنى دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان .

كېلىدىغان جايدا دېيىلگەن . قايدۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىن
يول كېلىدىغان جايدا كونا شەھەر خارابىسى بولۇپ ، خەلق ئۇنى
«قىرىق يول قەلئەسى» دەيدۇ . بۇ كونا خانلىق قەلئەسى بولۇشى
ئېھتىمال . «دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتى»دا
يۈلتۈز دەرياسى قارا شەھەر دەرياسىنىڭ غەربىي ئېقىنى ، قايدۇ
دەرياسى شەرقىي ئېقىنى دېيىلگەن . «كېيىنكى خەننامە»دە كۆل
سۈيى تاغ ئارىسىغا سىغدالغان بولۇپ ، شەھەر ئوتتۇز نەچچە يول
نېرىدا دېيىلگەن . شۈەنزاڭ قارا شەھەر خانلىق قەلئەسى ئەتراپى
6 — 7 يول كېلىدىغان چوڭ شەھەر ، دەپ يازغان .

قارا شەھەر ئەتراپىدا بىر قانچە قەدىمكى شەھەر خارابىلىرى
بار . چۈيخۇي (曲惠) قەدىمكى شەھەر خارابىسى ھازىرقى
خۇشۇتتا بولۇپ قارا شەھەر بىلەن 58 كىلومېتىر ئارىلىقتا . بۇ
شەھەرنىڭ قەلئە سېپىلى ساقلانغان . قارا شەھەرنىڭ غەربىي
شىمالىدىن 14 كىلومېتىر يىراقلىقتا «سىرىقدۆڭ» (萨尔墩)
قەدىمكى شەھەر خارابىسى جايلاشقان بولۇپ ، دائىرىسى خېلىلا
چوڭ . شىكچىن (锡科沁) قەدىمكى شەھەر خارابىسى ۋە ئۇنىڭ
شىمالىدىن بەش يول يىراقلىقتىكى يەنە بىر شىكچىن قەدىمكى
شەھەر خارابىسى قوش سېپىللىق بولۇپ ، سېپىل ئۇللىرى
ساقلانغان . بەزى تەتقىقاتچىلار بۇنى يۈەنچۈي شەھىرى ، دەپ
مۆلچەرلىگەن .

قارا شەھەر تەۋەسىدىكى قەدىمكى خارابىلەرنىڭ ئەسلى
ئەھۋالى ۋە ۋېشۈي (危须) ، يۈلى (尉犁) ، يەنچى قاتارلىق
قەلئەلەرنىڭ ئېنىق ئورنى ھازىرغىچە مۇئەييەنلەشكىنى يوق .

قارا شەھەر — چوڭ شەھەر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . ئۇ
«كېنگىت» ، «چالىش» دېيىمۇ ئاتالغانىدى . قارا شەھەردىكى
شورچۇق مىڭئۆي خارابىلىرىدا بۇددىزمنىڭ گۈللەنگەن
باسقۇچىدىكى بۇددا سەنئىتى گەۋدىلەنگەن .

ۋېشۈي — ئۇششاقتال (危须) ، ۋۇلۇي — چېدىر
(乌垒) ، چۆل قۇدۇق (渠犁) شەھەر ـ قەلئەلىرى .
بۇ ئۈچ قەلئە «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە
«دۆلەت» دەپ يېزىلغان : ۋېشۈي دۆلىتى خانلىق قەلئەسى ۋېشۈي
شەھىرى بولۇپ چۈيخۇي قەلئەسىگە يېقىن ئىدى . چىڭ سۇلالىسى
دەۋرىگە كەلگەندە بۇ ئەتراپقا خۇشۇت موڭغۇللىرى ئورۇنلاشقان
بولۇپ ، ھازىر خۇشۇت ناھىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ . ھازىرقى بۈگۈر
ناھىيىسى قەدىمكى ۋۇلۇي ، لۇنتەي ، چۈلى شەھەر دۆلەتلىرى
جايلاشقان يۇرت بولۇپ ، ھازىرقى بۈگۈرنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا
ۋۇلۇي (چېدىر) ، شەرقىي جەنۇبىدا چۈلى (چۆل قۇدۇق) ،
غەربىدە لۇنتەي (رۇمتاي) قەلئەلىرى بولغان . بۇ كىچىك
شەھەر ـ قەلئە خانلىقلىرى تولا ھاللاردا كۈسەن ياكى يەنچىگە
تەۋە بولغان . غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە فەرغانىگە يۈرۈش
قىلغان خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكى ۋە يول ـ قاتناش
بىخەتەرلىكى زۆرۈرىيەتلىرى بىلەن چېدىر كۆل يېنىدا قورۇ
(埒娄城) قەلئەسى قۇرۇلدى . بۇ قەلئە باشقا بەگلىكلەرنىڭ
مۇستەقىللىقىغا تەسىر قىلمىغان ئاساستا بىر قانچە يۈز
ئەسكەرلىك ئامبال مەھكىمىسىنىڭ قارارگاھى بولغانىدى . بۇ
دەسلەپكى ئاشلىق ـ ئوتياش تېرىغۇچى ھەربىي بېرىگادا ،
مىلادىيىدىن ئىلگىرىلا ئىختىرا قىلىنغان .

5 . شەرقىي ۋە شىمالىي تەڭرىتاغ شەھەر ـ قەلئەلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتى

تۆۋەندە قۇمۇل — تۇرپان ۋە تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا ۋە

ھازىرقى بوگورنىڭ سىدىبار دېگەن جايىغا توغرا كېلىدۇ .

شىمالىدىكى بوستان دۆلەتلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك شەجەرىسىنى ئىككى ئاساسىي يۆنىلىش بويىچە — قۇمۇل — تۇرپان يۆنىلىشى ۋە شىمالىي تەڭرىتاغ يۆنىلىشى بويىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز. شۇنى ئىزاھلاش ھاجەتكى، تارىخىي خاتىرىلەرنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا بۇ جايلاردا ئولتۇراقلاشقان ۋە يېرىم ئولتۇراقلاشقان — يېرىم كۆچمەن ئىككى تۈرلۈك ھاكىمىيەت شەكلى بولغان.

قۇمۇل تۇرپان يۆنىلىشىدىكى ئاساسلىق شەھەر - قەلئەلەر :

ئىۋىرغول — قۇمۇل (伊吾) دۆلىتى . قۇمۇل قەدىمدە «كۇنلۇ» (昆吾) دەپ ئاتالغان . جۇ مۇۋاڭ غەربىي رۇڭلارغا يۈرۈش قىلغاندا كۇنلۇلار قىزىل پىچاق (ئېھتىمال مىس پىچاق) سوۋغات قىلغان، دېگەن رىۋايەت بار.① قۇمۇل ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر زامانىدىلا ھۇنلارنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەنلىكى مەلۇم. قۇمۇل غەربىي خەن دەۋرىدە يىۋۇ (伊吾) ، شەرقىي خەن دەۋرىدە يىۋۇلۇ (伊吾庐) دەپ يېزىلغان بولۇپ، ھەر ئىككىسى «ئىۋىرغول» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان . «كۇن» (昆) سۆزى بىلەن «قۇم» (قۇمۇل) سۆزىنىڭ «ئىۋىرغول» سۆزى بىلەن «قۇمغول» ، «قۇمۇل داۋان» سۆزىنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق، بۇ تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ . يۈەن سۇلالىسىدىن باشلاپ قۇمۇل ئاتالمىسى ئۇستۇنلۇك ئىگىلەشكە باشلىغان .

قۇمۇل تاغلىرى ۋە بوستانلىقلىرى قەدىمكى ھايات ئىزلىرىغا باي بىر رايون بولۇپ تۆمۈرتى توغۇچى، قارا دۆڭ، كاساڭ، يەتتە قۇدۇق قاتارلىق جايلاردىن يېڭى تاش قورال دەۋرى يادىكارلىقلىرى ۋە قەبرە - جەسەتلىرى تېپىلغان .

ستەيىننىڭ لوپ ساھىلىدىكى قىدىرىشلىرى ئاساسىدا

---

① «يۈەن خې زامانىدىكى ئايماق - ناھىيىلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» (元和郡县图志) گە قارالسۇن .

چىقىرىلغان خۇلاسىسىدا ئېيتىلىشىچە، قەدىمكى شەھىرىنى لوپچۇق دەپ ئاتىغانىدى . بۇ شەھەرنىڭ «ناجىكەنت» — يېڭى شەھەر دېگەن مەنىسى بولغان . بىز قۇمۇل شەھىرىنىڭ غەربىدىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى جايلاشقان قەدىمكى لاپچۇق شەھەر خارابىسىنى . قەدىمكى ئاھالە قەبرىستانلىقىنى ۋە «قالما» ، «قازما» . «مامىچى تورا» قاتارلىق ئونغا يېقىن تۈر خارابىلىرىنى كۆرىمىز . لاپچۇق شەھەر خارابىسىنىڭ «ناجى» ناملىق ئىسمى بولغان . بۇ ھال بىزگە قەدىمكى لوپچىنلىقلار بىلەن قۇمۇللۇقلارنىڭ بولۇپمۇ لاپچۇقلۇق ئۇزلارنىڭ يېقىن تارىخىي بىرلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . لاپچۇق شەھىرىنىڭ ئەينى زاماندا توققۇز ئوغۇز سىمۋولىدا توققۇز دەرۋازىسى بولغانلىقى ئۈچۈن ھازىرمۇ بۇ جايدا ياشايدىغان خەلق بۇ شەھەرنى «توققۇز قوۋۇق خارابىسى» دەپ ئاتايدۇ . قۇمۇل رايونىدا چوڭ - كىچىك قەدىمكى ھايات ئۇقتىلىرى ناھايىتى كۆپ بولغان .

قۇمۇل قەدىمكى ناخشا - ئۇسسۇلنىڭ مۇھىم بىر ماكانى بولۇپ . جاڭ چيەن «موقىدۇل» (ماقادور ماھادۇر) مۇقامىنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە تونۇشتۇرغانىدى . بۇ ھازىرمۇ «ئۇلۇغدۇر مۇقامى» نامى بىلەن قۇمۇل خەلق مەشرەپلىرىدە ئوينالماقتا . بىز سوي - تاڭ دەۋرىدىكى مۇزىكا - نەغمىلەر ئارىسىدا «ئىۋىرغول نەغمىسى»نىڭ بولغانلىقىنى كۆرىمىز .

باركۆل (蒲类国) دۆلىتى . باركۆل دەسلىپىدە ھازىرقى ئاراتۇركىسىن مورى ناھىيىسىگىچە بولغان كەڭ دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى . كۆپلىگەن ئالىملار باركۆل — بارسكۆل (يولۋاس كۆل) دېگەن سۆز، ئۇنىڭ ھازىر ساقلىنىپ قالغان «مورى» ئىبارىسى بىلەن ئالاقىسى بار، بەلكى ئۇ چاغلاردا «موركۆل» دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىماقتا . باركۆل مورى رايونى شەرقىي شىنجاڭدىكى ئەڭ قەدىمكى ھايات ماكانلىرىنىڭ بىرى . 1977 - يىلى شىنجاڭ ئاسارئەتىقىلەر

باشقۇرۇش ھەيئىتى مورى ناھىيە مەركىزىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تۆت جىلغا دېگەن جايدىن ئىپتىدائىي جامائە كەنتىنىڭ قالدۇقلىرىنى تاپقان. بۇ جۇڭگونىڭ غەربىي جۇ سۇلالىسى باشلىنىش ھارپىسىغا توغرا كېلىدىغان ئىپتىدائىي جامائە مەدەنىيەت ئىزىدىن ئوچاق ئىزى، كۆل ئازگىلى، تاش، سۆڭەك ۋە مىس بۇيۇملار، زىرائەت قالدۇقلىرى تېپىلغان. تاش بۇيۇملار ئىچىدە تاش كەتمەن، تاش يىپ ئىگىرگۈچ، تاش تەخسە، تاش مونچاق، مىس زىبۇزىننەتلەر، ياغاچ ۋە ساپال چىنىلەر، تېرە ۋە توقۇلما كىيىملەر تېپىلغان. بۇ ئەتراپتىكى قەدىمكى قەبرىگاھلىقتىن ياغاچ لەھەتگاھقا كۆمۈلگەن جەسەتلەر بىلەن بىللە ئوقيا، نەيزە، ھايۋان ۋە ئادەم سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن تاختاي تېپىلغان. بۇ تاختىدا بىر ئوقيا (ئادىمى سىزىلمىغان) يەنە بىر ئارقارغا بەتلەنگەن. قېچىۋاتقان ھايۋانلار، ھەر خىل تامغا ـ بەلگىلەر، بىر ئەر بىر ئايالنىڭ ئىزلانغىنىچە بىر ـ بىرىگە قاراپ ئولتۇرغانلىقى، ئايال بولسا تۇنجى ھامىلىدار قىياپىتىدە سىزىلغان. يەنە ھەر خىل ئەپسۇن خاراكتېرلىك بەلگىلەر سىزىلغان. بۇنىڭدىن باركۆل — مورى ئەتراپىدا مىلادىيىدىن 1 - 2 مىڭ يىل ئىلگىرىلا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن تەڭ شۇغۇللانغان ئاھالە ياشىغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە باركۆل غەربىي يۇرتتىكى 36 دۆلەتنىڭ بىرى سۈپىتىدە تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ خانلىق قەلئەسى تەڭرىتاغلىرىنىڭ غەربىدىكى سۇيۇيگۇ (疏榆谷) جىلغىسى، دەپ كۆرسىتىلگەن. ھۇن خانلىقى مەزگىللىرىدە باركۆل ئۇزاق بىر مەزگىل ھۇنلارنىڭ باتىسخان پائالىيەت رايونى بولغان. ئۇ كېيىنچە ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولۇپ كەتكەن. باركۆل ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى قەدىمكى ئاتلىق قاتناشنىڭ مۇھىم بىر تۈگۈنى بولۇپ، ئۇ تىلەن تاغلىرى، چوغاي تاغلىرى ۋە ئۆتۈكەن تاغلىرى بىلەن

تەڭرىتاغلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان مۇھىم ئۆتكەل ئىدى. ئۇ كېيىنچە ھۇن چەۋەندازلىرى ھەم كۆكتۈرك چەۋەندازلىرىنىڭ مۇھىم قارارگاھى بولدى. ھازىر باركۆل ناھىيىسى تەۋەسىدە داڭلىق قەدىمكى شەھەر خارابىسى ساقلانغان.

قارا قوجۇ — قاڭقىل دۆلىتى (高昌车师国). «قارا قوجۇ» دېگەن خەت 1908 ـ يىلى تۇرپاندىكى شىمالىي تاغدىن تېپىلغان. يەرلىك خەلق بۇ يەرنى «قارا خوجا» دەپ ئاتاپ كەلگەن. تارىخىي مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ھازىرقى قارا خوجا، ئاستانە، يارغۇل ۋە ئۈرۈمچىي تەتسەن تېغىدىكى ئاغزى، يۇئەرگۇ قاتارلىق جايلاردا جۇملىدىن جىمسار، مورى ئەتراپىدا قەدىمكى زاماندىلا خۇجيە، ئۇجيە (姑句, 姑师) گۇجۇي — گۇشى) 护揭, 呼揭, 乌揭) خەلقلىرىنىڭ ياشىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى شەكىللىنىشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە دىڭلىڭ، كۆي دى، كونا لوپ خەلقلىرى بىلەن يېقىن قانداشلىق مۇناسىۋىتىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. خۇجيە، گۇشى، چې شى (车师) دەپ ئاتالغان خەلقلەر ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى خۇجيە — قوجۇ دىڭلىڭلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھۇن تەڭرىقۇتلۇقىغا قارشى كۆتۈرۈلۈشلىرى ۋە «ئوقياچى خەلقلەر» سۈپىتىدە ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى تەركىبىگە كىرىشى بىللە بولغان. «قوجۇ» ئىبارىسى «خۇجيە»، «گۇشى»، «گۇجۇي» ئاتالمىلىرى قوجۇ، گاۋچاڭ ئاتالمىسىدۇر. بەزى تارىخشۇناسلار بۇ سۆزنى قاڭقىل (车师) دەپ ئىزاھلىغان. بۇ ھازىرغىچە تۇرپاندا ساقلانغان «قاڭقا بازار» بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، «ھارۋا (قاڭقا) ياسىغۇچىلار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن. سۈي ـ تاڭ سۇلالىلىرى زامانىدا تۇرپانلىق سودىگەرلەر ئىچىدىن چاڭئەن، لوياڭدا ۋاپات بولغانلىرىنىڭ قەبرە تېشىغا يېزىلغان ئىسىم ـ فامىلىسى ئالدىغا «كاڭ (康)» ھەرپى يېزىلغانلىقى

بەلكىم «قالڭ» ، «قاڭقا» سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى ئېھتىمال . بۇنىڭغا 682 ـ يىلى ئۆلگەن كاڭ بۇقا (康磨伽) بىلەن ئۇنىڭ لوياڭدا ئۆلگەن ئىنىسى كاڭ لۇمەي (康留买) ۋە يەنە كاڭ ئەرشان (康阿善) ، كاڭ يۇدۇ (康伏度)① قاتارلىقلارنى مىسال قىلىش مۇمكىن .

تۇرپان رايونىدا ھايات ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا باشلانغان . بىز تۇرپان ئاستانە كەنتىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چۆللۈكتىن ، تۇرپان ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى شىڭگىل يېنىدىكى چۆللۈكتىن ، يارغۇلدىكى قۇرۇپ كەتكەن «سۇلۇق بۇلاق» دېگەن جايدىن يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت نۇرغۇنلىغان سىلىقلاپ ئىشلەنگەن تاش قوراللارنىڭ ، ئۇچلۇق، ئاي ۋە يېرىم ئاي شەكىللىك قىرغۇلارنىڭ ، پالتىسىمان تاش قوراللىرىنىڭ ، تاش مونچاق ، تاش تېشىدىغان تاش ، جۈملىدىن ئاددىي ۋە رەڭدار ساپال چۆگۈلەرنىڭ سۇنۇقلىرى چىققانلىقىنى كۆرىمىز . قاراغوجا يارلىقىنىڭ شىمالىدىن سىلىقلانغان تاش پالتا ۋە رەڭدار بىر قۇلاقلىق ساپال قاچا بىلەن يىرتقۇچ بېشى شەكلىدىكى مىس قەدەھ چىققان . ئايدىڭكۆل ، سىڭگىم، توقسۇن ، پىچان سۇ بېشى ئەتراپىدىن چىققان ساپال بۇيۇملارمۇ بۇلارغا ئوخشاش بولغان . ئۈرۈمچى نەنسەن ئەتراپىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىكى جەسەت بىللە كۆمۈلگەن كوزا ، ئۇرۇق، رەڭدار ساپال بۇيۇملار ۋە قوي ، كالا ، ئات باش ئۇستىخانلىرى تۇرپاندىكىگە ئوخشاش بولغان .

تۇرپان ئويمانلىقىدىكى چېشى (گۇشى) قەبىلىلىرى پۈتكۈل شەرقىي تەڭرىتاغ ۋە ھازىرقى جۇڭغار ئويمانلىقى ۋە ئىلى ۋادىسىدىكى قەبىلىلەر ئىدى . ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەر بۇ جايلاردا دىڭلىڭ مەدەنىيىتى تىپىدىكى مەدەنىيەتنىڭ كەڭ

① شاكىدا ئەپەندى : «تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت» ، 14 ـ بەت .

تارقالغانلىقىنى كۆرسەتتى . سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ كۆپ توملۇق «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى»دا مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللاردا ياشىغان دىڭلىڭ قەبىلىلىرى بىلەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى ئىككى مىڭىنچى يىللاردا (خۇا ـ شيا ، يىن (شاڭ) ۋە غەربىي جۇ دەۋرىدە) سېرىق دەريانىڭ شىمالىدا ، موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىدا ياشىغان دىڭلىڭلارنىڭ① مۇناسىۋىتى مەسىلىسى تىلغا ئېلىنغان . شۇ كىتابنىڭ 2 ـ تومىدا شىمالىي چېشى (گۇشى) قەبىلىلىرىنى ئىلى ـ ئېرتىش ۋادىسى ۋە جۇڭغارىيىدە ياشىغان ، دەپ كۆرسىتىدۇ . مېنىڭچە ، دىڭلىڭ قەبىلىلىرى ، ئۆز تارىخىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدا موڭغۇلوئىد تەسىرىگە ئۇچرىمىغان ئەندرونوۋ [illegible] ئارىيان تىپى ۋە بۇ تەسىرگە ئۇچرىغان تۈركلەشكەن تىپقا مۇيەسسەر بولغان . بۇنداق موڭغۇلوئىد تەسىرى كۆي — دىلارنىڭ سېرىق دەريا ساھىلىدىكى ھاياتىدا ۋە ھۇنلارنىڭ توققۇز قەبىلىلىرىنى (يۇرتۇ موڭغۇل) ئۆزىگە بويسۇندۇرۇشى ئارقىلىق قويۇقلاشقان بولۇشى مۇمكىن . شۇ سەۋەبلىك بىز بېرنىشتامنىڭ «تۈركمەن مىللىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە دائىر بەزى ماتېرىياللار» دېگەن ماقالىسىدىكى : چېشىلار — ھۇنلار تەركىبىدىكى ئۇيغۇرلار دېگەن پىكىرگە قوشۇلىمىز . روشەنكى ، خوجىيە [illegible] چېشى قەبىلىلىرى قۇمۇل — تۇرپان — جۇڭغارىيە ۋە ئىلى ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر ئېتنىك گەۋدىسىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى ئىدى .

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا تۇرپاندا مەنزىرىلىك ئايدىڭكۆل ساھىلى ، ئاستانىدىكى «ئۆچكەن دەريا» ئېقىنى ، يارغۇلدىكى ئاچا ئېقىن ۋە كۆپلىگەن «سۇلۇق بۇلاق»دەك سۇ مەنبەلىرى بولغان . ھاياتنىڭ راۋاجى بىلەن يېڭى يەرلەر ئۆزلەشتۈرۈلگەن ۋە

① [illegible] دى قەبىلىلىرىنى كۆرسىتىدۇ .

بارغانسېرى قۇرغاقلىشىپ كېتىۋاتقان جۇغراپىيىلىك مۇھىت پائال تاقابىل تۇرۇش يوزىسىدىن كارىزچىلىق ئۇسۇلى قوللانغان . شۇ نەرسە روشەنكى ، كارىزچىلىق ئاسىيادىكى قۇرغاق رايونلار ئاھالىسىنىڭ يەر سۇغىرىشتىكى مۇھىم بىر ئۇسۇلى بولۇپ ، ئۇ ساك — سارماتىن قەبىلىلىرىدە خېلىلا ئومۇمىي ئىدى . «غار ئىز» (كارىز) دەپ نام ئالغان ۋە «غارلىق تۇتاشتۇرۇلىدىغان بۇ خىل يەر ئاستى كانال سىستېمىسى كىشى كارىدورىنىڭ ياۋچى — ساكلار ياشىغان قىسىمدا ، تۇرپاندا ئالان قەبىلىلىرى باشىغان كاۋكازدا ئۆزىنىڭ تىپىك ئۈلگىسىنى كۆرسەتكەن . «دەريا ـ ئېقىنلار تەپسىلاتى» (水经注) قەدىمكى زاماندا دەشت ئاتا — دۇنخۇاڭدا سۇلې (索勒) دېگەن خان سۇ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان ، دېيىلگەن . «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە ئۇسۇنلار دۇنخۇاڭدىكى چېغىدا ئېرىق (穿筑) بىلەن شۇغۇللانغان دېيىلگەن . ۋاڭ گوۋېي ئەپەندى «غەربىي يۇرتتىكى قۇدۇق ـ ئېرىقلار ھەققىدە تەتقىقات» (王国维：西域并渠考) ناملىق ماقالىسىدا ، بۇ خىل ئېرىق (كارىز) تېخنىكىسى تۇرپان ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىراندا ئادەتلەنگەن ، دەيدۇ . سىماچيەن «تارىخىي خاتىرىلەر»نىڭ «فەرغانە تەزكىرىسى» قىسمىدا خەن ۋۇدى قوشۇنلىرى شەھەرنى قامال قىلمۇالغاندا فەرغانىلىكلەر قۇدۇق كولاپ سۇ ئىچكەن دەپ يازغان . بۇ ئىپتىدائىي ۋە ئېلېمېنتلار ھەممىگە باب ئۇسۇل ئىدى .

تۇرپان ئويمانلىقىدا ئىپتىدائىي شەھەر ـ قەلئە دۆلەتلىرى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا مەيدانغا كەلگەن بولۇشى ئېھتىمال . چۈنكى ، بۇ ھال كونا لوپنۇر ئۆزىرغول ۋە تىلەن تېغى (چىلىيەنشەن) ئېتىكىدىكى قەدىمكى قەلئەلەردىن تولىمۇ كېچىكىپ كېتىشى تارىخىي مەنتىققە ئۇيغۇن ئەمەس ئىدى .

«گاۋچاڭ» (高昌) ئاتالغۇسى «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە تىلغا ئېلىنغان . ئۇنىڭدا گاۋچاڭ ، دەپ ئەمەس بەلكى گاۋچاڭ تاملىقى (高昌壁) دەپ يېزىلغان . شۇي سۇڭنىڭ (徐松) ئىزاھاتىچە ، گاۋچاڭ تاملىقى دېگەن سۆز گۇجۇي تاملىقى (姑句)دىن كېلىپ چىققان . يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاۋياڭ گۈيجى (欧阳圭齐) يازغان «قارا قوجودىكى چېشى جەمەتى تەزكىرىسى» (高昌偰氏家传) دېگەن ئەسەردە گاۋچاڭ — قارا قوجو دېمەك ، دېيىلگەن . ئۇنىڭ ئىزاھلىشىچە ، قارا سۆزى «قارا تاغ»دىن ئېلىنغان بولۇپ ، قوجو دېمەك گاۋچاڭنىڭ ئەسلى يەرلىك تەلەپپۇزىدىن خوجىيەدىن ئىبارەت . بۇ شەھەر ئاستانە (广安城)نىڭ شەرقىدىن 60 يول يىراقلىقتىكى قاراغوجىنى كۆرسىتىدۇ . خەن ۋۇدى ۋاقتىدا قارا قوجو — قارا تاغ ئېتىكىدىكى كوچا قەلئەلەشتۇرۇلگەن بولۇشى مۇمكىن . ئۇ گاۋچاڭ لوي (高昌垒) دەپ ئاتالغان . «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە ئۇ چېشى ئالدىنقى ئېلى[①] (车师前国) ، خانلىق قەلئەسى يارغول شەھىرى (交河城) دېيىلگەن . «كېيىنكى خەننامە»دە : ئېۋىرغولدىن بىر مىڭ ئىككى يۈز چاقىرىم يىراقلىقتا چېشى ئالدىنقى قىسمىغا بارغىلى ، ئۇنىڭدىن بەش يۈز يول ماڭغاندا چېشى كېيىنكى قىسمى بولغان چىمەن شەھىرى (金满城)گە بارغىلى بولىدۇ ، دېيىلگەن . بۇ چىمسار (چىم شەھەر) ئىدى .

تۇرپان قەدىمكى شەھىرى خەلق ئىچىدە «دەقيانۇس شەھىرى» دەيمىز . «ئىدىقۇت شەھىرى» دەيمىز ئاتىلىدۇ . «تۇرپان» ئاتالمىسى قەدىمكى خوتەن مەنبەلىرىدە «تۇرپانا» (turpana) دەپ يېزىلغان بولۇپ ، ئېھتىمال كۆچا (ئاق قوجو) يېنىدىكى «بۇيپان» قەلئەسىگە ئوخشاش بىر قەدەر قەدىمىي نام

① بەزى تەتقىقاتچىلار چېشى ئالدىنقى ئېلىنى ئۇي قاڭقىل ، چېشى ئارقا ئېلىنى ئۆزە قاڭقىل دەپ ئىزاھلىغان .

بولۇشى مۇمكىن . «تۇرپان» — تورلۇق (سېپىللىك) شەھەر ، دېگەن مەنىگە يېقىن . خەلق ئىچىدىكى «توپا ئاتا» سۆزىگە كەلگەندە «توپا ئاتا» — قارا تاغنىڭ كونا بىر نامى بولۇپ «قارا قوجۇ» سۆزى بىلەن «توپا ئاتا قوجۇ»[1] بىر مەنىگە ئىگە . ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى دەشت ئاتا (داش ئاتا ، تاش ئاتا) ، توپا ئاتا ، ئەۋلىيا ئاتا قاتارلىق ناملار بىلەن ئۆز ماكانلىرىنى ئاتاشقان . تۇر — سېپىل ، تۇرپان ئاتا — سېپىللىك شەھەر دېمەكتۇر .

قەدىمكى قارا قوجۇ شەھىرى ئۈچ قات سېپىللىق شەھەر ئىدى . شەھەر سېپىلى ، ئوردا سېپىلى ۋە شىمالدىكى ھەرەم سېپىلىنىڭ ئىزى ھېلىمۇ ساقلانغان . شەھەر سېپىلىنىڭ شەرقىي جەنۇب ۋە غەربىي جەنۇب تەرەپلىرىدە ئىبادەتخانا خارابىسى ساقلانغان . يارغول ئىككى دەريا ئېقىنى ئارىسىغا جايلاشقان ياز ئۈستىدىكى شەھەر بولۇپ ، ئۈچ دەرۋازىسى بولغان . ھازىر شەھەرنىڭ شەرقىي تەرىپى بىر قەدەر ياخشىراق ساقلانغان بولۇپ ، كوچىلارنى ئېنىق پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ . ھازىرقى توقسۇن ناھىيىسى ئۇ چاغدا تۇرپان دىيارىغا تەۋە بولۇپ ، كېيىنچە ئۆزلەشتۈرۈلگەن . پىچان «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە خۇخۇ دۆلىتى (狐胡国) دەپ خاتىرىلەنگەن ئورنى چېشى لۈكچۈن (لۈكيار ، لۈكچىن)[2] دەپ يېزىلغان . بۇ قەلئە شەرقىي خەن دەۋرىدە لۈيجۇڭ (柳中) ، شىمالىي ۋېي دەۋرىدە بەيجى شەھىرى (白棘城) دېيىلگەن . سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىدىقۇتقا كەلگەن ۋاڭ يەندى ليۇجۇڭ (六种) دەپ يازغان . پىچان نامى پىشامشاندىن يۆتكەپ كېلىنگەن بولۇپ ، ئەڭ قەدىمكى نامى لۈكچىن بولغىنى ئەقىلغا مۇۋاپىق . پىچان[3] قەدىمكى

---

① بۇ سۆز بۇزۇلۇپ «توپ ئاتا غوجام» بولۇپ قالغان .
② 午岸柳谷 دېگەندىكى 谷 بار ، جىلغا سۆزى لۈكچىن دەپ ئاتالغانلىقى چىن سۆزىنىڭ كېيىن ئۇلتۇراقلاشقان كەنت مەنىسىنى ئىپادىلەشتە ئەھمىيىتى بار .
③ قەدىمكى جوڭيەن يېرىقىدا پىچان «پىشۇچانا» دەپ يېزىلغان .

ئاماللاردا ئۇيغۇر بويىدىكى ئاھالىلەر بىلەن قوجۇ ئاھالىلىرىنىڭ تارىخي بىردەكلىكىنى ئىسپاتلاشتا مۇھىم بىر جۇغراپىيىلىك تارىخي تېما ئىكەنلىكى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم .

جىمىسار — ماناس — ئىلى يۆنىلىشىدىكى ئاساسلىق شەھەر - قەلئە دۆلەتلىرى :

جىمىسار — ماناس ئارىسىدىكى شەھەر - قەلئەلەرگە ئالدى بىلەن چېشى ئارقا ئېلى (车师后国) كىرىدۇ . «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە بۇ دۆلەتنىڭ خانلىق قەلئەسى ئۇتۇگۇ (务涂谷) يارلىقى دېيىلگەن . «كېيىنكى خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە بۇ شەھەر كىممەن قەلئاسى (金满城) دېيىلگەن . بۇ قەدىمكى قەلئە ساتو (沙畹) نىڭ بىكىرچە جىمىسارنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلىقتا بولۇپ ، ھازىر ئىزسىز يوقالغان . كۆزكۆرۈركىلەر زامانىدىكى قاغان خوتو شەھىرى (可汗浮图城) كېيىنكى بېشبالىقنىڭ ئورنى بولۇپ ، ئۇ ھازىرقى جىمىسارنىڭ شىمالىدىكى كونا خارابىدىن ئىبارەت . بۇ يەردىكى خوتو شەھىرى بىلەن ئوتو شەھىرى نامىنىڭ ئاھاڭ يېقىنلىقىدىكى سەۋەب تېخى مەلۇم ئەمەس . قەدىمكى چېشى ئارقا ئېلى يىپەك يولىنىڭ شىمالىي يۆنىلىشىدىكى مۇھىم بىر ئۆتكەل ئىدى . بۇ جاي تارىختا تولاراق قارا قوجۇ خانلىقىغا تەۋە بولۇپ كەلگەن . ئىدىقۇت خانلىقى ۋاقتىدا سۇڭ سۇلالىسىدىن ئەلچى بولۇپ كەلگەن ۋاڭ يەندى بۇ يەرگە كەلگەنلىكىنى يازىدۇ . ئالايىدىن ئاتا مۇلۇك مۇھەممەد جۇۋەينىنىڭ (1226 — 1283) «تاۋارىخى جاھانكۇشاي» ناملىق ئەسىرىدە بېشبالىقتىكى ئىدىقۇت ۋەزىيىتى تەسۋىرلەنگەن .

يۇلىجى (郁立师国) ، شانخىن (单桓国) ، چىمى (且弥国) ، ئۇنەنزىل (乌贪訾离国) قاتارلىق ئەللەر ھازىرقى فۇكاڭ ، سانجى ، ماناس ئەتراپىدىكى قەدىمكى شەھەر - قەلئە

دۆلەتلىرى بولۇپ، ئۇلار تولا ۋاقىتلاردا ئىدىقۇت خانلىقىغا تەۋە بولغان.

ھازىرقى فۇكاڭ ناھىيىسى «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دىكى يۇلىچى ئېلى بىلەن ئارقا چېشى ئارىسىدىكى جايلارغا جايلاشقان بولۇپ، تاڭ زامانىدا يالىي (耶勒) دەپ ئاتالغان جاي ئېھتىمال يۇلىچى بولۇشى مۇمكىن. ھازىرقى سانجى ناھىيىسى خەن دەۋرىدىكى شانخىن ۋە چىم ئەللىرى ئارىسىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ. سانجىنى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە ياڭىبالىق (يېڭى شەھەر) دەپ يازغان. ھازىرقى ماناس خەن دەۋرىدىكى ئۆتەرلىنىڭ غەربىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ يەردە كېيىنچە جانبالغاسۇن (جانبالىق) شەھىرى قۇرۇلغان. بۇ شەھەر بېشبالىق تەۋەلىكىدە بولۇپ، «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. جۇغراپىيە تەزكىرىسى — غەربىي شىمالىي زېمىن ئىلاۋىسى»دە بۇ بەش شەھەر: بېشبالىق، تاغۇس، ياڭىبالىق، قۇتبا،① جانبالىق دەپ تىزىملانغان.

شۇنى تەكىتلەش لازىمكى، مەيلى تۇرپان ۋە مەيلى يارىش يازىقى (جۇڭغارىيە دالاسى) بولمىسۇن قەدىمدىن خۇجيە — گوشى — چېشى — قاڭقىل — گاۋچې قەبىلىلىرىنىڭ ماكانى ئىدى. بۇ جايلار مەركىزىي ئاسىيادا ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى، كۆكتۈرك خانلىقى، پوروتو ئۇيغۇر (كونا ئۇيغۇر) خانلىقلىرى كۈچەيگەن ۋاقىتلاردا شۇ ھاكىمىيەتلەرنىڭ سىياسىي تەسىرىدە بولغان. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» (北史)، 97 - جىلدتا ئۇلۇغ ياۋچىلار قەبىلىلىرى ئېگىز چاقلىقلار (ئېگىز قاڭقىلىقلار)نىڭ بىر قىسمى، خۇجيە ۋە دىڭلىڭلار بىرلىشىپ ئېگىز قاڭقىلىقلارنى تەشكىل قىلغان، دەپ كۆرسىتىلگەن.

ئۇسۇن دۆلىتى (乌孙国) ۋە ئېلى دۆلىتى (伊列国). خەن

---

① قۇتبا — ھەدىسكى جوڭەن بىرىقىدا قوتاناي دەپ يېزىلغان. بۇ نامنى بەزىلەر قۇت (بەخت) زېمىن دېسە، بەزىلەر «چىن - ئاتۇاستى كۆپ زېمىن» دەپ ئىزاھلىماقتا.

سۇلالىسىدىن جىن سۇلالىسىغىچە بولغان جۇغراپىيىلىك تەزكىرىلەردە ئېلى دەرياسىنىڭ شىمالىي ساھىلىدا چېشى قەبىلىلىرى ئاساسىدىكى ئېلى دۆلىتى بولغانلىقى، ئېلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ساھىلىدا ئۇسۇن دۆلىتى بولغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

ئېلى دۆلىتى ئەسلى قەدىمكى دىڭلىڭ — چېشى قەبىلىلىرىنىڭ ماكانى بولۇپ، كېيىنچە ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ تەسىرىدە بولغان. كۆي — دىلار دىڭلىڭلار، كېيىنچە باشقا قەبىلىلەرنىڭ ھۇنلارغا قارشى كۈرىشىگە ماسلىشىپ بۇ جايلاردىكى ھۇن ھاكىمىيىتى تەسىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغانىدى. جىن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ بۇ يەردە دىڭلىڭلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان تېلى، ئېگىز قاڭقىلىقلار ياشاشقا باشلىدى. تاڭ سۇلالىسى مەنبەلىرىدە بۇ يەرلەردە غەربىي كۆكتۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە قەبىلىلەر ياشىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. بۇ ئېلى دۆلىسى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى تاشقى ئېلى ۋە يەتتەسۇ رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى.

ئۇسۇنلار ئەسلىدە سېرىق دەريانىڭ باش ئېقىنىدىكى تىلەن تاغلىرىدا ياشايدىغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ، خۇجيەلەر بىلەن ئوتاش ھالەتتە گۇاجۇدا ياشايدىغان يۈگىرۈڭ (允戎) — ئاق رۇڭلار ئىدى. ئۇلار تىلەن تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى — ھازىرقى جۇ چۈەن ئەتراپىدىكى ياۋچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ئېلى ۋادىسىغا يۆتكەلگەن. ئۇسۇنلار ئۇ چاغدا قايتا گۈللىنىپ 180 مىڭ نوپۇسلۇق زور دۆلەتكە ئايلانغان. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە خەۋەر قىلىنىشىچە، ئۇسۇن ئېلىنىڭ خانلىق قارارگاھى ئالىيار — قىزىليار شەھىرى (赤谷城) بولغان. بۇ شەھەر تارىخىي مەنبەلەردە قىزىلتاغ (赤山城)، دۇندۇ شەھىرى (顿多城) دەپمۇ ئاتالغان. شەھەر ئورنى ھەققىدە بىرلىككە كەلگەن مۇھاكىمە يوق، بەزى مۇئەللىپلەر

ئۇنى تېكەس ئەتراپىدا دېسە، بەزىلىرى ئۇچ - ئاقچى ئەتراپىدا، بەزىلىرى ئىسسىقكۆلنىڭ شىمالىدا دېيىشىدۇ.

ئۇسۇنلار قەدىمكى زاماندا كۆچمەن چارۋىچى دۆلەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ توخارلار بىلەن ۋە ھۇنلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بىر - بىرىگە يېقىنلىقنى ئاساس قىلغان، بىرى يۈتكەلسە، ئىككىنچىسىمۇ ئۇنىڭغا يېقىنلاپ بارىدىغان مۇناسىۋەت بولۇپ، ھاكىمىيەت زىددىيەتلىرى ئومۇمىي قەبىلە ئىتتىپاقلىرىدا بولغانلىقى ئۇخشاش ئۇرۇشلارغىمۇ سەۋەب بولغان. بۇ نۇقتا بىر قىسىم تارىخچىلار تەرىپىدىن كۆشەندە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ ناتوغرا تەرغىب قىلىنىپ كېتىۋاتىدۇ، بۇنداق ئەھۋال تۈزىتىلىشى لازىم.

ئۇسۇن دېگەن سۆز خەنزۇ تەلەپپۇزى بولۇپ، ئەسلى قانداق ئاتىلىدىغانلىقىنى (ئاسىيۇ دېگۈچىلەرمۇ بار) يەنى مۇتلەق مەنىسىنى «ئۇسۇن» دېيىشنى ئويلىنىشقا توغرا كېلىدۇ. غەربىي جۇڭغارىيە ۋە ئىسسىقكۆل - ئۇش ۋادىسىغا كۆچكەندىن كېيىنكى يۈگۈرۈك - ئاق مويلاۋلار - ئۇسۇنلارنىڭ نامى شۇ نامدا تارىخ بېتىدە قايتا كۆرۈلمىدى. بۇ ئاق ھۇن دېيىلگەن ئېفتالىتلار بىلەن قانداق ئالاقىگە ئىگە، تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

6. تۇران تۈزلەڭلىكىدىكى قەدىمكى شەھەر - قەلئە دۆلەتلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى

ماۋەرائۇننەھر ۋە غەربىي پامىر دىيارىدىكى شەھەر - قەلئە مەملىكەتلىرىمۇ بوستانلىقلارنى مەركەز قىلىپ ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا شەكىللىنىشكە باشلىغان. بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلار يالغۇز ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەر بىلەن ئىزاھلىنىپ قالماستىن، يەنە «ئاۋېستا»، «رىگۋېدا»، «شاھنامە»

«خەننامە» ۋە ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ ھەمسەپەر تارىخچىلىرى ئەسلىگەن كۆپلىگەن مەنبەلەر ئارقىلىقمۇ ئىزاھلانغان.

تۇران تۈزلەڭلىكىنىڭ كەڭ دالىلىرى پامىر - ھىندىقۇش تاغلىرى ۋە تەڭرىتاغ - ئالاتاۋ تاغ تىزمىلىرىدىن ئايرىلىدە بولغان دەريا - ئېقىنلار بىلەن سۇغىرىلىپ كەلگەن. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللار ئارىسىدا تەجەن (گېرىدرود) ۋادىسىدا ھېرات (ئارىيا) ۋە مۇرغاب ۋادىسىدا مەرۋى (مارجىئانا)، ئامۇ (ئوكسۇس، ۋاخشۇ، جەيخۇن) دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىدا بالىق (باكتىرىيە)، قاشقار ۋە زەرەپشان ۋادىسىدا سوغدى (سوغدىئانا)، ئامۇ دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدا خارەزم، سىر دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىدا پەرغانە (پەركان) قاتارلىق جايلار قەدىمكى دېھقانچىلىق مەركەزلىرى ئاساسىدا ئېپتىدائىي شەھەر - قەلئە دۆلەتلىرى بولۇپ شەكىللىنىش جەريانىغا كىرگەنىدى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى ١٢ — ١٦ ئەسىرلەردە تۆمۈردىن پايدىلىنىش ۋە سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ جىددىيلىشىشى بۇ جەرياننى تېزلەتتى. «ئاۋېستا» دەستۇرىدا تۆمۈرچىلىك ئۇستىسى كاۋىي ۋە ئۇنىڭ ئارى داخكا ناملىق ئەجدىھارنى يەڭگەنلىكىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق دېھقانچىلىق ۋە تۆمۈرنىڭ ئىختىسىرا قىلىنىشىغا ئەگىشىپ شەھەر - قەلئە دۆلەتلىرىنىڭ شەكىللىنىش مۇھىتى ئەكس ئېتىلگەن. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگلىرى خارەزم ۋە كونا ئەپراسىياپ شەھەر خارابىسى ئۈستىدىكى تەكشۈرۈشلەردىن بۇنىڭغا دائىر مۇھىم قالدۇقلارنى تېپىپ چىققان.

سىماچيەنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر»، بەن گۇنىڭ «خەننامە» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە بۇ زېمىندىكى ئاساسلىق ئولتۇراقلاشقان ۋە كۆچمەنچى دۆلەتلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى تونۇشتۇرۇلغان. تۆۋەندە بىز سىر دەرياسىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىي يېنىلىشى بويىچە ئولتۇراقلاشقان ۋە كۆچمەنچى دۆلەتلەر

ئۆستىدە ئۇقتىلىق توختىلىپ ئۆتىمىز :

تۇران تۇزلەڭلىكىدىكى ئاساسلىق ئولتۇراقلاشقان قەدىمكى دۆلەتلەر :

پەركان - فەرغانە دۆلىتى (大宛国) . فەرغانە دۆلىتى توغرىسىدىكى دەسلەپكى يازما مەلۇمات سىماچيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق ئەسىرىنىڭ «فەرغانە تەزكىرىسى» قىسمىدا بېرىلگەن. بۇنىڭدا خەن ۋۇدى قوشۇنلىرىنىڭ گېنېرالى لى گۇاڭلى باشچىلىقىدا مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 104 ـ 100 - يىللىرىغىچە ئېلىپ بېرىلغان ئىككى قېتىملىق فەرغانىگە قىلىنغان يۈرۈش تەسۋىرلەنگەن. ئۇنىڭغىچە، غەرب مەنبەلىرىدىن جۈملىدىن ھىرودوتنىڭ «تارىخ» ناملىق كىتابىدا فەرغانە توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات بېرىلمىگەندى. ئالىملارنىڭ پەرىزىچە، ھىرودوت يازغان «كۆلا — ئۈچلۈق قالپاقلىق ساكلار» (ساكا — تىگراخائۇدا) ئېھتىمال پەركانلىقلار بولۇشى مۇمكىن. فەرغانىلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ دۆلىتىنىڭ جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا ساياھىتىگىچە بولغان ھاياتى، ئۇلارنىڭ ئاخەمەنىلار ئىمپېرىيىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى روشەن ئەمەس. بىراق جاڭ چيەن فەرغانىنى مۇستەقىل دۆلەت سۈپىتىدە تىلغا ئالغان. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە ئۇنىڭ 60 مىڭ قوشۇنى بارلىقى، پايتەختىنىڭ گۈيشەن — كاسان شەھىرى (贵山城) ئىكەنلىكى، ئۇنىڭغا يەنە 70 دىن ئارتۇق چوڭ، كىچىك شەھەر ـ قەلئەلەر تەۋە ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان.

پەركان دۆلىتىنىڭ ئورنى ھەققىدە تېخى بىرلىككە كەلگەن قاراش يوق. ئىران تارىخشۇناسى گېرز فېلد (Herz feld) ئۆزىنىڭ «ساكستان» ناملىق ماقالىسىدا پەركان دۆلىتى ھازىرقى فەرغانە ئوبلاستىنىڭ جەنۇبىدىكى پامىر رايونىدا ئىدى، دەيدۇ. بۇنداق دېيىشىنىڭ ئۆزىچە ئاساسى يوق. «غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىلاتى» (西域图考)دا كۆرسىتىلىشىچە، پەركان دۆلىتى ھازىرقى قوقان سەككىز شەھىرى جايلاشقان جايلار، دېيىلگەن. شەرقىي خەن سۇلالىسى يىلنامىسى بولغان كېيىنكى خەننامە»دە پەركان (داۋەن) ئىبارىسى تىلغا ئېلىنماستىن، بەلكى ئارغىماقلىرى ۋە ئۈزۈم ھارىقى مەشھۇر بولغان سوگى (سوغداق 粟弋) دۆلىتى — سوغدىيە تىلغا ئېلىنغان. «شىمالىي ۋېي» يىلنامىسىدا فەرغانە «پولۇنا» (破洛那) دەپ، «تاڭنامە»دە «شەرقىي زەبولىستان» (东曹) ياكى «سودۇيسانا»، (ئوشرۇسانا)[1] دەپ تىلغا ئېلىنغان. بۇ ئۇنىڭ «سوغدىيانا» دېگەن نام بىلەن ئاتالغانلىقىدىن، بىر مەزگىل سوغدى بىلەن بىر ئىكەنلىكى ياكى سوغدىنى پەركاننىڭ بىر مەزگىل ئۆزىگە قاراتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. تارىخىي مەنبەلەردە نارىن (ئۈنچە) دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئېگىزلىك فەرغانە، جەنۇبىدىكى ئېگىزلىك سوغدىيانا، دەپ ئاتىلىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. ئۇنداقتا فەرغانە ۋە سوغدىيانا پاراللېل نام بولۇپ چىقىدۇ. بىز پەركان دۆلىتى فەرغانە ۋادىسىدىكى ئەڭ قەدىمكى دۆلەت، ئۇ بەزىدە سوغدىيانانىڭ قىسمەن زېمىنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋە بەزىدە كاڭگىيغا تەۋە بولغان، دەپ قارايمىز.

پەركاننىڭ خانلىق قەلئەسى بولغان گۈيشەن شەھىرى بىلەن كاتتا قورغاندىكى كۇشان شەھىرىنىڭ ئالاقىسى ئېنىق ئەمەس.[2] سىماچيەن كۇشان شەھىرىنى كاڭگىيدىكى بەش كىنەزلىكنىڭ بىرى سۈپىتىدە ئېرىم تىلغا ئالغاندى. گېنېرال لى گۇاڭلى بارغان ئەرشى شەھىرى قوقاننىڭ جەنۇبىدا دېيىلسىمۇ ئورنى

---

[1] خەنزۇچە «داۋەن» (چوڭ چىنە) ئىبارىسى ئېھتىمال تېرەك داۋانىدىن بولۇشى مۇمكىن.

[2] ھازىرقى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى ... (نۇ توخارلار ... كۇشان ... كۇجا ... كۇسەن ... ئەرزىيدۇ ...)

ئېنىق ئەمەس . سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى ئۇنى قاز
يېزىسى يېنىدىكى «مەرھەمەت» شەھەر خارابىسىغا قىس
قىلىشماقتا . پەركان دۆلىتىدىكى قالغان شەھەر ـ قەلئەلەر
ھەققىدە مۇئەييەنلەشكەن مەلۇمات يوق . سىماچيەن بىلىن
گۇنىڭ يىلنامىلىرىدا پەرغانىلىقلارنى چوڭقۇر كۆز ، ساقال
بۇرۇتلۇق خەلق ، تىل جەھەتتە تاكى ئارشاك (فارفىيە)
خانلىقىغىچە ئۆزئارا چۈشىنىشىدۇ ، ئۆرپ ـ ئادىتى
ياۋچىلار ۋە فارفىيىلىكلەرگە ئوخشايدۇ ، بۇغداي ، گۈرۈچ
تېرىيدۇ . ئۈزۈم ھارىقى مەشھۇر ، ھەممە ئۆيدە ئۈزۈم ھار
ياسايدۇ ، ئاتلىرى سەر خىل ۋە كۆپ بولۇپ ، بىدە بېقى
ئادەتلەنگەن ، دەپ بايان قىلىنغان .

خارەزم (欢潜) دۆلىتى . خارەزم قەدىمكى ئوتتۇرا
ئاھالە رايونلىرىنىڭ بىرى ئىدى . سىماچيەن ئۆزىنىڭ
تەزكىرىسى»دە «خۇەن چيەن» (欢潜) نامىنى تىلغا
ياپونىيە ئالىمى بەي ئوكۇچى (白乌库吉) ئۆزىنىڭ «كا
سوغدى تەتقىقاتى» ناملىق ماقالىسىنىڭ مۇقەددىمە (5 ـ
قىسمىدا «خۇەن چيەن»نى خارەزم دەپ كۆرسەت
تولستوفنىڭ پىكرىچە ، خارەزم «خەننامە»دە تىلغا ئېلىن
كاڭجۈي بولۇشى مۇمكىن . بۇنىڭغا تولستوف ئاخمانىلار
گرېكلار كاڭجۈي (كانگىيە) ئاتالمىسىنى قوللانمىغانلىقى
خارەزم ئاتالمىسىنى قوللانغانلىقى . جۇڭگو مەنبەلىرىدە
ئاتالمىسىنى قوللانمىغانلىقى ، كاڭجۈي ئاتالمىسىنى
قوللانغانلىقىنى دەلىل قىلىدۇ . ۋەھالەنكى «ئاۋېستا»دا
«خارەزم» ۋە «كانگى» ئاتالمىسى بىللە قوللىنىلغان بولۇپ
دەسلەپتە بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ بىر ئەمەسلىكىدىن
بېرىدۇ . «ئاۋېستا»دا تىلغا ئېلىنغان داخىلار سىماچيەن
كىتابىدا دايى (大益) دەپ ئېلىنغان بولۇپ خۇەن چيەن
بىللە قويۇلغان . سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگ

1938 ـ 1939 ـ يىللىرى خارەزمنىڭ جانباش قالا قەدىمكى
شەھەر خارابىسىنى ئاچتى . قوش سېپىل ئىزى ۋە شەھەر
رەستىسى روشەن ساقلانغان بۇ خارابىدىن قول ئىگىلىكى توزۇمى
دەۋرىگە ئائىت خارەزم پۇللىرى تېپىلغان .

فارفىيە خانلىقى ھەققىدە جاڭ چيەننىڭ ۋاستىلىق بەرگەن
مەلۇماتىدا ئۇنىڭ چوڭ دۆلەت ئىكەنلىكى ، بۇغداي ، گۈرۈچ
تېرىلىدىغانلىقى . ئۈزۈم ھارىقى چىقىرىدىغانلىقى ، يۈزچە شەھەر ـ
قىشلاقلىرىنىڭ بولغانلىقى ، قوي تېرىسىگە يېزىلغان خەت
(parchment) قوللىنىلىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان . جاڭ چيەن
ئۇسۇندىكى چاغدا ئورۇنباسار ئەلچىنى ئۇ يەرگە ئەۋەتكەنىدى .
بۇ چاغدا فارفىيە ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىدىن ھالقىپ ئىران ،
مېسوپوتامىيە ۋە ئەرمىنىيىنى ئۆز تەۋەلىكىگە كىرگۈزگەنىدى .

باكتىرىيە (大夏国) دۆلىتى . باكتىرىيە ئۇلۇغ توخرىلار
تەرىپىدىن ئىگىلەنگەندىن كېيىن ئۇ يەرگە جاڭ چيەن يېتىپ
كەلگەن . ئۇنىڭغىچە باكتىرىيە ئۆزىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك شەھەر
ھاياتى تارىخىنى ئۆتكۈزگەنىدى . ئۇ چاغلاردا ئامۇ دەريا بىلەن
ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ ئارىسى باكتىرىيە (دىيار باغتار) دەپ
ئاتىلاتتى . توخارلار (توخرىلار) سوغدىيانانى ئىگىلىۋالغاندىن
كېيىن باكتىرىيە رايونىنى ئۆزىگە قاراتتى . ئۇسۇن ، كانگىيە ۋە
سوغدىيانانى ئۆز ئىچىگە ئالغان باكتىرىيىنىڭ تىل ، ئۆرپ ـ
ئادىتى بىردەك ئىدى . باكتىرىيىنىڭ قەدىمكى پايتەختى باغتار ـ
زارىئاسپا (بەلخ) شەھىرى خانلىق پايتەختى بولغان . جاڭ چيەن
باكتىرىيە ئاھالىسىنىڭ بىر مىليوندىن ئارتۇقلۇقىنى ، سودا
ئىشلىرىنىڭ راۋاجلانغانلىقىنى تىلغا ئالغان . «خەننامە . غەربىي
يۇرت تەزكىرىسى»دە كەشمىر (罽宾) دۆلىتى ئۈنجى قېتىم
تىلغا ئېلىنغان . كەشمىر ھەققىدىكى تەپسىلاتتا ئۇ يەردە دانلىق
زىرائەت تېرىلىدىغانلىقى ، باغۋەنچىلىك ، قول ھۈنىرى ۋە
سودىگەرچىلىكنىڭ راۋاجلانغانلىقى كۆرسىتىلگەن .

شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى ، ئۇلۇغ تۇخارلارنىڭ كەڭ ماۋەرائۇننەھر ۋە خوراسان رايونلىرىدىكى پائالىيىتى ئۇنىڭدىن ئىلگىرى سىر دەريا بويىدا ياشىغان كانگىيىلىكلەرنىڭ تارىخىي پائالىيىتى بىلەن زور ئوخشاشلىقلارغا ئىگە ئىدى . جۇڭگونىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا ئۇلۇغ تۇخارلار بىلەن كانگىيە خانلىرىنىڭ بىر ئېتنىك كىشىلەر ئىكەنلىكى كۆپ قېتىم قەيت قىلىنغان . بۇ ھال ئېتنىك جەھەتتە ئوخشاش قەبىلىنىڭ بىر قىسمى ئولتۇراقلاشقان ، يەنە بىر قىسمى كۆچمە ھايات كەچۈرۈش ۋە ھاكىمىيەت باشقۇرۇشتەك ئالاھىدىلىكىنىڭ قەدىمكى مەركىزىي ئاسىياغا خاس تارىخىي ئالاھىدىلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى . ئۇلۇغ تۇخارلار ۋە كانگىيىلىكلەرنىڭ سىر دەريا ۋە ئامۇ دەريانىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدا تېز روناق تېپىشىمۇ بۇ جايلاردىكى ماسساگېت — ساك قەبىلىلىرى بىلەن ئېتنىك يېقىنلىقىنى ئىپادىلەپ بەردى . ئۇلۇغ تۇخارلار ماۋەرائۇننەھرنى ئارقا تېرەك قىلىپ تۇرۇپ ، باكترىيىدە كۇشان ئىمپېرىيىسىنى مەيدانغا كەلتۇردى . كېيىنچە ئۇلار ئېفتالىتلار تەرىپىدىن چۈشكۈنلەشتۈرۈلگەندىن كېيىنمۇ يەنىلا توققۇز چاۋۇپ پارچە ھاكىمىيەتلىرى سۈپىتىدە داۋاملىق ياشىدى . بۇلار سەمەرقەنتنىڭ جەنۇبىدا يەتتە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى مايمارغ (米国) ، قاشقا دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى شەھرىسەبىز (史国) ، زەرەپشان دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى كاسانىكا — كاتتا قورغان (何国) ، بۇخارا (安国) ، پىنكەنتنى مەركەز قىلغان تاشكەنت (石国) ، سودۇسانا (曹国) ، مەرۋى (穆国) ، ئۇناش (乌遏国) ، غەزنە (漕矩吒国) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . Ⅸ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ توققۇز چاۋۇپلار — توققۇز چاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى ، دەپ ئاتالدى .[①]

① ساك دا : «تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت ۋە چاڭئەن مەدەنىيىتى» ، 32 ـ بەت .

تۇران تۈزلەڭلىكىدىكى ئاساسلىق قەدىمكى كۆچمەن دۆلەتلەر :

كانگىيە — قاڭلى (康居国) دۆلىتى : كانگىيە توغرىسىدىكى دەسلەپكى مەلۇمات سىماچيەننىڭ «فەرغانە تەزكىرىسى »دە بېرىلگەن . «خەننامە . غەربىي يۇرت تەزكىرىسى »دە بۇ ھەقتە قايتا مەلۇمات بېرىلگەن . بۇنىڭدا كانگىيە فەرغانىنىڭ غەربىي شىمالىدىن ئىككى مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا ، خانلىق پايتەختى بىتەن شەھىرى (卑阗城) ، خان قىشتا لايلو (乐越匿) دېگەن جايدا قىشلايدۇ ، دېيىلگەن .

كانگىيىنىڭ ئورنى ۋە ئۇنىڭ تېررىتورىيە دائىرىسى دېگەندەك ئېنىق ئەمەس . كانگىيە توغرىسىدا گرېك مەنبەلىرى ھېچ نەرسە دېمىگەن . ۋەھالەنكى ، گرېكلەر سوغدىيانا ۋە مالاكاندا (ماۋەرائۇننەھر ۋە سەمەرقەنت) توغرىسىدا كۆپ توختالغانىدى . Ⅲ — Ⅵ ئەسىرگە ئائىت پەھلىۋى — ئىران مەنبەلىرىدە خارەزم چېگرىسى بىيىدا «كاڭدىز » ناملىق شەھەرنىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنغان . خالاس . ئۇنداقتا سىماچيەن خىل قوشۇنلىرى 90 مىڭ (بەن گۇ 120 مىڭ) دەپ كۆرسەتكەن بۇ زور مەملىكەت زادى قەيەردە؟ س . پ . تولستوف كانگىيىنى خارەزم . كانگىيە ۋە خارەزم ناملىرى بىر دۆلەتنىڭ ئىككى مەنبەدە ئىككى خىل ئاتىلىشى ، دەپ تەسەۋۋۇر قىلىدۇ .

كانگىيە «كاڭدىز »مۇ ياكى «قاڭلى »مۇ؟ كانگىيە قەدىمكى ھىندىستان ئېپوسى «ماخاپخاراتا »دا «كانكى» دەپ تىلغا ئېلىنغان . بۇ «ئاۋېستا »دىمۇ قەيت قىلىنغان . كۆپلىگەن تارىخچىلار ئۇنى «قاڭقا» (ھارۋا) بىلەن باغلاپ «قاڭقىل» ، «قاڭلى » دەپ ئاتىماقتا . يەنە بەزى تارىخىي مەنبەلەردە ئۇ «سەمەرقەنت» ، «سوغدىيانا» دەپ ئىزاھلانغان . «تاڭنامە »دە ئۇ ساموجيەن (萨末建) ، ساموجيەن (飒秣建) دەپ تىلغا

ئېلىنغان بولۇپ ، سەمەرقەنت دەپ ئىستېمال قىلىنماقتا . جۇڭگو يىلنامىلىرىدا كانگىيە بەش كىنەزلىككە بۆلۈنگەن كۆپ نوپۇسلۇق زور دۆلەت بولۇپ ، بۇ كىنەزلىكلەرنىڭ بىرىنچىسى ، «خەننامە» دىكى سۇرۇڭ يابغۇلۇقى (苏薤王) ، «يېڭى تاڭنامە» دىكى شەھرىسەبىز (史国) بولۇپ ، بۇ توخارىستان يولىدىكى تۆمۈر قاپقىغا يېقىن ؛ ئىككىنچىسى «خەننامە» دىكى فۇمو يابغۇلۇقى (附墨王) ، «يېڭى تاڭنامە» دىكى كۇشان شەھىرى (何国) ؛ ئۈچىنچىسى يۈيرو يابغۇلۇقى (窳匿王) ، «تاڭنامە» دىكى تاشكەنت (石国) ؛ تۆتىنچىسى جى يابغۇلۇقى (罽王) بولۇپ ، «تاڭنامە» دىكى بۇخارا (捕喝，布豁，安国) ؛ بەشىنچىسى ئاۋجەن يابغۇلۇقى (奥鞬王) بولۇپ ، «تاڭنامە» دىكى گۈلى (过利) ، خوشۇ (火寿) ياكى خارەزم دەپ تەسۋىرلىنىدۇ . بۇ قەدىمكى ئۆركەنچىنى كۆرسەتسە كېرەك . دېمەك ، خەن يىلنامىلىرىدىلا كانگىيىنىڭ كۆپ يابغۇلۇق بىرلەشمە ھاكىمىيەت ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان . رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە ، باھار ئوبلاستىدىكى بۇخارانى ، جۈملىدىن كانگىيىنى ئەپراسىياپ ئۆز تەربىيىسىگە ئالغان سىياۋۇش سالغان ، ئۇنىڭ قەبرىسىمۇ بۇخارادا ، ئۇنىڭ شەنىگە سىياۋۇش سەيلىسى داۋام قىلغان دېيىلىدۇ . ئۇنداقتا كانگىيە تار مەنىدە فەرغانە ۋە خارەزمىدىن باشقا پۈتكۈل ماۋەرائۇننەھرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان . كەڭ مەنىدە ھەتتا بىر چاغلاردا خارەزىمنىمۇ ئۆز تەسىرىگە كىرگۈزگەن كەڭ شىمالىي ئامۇ ، جەنۇبىي سىر دەريا ئارىسىدىكى سوغدى رايونلىرىمۇ؟ ئۇنداقتا بۇ نېمە ئۈچۈن؟! «خەننامە» قاتارلىق جۇڭگو يىلنامىلىرىدا ئۇ «كۆچمەنچى دۆلەت» ئادەتلىرى ئۇلۇغ توخارلار بىلەن ئوخشاش ، دېيىلىدۇ .

بەزى ئالىملار كانگىيىنى ، جۈملىدىن توخارلارنىمۇ ماسساگىتلار ، دەپ قارايدۇ . ھىرت (Hirth) كانگىيىلىكلەرنى توركچە «يابغۇ» ئاتالغۇسىنى ئىشلەتكەن تۈرك — تۇران

ئاھالىلىرى ، دەپ كۆرسەتسە ، مىكگوۋېرن كانگىيىلىكلەرنى تۈركلەر ھۆكۈمرانلىقىدىكى ساكلار دۆلىتى ، دەپ كۆرسىتىدۇ . ئۇ ئېھتىمال توخارلار كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنكى ئەھۋالنى نەزەردە تۇتسا كېرەك . بىز كانگىيىنىڭ قەدىمكى ھاكىمىيەت تارىخىنى ئاساسقۇچلار ۋە قاتلاملار بويىچە تەتقىق قىلىش لازىم ، دەپ قارايمىز . شۇنداق بولۇشىغا قارىماي بۇ يەردىكى تارىخىي پىشىلىقنى ئىنكار قىلىش تولىمۇ قىيىن .

يەنسا (奄蔡) قەبىلىلەر ئىتتىپاقى . كانگىيىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ ، بارتولد كاسپىي ۋە ئارال دېڭىزى ئارىسىدىكى كۆچمەنچى قەبىلىلەرنى ئاۋار — ئالانلار ، دەپ كۆرسىتىدۇ . «خەننامە» دە يەنسا ھەققىدە خەۋەر بېرىلمىگەن . كېيىنچە ، يەنسا ئىبارىسى قىپچاقلار ، دەپ قارالدى .

ئومۇملاشتۇرۇپ ئالغاندا ، قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئولتۇراق ئاھالە جايلاشقان كەڭ جەنۇبىي رايونلىرىدا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئىلگىرى ياكى كېيىن ئىپتىدائىي شەھەر ـ قەلئە ھاكىمىيەتلىرى شەكىللىنىشكە باشلىغان . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلى خارابىگە ئايلانغان ؛ بەزىلىرى داۋاملىق راۋاجلىنىپ ، كۆزنى قاماشتۇرىدىغان ئاجايىپ مەدەنىيەت مۆجىزىلىرى ئارقىلىق پۈتكۈل مەركىزىي ئاسىيا تارىخىغا ھۆسن قوشقان . يۇقىرىدا ئېيتىلغان شەھەرلەردىن تاشقىرى ، مەركىزىي ئاسىيانىڭ ماۋەرائۇننەھر قىسمىدا قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردە يەنە نۇرغۇن شەھەرلەر ، شەھەر توركۈملىرى بولغان : فەرغانە رايونىدا ئەندىجان ، ئوش ، خوجەند ، مەرغىليانە ، ئۆزكەنت ، كاسان ، ئاخسىكەنت قاتارلىق شەھەرلەر ؛ توركىستان رايونىدا شاش (تاشكەنت) ، بالاساغۇن ، ئوترار ، تالاس (يەسسە) ، سايرام (ئىسپىجاب) شەھەرلىرى ؛ سوغدى رايونىدا ۋە باشقا ماۋەرائۇننەھر زېمىنلىرىدا تېرمىز ، كوبادىئان ، ۋەخش ،

سىگانئان ، نەسىف ، كېتش (شەھرىسەبىز) خوتتالىيان قاتارلىق شەھەرلەر ؛ خارەزمدا ئورگەنچ ، نسا ، جۇرجان قاتارلىق شەھەرلەر ؛ تۇخارستان رايوندا دېرىگىزا ، ئاخچا ، شىبىرگەن ، كېلىف ، كەتنەم ، پەرۋەرد ، فارياب ، مىيمىنى ، چىچىكتۇ ، گۇرزىۋان ، دەرزەپ ، بەلخ ، قۇندۇز ، تالقان ، غەرخەر ، رەگ ، يەكتال ، يومغان ، سارق جۇيان ، رۇستەك ، قەلئەئى شاھى نەزەر ، بەگى ئەۋرەز ، دەشتى قەلئە ، شەھرى راۋان ، ئارخال ساراي ، ئاق ساراي ، باميان ، بەگى ھەبەش ، بەھرەز ، بەربەر ، بۇست قاتارلىق شەھەر - قەلئەلەر ؛ قىپچاق رايوندا خەزەر ، بۇرتاس ، سارىر زاخاپ ، ھاجى تارخان قاتارلىق شەھەرلەر بولغان .

ئىلاۋە : قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا ساك — تۇرك خەلقلىرىنىڭ شىمالىي دىئلىك — تۇران رايونلىرى — ئېرتىش — يەنسەي — بايقال — تەسكەي تاغلىرى ئەتراپىدىكى شەھەر ئاھالە رايونلىرى ھەققىدە داۋاملىق تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ . ھازىرقى كۈندە يوقالغان شەھەرلەر قەد كۆتۈرگەن بۇ ۋادىدا قەدىمدە ئەجدىھار بالىق ، قۇنجۇ (مەلىكە) بالىق ، خاتۇن بالىق ، قارابالغاسۇن شەھەرلىرىدىن مۇقەددەم قانداق شەھەر - ئاھالە نۇقتىلىرى بولغانلىقى ھازىرغىچە سىر .

شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى ، قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا ئىپتىدائىي شەھەر - قەلئەلىرى بىلەن جۇغراپىيىلىك يەرناملىرى يەنىلا ئارىيان — تۇران ئىبارىسى بىلەن ئاتالغان . ھىنگگان تاغلىرى «ھىنگگان تۆگە»لىرى تەسۋىرىدە ، قاراتېكىن جىلغىسى ، تەڭرىتاغلىرى ، پەنجىكەنت ۋە بېشبالىق شەھەرلىرى ، قۇم ، تۇر غول ، يار ، جەند (قەند ، كەنت) ، تاشبالىق ، تېرەكداۋان ، بايكۆل (بايقال) ، ئانا ساي (يەنسەي) ، ئېرتىش ، قاراقۇرۇم ، تەكلىماكان ، تۇران ، ئاراغول ، ئېۋىرغول ، ئالتاي ، زەرەپشان ، ئالغۇي ، ئىلى دەريا قاتارلىق يەر - جاي ئىسىملىرى ئۇنىڭ بىر

قىسىم مىسالى . مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى بەزىدە ئۆزىنىڭ يەر - سۇ ناملىرىنى كۆچكەن زېمىنلىرىگە ئېلىپ كەتكەن . سۇلىي دەريا ، گوزان — كۇسەن — كاسان — كۇشان ، ئاقسۇ ، چاۋۇپ ، ئۇرچى ، توخرى ، قاشقا دەريا قاتارلىقلار ئۇنىڭ بىر قىسمى . مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ كۆچكەندىن كېيىنكى يەر ناملىرىنى تولاراق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ھاكىمىيەتلىرى ئۆزگەرتىپ نام قويغان . ئوردۇس (خې تاۋ) ، قاش قۇۋۇق (يۈيمىن گۇەن) ، چاۋۇپ (جاۋئو) ، داش ئاتا (دۇنخۇاڭ) قاتارلىقلار ئۇنىڭغا قىسمەن مىسال . يەنە خۇجيە يارلىقى — قوجۇ يار (گاۋچاڭ بى) ، يارغول (جاۋخې) ، قاڭقىل (چېشى) قاتارلىق مەنىسى ياكى ئاھاڭغا قاراپ ئۆزگەرتىپ نام قويۇشلار بولغان . بۇلارنىڭ ئاستىدا يەنىلا مەركىزىي ئاسىيا ئارىيان — تۇران يەر ناملىرىنىڭ ئولى ياتقانلىقىنى ئەستىن چىقارماسلىق كېرەك .

يەنە شۇنىمۇ تىلغا ئېلىش ھاجەتكى ، مەركىزىي ئاسىيا ئىپتىدائىي شەھەر - قەلئەلىرى بىلەن كېيىنكى مەركىزىي ئاسىيا شەھەرلىرى ئاساسىي تارىخىي قىممىتى بويىچە بېكىنمىچىلىك ئىستېھكاملىرى بولۇپ مەيدانغا چىققىدى . ئەكسىچە ، ئوچۇق — سىرتقا ئىشىكنى ئېچىۋېتىش ۋە ئىقتىسادىي ئالاقە ئېھتىياجلىرى بىلەن ياسالغان . ئۇلار ئەسلا چوڭ دۆلەت سېپىللىرى سالمىدى ، قەلئە سېپىل . ئىستېھكاملىرىغا ئەسلا سەددىچىنىدەك «تاقاق» اگۇەن 关) نامىدا ئىشىك - قاپقا نامى قويمىدى . مەلۇمكى ، سەددىچىنىدە «تاغ - دەريا تاقاقى» ، «جيا يۈي تاقاقى» ، «قاش قاپقا تاقاقى» ، «كۇنگەي تاقاق» دېگەن دەرۋازىلار بولغان . مەلۇم مەسىدىن ئالغاندا ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك روھىيىتى ئۇچۇن ئىككى ئارىسە — تاقاق (بېكىنمىچىلىك) ۋە ئۆز تاقاقلىرىنىڭ سىرتىدا قىلىچ ئوينىتىش ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسابلانغان . بۇنداق بېكىنمىچىلىك تەۋرىتىلگەن ، يىپەك يولى ئالاقىلىرى تەسىرى ئۆتكۈزۈلگەن ئۇلۇغ تارىخىي جەرياننى مۇھىمى مەركىزىي

مىلادىيىدىن مىڭ يىل ئىلگىرىكىچە ئاندرونوۋو — ئارىيلار تارقالغان زېمىن

ئاسىيالىقلار ئۇلارغا تۆھپە قىلدى . ۋاھالەنكى ، كۆپلىگەن
پادىشاھ ، تارىخچى ، شائىرلار (جۈملىدىن مەشھۇر شائىر
پۈتۈن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك تەرەققىياتىنى بېكىنمە سەددى
كاتېگورىيىسىدىن ئۇچۇق يېپەك يولى كاتېگورىيىسىگە كۆتۈر
مەركىزىي ئاسىيالىقلار ئۈستىدە ئىزچىل ناتوغرا قاراشتا بو
ئۇلار ئۆزىنىڭ شىمالىدىكى ۋە غەربىدىكى خەلقلەر تەس
تۆپەيلى يېقىنقى زامان دېگىز قاتنىشىغىچە ، خۇاڭخې ۋادىس
مول ھوسۇللۇق يېشىل زېمىن بولغان چاڭجياڭنىڭ جەن
نىسبەتەن تەرەققىي قىلغانلىقىدىكى ، پۈتۈن جۇڭ
مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى بولغانلىقىدىكى سەۋەبنى ئويلىما
ئەكسىچە ، ئۇلار ئۆزلىرى ئىگىلىگەن بۇ يېڭى زېمىنگە تېرى
ئەۋلىيادىن مىراس قالغان ئاللىقانداق مەدەنىيەتنى ئۆگىنى
مەرىپەتپەرۋەرلىكلىرىنى ۋە تەرەققىيپەرۋەرلىكلىرىنى كۆر
ئويلاشتى . «سەددىچىن قەلبىمدە» دېگەن شېئىردىكى
(بۇنداق ئەرمەلەر نۇرغۇن) بېكىنمىچىلىك ۋە سىرتقا نوپۇ
يۆتكەشتىن ئىبارەت بۇ خىل سەددىچىن روھى جۇڭگو
ۋەتەنپەرۋەرلىكىنىڭ مەنىۋى سەددىچىنى بولۇپ كەلدى.
ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقىغا ۋە مەدەنىيلىكىگە تەتۈر تاناسىپ
بۇ روھىيەتنى كەلگۈسىدە تەنقىدلىگۈچى خۇاڭدى (سىرىق
پادىشاھ) ئەۋلادلىرى تۇرەلىسە ، پۈتۈن ئۆتمۈش سەھىپىلىرى
قايتىمدىن قارالغۇسى . ئەمما بۇ ، ھەققانىيەت ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك
روھى بىلەن سۇغىرىلغان ئاجايىپ ئەقلىي ئويغىنىشقا باغلىق،
ئەلۋەتتە !

مىنۇسىنسىك ئاكر مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى

↑ ئالمائاتا ئېسسىك قورغان قەبرىگاھلىقىدىن
تېپىلغان ساك شاھزادىسىنىڭ ئالتۇن كىيىمى ۋە
كىيىم كېرەكلىرىدىكى بۆرە بېشى نەقىشلەنگەن توقا

مۇراسىم ئۇسسۇللىرى چېكىلگەن
قىيا رەسىملىرى

ـسالىمى ئالتاي پازىرىق قەبرىسىدىن تېپىلغان
جابدۇقتىكى ئاتلىق دىگىلىك ئادەمى

بايقال كۆلى ساھىلىدىن تېپىلـ
غان يېڭى تاش قوراللاردىن نەمۇنە

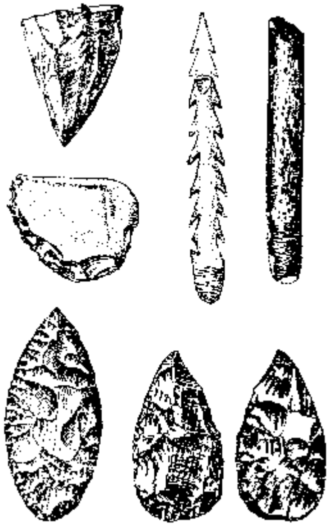

بايقال سىبىرىيەسىدىن تېپىلـ
غان كونا تاش قوراللاردىن نەمۇنە

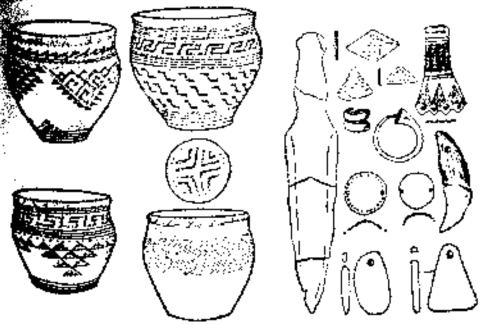

ئاندرونوۋ — ئارىيلارنىڭ ساپال ۋە تۇچ
بۇيۇملىرى

ئەينى دەۋرگە ئائىت ئوق باشاقلىرى

ئەگەندىك خەنجىرى

جەسەت ئاھبىسى «زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقى»دىن تېپىلغان ئەر - ئايال جەسەتلەر

لوپنۇرنىڭ شىمالىدىن 1980 - يىلى 4 - ئايدا تېپىلغان «كروران **گۈزىلى**»
نىڭ جەسىتى ۋە يابونلار كومپيوتىردا ئەسلىگە كەلتۈرگەن رەسىمى

گۈزەل سىنسىي لوپنۇر رايونىدىن تاپقان جەسەت ساندۇقىنىڭ يۈكسەكلىكى مۇمىيا

سىلانسە I-|| قەبرىلەرگە مەنسۇپ نوپ [illegible] ساغۇل قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان ، يەنە [illegible] قىلىنغان ئىشلا [illegible] پارچىسى .

« زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقى » دىن تېپىلغان يەنە بىر ئايال جەسەت

1991- يىل بارچۇق تەۋەسىدىن تېپىلغان ، مارالبېشى ناھىيە مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى جەسەت

1990 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى نىيە ناھىيىسىدىن تېپىلغان 2000 يىللار ئىلگىرىكى تال-تال ئۆرۈمە چاچلىق ئايال جەسەت

2

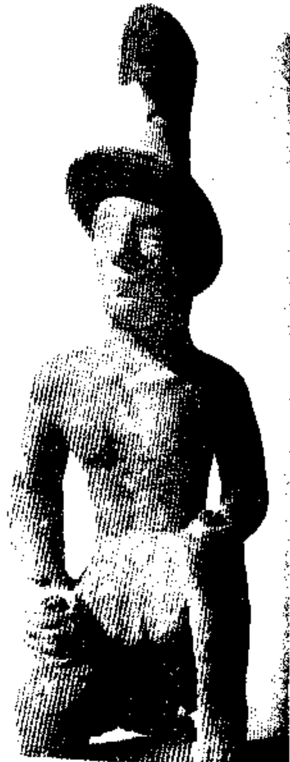

1

4

3

قەدىمكى ئۇچلۇق تەلپەكلەر : 1. رەسىم كۈنەستىن تېپىلغان 2500 يىللار ئىلگىرىكى مىس ھەيكەل . 2. رەسىم چەرچەن[دىن] تېپىلغان 3000 يىللار ئىلگىرىكى يۇڭ تەلپەك . 3. رەسىم تۇرپان ئاستانىدىن تېپىلغان 1300 يىللار ئىلگىرىكى ياغاچ ھەيكەل . 4. رەسىم تۇرپاننىڭ پىچان ناھىيىسىگە تەۋە سۇبېشى كەنتىدىن تېپىلغان 2400 يىللار ئىلگىرىكى جەسەتنىڭ 45cm ئېگىزلىكتىكى قالپىقى

نەقشى رۇستەمگە ئويۇپ ئىشلەنگەن ساك ئەسكەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ باش[لىقى] (كىشەنلەنگەن كىشى) سىكۇنخا

ياغا زەي تارتىۋاتقان س[اك] رەسىمى

قەدىمكى گرېك قاچىسىغا سىزىلغان سىكىتلار

سوقۇشۇۋاتقان ساك (قاچىغا ئىشلەنگەن)

→ تۇرپان ئاستانىدىن 1972 - يىلى تېپىلغان ئۇزۇن تەلپەك ساك —خوجىبە ئاتباقار ھەيكىلى

← جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭ- لىكىدىن تېپىلغان VII ئە- سىردىكى سەنئەتچى ھەيكىلى

ئاخمانىلار شاھى دالاپارسىدىكى
بىخستۇن قىياسىغا ياساتقان ئۇلىيانچى
خەتلەر تەسۋىرى

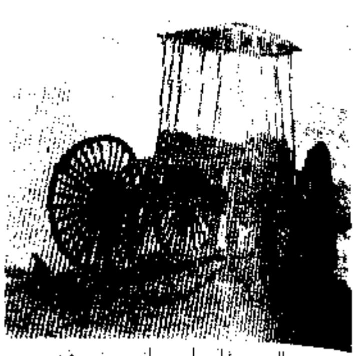

شىمالىي ئالتاي پازىرىق قەبرى-
سىدىن تېپىلغان جەسەت ھارۋىسى

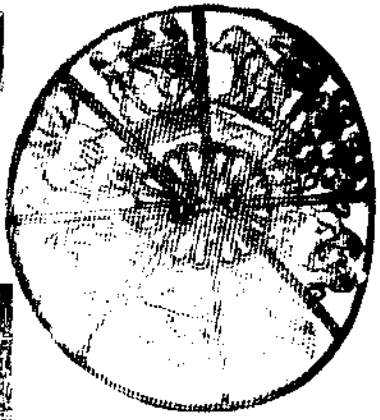

موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان سىكىتلار ئە-
سكى ئىزگولىسىدە ئۇرقىسىغا سىزىلغان
رەسىملىرى

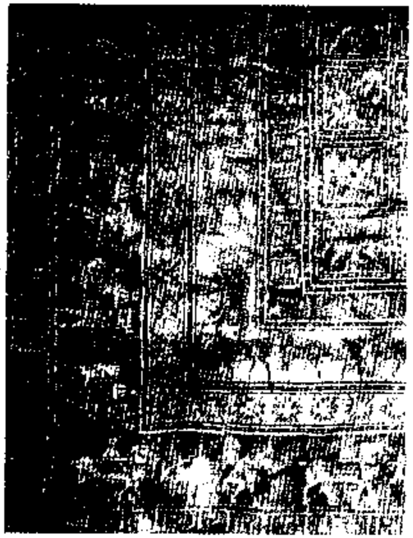

شىمالىي ئالتاي پازىرىق قەبرىستانلى-
قىدىن تېپىلغان قىزىل گىلەم

مىس بۇغا (سىكىتلار بەدىكارلىقى)

فەرغانە سايمالىتاش قىياسىدىكى
كۈنگە سىغىنىش ئۇسسۇلى كۆرۈ-
نۈشلىرى

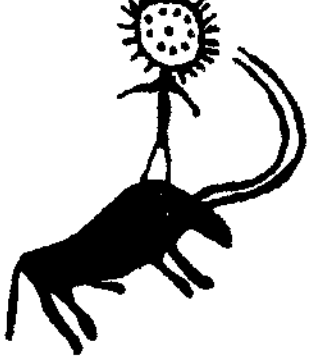

ئالما ئاتا بىيىندىكى
تامغالىق تاشتىكى قارا
قوتاز — زېمىنگە مىنگەن
قۇياش (كۈن) تەڭرىسى
قىيا رەسىمى

ئىككىنچى بۆلۈم

قەدىمكى تۇراندا هۇن، توخارۇ ئېفتالىت سالتاناتلىرى

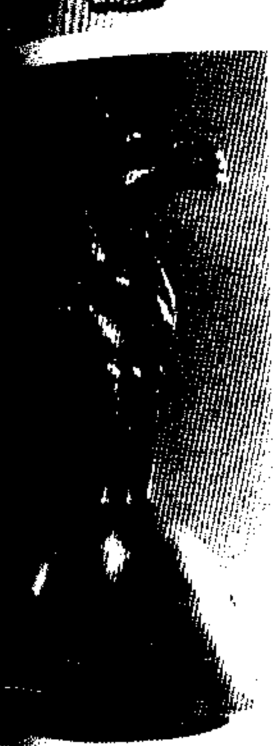

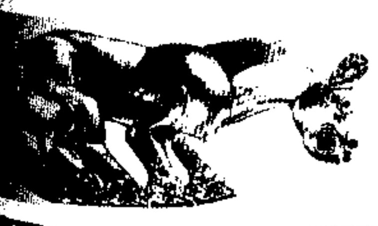

بىرىنچى باب

ئىسكەندەرنىڭ تۇرانغا كىرىشى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئاقىۋىتى

1 . ئىسكەندەرنىڭ تۇرانغا كىرىشى

ئىنسانىيەت تارىخىدا ئەركىن ۋە قاباھەت، زوراۋانلىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرى دەسلىپىدە يورۇقلۇق ۋە جاھالەت شەكلىدە، يورۇقلۇق مالائىكىسى بىلەن زۇلمەت دىۋىسى ئوبرازىدا ئۇزاق زامانلار داۋاملاشتى. مېنىڭچە، بىرەر مىللەت ۋە بىرەر مىللىي ئېتىقاد بۇ تۈپكى تەپەككۇر دەرياسىدىن سۇ ئىچمەي ئۆلغايغان ئەمەس. كېيىنچە، ھاكىممۇتلەقلىق (دېسپوتىزم) بىلەن خەلقچىللىق (دېموكراتىيە) ئەركىن ۋە قاباھەت، يورۇقلۇق ۋە جاھالەتنىڭ ئەپسانىۋى تۈستىن خالىي رېئال دۇنيادىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش تىپى بولۇپ كىشىلىك تارىخقا كىرىپ كەلدى. گرېكلارنىڭ ئىككى تۈرلۈك ھېسابلانغان ئىلىم - پەن بىلەن دېموكراتىيىنىڭ دەسلەپكى گۈلدەستىسى ئىنسانىيەت ئۈچۈن ئەبەدىي خاتىرىلەشكە ئەرزىيدىغان تۆھپە بولۇپ قالدى.

گرېكلاردا زېۋس بىلەن پرومېتېي ئاساسىي ئەپسانە تېمىسى بولغىنىدەك، ئافىنا دېموكراتىيىسى بىلەن سپارتا ھاكىممۇتلەقلىقى، بالقان يېرىم ئارىلىدىكى بۇ كۆپ ئارال --

شەھەرلىك مەملىكەتكە ھەر ياقتىن يىغىلغان خەلقلەر ۋە مەدەنىيەتلەردىن توپلانغان ئىككى ئېقىمنى گەۋدىلەندۈردى. بىر دۆلەتتىكى ئىككى شەھەر ھاكىمىيىتى گەۋدىلەندۈرگەن بۇ ئىككى خىل ئىدىيە ۋە تۇرمۇش ماھىيەتتە پۈتۈن يەر يۈزىدىكى ئىككى خىل ئىدىيە ۋە تۇرمۇشنىڭ زىددىيىتىنى كۆرسەتتى. مەن ياشلىق چاغلىرىمدا دېموكراتىيە بىلەن ھاكىممۇتلەقلىقنىڭ ئىدىيە سىستېمىسى ۋە كۇرەش تارىخىغا ئائىت «سولۇن قانۇنىدىن رىخستاگنىڭ كۆيدۈرۈلۈشىگىچە» نامىدا بىر كىتاب يېزىشنى ئارزۇ قىلغان بولساممۇ، پۈتۈن ئۆمرۈمنىڭ گۆھەر يىللىرىنى ھېلىقى كۆيگەن «رىخستاگ» ئىس - تۈتەكلىرى نابۇت قىلغاچقا، جازا لاگېرىدا نەپەس ئېلىش ئەركىنلىكى بىلەنلا تىنىقىمنى داۋاملاشتۇرالىدىم.

مەركىزىي ئاسىيالىقلار ساپ ئالتۇندەك ساپ دېموكراتلار بولمىسىمۇ، ئۇلار يەنىلا چىققان تەڭرىقۇت بىلەن قاغانلارنىڭ بوينىغا يىپەك ئارقان تاشلاپ، تەڭرى بىلەن ئەل - يۇرت ئالدىدا مۇقەددەس قۇت نامىدا قەسەم ئىچىپ كەلگەن بولۇپ، دائىما ئۆزىنى ئالتۇن تەختنىڭ ئۈستىدە، مۇقەددەس ئاي - كۈننىڭ ئاستىدا تۇتقان. بۇ شەرق ھاكىممۇتلەقلىقىدىن ۋە ئۇنىڭ يېقىدا ھەم غەيرىي مىللەتلەرگە بولغان ھاكىممۇتلەق مۇناسىۋىتىدىن پەرقلەنگەن.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى بىر قانچە ئەسىر ئىچىدە مەركىزىي ئاسىيالىقلار خۇاڭخې، مېسوپوتامىيە، گرېكلار بىلەن ئۇچرىشىپ رەسمىي ھاكىممۇتلەق ۋە دېموكراتىك قاراشلارنىڭ تارىخىي تەسىرىگە ئۇچرىدى، ئۇلارنىڭ سېلىشتۇرمىلىق پەرقلىرىنى كۆردى. قانچىلىك جەڭلەر بەدەل قىلىنغانلىقى ۋە قانچىلىك ئاقىلمۇق مۇھاكىمىلەر يۈرگۈزۈلگەنلىكىدىن قەتئىينەزەر بۇ بىر سېلىشتۇرما ئىدى. كېيىنكى تۇمارىس، شىراق ھېكايىلىرى بىلەن «ئىسكەندەرنامە»، «سەددى ئىسكەندەر» داستانلىرى

ئىراسىياپ، كونتۇغدى ئىلىك غايىۋى پادىشاھ قاراشلىرى، زىككاخ ۋە يەجۇجى - مەجۇجى ھېكايە - رىۋايەتلىرى بۇنىڭ مېۋىسى بولدى.

ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ قانلىق جەڭلىرىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، گرېك ئېللىنىزم مەدەنىيىتىنى ئۇلۇغلاش ئىستېلا قىلغۇچى مىللەت ئۈچۈن بىر مەردانىلىك. ئىستېلا قىلغۇچىلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى ئۇلۇغلىشىدىن ئىبارەت بۇنداق نامەردلىككە ئۇنى سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

تۇراندا ئېللىنىزم مەدەنىيىتى چوڭ ئىلمىي تېما. بۇ گرېك ئېللىن مەدەنىيىتىدە مەركەزلەشكەن يىپەك يولىنىڭ بىرىنچى چوڭ تىپتىكى ئېقىمى ئىدى. تۇراندا ئېللىنىزم مەدەنىيىتى نوقۇل ئالەمشۇمۇل تارىخىي ئەھمىيەتلىك گرېك مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزىي ئاسىياغا تەسىرى مەنىسىدە ئىزاھلانماسلىقى كېرەك. روشەنكى، قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن ئېللىنىزم مەدەنىيىتى ئىككى مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتلىك جەريان ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەنىدى.

بىرىنچىدىن، گرېك مەدەنىيىتى ئىنسانىيەتنىڭ ھەر خىل تىپتىكى مەھەللىۋى، مىللىي مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ھالقىغان بىرىنچى تىپتىكى ئالەمشۇمۇل تارىخىي مەدەنىيەت سەۋىيىسىدە قەدىمكى مىسىر، بابىل — ئاسسۇرىيە، مەركىزىي ئاسىيا ۋە ھىندىستان مەدەنىيەتلىرىنىڭ بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىق جەمغۇرلىنىشى ئاساسىدا مەيدانغا كەلدى. گرېكلار تۇنجى ئۇنىۋېرسالىزمچىلار سۈپىتىدە ئۆزلىرى ئېرىشەلىگەن شەرق ۋە غەربنىڭ بىر قاتار ئاساسىي مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى گۇمانىزم ئاساسىدا يەكۈنلىدى. مۇنداق ئۇنىۋېرسالىزم جەريانىغا گرېكلار ساگىرتلار قىياپىتىدە قاتناشقانىدى. بىز بىر مۇنچە گرېك مۇتەپەككۇرلىرى ۋە سەنئەتكارلىرىنىڭ غەيرىي گرېك دىيارلىرىدا تەلىم ئالغانلىقىنى بىلىمىز. گرېك مەدەنىيىتىنىڭ

جەمغۇرلىنىش جەريانىغا سكىفلارنىڭ كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلىش مۇمكىن ئەمەس. قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا ئاندرونوپلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان سكىفلار كاۋكازىيە، پەلەستىن، قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي ساھىلى ۋە ئىراندىكى ھەرقايسى كىنەزلىكلەرگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. سكىفلار قارا دېڭىز ساھىلىدا گرېكلار بىلەن بىللە ياشىدى. تونۇلغان گرېك تارىخچىلىرى (مەسىلەن ھىرودوت، پوللىبىن ۋە سىرابو)، گرېك تىبابەتچىلىرى (مەسىلەن ھىپپوگرات) سكىفلار، ساكلار، ماسساگېتلار مەنبەلىرىدىن ئوزۇقلانغان. گرېكلار بىلەن ئىرانلىقلار ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان جەڭلەرگە مەركىزىي ئاسىيا ماسساگېتلىرى بەزىدە ئىرانلىقلارنىڭ، بەزىدە گرېكلارنىڭ ئىتتىپاقچىلىرى سۈپىتىدە قاتناشقان. بۇ ھال تۈز قوراللىرى ۋە ئاتلىقلار مەدەنىيىتى دەۋرىدە مەركىزىي ئاسىيا ئاندرونوپ — سكىف — ماسساگېتلىرى بىلەن گرېكلار ئوتتۇرىسىدا ئەڭ قەدىمكى بىۋاستە باغلىنىشنىڭ باشلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىككىنچىدىن، ئېللىنىزم مەدەنىيىتى ئالەمشۇمۇل تارىخىي قىياپەتكە ئېرىشكەندىن كېيىن تولىمۇ تەۋۋەزۇلۇق شەكىلدە مەركىزىي ئاسىياغا تەسىر كۆرسەتكىنى يوق. باشقىچە ئېيتقاندا، ئېللىنىزم مەدەنىيىتى ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشى ئارقىلىق قانلىق ھەربىي مۇداخىلە ئارقىلىق مەركىزىي ئاسىياغا كىرىپ كەلدى. تۆۋەندە مانا مۇشۇ تارىخىي جەريان ئۈستىدە توختىلىمىز.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 549 - يىلى پېرسىيە شاھى كىر (كىرۇس) مىدىيىنى يېڭىۋېلىپ ئاخمانىلار ئىمپېرىيىسىنى بەرپا قىلىپ ئىراننىڭ بىرلىككە كېلىشىگە زور تۆھپە قوشتى. ئەمما مىللىي دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن كىنەزلىك ئۆزىنىڭ جەڭ ۋە ھاكىمىيەت ۋاستىلىرى بىلەن ھەر خىل مىللەتلەر

ۋە دۆلەتلەردىن شەكىل ئالغان دۇنيانى بىرلىككە كەلتۈرەلمەيتتى. ئىران ئاخمانىلار ئىمپېراتورلىرى مەملىكەت ئىچىدە قوللانغان ۋاسىتىلەر بىلەن دۇنياۋى ئىمپېرىيە قۇرغىلى بولىدۇ، دەپ ئويلىغانلىرىدا تارىخىي خاتالىققا يول قويدى. ئۇ مىللىي دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرگۈچىدىن خەلقئارا ئىستىلاچىغا ئايلاندى. بۇ غالىبىيەتتىن مەغلۇبلۇققا يېتەكلەيدىغان كاتېگورىيىلىك خاتالىق نوبەيلى سادىر بولدى. ئاخمانىلار دارا ۋاقتىدىلا، تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 517 - يىلى مەركىزىي ئاسىيانىڭ مەلۇم قىسمىنى بېسىۋالغانىدى. بۇ ھال نەقشى رۇستەمدە ئاملىق تاش ئويمىدا تەرتىپ بويىچە ئىرانغا بويسۇنغان 7 - رايون (ئۆلكە) ۋە مىللەت نامىدا پۈتۈلگەن. ئاخمانىلار ئىمپېرىيىسى كىچىك ئاسىيانى ئالىشىش جەريانىدا قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان گرېتسىيە (يۇنانىستان) بىلەن دۈشمەنلىشىپ قالدى. ئۇرۇش مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 492 - يىلدىن باشلىنىپ، ئۈزۈلۈپ ھەم داۋام قىلىپ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 331 - يىلىدا ئاخمانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاكىتى بىلەن ئاخىرلاشتى.

ئاخمانىلار ئىمپېرىيىسى قەدىمكى بابىل — ئاسۇرىيە، مىدىيە ۋە پېرسىيە ئاساسىدىكى ئاسىياچە ھەربىي ھاكىممۇتلەقلىقنىڭ بىر ئۈلگىسىنى تىكلىگەن بولسا، گرېتسىيە شەھەر - قەلئە مەملىكەتلىرى، بولۇپمۇ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 594 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان سولون قانۇن ئىسلاھاتى ۋە بىرىنچى قىسمىنى ئالتۇن دەۋرى ھېسابلانغان پېرىكلىس (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 500 — 429 - يىللار) ھۆكۈمرانلىقىدا بىر مەھەل گۈللەنگەندىن كېيىن ئافىنا ئاقسۆڭەكلىر دېموكراتىيە تۈزۈمىدىكى شەھەر دۆلىتىنىڭ ئۈلگىسىگە ئايلانغانىدى. ئافىنا گرېتسىيىسى بىلەن ئاخمانىلار پېرسىيىسىنىڭ ئىككى تۈرلۈك قۇلدار ھاكىمىيىتى سىياسىي

[illegible]نىڭ تارىخىي خاراكتېرلىك سېلىشتۇرمىسىغا ئايلانغانىدى.

گرېتسىيە ئاسما ئاراللىرىدىكى ھەرقايسى شەھەر دۆلەتلىرى ئۆز ئارا زىددىيەتلەر تۈپەيلى تېخى بىرلىككە كەلمىگەنىدى. بىز بۇ ھالەتنىڭ ھومېرنىڭ «ئىلىئادا» داستانىدىن تاكى ماكېدونىيە [illegible] رىماسىغىچە سوزۇلغانلىقىنى كۆرىمىز. شەھەر قېدېراتسىيە[illegible] كۈچ ۋە سودا، مەدەنىيەت ۋە شۆھرەتتە بىر - بىرى [illegible] ئالىشىپ تۇرغان مەزگىللەردە، ئۇلاردا [illegible] ئاسىي بىرلىشىش بولماستىن، بىر - بىرىنى چەتكە قېقى[illegible] ئىدى. قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ تۇنجى ئالەمشۇمۇل [illegible] تەكلىگەن گرېتسىيە شەھەر قېدېراتسىيە[illegible] ئۇلارنىڭ دېموكراتىيىلىك ياكى ھۆكۈمەت [illegible] تەشەببۇسىنىكى مۇتەپەككۇرلىرى ۋە ياكى [illegible] «بەدەۋى»، دەپ ئېلىپ ئېلىشى[illegible] قىلىچى بىرلىككە كەلتۈردى. بۇ «بەدەۋى» [illegible] گرېتسىيەدىن ئۇنى تىزگىنلەشنىڭ ھەممە [illegible] ھەربىي، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت ۋاسىتىلى[illegible] بىلەن ئۆگەنگەنىدى. ماكېدونىيە[illegible] گرېك شەھەر قېدېراتسىيىلىرىنى بىرلەشتۈردى[illegible]، ئۇ يەنە قەدىمكى گرېك مەدەنىيىتىنى دۇنياۋى [illegible] چىقتى. بۇ مۇھىم ئىككى تۆھپىنى گرېك ئافىنىز[illegible] ئورۇنلىيالمىغانىدى. رىم ئىمپېرىيىسىنى ھالاك قىلغۇچى «بەدەۋى» كۈچلىرىنى بۇ جەھەتتە ماكېدونىيىلىكلەر بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇش قىيىن، ئەلۋەتتە.

باش ماكېدونىيە كارۋانى فىلىپ ئەسىر بولۇپ، بارىمتاي[1] سۈپىتىدە گرېك شەھەر قېدېراتسىيىلىرىنىڭ بىرى بولغان دېبېستا ئۈچ يىل گۆرۈدە تۇردى. دېبېس ئافىناغا قوشنا شەھەر

---

[1] بارىمتاي — [illegible] شەھەرلەرنىڭ ئىككىنچى بىر دۆلەتتە گۆرۈدە تۇتۇپ تۇرۇلۇشى. بۇ كونا ئۇيغۇر تىلىدا «تۇرغاق» دەپمۇ ئاتالغان.

فىلىپ [illegible] گرېكلارنىڭ ئاباشات ھاياتى، مەدەنىيىتى ۋە [illegible] ئىدى. فىلىپ [illegible]غا قىزىقتى. فىلىپ ۋايات بولغان دادىسىنىڭ ئورنىنى ئېلىش [illegible] چىقىش ئۈچۈن ماكېدونىيىگە قېچىپ كېلىپ، كۈچ[illegible] قوشۇن تۈزۈپ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 338 - يىلى ئافىنا[illegible] بويسۇندۇردى. ئافىنانىڭ بويسۇنۇشى بىلەنلا گرېتسىيە[illegible] بويسۇنغانلىقىنىڭ ئالامىتى بولۇپ قالدى.

فىلىپ [illegible]لىك ئىدى. ئۇ گرېك — ئاخمانىلار ئوتتۇرىسىدا [illegible] ئەۋلادتىن — ئەۋلادقا مىراس قېلىپ ۋاتقان زىددىيەتلەر[illegible] ئۆچمەنلىككە جوشقۇنلۇقىنى ۋە گرېك شەھەر قېدېراتسىيە[illegible]نىڭ مۇئەييەن ئەۋزەللىكلىرىنى، گرېتسىيىنىڭ تېخى گوللاندى[illegible] جەرياندا تۇرۇۋاتقانلىقىنى ياخشى بىلەتتى. ئۇ گرېتسىيە[illegible] دۆلەتلىرىنىڭ ئاپتونومىيىلىكىنى، مەدەنىيەت مۇھىتىنى [illegible]لىقىنى بۇزمىدى. ئەكسىچە ئۇنىڭغا ھامىيلىق قىلدى. ئۇ [illegible] ئىلغىمى گرېتسىيە قېدېراتسىيە يىغىنى ئېچىپ، ھەرقايسى [illegible] ئاپتونومىيىلىرىنى ئۆز قولىدا بىرلەشتۈرۈپ، غايەت زور [illegible]ھەملىك كۈچ - قۇۋۋەت ھاسىل قىلىشتىن ئىبارەت بو[illegible]. فىلىپ كىچىك ئاسىياغا يۈرۈش قىلىش ئالدىدا قەستكە ئۇ[illegible] ئۆلگەچكە، ئۇنىڭ ئىشلىرىنى 20 ياشلىق ئوغلى ئىسكەندەر ([illegible]ئالېكساندىر) داۋاملاشتۇردى.

ئىس[illegible] ماكېدون نەسلىدىن بولۇش بىلەن بىللە، يەنە گرېك مەد[illegible]ىنىڭ پەرزەنتى ئىدى. ئۇ ھومېر داستانلىرىنىڭ مەپتۇنى [illegible]رىستوتېلنىڭ شاگىرتى بولۇپ، دۇنيانى گرېكلاشتۇرۇش خىيالىنى ھەربىي ۋاسىتىلەر بىلەن ئىشقا ئاشۇرۇشنى [illegible]ستەيتتى. ئۇنىڭ غايىلىرى تېخى تەسەۋۋۇر ئىدى.

ئىسكەندەرنىڭ خاراكتېرىستىكىسى ۋە ھەربىي ئەمەلىيىتى: مەدەنىيەتكى راۋاجلىنىشنى ساقلاپ قېلىش، ھاكىمىيەتلەردىكى راۋاجلىنىشنى پاچاقلاپ تاشلاشتىن ئىبارەت مۇشۇ تارىخىي ئاساسقا

مەركەزلەشكەن . قۇلدارلار دېموكراتىيىسى ئىدىيىسى بىلەن
سۇغىرىلغان بۇ يىگىت كەڭ خەلق ئاممىسىنى مەدەنىيەت
چۈشەنچىسىنىڭ سىرتىغا چىقىرىۋەتكەنىدى . شەخسىي
قەھرىمانلىققا چوقۇنغۇچى ئىسكەندەر خەلققە نىسبەتەن شەپقەتسىز
بولدى . ئۇ بىردەر ئىبادەتخانىنى ساقلاپ قېلىشنى پۈتۈن شەھەر
ھاياتىنى كۆككە ... بالغان قىلىۋېتىشتىن ئەلا بىلەتتى . ئۇ
ھەقىقەتەن تېزلا ئافىنۇگەكلەر دېموكراتىيىسى پەيلاسوپلىرى
شەكىللەندۈرگەن ئىسلاھى سەركەردىنىڭ تارىخىي ئوبرازىنى ياراتتى .
ئىسكەندەر 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن كىچىك
ئاسىيانى ... يۈرۈشكە يۈرۈش قىلغاندا ئاخمانىلار
ئىمپېرىيەسى ... دارىئۇس III مۇ دېيىلىدۇ) بىلەن ئۇچراشما
جەڭ قىلىشقا توغرا كەلدى . مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 333 - يىلى
ئىسوس ... ئىسكەندەر ... دارا III نىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ
قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما ئۇنى دەرھال قوغلاپ يوقىتىشقا
كىرىشمىدى . ... ئۇنىڭ تارىخىي بىلىمى ۋە ھادىسىلەرنى
پەلسەپىۋى ... قىلىشنى داۋام قىلدى . ئۇ ئۆز قوشۇنلىرىنى
باشلاپ دەرھال مىسىرغا يۈرۈش قىلدى . مىسىرلىقلار
ئاخمانىلارنىڭ ئىسكەنجىسىدىن تولىمۇ بىزار بولۇپ كەلگەچكە ،
ئىسكەندەرنى «پىرئەۋن» دەپ ئاتاپ تولىمۇ شۆھرەت بىلەن
كۈتۈۋالدى . مەشھۇر ئىسكەندەرىيە شەھىرى ئۇنىڭ شەرىپىگە
ئاتالدى . مىسىرغا يۈرۈشنى ئاللاش ئىسكەندەر ئۈچۈن «زەپەرلىك
دەم ئېلىش» ۋە «شۆھرەتلىك جەڭ» ، دارا III ئۈچۈن «بىر
قانچىدىن ئايرىلىش» ۋە «ئىچكى بۇزۇلۇش بوھرانى» بولدى .
ئازغىنا قوشۇن بىلەن ئالەمشۇمۇل ھەربىي يۈرۈشكە چىققان
ئىسكەندەر بۇ ھېكمەتنى ئۆز مۇھاكىمىسىدىن ئۆتكۈزگەنىدى .
مىسىردىن پېرسىيىگە قايتقان ئىسكەندەر تىگىر ۋادىسىدا
دارا III نىڭ يېڭى قوشۇنلىرى بىلەن سوقۇشتى . ئىسكەندەر
«ئاۋۋال قالايمىقان قىلىش ، ئاندىن زەربە بېرىش» تاكتىكىسىنى

قوللىنىپ ، قۇدرەتلىك دارا قوشۇنلىرىنى قالايمىقان قىلىپ
ئاربالا تورلىنىڭ سىزىگە سۆرەپ كىردى ۋە ئارقىسىدىن يوقاتتى .
مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 331 - يىلقى ئاربالا جېڭى دارا
ھاكىمىيىتىنى غۇلىتىشتا ھەل قىلغۇچ جەڭ بولدى . ئىسكەندەر
دەرھال پېرسىيە ئىمپېرىيىسى قوشۇۋالغان بابىلىيىگە
(بابىلونغا) ھېچقانداق قارشىلىقسىز كىرىپ كەلدى . ئۇ
ئاخمانىلارنىڭ ئەسلى تايانچى بولغان پېرسىيىگە كىرگەندە دارا
III نىڭ ئوردىسىنى كۆيدۈرىدىغان تۇنجى مەشئەلنى ئۆز قولى
بىلەن تاشلىدى . بۇ ئاخمانىلار ئىمپېرىيىسى ھالاكىتىنىڭ
ئاياغلىشىشى ئىدى . ئۇ شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئىمپېرىيىنىڭ
ئاساسچىسى كىرنىڭ ھەقىبەرسىگە بېرىپ تەزىيە بىلدۈرۈپ
بولۇپ ، شەرققە — مەركىزىي ئاسىياغا يۈزلەندى .
شۇ ئەرسىنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى ، ئىسكەندەرنىڭ
ئاخمانىلار ئىمپېرىيىسىنى پارچىلاپ ھالاك قىلىش جەھەتتىكى
پەلسەپىۋى ۋە ھەربىي تەدبىرلىرى كەڭ مەركىزىي ئاسىيا
رايونلىرىغا ئۇيغۇن كەلمىدى . ئىككى يىلغا يەتمىگەن ۋاقىتتا
كىچىك ئاسىيا ، سۈرىيە ، مىسىر ، بابىلىيە ۋە پېرسىيىنى
بېسىۋالغان ئىسكەندەر مەركىزىي ئاسىيانىڭ بوسۇغىسىدىلا 3 —
4 يىل تۇرۇپ قالدى . ئۇ گەرچە ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش ، يول قويۇش
ۋە ئاسىيالىشىش تەدبىرلىرىنى ئىشلەتكەن بولسىمۇ مەركىزىي
ئاسىيانىڭ ئاساسىي رايونى — ماۋەرائۇننەھەردە پۇت تىرەپ
تۇرالماي ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى . بۇنىڭ قىسقىچە تەپسىلاتى
مۇنداق :

ئىسكەندەر مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 329 - يىلى ھىندىقۇش
تاغلىرىدىن ئېشىپ مەركىزىي ئاسىيا بوسۇغىسىدا پەيدا بولدى ۋە
دەسلەپتە قەدىمكى باكتىرىيىنى ئىشغال قىلدى . ئاخمانىلار
ئىمپېرىيىسى ۋاقتىدىكى باكتىرىيە ۋە سوغدىئانا (ماۋەرائۇننەھەر)
ۋالىيى (سەتراپ)سى بېسس بۇياقتا قاچقان دارا III نى ئۆلتۈرۈپ ،

ئۆزىنى ئاخمانىلار شاھى ئارتاكسېركىس (Artacserx) دەپ جاكارلىغانىدى. ئىسكەندەرنىڭ يېقىنلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ بېسس ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىغا — قەدىمكى بۇخارا ـ سەمەرقەنتكە ئۆتۈپ كەتتى. ئۇنىڭغا باكتىرىيە كىنەزى بەخشۇن بەرتا (ئاكسارت)، ئىراندىن قاچقان كىنەز دەتەفەرنىلەر قوشۇلدى. دەسلەپتە ئۇلارغا مەركىزىي ئاسىيانىڭ سىپتامىن (سىپتاما، سىپىتامىنىس) باشچىلىقىدىكى چەۋەندازلىرى بىلەن سىر دەريا بويىدىكى داخى ماسساگېتلىرى مەددەت بېرىپ تۇردى. بېسس قوشۇنلىرى ئامۇ دەريادىن ئۆتۈپ، كېمىلەرنى كۆيدۈرۈپ، قاشقا دەرياسى بويىدىكى نەۋتاكا (شەھرى سەبىز)گە جايلاشقانىدى.

ئىسكەندەرنىڭ ھەيۋىتى ۋە ئۇنىڭ مەركىزىي ئاسىيانى تىزگىنلەشنى ئىرادىسى ئافسۇگەكلەردىن پايدىلىنىش سىياسىتى بېسس ئىسيانىنى داۋالغۇتۇپ قويدى. سىپتامىن بىلەن دەتەفەرىن ئىسكەندەر ئالدىغا بېسسنى تۇتۇپ بېرىشكە ۋەدە قىلىپ ئەلچىلەر ئەۋەتتى ۋە ئۇنى قولغا چۈشۈردى. ئىسكەندەر سىپتامىننىڭ ۋەدىسىگە ئىشىنىپ بەلگىلەنگەن جايغا ئۆز سەركەردىسى پىتلومى لاگىنى ئەۋەتتى. سىپتامىن ئاخمانىلارنىڭ بۇ كونا ۋالىيسىنىڭ ئۆز يۇرتىنى داۋاملىق دەپسەندە قىلىشىنى خالىمايتتى. ئۇ مەركىزىي ئاسىيا مەسىلىسىدە ئىرانلىق ئافسۇگەك قاچقۇن سەتراپلەرنىڭ ساتقۇنلۇقىدىن دائىم ئەنسىرەيتتى. شۇنىڭدەك، خىزمەت كۆرسىتىپ، ئىسكەندەرنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىشنىمۇ خالايتتى. سىپتامىن بېسسنى ئۆز قولى بىلەن پىتلومى لاگغا تاپشۇرۇپ بەرمەستىن، مەلۇم بىر قىشلاققا قالدۇرۇپ، ئىسكەندەر كىشىلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ؛ ئىراقلاپ كەتكەنىدى.

شۇنىڭدىن باشلاپ ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن قوشۇنلىرى بىلەن مەركىزىي ئاسىيا تۇرانىيلىرىنىڭ ئوچۇق ـ ئاشكارا قانلىق

كورەشلىرىنىڭ سەھىپىسى ئېچىلدى. بۇ كورەشلەرنىڭ ئاھمىيەتلىكى، ئاخمانىلار ئىمپېرىيىسى بىلەن گرېك — ماكېدونىيە خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى دۆلەتلەر ئارا زىددىيەت يايغىلاشقان ھالەتتىكى ئىستېلا قىلىش ۋە ئۇنىڭغا قارشى مىللىي ئازادلىق كورىشى خاراكتېر ئالغانلىقىدا ئىپادىلەندى. بىر قانچە داستانلاردا ئارىستوتېلىنىڭ ئىسكەندەرگە نارازىلىق بىلدۈرگەنلىكى ھەققىدىكى ئېپىزوتلار مۇشۇ ۋاقىتقا قارىتىلغانىدى.

ئىسكەندەرنىڭ مەركىزىي ئاسىيادىكى ھەربىي پائالىيىتىگە ئائىت بىرقانچە يېتىپ كېلەلىگىنى پەقەت ئورىئان، كورتىسى رۇف، سىرابون، دىئودور قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا نىزامىنىڭ «ئىسكەندەرنامە»، خىسراۋ دېھلەۋىنىڭ «ئائىنەئى ئىسكەندەر»، ئەلشىر نەۋائىنىڭ «سەددى ئىسكەندەر» ناملىق داستانلىرىدا، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق كىتابىدا بەزى بەدىئىي ياكى تارىخىي بايانلار ساقلانغان.

دىئودور (Diodorus 狄奥多鲁斯) نىڭ 17 ـ كىتابىنىڭ يوقىتىلگەن قىسمىنىڭ ساقلىنىپ قالغان تىزىسلىرىدا ئىسكەندەرنىڭ مەركىزىي ئاسىيادا ئۈچ يىل ئاۋارە بولغانلىقى ۋە ئۇنىڭ مەركىزىي ئاسىيادىكى ئولتۇراقلاشقان ۋە كۆچمەنچى خەلقلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىشىدىكى ئۈچ ئاساسىي باسقۇچ ئېنىق كۆرسىتىلگەن. ئىسكەندەر مەركىزىي ئاسىيادا پۈتكۈل شەرققە قىلغان يۈرۈشلىرى بويىچە ۋاقتى ئۇزۇن، قىيىنچىلىقى ئېغىر، جېڭى تاكتىكىسى مۇرەككەپ، چىقىمى زور ۋەزىيەتكە دۇچ كەلدى. ئىسكەندەرنىڭ غالىب بايرىقى مەركىزىي ئاسىيادا تۇنجى قېتىم سۇنىدى ۋە شەخسەن ئۆزىمۇ ئەجەللىك يارىدار قىلىندى. مەركىزىي ئاسىيادىكى مەغلۇبىيەتلەر ئۇنى سىر دەرياغا زادى يېقىنلىشالماسلىقتا، پامىر تاغلىرىدىن شەرققە يۈزلىنەلمەسلىكتە

ۋە ئارقىغا — ھىندىستانغا قاراپ يۈرۈشكە سەۋەب بولۇپلا قالماي، ئۇنىڭ ئىتتىپاقچى ئىزدەش، ئاسىيالىشىش سىياسەتلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىنى، ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى نىزالار ۋە قوشۇندىكى يۇرتقا قايتىش سادالىرىنىمۇ ئۇلغايتتى. كەيخىسراۋ، كىر ۋە دارانىڭ ئۆلۈم تۇپرىقى بولۇپ قالغان تۇرانىيە دىيارى ئىسكەندەرنى ئۆمۈرلۈك روھىي ۋەھىمىگە سالغانىدى.

ئىسكەندەر ئارىيە (ھىرات)نى قولغا كىرگۈزگىنىدىن كېيىن، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى مەرغىيانا (مەرۋى) ۋە باكتىرىيە (بالىق، باغتەر) شەھەر - قەلئەلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ماۋەرائۇننەھر — سوغدى زېمىنىغا بەنى ئەپراسىياپ ئەۋلادلىرىنىڭ ئاساسلىق ماكانىغا ئۆتمەكچى ئىدى. ئۇنىڭغا بولغان ئاساسلىق قېيىنچىلىق ئامۇ — سىر (ئوكسۇس ياكسارت) دەريالىرى ئارىسىدىكى سوغدىيانا ۋە پامىر تەرەپتىن بولدى.

سىپتامىن بېسسىنى ئىسكەندەر قوشۇنلىرىغا قالدۇرۇپ ئامۇ دەرياسىدىن شىمالغا ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن ئىسكەندەر ماراكاندادا قوشۇن قالدۇرۇپ، بىر قىسىم كۈچلەر بىلەن مىلادىيىنىڭ ئالدىدىكى 329 - يىلى باھاردا ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ سىپتامىننىڭ ئىزىنى قوغلاشقا چۈشتى. يولدا ئاتا ئۇسرۇشان تاغلىرىدىكى خەلق قارشى چىقىپ، ئۇنىڭ ئارقا سەپ قوشۇنلىرىنى قىرىپ تاشلىغانىدى. ئىسكەندەر بۇ خەلققە قارشى جان - جەھلى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، تۇنجى قېتىم يارىدار بولدى. ئورىئاننىڭ خەۋەر قىلىشىچە، ئىسكەندەر بارلىق كۈچ بىلەن بۇ تاغنى ئىگىلەپ، بىر قېتىمدىلا بۇ تاغدىكى 30 مىڭ ئاھالىدىن 22 مىڭىنى قىرىپ تاشلىغان. بۇ خىل كۈچ كۆرسىتىش تۈپەيلى گەرچە بەزى تۇران — ساك قەبىلە ئاقساقاللىرى ئىسكەندەر ئالدىغا ھۆرمەت ئەلچىلىرى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، بۇنداق ھالەتنى تېز ئارىدا غەزەپلىك كۆتۈرۈلگەن خەلق

قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ كۈچلۈك ساداسى بېسىپ كەتتى. بۇ قوزغىلاڭغا سىپتامىن يېتەكچىلىك قىلاتتى. ئۇسرۇشان يېنىدىكى قىرغىنچىلىق سەمەرقەنت ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىسكەندەرنى ئىرانلىقلار زۇلمىدىن قۇتقۇزغۇچى، دەپ تونۇپ شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بېرىش ئۈمىدلىرىنى كۆپۈككە ئايلاندۇرۇپ قويغانىدى. قوزغىلاڭنىڭ ئاساسىي ئىشتىراكچىلىرى «دەريا بويى ۋارۋارلىرى» دەپ ئاتالغان سىر دەريا ۋە يەتتە سۇ رايونىدىكى كانگىيە ساكلىرى بولۇپ، ئۇلارغا سوغدىيە ۋە باكتىرىيىدىكى كەڭ خەلق توپى ئاۋاز قوشقانىدى. كورتىسى رۇفنىڭ يېزىشىغا قارىغاندا، ئىسكەندەر ئامۇ دىن ئۆتۈپ سوغدى دىيارىغا كىرگەندىن كېيىن، پۈتۈن مەركىزىي ئاسىيانى قولغا كىرگۈزۈش ئۈمىدىدە باكتىرىيىدىكى زارىئاسپو شەھىرىدە شەھەر ۋە رايون [illegible]لىرى ئومۇمىي يىغىنىنى ئېچىشنى جاكارلىدى. بۇ يىغىنغا پۈتكۈل ماۋەرائۇننەھر شەھەر - قەلئە دۆلەتلىرىنىڭ ھاكىملىرى ئۆزلۈكىدىن كېلىشى لازىم ئىدى، دەل مۇشۇ پەيتتە يۇقىرىدا ئەسلىگەن قوزغىلاڭ پارتلىدى. ئىسكەندەر دەرھال سىپتامىنغا كىشى ئەۋەتىپ بۇ قوزغىلاڭنى تىنجىتىپ، تۆھپە كۆرسىتىش يىغىنغا كېلىشنى تەۋسىيە قىلدى. ئەمما، سىپتامىن قوراللىق قوشۇنلىرىنى باشلاپ بۇ خەلق قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپ كەتتى. ئىسكەندەر «يىغىن ھىيلىسى»نى بىكار قىلىپ جەڭگە ئاتلاندى. سىپتامىن گازا قاتارلىق يەتتە شەھەرنى جەڭ ئىستىھكامى قىلدى. ئىسكەندەر بەش شەھەر - قەلئەگە جىددىي ھۇجۇم قىلىپ ئىككى كۈندە ئۇلارنى ئىشغال قىلدى. ئۇ شوتا قويۇش، ساداق ئېتىش ماشىنىسىنى ئىشقا سېلىش، سېپىللىرىنى كولاش قاتارلىق ۋاستىلەرنى قوللانغانىدى. سىپتامىن كىشىلىرى ماراكەندەدىكى ئىسكەندەرنىڭ ھەربىي لاگېرىنى قامال قىلىۋالدى. ئىسكەندەر قوشۇنلىرى ئىككى ياندىكى قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئىسكەنجىگە ئېلىندى. ئىسكەندەر بۇ

قىنىم قايتا ياردار بولدى . شۇنىڭدىن كېيىن تۇران تىلى
بىلمەيدىغان فارنۇخ دېگەن سەركەردىنى قوماندان قىلىپ
سپىتامېنگە فارشى قوشۇن ئەۋەتىپ ، ئۆزى دەريا نېرىسىدىكى
ساكلار بىلەن بىۋاسىتە سوقۇشماقچى بولدى . ئۇ سوغدىدىكى ۋە
قورغىنىنى باسنۇرۇش ئۈچۈن 17 كۈن ئىچىدىلا «ئىسكەندەر
ئېسخاتا» (يىراقتىكى ئىسكەندەر) قەلئەسىنى ياساتقۇزدى . قەلئە
پۈتكەندىن كېيىن ئىسكەندەر جەڭگە ئاتلانغاندى . ئۇ سال ۋە
تۇلۇملار بىلەن سىر دەرياغا چۈشتى . ھەممە خىلدىكى گرېك
قوشۇنلىرىغا دۇچ كەلگەن شىمالىي سىر تۇران — ساكلىرى
چۆلگە چېكىندى . ئىسكەندەر چەكسىز دەشتىي چۆل ئىچىدە
تەشۇنىلىقتىن تورۇپ قالدى . قوشۇن ئىچىدە باشلانغان ئىچ
كېسەللىكلىرى ئۇنىڭ ھالىنى قويمىدى . ئىمە قىلىشنى
بىلمىگەنلىكتىن ئۇ چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى . سپىتامېن
فارشى قوشۇن باشلاپ كەتكەن فارنۇخنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ ئېغىر
ئىدى . يارغايىرى ئۇلغىيىۋاتقان سپىتامېن قوشۇنلىرىغا قارشى
تۇرالمىغان فارنۇخ ئىسكەندەردىن قايتا ـ قايتا ياردەم سورىغا
مەجبۇر بولغانىدى . ئىسكەندەر كروپولدىن فارنۇخقا قوشۇن
يۆتكەپ ياردەم قىلغاندىن كېيىنلا سپىتامېن قوشۇنلىرى ماراكەندە
قامالىنى تاشلاپ بۇخارا تەرەپكە چېكىندى . فارنۇخ ئىز قوغلاپ
چۆل ياقىسىغىچە باردى . سپىتامېن قوشۇنلىرى چېكىنگەن
قىياپەتتە دۈشمەننى ئالداپ ، گاھ ئۇڭدىن ، گاھ سولدىن
ھەرىكەتچان زەربە بېرىپ قاتتىق ۋەيران قىلدى . ئۇزۇن ئېغىر
ئۇتقان ، قالغانلىق سەپ تارتىپ ماڭغان ئىسكەندەر قوشۇنلىرى
ئاتلىق ھەرىكەتچان زەربە بەرگۈچى سپىتامېن قوشۇنلىرىنىڭ
تۇيۇقسىز زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمىدى . ئاخىرى فارنۇخ
ئىسكەندەرگە ئۆزىنىڭ ھەربىي لاياقەتسىزلىكىنى ئىقرار قىلىپ
ئىستىپا بەردى . شۇ چاغدا ماختانچاق قوماندان كاران ئۇ
ماھارىتىنى كۆرسەتمەكچى بولۇپ ، زەرەپشان دەرياسىدىن

نۇشۇنى كەچكۇزۇپ ئۆتكۈزۈپ ، بۆكتۈرمە قىلىنغان تۇران
ساكلىرىغا دۇچ كېلىپ مەغلۇپ بولدى . سپىتامېن مۇشۇ
يۈرۈشتىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ ماراكەندىدىكى بىر
نەسىم ماكېدونىيىلىكلەرنى بىر كېچىدىك ئارىلىغا ئالداپ
كىرگۈزۈپ ، كۆپچىلىكىنى قىرىپ تاشلاپ . ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك
شەھىرى ماراكەندە (سەمەرقەنت)نى قايتىدىن قامال قىلىۋالدى .
بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئىسكەندەر تۆت كېچە ـ كۈندۈز يول
يۈرۈپ ماراكەندىگە يېتىپ كەلدى ، سپىتامېن دەرھال قامالنى
يېشىپ ، بۇخارا ئارقىلىق چۆلگە چېكىندى . ئىسكەندەر
سپىتامېننى غەزەپ بىلەن قوغلايدۇ ۋە زەرەپشان قىرغاقلىرىدا
ياتقان كاران باشچىلىقىدىكى قوشۇنلارنىڭ جەسەتلىرىگە ئېغىشلاپ
دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ . دەپنە مۇراسىمىدىن كېيىن قايتا
چۆل ياقىسىغا كېلىدۇ ۋە ئارقىغا يېنىشتا ئۇچرىغانلىكى ئاھالە
رايونلىرى ، ئېتىزلار ۋە باغۋارانلارغا قىساسكارلىق بىلەن ئوت
قويىدۇ . يازما مەلۇماتلاردا ئىسكەندەرنىڭ 120 مىڭدىن ئارتۇق
ئاھالىنى قىرىپ تاشلاپ ، ئوسرۇشان تاغلىرىدىكى
قىساسكارلىقىدىن ئۇنى ھەسسە ئاشۇرۇپ ئارتۇق قان تۆككەنلىكى
دېيىلىدىكەن . قىشنىڭ يېتىپ كېلىشى ۋە غەلىبە ئىشەنچىسىنىڭ
قاراڭغۇلىشىشى سەۋەبلىك ئىسكەندەر سوغدىدا يېۋەكالاي
باتچىلىقىدا ئۈچ مىڭ كىشىلىك پىيادە ئەسكەرلەر دېۋىزىيىسىنى
قالدۇرۇپ ، ئۆزى ئىجتەر ھېسابلىغان جايغا ـ باكتىرىيىدىكى
زارىئاسىپ قەلئەسىگە قىشلاشقا قايتىپ كېلىدۇ . مانا بۇ
مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 329 ـ يىلى باھاردىن كەچ كۈزگىچە
بولغان بىر باسقۇچ .
مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ ئىسكەندەرگە قارشى كۈرىشى

[1] 1880 ـ يىلى ... مۇھەممەد قاتارلىق بۇخارا سودىگەرلىرىنىڭ قاراقچىلار تەرىپىدىن
بۇلاڭ ـ تالاڭ ... ئامۇ دەريا ... «ئىسكەندەر ... گۆركەنى» ... بولۇشى مۇمكىن . بۇ خەزىنە لوندوندا
... ساقلانماقتا .

شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ئىككىنچى باسقۇچقا كىردى. يۈز مىڭلاپ
قۇربانلارنى بەرگەن بۇخارا ـ سەمەرقەنت ئاھالىسى؛ كەڭ
تېرىقچى سوغدى خەلقى تېخى ھالىغا كېلەلمىگەنىدى. ئەمما
كۆچمەنچى ساكلار بۇ باسقۇچتا مۇھىم رول ئوينىدى. ئەمما بۇ
باسقۇچ ئىسكەندەرنىڭ يېڭى مۇھاكىمىلىرىنى قوزغاتتى. ئۇ
قاتتىق ھارغىنلىق ۋە ھەربىي ئىستراتېگىيىدىكى ئېغىر
مۇۋەپپەقىيەتسىزلىكلىرىنى ھېس قىلغاچقا، تۇران ئاھالىسىنى
بويسۇندۇرۇشنىڭ سىياسىي ۋاسىتىلىرىنى ئىشقا سېلىشقا
ئەمشەلدى. ئۇ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 329 ـ، 328 ـ
يىللىرى ئارىسپا زارىئاسپ شەھىرىدە باكتىرىيە ھاكىملىرى
يىغىنىنى چاقىردى. ئەلىبى ئۇنىڭغا سوپىتىدە تۇتقۇندىكى بېسس
سوت قىلىنىدى. ئىسكەندەر شۇنداق غەيرىي خەلقنى غەيرىي خەلق بىلەن
باشقۇرۇش پىرىنسىپى بويىچە، سەتراپ (ۋالىي. 行省总督 Satrap)نى
پارسلاردىن تەيىنلەپ (ھەربىي نازارەتچىلەر)نى
ماكېدونىيىلىكلەردىن قويدى. ھاكىمىيەت بېشىغا قويۇلغان پارس
سەتراپلىرىنىڭ ئىلگىرىكى ئاخامانىلار دەۋرىدىكىدىن پەقەت ئالتۇن
پۇل چىقىرىش ۋە ئۇلارغا قاراشلىق قوشۇن تۇتۇش ھوقۇقىنىڭ
بولمىغانلىقىدىلا پەرقى بار ئىدى. ئىسكەندەر تەدرىجىي ئاسىيالاشتى. تىز
پۈكۈپ ھۆرمەت بىلدۈرۈش، مىدىيىچە ئۇزۇن تون كىيىش
قاتارلىقلارنى قوبۇل قىلدى. ھەربىي ھاكىممۇتلەقلىقنىڭ
ۋەسۋەسىسى ئارىستوتېلنىڭ شاگىرتى بولغان بۇ ياش سەركەردىنى
ئاسىيا شاھلىرىغا ئوخشىتىپ قويدى. بۇ خىل سىياسەت خېلىلا
ئۈنۈم بەردى. تەسلىم بولغان ئاقسۆڭەكلەرگە تېخىمۇ كۆپرەك
تېررىتورىيىنى قوشۇپ بېرىۋېتىش ئۇنىڭ تەسىرىنى كۈچەيتتى،
بېتەرەپ ھەتتا بەزى دۈشمەنلىرىمۇ ئۇنىڭ تەرىپىگە ئۆتۈشكە
باشلىدى. خارەزم شاھى فاراسمان ئىسكەندەرگە 1 مىڭ 500
چەۋەنداز بىلەن ياردەمچىلەر ئەۋەتتى. ياۋروپاغا ئولتۇراقلىشىپ
قالغان سكىفلارمۇ ئۇنىڭغا دوستانە ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، ئارقا

سەپتىن ئۆزى خاتىرجەم قىلدى. ئۇ يەنە غەربتىن ياللانما قوشۇن
ئېكەپ كېيىنكە مۇۋەپپەق بولالىدى.
مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 328 ـ يىلى باھارنىڭ كىرىشى
بىلەن يېڭى بەلگىلەنگەن سەترابلارغا بويسۇنماي شەھەر
قەلئەلىرىنى ئىگىلىۋالغان سوغدى رايونىدىكى قوزغالغان خەلققە
قارشى بەش ئەترەت قوشۇن ئەۋەتكەن ئىسكەندەر، بۇ
ئەترەتلەرنىڭ بىرىگە ئۆزى قوماندانلىق قىلغانىدى. جەڭ ۋە
ئۈگۈت ـ نەسىھەت بىللە ئېلىپ بېرىلىپ سوغدىئانا
بويسۇندۇرۇلدى. جازا ئۇرۇشىدىن قايتقان ئىسكەندەر
قوشۇنلىرى مار'كاندا (Maracanda سەمەرقەنت) شەھىرىگە جەم
بولدى. سوغدىئاناغا سەركەردە گېفستيوننى مەسئۇل قىلىپ
بەلگىلىدى. سوغدى رايونى غايەت خارابلاشقانلىقى ئۈچۈن ئۇ
بۇ يەرگە قايتىدىن ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇش ھەققىدە پەرمان بەردى.
بۇ ھەربىي مەقسەت ياكى ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش
مەقسىتىدە بولغانلىقى ئېنىق ئەمەس. ستىرابوننىڭ مەلۇماتىچە
سەككىز شەھەر، يۇستىننىڭ مەلۇماتىچە 12 شەھەر قايتا بىنا
قىلىنغانلىقى مەلۇم.
سىپتامىن شىمالدىكى داخى — (Dahee 达赫人)
ماساگېتلار ئارىسىدا ئىدى. ئۇ ئىسكەندەرنىڭ سوغدى زېمىنىغا
قوشۇن ئەۋەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، تۇيۇقسىز ئالتە يۈز ئاتلىق
چەۋەنداز بىلەن باكتىرىيىدە پەيدا بولۇپ قالىدۇ. ئۇ
ئىسكەندەرنىڭ ھەربىي ئىستىھكاملىرىغا، ھەتتا زارىئاسپ
شەھىرىگە ھۇجۇم قوزغايدۇ. ھودۇققان ئىسكەندەر كىراتېر
باشچىلىقىدا قوشۇن ئەۋەتكەندە سىپتامىن بىردىنلا غايىب بولۇپ
چۆلگە چېكىنگەنىدى. كىراتېر ئىز قوغلاپ سىپتامىن بىلەن
ئۇتۇشىدۇ. سىپتامىن ياردەمگە كەلگەن مىڭدىن ئارتۇق
ماساگېتلار بىلەن كىراتېرغا زەربە بېرىپ، چۆلگە كىرىپ
كېتىدۇ. سىپتامىن قايتىدىن قوشۇن توپلاپ سوغدىدىكى باگا

ئىستىھكامىغا ھۇجۇم قىلغاندا، يوشۇرۇنۇپ تۇرغان ماكېدونىيىلىكلەرنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ سەككىز يۈز يارامىلىق چەۋەندازىدىن ئايرىلىپ چۆلگە كىرىپ كېتىدۇ. بۇ سىپتامىننىڭ ئاخىرقى قېتىملىق جېڭى ئىدى. بۇ چاغدا بەزى سوغدى، باكتىرىيە چەۋەندازلىرى دۈشمەنگە تەسلىم بولىدۇ. ئىسكەندەرنىڭ ئۆزى قاتناشقان بەھەيۋەت جەڭ بولمىغانلىقى توغرىسىدىكى گەپ ـ سۆزلەر ماساگېت ئاقساقاللىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى پارچىلىۋەتكەنىدى. ئۇررىئاننىڭ يېزىشىچە، ماساگېتلارنىڭ بەزى ئاقسۆڭەكلىرى قەھرىمان سىپتامىننىڭ بېشىنى كېسىپ ئىسكەندەرگە ئەۋەتكەن. كۇرتسىي روفىنىڭ خەۋەر قىلىشىچە، سىپتامىننىڭ مېھرىبان خوتۇنى ئېرىگە تەسلىم بولۇش مەسلىھەتى بەرگەندە رەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيقۇلۇق ۋاقتىدا ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ بېشىنى ئىسكەندەر لاگېرىغا يەتكۈزۈپ بەرگەن.

ئەبراسىياب ئەۋلادى، زارىنا، سىپارېترا ۋە تومارىستىن كېيىنكى يەنە بىر كۆرۈنگەن تۇران قەھرىمانى، ھەرىكەتچان «تۇران ئەكىسى»نىڭ ماھىرى سىپتامىن ئەنە شۇنداق تارىخىي رىۋايەتلەرنى قالدۇرۇپ ياش ھاياتىدىن ئايرىلغان. ۋ. ۋ. گرىگورىيېۋ «گرېك ـ باكتىرىيە خانلىقى» ناملىق ئەسىرىدە بۇ ھەقتە توختىلىپ: «بۇ يەردە ــ تۇراندا ئەجنەبىي ياۋغا بوي ئېگىشنى خالىماس قەبىلىلەر، چاقىرىلمىغان مېھماندىن خەلق قىساسىنى ئېلىشقا بەل باغلىغان قوللار مەيدانغا چىقتى» دەپ يازدى. سىپتامىننىڭ خىيانەتكارانە ئۆلتۈرۈلۈشىدىن كېيىن، گەرچە داغدۇغىلىق جەڭلەر يۈز بەرمىگەن بولسىمۇ، خەلقنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتى توختاپ قالمىدى، بەلكى ئۇ داۋاملىشىپ ئۈچىنچى باسقۇچقا كىردى. بۇ باسقۇچ ماۋەرائۇننەھر شەھەر ـ قەلئە دۆلەتلىرىنىڭ كىنەزلىرى (ئەپەرخلىرى)نىڭ داۋاملىق ئىسكەندەرگە تەسلىم بولۇشى ۋە خارەزمدىن باشقا

ماۋەرائۇننەھر رايونلىرىنىڭ ئىسكەندەر تەرىپىدىن تاماملىق ئىشغال قىلىنىشى بىلەن ئاياغلاشتى.

ئىسكەندەر «ئاسىيالىقلارنى ئاسىيالىقلار بىلەن باشقۇرۇش» يولىدا داۋاملىق ئىلگىرىلىدى. ماراكاندادىكى بىر زىياپەتتە ھەتتا ئۇ ئۆزىنىڭ ئىنىسى، ئەڭ سادىق سەپدىشى، ئىسكەندەرنى گرانىكا يېنىدىكى جەڭدە ئۆلۈمدىن قۇتقۇزغان كىلىتوسنى ئۆز قولى بىلەن ئۆلتۈرۈۋەتتى. كىرېتۇس ئىسكەندەرنىڭ «ئاسىيالىشىش» سىياسىتىگە نارازى ئىدى. ئىسكەندەرنىڭ سارايى تارىخچىسى كاللىسفېن بىلەن «ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈشى» ناملىق ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى ئۇررىئاننىڭ خەۋەر بېرىشىچە، شۇ تەنتەنىلىك زىياپەتتە يۈز بەرگەن تىزلىنىپ سالام بېرىش ۋە ئاسىياچە رەسمىيەتلەردىن غەزەپلەنگەن كىرېتۇس ئىسكەندەرنى مەسخىرە قىلىپ، ئولتۇرغان يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر بىلەن تىزلىنىپ تۇرغان ئىرانلىق سەترابلارنى كۆرسىتىپ: بۇ زىياپەتتە ئەركىن كىشىلەرگە ئورۇن قالدۇرۇلماپتۇ. ئورۇننى پۈتۈنلەي قۇللار ۋە ياۋايىلار ئىگىلەپ بوپتۇ! سەن ئىسكەندەر ئەمدى داداڭنى فىلىپ دېمەستىن، «ئامون»[①] دەپ چاقىرامسەن؟ دېگەن ئىدى.

ئىسكەندەرنىڭ «ئاسىيالىشىش» سىياسىتى ماكېدونىيىلىكلەر ئارىسىدا خېلىلا نارازىلىق پەيدا قىلغان. ئۇ ئۆز لاگېرىدا بىر قانچە قېتىم سۇيىقەستچىلەرنى تازىلاش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىپ، ئۆز مۇخالىپلىرىنى يەرلىك ئۇسۇلدا «چالما كېسەك» ياكى «ساداق ئۆلۈم» بىلەن يوقاتتى.

ئۈچىنچى باسقۇچتا ئىسكەندەر بەزى جەڭلەرنى ئېلىپ باردى. ئىسكەندەرگە بويسۇنمىغان سوغدى ئاقساقاللىرى تۆت مۇھىم تاغلىق قەلئەگە جايلىشىۋالغانىدى. ئۇلار ئۇ يەردە پۇرسەت

① «ئامون» — مىسىرلىقلارنىڭ خۇداسى بولۇپ، مىسىرلىقلار ئىسكەندەرنى خۇدانىڭ ئوغلى پىرئەۋن دەپ ئۇلۇغلىغانىدى.

كۆتۈپ ياتاتتى . مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە بۇلار : سوغدى قىيا
قەلئەسى ، سىزىمتىر قىيا قەلئەسى ، ئارىماز قىيا قەلئەسى ۋە
خارئىن قىيا قەلئەسىدىن ئىبارەت ئىدى . ئوتتۇرىدىكى ئىككى
قىيا قەلئەسى ھەققىدە ئېنىــــق مەلۇمات قالدۇرۇلمىــــغان .
ئىسكەندەر بۇ «قاچقۇن ئەيەرخلەر» (بەگلەر) ئۈستىگە 15 مىلا
كىشىلىك قوشۇن بىلەن يۈرۈش قىــــلدى . سوغدى قىــــيا
قەلئەسىنىڭ زادى قەيەردىلىكى ئېنىق بولمىسىمۇ ، كىشىلەر ئۇنى
ھىسار تاغ تىزمىلىرىدا بولسا كېرەك دەپ قارايدۇ . قەلئە تىك
تاغدا بولۇپ ، ئاستىدا قېلىن قار ياتاتتى . ئىسكەندەر قەلئە تۈۋىدە
توختاپ قالغاندا قەلئەدىكىلەر مەغرۇرلۇق بىــــلەن «قەلئەگە
چىقىشىڭ ئۈچۈن ئەسكەرلىرىڭنىڭ لاچىن قاناتلىرى بولۇشى
كېرەك» دەپ زاڭلىق قىلىشتى . ئىسكەندەر ماكېدونىيىلىك تاغ
يىگىتلىرىدىن ئۈچ يۈزنى تاللاپ ، قوزۇق ۋە ئارقان ئىشلىتىپ
كېچىدىن تاڭ ئاتقۇچە قەلئەگە چىقتى . ئىسكەندەرنىڭ 30 تاغ
يىگىتى سىيرىلىپ ئۆلگەندى . ئىسكەندەرگە ئەسىر چۈشكەنلەر
ئىچىدە باكترىيىدىن قېچىــــپ كەلگەن پادىشاھ بەخشۇن بەرتا
(ئاكسارت) ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسى ، جۈملىدىن گۈزەل قىــــزى
رۇخسانە (رۇخشانە) بار ئىدى . ئىسكەندەر رۇخسانەنى كۆرۈش
بىلەن تەڭ جەڭ زىددىيەتلىرى ۋە غالىب بىلەن ئەسىر (قۇل)
پەرقلىرىنى ئۇنتۇپ ئۇنىڭغا ئاشىق بولغانلىقى مەلۇم . ئوررىئان
ئىسكەندەرنىڭ رۇخسانەگە ئۆيلىنىشىنى ، ئاكسارتىنىڭ ھۆرمەتكە
سازاۋەر بولغانلىقىنى ماختاپ يازغان بولسا ، كۇرتسىي روف بۇ
جەھەتتە ئىسكەندەرنى ئەيىــــبلەپ يازغان . كېيىــــنچە شەرق
كلاسسىكلىرى نىزامى ، خىسراۋ دېھلىۋى ، ئەلىشىر نەۋائى بۇ
ھەقتە قىزىقارلىق بەدىئىي ئېپىزوتلار يېزىشقان .

خارئىن قەلئەسى ئورمانلىق ئىچىدىكى قىيالىــــق قەلئە
بولۇپ ، ئەتراپىغا خەندەك كولانغان ، يوقىرىدىن شارقىــــراتما
ئاقىدىغان جاي ئىدى . بۇ قەلئەنىڭ ئېنىق ئورنى نامەلۇم . 1981

- يىلى ئاسىس ئاگېنتلىقىنىڭ 16 - ئىيۇل فرۇنزا (بىشكەك)
...ن بەرگەن خەۋىرىگە قارىغاندا قىرغىزىستاندا «ئىســــكەندەر
...ەرنىسى» دەپ ئاتالغان غايەت زور بىر غار تېپىلغان . بۇ غار
كۆك جىبە دەرياسىنىڭ 30 مېتىر ئېگىزلىكتىكى قىياسىــغا
جايلاشقان بولۇپ ئارچا - قارىغاي ۋە ئوت - چۆپ ئىچىــــدە
يوشۇرۇنۇپ كەلگەن . غار ئىچى ئاق تاش ۋە يېشىل تۇز تاش
پەلەمپەي ۋە كارىدورلۇق بولۇپ يۈز مېتىــــردىن ئــارتۇق
ئىچكىرىلىگەندىن كېيىن يۇمىلاق شەكىللىــــك يول بىــــلەن
ئىچكىرىلەپ ماڭغاندا چوڭ زالغا كىرگىلى بولىدىكەن . زالنىڭ
كەينىدە يەنە بىر تار يول بولغان . ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى بىر
كىلومېتىر كېلىدىغان بۇ غار ماۋەرائۇننەھرنىڭ قىرغىزىستان
قىسمىدىكى ئەڭ زور غارلاردىن بىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان .
ھەر ھالدا بۇنى خارئىن قىيالىق قەلئەسى دېيىــــشكە ئاساس
بولمىسىمۇ ، خارئىن قىيالىق قەلئەسىمۇ خۇددى شۇ خىــــل
قىيالىق غار بولۇشى تولىمۇ ئېھتىمال ئىكەنلىكىنى قىــــياس
قىلىش مۇمكىن . بۇ جايغا خارئىن قاتارلىق بىر قانچە كىنەز
- بەگلەر يوشۇرۇنغانىدى . ئىسكەندەر ياغاچ كېسىپ خەندەكنى
ياپقاندىن كېيىن قەلئەگە ھۇجۇم قىلدى . قەلئە ئېھتىــــمال
ئاكسارتنىڭ تەشۋىقاتى تۈپەيلى تېز تەسلىم بولغان بولۇشــــى
مۇمكىن . ئىسكەندەر تەسلىم بولغان ئاقسۆڭەكلەرگە مەرھەمەت
قىلدى ۋە بۇ قەلئەنى قايتا ھەدىيە قىلدى .

شۇنداق قىلىپ ماۋەرائۇننەھردىكى جەڭلەر ئاخىرلاشتى .
ئىسكەندەر ئاراي دېگەنگە (ئېھتىمال سوغدى بەگلىرىدىن بىرى
بولسا كېرەك) سوغدىنىڭ ھاكىملىقىنى بېرىپ ، مىلادىيىدىن
ئىلگىرىكى 327 - يىلى ئامۇ دەرياسىدىن چېكىنىپ ، شەرقىي
جەنۇبىي بويلاپ ھىندىستانغا يۈرۈش قىلدى . ئۇ ئەسلىدىكى
باكترىيە شاھى ئاكسارتنى قايتىدىن باكترىيىگە شاھ قىلىپ
بەلگىلىدى .

ئىسكەندەر ھازىرقى ئافغانىستان تېررىتورىيىسىدە مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 327 ـ يىلىنىڭ باش باھار پەسلىدە تاغلىق قەبىلىلەر بىلەن بىر قۇر ئېلىشىپ، 3 ـ ئايدا ئاندىن ھىندىستانغا راۋان بولىدۇ. ئۇنىڭ ھىندىستاندىكى ھەربىي پائالىيەتلىرى ئايرىم تېما بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ يەردە بايان قىلىشىنىڭ ھاجىتى يوق. ئىسكەندەر ھىندىستاندا كەڭ قوللۇق بىلەن قىساسكارلىقنى بىرلەشتۇرۇپ بىر قاتار غەلىبىلەرگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ ھىندىستاندىكى غەلىبىسى ئانچە زور بولمىدى. ئۇنىڭ قوشۇنلىرى ئىچىدە ماكېدونىيىگە قايتىش ئىنتىلىشى پارتلىغانىدى. ئۇ ئاخىر چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ، سوزىئانادا چوڭ توي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ ماكېدونىيىلىكلەر بىلەن ئاسىيالىق ئاياللارنىڭ كوللېكتىپ نىكاھلىق بولۇشىغا رىياسەتچىلىك قىلدى. ئىسكەندەرنىڭ نەزىرىدە ئىرانلىقلار بىلەن ماكېدونىيىلىكلەر، ئاسىيالىقلار بىلەن ياۋروپالىقلارنى قايتا ئىتتىپاقلاشتۇرۇشنىڭ ئالامىتى، ئۆزى ئېلىپ بارغان جەڭ — قىرغىنلارنى مۇقەددەسلەشتۇرۇشنىڭ بىر نىقابى ئىدى. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن — مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 323 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئىسكەندەر ۋاپات بولدى. رىۋايەتلەردە ئۇ ئاسىيا ۋە ياۋروپا ئارىسىدا بىر ـ بىرىگە ئادەم كۆچۈرۈشنى ۋەسىيەت قىلغان، دېيىلگەن.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈشى ۋە ئۇنىڭ ماۋەرائۇننەھرگە بېسىپ كىرىشى گەرچە قانلىق ھادىسىلەر بىلەن يۈز بەرگەن تارىخىي ھادىسە بولسىمۇ، بۇ ھال شەرق بىلەن غەرب ئالاقىلىرى تارىخىدا تەسىرلىك بىر تارىخىي مەزمۇننىڭ يېڭى مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. مەركىزىي ئاسىيادا گرېك — ماكېدونىيىچە تىپىك قۇلدارلىق تۈزۈمى ۋە ئېللىنىزملىق مەدەنىيەتنىڭ كېيىنكى تەسىرى بۇ مۇقەددىمىنىڭ

ـۇاستە داۋامى سۈپىتىدە يۈز بەردى.

مەركىزىي ئاسىيا ئىسكەندەرگە كۆپ ئوڭۇشسىزلىقلارنى ـېتكۈزدى، ئەمما، ئۇ گرېك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە يولۇقتى. ـۇ تەسىر ئىسكەندەردىن كېيىنكى سېلېۋكىلار سۇلالىسى دەۋرىدە — گرېكلەشكەن دۆلەتلەر تىزمىسىدا، گرېك — باكتىرىيە ـاماللىرىدا ئۆزىنى روشەنلەشتۇردى.

سپىتامېن ھادىسىسى تۇران تۇپرىقى قوللۇقتا چۈشۈرۈلگەندە ـىللىي ئازادلىق تۇغىنى ئىلگىرىدىكى ھاكىمىيەتلەر ـەركىبىدىكى ئەمەلدار ـ بەگلەردىن چىققان ۋەتەنپەرۋەر كىشىلەر ـۆتۈرىدىغانلىقىنى بىر ھەقىقەت سۈپىتىدە ئىسپاتلىدى. ئىككى ـىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيانقى تۇرانلىقلارنىڭ خەلق ـەرىكىتى تارىخىدا بۇ ھەقىقەت كۆپ قېتىم ئۆزىنى نامايان ـىلدى.

2. چىن ۋە ماچىن دىيارى ھەم ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ ئۇنىڭغا مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر

ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ تۇرانغا باستۇرۇپ كىرگەندە ـوچلۇك قارشىلىقتا ئۇچرىغانلىقىنى ۋە ئۆزىنىڭ تۇران ـېمىنىدىكى مەغلۇبىيىتىنى شۆھرەتلىك سۇلھىلەر، يول ـويۇشلار بىلەن يوپۇقدىغانلىقىنى يۇقىرىدا بايان قىلدۇق.

ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى پېردىككا بىلەن ئانتىپاتىر دەۋرىدە، جۈملىدىن سېلېۋكىلار سۇلالىسى دەۋرىدە ـاردزم بىلەن شەرقىي سارماتىنلار — قەشقەرىيە شەھەر ـ قەلئە دۆلەتلىرى، شۇنىڭدەك سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا رايونلىرى بۇ خىل گرېك — ماكېدونىيە

ئىشغالىيىنى تەركىبىگە كىرمىگەنىدى. ھازىرغىچە گرېك مۇئەللىپلىرىنىڭ بۇ ئۇزاق ئۆتمۈشتە قەشقەرىيە ۋە خوتەن دىيارىنىڭ گرېك — ماكېدونىيە دائىرىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە ئائىت ھېچقانداق يازما مەنبە مەلۇم ئەمەس. بىراق، مەركىزىي ئاسىيا تارىخچىلىرىنىڭ قولىيازمىلىرى، خەلق رىۋايەتلىرى ۋە ئىسكەندەر ئاساسىي قەھرىمان قىلىنغان شەرق ئەدەبىياتىنىڭ بەزى نەمۇنىلىرىدا ئىسكەندەرنىڭ بۇ دىيار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى سۆزلەنگەن. بۇنىڭدا مۇھىم نۇقتا شۇكى، بۇ خىل مەنبەلەردىكى مۇھاكىمىلەر بىردەك بولۇش بىلەن بىللە، ئۇ ئەينى زاماندا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن دۇچ كەلگەن تارىخىي مەنتىقىغە ئۇيغۇن بولغان. بىز مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق كىتابىنىڭ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى شۇ خىل مەنبەلەر ئاساسىدا يېزىلغانلىقىنى، كېيىنكى تارىخىي كىتابلاردا، مەسىلەن «رەۋزەتۇسسافا»دا، جۈملىدىن مەشھۇر شەرق كلاسسىكى ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «سەددى ئىسكەندەر» داستانىدا بۇ پىكىر شېئىرىي شەكىلدە تەسۋىرلەنگەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇ دۇنيا تارىخىدىكى، بولۇپمۇ مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى تارىخىدىكى بوشلۇقنى يۇقىرىقى مەنبەلەر بىلەن تولدۇرۇشتىن پايدىلىنىشقا باشقا يول يوق. چۈنكى، ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈشىدىكى پۈتۈن تارىخىي چىنلىق گرېك مۇئەللىپلىرى تەرىپىدىن ئەڭ ئاخىرقى مۇتلەق قىرغاققا يەتكۈزۈلگەن ئەمەس.

XI ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە ئۇيغۇرلار توغرۇلۇق 43 جايدا توختالغان. ئۇ: ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى تۈركچىدۇر. لېكىن ئۆزلىرى بىر - بىرى بىلەن سۆزلىشىدىغان باشقا تىللىرىمۇ بار. ئۇيغۇرلارنىڭ ھەم چىنلىقلارنىڭ باشقا يېزىقلىرىمۇ بار، دەپ يازىدۇ. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى زاماندا

تۈركلەشكەن ئارىيان — دىڭلىڭلار — ماسساگېتلار بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ئىسپانلاشقا ياردەم قىلىدىغان ئىزاھات. بۇ نۇقتا بۇ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا ياردەم قىلىدىغان ئىزاھات. بۇ نۇقتا بۇ ئۈلكىلەرنىڭ گرېك -- ماكېدونىيىلىكلەر بىلەن ئالاقىسىنى ئىسپاتلاشتىكى بىر مۇقەددىمە. مەھمۇد قەشقەرى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە مۇنداق يازىدۇ: «ئۇيغۇر — زۇلقەرنەيىن تۈرك شاھى بىلەن سۈلھى قىلغاندىكى بەش شەھەرلىك ۋىلايەتنىڭ نامى»، زۇلقەرنەيىن ئۇيغۇر ۋىلايىتىگە يېقىنلاپ كەلگەندە تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى تۆت مىڭ يىگىت ئەۋەتىدۇ. ئۇلار بېشىغا ئېگىز ئالپاق كىيگەن بولۇپ، پەرلىرى خۇددى لاچىنىدەك ئىدى.[1] ئۇلار ئوقنى ئالدىغا قارىتىپ قانداق ئاتسا، ئارقىغا قارىتىپمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتار ئىدى. بۇلارغا زۇلقەرنەيىن ئەججەپلەندى ۋە (ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر دېگەن ئىسمىنى ئاڭلاپ — ئاپتورنىڭ مۇشۇمچىسى) «ئىنەن خۇزخۇرەند» (باشقىلارغا موھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن) دېدى، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ جايلار «خۇزخۇر» دەپ ئاتالدى. «خۇزخۇر سۆزى يەنە ئالمىشىپ ئۇيغۇر ھالىغا كەلدى»

مەھمۇد قەشقەرى ئۆز ئەسىرىنىڭ باشقا بىر جايىدا ئۇيغۇر ۋىلايەتلىرى دېگەن نامنى بىردىنلا «چىن» دېگەن نامغا يۆتكەپ يۇقىرىقى ئېپىزوتنى مۇنداق ھېكايە قىلىدۇ: «زۇلقەرنەيىن چىنگە يېتىپ كەلگەندە تۈركلەر شاھى ئۇرۇشقا ياش يىگىتلەردىن بىر گۇرۇھ ئەسكەرنى ئەۋەتىدۇ. بۇ چاغدا ۋەزىر پادىشاھقا: سىز بۇنىڭدىن باشلارنى ئەۋەتمىگىز، ئەسلىدە بېشى چوڭراق، جەڭ تەجرىبىسى بار كىشىلەرنى ئەۋەتىش لازىم ئىدى، دەيدۇ. پادىشاھ

[1] ... بىرگە كىيىپ ئۇچۇش ھاجەتكى، جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىي مەنبەلىرىدە كۆزى ... (狄)، دى (狄) — زەي (翟) قەبىلىلىرىنىڭ باشلىرىغا لاچىن قىنىتىدىن ... تۈگە قادايدىغانلىقى يېزىلغان؛ ئۇيغۇر (回纥) ئىبارىسى ئېيتىلىشىدە بۇ جەتنىڭ ... لاچىندەك پەرۋاز قىلغۇچى دېگەن مەنىسى بىلدۈرىدىغان بولۇشى لازىملىقىغا كۆزكۆل ... كەلگەن ۋە قۇش ئالامەتلىك جەس قوللىنىلغان.

بۇ تەكلىپنى توغرا تېپىپ يېشى چوڭراق كىشىلەرنى ئەۋەتىدۇ. ئۇلار كېچىدە ئىسكەندەرنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلىپ غەلىبە قىلىدۇ. تۈرك ئەسكەرلىرىدىن بىرى قىلىچ بىلەن زۇلقەرنەيىن ئەسكەرلىرىدىن بىرىنىڭ بەدىنىنى كىندىكىگىچە چېپىپ ئىككى پارچە قىلىۋېتىدۇ. ئۆلگەن ئەسكەرنىڭ بەلۋېغىدا ئالتۇن ھەميان بار ئىدى، ھەميانغا قىلىچ تېگىپ كېسىلىپ، قانغا بويالغان ئالتۇنلار يەرگە چېچىلدى. ئەتىسى سەھەر تۈرك ئەسكەرلىرى قانغا بويالغان ئالتۇنلارنى كۆرۈپ ئۇنى «ئالتۇن قان» جېڭى دەپ ئاتاشتى. مۇشۇ جايدىكى چوڭ تاغمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالدى. ئۇيغۇرلارغا يېقىن بولغان بۇ تاغ ئەتراپىدا كۆپلىگەن سەھرا تۈركلىرى ياشايتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىسكەندەر تۈرك شاھى بىلەن سۈلھى تۈزدى».

مەھمۇد قەشقەرى بۇ كەلتۈرۈلگەن مەلۇماتلارنى تېخىمۇ قەدىمكى قاراخانىلار خاقانلىرىدىن ئاڭلىغانلىقلىرىنى دەلىل قىلىپ «نىزامىدىن ئىسرافىل توغان تېكىن بىلەن مۇھەممەد زاكىر توغانخان ئاتىسىدىن ئاڭلىغان خەۋەرلەرنى ماڭا شۇنداق سۆزلەپ بەرگەنىدى» دەيدۇ.

مەھمۇد قەشقەرى ئۇيغۇر ئاتالغۇسىنى «خۇزخۇر» ئىبارىسى بىلەنمۇ، «چىن» ئىبارىسى بىلەنمۇ بىرلەشتۈرۈپ قارىغان. ئۇ تۈران بىلەن تۈرك سۆزىنى بىرلەشتۈرۈپ قارىغان. ئۇنىڭ نەزىرىدىكى ئېگىز قالپاق «سەھرا تۈركلىرى» ماسساگېت — ئۇلۇغ ساك قەبىلىلىرىنى كۆرسىتىدۇ، دېيىش مۇمكىن. ئۇ ئۇيغۇرلار ياشىغان جايلارنىڭ چېگرىسىنى بەزىدە دەۋرلىرى بويىچە پەرقلەندۈرۈپ، بەزىدە پەرقلەندۈرمىگەن. ئۇ بەزىدە تۇبۇت، كىنگۈت، كوچۇ، كامى، تالاس، بوكۇر، تۈرۈم شەھەرلىرىنى؛ بەزىدە سۇلمى، قوچۇ، چىنبالىق، بېشبالىق، ياڭى بالىق شەھەرلىرىنى ئۇيغۇرلار ياشىغان شەھەرلەر دەپ تىلغا ئالغان. بۇنىڭ قايسى دەۋرلەرگە تەئەللۇق بولغانلىقىنى كۆرسەتمىگەن.

...ىمۇ. ئالتۇنتاغ (خوتەننىڭ جەنۇبى)دىن تالاس دەرياسى، ...ۇمۇلدىن كېلگەن ياقىسىغىچە قەدىمكى ئۇيغۇر (كۈيغاڭ) — خۇزخۇردىن قەبىلىلىرىنىڭ ياشىغانلىقى، ئۇلارنىڭ ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پائالىيىتى بىلەن توقۇنۇش ۋە ...ولھىلىشىش ئارقىلىق مۇناسىۋەتلەشكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ.

شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، تۈران زېمىنىغا بېسىپ كىرگەن ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن بىلەن بىر يېرىم ئەسىر بۇ جايدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن سېلېۋكلار سۇلالىسى بىلەن پامىر ۋە شەرقىي پامىر دىيارىنىڭ، سىر دەرياسىنىڭ بويىدىكى تالاس دىيارىنىڭ ئالاقىسى بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. روشەنكى، بۇ جايلار تېخىمۇ قەدىمكى زامانلاردىن تاكى يىپەك مودىسىنىڭ ئېچىلىشىغىچە بىر پۈتۈن ئېتنىك رايون ۋە سودا رايونى ھېسابلانغانىدى.

ئەلىشىر نەۋائى ئۆز زامانىسىغىچە بولغان تارىخىي ۋە بەدىئىي مەنبەلەر ئاساسىدا، ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەرىپەتپەرۋەر پەلسەپىۋى ئىدىيىلىرىنى ئىپادىلەش مەقسىتىدە «خاقانى چىن شاھزادىسى پەرھاد» باش قەھرىمان قىلىنغان «پەرھاد — شېرىن» داستانى بىلەن «ماكېدونىيە شاھزادىسى ئىسكەندەر» باش قەھرىمان قىلىنغان «سەددى ئىسكەندەر» داستانىنى ياراتتى. داستاندا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن بىلەن چىن خاقانى ئارىسىدا ئۇرۇش سەۋەبى تۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئۇ دوستانە سولھىلەر بىلەن ئاياغلاشقان قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ. داستان مۇنداق ھېكايە قىلىنىدۇ: چىن خاقانى ئىسكەندەرگە ئەلچىلەر ئەۋەتىدۇ، سىراق بۇ ئەلچىلەر ھېچقانداق نەتىجە چىقىرالمايدۇ. ئاخىرى خاقان بىر كېچىدە ئەلچى قىياپىتىگە كىرىپ ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ئالدىغا بارىدۇ. ئۇ ئىسكەندەر بىلەن تەنھا سۆزلىشىشنى، ئەگەر ئىشەنمەسلىك بولسا ئۆزىنى باغلاپ قويۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. باغلانغان «ئەلچى» ئىسكەندەر بىلەن

ياالغۇز سۆزلىشىپ ، ئۆزىنىڭ چىن خاقانى ئىكەنلىكىنى ، ئىسكەندەرگە پۈتكول پادىشاھلىقنى ، شەخسەن پۈتكول خەزىنە بايلىقنى بىرىشكە رازى ئىكەنلىكىنى ، بىراق ئۆز ئېلىنىڭ مۇستەقىللىقىنى شەرت قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ . خاقانى چىن غالىب سەركەردىنىڭ مەقسىتى بايلىق ، شۆھرەت ۋە جاھانغا ھاكىممۇتلەق بولۇش بولسا بۇنىڭ نېمە ئېتىبارى بولىدىغانلىقىنى ، دۈشمەنلىشىشتىن دوستانە سۆلھىلىشىشنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى سۆزلەپ ئىسكەندەرنى قايىل قىلىدۇ . خاقانى چىن بۇ سۆھبەتنىڭ مەخپىيلىكىنى شەرت قىلىپ ، ئەتىسى تاڭ ئاتقاندىن كېيىن رەسمىي ئەلچىلەر سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشنى ، شۇنىڭدىن كېيىن شاھانە ۋە دوستانە زىياپەتلەر ئۆتكۈزۈشنى ئىسكەندەر بىلەن پۈتۈشىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئىشلار تولىمۇ ئۇنۇملۇك ئورۇندىلىپ . ئىسكەندەر قوشۇنلىرى ھىندىستانغا قاراپ چېكىنىدۇ .

بۇ سۆھبەت ئۆزىنىڭ مەخپىيلىكى بىلەن گرېك ئاپتورلىرىغا مەلۇم بولماسلىقى مۇمكىن . ئەمما بۇ تارىخىي رېئاللىقنىڭ ئەينى زاماندىكى نەقەزراسىغا ئۇيغۇن بولۇشى بىلەن مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا ئەسىرلەردىن بېرى رىۋايەت بولۇپ ساقلىنىپ كەلمەكتە .

نەۋائىنىڭ ئىسكەندەر ئوبرازىدا گەۋدىلەندۈرۈلگەن بەدىئىي تىپ ئىسكەندەر بىلەن تارىخىي شەخس ھېسابلانغان ماكېدونىيىلىك ئىسكەندەر گەرچە بىر مەنبە ، بىر شەخسكە قارىتىلغان بولسىمۇ باشقا ـ باشقا خاراكتېردىكى شەخسلەر دەپ ھېسابلىنىشى كېرەك . تارىخىي شەخس ئىسكەندەر شۈبھىسىز ئىستىلاچى ئىدى . بۇ ئاساسىي تارىخىي پاكىت . شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ گرېك دېموكراتىك قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر پەلسەپىسىنىڭ پەرزەنتى سۈپىتىدە جاھىل ۋە يېرىم ۋەھشىي ھېسابلىنىپ كەلگەن ماكېدونىيە ئاقسۆڭەكلىرى ۋە سەركەردىلىرىدىن پەرقلىق

...ىدا شەرق مۇھىتىنى ئۆزگەندى ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى شەرقنىڭ ...ىرلىك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈشكە كۆڭۈل بۆلدى . ...ىسكەندەر ئىمپېرىيىسى يىمىرىلىپ سېلېۋكىلار سۇلالىسى ...ەيدانغا كەلگەندىن كېيىنكى مۇستەقىللىق كورەشلىرى ...ىسكەندەرنى بىر قەدەر ئىجابىي شەخس سۈپىتىدە يادقا ئېلىشنى ...ەقەززا قىلدى . ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدىكى مەركىزىي ئاسىيا ...ئوتۇپىك جەمئىيەت ۋە غايىۋى پادىشاھ ئوبرازى توغرىسىدىكى ...پىكىرلەر تەرەققىياتى ئۇلۇغ ئالىم ئەل فارابىنىڭ پەزىلەتلىك ...شەھەر (ئېسىلبالىق) ۋە ئۇنىڭ پەيلاسوپ رەئىسى توغرىسىدىكى ...ئىدىيىسىنى . يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ كۇنتۇغدى ئېلىك ۋە ...باراۋەرلىك جەمئىيىتى توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى ، ...مۇزداقچىلارنىڭ باراۋەرلىك جەمئىيىتى توغرىسىدىكى ...تەشەببۇسلىرىنى ، شىئە مەزھىپى ۋە ئىسمائىلىيە ...تەرەپدارلىرىنىڭ ئىمام مەھدى ئاخىر زامان توغرىسىدىكى غايىۋى ...ئىمام قاراشلىرىنى پەيدا قىلدى . موڭغۇل چاغاتاي ...ئىستىلاچىلىرى زامانىدىن كېيىن نىزامى گەنجىۋى ، خىسراۋ ...دېھلىۋى ، ئابدۇراخمان جامى ، بولۇپمۇ ئەلىشىر نەۋائى ئىسلام ...دۇنياسىدا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننى پەيغەمبەر ھېسابلىغان ...ئومۇمىي روھىي ئاتموسفېرا تەسىرىدە ، ئۇنى ئىجابىي ئوبراز ...يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈپ ، غايىۋى پەيلاسوپ سەركەردىنىڭ ...سىمۋولى قىلىپ تەسۋىرلەشتى . ئەلۋەتتە ، بۇ تارىختىكى ...ئۆتمۈشكە ئەمەس . بەلكى ئەينى زامان رېئاللىقلىرىغا قارىتىلغان ...غايىلەشتۈرۈش تۇقۇلمىسى ئىدى .

...ئۇنداقتا «چىن ۋە ماچىن» ئىبارىلىرىنى قانداق ئىزاھلاش ...لازىم ؟ گەرچە بۇ تېماتىك مۇھاكىمىمىزنىڭ داۋامى بولمىسىمۇ . ...قوشۇپ ئىزاھلاپ كېتىشنى زىيانسىز ھېسابلايمىز . چۈنكى ، بۇ ...ئىبارىلەر ئومۇمەن ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى تارىخىغا ...كۆپ چىنىلىدىغان . ئەمما تولىمۇ چىگىشلىشىپ كەتكەن بىر

مۇھىم مۇھاكىمە تېمىسى .

چىن ۋە ماچىن ئىبارىسى ئۇيغۇر — تۈرك ، ئەرەب ۋە پارس ئالىم - ئەدىبلىرىنىڭ تارىخ ، جۇغراپىيە ، تىلشۇناسلىق دەستۇرلىرىدا ، ساياھەتنامىلىرىدا ۋە شېئىر - داستانلىرىدا مىڭ يىللاردىن بېرى ئىزچىل يوسۇندا ئىستېمال قىلىنىپ كېلىۋاتقان ، ھەممىگە تونۇش نام بولسىمۇ ، لېكى مۇشۇ ئەسىرگە كەلگەندە ، بولۇپمۇ مۇشۇ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ بۇ قوشكېزەك ئىبارىنىڭ تارىختىكى جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم دائىرىسىنى جۇشىنىش ۋە ئىزاھلاشتا يول قويغىلى بولمايدىغان خاتالىقلار كۆرۈلۈۋاتىدۇ .

مەلۇمكى ، چىن ۋە ماچىن ئىبارىسى ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق كىتابىدا ، مۇتەپەككۇر ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ، مەشھۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائىينىڭ داستانلىرىدا ، لۇتفى ۋە زەلىلى قاتارلىق شائىر - ئەدىبلەرنىڭ غەزەللىرىدە ؛ نىزامى ، پىردەۋسى ، خىسراۋ دېھلەۋى ، ھاجۇ گىلمان قاتارلىق پارس كلاسسىكلىرىنىڭ داستانلىرىدا ؛ ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب سەيياھلىرى ۋە تارىخچىلىرىنىڭ كىتابلىرىدا ؛ ئارىيان ۋە بۇددىزم دەستۇرلىرىدا ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغان .

بىزنى چىن ۋە ماچىندىن ئىبارەت بۇ قوشكېزەك ئىبارىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم دائىرىسى ھەققىدە جىددىي مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىشقا ئۈندەۋاتقان سەۋەب يېقىنقى ۋە بۈگۈنكى زاماندىكى بىر قىسىم تەتقىقاتچىلارنىڭ ياكى چۈشەنچىسىنىڭ يېتەرسىزلىكىدىن ياكى ئىلمگە يات غەرەزنىڭ نەتىجىسىدىن كېلىپ چىقىۋاتقان ھەم كۆچەپ ئومۇملاشتۇرۇشقا تىرىشىۋاتقان خاتا قاراشلىرىدۇر .

ئېنىقىنى ئېيتقاندا چىن ۋە ماچىن ئىبارىسى توغرىسىدا تەتقىقاتچىلار ئارىسىدا مۇنداق ئىككى خىل قاراش ساقلانماقتا :

بىرىنچى خىل قاراش : چىن ۋە ماچىن چەت ئەللىكلەرنىڭ

«چاينا» (CHINA) دېگەن سۆزى بولۇپ ، توغرىدىن - توغرا يۇتۇن تەرجىمىسى «جۇڭگو» دېگەندىن ئىبارەت . بۇ ئاتالغۇ ئەسلىدە مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى چىن شىخۋاڭنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئۇرۇشقاق بەگلىكلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىدىن كېيىن قۇرۇلغان چىن سۇلالىسىنىڭ نامىنى ئۆزىگە مەنبە قىلىدۇ ، دېگەن كۆز قاراش . بۇ قاراشتا «چاينا» ئاتالغۇسىنىڭ ھازىرقى تەرجىمىسى «جۇڭگو» دېگەن چۈشەنچە بىلەن چىن سۇلالىسى ۋە چىن ، ماچىن ئاتالمىلىرىنى ئارىلاشتۇرۇۋېلىش ئەھۋالى كۆرۈلگەن .

ئىككىنچى خىل قاراش : «چاينا» ئىبارىسى چىن شىخۋاڭ[1] بىلەن ئەمەس ، بەلكى چىڭ (مانجۇ) سۇلالىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ھەم ئىسپانىيە ، پورتۇگالىيە ۋە بۈيۈك برىتانىيىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىر دائىرىسىدىكى رايون ھىندى — چىنى ۋە جۇڭگو بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋەتلىرى ۋە كېلىشىملەر بىلەن باغلانغان ھالدا خەلقئارا ئىستېمالغا كىرىپ كەلدى دېگەن قاراش . B. leufer ئۆزىنىڭ «چاينا ئاتالغۇسى ھەققىدىكى نەكشۇرۇش» ناملىق ماقالىسىدا تۇنجى قېتىم بۇ ئاتالغۇنى چىن شىخۋاڭ بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئىزاھلاشقا ئېتىراز بىلدۈرگەن . فرانسىيىلىك شەرقشۇناس پېللىئوت «چاينا ئىبارىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى» دېگەن ماقالىسىدىمۇ چىن ، تاۋغاچ ، خىتاي ئىبارىلىرىنىڭ مەنبەلىرى ھەققىدە توختالغان .

مېنىڭچە ، ھازىرقى ئىنگلىزتەلەپپۇزىدىكى «چاينا»

[1] شۇنى ئېيتىش كېرەككى ، چىن شىخۋاڭ دېگەن سۆز «چىن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى ئىمپېراتورى» دېگەنلىك بولۇپ ، ئۇنىڭ ئۆز ئىسمى يىڭ جىڭ (嬴政) ئىدى . ئۇنىڭ دادىسى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى جۇ شىياۋۋاڭنىڭ ئاتباقارى بولۇپ ، ئات بېقىشتىكى خىزمەتلىرى ئۈچۈن ئۇنىڭغا يىڭ (嬴) فامىلىسى بېرىلىپ ھازىرقى تيەنشۈي ئەتراپىدا بىر پارچە زېمىننى سۇيۇرغال قىلىنغان . بۇ سۇيۇرغاللىق جاي چىن (秦) دەپ ئاتالغان . چىن شىخۋاڭ كېيىنچە ھازىرقى شەنشىنى ئىگىلەپ پادىشاھلىق قۇرۇپ ، ئۇرۇشقاق بەگلىكلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە مەيدانغا چىققاندا ئۆز پادىشاھلىقىنى «چىن» دەپ ئاتىغان . ئۇنىڭ ئاتىسى قوللۇقتىن ئازاد قىلىنىپ ، ئاشۇ فامىلىگە مۇيەسسەر بولغان بولۇشى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس .

ئىبارىسى يېقىنقى زامان تارىخىدىكى جۇڭگونى ئىپادىلەيدىغان ئىبارە بولۇپ، ئۇ مانجۇلار قۇرغان چىڭ (清) سۇلالىسىنىڭ نامى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن ھەرقايسى دۆلەتلەر ياكى سۇلالىلەرنىڭ ئۆزلىرىگە خاس ۋە بىر دەۋر ئىچىدە قوللىنىلغان نامى بولۇپ، پۈتۈن جۇڭگو ھەرگىزمۇ ئىزچىل يوسۇندا بىر سۇلالە نامىدا ئاتالغان ئەمەس!

بىز جىن (晋)، چىن (秦)، جىن (真)، جىن (金) ۋە چىڭ (清) ئاتالمىلىرىنى، چاينا ئىبارىسىنى، چىن ۋە ماچىن ئۇقۇملىرىنى تارىخىي يوسۇندا پەرقلەندۈرۈپ تەتقىق قىلىشىمىز كېرەك.

بىز ئالدى بىلەن «چىن» ۋە «ماچىن» ئاتالغۇسى ھەققىدىكى بىر قىسىم تارىخىي ھۆججەتلەر بىلەن تونۇشۇپ چىقايلى. ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ ھىندى دەرياسىنىڭ باشلىنىش قىسمىدىكى بەش ئېقىن (پەنجئاب) ئىچىدە «چىنئاب» دېگەن دەريا بولۇپ، ئۇ چىندىن ئېقىپ چىققان دەريا دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ياپونىيىلىك تارىخچى يوجىلياۋدى «غەربىي يۇرتتا بۇددا دىنى» ناملىق كىتابىنىڭ 313 ـ بېتىدە (خەنزۇچە نەشرى) «پامىر تېغىنىڭ غەربىدە چىنئاب (chenab) ۋە جىلام (Jhelam) دېگەن ئىككى دەريا بولغان» دەپ يازغان. بۇ ئىككى دەريا لاۋى، بىئاس، ساتلېر دەريالىرى بىلەن قوشۇلۇپ بەش دەريا — پەنجئاب ۋادىسىنى ھاسىل قىلغان، بۇ دەريالار ھىندى دەرياسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

S. لېۋى (S. levi) نىڭ كۆرسىتىشىچە، ھىندىلار «چىن» دېگەن ئاتالغۇنى پامىر (كۆكئارت، قارلىقتاغ) ئەتراپىدىكى قەبىلىلەرگە قارىتىپ ئىشلەتكەن. فىڭ چېڭجۈن (冯承钧) ئەپەندى «غەربىي يۇرت ۋە جەنۇبىي دېڭىز تارىخ ـ جۇغراپىيىسىگە دائىر تەتقىقات ماقالىلىرى توپلىمى» ناملىق كىتابىنىڭ 99 ـ

بىندە «شەرقىي شيالار بىلەن ھىندىلار ئارىسىدىكى زېمىن سانسكرىت تىلىدا ‹چىن› دەپ ئاتىلىدۇ» دەپ يازغان.

ھىندىستاننىڭ «مانۇ قانۇنى»، «ماخاپخاراتا»، «قەدىمكى ھىندىسلار» (古事记) قاتارلىق قانۇنشۇناسلىق ۋە ئەدەبىيات دەستۇرلىرىدا «چىن» ئىبارىسى تىلغا ئېلىنغان. «قەدىمكى ھادىسىلەر» ناملىق رىۋايەت كىتابىدا «مانۇنىڭ توققۇز ئوغلى ۋە بىر قىزى بولۇپ، بۇ قىز ئاي ئىرونىڭ ئوغلى بۇدۇ بىلەن نىكاھلىق بولىدۇ. ئۇلاردىن بولغۇسى ‹ئاي خان› تۇغۇلىدۇ. مانۇنىڭ ‹شېكەر خان› دېگەن ئوغلى مانۇنىڭ ياردىمىدە ‹چىن› يېرىنىڭ بىر قىسمىنى ئىگىلەپ ‹ئايتۇ› قەلئەسىنى سالىدۇ، بۇ ‹ئايتۇ› ئېخانلىقىنىڭ باشلىنىشى بولىدۇ»[1] دېيىلگەن.

ئەنگلىيىلىك ستەين ئۆزىنىڭ «serindiya»[2] ناملىق كىتابىدا فىڭ چېڭجۈن ئەپەندى «لولان ۋە پىشامشان مەسىلىسى» ناملىق ماقالىسىدا لوپچىن (Nop — chin) ئىبارىسىنى تىلغا ئالغان. ئۇلارنىڭ پەرىزىچە، لوپ — كونا رورەن (كروران) شەھىرىنىڭ لوپنۇر كۆلى ساھىلىدىكىنى، چىن سۆزى بولسا، شەھەر ـ قەلئە مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ سۆز قەدىمكى مىنوسىنىڭ ۋادىسىدىكى تۇران، تۇران چىن ۋە قارا شەھەرنىڭ ئاراچىن دېگەن نامى بىلەن بىرلەشتۈرۈلسە، كىشىنى تېخىمۇ ئىزدىنىشكە رىغبەتلەندۈرىدۇ.

ستەين «قەدىمكى خوتەن» (1907 ـ يىلى) ناملىق كىتابىدا خوتەننى «ماچىن» دەپ تىلغا ئالىدۇ (ھازىرمۇ خوتەندە «چىنماچىن شەھىرى» دەپ ئاتىلىدىغان خارابە بار). ما — ماھا — ماغا ئاتالغۇلىرى قەدىمكى ئارىيان ھەتتا ياۋچىلار تىلىدا چوڭ دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر راھىب تاڭ شۈەنزاڭ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە ساياھەت» ناملىق

[1] . يۇسۇپوفنىڭ «X ئەسىرگىچە ھىندىستان تارىخىنىڭ ئوچېركى» خەنزۇچە نەشرى.
[2] كىتاب خەنزۇچىغا «西域»، غەربىي يۇرت دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

كىتابىدا «خوتەن پادىشاھلىرىنىڭ پىشۋاسى شەرقىي تۈرك شاھزادىسى (东土帝子) بولۇپ، ئۇ ھىندىستانلىق پادىشاھ ئاسوكا بىلەن زاماندىش ئىدى» دەپ يازغان. خۇنىن (Hunin) «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى يادىكارلىقلار» (Antiqwties from Sentral asia) ناملىق ئەسىرىنىڭ 12 - بېتىدە بۇ شەرقىي تۈرك شاھزادىسىنى «شەرقىي تۈرك ھېسابلانغان ئۇيغۇرلار ئىدى» دەپ ئىزاھلىغان.

ئارىيانلارنىڭ دىنىي دەستۇرى بولمىش مەشھۇر كىتاب «ئاۋېستا»دا «چىن» ئىبارىسى ئىپادىلەنگەنلىكى مەلۇم. ئوبۇلقاسىم پىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» داستانىدا قېيت قىلىنىشىچە، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى XI ئەسىرلەرگە ئائىت مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ يەھۇدىي دىنىي دەستۇرى «تەۋرات»تا چىن — «گوك»، ماچىن — «ماگوك» ئىبارىسى بىلەن ئىپادىلەنگەندىن تاشقىرى، چىن — ياپەسنىڭ نەۋرىسى دېيىلگەن. تارىخچى مىرخەند «رەۋزەتۇسسافا» ناملىق ئەسىرىدە، موللا مۇسا سايرامى «تارىخى ھەممىدىي» ناملىق ئەسىرىدە تۈرك — ياپەسنىڭ ئوغلى، نوھنىڭ نەۋرىسى، چىن ۋە ماچىن بولسا تۈركنىڭ ئوغۇللىرى، دەپ بايان قىلغان. مەھمۇد قەشقەرىمۇ «تۈركلەر ئەسلىدە يىگىرمە قەبىلىدۇر. ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەڭرى ئەزىز كۆرگەن نوھ پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى ياپەسنىڭ ئوغلى تۈرككە بېرىپ تاقىلىدۇ»[1] دەپ كۆرسەتكەن.

فىڭ چىڭجۈن ئەپەندى «غەربىي يۇرت ۋە جەنۇبىي دېڭىز تارىخ - جۇغراپىيىسىگە دائىر تەتقىقات ماقالىلىرى توپلىمى» ناملىق كىتابىدا قەشقەر ھەققىدە: قەشقەر خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى بىر دۆلەت ئىدى. چىن ئاتالغۇسىنىڭ مەپھۇمى مۇشۇ دۆلەتنى كۆرسەتسە كېرەك، ئۇنىڭ چېگرىسى كۇشان بىلەن

[1] «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» 1 - توم، 37 - بەت

ئۇلاشقان بولۇشى مۇمكىن، مۇنداق دۆلەت پەقەت قەشقەر بولۇشى ئېھتىمالغا مۇۋاپىق دەپ يازغان. لۈي جىمىن ئەپەندى «بۇددىزم مەزھەپلىرىنىڭ مەنبەلىرى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە «كۇشان ئاقانلىرىدىن بولغان كانىشكىنى چىنتەنلىك (真檀) ئىدى» دېگەن يەكۈننى چىقارغان.

رىم ئىمپېرىيىسى زامانىدىكى ئەسەرلەردىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى رىم شائىرى گوراس (Horase) نىڭ داستانىدا، مىلادىيە I ئەسىردە ياشىغان رىم شائىرى پلىنىي (PLiny 普林尼) نىڭ «تەبىئەت تارىخى» ناملىق ئەسىرى بىلەن پتولېمىي (Ptolames) نىڭ «جۇغراپىيە» ناملىق كىتابىدا چىن ئېلى ۋە يىپەك مەملىكىتى تىلغا ئېلىنغان. فىڭ چىڭجۈن: پتولېمىينىڭ يىپەك مەملىكىتى ھەققىدە ئېيتقانلىرىنى قەدىمكى تۇران (مەركىزىي ئاسىيا)دىكى سۇلى (قەشقەر) بىلەن ئالاقىسىز دەپ قارىغىلى بولمايدۇ دېگەن.[1] پتلومىنىڭ ئەسىرگە مەنبە بولغان مارىنوسنىڭ (Marinus) ساياھەتنامىسىدە چىن (ceni) ۋە يىپەك مەملىكىتى (seres) دېگەن ئىبارىلەر تولىمۇ روشەن تىلغا ئېلىنغان.

مىلادىيە II ئەسىردە ياشىغان ئەبۇدەلىف ئىسىملىك ساياھەتچى ئۆزىنىڭ ساياھەتنامىسىدە «بۇخارادىن چىنگىچە» كەلگەنلىكىنى يازغان. سامانىلار سۇلالىسى شاھى سۇلتان ناسىر بىننى ئەخمەت ۋاقتىدىكى ئابدۇللا مىسار بىننى ئەل مەھەلھىل (Abudula Misar bin al mahalhil) ئۆزىنىڭ «ساياھەتنامە»سىدە چىنگە بارغانلىقىنى يازغان. مەلۇمكى ئابدۇللا مىسار بىننى ئەل مەھەلھىلنى سامانىلار شاھى سۇلتان ناسىر بىننى ئەخمەت قەشقەردىكى قاراخانىيلار ھۇزۇرىغا 943 - يىلى نىكاھ ئەلچىلىرى قاتارىدا ئەۋەتكەنىدى.

[1] فىڭ چىڭجۈن: «غەربىي يۇرت ۋە جەنۇبىي دېڭىز تارىخ - جۇغراپىيىسىگە دائىر تەتقىقات ماقالىلىرى توپلىمى»، 99 - بەت.

ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن» (1 ـ توم، 11 ـ بەت) دەپ يازغانلىقىنى كۆرۈپ، «چىن» ئىبارىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇمى ھەققىدە تېخىمۇ ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە بولىمىز. چۈنكى «ھۇدۇدۇل ئالەم» ناملىق مەشھۇر كىتابتا تۇرپاننى «چىنچىكەنت» دەپ ئاتىغانلىقى ھەممىگە ئايان. مەھمۇد قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ 1 ـ توم، 517 ـ بەتتىكى «كەرەم» سۆزىنى ئىزاھلىغاندا «يۇقىرى ۋە تۆۋەن چىنلىقلار تىلىدا» دەپ قوشۇپ قويغانلىقىنى كۆرىمىز. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تۆۋەن چىن، دېگەندە قەشقەرنى كۆزدە تۇتىدىغانلىقى كىتابنىڭ ئۆز يېرىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن.

مۇتەپەككۇر ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىغا كېيىنكى كىشىلەر تەرىپىدىن قوشۇپ كىرگۈزۈلگەن نەسرىي ۋە كېيىنچە يەنە نەزمىي مۇقەددىمىدە چىن ۋە ماچىن ئىبارىلىرى مۇنداق چېلىقىدۇ:

«بۇ بەك ئەزىز بىر كىتابتۇر، ئۇ چىن ھېكىملىرىنىڭ ھېكمەتلىرى بىلەن بېزەلگەن، ماچىن ئالىملىرىنىڭ شېئىرلىرى بىلەن ياسانغانكى. بۇ كىتابنى ئوقۇغان ۋە بېيىتلارنى باشقىلارغا بىلدۈرگەن كىشى بۇ كىتابتىنمۇ ئەزىزرەكتۇر. چىن ماچىن ئالىملىرى ۋە ھېكىملىرىنىڭ ھەممىسى بىر قارارغا كەلدىلەركى، مەشرىق ۋىلايىتىدە، پۈتۈن تۈركىستان ئەللىرىدە، تۈركىي سۆز بىلەن بۇغراخان تىلىدا ھېچكىم بۇنىڭدىن ياخشىراق كىتابنى يازالىغىنى يوق. بۇ كىتاب قايسى پادىشاھلىققا ياكى قايسى ئىقلىمغا يەتسە، غايەت ئۇزلۇقى ۋە پەۋقۇلئاددە گۈزەللىكىدىن ئۇ ئەللەرنىڭ ھېكىملىرى بىلەن ئالىملىرى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەر بىرى بىر تۈرلۈك ئات ۋە لەقەم بەردى. چىنلىقلار «ئەدەبۇلمۇلۇك» (شاھلارنىڭ ئەدەپ ـ قائىدىلىرى) دەپ ئاتىدى؛ ماچىن مۇلكىنىڭ ھېكىملىرى، «ئايىنۇل مەملىكە» (مەملىكەتنىڭ دەستۇرى) دېسە، مەشرىقلىقلار «زىننەتۇلئۇمرا»

(ئەمىرلەر زىننىتى) دېدى؛ ئىرانلىقلار «شاھنامەئى تۈركىي» دەپ ئات قويدى؛ بەزىلەر «پەندنامەئى مۇلۇك» (پادىشاھلارغا نەسىھەت) دەپ ئاتىدى؛ تۇرانلىقلار «قۇتادغۇبىلىك» دەپ ئات قويدى.»

بۇ باياندىكى «چىن ۋە ماچىن ئالىملىرى ۋە ھېكىملىرىنىڭ ھەممىسى بىر قارارغا كەلدىلەركى، مەشرىق ۋىلايىتىدە، پۈتكۈل تۈركىستان ئەللىرىدە، تۈركىي سۆز بىلەن بۇغراخان تىلىدا ھېچكىم بۇنىڭدىن ياخشىراق كىتابنى ھەرگىز يازغىنى يوق» دېگەن جۈملىدىكى «چىن ـ ماچىن ئالىملىرى ۋە ھېكىملىرى» دېگەن بۆلەك بىلەن «مەشرىق ۋىلايىتىدە، پۈتكۈل تۈركىستان ئەللىرىدە، تۈركىي سۆز بىلەن بۇغراخان تىلىدا» دېگەن بۆلەكنى بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا، «چىن ۋە ماچىن» ئىبارىسىنىڭ «قىتان» ئىبارىسىدىن پەرقلىق تىلغا ئېلىنغانلىقىنى، «چىن ۋە ماچىن ئالىملىرى ۋە ھېكىملىرى» ھېچقاچان «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىنى كۆرۈپ بۇ ھەقتە باھا يۈرگۈزۈۋاتقان سۇڭ سۇلالىسى ئالىم ـ ھېكىملىرى ئەمەسلىكىنى تەبىئىي ھېس قىلىمىز.

ستەيىن ئۆزىنىڭ خوتەن — لوپ ۋادىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك ساياھىتىدە مىلادىيىنىڭ بېشىدىكى كانگىيە يېزىقىدا يېزىلغان بىر ھۆججەتتە «چىنىستان» (cinastan, cynstn) دېگەن ئىبارىنى ئۇچراتقان. بۇ ئىبارە «چىنىستانى ئىلىك بېگ» (چاشتانى ئىلىك بەگ) داستانىنىڭ نامى بىلەن سېلىشتۇرغاندا قىزىقارلىق تېما كېلىپ چىقىدۇ. ئەلۋەتتە بۇ يەكۈن ئەمەس.

ستەيىن «قەدىمكى خوتەن» ناملىق كىتابىنىڭ خەنزۇچە نەشرى 173 ـ بېتىدە سۇي — تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خوتەن خانلىرى ۋە چاڭئەندە ياشىغان خوتەنلىكلەرنىڭ ئىسمى ئالدىغا قويغان يۇ چى (尉迟) ئىروگلىفىنىڭ تۈبۈتلۇقلاردا رىجايا

(rijaya) دەپ تەلەپپۇز قىلىنىشىغا ئاساسلىنىپ، ئەسلى
خوتەنلىكلەر «ۋې چىن» (weichin) دەپ ئىشلەتكەن بولۇشى
مۇمكىن. دېدۇ. «ماها» چوڭ دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئەينى
زاماندا رىم ئىمپېراتورلۇقى «دا چىن» (大秦 داكچىن) دەپ
ئىشلىتىلەتتى ھەم بۇ چىن ئىبارىلىرى ئوخشىمىغان پاراللېل
ئىبارىلەر بولۇپ، خەنزۇ يېزىقىدا پەرقلەندۈرگىلى بولاتتى.
بۇنىڭدىن باشقا ۋې چى (ھازىر ۋىجايا، ۋايسارا دەپ ئۆزىمىز
ياسىۋالغان ئىبارە) تاكى خوتەننىڭ ئاخىرقى بۇددا پادىشاھىغىچە
قوللىنىلغان. قاراخانىيلار ئۇنى ماچىن نامى بىلەن ئاتىغان. بۇ
ھال ۋې چى ئىبارىسىنىڭ ماچىن ئىبارىسى ئىكەنلىكىنى
كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، يۇ چىشىڭ (尉迟胜) «غالىب
غالىبى» مەنىسىدە ئەمەس «غالىب ماچىنى» مەنىسىدە بولۇشى
مۇمكىن. دەرۋەقە تاڭ سۇلالىسىگە زامان جەھەتتە يېقىن
تۇرىدىغان قاراخانىيلارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە خوتەندە «ۋې چى»
سۆزى ئەمەس، بەلكى «ماچىن» دېگەن ئىبارە قوللىنىلغانلىقى
روشەن. ئى. بىرتىشىندىرنىڭ ئەرەب تارىخچىلىرىغا ئاساسلىنىپ
يېزىشىچە، ئىسلام دىنىنى تارقىتىش يۈزىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان
قەشقەر خوتەن ئارىسىدىكى (1017 ـ يىلقى) ئۇرۇش چىن -
ماچىن ئۇرۇشى دەپ ئاتالغان. ستەيىن فرانسۇز ئالىمى گرېنارد
(M. Grenard) نىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلىنىپ ئەينى چاغدىكى
خوتەن بۇددىستلىرىنىڭ پادىشاھىنى «Jagal — Khalkahalu of
Machin» — ماچىن شاھى ياغلۇ قالقالۇ دەپ يازغان. بۇ خەلق
ئىچىدە «قالقالۇ ماچىن» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ دەل «ۋىجايا»،
«ۋايسارا» دەپ خاتا قوللىنىلىۋاتقان ماچىندۇر.

ئوتتۇرا ئەسىر تۈرك ئەدەبىياتىدا «چىن»، «ماچىن»
ئىبارىلىرى كۆپ ئىستېمال قىلىنىدى. بۇ لۇتفى، سەككاكى،
نەۋائى، زەلىلى قاتارلىق ئۇيغۇر نەسەبىگە تەۋە كلاسسىك شائىرلار
تەرىپىدىنلا ئەمەس، ھەتتا ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجىۋى،

يۈزۈلى. ھەتتا «يولۋاس تېرىسىنى يېپىنغان باتۇر» داستانىنىڭ
ئاپتورى گىروزىن شائىرى رۇستاۋىلى شوتانىڭ ئەسەرلىرىدە
بۇ ئات نامى ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. لۇتفى «گۈل ۋە نەۋرۇز»
داستانىدا چىن ۋە ماچىن ئارىسىدىكى قېرىنداشلار ئۇرۇشىدىن
پەرياد چېكىپ مۇنداق مىسرالارنى يازغان:

نى يالغۇز چىنۇ ماچىن تەڭسۇقىدىن،
كى بارچە دۇنيانىڭ تەڭسۇقلىقىدىن.

قارا تاغلىق ۋە ئاق تاغلىق دەپ گۇرۇھ بولۇشۇپ، تۈگمەس
نەپرەتچىلىق قوزغىغان خوجا ـ ئىشانلارنىڭ
سەئدىيە خانلىقىنى خانىۋەيران قىلىشىپ پەيدا قىلغان
جاھالەتلىك يىللىرىدا ياشىغان مەشھۇر شائىر مۇھەممەد سىدىق
زەلىلى ئۆزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شەرقىي شىنجاڭدا ئۆتكەن
سەرسان ـ سەرگەندانلىق ھاياتىنى:

چىندا مۇساپىردۇرمەن ماچىن ئىچىدە غېرىب،
يار يۈزىدىن كۆرمەدىم مۇنچەكى مەن سارغىيىپ.[1]

دەپ ئىپادىلىگەن. XIX ئەسىردە ئىلى ۋادىسىدا ياشىغان تالانتلىق
شائىر موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپ تارىخىي داستانى «غازات
در مۈلكى چىن» (مەنىسى «چىن يېرىدىكى مۇقەددەس ئۇرۇش»)
دا ئىلى ۋادىسىنى «مۈلكى چىن» دەپ ئاتىغان. بۇ «مۈلكى
ئەجەم»، «مۈلكى خوتەن» دېگەندەك ئادەت خاراكتېرلىك ئاتاش،
ئالۇۋەتتە.

ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «پەرھاد ـ شېرىن»

[1] «زەلىلى دىۋانى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 300 ـ بەتكە قاراڭ.

(rijaya) دەپ تەلەپپۇز قىلىنىشىغا ئاساسلىنىپ ، ئەسلى خوتەنلىكلەر «ۋېي چىن» (weichin) دەپ ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن ، دەيدۇ . «ماھا» چوڭ دېگەن مەنىدە بولۇپ ، ئەينى زاماندا رىم ئىمپېراتورلۇقى «دا چىن» (大秦 داكچىن) دەپ ئىشلىتىلەتتى ھەم بۇ چىن ئىبارىلىرى ئوخشىمىغان پاراللېل ئىبارىلەر بولۇپ ، خەنزۇ يېزىقىدا پەرقلەندۈرگىلى بولاتتى . بۇنىڭدىن باشقا ۋېي چى (ھازىر ۋىجايا ، ۋايسارا دەپ ئۆزىمىز ياسىۋالغان ئىبارە) تاكى خوتەننىڭ ئاخىرقى بۇددا پادىشاھىغىچە قوللىنىلغان . قاراخانىيلار ئۇنى ماچىن نامى بىلەن ئاتىغان . بۇ ھال ۋېي چى ئىبارىسىنىڭ ماچىن ئىبارىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . مەسىلەن ، يۇ چىشىڭ (尉迟胜) «غالىب غالىبى» مەنىسىدە ئەمەس «غالىب ماچىنى» مەنىسىدە بولۇشى مۇمكىن . دەرۋەقە تاڭ سۇلالىسىگە زامان جەھەتتە يېقىن تۇرىدىغان قاراخانىيلارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە خوتەندە «ۋېي چى» سۆزى ئەمەس ، بەلكى «ماچىن» دېگەن ئىبارە قوللىنىلغانلىقى روشەن . ئى . بىرتشىندىرنىڭ ئەرەب تارىخچىلىرىغا ئاساسلىنىپ يېزىشىچە ، ئىسلام دىنىنى تارقىتىش يۈزىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان قەشقەر — خوتەن ئارىسىدىكى (1017 ـ يىلقى) ئۇرۇش چىن - ماچىن ئۇرۇشى دەپ ئاتالغان . ستەين فرانسۇز ئالىمى گرېنارد (M. Grenard) نىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلىنىپ ئەينى چاغدىكى خوتەن بۇددىستلىرىنىڭ پادىشاھىنى «Jagal — Khalkahalu of Machin» — ماچىن شاھى ياغلۇ قالقالۇ دەپ يازغان . بۇ خەلق ئىچىدە «قالقالۇ ماچىن» دەپ ئاتىلاتتى . بۇ دەل «ۋىجايا» ، «ۋايسارا» دەپ خاتا قوللىنىلىۋاتقان ماچىندۇر .

ئوتتۇرا ئەسىر تۈرك ئەدەبىياتىدا «چىن» ، «ماچىن» ئىبارىلىرى كۆپ ئىستېمال قىلىندى . بۇ لۇتفى ، سەككاكى ، نەۋائى ، زەلىلى قاتارلىق ئۇيغۇر نەسەبىگە تەۋە كلاسسىك شائىرلار تەرىپىدىنلا ئەمەس ، ھەتتا ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجىۋى ،

قۇزۇلى ، ھەتتا «يولۋاس تېرىسىنى يېپىنغان باتۇر» داستانىنىڭ ئاپتورى گرۇزىن شائىرى رۇستاۋىلى شۇتانىڭ ئەسەرلىرىدە تۇران نامى ئورنىدا ئىشلىتىلگەن . لۇتفى «گۇل ۋە نەۋرۇز» داستانىدا چىن ۋە ماچىن ئارىسىدىكى قېرىنداشلار ئۇرۇشىدىن پەرياد چېكىپ مۇنداق مىسرالارنى يازغان :

نى يالغۇز چىنۇ ماچىن تەڭسۇقىدىن ،
كى بارچە دۇنيانىڭ تەڭسۇقلىقىدىن .

قارا تاغلىق ۋە ئاق تاغلىق دەپ گۇرۇھ بولۇشۇپ ، تۇغمەس تەپرىقچىلىق قۇيۇنلىرىنى قوزغىغان خوجا ـ ئىشانلارنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنى خانىۋەيران قىلىشىپ پەيدا قىلغان جاھالەتلىك يىللىرىدا ياشىغان مەشھۇر شائىر مۇھەممەد سىدىق زەلىلى ئۆزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شەرقىي شىنجاڭدا ئۆتكەن سەرسان ـ سەرگەندانلىق ھاياتىنى :

چىندا مۇساپىر دۇرمەن ماچىن ئىچىدە غېرىب ،
يار يۈزىدىن كۆرمەدىم مۇنچەكى مەن سارغىيىپ .[1]

دەپ ئىپادىلىگەن . XIX ئەسىردە ئىلى ۋادىسىدا ياشىغان تالانتلىق شائىر موللا بىلال بىن موللا يۇسۇپ تارىخىي داستانى «غازات دەر مۈلكى چىن» (مەنىسى «چىن يېرىدىكى مۇقەددەس ئۇرۇش»)دە ئىلى ۋادىسىنى «مۈلكى چىن» دەپ ئاتىغان . بۇ «مۈلكى ئەجەم» ، «مۈلكى خوتەن» دېگەندەك ئادەت خاراكتېرلىك ئاتاش ، ئەلۋەتتە .

ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «پەرھاد ـ شېرىن»

[1] «زەلىلى دىۋانى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى ، 300 ـ بەتكە قاراڭ .

داستانىدا يارىتىلغان چىن شاھزادىسى پەرھاتنىڭ ئوبرازى بىزگە ھەرگىزمۇ ھازىرقى ئەرەب، پارس ۋە تۈرك تىللىرىدا «جۇڭگو» نى «چىن» دەيدىغان پاكىت تۈپەيلى «جۇڭگو شاھزادىسى» بولۇپ تۇيۇلمايدۇ. «چىن» ۋە «ماچىن» دىن ئىبارەت بۇ توپونىمىيىلىك نام تارىختا ئۇيغۇر — تۈرك خەلقلىرى ياشىغان غەربىي يۇرتنى كۆرسىتىدۇ. جاڭ خۇڭنيەن ئەپەندىمۇ «شاھنامە»نىڭ خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسىدا «چىن» ئاتالمىسى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى تارىختا تۈركىي خەلقلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايوننى كۆرسىتىدۇ، ئۇ جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىنى كۆرسەتمەيدۇ، دەپ ئەسكەرتكەن.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلاردىن مۇنداق مۇھاكىمىگە كېلىش مۇمكىن. ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن مەركىزىي ئاسىياغا بېسىپ كىرگەندە «چىن» قەبىلىلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. ئەمما ئۇرۇش ھەر ئىككى تەرەپنىڭ تەشەببۇسكارلىقى تۈپەيلى سۈلھى بىلەن ئاخىرلاشقان. بۇ «چىن» قەبىلىلىرى ئەپراسىياپنىڭ «تۇران» قەبىلىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى.

«چىن» ۋە «ماچىن» ئىبارىلىرى قەدىمكى «غەربىي يۇرت شەھەر - قەلئە دۆلەتلىرى»گە باغلىنىشلىق ئاتالغۇ بولۇپ، تولىمۇ قەدىمدىن مەۋجۇت ئىدى. بۇ ئاتالغۇ بىلەن چىن شىخۇاڭ بىرلىككە كەلتۈرۈپ قۇرغان سۇلالىنىڭ نامىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە ئاساس يوق. چۈنكى بۇ ئاتالما چىن سۇلالىسى زامانىسىدىن تولىمۇ قەدىمىي بولغان دەستۇرلاردا تىلغا ئېلىنغان. روشەنكى، كېيىنكى كۈنلەردە ئاغدۇرۇلغان ۋە ئەينى زامان سىياسىي مۇھىتىدا نامىنى نىشانە قىلغىلى بولمايدىغان چىن سۇلالىسىنىڭ نامى «چىن» ۋە «ماچىن» ئىبارىلىرىگە ئاساس بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە، جۇ سۇلالىسى زامانىدىلا، ئۇنىڭدىن كېيىنكى چۇنچيۇ دەۋرىدىلا شىمالدىكى

مىللەتلەر «真人» (جىنلار) دېيىلگەن①. چىن سۇلالىسىغىچە سوقۇلغان سەددىچىن تيەنشۈي ۋادىسىغا يەتمەي ئاخىرلاشقان بولۇپ، سېپىل سىرتى «چىن» دەپ ئاتالغان. بۇ، ئومۇمەن مەركىزىي ئاسىيانى كۆرسىتىدىغان تۇران زېمىنى چىن، خوتەن دىيارى ئۇلۇغ چىن — ماچىن دېيىلىدىغانلىقىنى، «ئوتتۇرا چىن» ئىبارىسى «ماچىن» ئىبارىسىدىن كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

3. گرېكلەشكەن دۆلەتلەر ۋە سېلېۋكىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ماۋەرائۇننەھر

ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ ماۋەرائۇننەھردىكى ھەربىي پائالىيىتى ئۈچ يىلغا سوزۇلغان بولسىمۇ، لېكىن گرېك — ماكېدونىيىلىكلەرنىڭ بۇ زېمىندىكى ھەربىي - سىياسىي ھۆكۈمرانلىقى ئۇزاققا سوزۇلدى. بۇ ئۇنىڭ ماكېدونىيە مۇستەملىكىسى بولۇپ قېلىشىدىن تاكى مۇستەقىل باكتىرىيە ۋە فارفىيە (— 帕提亚 Parthia ئارساك 安息) دۆلەتلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگىچە ئارىلىقتا ئۆتكەن ھادىسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ بىر تارىخىي دەۋرنىڭ ئۆزىگە خاس خاراكتېرىستىكىسى؛ بىر پۈتۈن ئىسكەندەر ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىپ نۇرغۇنلىغان ئېللىنىزملىق — گرېكلەشكەن دۆلەتلەرنىڭ مەيدانغا چىققانلىقى؛ گرېك مەدەنىيىتى بىلەن ھەرقايسى رايونلارنىڭ يەرلىك مەھەللىۋى مەدەنىيەتلىرىنىڭ يېڭى ئۇنىۋېرسالىزملىق ئارىلاشما مەدەنىيەتكە قاراپ يۈزلىنىشى؛

① «ۋېينامە»دە «شىمال قوشاقلىرى» (北歌)نىڭ «جىنلىقلارنىڭ ناخشىلىرى» (真人歌) ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان.

ماكېدونىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ پارچىلىنىشىغا ئەگىشىپ بارغان يېڭى ئىچكى ئۇرۇشلار ئارقىلىق ئورغۇن كىشىلەرنىڭ قۇلغا ئايلىنىشى ئاساسىدا كۆپ مىللەتلىك خەلقئارا قۇللار بازىرىنىڭ شەكىللىنىشى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئېللىنىزم — گرېكلىشىش دەۋرى ئىسكەندەرنىڭ ۋاپاتىدىن باشلانغان ئۇرۇش – ئۇرۇشلارنىڭ نەتىجىسىدە ئىسكەندەرنىڭ ماكېدونىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر قانچە ئىمپېرىيىلەرگە ئايرىلىپ كېتىشىدىن تاكى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگىچە بولغان بىر [illegible] دەۋرگە قارىتىلغان. بۇنىڭ ئاساسىي نامايەندىسى [illegible] سەركەردىسى پتولومىي رەھبەرلىكىدىكى مىسىرنىڭ ماكېدونىيە ئىمپېرىيىسىدىن مۇستەقىل بولۇپ ئايرىلىپ چىقىشىدىن تاكى ئۇنىڭ رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر ئۆلكىسىگە ئايلىنىشىدىن ئىبارەت.

پتولومىي ئىسمى بىلەن ئاتالغان مىسىر ئۆز ئالدىغا پتولومىي ئىمپېرىيىسى ۋە ماكېدونىيىدىن ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىن، گرېك — ماكېدونىيە بىر ئىمپېرىيە. بۇ ئارىلىقتىكى جايلارنى باشقۇرۇپ تۇرغان سېلېۋك (سېللوگ) ھاكىمىيىتى يەنە بىر ئىمپېرىيە بولۇپ قالدى. بۇ ئۈچ ئىمپېرىيە ئارىسىدا دۈشمەنلىك كۈچىيىپ، قانلىق جەڭلەر بولدى. ماۋەرائۇننەھر بۇ چاغدا ئۈچ پارچىغا ئايرىلىپ كەتكەن ماكېدونىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ سېلېۋك ئىمپېرىيىسى تەركىبىدە بولدى. بۇنىڭ قىسقىچە تەپسىلاتى مۇنداق:

ئىسكەندەرنىڭ ۋاپاتى پۈتۈن تۇران زېمىنى شۇنداقلا ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرقتە كۈچلۈك تەسىر قوزغاتتى: ئۇ ئىشغال قىلغان ھەرقايسى ئەللەر خەلقىدە ئازادلىق ۋە مۇستەقىللىق ئىنتىلىشلىرى ئۆستى. گرېك — ماكېدونىيىلىك قوشۇنلاردا ۋە ياللانما قوشۇنلاردا ئۆز يۇرتىغا قايتىش خاھىشى كۈچەيدى، ماكېدونىيىلىك سەركەردىلەر ئارىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش

زىددىيەتلىرى ئۆتكۈرلەشتى. سەركەردە پېردىككا يۇرتقا قايتماقچى بولغان يىگىرمە مىڭ پىيادە، ئۈچ مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنى قوزغىلاڭچىلار دېگەن نەتنام بىلەن قورالسىزلاندۇرۇپ، قىرىپ تاشلىدى. ماكېدونىيە ھەربىي گۇرۇھى ئىسكەندەرنىڭ يەرلىك ئاقسۆڭەكلەردىن پايدىلىنىش سىياسىتىنى يىغىشتۇرۇپ قويۇپ، ماكېدونىيىلىكلەردىن سەتراپ (ۋالىي)لار بەلگىلىدى. بۇ ئىشتا [illegible] ئىسكەندەرنىڭ قېيناتىسى ئاكسارت بىلەن پېردىككانىڭ ئارىلىق مۇناسىۋىتى ئاتروپاتدىن باشقىلارغا يول قويۇلمىدى. [illegible] تۇغدى ۋە [illegible] ماكېدونىيىلىك فىلىپپى دېگەن كىشى [illegible] فىلىپ بەلگىلەندى. پۈتكۈل ئىسكەندەر ماكېدونىيىسى ئىمپېرىيىسىنىڭ كەڭ شەرقىي قىسمىغا ئۇنىڭ روخساندىن بولغان ئوغلى بالاغەتكە يەتمىگەنلىكى ئۈچۈن مەسلىھەتچى [illegible] كىرگۈزۈلگەن سەركەردە پېردىككا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئانتىپاتېر ئون ئىككى يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇلار پەقەت ۋاقىت ئىچىدىلا ئىسكەندەرنىڭ ئوغلىنى ۋە روخسانىنى ئۆلتۈرۈۋېتىشتى.

مىسىرنى باشقۇرۇۋاتقان پتولومىنىڭ مۇستەقىللىق ھاكارلىشى ئىسكەندەر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاياغلىشىپ، گرېكلەشكەن دۆلەتلەر سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىشىنى نامايان قىلدى. پتولومىي ۋە ئۇنىڭ ئوغلى پتولومىي II قۇرغان ۋە كېڭەيتكەن پتولومىي سۇلالىسى مىسىردىن باشقا، سىپرۇس، [illegible] جەنۇبىي سۈرىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئۈچ ئەسىر داۋام قىلدى.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 312 - يىلى ئىسكەندەر سەركەردىلىرىدىن بىرى بولغان سېلېۋك (سېللوگ، Seleucus 塞琉古) [illegible] ئاتلىقنى باشقۇرۇش ھوقۇقى بېرىلگەندى. ئۇ ئۆز [illegible] تۇران – چاپقۇنلۇق ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ ئۆز [illegible]سىنى داۋاملىق كېڭەيتتى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى

303 - يىلىغا يەتكەندە ئۇ ئانتىپاتېر قولىدىن ئوتتۇرا ئاسىيانى تارتىۋالدى. ئۇنىڭ قۇرغان سېلېۋكىلار سۇلالىسى ناھايىتى چوڭ زېمىننى — مىدىيە، پېرسىيە، سۇزىئانا (ئېلام ئېگىزلىكى)، فارفىيە، باكتىرىيىنى، كېيىنچە يەنە شىمالىي مېسوپوتامىيە، شىمالىي سۇرىيە، بىر قىسىم كىچىك ئاسىيا زېمىنىنى ئۆزىگە قارىتىۋالدى. ئۇ ھىندىستاندىكى ئەڭ زور دۆلەت ماگادخا بىلەن دوستلۇق كېلىشىمى ئىمزالاپ، ئۇنىڭغا ئىسكەندەر تەسىردىكى بەنجئاب، گېدروسىيە، ئاراخوزىيە، پاراپامىسدا زېمىنلىرىنى سوۋغا قىلىپ، شەرقتە تىنچ ۋەزىيەت يارىتىپ، بارلىق كۈچى بىلەن غەربتە ئۆز سەيداشلىرى بىلەن زىددىيەتلەشتى. بۇ ھال گرېتسىيە، [illegible] ۋە سېلېۋكىلاردىن ئىبارەت ئۈچ ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۆزئارا خىرىس قىلىشقان ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈردى.

خارەزم ئاخامانىلار، ئىسكەندەر ۋە سېلېۋكىلار دەۋرىدىمۇ ئۆز مۇستەقىللىقىدا فائاللىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ماۋەرائۇننەھرنىڭ[1] ئاساسلىق مەدەنىيەت رايونلىرى باكتىرىيە، مەرغىيانا، سوغدىئانا بىرلا سەترابنىڭ باشقۇرۇشىغا بېرىلگەنىدى.

سېلېۋك ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئانتىئوخ I زامانىدا ماۋەرائۇننەھر شەھەر - قەلئەلىرىنى مۇستەملىكىچىلىكنىڭ ئومۇمىي فاڭزېنىتى بويىچە مەڭگۈ گرېكلەشتۈرۈش تەدبىرلىرى قوللىنىلدى. ئۇ شەھەر - قەلئەلەرگە كۆپلەپ گرېك كۆچمەنلىرى، غەرب - مۇساپىرلىرى، ئەسكەرلىرى ۋە تىرىكچىلىرىنى جايلاشتۇرۇپ، بەزى - جاي نامىلىرىنىمۇ «سېلېۋكىيە»، «ئانتىئوخىيە» دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتاشقا باشلىدى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، سېلېۋكىلار سۇلالىسى زامانىدا

1 بۇ ئىبارە ئۇ چاغدا مەشھۇر بولغان «ترانسئوكسانىيە» (ئامۇ نىڭ نېرى تەرىپى) دېپ ئىشلىتىلەتتى.

گرېكلارنى يەرلەشتۈرۈش ۋە قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا شەھەر قەلئەلىرىگە ئارىلاش قىلىش مەقسىتىدە ئازارەتچى قەلئەلەر، ھەربىي ۋە چېرىم ھەربىي قەلئەلەردىن 75 جايدا بەرپا قىلىنغانلىقى مەلۇم. سېلېۋكىلار سۇلالىسى چەكسىز دېڭىزدەك ئاپىسىز كەڭرى تۇران زېمىنىدىكى قەبىلە - قوۋملەردىن مۇداپىئە كۆرۈش، سىر دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى كېسىۋېلىنغان زېمىننى يوتكىلى تۇران — مەركىزىي ئاسىيادىن مەڭگۈ ئايرىلەشتۈرۈۋېتىش نىيىتىدە تۇرغۇزۇلغان قۇللار ئەمگىكى ئارقىلىق مەرۋى بېيىندا خۇددى سەددىچىن سېپىلىدەك تېررىتورىيە چېگرىسى ياسىغۇزدى. سترابوننىڭ يېزىشىچە، ئانتىئوخ مۇرغاب ۋادىسىدىكى مەرغىيانا (مەرۋى)دا ئىسكەندەر سالدۇرغان ۋە سىپىتامېن باشچىلىقىدىكى ساكلار ۋەيران قىلىۋەتكەن «ئىسكەندەر ئېسخاتا» شەھىرى ئورنىغا ئۆز نامىدا «ئانتىئوخىيە» ناملىق شەھەر ياسىغان. ئۇ بۇ شەھەرنى بەرقارار قىلىش ئۈچۈن 1500 ستادىيە (235 كىلومېتىر) ئۇزۇنلۇقتىكى مۇداپىئە سېپىلى بىلەن بۇ شەھەرنى ئوراپ ئالغانىدى. بىراق، تارىخنىڭ راۋان ئېقىمىدا ماسساگېتلار داۋاملىق بۇ سېپىلنى بۇسۇپ ئۆتۈپ، شەھەر - قەلئەلەرنى ۋەيران قىلىپ جەنۇبىي تۈركىستان (ھازىرقى ئافغانىستان) ۋادىسىدا تىرىكچىلىك قىلىشقان.

سېلېۋكىلار سۇلالىسى دەۋرىدە گەرچە يەرلىك كۆچمەنچى ماسساگېتلارنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇملىرى، يەرلىك خەلق قوزغىلاڭلىرى ۋە قۇللار بىلەن قۇلدارلار ئارىسىدىكى سىنىپىي كۈرەشلەر ئۈزۈلمىگەن ئىپادىلىنىپ تۇرغان بولسىمۇ، بۇ سۇلالە شەرق - غەرب مۇناسىۋىتىدە مۇھىم بىر ۋاستىچىلىك رولىنى ئوينىدى. ئۇ ئارىمدىن تاكى ئوتتۇرا يەر دېڭىزىغىچە بولغان قۇلدارلىق دۆۋرى ئاۋار سودىسىنىڭ يولىنى تۇتاشتۇرۇپ راۋان قىلدى. مانا بۇ ئىلگىرىكى ئاتلىقلار مەدەنىيىتى ئاچقان كارۋان

كۈچىنى ئۈستۈنلۈك ئالدى . قۇل ئىگىلىكى بۇ سۇلالىدا بىرمۇنچە كۈچەيدى. قۇلدارلىقنىمۇ دەھشەتلىك راۋاجلىنىپ، خەلقئارا سودىسى مەركەزلىرىدىن بىرىگە ئايلىنىپ قالغانىدى.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 274 ـ يىلىدىن باشلاپ سۈرىيىنى تالىشىپ بولىمى ۋە سېلىۋكىلار سۇلالىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈچىيىپ كەتتى. مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 249 ـ يىلى فارفىيە بىلەن باكترىيە سېلىۋكىلار سۇلالىسىدىن مۇستەقىل بولۇۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ سۇلالىنىڭ مەركىزى ئوتتۇرا ئاسىيادىن سۈرىيىگە يۆتكەلدى. رىملىقلار بىلەن سېلىۋكىلارنىڭ كىچىك ئاسىيانى تالىشىش جەڭگىدە سېلىۋكىلار كىچىك ئاسىيادىن ئايرىلىپ قالدى. ئارقىدىنلا مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 129 ـ يىلى ئۇ يەنە يەھۇدىيىسى ۋە مېسوپوتامىيىدىن ئايرىلىپ قالدى.

ئانتىئوخ III كىچىكلىشىپ قالغان سېلىۋكىلار سۇلالىسىنى يەنىلا ئوتتۇرا ئاسىيانى تاپانچ قىلىپ قايتا كېڭەيتىش ئۈچۈن ئۇرۇندى. ئۇ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 210 ـ ، 204 ـ يىللىرى سىدىينى ئىنجىتىپ، فارفىيىنى قايتا ئىشغال قىلىپ باكترىيىگە يۈرۈش باشلىدى. باكترىيە شاھى ئېۋتىدىم يېڭىلىپ باكترىيىگە چېكىنىدى، ھەر ئىككى تەرەپ مادارسىزلىق تۈپەيلى سۈلھى تۈزىدى. كېلىشىم بويىچە باكترىيە سېلىۋكىلار سۇلالىسىگە قارام دۆلەت سۈپىتىدە ساقلىنىدىغان بولدى. ئانتىئوخ ئېۋتىدىمدىن ياردەم ئېلىپ ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىپ، ئۇ يەردىمۇ تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئانتىئوخ III زەپەر شادلىقلىرى ئىچىدە رىم ئىمپېرىيىسى بىلەن قىلىنى تۇتۇشۇشقا بەل باغلىدى. رىملىقلار دىپلوماتىيە مۇجىزىسى ئارقىلىق قويۇپ ئانتىئوخ تەرەپدارلىرىنى ئۆز تەرىپىگە تارتىۋېلىپ، ئارقىسىدىن ئۇنى يەڭدى. ئۇزاق ئۇرۇشلار داۋامىدا ئىقتىسادىي جەھەتتىن راسا زەئىپلەشكەن ئانتىئوخ III دىنىي

سودا يولى، ھىندىستان بىلەن ئىسسىقكۆل ئارقىلىق ئالتاي تاغلىرى ياقىسىغا سوزۇلغان قەدىمكى ئالتۇن يولدىن كېيىنكى مەشھۇر يىپەك يولىنىڭ مۇقەددىمىسى ئىدى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» نىڭ 9 ـ بابىدا (ك . ك . زىلىن يازغان) بۇ ھەقتە توختىلىپ: «سېلىۋكىلار سۇلالىسى بۇ چوڭ يولنىڭ كونترول ھوقۇقىنى ئۇزاققىچە ئۆز ئىلكىدە تۇتتى. قىممەتلىك شەرق بۇيۇملىرى ـ يىپەك ـ ياۋارلا، خۇش پۇراق ماتېرىياللار مۇشۇ يول ئارقىلىق غەربكە يەتكۈزۈلگەن. سۈرىيە، مېسوپوتامىيە ۋە گرېتسىيىنىڭ قول ھۈنەر ئۇستىلىرى ياسىغان نەپىس بۇيۇملارمۇ مۇشۇ يول بىلەن مەركىزىي ئاسىيا ۋە ھىندىستانغا يېتىپ كەلگەن» دەپ كۆرسىتىلگەن. دىرايېر بۇ ھەقتە «ئەگەر ياۋروپا ئىدىيىلىرى باكترىيە ئارقىلىق شەرققە يېتىپ بارغان دېيىلسە، ئۇ ھالدا مۇشۇ يەر ۋە مۇشۇ قانال ئارقىلىق ئاسىيا چۈشەنچىلىرىمۇ ياۋروپاغا يېتىپ بارغان» دەپ يازغان.

سېلىۋكىلار سۇلالىسى ئامايەندە قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئېللىنىزم دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا شەھەر مەدەنىيىتى خۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. ئەلۋەتتە بۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاساسلىق رايونلىرىدا گرېتسىيىچە شەھەر فېدېراتسىيىلىرى. ئاسىياچە بوستان شەھەرلىرى، ھەربىي قەلئەلەر. دىنىي مۇراسىم قەلئەلىرى، سودا گوزەلىرى بولغان بولسىمۇ، ئۇلار ئومۇمەن شەھەر ـ قەلئەلەر ۋە بوز يەر ئىچىش رايونلىرىدىن ئىبارەت ئىككى شەكىلگە بۆلۈنگەنىدى، بۇ شەھەرلەردە قۇللۇق تۈزۈمى ۋە مۇستەملىكىچىلىك ھەر ئىككىسى ئېللىنىزم مەدەنىيىتى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن. سېلىۋكىلار ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىلغان كەڭ زېمىنىنى 72 ۋالىيلىققا (ۋىلايەتكە) ئاجراتقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرىدا ئاساسەن گرېكلار، ماكېدونىيىلىكلەر، ياللانما

ئىبادەت كىرىملىرىنى ھەربىي مەقسەتلەرگە خىراج قىلماقچى بولغىنىدا نارازىلىقلار ئىچىدە ئالەمدىن ئۆتتى .

ئانتىئوخ IV نىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشى بىلەن فارفىيە ، ئەرمىنىيە ، يەھۇدىيستانلار مۇستەقىللىق جاكارلاشتى . ئانتىئوخ VII (سىدېد) گەرچە ئىمپېرىيىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ ، ئۇ فارفىيە بىلەن يەھۇدىيستاندا يېڭىلىپ قالدى . ئارقىدىنلا بابىلىيە ، مىدىيە ، پېرسىيىلەر ئايرىلىپ چىقىپ پاكى فارفىيىگە قوشۇلۇۋالدى . مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 63 - يىلىغا يەتكەندە سېلېۋكىلار سۇلالىسى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر ئۆلكىسى سۈپىتىدە تارىختىن ئۆچتى . ھەربىي كۈچ ، دىيۇس ئۇستۇنلۇكى ، ھەتتا ئىجتىمائىي راۋاجلىنىش مۇسەممەلىكە ۋە ئىمپېرىيە مۇناسىۋەتلىرىنى بەرقارار قىلالمىدى . تارىخ ئۆز قانۇنىيىتى بىلەن بارلىق كۆچۈپ كەلگەن ئىمپېرىيە جاھانگىرلىرى ھالاك قىلىش ھادىسىسىنى مۇناسىپ ۋاقىت ئىچىدە ئورۇنداپ ، دەپسەندە قىلىنغان زېمىننى پاك - پاكىز يۇيۇپ قويىدى

4 . گرېك - باكترىيە دۆلىتى ۋە ئېللىنىزملىق مەدەنىيەت

سېلېۋكىلار سۇلالىسى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 312 — 250 - يىللار) ئاجىزلاشقان چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى گرېك - باكترىيە (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 250 — 140 - يىللار) ۋە فارفىيە (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 250 - يىلىدىن باشلاپ) دۆلەتلىرى ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ چىقتى . بۇ سېلېۋكىلارنىڭ مىسىردىكى پىتولومىي سۇلالىسى بىلەن سۈرىيىنى تالىشىش جېڭىدە ئاجىزلاشقان ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۆچمەنچى قەبىلىلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان جازا ئۇرۇشلىرىدا مەغلۇپ بولغان ،

ئۇنىڭ ئوغلى سېلېۋك II بىلەن ئىنىسى [illegible] ئانتىئوخ I ، ئانتىئوخ II [illegible] ئانتىئوخ خىيرىسى [illegible] ئارىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرەشلىرى يۈز بەرگەن ۋاقىت [illegible] ئىدى . مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان باكترىيە ۋالىيى دىئودوتوس (دىئودوت) ئۆزىنى باكترىيە پادىشاھى دەپ ئېلان قىلىدۇ ، [illegible] قىلىپ تارىخنا سېلېۋكىلار سۇلالىسىدىن مۇستەقىل گرېك — باكترىيە دۆلىتى مەيدانغا كەلدى . باكترىيىنىڭ سېلېۋكىلار سۇلالىسىدىن مۇستەقىل بولۇپ چىقىشى بەزى مەنبەلەردە جىددىي قوراللىق كۈرەشلەر ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن دەپ كۆرسىتىسە ، بەزى مەنبەلەردە سېلېۋكىلار قارشىلىق قىلمىغان ئەھۋال ئاستىدا تىنچ يۈز بەرگەن ، باكترىيىمۇ بىر مەزگىل ئانتىئوخ نامىدا ئالتۇن پۇل قۇيغان دەپ كۆرسىتىدۇ .

گرېك — باكترىيە دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمران دائىرىلىرى گرېكلاردىن ، [illegible] ئاھالىسى ئوتتۇرا ئاسىيا يەرلىك خەلقلىرىدىن بولۇپ ، ھاكىملار ۋەتەنسىز ، يەرلىك ئاھالە ھاكىمىيەتسىز [illegible] تۈپەيلى بۇ دۆلەت گرېك — باكترىيە دۆلىتى دەپ ئاتالغان . بۇ ھال ئىمپېرىيىدىكى ھۆكۈمران سىنىپتىن بولغان ھاكىملارنىڭ ئىمپېرىيىنى پارچىلاپ مۇستەقىل ئايرىلىپ ھاكىمىيەت تىكلىشىنىڭ ئۆلگىسىنى ياراتتى .

گرېك — باكترىيە مۇستەقىللىق جاكارلاپ ئانچە ۋاقىت ئۆتمەي سېلېۋكىلار سۇلالىسى تەركىبىدىكى فارفىيە بىلەن ئەرمىنىيە [illegible] ئاندراگوراس مۇستەقىللىق جاكارلاپ بۇ سۇلالىدىن ئايرىلىپ چىققان . سترابوننىڭ خەۋەر بېرىشىچە ، جەيھۇن — ئامۇ (ئوكسۇس Oxus) دەرياسىنىڭ بويىدىكى پارنا دەپ ئاتالغان [illegible] داخ [illegible] خەلقلىرىنىڭ بىر گۇرۇپپىسىنىڭ

[illegible] خەلقلىرىنىڭ بىر قىسمى دۈشمەن ، ياسىمچى دېگەن مەنىدە [illegible] (Danae [illegible]) دەپ ئاتىشقان .

باتلىقى ، ئىمىنىڭ نەسەبى جەھەتتىن سىكىق I خەلقىگە مەنسۇپ بولغان ئارشاك فارفىيىگە باستۇرۇپ كىرىپ گرېك نەسەبىدىن بولغان ئاندراگوسنى ئۆلتۈرۈپ فارفىيىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ ئارشاك خانلىقىنى قۇرىدۇ . سترابوننىڭ ئېيتىشىچە ، ئارشاك باكتىرىيىلىك بولۇپ ، فارفىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى تەشەببۇس قىلغان . ئۇرىنىسنىڭ ئېيتىشىچە ، فارفىيىدە ئاكا - ئۇكا ئارشاكلار فارفىيىدىكى سېلېۋكلار سەترابىغە قارشى قوزغالغان . سېلېۋك II فارفىيىدىكى قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ۋە غۇلىغان فارفىيە سەترانى ئاندراگوراسنى قايتا ھاكىمىيەت بېشىغا ئولتۇرغۇزۇش ئۈچۈن كۈچلۈك قوشۇن باشلاپ كەلگەندە ئارشاكلار سكىلار ئارىسىغا بېرىپ ، ئۇلارنىڭ ياردىمىدە مىلادىيىن ئىلگىرىكى 248 - يىلى خانلىق تەختىگە ئولتۇرغان .

گرېك — باكتىرىيىنىڭ تەبىئىي ۋە ئىقتىسادىي شارائىتى فارفىيىگە (ئارشاك خانلىقىغا) نىسبەتەن مىسلىسىز ئۈستۈن بولۇشىغا قارىماي گرېك — باكتىرىيە دۆلىتى گرېكلار پادىشاھلىقى . فارفىيە خانلىقى ماسساگېتلار پادىشاھلىقى بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئىككى مۇستەقىل دۆلەت ئارىسىدا بىر مەزگىل جىددىي دۈشمەنلىك مۇناسىۋىتى بولۇپ ، ئۇرۇشلار يۈز بەرگەن . ئېھتىمال ئارشاك بىلەن دىئودوتوس I مۇشۇ جەڭلەردە ھالاك بولغاندىن كېيىن ، ئارشاكنىڭ ئىنىسى تىرىداتىس (ئارشاك II) بىلەن دىئودوتوس II (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 245 — 230 - يىللار) دەۋرىدە بۇ خىل مۇناسىۋەت يۇمشاشقا باشلىغان . چۈنكى ، گرېك — باكتىرىيە دۆلىتى بىلەن فارفىيە خانلىقى ئۇرۇشقان مەزگىللەردە سېلېۋكلار بۇ دۆلەتلەرنى قايتا ئۆز چاڭگىلىغا ئېلىشقا تەمشەلگەنىدى . يەرلىك ئاھالىنىڭ مۇستەقىل دۆلىتى بولغان ئارشاك فارفىيە خانلىقى ئورود I

ھىرودوت : پىرسىيىلىكلەر بارلىق سكىفلارنى سكلار دەپ ئاتىغان ، ئۇلار ئىچىدە ماھىر جەڭچى بولۇپ ، شەرقىيە كۆن چىقىش تەرەپتە دەپ كۆرسەتكەن .

...ئەتراپلىرىدا گۈللەنگەن . كېيىنچە غۇلىغان گرېك — باكتىرىيە دۆلىتىدىن پەرقلىق ھالدا ئارشاك فارفىيىسى ئۆز خانلىقىنىڭ مەركىزىنى غەربكە سۈرۈپ ، پايتەختىنى ئېكباتان (ھەمەدان) شەھىرىدىن كتېسىفونغا يۆتكەيدۇ . ئۇ ھالاك بولغان سېلېۋكلار سۇلالىسىنىڭ قالدۇقلىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ رىم ئىمپېرىيىسى بىلەن قانلىق جەڭلەر ئېلىپ بارىدۇ . ئارشاك فارفىيىسى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 250 - يىلىدىن باشلاپ مىلادىيىنىڭ 226 - يىلىغىچە 476 - يىل داۋام قىلىدۇ . ئەمما فارفىيىنىڭ ئەسلىدىن ماسساگېت — داخى كۆچمەنلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسىغا ئائىت دەسلەپكى بىر مەزگىللا مەركىزى ئاسىيا تارىخىغا مەنسۇپ ، خالاس . كېيىن ئۇ ئىرانلىشىپ كەتتى .

گرېك — باكتىرىيە دۆلىتى بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ساقلىنىپ تۇردى . بۇ مەزگىل ئىچىدە ئۈنى دىئودوتوس سۇلالىسى ۋە ئېۋتىدېم سۇلالىسى باشقۇردى .

دىئودوتوس I ۋە ئۇنىڭ ئوغلى دىئودوتوس II نىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزاققا بارمىدى . دىئودوتوس II گرېك ئاقسۆڭەكلىرىگە زىتلەشكەن فارفىيە خانلىقى بىلەن ئىتتىپاقلاشقاندىن كېيىن گرېك — باكتىرىيە دۆلىتىدىكى ھۆكۈمران گرېك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كۈچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى . سېلېۋكلار سۇلالىسىدىكى گرېك ئاقسۆڭەكلىرىمۇ بۇ ئىشقا نارازى بولۇشتى . نەتىجىدە مىلادىيىدىن ئىلگىرى 230 - يىلى سىياسىي ئۆزگىرىش يۈز بەردى . دىئودوتوس II سوغدىئانا سەترانى تەرىپىدىن ھالاك قىلىندى . بۇ چاغدا دىئودوتوس II نىڭ ئوغلى (باكى قىرىنداشى) ئانتىماخوس تەخت ۋارىسى بولۇپ ئولتۇرغان بولسىمۇ ، دەرھال ھاكىمىيەت تىزگىنى ئاسىيانىڭ ماگنېسىيە شەھىرىدە تۇغۇلغان گرېك سەتراپى ئېۋتىدېم I (Evtidem) نىڭ قولىغا ئۆتىدۇ .

سېلېۋكلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ئانتىئوخ III بۇ چاغدا

گرېك — باكتىرىيىنى قايتا بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىدۇ. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 208 - يىلى تىجەن (ئامۇ) دەرياسى بويىدىكى مەرغىيانا رايونىدا يېۋتىدېم چەۋەندازلىرىنى يېڭىپ زارىئاسپ شەھىرىنى ئىككى يىل قامال قىلىدۇ. يېۋتىدېم ئىككى يىل بىر بوكمىگەچكە پولىبىي بۇنى «تارىخىي قامال» دەپ مەدھىيىلەپ يازغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، يېۋتىدېم ساكلاردىن ياردەم سورىماقچى ۋە ھەتتا گرېك — باكتىرىيە دۆلىتىنى يەرلىك ساكلارغا بېرىۋەتمەكچى بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئانتىئوخ I «ياۋايىلار باغرىغا بېرىپ قېلىشتىن قورقۇپ قامالنى بىكار قىلىپ دەرھال چېكىنىدۇ. بۇ ئەسنادا ئانتىئوخ III بىلەن يېۋتىدېم ئوتتۇرىسىدا سۆھبەت بولىدۇ. يېۋتىدېم سېلېۋك I نىڭ تۇل خوتۇنىنىڭ كۈيئوغلى ئىدى. ئۇ ئوغلى دېمېترىنى سۆھبەتكە ئەۋەتىدۇ. بىرلىشىشچە، دېمېترى ئانتىئوخ III نىڭ قارارگاھىغا بېرىپ ئۇنى قايىل قىلغان. نەتىجىدە يېۋتىدېمنىڭ گرېك — باكتىرىيە دۆلىتىنىڭ پادىشاھلىقى ئېتىراپ قىلىنغان. ئۇلار گرېك مىللىي مەنپەئەتلىرى بىلەن ماسساگىتلار تەھدىتى ئوتتۇرىسىدا بىردەك قاراشتا بولغان. تەبىئىيكى بۇ مېتروپوللۇق مەنتىقىسى ئىدى.

گرېك - باكتىرىيە دۆلىتى يېۋتىدېم سۇلالىسى دەۋرىدە داۋاملىق كېڭەيدى. دېمېترى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 190 — 180 - يىللار) ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلاردا گرېك - باكتىرىيە دۆلىتى تەركىبىگە ئارىيە (ھېرات) ۋە ئاراخوزىيە (قەندىھار)، رانفىيانا (شەرقىي ئىراندىكى خامۇن كۆلى ئەتراپى)، ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى پارا پامساد، شىمالىي ۋە غەربىي ھىندىستان، قىسقىسى سىر دەرياسىدىن ھىندى دېڭىزىغىچە جايلار قوشۇلغانىدى. ستىرابوننىڭ يېزىشىغا قارىغاندا، گرېك - باكتىرىيە دۆلىتى ئۆز چېگرىسىنى چىن (يىپەك ئېلى serus) ۋە فائون (ھۇن) زېمىنلىرىغىچە

باستۇرۇپ، پامىر تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى شەھەر - قەلئە ئىستىھكاملىرىنى مەدەتكارلىقىغا ئىگە بولغان ۋە ئۆز ئارا بىرلەشكەندەك ئالاقىسىنى ھاسىل قىلغان. بۇ چاغدا دېمېترى مەرغانىيە ۋە پارغا ئۆزىنىڭ پىل بېشى سۈرەتلىك تاج كىيگەن رەسىمىنى باستۇرۇپ، گرېك ۋە قارۇشتى — ساك يېزىقلىرىنى قوللانغان.

دېمېترى باشچىلىقىدىكى گرېك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بۇ قەدەر كۈچ ئېرىشكەن ئىشغالىيىتى، ئەمما ۋەتەنسىز گرېك مۇھاجىر ھۆكۈمرانلىرى ئۈچۈن مۇستەھكەم زېمىن بولمىدى. دېمېترى ھىندىستاندىكى ۋاقتىدا باكتىرىيىدىكى ھاكىمىيەت يېۋكراتىد (Evkratid) تەرىپىدىن مەجبۇرىي تارتىۋېلىندى. ئېھتىمال گرېك - باكتىرىيە دۆلىتى مەركەزلىكىنىڭ بۇ سىياسىي ئۆزگىرىش پەيتىدە سوغدىئانا بۇ مەملىكەتتىن ئايرىلىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 162 - يىلى يېۋكراتىد پەنجئاب رايونىغا باستۇرۇپ كىرىپ بۇ يەردىكى دېمېترى ۋارىسلىرىدىن تارتىۋالدى. ئۇ 155 - يىلى ھىندىستاندىن باكتىرىيىگە قايتىش سەپىرىدە ئوغلى گېلىئوكل (Geliokl) تەرىپىدىن ھالاك قىلىنىدۇ.[1] تروگ پومپېينىڭ بېرىشىچە، گېلىئوكل زامانىسىدا گرېك - باكتىرىيە ئىچكى ئۇرۇش ۋە مەسىلىلەر ئۇرۇشلىرى بىلەن راسا ئاجىزلاشقانىدى. گرېك - باكتىرىيە دۆلىتى توخارلارنى ئاۋانگىرات قىلغان ساكلارنىڭ ھۇجۇمى ئاساسىدا ئاخىرلاشتى.

* *

گرېك - باكتىرىيە دۆلىتى ئۇزاق داۋام قىلمىغان

[1] بەزى مەنبەلەردە يېۋكراتىد ئوغلى ئاپوللودوتۇس تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ بۇ ئوغلىنى قېرىندىشى گېلىئوكل تەرىپىدىن ھالاك قىلىنغان دەپ يېزىلغان.

بولسىمۇ، مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى مەدەنىيەت تارىخىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. بۇ دەۋردە مەركىزىي ئاسىيا ۋە گرېك مەدەنىيىتى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ۋە سېلېۋكىلار سۇلالىسى دەۋرىدە باشلانغان ئاساستا، ئەمما بىر قەدەر تىنچ مۇھىتتا ئۆزئارا تەسىر قىلىشتى. ئارىلاشما مەدەنىيەتنىڭ يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى پەيدا قىلدى.

شۇ نۇقتىنى ئىزاھلاش ھاجەتكى، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېللىنىزم مەدەنىيىتى مۇھىم بىر تېما. بۇ يالغۇز ئىگىلىك جەھەتلەردىكى ماددىي مەدەنىيەت ئۆركىشىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ قالماستىن، بەلكى دىن ۋە ئېتىقاد، پەلسەپە ۋە سەنئەت جەھەتلەردىكى مەنىۋى مەدەنىيەت سەمەرىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك ۋە مەدەنىيەت تارىخى جەھەتتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى بۇ جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ ئىلگىرىكى تەسەۋۋۇردىن كۆپلۈكى ۋە تەسىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى كۆرسەتتى.

ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈشى گەرچە ئۆزىدىن ئىلگىرىكى كارۋان يولى قىسمى ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، گرېك - ماكېدونىيىلىكلەر زامانىدا مەركىزىي ئاسىيادا يەنە يېڭى يوللار مەيدانغا كەلدى. بۇ زاماندا ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئېكادان (خاماد)، دەمەشىق، گرېتسىيىگە سوزۇلغان غەربىي ئاساسىي يولدىن باشقا، يەنە ھىندىقۇشتىن ۋاخان جىلغىسى، قارا تېكىن (بەزىدە قارا تېگىن) — ئالاي جىلغىسى ئارقىلىق قەشقەرگە ئېلىپ بارىدىغان شەرقىي غول يول بولغان. بۇلاردىن باشقا ھىندىستاندىن ئىسسىقكۆلنى ياقىلاپ سىبىرىيىگە — لىنا بويىدىكى شىمالىي تۇران ئالتۇن كانلىرىغا سوزۇلغان قەدىمكى «ئالتۇن يول» بار ئىدى. بۇ يوللاردا شەرقتىن غەربكە، جەنۇبتىن شىمالغا چىن يىپەكلىرى، ھىندىستاننىڭ خۇش پۇراق ماتېرىياللىرى بىلەن پىل چىشى (دەندان) بۇيۇملىرى،

[illegible] خارەزم مارجانلىرى ئۈزۈلمەي توشۇلاتتى.

ئېللىنىزم دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاۋات شەھەر — قەلئەلەر مەيدانغا كەلدى. ماراكاندا ۋە باكترىيە ئەينى زامانىدىكى ئەڭ زور [illegible] شەھەر، شۇنداقلا شەرق ئېللىنىزمىنىڭ مۇھىم بوستانى بولۇپ قالغانىدى. قۇللار ئەمگىكى ۋە قول ھۈنىرى، [illegible] سودا ۋە قاتناش تەرەققىياتى نەتىجىسىدە گرېك — باكترىيە دۆلىتى سىترابوننىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا «مىڭ شەھەرلىك دۆلەت» بولۇپ شۆھرەت تاپقان.

دېھقانچىلىق، ئورۇمچىلىك، ئاتچىلىق، قويچىلىق قاتارلىقلاردىكى مۇۋەپپەقىيەتلەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىگىلىك تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئوتتۇرا ئاسىيا، بولۇپمۇ باكترىيانىڭ ئورۇمچىلىكى ئەينى زاماندا ياۋروپالىقلارنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولغان. بۇ ھال پۇل مۇئامىلىسىنى تېزلەتكەنىدى. شەھرىسەبىز، بۇخارا، زەرەپشان، خارەزم، تېرمىز، قەدىمقى ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلاردىن دىئودوتوس، ئېۋتىدېم، دېمېترى ۋە گېلىئوكىل زەرب قىلدۇرغان پۇللار تېپىلغان. [illegible] مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 200 - يىللىرى ئالتۇن پۇل قۇيدۇرۇش ئۈچۈن ئالتۇنغا ئەۋەتكەن كىشىلىرى ئۆزۈك كۆز. [illegible] چاچلىق چىنلىقلارنى ئۇچراتقانلىقى مەلۇم، ئالتۇن كانلىرى بولمىغان باكترىيىلىكلەر ئالتاي ۋە خوتەندىن ئالتۇن توشۇغان.

گرېك — باكترىيە دۆلىتى دەۋرى قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ يېزىق تارىخىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن بىر دەۋر بولدى. بۇ چاغدا ھاكىمىيەتچىلىكتە گرېك تىل - يېزىقى قوللىنىلدى. يەرلىك خەلق بولسا ئۆز تىلىدا سۆزلەشتى. سىماچيەننىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا فەرغانىدىن ئەنسى پارفىيەگىچە بولغان خەلق ئۆزئارا چۈشىنىدىغان بىر خىل تىلدا سۆزلەشكەن. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى

ئەسىرلەردە ئالامىيا يېزىقى ئاساسىدا خارەزم يېزىقى، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى I ئەسىرلەردە بولسا سوغدى يېزىقى ۋە فارۋشتى يېزىقى مەيدانغا كەلگەنلىكى مەلۇم. گرېك — باكتىرىيە دۆلىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرلىرىدە فارۋشتى — ساك يېزىقى گرېك يېزىقى بىلەن بىللە قوللىنىلدى. بۇ يېزىقتا يېزىلغان ئۇرغۇنلىغان نارىسا پۈتۈكلەر تەكلىماكان — تارىم ۋادىسىدىن تېپىلغان.

شەرق ئەللىرىمى ئىدېئولوگىيىلىك مەدەنىيەتتە بىر قەدەر روشەن ئىپادىلىنىدۇ. مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى تەبىئەت ئىلاھچىلىقى تىپىدىكى ئاساسىدا كۈن، ئاي، يۇلتۇز ۋە ئوتقا، جۈملىدىن ... سۇغا ئېتىقاد قىلاتتى. قەدىمكى ئاندرونوپ — ئارىيانلارنىڭ ئوچ دەۋرى روھىيىتىگە خاس ئانىمىزملىق مۇئەككەللىرى ... ئەڭ ئىپتىدائىي تۆت زات (تۆت تادۇ) بولغان ئوت ... تۇپراق كۆزقاراشلىرى بارغانسېرى ئوتقا ... ئاگىنىگە جوغۇلۇشى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. كۈن — قەدىمكى ... نىڭ باش تەڭرىسى ئورنىغا كۆتۈرۈلۈشكە يۈزلەنگەن ... دىنىي تەسەۋۋۇردىكى ئاخرومازدا ئىلاھىدىن ئىنگىرىلا ئوتقا تېۋىنىش ھادىسىسى ساقلانغان. چەلپەكىنۇز ئەڭ قەدىمكى ئوت مۇئەككەللىرىدىن بىرى بولغانلىقى مەلۇم. قۇياش ئوبرازى ماۋەرائۇننەھر قەدىمكى ماسساگېت — سوغدىلىرى ... مىترا ئىلاھى ئوبرازىنى شەكىللەندۇردى. يەر — سۇ ئىلاھى ئوماي بىلەن ئاناخىت بىرلىشىپ كەتكەنىدى. خۇبىي سىر دەريا ۋادىسىدىكى ساكلارنىڭ سۇ مۇئەككىلى بولۇپ، ئۇ بىر قولىدا بېلىق تۇتۇپ، ئىككىنچى قولىدا بۇ بېلىقنى كۈنگە قاقلاپ بىتۇراتتى. مىررىخ جەڭ ئىلاھى بولۇپ كۆتۈرۈلگەن. «ئاۋېستا»دا خۇددى چوشقا قىياپىتىدىكى ۋېرترانگا ئوبرازىمۇ مىسرانىڭ يادەمچىسى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. شەرق ئېللىنىزم دەۋرىدە بۇ ئىلاھىي ئوبرازلار بىلەن گرېك

... كەندىنىڭ زېۋس، ئافىنا، ئاپوللو، پوسېدون ... ئىلاھىي ئوبرازلىرى ئارىلاشتى. بۇ شەرق — غەرب ... لىرى ئىممىزمى ۋە ئەپسانىۋى ئىلاھىيەتچىلىكىدىكى بىر ... لاشىشى سۈپىتىدە شەرق ئىلاھىيەتچىلىكىنىڭ ئەپسانىۋى ... نىڭ تۈس كىرگۈزدى. گرېك باكتىرىيە ... مىتال پۇللىرىغا ئاناخىت ۋە مىترا ئوبرازلىرى ... ئۈرۈلدى.

... ئارىلاشمىچىلىق زوروئاستىر (گرېكلەر «زارا ... تەلەپپۇز قىلىدۇ) دىنىنىڭ شەكىللىنىشىنى ... ئىلگىرى ... ھىندىستانغا ماكانلاشقان ئارىيانلار ئەۋلادىدىن ... (ساك دانىشمىنى) دەپ ئاتالغان سىددخارتا ... دىنى براخمان دىنىي تەسەۋۋۇرلىرى ... مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 253 — يىلى ئاسوكا ... بىلەن ئېچىلغان بۇددىزم ئۈچىنچى قۇرۇلتىيىدىن كېيىن گرېك — باكتىرىيە (باۋانا)گە تارقىلىشقا باشلىدى. بۇ ... مەركىزىي ئاسىيادا ئەينى زامان دۇنياسىدىكى ... تەسەۋۋۇرلارنىڭ ئۆزئارا سىڭىشىش جەريانىنى ... بۇ بەنە ئۆز نۆۋىتىدە سەنئەت ئىدېئولوگىيىسى، ... سەنئەت ئىلىملىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتمەي قالمىدى.

... نىڭ شەرققە يۈرۈشى ۋە گرېك سەركەردىلىرىنىڭ ... ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقى نەتىجىسىدە گرېك تىياتىر ... نى ئاسىياغا ئېقىپ كىردى. بۇ جەل گرېك تىياتىر ... گرېك خەلق تىياتىرلىرى بولغان «ماسكاراس» ... نىڭ گرېك تراگېدىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ... بويىچە كىرىپ كەلدى.

... قىزىقچىلىقى يۈزگە سىقان تارىس ئارقىلىق ... مەسخىرە، ... مەسخىرەۋازلىق دەپ ئاتىلىدۇ.

كۆنت كۆرنىسى روف «ماكېدونىيىلىك ئىسكەندەرنىڭ تارىخى» ناملىق كىتابىدا : ئىسكەندەرنىڭ دادىسى فىلىپ تىياتىرغا ھېرىسمەن كىشى ئىدى ، ئۇ تىياتىر كۆرۈۋاتقان ۋاقتىدا ئۆلتۈرۈلگەن دەپ يازىدۇ.[1] پولىتارخىنىڭ يېزىشىچە ، ئىسكەندەرمۇ تىياتىرغا ھېرىسمەن بولغان . شەرققە يۈرۈش قىلغاندا ئۇ نۇرغۇن تىياتىر ئارتىسلىرىنى بىللە ئېلىپ ماڭغان ۋە جەڭ ۋاقىتلىرىدا ئارام ئالغاندا ئويۇن ئوچۇن سوفىكىل ، ئېسخىل ، ئېۋرىپىدلارنىڭ مەشھۇر تراگېدىيىلىك ئەسەرلىرىنى ئالدۇرغانىدى .

ك . ۋ . ترېۋېر «گرېك — باكتىرىيە دۆلىتى يادىكارلىقلىرى» ناملىق ئەسىرىدە (1940 - يىل ، موسكۋا نەشرى) گرېك — باكتىرىيە دۆلىتى سارايلىرىدا گرېك كلاسسىك تراگېدىيىلىرى ئويۇنلىرىنى ئويناشقا تەكلىپ قىلىنغانلىقىنى تىلغا ئالغان . س . پ . تولستوف «قەدىمكى خارەزىم مەدەنىيىتى» (1943 - يىل ، تاشكەنت نەشرى) ناملىق ئەسىرىدە ھەتتا گرېكلارغا قارشى مەۋقەدە تۇرغان ھۆكۈمران سارايلىرىدىمۇ گرېك كلاسسىك تراگېدىيىلىرى ئويۇنلىرىنىڭ ، فارفىيە پادىشاھلىقلىرىدا گرېك مەدەنىيىتىگە بولغان چەتكە قېقىش يوزىتسىيىسىدە بولمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ .

قازاقىستاننىڭ بەتتە سۇ رايونى كوستاناي ئوبلاستى توغراي قىشلىقىدىن تېپىلغان كۈمۈش تاۋاقتىكى مىلادىيە I ئەسىرگە ئائىت قاپارتىمىلىق (چېكانكىلىق) تەسۋىرىي رەسىملەر گرېك كلاسسىك تراگېدىيىلىرىنىڭ ، بولۇپمۇ ئېۋرىپىدىس ئەسەرلىرىنىڭ ياڭراش باكتىرىيە رايونىدىلا ئەمەس ، بەلكى يەتتە سۇدا كەڭ تۈردە سەھنىلەشتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرسەتتى . نىۋ - يوركتا ساقلىنىۋاتقان شۇ خىل رەسىملىك تاۋاق بۇ نۇقتىنى

---

[1] شۇ كىتاب ، 1963 - يىل موسكۋا نەشرى ، 391 - بەتكە قارالسۇن .

ئىسپاتلىمىدى . تېخىمۇ ئېنىق ئىسپاتلىمىدى . ئاپىرىن ئالىمى ك . ۋ . ترېۋېر ئانىڭ تەتقىقاتىچە ، كوستاناي كۈمۈش قاچىسىغا ئېۋرىپىدىسنىڭ «ئاكىستىدا» ، «ئالوپ» ، ۋاكخ قىزلىرى» ، «ئىپولىتى» ، «ئىئون» دراممىلىرىنىڭ كۆرۈنۈشلىرى بېرىلگەن . «ئاكىستىدا» دراممىسىدا ئادمېت پادىشاھنىڭ مېھرىبان خوتۇنى ئاكىستىدا ئېرى ئادمېتنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈلپەتلەرگە تاقەت قىلالماي ئۆزىنى ئۇنىڭ ئوچۇن قۇربان قىلىش قارارىغا كېلىپ ۋىدالىشىۋاتقان ۋاقىتتىكى كۆرۈنۈش سىزىلغان . رەسىمدە ئاكىستىدا بېشىغا رومال ئارتقان ھالدا ، سول قولىنى ئېرىگە ئۇزاتسىمۇ ئۇنىڭ كۆكسىگە تەگمىگەن . ئوڭ قولى ئارقىلىق تەبەسسۇم بىلەن ئۈستىدىكى كىيىمىنى سىلاپ ئاخىرقى مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن . ئەسلى تېكىستتە :

«بەخىت سورلۇق يەتتى ! ئۆزۈڭنى ئوت ، سىرىبەرمىگىن ،
ئاسمان ھۆكۈمرانىدىن نىجاد تىلە ، ئۇنىڭغا سىغىن !»

دەپ يېزىلغان كۆرۈنۈش دەل مۇشۇ بولغان .

كوستاناي كۈمۈش قاچىسىدىكى يەنە بىر سەھنە كۆرۈنۈشى ئېۋرىپىدىسنىڭ «ئالوپ» دراممىسىدىكى ئېلىۋسىس پادىشاھى كېركىئوننىڭ گۈزەل قىزى ئالوپ دېگەن ئىلاھى پوسېدوندىن ھامىلىدار بولۇپ قويۇپ ، ئاتا غەزىپىدىن قورقۇۋاتقان پەيتىدىكى پادىشاھنىڭ ھالىتى كۆرۈنۈشى ئىدى .

ئۈچىنچى كېيىن «ۋاكخ قىزلىرى» دراممىسىنىڭ كۆرۈنۈشى تارىخ سىزىلغان . بۇنىڭدا ھاراق ئىلاھى دىئونىس ئەتراپىغا يىغىلغان بىرىنچى قېتىملىق دىئونىس ئايرىمىنى تەبرىكلەۋاتقان ۋاكخلىق قىزلار تەسۋىرلەنگەن .

نىۋ - يوركتا ساقلانغان كۈمۈش قاچىغا ئېۋرىپىدىسنىڭ

«گېرەكلىنىڭ ئەخلاقىنى ئادىشىش»، «پىلەئادا»، «تېلېف»، «ئەگېي»، «ئېپولىت» دراممىلىرىنىڭ يۇقىرىقىدەك مۇھىم كۆرۈنۈشلىرى بېرىلگەن. ك. ۋېيتىسمانىنىڭ تەتقىقاتىچە بۇ كومۇش قاچىلار مەركىزىي ئاسىيالىق ئۇستىلار قولىدا ياسالغان. پولتارىج «كرەسس» ناملىق ئەسىرىدە (33 - پاراگراف) قارفىيە شاھى [illegible] I نىڭ سارىيىدا ئوينالغان «ۋاكخ قىزلىرى» درامىسى [illegible] ئاگاۋا روللىنى بەرلىك ياسان ناملىق ئارتىس ئويناپ [illegible] يازغان.

گرېك [illegible] تىياتىرىدىن باشقا خەلق سەنئىتى ھېساپلانغان [illegible] بايراملىرى. نىقابلىق مەسخىرە تىياتىرلىرى [illegible] ئاسىيادا تېخىمۇ كەڭ تارقالغان. دىئونىس [illegible] مەي ئىچىپ كۆڭۈل ئاچىدىغان ئەلنەغمە تىياتىرى [illegible] ئىلاھى دىئونىسقا بېغىشلانغانىدى. ئۇ چاغلاردا [illegible] ئوينىغۇچىلار ئۆچكە تېرىسىنى يېپىنىپ نىقابلىنىپ [illegible] كۆرسىتىشىچە، گرېكلار ئوتتۇرا ئاسىيا [illegible] يەرلىك خەلقنىڭ خۇددى دىئونىس بايراملىرىغا [illegible] ھارغى ئىچىپ ئوينايدىغان خەلق ئويۇنلىرى بولغان. [illegible] تېپىلغان ئىدىشقا ئۈزۈم يوپۇرماقلىرى ئارىسىدىكى [illegible] قىز رەسىمى سىزىلغانىدى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىرگە ئائىت بۇخارادىن تېپىلغان كومۇش قاچىغا [illegible] تېپىلغان كومۇش ئىدىشقا، مىلادىيىنىڭ بېشىغا ئائىت تۈركمەنىستاننىڭ جەنۇبىدىكى نىسادىن تېپىلغان مۈڭگۈز قەدەھكە شۇ خىل مەي بايراملىرى كۆرۈنۈشلىرى ئويۇپ ياسالغان. مىلادىيىدىن كېيىنكى II — IV ئەسىرلەرگە ئائىت كۆپلىگەن نىقابلار ئەپراسىياپ قەدىمىي شەھىرى، نىسا ۋە خوتەنلەردىن تېپىلدى. خوتەندىن تېپىلغان كۆپ — ئىدىشلارنىڭ ساپلىرىغا قاپارتمىلىق شەكىلدە ھەر خىل قىزىقچىلىق قىياپەتلىرى، بەرباپ چېلىۋاتقان مايمۇن قىياپىتىدىكى

[illegible] بولغان. بۇ ئېھتىمالەم يەرلىك خەلقنىڭ مىراپ كۆرۈنۈشى [illegible] كۆرۈنۈشلىرىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن ئالاھىدە سەنئەت [illegible] بولسا كېرەك. بۇ ھال نىقابلىق تىياتىر سەنئىتىنىڭ [illegible] ئېلىمىزدىمۇ مۇھىم سالماقنى ئىگىلىگەنلىكىنى [illegible] كۆرسەتتى. [illegible] قىزىقچىلىقلار ھەتتا يېقىنقى ئەسىرلەرگىچە [illegible] داۋاملاشقان. [illegible] «ھەيرانتۇل ئەبرار» داستانىنىڭ 32 - بابىدا:

مەسخىرەكىم كۈلكى ئۈچۈن باج بېرىر،
[illegible] ئالغۇنغا ئىككى كاج بېرىر.

[illegible] ھەتتا ئوتتۇرا ئەسىرلەردە مەخسۇس قىزىقچىلىق بىلەن ھايات [illegible] سەنئەتكارلارنىڭ بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

شەرق [illegible] مۇزىكا سەنئىتىدە ئۆز ئارا يېقى تەسىر [illegible] گرېك — باكتىرىيە مۇزىكىلىرى گرېكلار [illegible]. ئىرانلىقلار بىلەن قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مۇزىكا سۆيەر خەلقلەر ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. [illegible] بەرباپ، كامالچىلىك سازلار بىلەن غوكقا [illegible] مۇزىكىلىرى [illegible] قوللىنىلدى. گرېك كۈيلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىگە تەسىر كۆرسەتكەندەك «ماھادۇر» كۈيلىرى[1] كېيىنچە گرېك كۈيلىرىدىكى «دۇرۇس» مېلودىيىلىرىگە تەسىر كۆرسەتتى.

[illegible]، كۆمۈش تەلەڭگە چىكانكا ئىشلەش، لاي [illegible] رەسساملىق سەنئىتىدە ئىلمىنىزىم ئۇسلۇبى [illegible] باشلىدى. بۇ كېيىنچە بۇددىزم ھەيكەلتىراشلىقى [illegible] رەسساملىق سەنئىتىدىكى ئارىلاشمىچىلىق ئۇسلۇبىنىڭ

[1] [illegible] كۈي دەپ ئاتىغان بۇ كۈي ھۆمۈندا «ئۇلۇغدۇر» دەپ [illegible] قوللىنىلماقتا.

مەيدانغا كېلىشىگە مۇھىم بىر مەنبە بولدى.

شۇنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، ئېللىنىزم دەۋرىدە تەبىئەت ئىلىملىرى تېخى يەلسەپە بىلەن بىر گەۋدە ئىدى. ئارىستوتېل بىر يېتىشتۈرمىسى ئىسكەندەر دەۋرىنىڭ ھۆكۈمران دۇنيا قارىشى سۈپىتىدە جېنىدىلا كەلگەن ئارقىلىغان. سىلىبۇكلار سۇلالىسى دەۋرىدىلا يېڭى ئاسپېكت ھۆكۈمدار قولىنىلدى. گرېك تېبابەتچىلىكى — ئاشقى كېسەللىكلەر ۋە ئىچكى كېسەللىكلەر جەڭ ۋە تىنچ دەۋرلەردە گرېكچە ... كېيىنچە يەرلىك خەلق ئارىسىدا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا خەلقىنىڭ ... قارىسى ئاساسىدا كېيەل داۋالاشتەك ئەنئەنىۋى ... ئىشلىقاچان قارا دېگىز ساھىلىدىكى سكىفلار ئارقىلىق ... كۆرسەتكەن ۋە ئېمپېدوكىل («تۆت فىزىس» ... «تۆت خاراكتېر») تەلىماتلىرىدا قايتا ئىشلەنگەن ... «جارۋاھ» («تۆت پرىنسىپ») كۆزقاراشلىرى ... خۇسۇلدى.

گرېك ... دۇنيانى ھالاك قىلىنغاندىن كېيىن، ھەتتا گرېك ... بىر ئۆلكىسىگە ئايلانغاندىن كېيىنمۇ، ... ئىلىملىرى ئۆز تەسىرىنى توگەتكىنى يوق. بىز بۇ تەسىرنى ... تارىخىي خاراكتېرلىك كۆشان بۇددىزم مەدەنىيەت ... خەلىپە مەئمۇن دەۋرىدە باشلانغان گرېكلار... ئەرقىس ئۆگىنىش ھەرىكىتىدىن، بەسرە ۋە ھەلىپىكى ئەرەب تەرجىمىشۇناسلىرىنىڭ، مەرۋى ۋە بەلختىكى مەركىزىي ئاسىيا تەبىئەت ئالىملىرىنىڭ پائالىيىتىدىن، شەرق ئارىستوتېلى دەپ شۆھرەت قازانغان ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ پەلسەپە سىستېمىسىدىن، مۇھەممەت مۇسا خارەزمى، ئەلفارغانى، ئىبنى سىنا، ئەبۇ رەيھان بىرۇنى، ناسىر خىسراۋ، ئۆمەر ھاييام، ئۇلۇغبېگ، مىرزا بېدىل قاتارلىقلارنىڭ ئىلمىي ئىشلىرىدىن، رابغۇزى، نىزامى گەنجىۋى، خىسراۋ دېھلىۋى، ئابدۇراخمان

...نى ۋە ... نەۋائىنىڭ ئۆلمەس بەدىئىي ئەسەرلىرىدىن ئۇرۇۋاللايمىز. مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا بۇ تەسىر «ئىسكەندەر زۇلقەرنەين»، «ئارىستۇ ھېكىم»، «ئەپلاتون»، «لوقمان ھېكىم»، «بەقرات ھېكىم»، «سوقرات ھېكىم»، «ئۇقلىدىس» (ئېۋكلىد) «يۇنانىستان»، «ئىسكەندەر ... » «ئىسكەندەر ئەينىكى» نامى بىلەن خەلق ھېكايە — چۆچەكلىرىگە سىڭىپ كەتكەن.

شۇنى ئەيت قىلىش كېرەككى، مەركىزىي ئاسىيادىكى، ئومۇمەن گرېكلەشكەن دۆلەتلەردىكى ئېللىنىزم مەدەنىيىتى مەركىزىي گرېك — ماكېدونىيىلىكلەرنىڭ ھەربىي مۇستەملىكىچىلىكىنىڭ تۆھپىسى ئەمەس. بۇ بىر تەرەپتىن، دۇنياۋى خاراكتېرلىك ئىنسانىيەت مەدەنىيەتشۇناسلىقى ھادىسىسى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن مەركىزىي ئاسىيا خەلقىنىڭ مۇستەملىكىچىلىككە جان — جەھلى بىلەن قارشى تۇرغان تىنىز بۇكمەس ئىنتىلىشى، جەڭگىۋار روھى ۋە مىللىي ئىپتىخار تۇيغۇسى بىلەن جانلىنىپ ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشقا، تارىخىي مەدەنىيەت ئۆزگىرىشىگە ئوچۇق — يورۇق مۇئامىلىدە بولغانلىقىنى كۆرسەتتى. ئۇلار ئىزچىل سىياسىي — گازارمىسىز ۋەتەنپەرۋەر ئىدى.

ئىككىنچى باب

ھۇن سەلتەنىتىنىڭ تۇرانىي ئىرلىككە كەلتۈرۈشى

1. ھۇنلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى

مەركىزى ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئاساسلىق يىراق ئەجدادلىرى ھېسابلانغان ئاندرونوۋ ئارىيانلار بايقال — بەنسەي، ئالتاي، قەشقەر، سىبىرىيە — تارىم ۋادىلىرىدا ياشاپ، جەنۇبىي ... بوستان مەدەنىيەتلىرىنى يارىتىپ، ئات ۋە بىر ... ھورۇللىنىپ، ساۋاتسىز چەۋەندازنىڭ بىرىقىسىز ... روياقا چىقارغانىدى. ئەزەلدىن قوياشنى ئىككى، دەريا ... غان بۇ ئىنسان تۈركۈملىرى ئاستىدىكى چەكسىز زېمىنگە تويۇنغان، ئۇچقۇر ۋاقىتقا ھېرىسمەنلىكنى مودېل قىلغان ماكان - زامان قارىشى بىلەن چاپچىپ تۇرغان بىر توپ تۇلپارلارنىڭ كىشنەپ، يېڭى - يېڭى ھاياتلىق ماكانلىرىغا قاراپ بەرۋاز قىلىپ، بىر قانچە مىڭ يىل ئىچىدە غەرب ۋە جەنۇب يۆنىلىشىنى بويلاپ ئاسىيا — ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ ئۇلۇغ كۆچۈش تارىخىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ۋە بىر قانچە ئۆركىشىنى شەكىللەندۈردى.

تارىخ بۇ خەلقلەرگە نېسىپ قىلغان تەبىئەت ئۇچۇن مەۋجۇت بولىسمۇ. لېكىن ئىنسانىيەت ئۇچۇن تېخى ئاشكارا بولمىغان زېمىن سەھنىسىنى ئېچىپ، ئاتونۇش خەلقلەر ئارىسىغا سودا -

ۋە ... نى تارتىش، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنى بىر ... كىرگۈزۈشنى ئىبارەت تارىخىي ۋەزىپىنى ... ۋولەر ھەم كارۋانچى مەرىپەتچىلەر ئوبرازىدا ... ئۆتىگەندى.

قەدىمكى ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ بىكىنمە دەرۋازىلىرىنى ... ئىلكىدىكى مەدەنىيەت توزۇلمىسىنى مۇقەددەس ... ئالەمدىن بىخەۋەر ھايات كەچۈرۈۋاتقان خەلقلەر ... تەكرار ... ئالغۇش ئېلىپ كەلگەن، چەكسىز ۋادىلاردا ... ئاققان بۇ خەلقلەرنىڭ ھەر خىل ئىقلىملاردا ... قەدىمقى ئارخېئولوگىيىلىك ... ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇلار بارلىق قەدىمكى ... ئىمپېرىيىلەر ... ئىرتقۇچ ھايۋان ۋە ياكى ياۋايى ... بىلەن ھاقارەتلەنگەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇ ... قەدىمكى ئۆچمەنلىك ھەتتا ئىككى - ئۈچ مىڭ ... بىر ... زامان مەدەنىيەتلىك مىللەتلىرى تارىخ ... داۋاملىشىپ كەلدى! بۇ ھاقارەتچى مۇئەللىپلەر ... ئەگەر ئۇ خەلقلەرنىڭ تارىخىي ئىستىخىيە ... ئىشلىرىنى ئۆز مىللەت تارىخى بىلەن پۈتۈن ... چىقىرىپ تاشلىۋېتىشكە ئۇرۇنغىنىدا، ... ئاقىۋىتىدىن تېمىلەرگە ئېرىشىپ، تېمىلەردىن مەھرۇم ... نى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئويلاپ كۆرۈشمىدى. ئەگەر ... بولسا بەكۇن باشقىچە بولاتتى.

... ئاسىيانىڭ بىپايان ياپلاقلىرىدىكى كۆچمەنچى ... قانار بولاق - چەشمىسىدە مىلادىيىدىن ... ئەسىر ... كۆتۈرۈپ، ... شاۋقۇنلۇق تارىخ ... ئاچقان خەلق — ھۇنلاردىن ئىبارەت. ئۆز ... ئېلىشقا ئېھتىياجلىق بۇ ئاجايىپ ھۇن قەبىلىلەر ... مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى ئۈچ ئەسىر، مىلادىيىدىن

كېيىنكى بەش ئەسىر ئىچىدە كونا قورۇ تارىخىغا ئۇچۇق ئىزنا ۋە ئەبەدىيلىك يوشۇرۇن تەسىر قالدۇرۇپ، ھەرقايسى مىللەتلەرگە سىڭىپ كەتتى.

بىز كىتابىمىزنىڭ خاس ھۇن تارىخى تېمىسىدا ئەمەسلىكىنى ... داڭدار سەلتەنەت تېمىسىدا يېزىلغان ھەر خىل مۇقامدىكى كىتابلارنىڭ يېتەرلىك ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، پەقەت ھۇن... تارىخ پەلسەپىسى قىممىتى — تۇران تارىخىدىكى ... خاس قاتلىمى ئۈستىدىلا توختىلىمىز.

ھۇنلار ... ھەققىدىكى ئەڭ قەدىمكى يازما مەنبەلەر ئىچىدە جۇڭگو ...لىرى نوپۇزلۇقتۇر. بۇلارنىڭ بەزىلىرى، مەسىلەن ... «نەسەبنامە» (尚书) دەك ئەسەرلەردە ... ئاساسىدا يېزىلسىمۇ، سىماچيەننىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» ...ملىق كىتابىدىن باشلاپ بىر قەدەر ئەمەلىي ...

سىماچيەن ... قارىغاندا ھۇنلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى خەنزۇلارنىڭ ئەپسانىۋى ئەجدادلىرى بەن — خۇاڭ دەۋرىدىلا مەۋجۇت بولغان ... شيا قەبىلىلىرى دەۋرىدە ئۇلار جۇنۋېيلەر (...) دەپ، ئەپسانىۋى پادىشاھلار ياۋ — شۈن زامانىدا ... (سېرىق ئىمپېراتور) دەۋرىدە شۈن جۇ (荤粥) دەپ ئاتالغان، سېرىق پادىشاھ ئۇلار بىلەن جەڭ قىلغان؛ تۇنجى قۇلدارلىق دۆلىتى يىن (شاڭ) خانلىقى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى ... — ... ئەسىرلەر) دەۋرىدە ئۇلار رەسمىي بىر تۇققۇچ بەلگىلىك خەت بىلەن شۈن جۇ (獯粥)لار دەپ يېزىلغان، جەنۇبىي خېبېيدىن دوڭتىڭخۇ كۆلىگىچە، شەندۇڭ يېرىم ئارىلىدىن گاۋجىن (شىئەنگىچە) بولغان چەكلىك زېمىندىكى دەسلەپكى جۇڭگو قۇلدارلىق سەلتەنىتى بولغان شاڭلارنىڭ ئۇرۇش قىلغانلىقىغا قارىغاندا ھۇنلار ھازىرقى شەنشى، سەنشى، خېبېي ئەتراپلىرىغا كەلگەن. غەربىي ۋە

...رقىي چۇ سۇلالىسى زامانىدا ئۇلار شيەنيۈن (猃狁)لار ...لگەن ...دەت جەنگو (ئۇرۇشقاق دۆلەتلەر) ۋە چىن سۇلالىسى ...نىس، ئېنىقكى تومان تەگرىقۇت ھۇن قەبىلىلەر ئىتتىپاقى قۇرغاندىن كېيىن ئۇلار شۇڭنۇ (匈奴) دەپ يېزىلغان بولىدى.

شۇنى ... ئىلىش ھاجەتكى جۇڭچيۇ — جەنگو دەۋرلىرىدە ھۇنلار بىلەن ... غەربىي جۇ پادىشاھلىقلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى مۇرەككەپلىك ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسى مۇناسىۋەتلىرى ۋە قەبىلىلەر مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تارىخىي تامغىسى بىلەن خاراكتېرلەنگەن. بۇ چاغدا جۇڭچيۇ ... جەنگو دۆلەتلىرى شىمالىي دىلار، غەربىي كۆيلارنىڭ ...لىرىنى قولغا كەلتۈرۈش، جەڭلەر ئارقىلىق يۇڭ ئەسكەر ... مەنبەلىرىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن بۇ مۇناسىۋەتنى جىددىيلەشتۈرۈ...كەندىن تاشقىرى يەنە ئۆزئارا ئۇرۇشلاردا ئۆز رەقىبلىرىگە ... كېلىش ئۈچۈن يات - يات كۆي — دىلار ۋە ھۇن قەبىلىلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى باشلاپ كېلىپ ئۆز دۈشمەنلىرىگە ... سالاتتى. بۇ خۇددى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ «بەدەۋى» ... مىللەتلەردىن پايدىلىنىش ئۇسۇلىغا ئوخشاپ كېتەتتى. ...كېيىندىن باشقا كۆي — دىلار ۋە ھۇنلارمۇ جۇڭچيۇ جەنگو دۆلەتلىرىنىڭ تەسىرىدە، ئۆز ئىچىدىكى تەبىقىلىق پارچىلىنىش ... ئىچىدە بارغانسېرى سىنىپىي جەمئىيەتكە قاراپ يۈزلەنگەندى. ئۇلار باشقا زېمىنلار ۋە قەبىلىلەرگە، جۈملىدىن جۇڭچيۇ جەنگو دۆلەتلىرىگە توغرىدىن - توغرا ياكى باشقا ئىنسانىيەتلىرى بىلەن باستۇرۇپ كىرىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىممەتلىرىگە ئىگە بولۇشقا قىزىقاتتى. ئەلۋەتتە، بۇ كۆچمەن قەبىلىلەردىكى ئادەت بولۇپ يۈزىگىدىن باشقا تىنچ مال ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىمۇ خېلى كەڭ ساقلانغان. جۇ يۇۋاڭنىڭ (幽王) ... تىغىدا ئۆلتۈرۈلۈشى، پايتەختىنىڭ لويى لويياڭغا يۆتكىلىشى، جاۋ لىڭۋاڭنىڭ (赵灵王) ئاتلىق

قوشۇن تۈزۈش ۋە غوز كىيىملىرىنى كىيىش تەشەببۇسى قاتارلىقلار بىلەن جۇنچيو پادىشاھلىرىنىڭ شوكوي (赵隗)، جىكوي (季隗) . خۇجى (狐季) . شياۋرۇڭزى (小戎子) قاتارلىق كۆي دى قەبىلىلىرىگە بولغان مۇناسىۋىتى بۇنىڭ بىر قانچە ئىپادىسى بولغان . «نەزمىنامە» (诗经) دە بۇ ھادىسىلەرنىڭ قىسمەن ئىپادىلىرى ساقلانغان .

مانا بۇلار ئىجتىمائىيەتنىڭ مۆلچەرلىشىچە ، مىڭ يىللار ئارتۇق ۋاقىتنى تۇر ... ئالغان ئۇزاق دەۋرنى — ھۇن قەبىلىلىرى تارىخىنىڭ بىرىنچى دەۋرنى تەشكىل قىلىدۇ . بۇ دەۋر ھۇنلارنىڭ ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق ، قەبىلە ۋە ئىپتىدائىي قەبىلىلەر بىرلەشمىسى سۈپىتىدە ئۇيۇشۇش دەۋرى ئىدى .

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 209 - يىلى (چىن شىخۇاڭ ئۆلۈپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەرشى خۇ... چىققان يىلى) باتۇر تەڭرىقۇت — ... تەختكە چىقىپ تونجى يايلاق فىئودال خاندانلىقىنى تەشكىللەندۈرگەندىن تاكى بۇ خاندانلىقنىڭ يىمىرىلىشى ، ئۇنىڭ بىر قىسمى تەدرىجىي ئىچكى جۇڭگوغا ۋە بىر قىسمى تەدرىجىي ياۋروپاغا يۆتكىلىشىگىچە بولغان ئارىلىق ھۇنلار تارىخىنىڭ 2 - دەۋرىنى تەشكىل قىلىدۇ .

ھۇنلارنىڭ ئوتتۇرا تۇرلەشكىلىككە ئۆتۈپ كەتكەن قىسمى مىلادىيەدىن كېيىنكى II ئەسىردىن باشلاپ تاكى سۇي — تاڭ سۇلالىسى ئالىملىرىغىچە سىبىرىق دەريا ۋادىسىدا بىر قاتار فېئوداللىق پارچە دۆلەتلەرنى شەكىللەندۈردى . غەربكە سۈرۈلگەن ھۇنلار V ئەسىرلەردە ئاتتىلا (406 ؟ — 453) قاتارلىقلار يېتەكچىلىكىدە ئالان - ئاۋار قاتارلىق مەركىزىي ئاسىيا كۆچمەن قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىكتە ھۇنگارىيە (ۋېنگرىيە) دە ئولتۇراقلىشىپ ، رىم ئىمپېرىيىسىگە تەھدىت سېلىپ ئولپان ئېلىپ تۇردى ۋە ئاخىرى رىم ئىمپېرىيىسىنى ھالاك قىلىش جەريانىدا مۇھىم رول ئوينىدى . بۇ ھۇن ئىمپېرىيىسى

بەرپا قىلغانلىقى ئىلگىرىكى ھۇن تارىخىغا ئائىت ھادىسىلەر بولۇپ ، گەرچە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى خەلقلىرى تارىخىدىن ھالقىغان ھادىسىلەر بولمىسىمۇ ، ئەمما ئۇنىڭغا ئالاقىدار باشقا بىر تېمىدىن ئىبارەت .

ھۇنلار بىر ئېتنىك گەۋدە سۈپىتىدە گەرچە تولىمۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن بولسىمۇ ، ھازىرقى زامان ئالىملىرى پەقەت ھۇن خاقانلىقى شەكىللەنگەندىن كېيىنكى ھۇنلارنى ئۇلىكە قىلغان ھالدا ئۇلارنىڭ ئېتنىك خۇسۇسىيەتلىرى ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشتى . ھۇن خاقانلىقى ھۇن قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ باشقا قەبىلە ئىتتىپاقلىرىنى ، ئالدى بىلەن شۇ ئىتتىپاقنىڭ ئۆزىگە قېرىنداش بولغان كۆي — دى — دىڭلىڭلار ، قىرغىزلار ، ئۇيسۇنلار قاتارلىق شىمالىي ، جەنۇبىي ، غەربىي تۈركىي قەبىلە ئىتتىپاقلىرىنى ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغانلار ، سيانبىيلار ... باشقا توڭغۇز — پروتو موڭغۇل قەبىلىلىرىنى ئۆزىگە بىرلەشتۈرۈش ۋە قوشۇۋېلىشى ئاساسىدا شەكىللەنگەن . ئابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» نىڭ 2 - تومىدا ئېيتىلىشىچە ، ھۇن خاقانلىقى 24 قەبىلە ئىتتىپاقىدىن تەركىب تاپقان . شەرقىي ۋە غەربىي ئالىقلارغا بۆلۈنگەن تۇنجى يايلاق ، ئوقياچى چەۋەنداز قەبىلىلىرىنىڭ سەلتەنىتى ئىدى . ئۇنىڭ قاغانلىرى ئۆزلىرىنى تەڭرىدىن بولغان تەڭرىقۇت (撑犁孤涂) دەپ ئاتاشقان . بىر تارىخچىلار ھۇنلار سەلتەنىتىنى 26 تۈركىي دۆلەتنى بىرلەشتۈرگەن بولۇپ ، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى يابون دېڭىزىدىن قارا دېڭىزغىچە سوزۇلغان ، دەپ يازىدۇ . بۇ ئەينى زاماندا پۈتكۈل كۆرۈنۈشى فوزۇقلۇق — ئاسىيا ، ياۋروپا ۋە ئافرىقىدىمۇ ئىككىنچى بولمىغان كاتتا تېررىتورىيىدە تۇران خەلقىنىڭ بىرلىككە كېلىشى بولۇپ . چىن شىخۇاڭ چەۋەنداز قوشۇن ۋە سىياسىي دىپلوماتىيە بىلەن بىرلىككە كەلتۈرگەن چىن سۇلالىسىدىن

ئىككى بىرىنچى ھەسسە كاتتا بولۇپ، سەددىچىنىدەك سىپىلكىمۇ
ھاجىتى بولمىغان. ۋاقىتمۇ ئۇزۇن بولغان. بىز بۇ سەلتەنەتنى بىرىنچىدىن، ئۇلارنىڭ قاغانلىرى ئۆزلىرىنى ئىمپىراتور دەپ ئاتىمىغاچقا؛ ئىككىنچىدىن، ئۇلار ئۆز قېرىنداشلىرى زېمىنىدىن ھالقىمىغان، ئۆز مەدەنىيەت تىپى ۋە ئانتروپولوگىيىلىك جەمئىيىتىدىن ھالقىمىغان بولغاچقا؛ ئۈچىنچىدىن، ئۇلار جەڭ قىلغان ... زېمىنىدا، ئۇلارنىڭ كۆي — دى — زەي ... ئىلگىرى ياشىغان زېمىندىن تاشقىرى زېمىنلار ... ئاقىۋەتلىرىنى شەكىللەندۈرمىگەچكە ئۇلارنى ... ئىمپېرىيە دەپ ئاتاشنى لايىق تاپمىدۇق. چۈنكى ... پەلسەپىسىنى ئاساس قىلغان ئىمپېراتورلۇق ئۇنۋانى ... ئىنسانىنى تەڭرىگە ۋە ئالەم قانۇنىيىتىگە ئوخشاتقۇچى ... پەلسەپىسى قىلغان تەڭرىقۇتلۇق ئۇنۋانىدىن ... توغرا كېلەتتى. شۇڭا بىز تۇرانلىقلار ... زوروئاستېرىزم، بۇددىزم ۋە مانىزىم ... ناملىرىغا ئىشلەتكەن خانلىق، خاقانلىق (قاغانلىق) ... قوللاندۇق.

ھۇن ... خەلقلىرىنىڭ قەبىلە ناملىرى بىردەك ھۇن ئىسمى ... ئالىملارچە قاراشتۇر. ھۇن قەبىلىسى ئېھتىمال جۇڭگونىڭ قەدىمكى يىلنامىلىرىغا ھۇن ئوبرازىدا كىرىپ كەلگەن بىر قەدەر ... خەلقلەر. قەبىلىلەر تۈركۈمىنىڭ نامى ياكى قەبىلە ... نامى بولۇشى مۇمكىن. بەزى ئالىملار ھۇنلارنىڭ كۆچمەنلىك قەبىلىلىرى ئوغۇزلار ئىكەنلىكىنى قىياس قىلىدۇ. بەزىلىرى ھۇن ئىبارىسىنى «ئون» (كۆچمەنلىك)، «ئورخۇن» دىيارى. «كۈن» تەڭرىسىگە ئېتىقاد قىلغۇچى تۈركىي خەلقلەر دېگەن تەخمىنلەر بىلەن ئىزاھلايدۇ. ھۇن ئىبارىسى سەلتەنەت نامىدىن كېيىنچە ئېتنىك تۈركۈم نامىغا ئۆتكەن ياكى قىسمەن شۇنداق خاراكتېر ئالغان بولۇشى پۈتۈنلەي مۇمكىن.

ئالىملارنىڭ تەتقىقاتى بىلەن قەدىمكى قەبرە - جەسەتلەر ئۈستىدىكى ... تەتقىقات نەتىجىسى ھۇن سەلتەنەتىگە ...لەشكەن ئوغۇنجى چەۋەنداز قەبىلىلەرنىڭ ئاساسى ۋە تايانچى ...نىڭ كۆچمەن مەركىزىي ئاسىيا تۈركىي خەلقلىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

پەقەت ب. س. پاللاس، ۋ. بېرگمان قاتارلىق كىشىلەر ھۇن تىلىنى موڭغۇل تىلىنىڭ قالماق تىل تارمىقىغا تەۋە دەپ قارىسىمۇ، ... ئالىملار ھۇن تىلى دېگەن ئايرىم تىلنىڭ يوقلۇقى، ھۇن سەلتەنەتىنىڭ تىلى دەل قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر شەرقىي قىسمىنىڭ تىلى. ھازىرقى فىن — ئوگۇر تىللىرىدىكى ھۇنگارىيە (ۋېنگرىيە) فىنلاندىيە، بالتىق فىنلىرىنىڭ قەدىمكى تىللىرىغا يېقىنلىقىنى كۆرسەتتى. ئا. بېرنشتام «ھۇن تارىخىنىڭ قىسقىچە ئوچېركى» ناملىق ئەسىرىدە: «تۈرك تىلى ھۇنلار ۋە ھۇن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدا ئۈستۈن ئورۇنغا ئىگە ئىدى» دېسە، ۋ. مىنگگوۋېرن: «مېنىڭچە، شۇنداق ئۇمۇملاشتۇرۇش مۇمكىن، ھۇن تىلى تۈرك تىلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ... ھۇنلار ئېھتىمالەم ئەڭ قەدىمكى ۋە ئالاھىدە تۈركىي تىلدا سۆزلەشكەن بولۇشى مۇمكىن» دەيدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ئىلمىي ھەيئىتى بىرلىكتە تۈزگەن «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تارىخى» (1959 - يىل نەشرى) ناملىق كىتابنىڭ 2 - بۆلۈمىدە: «ھۇنلار تۈرك سىلسىلەتىلىكىگە مەنسۇپ قەبىلىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىلىدا تۈركىي ... ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلىگەن» دېگەن قاراشنى ...كىتلىدى. ئا. رېمۇسات، جى. كلاپروۋد (J. Klaproth) ئې. جاۋانىس. ۋ. رادلوۋ، ۋ. لائۇفېر، ئې. ھ. پاركېر، پ. پېللىئوت ... ق. كرائۇسې قاتارلىق ئالىملار ھۇن تىلى تۈركىي تىل ئائىلىسىدىكى تىل ئىكەنلىكىنى كۆپ تەرەپلىمە

مۇئەييەنلەشتۈرگەن . بۇنىڭدىن باشقا ، ۋىزانتىيە زامانىسىدىكى
گېئورگى (Georgi) لېۋ گرامماتىك (Lev Grammatik.)
نىكىتا (Nikita) قاتارلىق تارىخچىلار ئەينى زاماندا ياۋروپاغا
باستۇرۇپ كىرگەن ھۇن قوشۇنلىرى ئىچىدە «Oungri» ،
« Uighur » ، « Ogor » ، « Ounegour » ، «Outigour» ،
« Sarogur » ، «Kutigur» قاتارلىق نام - ئىسىملارنىڭ
بولغانلىقىنى ... قالدۇرغان .

ما چاكسى ... (马长寿) جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى
مىللەتلەر ... توغرىسىدا ئۇيغۇرلۇق ئالىم بولۇپ ، ئۇ
شىمالىي ... ناملىق كىتابىدا ، بايقال ساھىلىدىكى
دىڭلىڭلار ... ئۇلارنىڭ ئويىدىكى خۇجيەلەرنى قەدىمكى
ئۇيغۇرلارنىڭ ... دەپ ، خەن — ۋېي زامانىدىكى
دىڭلىڭ ... دەۋرىدىكى ئېگىز قاڭقىللار ، سۇي —
تاڭ ۋاقتىدىكى ... بىر خەلق دەپ كېلىپ ، ھۇن ۋە ئېگىز
قاڭقىللار ... ئۇرۇقلار بولسىمۇ بىر خىل تىل دەپ
كۆرسىتىدۇ ... شىمالىدىكى ھۇنلارنىڭ كىچىك
ھاكىمىيىتى ... ئېلى (悦般国)نى «شىمالىي
ھۇنلار ... ئۇنىڭ تىلى بىلەن ئۆرپ - ئادىتى ئېگىز
قاڭقىللار بىلەن ئوخشاش دەپ ئېنىقلىغانلىقىنى دەلىل قىلىدۇ .

دېمەك ... ھۇن تىلى تۈركىي تىل بولۇپ ، ھۇن سەلتەنىتى
دەۋرىدە ... ھۇنلارنىڭ ئاساسلىق تىلى بولغان ؛ دىڭلىڭ
ۋە خۇجيە تىللىرى قەدىمكى ئۇيغۇر تىللىرى بولۇپ ، ھۇنلار
كۆچەلگەن ياكى ئاجرالغان ۋاقىتلاردىمۇ ھۇن — ئۇيغۇر
تىللىرى ئارىسىدا ئاساسلىق بىردەكلىك بولغان . ئۇيغۇرلارنى
جۇڭگو مىللەتلىرىدا يات - يات ھۇنلارنىڭ ئەۋلادى ، باشقا تۈركى
دېگەندەك بايان قىلىنىشلىرىمۇ ئاساسسىز ئەمەس . ئەمما ، بۇ ئۇلار
ئېنىق بىر مىللەت دېگەنلىك ئەمەس ، ئەلۋەتتە .

ھۇنلارنىڭ تۈركىي ئېنىقلىق تىپتىكى خەلق ئىكەنلىكىنى تىل

... ئارخېئولوگىيىلىك ۋە ئانتروپولوگىيىلىك
تەتقىقاتلار ... زابايقال ، ئۇلانباتور ، نوئىن ئۇلا
... بايقالغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار
... ئىسپاتلىدىكى ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى I ئەسىرگىچە
... ھۇن ... نىڭ مەنبەسى يەنىلا غەربىي يۇرت ،
ئوتتۇرا ئاسىيا ، جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى ماساگېت ۋە
... دىكى سكىفىيە مەدەنىيىتى تەسىرىدىن بىراقلىشىپ
... ھۇن قەبرە يادىكارلىقلىرى - قورال لار ،
... تېپىلغان سەنئەتتىكى ئالاھىدىلىكلەر يوقىرىدا
... بىلەن بىردەك بولغان . كېيىنكى چاغلارغا
... قېزىلمىلاردىلا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك تەسىرى بارغانسېرى
... بارغانسېرى ئېنىق كۆرۈلگەن .

سىبىرىيىنىڭ جەنۇبىدىكى بورىئات موڭغۇل رايونىدا
تېپىلغان قەدىمكى ئادەم باش سۆڭەكلىرىمۇ سوقىچاق تۇران تىپىغا
مەنسۇپ بولۇپ ، موڭغۇلوئىد ئىنسان تۈركومىنىڭ
... ئانتروپولوگىيىسىنىڭ ئالامەتلىرىدىن پەرقلەنگەن .

ھۇن ... نىڭ گەۋدىسى ۋە شەكلى توغرىسىدا ھەر خىل
... قويۇلغان . ما چاڭشۇ ئەپەندى خەن
... الىي خۇ چۇيىنىڭ ئېتى ئاستىدا يەنجىلگەن
ھۇن ... نىڭ تەسۋىرى بېرىلگەن تاشقا قاراپ ھۇنلارنى
... موڭغۇلوئىد خەلقلەر دېگەن قاراشنى ئىلگىرى
سۈرگەن ... بۇ دۆتمەنلىنىش شارائىتىدا
... سىزىلغان تەسۋىرىي سەنئەت بۇيۇمىنى ھۇن
... ئارخېئولوگىيىلىك گەۋدىسى دېگەنلىك بولۇپ ، سەنئەت
... ئەكلەشتۈرگەنلىك بولاتتى . مۇنداق تەسۋىر
... تارىخچىسى جوردانىس (Jordans) تەرىپىدىن : «قەددى
... ، كۆكرىكى ۋە بېشى چوڭ ، كۆزى كىچىك ۋە
... بۇرنى ... تېرىسى قارامتۇل» دېيىلگەن ئاتىلانىڭ

تەسۋىرى بولۇپ ، بۇ ئېھتىمال ھۇن ئەۋلادى ئاتىلانىڭ ئۆزىگە خاس يۈزلىمىسى باكى خۇنزكلەشتۈرۈلگەن تەسۋىرى بولۇشى مۇمكىن . ھۇنلار گەرچە خېلى قويۇق موڭغۇلوئىد تەسىرىگە ئۇچرىغان بولۇشى مۇمكىن . ئۇلار ئاندرونوب ساپ تۇران تىپى گەۋدىسىدىن پۈتۈنلەي جەسەت كىشىنى قانداقمۇ مۇمكىن ؟ ! . «خەننامە . جىن مىتىنىڭ تەرجىمىھالى»دا ھۇن خانى شۇنۇق سوغاخاننىڭ ئوغلى ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 121 ـ يىلى ئۆلتۈرۈلگەن جىن مىتى شاھزادىنىڭ تەسۋىرى مۇنداق بېرىلگەن : بويى سەككىز چى ئىككى سۇڭ بولۇپ ، قەددى ـ قامىتى كېلىشكەن ، ھەيۋەتلىك ئىدى . بۇ ئاتلىق تەسۋىرلەنگەن ھۇن جەسەتلىرىدەك ئېگىز بوي ۋە قاۋۇل بولغان جىن مىتىنىمۇ بەستلىك ھۇنلار بولسا كېرەك ، دېيىشكە بولىدۇ . شۇنداقتىمۇ تېپىلغان كۆپلىگەن جەسەتلەردىكى ئالامەتلەر ئۇلارنىڭ ئېگىز بويلۇق ، قاۋۇل ، قاڭشارلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى . «جىننامە» ، 107 ـ جىلدىدا ھۇنلار قاڭشارلىق ، قويۇق ساقاللىق دەپ يېزىلغان . مىڭگۈ ھۇنلار كېلىپ چىقىش جەھەتتە ئېھتىمال «ئاق جىنس»قا ، «سېرىق جىنس»قا يېراق بولۇشى مۇمكىن ، پروفېسسور شمىد . ۋ . سكوت (schott) ئا . خ . كوئاك (A. H. Kuhn) قاتارلىقلار ھۇنلار فىزىئولوگىيەلىك جەھەتتە تۈرك ئۆزىمىكى خەلقلەر ئىدى ، دەيدۇ . مىڭگوۋېرن ھۇنلارنىڭ كېلىپ چىقىش جەھەتتىكى «ئاق جىنس»قا يېقىنلىقىنى ئىسپاتلىغاندا ، يېراق شەرقتىن ئامېرىكا قىتئەسىگە ئۆتكەن ئىندىئانلارنىڭ يەنىلا بىرلەمچى موڭغۇلوئىد ئالامەتلىرىنى ساقلاپ كەلگەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ . ئۇ «مەركىزىي ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر» ناملىق كىتابىدا بۇ ھەقتە : «قەدىمكى ھۇنلار تىل ۋە ئىرق جەھەتتە بىردەكلا تۈركىي جىنسقا تەۋە ئىكەنلىكىگە ئىشەنچ ھاسىل قىلىمىز ، دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن .

دېمەك . ھۇنلار تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان موڭغۇلوئىد (مەنچە ئېيتقاندەك) بولماستىن ، تۈركىي تىلىدا خەلق ، تۈركىي تىپىكى خەلق ئىدى . شۇنداقتىمۇ ئۇلارنىڭ مەركىزىي ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمكى ئاندرونوپلار ۋە ئۇلارنىڭ بىرقىسىم موڭغۇل قەبىلىلىرىدىن يىراقتا ياشىغان ئەۋلادلىرىغا ئوخشىمايدىغان مۇئەييەن دەرىجىدە موڭغۇلوئىد تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى ئىنكار قىلىش قىيىن . تارىم ۋە پامىر بويىدا ياشىغان ھۇنلار مۇنداق تەسىردىن مەلۇم دەرىجىدە يىراقلاشقان .

ھۇنلار مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ تۇران مەدەنىيەت تىپىگە تەۋە ئىدى . شامانىزم ، قۇياش ئېتىقادى ، ئۆزىچە كىيىم ـ كېچەك ، ئاتلىق ئوقيا ئېتىش ، قورۇلتاي تۈزۈمى ھۇن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق مەدەنىيەت ئادىتى ئىدى . سىماچيەن ھۇنلار توغرىسىدا توختالغاندا : «ئاتلىرى قويغا ئوخشاپ كېتىدۇ ، قوشقاچ ، چاشقان ئۇۋلايتتى . سەل چوڭ بولغاندا تۈلكە ، توشقان ئوۋلىنىپ ئوزۇقلىناتتى . ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىق ئەرلەر ھەممىسى ئوقيا ئاتالايدىغان ، مەرگەن بولۇپ ، ئۇلار تولۇق قوراللانغان جەڭچىلەر ئىدى» دەپ يازغانىدى .

* *

ھۇن تەڭرىقۇتى ئىتتىپاقى تومانخان دەۋرىدە چىن شىخۇاڭ (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 246 — 210 ـ يىللار) ئەرپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن چىن سۇلالىسى بىلەن چېگرىداش ئىدى . چىن شىخۇاڭ ئالتە قوشۇن ۋە بىكچە ھەربىي ۋە دىپلوماتىك سىياسەتلەر ئارقىلىق دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈردى . چىن شىخۇاڭ دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنمۇ شىمالدا ھۇنلار ، غەربىي شىمالدا دۇڭخۇ — توغۇزلار ، غەربتە توخارلار يەنىلا كۈچلۈك ئىدى . شۇنداقتىمۇ تومانخان باشچىلىقىدىكى ھۇنلار قوشۇنى چىن سۇلالىسىگە ئېغىر تەھدىت سېلىپ تۇردى .

تومانخان چوغاي تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى تومانبالىق (头曼城) شەھىرىنى بىنا قىلدۇردى. چوغاي تاغلىرى ئاستىدا شەرقتىن غەربكە مىڭ يولدىن ئارتۇق كېلىدىغان ئوت - چۆپلۈك، قويۇق ۋە ئېگىز ھايۋانلىرى كۆپ ياخشى يايلاق ياتاتتى. چوغاي تېغىدىن ئاقىدىغان بۇلاق بولمىغان جايدا سېرىق دەريا دوقمۇشى بولۇپ، ئوسال جەنۇبى مەشھۇر ئوردوس يايلىقى ئىدى. چىن شىخۇاڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 216 - يىلى قىشتا مەخسۇس ھۇنلار توغرىسىدا ئوردا يىغىنى ئاچتى. ئۇ سول قول ۋەزىرلى سى (李斯) نىڭ تەكلىپى بويىچە، 215 - يىلى باھار كىرىش بىلەن تەڭ گېنېرال مېڭ تيەن (蒙恬) باشچىلىقىدا 300 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن تومانخانغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىدى. بۇ تومانخان يايلاققا چىقىرىلغان يىلقا - ماللار بىلەن تولىمۇ ئوڭۇشسىز ئالمىقىدا خارامان تۇرغانىدى. چىن شىخۇاڭ تۇرۇشلۇق ئالدىرىسى باشلاپ قوشۇننى شەھەر سىرتىغىچە ئۇزىتىپ چىقتى. چىن قوشۇنلىرى ئوردوس يايلىقىنى ئىشغال قىلىپ، ئىككىنچى يىلى (214 - يىلى) چوغاي تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى زېمىننى تارتىۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ چىن شىخۇاڭ يەنە مۇڭ تيەن باشچىلىقىدا ئىلگىرىكى يەن، جاۋ، چىن دۆلەتلىرى ياسىغان قورغىنىش سېپىللىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، شەرقتە شەنخەيگۇەندىن غەربتە لىنتاۋ (گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى مىنشەن ناھىيىسى)غىچە سەددىچىن سېپىلىنى قۇرۇلۇشنى باشلىۋەتتى. سېپىل ئىچىگە ئېلىنغان جايلارغا ئاھالە كۆچۈرۈپ، مەمۇرىي ھاكىمىيەتلەر تەسىس قىلدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا چىن شىخۇاڭ ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش بىلەن تەڭ ھۇن - چىن چېگرىسىنى كېڭەيتىپ مۇئەييەنلەشتۈرگەنلىكىنى نامايان قىلغان.

شۇنىڭدىن كېيىن ھۇنلارمۇ بىر مەزگىل تىنچلىنىپ ئەسلىدە مۇبەسسەر بولۇپ ھالىنى يىغىپ كۈچىيىشكە باشلىدى.

ھۇن ئۇرۇقىدىن ئىككى يىل ئىلگىرى - مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 209 - يىلى تومانخان چوڭ ئوغلى باتۇرنى ۋەلىئەھدلىكتىن بىكار قىلىپ، كىچىك ئالچىسى (ئاغىچىسى)دىن تۇغۇلغان كىچىك ئوغلىنى ۋەلىئەھد (تەخت ۋارىسى) قىلماقچى بولدى. ئۇ باتۇرنى ھۇنلار بىلەن گاھى رىقابەتلىشىپ، گاھى سۈلھىلىشىپ تۇرغان توخارلارنىڭ پايتەختى ساندىبىل شەھىرىگە بارىمتايلىققا (گۆرۈدىكى شاھزادەلىككە) ئەۋەتتى. باتۇر يەدەنىيەتلىك توخار ئېلىدا ھەربىي ماھارەت ئۆگىنىشكە تىرىشتى. باتۇر مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 216 - يىلىدىن 210 - يىلىغىچە ساندىبىل شەھىرىدە تۇرغان بولۇشى ئېھتىمال. 210 - يىلى ھۇن - توخار (ياۋچىلار) ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بۇزۇلدى. بۇ باتۇر ئۈچۈن ھايات - ماماتلىق خەۋپ پەيدا قىلدى. باتۇر ياۋچىلار خانىنىڭ ياخشى ئېتىنى ئوغرىلاپ تاغلىرى ئېتىكىدىن تەگرىقۇت دالاسىنى كېسىپ تومانبالىققا قېچىپ كەلدى. تومانخان باتۇرنىڭ قاۋۇل يىگىت بولغانلىقىنى كۆرۈپ ئۇنى ئاتلىق قوشۇنغا سەركەردە قىلدى.

باتۇر ئۆز ئېلىدە ھەربىي قوشۇننى چۈنچيۇ ۋە چىن سۇلالىلىرى ئۆتكەن دەۋرىدىن تۈپتىن پەرقلەندۈرۈپ قايتا قۇرۇشنى باشلىدى. ئۇ تومانخاننىڭ مۇڭ تيەن سانغۇندىن مەغلۇپ بولغانلىقىدىن، بىر قاتار زېمىنلارنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىدىن، جەڭگى دەۋرىنىڭ ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى ۋەزىيەتتىن، قىرغىن قەبىلىلىرىنىڭ تارقاقلىق ھەتتا توخار - ياۋچىلارنىڭ ئىتتىپاقچى قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈشتە ھۇنلاردىن ئۈستۈنلۈك ئالغانلىقىدىن، توڭغۇزلارنىڭ كۈچىيىپ، غەربكە كېڭەيگەنلىكىدىن جىددىي خۇلاسە چىقاردى. ئۇ تومانخاننىڭ ئاجىزلىقى ئۆزى بولغۇسى ئىز باسارىنىڭ قولىدا ھۇن

[1] ... مۇدۇن دەپ يېزىلغان.

سەلتەنىتىنىڭ هالاك بولۇشى ئېھتىماللىقىنى ئالدىن كۆردى . ئۇ
جىددىي تەدبىرلەر كۆرۈشنى بەر قارارلاشتۇرغانىدى . ئۇنىڭ ئۆز
ـ ئۆزىگە بولغان قىممەت قارىشى ئۆزگەرگەن بولۇپ ، ھەرقانداق
ۋاستە قوللىنىپ جۇشەنىسلىكلەرنى يېڭىپ ، قان كېچىپ ئەلنى
قۇتقۇزۇشنى ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويۇش لازىم ئىدى . ئۇ
ئوردا ئۆزگىرىشىنى باشلاپ ، قوشۇننى قايتا قۇرۇش ، ئەلدە
يېڭى بىرلىككە ... ئىنتىزام يۇرگۈزۈش ، جاپالىق كۈرەش
يولىنى تاللىدى ... دەسلەپدە ئۇ قوشۇندا ئاۋازلىق ئالاقە ـ
ئاۋازلىق ... ئوقيا قويدى ، ئات ئۈستىدە ئاۋازلىق ئوقيا
ئېتىشنى ... ئۆگەتتى ... سىماچيەننىڭ ھېكايە قىلىشىچە :
ئۇنىڭغا ... ئاۋازلىق ئوقيا ئاتمىغانلارنىڭ كاللىسىنى
ئالدى ، ... ئوۋلاردا قۇش ۋە يىرتقۇچلارنى تەڭ
ئاتمىغانلارنىڭ ... ئالدى . ئاندىن كېيىن ئۆزى ياخشى
كۆرىدىغان ... ئۆزى بىلەن تەڭ ئاتمىغانلارنىڭ كاللىسىنى
ئالدى . ئۇنىڭدىن كېيىن ئامراق خوتۇنىنى ئۆزى بىلەن تەڭ
ئېتىشقا ... ئاتمىغانلارنىڭ كاللىسىنى ئالدى . ئۇنىڭدىن
كېيىن ... دادىسى تومانخاننىڭ ئېتىنى ئېتىشقا بۇيرىغاندا ھەممىسى
ئوق ئاتتى ... (باتۇر) ئۇلارنى كارغا كېلىدىكەنسىلەر دەپ
ماختىدى . ئۇنىڭدىن كېيىن دادىسى تومانخان بىلەن شىكارغا
چىققاندا ، ئۇنى ئېتىشقا بۇيرىدى . ھەممىسى تومانخاننى ئېتىپ
ئۆلتۈردى ... ئۇرۇقدىنى ئۆگەي ئانىسى ۋە ئۆگەي ئىنىسىنى ،
ئۆزىگە ئىتائەت قىلمىغان ۋەزىرلەرنى ئۆلتۈردى . ئۆزى
تەڭرىقۇتلۇق تەختىگە چىقتى .

باتۇر تەڭرىقۇت (مەتەخان) تەختتە ئولتۇرغان 35 يىل
(مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 209 ـ 174 ـ يىللار) ئىچىدە پۈتكۈل
ھۇنلارنى بىرلىككە كەلتۈردى . بۇ چاغدا چىن سۇلالىسىغا قارشى
كۆچلۈك دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغانىدى . يېڭىدىن ھاكىمىيەت
بېشىغا چىققان باتۇر تەڭرىقۇتقا بېسىم ئىشلىتىپ توڭغۇز

يېزىكەنلىرى ... ـــ توڭغۇز ئەللىرى ئارىسىدىكى بىتەرەپ
يەر بولغان ... نىڭ يول مۇساپىسىدىكى «ئوتتۇرا يەر» ([illegible])نى
بېرىش ... سىماچيەننىڭ ھېكايە قىلىشىچە ،
توڭغۇزلار ئەلچى ئەۋەتىپ تومانخاندىن ئاتماي تولپارنى (千里马)
سورىدى ... ۋەزىرلىرى بىلەن مەسلىھەتلەشكەندە ، ۋەزىرلەر
«تولپار بىر ھۇنلارنىڭ تەۋەرۈك ئېتىمىز ، بەرگىلى بولماس»
دېگەندە ، باتۇر ... قوشنا مەملىكەتتىن بىر ئاتنى قىزغىنىپ
قالماس» دەپ ... ئاتنى بېرىۋەتتى . توڭغۇزلار باتۇرنى قورقۇنچاق
ھېسابلاپ ... ئەلچى ئەۋەتىپ تەڭرىقۇتنىڭ بىر ئالچىسىنى
سورىدى ... ۋەزىرلىرى بىلەن مەسلىھەتلەشكەندە . ۋەزىرلەر
غەزەپلىنىپ ... بولمىسىلىق ، ئەدىۋىنى بېرەيلى» دەپ
ۋارقىراشتى ... باتۇر «قوشنا مەملىكەتتىن بىر ئايالنى قىزغىنىپ
قالماس» دەپ ... ئالچى كۆرۈپ ئالغان ئالچىسىنى توڭغۇزلارغا
بېرىۋەتتى ... توڭغۇزلار خانى بارغانچە كۆرەڭلەپ ، غەربكە ھۇجۇم
قىلدى . توڭغۇزلار بىلەن ھۇنلارنىڭ ئارىلىقىدا 1000
چاقىرىمدىن ... كېلىدىغان بىر ئىنسى ـ چىن ، ئوتتۇرا يەر
بولۇپ ، ھەر ... ئىككى تەرەپ مۇشۇ يەرنىڭ ئىككى چېتىگە
كېپەلەرنى ... قاراۋۇللارنى قوياتتى . توڭغۇزلار باتۇر
تەڭرىقۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ : «سىلەر ھۇنلار بىرنىڭ
قاراۋۇلخانىسى ئالدىدىكى ئوتتۇرا يەرگە ئاياق باسقۇچى
بولماڭلار ... يەرنى بىز ئىگىلىمەكچىمىز» دەيدۇ . باتۇر
تەڭرىقۇت ۋەزىرلىرىنى يىغىپ يەنە مەسلىھەت سورىغاندا ،
ۋەزىرلەرنىڭ بەزىلىرى «ئۇ بىر تاشلاندۇق يەر ، بەرسەكمۇ
بولىدۇ ... بەرمىسەكمۇ بولىدۇ» دېيىشىدۇ . بۇنى ئاڭلاپ دەرغەزەپ
بولغان باتۇر ... يەر ـ زېمىن دۆلەتنىڭ ئاساسى . نېمە ئۈچۈن
بېرىمىز ... بېرىدىكەنمىز ؟ !» دەيدۇ ۋە زېمىن بېرەيلى
دېگۈچىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ . باتۇر تەڭرىقۇت
ئۇرۇشقا ئاتلىنىپ ، ئەل ئىچىدە يۇرۇشكە چىقمىغانلارنىڭ

كالىسى ئېلىنىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ. ئەزەلدىن باتۇرنى كۆزگە ئىلماي كەلگەن مەغرۇر، تەييارلىقسىز تۇڭغۇزلار دۆلىتىنى ئىېردىن مۇقەررەز قىلىپ، ئۇلارنى ھۇن خانلىقىغا تەۋە قىلىدۇ. بىر قىسىم تۇڭغۇزلار شىمالغا قېچىپ ئونون دەريا، گىرۇلىن دەريا، ئارگۇن دەريا ۋادىلىرىغا يۆتكىلىدۇ.

سىماچيەن [illegible] بەن گۇنىڭ خەۋەر قىلىشىچە، باتۇر تەڭرىقۇت تۇڭغۇزلار ئۈستىدىن غەلىبىدىن كېيىنلا توخار — ياۋچىلارغا ھۇجۇم [illegible] قىلىدى. بۇ خۇددى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ ۋە ئۇنىڭ [illegible] قىلىپ ماكېدونىسكىنىڭ ئۆزى بارىمتايلىقتا تۇرغان [illegible] كىرگىنىگە ئوخشايتتى. باتۇر تەڭرىقۇت [illegible] دۆلىتىنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 208 - يىلى بىر قىسىم [illegible] - يىلى يەنە بىر قېتىم ئىستىلا قىلدى.

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 205 - يىلى شىمالغا يۈرۈش [illegible] بەش قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى — بەش ئەلنى ئۆزىگە [illegible]. بۇلار: بايقالنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى دىڭلىڭلار [illegible] جەنۇبىدىكى جەنكۈن — قىرغىزلار، خۇنيۇيلار [illegible]، جۈيشىلار (屈射)، شىنلى — چەنلىلار (新犁 [illegible]) دىن ئىبارەت ئىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ھۇن خانلىقى تېخىمۇ زورايدى. ئۇ چەكسىز زېمىن، مول ئورمان، يايلاق ۋە ئىقتىسادىي قۇدرەتكە ئىگە بولدى. پۈتكۈل مەركىزىي ئاسىيادىكى [illegible] نۇرانىي قەبىلىلەر ئاقساقاللىرى بارغانسېرى قۇلدارلىق تۈزۈمى ئاساسىدىكى مەركەزلەشكەن بۇ يايلاق بىرلەشمىسىنى ھىمايە قىلىشقا باشلىدى. سىماچيەننىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا باتۇر تەڭرىقۇت دانا (贤) دەپ ھېسابلاندى. شۇنداق قىلىپ، باتۇر تەڭرىقۇت مەركىزىي ئاسىيادا ئۇقيابچى خەلقلەرنى بىر ئائىلە قىلغان تارىخ بېتىنى ئاچتى.

ئۇ ئىلگىرىكى ئېنىق قانۇن - تۈزۈك بولمىغان، پەقەت قەبىلە ئاقساقاللىرى نېمە قارارغا كەلسە شۇنى يولغا قويىدىغان،

[illegible]تەڭرىقۇت [illegible] كېسىدىغان، ئۇرۇش - سۈلھى ئېلان قىلىشنى [illegible]ڭلەيدىغان ئاقساقاللار دېموكراتىيىسى بولغان سىناق [illegible]كىدىكى [illegible] تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، مەركەزلەشكەن [illegible] تۈزۈمنى يولغا قويدى. ئىلگىرىكى بىكار تەلەپ، خالىغانچە شىكار [illegible] يۈرىدىغان يۇرت ۋە ئاھالىنى ئىنتىزامسىزلىقتا ئۆلۈم [illegible] جازا [illegible] بېرىلىدىغان، بۇيرۇققا ئىتائەتمەن، ئۇيۇشقان خەلققە [illegible]يلاندۇردى. [illegible] ھەممە بىردەك قوراللىنىش، ھەممە قەبىلىلەر [illegible] ئۆتەش، بارلىق ئەرلەر دائىما جەڭگە ھازىر [illegible]ۇلۇش، جەڭ ماھارىتىگە پىشقان بولۇش تۈزۈمىنى تىكلىدى. [illegible] تۈت يۈز [illegible] كىشىلىك دائىملىق ئاتلىق جەڭگىۋار قوشۇن [illegible]ۇردى. ئۇلار [illegible] خارەزملىق ساكلارنىڭ ئاتتا ئېغىر ساۋۇتلۇق [illegible] قىلىدىغان [illegible] ئېغىر تۆمۈر دۇبۇلغا (تۆرك كۇلاسى) كىيىپ، [illegible] يوپۇقلار بىلەن يوپۇقلايدىغان، ئاتقا يەنە [illegible]راقتا ئاتقىلى [illegible] بولىدىغان ھۇجۇم نەيزىلىرى بېكىتىلگەن، ئاتنىڭ [illegible] ئىككى يان [illegible]غا ئۇزۇن سانجىلغۇچ نەيزە بېكىتىپ جەڭنى [illegible] ئىلگ[illegible]ەيدىغان قىلدى. بۇنداق قوراللانغان ئاتلىق [illegible] ئادە[illegible] قىلىچۋاز، نەيزىۋاز چەۋەنداز ئەترەتلەردىن [illegible] ۋە [illegible] بولۇپ، جەڭگىۋارلىقى مىسلىسىز ئىدى. [illegible] تەڭرىق[illegible] ئەينى زامان شارائىتىدا چەۋەنداز قوشۇنىنىڭ [illegible] مۇمكىن بولغان چەككىچە كۈچەيتتى. ئۇ ئاۋازلىق [illegible] ۋە [illegible] بىلەن قوماندانلىق قىلىش، جەڭ دۇمبىقى ۋە [illegible] پايدىلىنىش، ھەربىي تاكتىكا جەھەتلەردە ئالداش [illegible] قاتارلىقلارنى يولغا قويدى. ئۇ تۇرانىڭ [illegible] بىلە[illegible] جەڭ قىلغان ھەربىي مۇتەخەسسىسلىرىدىن [illegible] خەن شىن (韩信)غا ئوخشىغان تەسلىم

[illegible] (鸣镝) [illegible] ئاۋازلىق ئوقيا [illegible] قوماندانلىق قىلىش [illegible]

بولغان چىن سۇلالىسى ھەربىيلىرىگە سەركەردىلىك بىرىپ ئىشقا
سالدى . ھۇن ئەگرى قىلىچى ، سىكىق خەنجىرى ، خارەزم
گىجىم كىيىم - يوپۇقلىرى ، تۇمارىس جاسارىتى ، شىراق
ھىيلىسى . باتۇر تەڭرىقۇت ئىنتىزامى بىر گەۋدە قىلىنغانىدى .

باتۇر تەڭرىقۇت چوغاي تاغلىرى ئېتىكىدىكى تومانبالىقتىن
ئورخۇننىڭ شەرقىدىكى قوشۇ سەيدام كۆلى يېنىغا — ئەجدىھا
بالىق شەھىرىگە ئارگاھىنى يۆتكىدى . ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپىدە
تامىر دەرياسى ئېقىپ ئۆتەتتى ، يەر شارائىتى توقايلىق ، ئۇنىڭدا
چواڭ - ئېگىز ئاشلار كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك قەد
كۆتۈرگەنىدى . ... قايىنىمى ، ئاياغدا چەكسىز تەكشى دالا
جايلاشقان ... نورۇز ئايلىرىدا دىنىي مۇراسىملار
ئۆتكۈزۈلەتتى .

سىماچيەن ... گۇنىڭ بەرگەن خەۋىرىگە قارىغاندا
باتۇر تەڭرىقۇت ... كەلگەن بىر يۈرۈش دۆلەت ھاكىمىيەت
ئاپپاراتى ... قۇرۇپ چىققان . بۇلار قىسقىچە مۇنداق :

تەڭرىقۇت ... ئۇڭ قانات ۋە سول قانات تۇغچىغان
(左賢王 ...) سول قول تۇغچىخانلىق ۋەزىپىسىنى
تەڭرىقۇت ... . ئۇنىڭدىن قالسا ئوڭ قول - سول
قول يۇلغخانلار (谷蠡) تۇراتتى . ئۇلاردىن كېيىن ئوڭ قول -
سول قول سەركەردىلەر تۇراتتى . ئۇنىڭدىن كېيىن تۈمەنبېگ ،
مىڭ بېگ ، يۈز بېگى ، قۇر بېشى قاتارلىق ئەمەلدارلار تۇراتتى .
تارىخىي مەنبەلەردە ھۇنلاردىكى ئەمەل - مەنسەپلەر 24 دەرىجىگە
بۆلۈنگەنلىكى خاتىرىلەنگەن . ئوڭ قانات تۇغچىخان غەربنى ، سول
قانات تۇغچىخان شەرقنى باشقۇراتتى . باشقا قەبىلە ئاقساقاللىرى
قودۇ (骨都) دەپ ئاتىلاتتى . ھەر يىلى نورۇز ۋاقتىدا
تەڭرىقۇت ئوردىسىدا دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزۈلۈپ يېڭى يىل
كۈتۈۋېلىناتتى . 5 - ئايدا ئەجدىھابالىقتا قۇرۇلتاي چاقىرىلىپ
دۆلەت ئىشلىرى مۇھاكىمە قىلىناتتى . كۈزدە مال - چارۋىلار

سېمىرگەندە ... ئولاق — ئورماندا ئىش ئورنى قۇرۇلتايلىرى
... دەرىس ۋە مال - چارۋىلار ھېساباتى ئېلىناتتى .
... مۇكاپات - جازا ئېلىپ بېرىلاتتى . ئېغىر گۇناھ
... لارنىڭ ... ئورگە سىزىق ئويۇلۇپ ، ئوغرىلارنىڭ مېلى
... قىلىناتتى . مەملىكەتتە زىندانغا تاشلىنىدىغانلار نەچچە
... ئۇزۇن بولغاندىمۇ ئون كۈن قاماپ قويۇلاتتى .
... مەنبەلەردە تەسۋىرلىنىشىچە ، غەربتىكى غۇز قەبىلىلىرى
ئەجدىھانى ئۇلۇغ بىلەتتى . بۇ ھال ھۇنلارغا ئۆتكەن . ھۇنلار
... كىلەرگە ئەجدىھا رەسىملىرىنى نەقىش قىلىپ
... ئاتتى . بۇ ئادەت 16 پادىشاھلىق زامانىدىن كېيىن سېرىق دەريا
... ئىسمالىدىكى ھۇن ئەۋلادلىرى قۇرغان
ھاكىمىيەتلەردە ... تەدرىجىي يوسۇندا تاڭ سۇلالىسىغا ئېقىپ
كىرىپ ئۆزگەرگەن بولۇپ ، كېيىنچە ، خەنزۇ مىللىتى
... ئولارنىڭ ئېتنىك رىشتىسى دېيىلىشكە باشلىدى .

تەڭرىقۇت قۇرۇلتاي چاقىرغاندا خەلق ئاتا - بوۋىسىغا
... زېمىن ، ئەرۋاھلارغا تىلاۋەت قىلىش بىلەن
... تەڭرىقۇت ئۆزىنى تەڭرىنىڭ پەرزەنتى دەپ
... بىلەن يەر ئارىسىدىكى ۋاستىچى بولۇشى شەرت
... كۆتۈرۈلگەندە ئۆيىدىن چىقىپ قۇياشقا ، كەچتە
... سالام ... قۇياشنىڭ ھەركىتىگە ماسلىشىپ سول
... بۇرۇلۇپ ئولتۇراتتى .

ھۇنلاردا ئۆلگەنلەرنى ئالتۇن - كۈمۈش ۋە كىيىم - كېچەك
... كۆمۈش ؛ ئاي تولغاندا جەڭگە ئاتلىنىپ ، ئاي
... غەنىيمەتلەرنى جەڭچىلەرنىڭ ئۆزىگە
... ئەسىرلەرنى ئائىلە قۇلى - چۆرە ۋە مالاي قىلىش
... بولغان .

باتۇر تەڭرىقۇت قۇدرەتلىك ھۇن خانلىقىنى شەكىللەندۈرۈش
ۋە مۇستەھكەملەش جەريانىدا ئومۇمەن ئىككى جەھەتتە كەسكىن

جەڭلەر ئېلىپ باردى . بۇنىڭ بىر خىلى توڭغۇزلار بىلەن چاۋۇپ ۋە ھەرقايسى تۈركىي خەلقلەرنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىش يولىدىكى جەڭلەر ؛ يەنە بىر خىلى يېڭىدىن تىكلەنگەن خەن سۇلالىسى بىلەن ئېلىپ بارغان جەڭلەر ئىدى . ھۇنلار سەلتەنىتى پۈتۈن مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنى بىرلەشتۇرۇش يەدىلىگە قۇدرەت تاپقاندى . ۋەھالەنكى ، ھۇن خانلىقىنىڭ پارچىلىنىشى ۋە يىمىرىلىشى ھەممىدىن ئىلگىرى خەن سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ... ئاستىدا . مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ بارغانسېرى ... ئايرىلىپ چىقىشى ئاساسىدا يۈز بەردى . خەن سۇلالىسىنىڭ ... ماھارىتى ، ھۇن ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچكى ... بۇ جەرياننى تېزلەتتى ۋە توغرىدىن ... تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئايلاندۇرۇپ قويدى . يايلاق سەھرالىرى ... ۋە ئات تۇيىقىغا ، قەلئە سەلتەنەتلىرى سىياسىي ... تارىخ سەھنىسىدە رىقابەت شاخمىتى ئويناپ ، ... قالدۇرۇپ كەتكەنىدى .

2 . توخارلارنىڭ غەربكە يۆتكىلىشى ۋە غەربىي يۇرتتا ھۇنلار تەسىرىنىڭ كېڭىيىشى

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 208 - يىلى توخارلارغا ھۇجۇم قىلىپ قايتقاندىن كېيىن ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 176 - يىلى (خەن ۋېندىنىڭ 5 - يىلى) ياۋچىلارغا يەنە بىر قېتىم قاتتىق ھۇجۇم باشلىدى . بۇ قېتىمقى ھۇجۇم ئالدىدا باتۇر تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ ۋېندى پادىشاھىغا مەكتۇپ يېزىپ ئۇنىڭ سۆكۈت بېرىشىنى قولغا كەلتۈرگەنىدى . بايان قىلىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن بۇ يەردە خەن سۇلالىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە مەشھۇر «پېيدىڭ

... ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتمەكچىمەن .

چىن سۇلالىسى قىسقا ۋاقىت داۋام قىلىپ دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى ... غۇلىغاندىن كېيىن تۈنجى خەن پادىشاھى ليۇ ... مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 202 - يىلى ئۆزىنى ئىمپېراتور ... چىن سۇلالىسى 207 - يىلى ليۇ باڭغا تەسلىم بولدى . خەن سۇلالىسى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 202 - يىلىدىن مىلادىيەنىڭ 26 - يىلىغىچە 228 يىل ئىچىدە چاڭئەننى پايتەخت قىلغان غەربىي خەن سۇلالىسى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى .

باتۇر تەڭرىقۇت توخارلارغا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 208 - يىلى قىلغان ھۇجۇمىدىن كېيىنلا تۇيۇقسىز جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىكى ... قىلىدىغان مەيدانى ، كېيىنچە چىن سۇلالىسى ... چوڭ تاغلىرىنىڭ جەنۇبىغا ، ... كېيىن ئوردوس يايلىقىغا يۈرۈش قىلىپ ، بۇ جايلارنى ... ئالدى . شۇنىڭدىن باشلاپ خەن سۇلالىسى مەيدانغا ... پەيتلەردە ھۇن -- خەن چېگرىسى سېرىق دەريانىڭ ... ساھىلى بولۇپ شەكىللەندى .

خەن ، ھۇن چېگرىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئات بازىرى مايى (马邑) ... ھۇنلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىدى ، مايىنىڭ ... خەن شىڭ ھۇنلارغا تەسلىم بولۇپ سانغۇن ... كۆتۈرۈلدى . ھۇنلار داۋاملىق جەنۇبقا ... ئىلگىرىكى ئاق دىلار زېمىنى تەيۈەننى ئېلىپ ... (雁门) جەنۇبىغا يېقىنلاپ كەلدى . بۇ خەن سۇلالىسى ... كەلگەندىن كېيىن ھۇنلارنىڭ تەشەببۇسكارلىق بىلەن قىلغان ... جېڭى ئىدى . بۇ تارىختا بىرىنچى قېتىملىق «مايى ۋەقەسى» دەپ يېزىلدى .

شۇنىڭدىن كېيىن خەن گاۋزۇ ليۇباڭ ئۆزى سەردارلىق قىلىپ 325 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن قايتۇرما ھۇجۇم

قىلىپ داتۇڭ (平城) شەھىرىگىچە كەلدى. ئەسلىدە باتۇر تەڭرىقۇت ھەربىي ھىيلە بىلەن يالغاندىن قاچقان بولۇپ ليۇ باڭ قوشۇنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ كەلگەنىدى. داتۇڭ شەھىرىنىڭ 17 چاقىرىم يىراقلىقىدىكى شەرقىدە قار قاپلىغان بەيدېڭ تېغى (白登山) تۇراتتى. باتۇر تەڭرىقۇت تۇساتتىن 300 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن ليۇ باڭنى بەيدېڭ تېغىغا چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. ليۇباڭ بۇ تاغدا بىر ھەپتە قامالدا قالدى. «خەنئامە [illegible]»دە [illegible] ليۇباڭنى غەربتە ئاق ئاتلىقلار، شەرقتە [illegible] ئاتلىقلار، شىمالدا قارا ئاتلىقلار، جەنۇبتا قىزىل ئاتلىقلار [illegible] قورشىغانىدى. ئاخىر ئىش باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ سىياسىي [illegible] بولدى. ليۇ باڭ تۇغقىنى ليۇ جىڭ (刘敬)نى باتۇر تەڭرىقۇت [illegible] ئۇنىڭ خانىشى يېنىغا نۇرغۇن سوۋغىلار بىلەن ئەۋەتىپ [illegible] كېلىشىمى تۈزدى. كېلىشىمدە خەن سۇلالىسى ھۇنلارغا ھەر يىلى نۇرغۇن مىقداردا ئالتۇن، تاۋار - دۇردۇن [illegible] ئۆلپان قىلىدىغان بولغان. بۇ مەشھۇر [illegible] «[illegible] مۇھاسىرىسى» دەپ ئاتالدى. مۇشۇ قالايمىقان [illegible] خەن سۇلالىسىنىڭ يەن ۋاڭى لۇ گۇەن قاتارلىق [illegible] ئىچىدە ھۇنلارغا تەسلىم بولۇپ قويۇپ، ئۆز ئالدىغا [illegible] سۇلالىسىنىڭ شەھەر - يېزىلىرىنى بۇلاش بىلەن شۇغۇللىنىپ [illegible] ئىگىلىۋالغانىدى.

بەيدېڭ مۇھاسىرىسىدىن كېيىن تۈزۈلگەن كېلىشىم ۋە نىكاھ مۇناسىۋەتلىرى تۈپەيلى ھۇن - خەن مۇناسىۋىتى چېگرىلار ئېچىش، سودا - ئالاقە تىنچ راۋان داۋام قىلىشقا باشلىدى.

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 176 - يىلى تۇخارلار ئۈستىگە يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم باشلىدى. ياشىنىپ قالغان باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ مۇنداق شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىشىدىكى سەۋەبلەر روشەن ئەمەس. ئۇنىڭ تۇخارلارنى يوقىتىلەي «تەركى ماكان» ھالەتكە كەلتۈرۈشكە تەخمىنەن مۇنداق

[illegible] سەۋەب بولغان بولۇشى مۇمكىن:

1) تۇخارلار تومانخان ۋاقتىدىلا ھۇن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى [illegible] كۈچلۈك ئىدى. باتۇر تەڭرىقۇت گەرچە ئىلگىرى [illegible] بولسىمۇ، تۇخارلارنىڭ بۇ يۇرتنى داۋاملىق [illegible] قىلىشىنى كەلگۈسىدە يۈز بېرىشى مۇمكىن بولغان [illegible] دەپ قارىغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمەلىيەتتىمۇ تۇخارلار ھۇنلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنىدى. 2) باتۇر تەڭرىقۇت تۇخارلارنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىپ كېتىۋاتقان خەن سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشىدىن ئەنسىرىگەن بولۇشى مۇمكىن؛ 3) باتۇر تەڭرىقۇت شىمالدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىنى بىرلەشتۈرۈشتىن تاشقىرى يەنە تۇخارلار دىياردىن [illegible] بىراقتىكى پامىر تاغلىرىغىچە بولغان كەڭ غەربىي دىياردىكى تۇققاچى قەبىلىلەرنى ھۇن سەلتەنىتىگە بىرلەشتۈرۈشنى ئارزۇ قىلاتتى. بۇنى باتۇر تەڭرىقۇت ئۆز ئارزۇسى [illegible] بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن خەن [illegible] مەكتۇپىدە «ئوقيا كۆتۈرگەن خەلقلەر بىر ئائىلە بولۇپ [illegible]» دەپ ئىپتىخار بىلەن تىلغا ئالغان؛ 4) تۇخارلارنىڭ خانى چاۋۇپ خان ئۇسۇن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى ۋەيران قىلىپ نەندۇم خانىنى (难兜靡王) ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ باش سۆڭىكىدىن جام ياساپ شاراب ئىچكەنىدى.[1] نەتىجىدە ئۇسۇنلار [illegible] ئايرىلىپ ئىلى - قارلۇق ۋادىسىغا كۆچكەن [illegible] ئۇسۇن ئاقسۆڭەكلىرى بۇ ھەقتە باتۇر تەڭرىقۇتقا [illegible] نەمۇنە بولغان بۇ ئىشتىن ئېغىر شىكايەت قىلغانىدى. تارىخىي خاتىرىلەردە نەندۇم خانىنىڭ يېڭى تۇغۇلغان بالىسى [illegible] قىسمىقى قاچ - قاچتا ئۆز كىشىلىرى تەرىپىدىن ئېلىپ [illegible] بولۇپ، قوغلاپ يوقىتىش تۈپەيلى چۆلدە

[1] [illegible] 456 - بەتكە قاراڭ)

ئېگىسىز قالغان. كېيىنچە باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى ئاغا قاپۇق تەڭرىقۇتلۇق تەختىگە چىققاندا چۆلدە بۆرە ئېمىتىپ، قۇشلار يەم تاشلاپ باققان بۇ بالىنى سېھىرلىك ئوغۇل بىلىپ، ئۆزى تەربىيىلەپ چوڭ قىلغان. بۇ ئوغۇل چوڭ بولغاندىن كېيىن ئۇسۇن ئېلىنىڭ كۈنبېگى (昆莫) — ئۇسۇن خانى بولغان.

باتۇر تەڭرىقۇت توخارلارغا زەربە بېرىشنى مۇنداق باھانە قىلىپ باشلىغان: ھۇنلارنىڭ شەرقتە تۇرىدىغان ئوڭ قول تۇغچىخانى بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرىدىغان ئەمەلدارلىرى ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىش بولىدۇ. بۇ چاغدا ئوڭ قول تۇغچىخان مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 177 - يىلى ئوردوس ئەتراپىدىكى جايلارنى بېسىۋالىدۇ. بۇ ھەقتە خەن ۋېندىنىڭ تەڭرىقۇتقا يازغان مەكتۇپىغا جاۋاب مەكتۇپ ئەۋەتكەن باتۇر تەڭرىقۇت (176 - يىلى): بۇ ئىشنى ئاۋۋال خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرا ئەمەلدارلىرى قوزغىغان، بۇنىڭغا ئوڭ قول تۇغچىخان ھېچقانداق ئىجازەت ئالماي ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى بىلەن ئۆچەكەشكەن بولغاچقا مەن ئۇنى جازالىدىم. ئۇنىڭغا مەدەت بېرىۋاتقان توخارلار بولغاچقا، ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشنى بۇيرۇدۇم، ئۇلارنى يېڭىپ، بەگلىرىنىڭ كاللىسىنى ئالدىم، بەزىلىرىنىڭ تىزىنى پۈكتۈردۈم، دېگەن مەزمۇندا ئىزاھلىغان.

شۇنداق قىلىپ، باتۇر تەڭرىقۇت بىرلا قېتىمدا ھەم خەن سۇلالىسى چېگرىسىدا كۈچ كۆرسىتىپ، ئۇنى ئۈركۈتۈشنى ئويلىغان، ھەم ئاشۇ بىلەن بىللە يەنە توخارلارغا ھالاكەت خاراكتېرلىك كۈچلۈك ھۇجۇم قوزغىغانىدى.

تۆۋەندە توخارلار ۋە ئۇسۇنلارنىڭ ئېتنىك ھالىتى ۋە ئۇلارنىڭ يۆتكىلىشىگە ئائىت مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىلىمىز:

توخارلار بىلەن ئۇسۇنلار قەدىم زامانلاردىن بېرى

دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدىن — تىيەنشەن تاغلىرىغىچە[1] بولغان جايلاردا ياشاپ كەلگەنلىكى غەربىي يۇرتنىڭ مەلۇم قىسمىدىن كۆچۈپ كەلگەنمۇ ئۇلار قايسى قەبىلىلەرنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان، بۇ مەلۇم ئەمەس. جۇڭگو قەدىمكى مەنبەلىرىدە كۆي - دىلار، غەربىي رۇڭلار، غەربىي غۇزلار، ئاق غۇزلار، دەريا ئەربەدىكى تېنىقلار دېگەندە ئاساسەن مۇشۇ زېمىندا ياشىغان ئەلنى كۆزدە تۇتاتتى.

سىمالىيەن بىلەن بەن گۇ توخارلار بىلەن ئۇسۇنلار ياشىغان جايلار، كۆچكەن زامانلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ قالدۇرغان. رىم تارىخچىلىرىدىن سترابون، تروگۇس (Trogus) جاستىن (Justin) قاتارلىقلار ياۋچى — توخارلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ قالدۇرۇشقان. بۇ ھەقتە لېككېدى (kekkedy)، باخانداركار (Bhandarkar)، نىرتھ (Nirth) رادلوۋ، مىسكگوۋېرن ما چاڭشۇ، تىگتېيەنقۇن قاتارلىق غەرب ۋە شەرق ئالىملىرى مەخسۇس مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ ئىلمىي پىكىر بېرىشكەن.

سىماچيەن بىلەن بەن گۇنىڭ خەۋەر قىلىشىچە توخارلار بىلەن ئۇسۇنلار جەنۇبىي دەۋردە تىيەنشەن تېغى بىلەن دۇنخۇاڭ ئارىسىدا ياشىغان قەدىمكى ئاق دىلار، ئاق غۇزلار، غەربىي رۇڭلارنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئىبارەت ساكلاردىن ئىدى. تيەنشوي، كىمچىلىك (تىنۇن بالىق) بويلىرى چىن سۇلالىسى تەرىپىدىن ئىگىلىنىپ، ئۇ يەرلەرگە چىن سۇلالىسىغا قاراشلىق مەمۇرىي ئاھىيىلەر قۇرۇلغاندىن كېيىن، توخارلار ۋە ئۇسۇنلارنىڭ ئوردوس ئەتراپىدا بولغان مۇناسىۋىتى ئۈزۈلۈپ قالغان.

ياپونىيە تارىخچىسى تېگتېيەنقېڭبا «توخرىلارنىڭ قەدىمكى ماكانى ۋە ئۇلارنىڭ غەربكە يۆتكەلگەن يىللىرى» ناملىق ماقالىسىدە ئوردوس يايلىقىدىكى لۇفەن (楼烦)، بەيياڭ

[1] ... تەڭرىتېغى، تىيەنشەن تېغى (تەڭرىگە سىغىنىش مەنىسىدە) دەپ ... جىلىيەن تېغىنىڭ خەنزۇچە ئاتالغۇ تەرجىمىسى.

ئۇلارنى تولىمۇ روشەن ھالدا ساك نەسلىدىن دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەن . ئۇلار غەربكە يۆتكىلىپ ئىلى ۋە تالاس ۋادىلىرىدا ياشىغاندىمۇ ئۇلارنى ساكلار دەپ تىلغا ئالغان . جاھان جامائەتچىلىكى سىماچيەن بىلەن بەن گۇنىڭ كۆرسەتكەن ساك (塞种) ئىبارىسى بىلەن پېرسىيە نەقىشى رۇستەم ئوبىسىدىكى ساك (ساكاس) ئىبارىسىنى بىر خەلقنى كۆرسەتكۈچى ئىسىم دەپ تونۇماقتا . سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى»دا بۇ خەلقلەرنى شەرقىي ماسساگېتلار — ئۇلۇغ ساكلارنىڭ بىر تارمىقى دەپ كۆرسەتكەن . ئامېرىكا تارىخچىسى مىكگوۋېرن بۇ نامنى شىمالىي ھىندىستاندىكى ھەر خىل قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق ئېتنىك نامى دەپ كۆرسەتكەن . بىز ساك سۆزىنىڭ لۇغەت مەنىسىنى بىلمەيمىز . ئەمما «ئوغۇزنامە»دە ئۇنى «ساقلاپ» سۆزى سوپىتىدە تىلغا ئالىدۇ . قەدىمكى زامانلاردا كۆپلىگەن نام - ئىسىملارنىڭ بىرىنچىلاردىن ئۆزگىرىپ كەلگەنلىكى ئومۇمىي بىر قانۇنىيەت ئىدى . ھازىرمۇ شىنجاڭ رايونىدا ئېچىلغان قەدىمكى قەبرىلەردىن ساك جەسەتلىرى ۋە يادىكارلىقلىرى تېپىلدى . ھېرودوت ساكلارنى جەسۇر ساقاللىق ، توكلۇك خەلق دەپ يازغان . جۇڭگو مەنبەلىرىدىمۇ ئۇلار «غەربلىق يۇڭ تۆشلەر» دەپ ئاتالغاندى .

قىسقىسى ، توخارلار بىلەن ئۇسسۇنلار ئۇلۇغ ساكلارنىڭ — ماسساگېتلارنىڭ شەرقىي قىسمى ئىدى . تىگىنەفۇگىبا كېيىنكى ئېفتالىتلارنى (ئاق ھۇنلارنى) «ياۋچىلار ئىكەنلىكىدە مۇتلەق شۈبھى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس» دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ . ئۇ يەنە «ۋېينامە . قەندىھار تەزكىرىسى»دە تىلغا ئېلىنغان قەندىھار پادىشاھى چى لى (勅勃) خانى دىڭلىڭلارنىڭ تىلى ، چى لى دەپ ئاتالغىنىغا ئوخشايدۇ ، ئۇ توخار خانى ئىدى ، دەپ كۆرسىتىدۇ . تىگىنەفۇگىبا «ئېفتالىتلار — ياۋچىلار بولۇپ ،

...كى جىسمانى مەنسۇپ خەلقلەرنىڭ بىرى» دەپ تەكىتلەيدۇ .
ئۇسسۇنلار توخارلارنىڭ زەربىسىدە غەربكە يۆتكەلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئاساسىي قىسمى ئىلى ۋادىسىغا كۆچۈپ بېرىپ ئورۇنلاشقان . ئۇلارنىڭ بىر قىسمى «خەننامە»دە يېزىلىشىچە : غەربىي (قەشقەر)نىڭ غەربىي شىمالىدىن شۇشۇن (休循) ، جۇئەندۇ (捐毒) لارغىچە تارقالغان دېيىلىدۇ . قەدىمكى رىم تارىخچىسى پىتولېمېينىڭ «جۇغراپىيە» ناملىق كىتابىدا يېزىلىشىچە ، ئىسسىقكۆلگە كىرگەن كۆچمەنچى قەبىلىلەر ئىچىدە ساكارائۇكاي (Cacaraucae) دېگەن خەلق بولغان بولۇپ ، بۇ نام يۇمىي تۈركى تىلىدىن سارا ئۇكاي (Caraucae) دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان . تەتقىقاتچىلار ئۇلارنى ئىلى — ئىسسىقكۆل ۋادىسىدىكى ئۇسسۇن ساكلىرى بولۇپ ، ئاۋۋال كەشمىر دالاسىغا ، ئاندىن قەندىھارغا ئۆتكەن ، كەشمىرنى ساكلار قۇرغان ، ساكستان ئەنە شۇ بىر قىسىم ساكلارنىڭ ئورۇنلاشقان ماكانى ئىدى ، ئۇلار ھەتتا سىندى جەنۇبىغىچە كېيىپ ئۆتكەن ، دەپ مۇھاكىمە قىلماقتا . گېررماتېن قاتارلىق ئالىملار بۇ قاراشنى قوللايدۇ . «ساكارا ئوكاي» سۆزىنىڭ «سەھرا ئېلى» مەنىسى ياكى «سارى ئۇكاي» سۆزىنىڭ «سارى ئوگا» مەنىسىنى ، ئۇلارنىڭ سىجۇ (沙州) — «سەھرا ماكان» بىلەن ياكى «سىرىق دەريا» بىلەن قانداق باغلىنىشى بارلىقىنى ھۆكۈم قىلىش تەس .

باتۇر تەڭرىقۇت توخارلارنى تارمار قىلغاندىن ، كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ئاغا ئاپقۇق تەڭرىقۇتلۇققا ئولتۇرۇپ ئۇلارنى پۈتۈنلەي تەركى ماكان قىلدۇرغانىدى . بۇ چاغدا توخارلار ئىلگىرىكى ئۇسسۇنلاردەك بىر قەدەر توپ ھالدا كۆچۈپ كېتىش ئىمكانىيىتىگىمۇ ئىگە بولالمىغانىدى . توخارلار مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 176 — ، 174 — يىللىرى ئاسىي چاۋۋېخان باشچىلىقىدا ئۇسسۇنلار ئىزىنى بېسىپ ئىلى ۋادىسىغا كۆچۈپ

كېلىشتى . بىر قىسىم توخارلار تەكلىماكاننىڭ شىمالى ، تولاراق
جەنۇبىنى بويلاپ يىتراپ كەتتى . بۇ چاغدا ئۇسۇنلار ھۇنلارنىڭ
ياردىمى بىلەن ئىلى ۋادىسىغا ئالىماقچان ماكانلاشقان ، ئۇسۇن
كۈنمى خانى ھۇنلاردىن ئۆيلەنگەنىدى . توخارلار ئىلى ۋادىسىدا
12 — 13 يىل ياشىدى . ئۇسۇنلارنىڭ توخارلار ئۈستىدىكى
قىساسلىرىنى ئاغافۇق تەگرىقۇتنىڭ ئاخىرقى يىللىرى —
مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 162 — 161 — يىللىرى ھۇن ئۇسۇن
كېلىشىمى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان بىرلەشمە ھۇجۇم ئارقىلىق
ئالدى . بۇ قېتىم ئاغافۇق تەگرىقۇت توخار خانىنىڭ باش
سۆڭىكىدە ... مەلۇم . ھېرودوتنىڭ
كۆرسىتىشىچە ... جام ئالتۇن ياتىلىپ ئىشلەنەر ۋە
غەلىبە ئەسلىسى ... ساقلىنار ئىدى .

توخارلار ... كېيىن فەرغانە ئارقىلىق سوغدى
رايونىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى . بۇ جەرياندا بىر قىسىم توخارلار
يىلنى ... ئېيتىلىشىچە ، قەشقەرىيە — فەرغانە
ئاھالىسىگە ئارىلىشىپ كەتكەنلىكى مەلۇم . بۇ چاغدا باكترىيە زېمىنىگە
گرېك شاھى ئېۋتىدىمۇس ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى . ئۇلۇغ توخارلار
مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 176 — يىلىدىن 140 — يىلىغىچە 36
يىل ماكانسىز سەرگەردان ھالەتتە ياشىدى . ئۇلار سىرىق دەريا ،
بولۇڭغۇر ۋادىسىدىن ئىلى ۋادىسىغا ، ئۇ يەردىن ئامۇ ۋە پەنجاپ
ۋادىسىغا ، تۇردۇس يايلىقى ۋە ئىلەن تاغلىرى باغرىدىن پامىر
— ھىندىقۇش تاغلىرى ئارىسىغا بېرىپ ماكانلاشتى . بۇ جايلار
كېيىنچە توخارىستان دەپ ئاتالدى . تىگتىيەنفۇگبانىڭ
كۆرسىتىشىچە ، توخار ... دۇنخۇاڭ ئەسلىدە بىر سۆز بولۇپ ،
دۇنخۇاڭ توخار سۆزىنىڭ بۇزۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىشى
دېيىلىدۇ .

شۇنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش ھاجەتكى ، شۇەنزاڭ «ئۇلۇغ تاڭ
دەۋرىدە غەربكە ساياھەت» ناملىق ئەسىرىدە باكترىيىدىكى

توخارىستانى تىلغا ئېلىش بىلەن بىللە ، خوتەندىن چاقىلىقىغا
بارىدىغان قىلىنغان سەپىرىدە تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىدىكى يول
ئۈستىدە ، ... بوز چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن توخار
مەملىكىتىگە كەلدۇق ، مەملىكەت ئۇزاقتىن بېرى تاشلىنىپ
كەتكەن بولۇپ ، چۆللەشكەن ئىكەن» دەپ يازغان . ئەمما
... نامە»دە ... ئىككىنچى توخار مەملىكىتى تىلغا
ئېلىنمىغان . ... ۇنىڭدىن رىختوفېن (Richthofen) توخارلار
ئەسلىدە دۇنخۇاڭدا ئەمەس ، بەلكى تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىدىكى
توخار ماكانىدا ئىدى . تەكلىماكان سۆزى توخار ماكان دېگەن
بولىدۇ ، دېگەن ئاساسسىز كۆزقاراشقا كەلگەن . بىز ، بۇ جايلاردا
توخارلارنىڭ بىر بۆلىكى — كىچىك توخارلار ياشىغان ۋە
ھەرقايسى ... خەلقلەرگە تەدرىجىي سىڭىپ كەتكەن دەپ
قارايمىز .

باتۇر تەگرىقۇت مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 176 — يىلى
توخارلارغا ھۇجۇم قوزغاش بىلەن بىر ۋاقىتتا كرورايىنا (楼兰) ،
خوجىيە (呼揭) ، ئۇسۇن قاتارلىق شەھەر — قەلئە دۆلەتلىرىنى
ۋە غەربىي دىيارىدىكى 26 دۆلەتنى ئۆزىگە ئىنائەت قىلدۇرۇپ ،
ئۆز تەسىرىنى تارىم ۋادىسى ۋە يارىش يازىقى (جۇڭغار دالاسى)
غا كېڭەيتكەن . ئۇ قارا شەھەردە ھۇنلارنىڭ تۇڭغۇ (تۆرە) تۇتۇق
مەھكىمىسى (僮僕都尉) تەسىس قىلغان . تىگتىيەنفىگبانىڭ
كۆرسىتىشىچە ، خوجىيەلەر ياكى ئۇجىيەلەر (乌揭) شۇبھىسىز
كېيىنكى ئۇيغۇر (回鹘)لاردىن ئىبارەت ئىدى .

شۇنداق قىلىپ ، باتۇر تەگرىقۇت توخارلارغا قاراتقان ھۇجۇم
بىلەن بىر ... ، غەربتە تاكى گرېك — باكترىيە
دۆلىتىگىچە بولغان كەڭتاشا مەركىزىي ئاسىيا زېمىنىنى ئۆز
تەسىرىگە كىرگۈزدى . ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ۋە ئۇنىڭ
ۋارىسلىرى دەۋرىدىكى «ئوكسۇس — Oxus » (ئامۇ) دەريانىڭ
«... ھۇن» (كېيىنچە «چايخۇن — جەيخۇن») دېگەن نامغا

ئۆزگىرىشى ئېھتىمالىم شۇ چاغلاردا يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن.

بانۇر تەگرىقۇت ھۇن خانلىقى بىلەن گرېك - باكترىيە، ھىندىستان، ئوغۇز دالاسى، ئىران ۋە كاۋكازىيە ئارىسىدىكى سودا يوللىرىنى تۇتاشتۇرۇپ، خەن سۇلالىسىدىن ئالغان تاۋار - دۇردۇنلارنى بۇ رايونلارنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرى ئارىسىدا دەسلەپكى ئالماشتۇرۇش ئىمكانىيىتىنى پەيدا قىلدى. بۇ چاغدا سودا ئالاقىسى «ئالتۇن يولى»نى بويلاپ ئېلىپ بېرىلاتتى. «خەننامە» دىكى «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» بۇ ھەقتە يېتەرلىك مەلۇماتلار قالدۇرغاندى. ئوتتۇرا موڭغۇلىيىدىن تېپىلغان ھۇن تاش قەبرىلىرى، زابايقالدىن تېپىلغان ھۇن قەبرىلىرى، ئولانباتورنىڭ شىمالىدىكى نوئىن — ئۇلادىن تېپىلغان ھۇن قەبرىلىرىدىن چىققان كۆپلىگەن بۇيۇملار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگلىرىدىن گ. پ. سوسنوۋسكي بىلەن ئا. پ. ئوكلادنىكوۋ يېنىسەيدىن سېلىنگا دەرياسىنىڭ سول تەرىپىدىن تېپىلغان كونا ھۇن شەھەر خارابىسى ئەينى زاماندا شەھەر سودىسىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى كۆرسەتتى. بۇ شەھەردە راۋاقلار ياسالغان، ئاشلىق ساقلاش ساڭلىرى بولغان ۋە قۇدۇقلار كولانغان. ما چاڭشۇ «شىمالىي دىلار ۋە ھۇنلار» ناملىق كىتابىدا س. ۋ. كىسلىيوۋ «قەدىمكى موڭغۇلىيىدىكى شەھەرلەر» ناملىق ماقالىسىدا سىماچيەننىڭ ھۇنلار «ئوت - چۆپكە ئەگىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ، شەھەرلىرى يوق، تېرىقچىلىق قىلمايدۇ» دېگەن سۆزىنى تۈزىتىشكە تېگىشلىك بولغان مۇئەييەنلەشتۈرۈۋېلىنگەن سۆز دەپ قارىغان. ھەر خىل ھۇن يادىكارلىقلىرى تالاس ۋادىسىدىن، كاتتا گۇمبەزدىن، ئوتتۇرا تەڭرىتاغدىن، فەرغانە ۋە ئالاي تاغ باغرىدىكى كونا قەبرىلەردىن كۆپلەپ تېپىلغان.

ھۇنلار غەربىي يۇرتنى كونترول قىلغاندىن كېيىن، شەھەر - دۆلەتلىرىنىڭ داۋاملىق ساقلىنىپ تۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشىغا يول قويدى. ئۇلارنىڭ غەربىي ئىتتىپاقنى تەشكىل قىلىش ئاستىدا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇشقا يول قويۇلدى. بانۇر تەگرىقۇتتىن كېيىنكى بىر قانچە ئەسىر، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىر ئاخىرىدىن ھۇنلار دەۋرىدە جوجانلار ھۆكۈمرانلىقى تىكلەنگۈچە ئۆتكەن 5 — 6 ئەسىر ئىچىدە تۇران زېمىنىدىكى سانى ئىدرونوپلارنىڭ تۈركلىشىش جەريانى ئاساسەن ئاخىرلاشتى. بۇ خەن سۇلالىسى ۋە ئۈچ پادىشاھلىق زامانلىرى بىلەن كۇشان ئىمپېرىيىسى زامانىدىكى ئەھۋال. ئۇنىڭدىن كېيىن 16 پادىشاھلىق ۋە شىمالىي سۇلالىلەر زامانىدا، باشقىچە ئېيتقاندا، ئېفتالىتلار، جوجانلار، سىيانپىي ۋە كۆكتۈرۈك خانلىقى دەۋرلىرىدە تۈركىي خەلقلەر ئۆز تەرەققىياتىنىڭ يەنە بىر دەۋرىنى باشتى.

3. ئىككىنچى قىتىملىق «مايى ھىيلىسى» ۋە ھۇن — خەن مۇناسىۋىتىنىڭ بۇزۇلۇشى

تارىخ — ئۆز قەھرىمانلىرىنى يارىتىدۇ، تارىخىي قەھرىمانلار ئۆزىنىڭ تارىخىي ھېكايىلىرىنى يارىتىدۇ. بۇ تارىخىي تەۋەززۇ (تورسەت) بىلەن تارىخىي قەھرىماننىڭ ھەر بىر تارىخ يارىتقۇچى خەلق تەقدىرى ئۈچۈن نەقەدەر مۇھىملىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۆزگىرىش — ئۆز تىنچلىقلىرىنى ھازىرلىغاندەك، تىنچلىقمۇ ئۆزگىرىشلىرىنى سەمرىتىپ، يېڭى جەڭ سەھنىسىنى ھازىرلايدۇ.

يېڭى فەرمانلار بىلەن يېڭى ئۇستۇنلۇكلەر تىنچلىقنىڭ ئۇلارغا بولغان خاراكتېرى ۋە قىممىتىگە قاراپ تارىخ تەڭشىكىنى قايتا تۈزۈشكە ئېلىپ كېلىدۇ. ھەقىقىي تارىخ ئىلمىنىڭ خىزمىتى پادىشاھلار تىزىملىكى بىلەن تارىخنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى يوقىتىش بولماستىن، بەلكى تارىخنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى ئېرقىلىق پادىشاھلار تىزىملىكىنى تاللاشتۇر.

مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى يىراق ئەجدادلىرىنىڭ ھەر خىل مەھەللىۋى ھاكىمىيەتلىرى تەنتەنە ياكى پاجىئەلىرىنى باشتىن كەچۈرۈپ. شۇنىڭدىن كېيىن كەلگەن ئۇلۇغ ھاكىمىيەت قۇرغاندىن كېيىن، تەڭرىقۇتنىڭ توخار ئېلىدە تۇرغاندا ئېلىپ بارغان ئۇلۇغ تارىخىي تەڭكۈرى ۋە قەيسىرانە پائالىيىتى ھون سەلتەنىتىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى ئاچتى. ۋەھالەنكى، خەن ۋۇدى ئېلىپ بارغان تارىخىي خاراكتېرلىك پائالىيەتمۇ خەن سۇلالىسىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى ياراتقاندى.

باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 174 ـ يىلى (خەن ۋېندىنىڭ 6 ـ يىلى) ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئاغا قايۇق (سەلتەنەت يىللىرى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 174 ـ يىلدىن 160 ـ يىلغىچە) تەڭرىقۇتلۇق سەلتەنىتىگە چىقىدۇ. بۇ ھون سەلتەنىتىنىڭ راسا گۈللىنىۋاتقان تارىخىي مەزگىللىرىدىن بىرى ئىدى. ئاغا قايۇق تەڭرىقۇت ھۆكۈمرانلىقتا تۇرغان 14 يىل ئىچىدە ھون ـ خەن مۇناسىۋىتى ئاساسەن تىنچ ئۆتتى. ھون سەلتەنىتىنىڭ تەسىرىنى مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئەڭ يىراق جايلىرىغىچە كېڭەيتىش ئاغا قايۇق تەڭرىقۇتنىڭ ئاساسىي نىشانى قىلىنغاندى. شۇنداقتىمۇ غەربىي يۇرتتا كېڭىيىپ كېتىۋاتقان يىپەك يولى سودىسىنى تەمىنلەش ئۈچۈن، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 166 ـ يىلى خەن سۇلالىسىغا ئىلگىرىكى ھەر يىللىق ئۆتكۈزۈلىدىغان يىپەك ماللارنىڭ مىقدارىنى ئاشۇرۇش ھەققىدە تەھدىت سالدى، ھەتتا خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە بەزى

ئۆزگەندىچىلىكلەرنى قىلدى.

ئاغا قايۇق تەڭرىقۇت مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 160 ـ يىلى ئۆلۈپ، ئورنىغا كۆنگىن تەڭرىقۇت ئولتۇردى. ئۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن 34 يىلنىڭ (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 160 — 126 ـ يىللار) دەسلەپكى 27 يىلىدا ئاساسەن ھون — خەن مۇناسىۋىتى ئىلگىرىكىدەك تىنچ ئۆتتى. بۇ خىل تىنچ مۇناسىۋەتنىڭ ئاساسى يەنىلا ليۇ باڭنىڭ بەيدىڭ تېغىدىكى مۇھاسىرىسى ئاخىرلاشقاندا باشلانغان ئىككى دۆلەت مۇناسىۋىتىنىڭ كېڭەيتىلمىسى ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئىككى ئارىدا ئىناقلىق، بېرىش ـ كېلىش ۋە سودا مۇناسىۋىتى داۋاملاشقانىدى. قىممەتلىك جەھەتتىن ئالغاندا ھونلارغا تەسلىم بولغان ياكى خەن سۇلالىسىغا يۈز ئۆرۈگەن جۇڭ شىڭيۇي (中行说) گە ئوخشىغانلار بىلەن ھون قورالىق قىسىملىرىنىڭ بەزى ئەمەلدارلىرى خەن سۇلالىسى چېگرىسى ئىچىدە بەزى بۇلاڭ ـ تالاڭ بىلەنمۇ شۇغۇللاندى. يۇسۇندىن ئالغاندا ھون — خەن قوشۇنلىرى ئارىسىدا مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 158 ـ يىلى خېبېي ئەتراپىدا بىر مەزگىللىك سىدىشىش يۈز بەرگەن بولسىمۇ، بۇ ئەھۋال يەنىلا تىنچ كېلىشىم بىلەن ھەل قىلىندى. جۇڭگو يىلنامىلىرىدا: كۆنگىن تەڭرىقۇت تەختكە چىققاندا تۆت ياشلىق گۆدەك بولۇپ، ئۇنىڭ دادىسى ئاغا قايۇق تەڭرىقۇتقا خەن مەلىكىسىنى ئېلىپ بارغان جۇڭ شىڭيۇي خەن سۇلالىسىغا يۈز ئۆرۈپ، گۆدەك تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىرپىدىكىلەرگە تەسىر كۆرسىتىپ بىر مەزگىل ئۆزگەندىچىلىك پەيدا قىلغان بولسىمۇ. كۆنگىن تەڭرىقۇت چوڭ بولغاندىن كېيىن، شۇنىڭدەك خەن جىڭدى تەختكە چىققاندىن كېيىن ئىلگىرىكى تىنچ قوشنىدارچىلىق سىياسەت يەنە داۋاملاشتۇرۇلغانلىقىنى ئىزاھلىغۇچى ئۇچۇرلار قالدۇرۇلغان. ئامېرىكا تارىخچىسى مىكگوۋېرنمۇ بۇ نۇقتىنى تەكىتلەپ ئۆتكەنىدى.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 162 - يىلى شاۋ ۋىندى ئاغا قايۇق تەڭرىقۇتقا يازغان مەكتۇپىدە: ئۆتكەن پادىشاھلىرىمىز تۇمەن يوللۇق ئۇلۇغ سېپىلنىڭ شىمالى ئوقياچىلار دۆلىتى بولۇپ، تەڭرىقۇت ئەمرىگە ئىتائەت قىلىدۇ، بۇ سېپىلنىڭ ئىچكى قىسمى تاجدارلار قەسرىسى بولۇپ، ئۇلار تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ، دەپ بېكىتكەنلىكىنى تەكىتلىگەن بولسا، ئاغا قايۇق تەڭرىقۇتنىڭ شاۋ ۋىندىگە يازغان مەكتۇپىدە: ئىككى دۆلەت خەلقى خۇددى بىر ئائىلە پەرزەنتلىرىدەك ئۆتكەي. تۇمەنمىڭلىغان خەلق، ھەتتاكى بەردە بېلىقنى ئاشىۋىقىغىچە، يوقىرىدا ئۇچار قۇشلارغىچە، جىمىكى ماڭالايدىغان، تىنالايدىغان، قىمىرلىيالايدىغان مەخلۇقلار سېخى ھەممىسى خەۋپ - خەتەردىن ئامان ئۆتكەي، دەپ يېزىلغان. ھۇن - خەن مۇناسىۋىتىنى باشتىن - ئاياغ جەڭ - جېدەل مۇناسىۋىتى مۇتلەق دۈشمەنلىشىش مۇناسىۋىتى قىلىۋېتىش ھەم - كىمغا ھەم تارىخشۇناسلىق پرىنسىپىغا ئۇيغۇن ئەمەس، ئەلۋەتتە.

خەن ۋۇدى سەلتەنەت سۈرگەن ۋاقتى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 140 — 87 - يىللار) ھاكىمىيەت تەختىگە چىققاندا خەن سۇلالىسى 60 يىللىق تارىخقا ئىگە بولغان دۆلەت ئىدى. بۇ ۋاقىت ئىچىدە خەن سۇلالىسى داۋاملىق راۋاجلاندى. يەتتە بەگلىك توپىلىڭى ۋە ئوردۇس بويىدىكى قىسمەن جەڭلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا دۆلەت ئاساسەن تىنچ راۋاجلىنىش ۋەزىيىتىگە ئىگە بولۇپ، يېزا ئىگىلىكى، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە ئۇنىڭغا ئەگىشىپ سودا كاپىتالى كۆرۈنەرلىك ئۆستى.

خەن ۋۇدى (لىيۇ چىيە) 17 ياش ۋاقتىدىلا خانلىق تەختكە چىقىپ 70 يېشىدا ۋاپات بولغۇچە 53 يىل ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى. ئۇنىڭ تەختتە ئولتۇرغان دەۋرى باتۇر تەڭرىقۇت (35 يىل) بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى ئاغا قايۇق تەڭرىقۇت (14 يىل) نىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقتىدىمۇ ئۇزاق بولدى. ئۇنىڭ

...ىنىگە خەن ۋۇدى ئاتلار سەمىرىگەن، ساڭلار ئاشلىق بىلەن تولغان يېتۈك ئىقتىسادىي مۇھىتتا تەختكە قەدەم قويغانىدى. بۇ ... ئۇيېپىكنى شەرتتىن تاشقىرى خەن ۋۇدى يىراقنى كۆرەر، ... ئىرادىلىك، جەسۇر ۋە سىياسىي جەھەتتە ماھارەتلىك ... باشلىقى ئىدى. ئۇنىڭ خەن سۇلالىسى تارىخىدا ئوينىغان ... باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھۇن خانلىقى دەۋرىدە ئوينىغان رولىغا ... قىلىش مۇمكىن. پۈتۈن جۇڭگو تارىخىدىن ئالغاندا يايلاق ...ئىرىنىڭ ئېچىلىپىسىنى — باتۇر تەڭرىقۇتنى ۋە ھەتتا ...ئىكۇرك قاغانلىرىنى ئۇنىڭغا تەڭلەشتۈرۈپ بولمايتتى. ئۇنىڭ ...ئىسلىرى ئۇنىڭ ئىشلىرىنى لەت قىلىمىدى. بۇ ناھايىتى كاتتا ...ئەت ئىدى.

خەن ۋۇدىنىڭ تەختكە چىقىشى ئومۇمەن ھۇن — خەن ...ىشتۇرمىسىدا خەن سۇلالىسىنىڭ داۋاملىق روناق تېپىشى ۋە ...لار خانلىقىنىڭ زەئىپلىشىپ، پارچىلىنىپ، ھالاك ...بۇشىنىڭ تارىخىي مۇقەددىمىسى بولۇپ قالغانىدى.

خەن ۋۇدى تەختكە چىقىپ دەسلەپكى ئۈچ يىل ئىچىدە ھۇن - خەن مۇناسىۋىتى ئىلگىرىكىدەك داۋام قىلىپ تۇردى. ...دىگە تەڭرىقۇتتىن باشقا ھۇن ئاقسۆڭەكلىرى كېلىپ - ...سىپ تۇراتتى. سودا ۋە ئاھالىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ باشقا ...رقانداق دەۋرلەر مۇناسىۋىتىدىن كۆپ ۋە زىچ ئىدى.

خەن ۋۇدى راۋاجلانغان ئىقتىسادىي كۈچ ۋە سودا ...ئالىسىنىڭ تارىخىي تەقەززاسى بويىچە ھۇن — خەن ...ناسىۋىتىنىڭ ئۆلى بولغان بەيدىڭ شەرتنامىسىنى قايتا ...بېلىشتا كىرىشتى. بۇ ئىش ئەينى زاماندا ئوردا ئىچىدىكى ...راقنى كۆرەر ئەمەلدارلارنىڭمۇ رايىنى قوزغىغانىدى. ...ئىلگىرىكى ۋىندى ۋە جىڭدى زامانلىرىدىمۇ جا يى (贾谊) ...لىكونچى ئەشلەرنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، مەركەزلەشكەن دۆلەتنى ...ىمۇ كۈچەيتىش تەكلىپىنى بەرگەن؛ چاۋ سو (晁错)

ھۇنلارغا ئولپان ۋە مەلىكە يوللاشنى بىكار قىلىپ، بەدەۋىلەر بىلەن بىرلىشىپ بەدەۋىلەرگە قارشى چىقىشنى تەكلىپ قىلغانىدى. چاۋ سونىڭ جىڭدى پادىشاھقا يازغان تەكلىپنامىسىدا: «ئۇششاق ئەللەر بىلەن بىرلىشىپ، چوڭ دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلماق ئەلنىڭ قوللانغان تەدبىرى، بەدەۋىلەر بىلەن بىرلىشىپ بەدەۋىلەرگە ھۇجۇم قىلماق جۇڭگونىڭ تەدبىرى بولۇشى لازىم» (合小以攻大敌国之形也．以蛮夷攻蛮夷中国之形也) دېگەنىدى. ... ۋۇدى ليۇ باڭ زامانىدا تۈزۈلگەن بەيدىڭ شەرتنامىسى ... قىلىشقا بەل باغلىغاندا پۈتۈنلەي ھەققانىي ئىدى. ... ھەققانىي ھوقۇق نۇقتىسىدىن مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىم. خەن ۋۇدى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 138 - يىلى ... رەسمىي كېڭىشىپ، ئۆزىنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ... نى تۈزۈپ چىقتى.

ھۇن ... تارىخىدا مەشھۇر مايى (马邑) ۋەقەسى ئىككى قېتىم يۈز بەرگەنىدى. ئۇنىڭ بىرىنچىسى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ... بىلەن باشلىنىپ، ليۇ باڭ (خەن گاۋزۇ) نىڭ بەيدىڭدە مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قېلىشى بىلەن ئاخىرلاشقانىدى. ئۇنىڭ ئىككىنچىسى ئارىدىن يېرىم ئەسىردىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئۆتۈپ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 138 - يىلى يەنە بىر قېتىم يۈز بەردى. بۇ قېتىمقى مايى ۋەقەسىنىڭ ھەربىي پىلانى ... ۋاڭ خۇي (王恢) نىڭ تەكلىپى بىلەن تۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ قېتىم كۈنگىن تەڭرىقۇتنى قامال قىلىپ ئۇنى ئۆز شەرتىگە كۆندۈرمەك (بەزى تارىخچىلار ھۇنلارنى بىر يولىلا تارمار قىلماق دەپ بايان قىلغان) مەقسەت قىلىنغانىدى. پىلان بويىچە ئاۋۋال ھۇنلار ئارىسىغا بېرىپ سودىگەرلىك قىلىدىغان نى ۋېڭيى (聂翁壹) دېگەن بايىنى ھۇن تەڭرىقۇتى كۈنگىننىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ، مايى شەھىرىنى ساتىمىز دەپ يالغان ئېيتقان. ئۇ مايىدىكى ھەر خىل قىممەتلىك ماللارنىڭ

...بىرىدىن ... بارغانىدى. كۈنگىن تەڭرىقۇت ئۆزىنىڭ ... 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن مايى ... شەنشىنىڭ شاۋشەن ناھىيىسى) شەھىرىگە يېقىنلاپ ... شەھەرگە يۈز چاقىرىم قالغان دالادا مالچىسى يوق سان ... مال - چارۋىلار كۆرۈپتۇ. بۇ بوكتۇرمە قىلىنغان ... ئەنگو (韩安国) قاتارلىق تۆت سانغۇننىڭ 300 مىڭ ... قوشۇنى ئىدى. كۈنگىن تەڭرىقۇت بىر ھىيلىنى ... يەنە ئامىلىنى تۇتۇپ كېلىپ بۇ سىرنى سورىغاندا ئۇ ... ئاشكارىلاپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كۈنگىن تەڭرىقۇت ئۆز ... قوشۇنلىرى ... چېكىنىپ سەددىچىندىن چىقىپ ... ۋە ... ئامىلنى ... ئېلىپ كېتىپ ئۇنىڭغا يۇقىرى ... بېرىدۇ. مايى تۈزۈقى ئەمەلگە ئاشمىغاچقا خەن ۋۇدى بۇ ... پىلانلىغان ۋاڭ خۇينىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ. شۇنداق ... تۇنجى قېتىملىق مايى ۋەقەسى بىلەن باشلانغان ھۇن — ... مۇناسىۋىتىدىكى تىنچلىق ئىككىنچى قېتىملىق مايى ۋەقەسى ... مۇناسىۋىتى بىلەن بۇزۇلۇپ قانلىق جەڭلەرنىڭ مۇقەددىمىسىنى ... ئېچىدۇ.

خەن ۋۇدى مايى ۋەقەسى پىلانىنى قوبۇل قىلغان چاغلاردا ... «جاھانگىرلىك ئىشلار (霸业)» نىيىتىگە بەل باغلىغانىدى! ... مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 138 - يىلى ۋېيتنامنىڭ شەرقىدىكى ... دائىرىسىگە، 112 — 103 - يىللىرى ۋېيتنام بىلەن غەربىي ... 108 - يىلى كورىيىگە، 104 - يىلى فەرغانىگە كۈچلۈك قوشۇن ئەۋەتتى. «خەن ۋۇدىنىڭ سىرتقا كېڭىيىش سىياسىتىگە ... بولغان ... ھۆكۈمران سىنىپىنىڭ يەر ئىگىدارچىلىقىنى كېڭەيتىش ئېھتىياجى ... بىلەن سودا كاپىتالىنىڭ ئۆسۈشى ... ئىدى»[1]

[1] ... (安作璋): «ئىككى خەن ۋە غەربىي يۇرت مۇناسىۋىتى تارىخى»، 28 ...

خەن ۋۇدى ئىچكى ئامانلىق ۋە سىرتقا قول سېلىش ئۈچۈنمۇ هۇنلارنى ئۇرۇل - كېسەل تىزگىنلەش پىلانىنى تۈزدى. ئۇ ئومۇمەن: هۇنلارنى ئوردۇس ۋە گەنسۇدىن چېكىندۈرۈپ، چاڭئەنگە سىغىنىدىن بولىدىغان تەهلىكىنى بىكار قىلىش، غەربىي يۇرتتا هۇنلارغا قارشى ئىتتىپاقچىلارغا ئېرىشىش، كۆپلەپ كۈچلۈك ئاتلىق ۋە پىيادە قوشۇن تەشكىللەپ، هۇنلار بىلەن هەل قىلغۇچ جەڭلەر ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇنىڭدا ئوردۇس جېڭى، گەنسۇ جېڭى، جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا چىقىشى، فەرغانە جېڭى قاتارلىقلار خەن ۋۇدى هايات ۋاقتىدىكى مۇهىم تارىخىي ۋەقەلەر هېسابلىنىدۇ.

خەن ۋۇدى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 127 - يىلى ۋېي چىڭ سەركەردىلىكىدىكى قوشۇننى ئوردۇس بايلىقىدىكى هۇن قوشۇنلىرىغا قارشى كۆپلەپ قوشۇن ئەۋەتتى. بۇ قېتىم ئوردۇس بايلىقىنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئۇ يەردە شاۋفاڭ ۋىلايىتى تەسىس قىلىپ، يۈز مىڭ كىشى كۆچۈرۈپ ئېلىپ ئورۇنلاشتۇرۇۋالدى.

ئاندىن ئۇسەنى جۈنگىمن تەكرىقۇت ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئىنىسى سول قانات لۇلى خانى ئىقيار (ئىجىش) تەكرىقۇتلۇققا چىقتى. ئۇ كۈنگىمننىڭ ئوغلى ئوتانى قوغلاپ چىقارغاندى. ئوتان خەن سۇلالىسىغا قېچىپ كېلىپ، بىر قانچە ئاي ئىچىدىلا ئۆلدى، ئىقيار تەكرىقۇت مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 126 - يىلدىن 113 - يىلغىچە 13 يىل تەكرىقۇتلۇق تەختىدە ئولتۇرغاندى.

خەن ۋۇدى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 121 - يىلى خوچۈيىڭنىڭ سەركەردىلىكىدە ئەۋەتكەن چوڭ قوشۇن گەنسۇدىكى هۇنلارنىڭ بەش خانلىق زېمىنىغا يېتىپ كەلدى. دەهشەتلىك جەڭلەردىن كېيىن تىلەخان (折兰王)، لۇقاخان (卢侯王)، شاڭگوتۇتۇق (相国都尉)، شۇتخان (休屠王) قۇنشارخان (浑邪王) قاتارلىق بەش نائىپ خانلار خەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن يېڭىلدى. قۇنشارخان شۇتخاننىڭ كاللىسىنى كېسىپ

خوچۈيىڭگە تەسلىم بولدى. قالغان ئۈچ خان بىر مەزگىل قارشىلىق كۆرسىتىپ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 110 - يىللىرى ئۇلارمۇ مەغلۇپ بولدى. تارىخىي مەلۇماتلاردا قەيت قىلىنىشىچە، شۇتخاننىڭ بارگاهىدىن ئالتۇن هەيكەلنىڭ تېپىلىش ئېھتىماللىقى، بۇددىزم تەسىرىنىڭ بۇ جايلارغا يېتىپ كەلگەنلىكى مەلۇم. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 115 - يىلى جۇچۇەن ۋىلايىتى، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 111 - يىلى جاڭ يې، دۇنخۇاڭ ۋىلايەتلىرى قۇرۇلۇپ، 200 مىڭ كىشىلىك ئاهالە ۋە نۇرغۇن ئەمبۇسلار بۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

خەن ۋۇدىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئوردۇس ۋە گەنسۇدىكى جەڭلەردىن كېيىنلا شىمالىي قۇملۇققا زور قوشۇن ئەۋەتىلدى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 119 - يىلى شەنشىنىڭ شىمالىدىن ۋېي چىڭ باشلىغان نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇن، خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدىن خوچۈيىڭ باشلىغان بىر نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇن سەددىچىندىن ئۆتۈپ هۇنلار تۇرغان زېمىنگە ئىچكىرىلەپ كىردى. قانلىق جەڭلەر نەتىجىسىدە هۇنلار شىمالغا چېكىندى، خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىمۇ داۋاملىق ئۇرۇش قىلالمايدىغان چىقىم ۋە ھېرىپ - چارچاش بىلەن ئارقىغا قايتتى. لى گۇاڭ بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا ياردەم بېرەلمىگەنلىكى ئۈچۈن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. 200 مىڭ ئادەمنى جەڭگە ئاتلاندۇرغان بۇ ئۇرۇش ھەر ئىككى تەرەپنى چارچاتتى.

بۇ ئۇرۇشتا، هۇن تەكرىقۇتى ئەجدادى باتۇر تەكرىقۇتنىڭ ئەنئەنىلىرىدىن مەھرۇملۇقى، يىراق ئىستراتېگىيىگە ئىگە ئەمەسلىكى سەۋەبىدىن چىقىمدار بولغان بولسا، خەن ۋۇدى ھەتتا گېنېرال لى گۇاڭ جازادىن قورقۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغۇدەك قاتتىق ئىنتىزام ۋە جىددىي ئۇرۇش بىلەن چىقىمدار بولغاندى.

خەن سۇلالىسى تارىخىدا جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا سەپەر

قىلىشى غايەت زور ئىستراتېگىيىلىك ھادىسە بولدى. بۇ ئىش مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 138 - يىلىدىلا باشلانغانىدى. بۇ چاغدا تېخى ئوردۇس جېڭى ۋە گەنسۇدىكى جەڭلەر پارتلىمىغانىدى.

جاڭ چيەن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ غەربىي يۇرتقا ئىككى قېتىم كېلىپ، ئۆزىنىڭ دىپلوماتىيىلىك سەپىرىنى ئېلىپ باردى.

ئۇ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 138 - يىلى يۈزدىن ئارتۇق كىشى بىلەن چاڭئەندىن يولغا چىقىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە تاڭىبا جەمەتىنىڭ قۇلى گەنفۇ (甘父) ئىسىملىك بىر ھۇن چال بار ئىدى. ئۇ تەرجىمان ھەم يول باشلاپ بەرگۈچى ئىدى. ئۇلار گەنسۇنىڭ ھۇنلار ئىگىلىكىدىكى رايونغا كىرگەندە ھۇن چارلىغۇچىلىرى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ كۆنگىن تەڭرىقۇتنىڭ بارگاھىغا - ھازىرقى خوخخوتقا ئېلىپ بېرىلىدۇ. تەڭرىقۇت جاڭ چيەننىڭ ياۋچىلارغا كېتىۋاتقان خەن سۇلالىسى ئەلچىسى ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، «ياۋچىلار بىزنىڭ شىمالىمىزدا تۇرسا، خەن ئوردىسى ئۇلارغا قانداق ئەلچى ئەۋەتىدۇ. ئەگەر مەن ۋيېتنامغا ئەلچى ئەۋەتسەم خەن پادىشاھى بۇنىڭغا رازى بولامدۇ؟» دەپ سوئال قويىدۇ. جاڭ چيەن ھۇنلاردا ئون يىل تۇتقۇنلۇقتا تۇرۇپ، تىل ئۆگىنىپ، نىكاھلىق بولۇپ، پەرزەنت يۈزى كۆرگەنلىكى مەلۇم. شۇ ئارىدا يۈز بەرگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جاڭ چيەن بىر قىسىم كىشىلىرى بىلەن قېچىپ موڭغۇل دالاسىدىن ئىلى ۋادىسىغا كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئاللىقاچان توخارلار ئىلى ۋادىسىدىن سىر دەريا ۋادىسىغا يۆتكەلگەنىدى. جاڭ چيەن داۋاملىق غەربكە ئىلگىرىلەپ، ئون كۈندە فەرغانىگە يېتىپ بارىدۇ.

فەرغانە غەربىي يۇرتتا جاڭ چيەن تۇنجى قېتىم خەن سۇلالىسى ئەلچىسى سۈپىتىدە ئۆزىنى كۆرسەتكەن دۆلەت.

...دىن خەن سۇلالىسى پامىرنىڭ غەربىدە تۇنجى قېتىم ئۇرۇش ... بارغان ئەل بولۇپ قالدى. فەرغانە جاڭ چيەننى ھۆرمەت ... كۈتۈۋالدى ۋە ئۇنى ئۆز تەلىپى بويىچە ئادەم قوشۇپ ... ئارقىلىق كۆچۈپ كەلگەن جايغا يەتكۈزۈپ قويىدى. بۇ ... توخارلارنىڭ خانلىق قەلئەسى ئامۇ دەرياسىنىڭ تارماق ...ىدىكى ... ئەتراپىدا ئىدى.[1] جاڭ چيەن فەرغانىنىڭ ... ھۈنەر سەنئىتىگە، باغۋەنچىلىكىگە، بولۇپمۇ تاغ ئاتلىرىغا — «سەماۋى تۇلپارلار»غا قىزىققانىدى.

توخارلار مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 162 - يىلى ئىلى ۋادىسىدىن سىرغىدى رايونىغا كۆچۈپ كەلگەن ۋە ئامۇ دەرياسىنىڭ ...ئۆبىدىكى گرېك — باكتىرىيە دۆلىتىگە تەۋە سۈپىتىدە ...كانلاشقان كىچىك خانلىق ئىدى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 135 - يىلى ئۇلار گرېك — باكتىرىيە دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلىپ، بەلخ شەھىرىنى پايتەخت قىلىشتى. ئاغا قايۇق تەڭرىقۇت تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن توخار خانى ئورنىغا ئۇنىڭ ئايالى («خەننامە»دە) ياكى ئوغلى («تارىخىي خاتىرىلەر»دە) خانلىققا ئولتۇرغانىدى. توخارلار گۈزەل تۇپراق ۋە مەشھۇر دۆلەتكە ئېرىشكەن بولغانلىقى ئۈچۈن كونا قىساسنى ئېلىش ئۈچۈن خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنغا قارشى ئىتتىپاق تۈزۈش نىيىتىدە ئەمەسلىكىنى جاڭ چيەنگە ئۇقتۇرغان. جاڭ چيەن باكتىرىيىدە ... يىل تۇرۇپ، قاراقۇرۇم تاغلىرىنى بويلاپ ھازىرقى ... — چىڭخەي ئارىسىغا كەلگەندە ھۇنلار تەرىپىدىن يەنە تۇتقۇن قىلىنىدۇ. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 126 - يىلى كۆنگىن تەڭرىقۇت ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى ئوتانگە قارشى تەڭرىقۇتنىڭ ...ى قوشۇن باشلاپ ئوردا ئۆزگىرىشى قىلغان ...لاسقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، جاڭ چيەن ۋە ئۇنىڭ ھۇن

[1] [illegible] «...يىپەك يولى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل نەشرى، 18 - بەت.

خوتۇنى ۋە گەنفۇ ئۇچى قېچىپ چىقتى . ئۇلاردىن جاڭ چيەننىڭ خوتۇنى ئۆلۈپ ، جاڭ چيەن بىلەن گەنفۇ ئىككىسى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 126 ـ يىلى جاڭئەنگە قايتىپ كەلدى . 12 يىللىق سەرگەردانلىقتىن كېيىن قايتقان جاڭ چيەننى خەن ۋۇدى قىزغىن كۈتۈۋالغانىدى .

شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش لازىمكى ، جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرت — ئوتتۇرا ئاسىياغا سەپەر قىلىشى گەرچە ئەينى زاماندىكى خەن ئوردىسىنىڭ تاپشۇرغان ۋەزىپىلىرى نۇقتىسىدىن — قىسمەنلىك نۇقتىسىدىن مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشمىگەن بولسىمۇ ، ئۇ ئومۇمىي نۇقتىسىدىن ، چوڭقۇر تارىخىي تەسىر ۋە تارىخىي ئاقىۋەتكە ئېرىشكەنىدى . بۇ ئۇنىڭ ھەربىي دىپلوماتىيە مەقسەتلىرىدىن ھالقىدى .

جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا بىرىنچى قېتىملىق سەپىرىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 119 — 115 ـ يىللار) سەپىرى ئارىسىدا يەتتە يىل ۋاقىت ئۆتتى . بۇ ۋاقىت ئىچىدە يۇقىرىدا سۆزلەنگەن ھۇن — خەن ئارىسىدىكى ئوردۇس جېڭى ۋە گەنسۇدىكى جەڭ يۈز بېرىپ ئۆتكەن . جاڭ چيەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 122 ـ يىلقى شىمالىي فرونتتىكى ھۇن — خەن ئۇرۇشىغا گېنېرال لى گۇاڭلىغا يول باشلىغۇچى بولۇپ قاتناشقانىدى . بىراق قاتتىق يېڭىلىش يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن ، قائىدە بويىچە جاڭ چيەنگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىشى لازىم ئىدى . ئەمما ئۆلۈمدىن ئەپۇ قىلىنىپ ، مەنسەپلىرى بىكار قىلىنىپ ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلدى . خەن ۋۇدى جاڭ چيەننىڭ باكترىيىدە ھىندىستان ئارقىلىق كەلتۈرۈلگەن سىچۈەندە توقۇلغان بۆز ماتالار بىلەن سىچۈەندە ئۆستۈرۈلىدىغان بامبۇكلارنى ئۇچراتتىم ، دېگەن دوكلاتى بويىچە ئۇنى سىچۈەن ۋە غەربىي جەنۇب ئارقىلىق ھىندىستانغا بارىدىغان يولنى ئېچىشقا بۇيرۇيدۇ . جاڭ چيەن بۇ سەپەردە يەنە نەتىجە قازىنالمايدۇ .

خەن ۋۇدى ئوردۇس جېڭى ، گەنسۇدىكى جەڭ ۋە شىمالىي ئۇدۇملۇقتىكى جەڭلەردە ئىلگىرىكى ئاساسلىق ئاتلىق قوشۇندىن كۆپلەپ ئايرىلىپ قالغانىدى . ئۇ كەلگۈسىدىكى ھەل قىلغۇچ جەڭلەرنىڭ ئېھتىمال كۆپ ئات ۋە ئىتتىپاقچىغا تايىنىدىغانلىقىنى بىلەتتى . خەن ۋۇدى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 119 ـ يىلقى يېڭىلىق ۋەزىيەتتە جاڭ چيەننى چاقىرتىپ ئۇنى يەنە ئۇسۇنغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى . بۇ قېتىم جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا سەپەرگە چىقىشى بىرىنچى قېتىم ئۇنىڭ توخارلارغا ئەلچىلىككە بارغان چېغىدىكىدىن پەرقلىق ھالدا بىرىنچىسىدىن خېيىشى كارىدورىدا ھۇنلار زور مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانىدى . ئىككىنچىدىن ، بۇ قېتىمقى سەپەر خەن ۋۇدىنىڭ ئادەتتىكىدەك ئەلچى ئەۋەتىش مەقسىتى بىلەن ئەمەس ، بەلكى «#刀 逆略» دەپ ئاتالغان «بىراقلا يۈرۈش قىلىش ئىستراتېگىيىلىك پىلانى» بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى .

ئۇسۇنغا ئەلچىلىككە بېرىش پىلانىنى جاڭ چيەن خەن ۋۇدىغا تەكلىپ قىلغانلىقى مەلۇم . جاڭ چيەن خەن ۋۇدىغا : ئۇسۇنلارنىڭ ئەسلى ماكانى تىلەن تېغى ئېتىكىدە بولۇپ ، ئۇلاردا ئۆز يۇرتىغا قايتىش خاھىشى بار . يەنە ئۇلاردا مالغا ۋە قىزغا قىزىقىدىغان كونا خاھىش بار . شۇ سەۋەبلىك ئۇسۇنلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ھۇنلارنىڭ ئوڭ قانات كۈچىنى كېسىۋېتىش ، ھۇنلارنى مۇھىم بازىدىن مەھرۇم قىلىش ئۈچۈن ئۇسۇنغا ئەلچى بولۇپ چىقىش لازىم ، دېگەننى تەكلىپ قىلغان . خەن ۋۇدى جاڭ چيەنگە ئېيتىپ ئوقۇغان ۋە ئۈچ يۈز كىشىلىك زور ئەلچىلەر كارۋىنىنى ئۇنىڭغا قوشۇپ يولغا سالغان .

جاڭ چيەن ئۇسۇنغا توسالغۇسىز يېتىپ باردى . بۇ چاغدا ئۇسۇن دۆلىتى پاراكەندىچىلىك ئىچىدە ئىدى . ئۇسۇن كۈنبىسى (خانى) ئەرگەن چاپىمىر 60 ياشتىن ھالقىغاچقا ۋەلى ئەھدىلىككە چوڭ ئوغلى زومىرنى بەلگىلىگەن بولسىمۇ ، زومىر بالدۇر

ئۆلۈپ . ئۆلۈش ئالدىدا ئۆز ئوغلى كۈنسۈيمىرنى ۋەلى ئەھدى قىلىشنى سوراپ دادىسىنىڭ رازىلىقىنى ئالغانىدى . بۇنى مەرگەن چاپمىر كۈنمىنىڭ 2 ـ ئوغلى تالۇ ئاڭلاپ ئون مىڭ ئاتلىق قوشۇن بىلەن باستۇرۇپ كەلگەنىدى . دەل مۇشۇ چاغدا زومىر قازا تاپقان بولۇپ ، مۇسىبەت ۋە ئارازلىقلار تۈپەيلى ئۇيسۇنلار كۈنمى ، كۈنسۇنمىر ۋە تالۇدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپكە بۆلۈنۈپ قالغانىدى

شۇندافىمۇ خاڭ چيەن ئۇيسۇن كۈنمىسى بىلەن سۆھبەتلىشىپ ، ھەمما قارشى ئىتتىپاق تۈزۈش شەرتىدە ئۇلارنىڭ ئۆز يۇرتىغا قايتىش مۇمكىنلىكى ، خەن مەلىكىسىنى بېرىپ قۇدا بولۇش قاتارلىقلارنى ئېيتىپ ، كۆپلىگەن سوۋغا ـ سالاملارنى قويىدۇ . مەرگەن چاپمىر : خەن سۇلالىسىنىڭ ناھايىتى يىراقلىقى ، ئۇنىڭ ھەر تەرەپتىن ئەھۋالدىن خەۋەرسىزلىكى ، ئۇيسۇن ئۆچكە بۆلۈنۈپ تۇرغان ئەھۋالدا بۇ ھەقتە بىرلىككە كېلىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئېيتىدۇ . جاڭ چيەن قايتىش ۋاقتىدا خان ئۇنىڭغا جاۋاب سوۋغا سوۋغىتىدە 14 ئات بېرىپ يولغا سېلىپ قويىدۇ . جاڭ چيەن چاڭئەنگە قايتىپ كېلىپ 2 ـ يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 114 ـ يىلى) ئالەمدىن ئۆتىدۇ .

جاڭ چيەن ۋاپات بولۇپ ئۈچ يىلدىن كېيىن (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 111 ـ يىلى) خەن ۋۇدى پۈتكۈل گەنسۇ كارىدورىنى ئىگىلىگەن بولۇپ . خەن سۇلالىسى چېگرىسى غەربىي يۇرتقا تۇتىشىپ قالغانىدى .

خەن ۋۇدى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 108 ـ يىلى غەربىي رايوندا ئىستراتېگىيىلىك تايانچ نۇقتا تىكلەش ، دۇنخۇاڭدىن ئۈنتۈرا ئاسىياغا بولغان قاتناش لىنىيىسىدە بىخەتەرلىك ۋە ئۈستۈنلۈكنى تىكلەش مەقسىتىدە سانغۇن چاۋ پونۇ باشچىلىقىدا گەنسۇ كارىدورىدا تەسلىم بولغان بەش بەگلىكنىڭ ئون مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىرلەشمە قوشۇننى

مارىقى تۇرپاندىكى گۈشى (قوچۇ)غا ئەۋەتتى . قوچۇ يۇرتىنىڭ ئىشلىتىشى ئالدىدا ۋاڭ خۇي يەتتە يۈز كىشىلىك يېنىك قوشۇن بىلەن كرورايىنا (لوپچىن)غا ھۇجۇم قىلىپ ، پاسىي قاتارلىق تۇگۇننى كېسىپ ، ئۇنىي ئۆز تەسىرىگە پىرگۈزگەنىدى . ۋاڭ خۇي كرورايىنا خانىنى ئەسىر ئېلىپ غەربىي يۇرتتا تۇنجى قورالىق ۋەقە پەيدا قىلدى . ئارقىدىنلا چاۋ پونۇ قىسىملىرى قوچۇ (قاڭقىل)غا غەلىبىلىك ھۇجۇم قىلىپ ، غەربىي يۇرت خانلىقلىرىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى . بۇ نامايىش خاراكتېرلىك ئىستراتېگىيىلىك قەدەمدىن كېيىنلا دەرھال خەددىچىن سېپىلى قاشقۇۋۇق (يۈيمىنگۇەن)گىچە ئۇزارتىلدى . ئۇنىڭدىن كېيىن ئارىسالدا ھالەتتە تۇرغان ئۇيسۇن خانلىقى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 105 ـ يىلى تۆت مىڭ تۇياق ئات سوۋغات بىلەن چاڭئەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ مەلىكە سورىتىتى . شۇ چاغدىكى كېلىشىم بويىچە خەن ۋۇدى جاڭدۇ ۋاڭىنىڭ قىزى شى جۈن (细君)نى مەلىكە سۈپىتىدە يۈز كىشىدىن ئارتۇق خادىملىرى بىلەن ئۇيسۇنغا ئەۋەتتى . نەتىجىدە ئۇيسۇنلاردا مەركىزىي ئاسىيا خەلقىدىكى ھۆددىگەرلىك كۈچ ئالدىدا ئىككى يۈزلىمىلىك قىلىش ۋە پارچىلىنىش ئىللىتى كۆرۈلدى . ئۇلار جاڭ چيەننى 14 ئات بىلەن يولغا سېلىپ ، ئەمدى ئۆزلىرى تۆت مىڭ ئات بىلەن مەلىكە سورىدى . ھەم تەگرىقۇتى ئۇيسۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن يېقىنلاشقانلىقىنى ئاڭلاپ ، دەرھال ئۇيسۇندىكى ھۇن مەلىكىسىنى چاقىرتىپ كېتىپ ، قاڭقىل يېنىدا كۈچلۈك ھەربىي بازا قۇردى .

شۇنداق قىلىپ ھۇن — خەن كۈرىشى غەربىي يۇرتنى نۇقتا قىلغان ، جۇڭنىڭ ئىچىدە قاڭقىل (قوچۇ)نى تالىشىشنى مەركەز قىلغان ھالدا داۋاملىشىشقا باشلىدى . بۇ جەڭلەر فەرغانە يۈرۈشى ، قوچۇدىكى بەش قېتىملىق ئېلىشىش ، سەمەرقەنتكە قىلىنغان ھەربىي يۈرۈشتە ئۆزىنىڭ ئۆركىشىنى نەمايەندە قىلدى .

فەرغانە جېڭى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 104 ـ يىلىدىن 101 ـ يىلىغىچە داۋام قىلدى . بۇ قېتىمقى جەڭ توغرىسىدا سىماچيەن مەخسۇس «فەرغانە تەزكىرىسى» يازغان . خەن ۋۇدى فەرغانە پادىشاھى ئۇگاخان ئالدىغا ئالتۇندا ياسالغان ئات ھەيكىلى قاتارلىق سوۋغىلار بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ فەرغانە ئاتلىرى — ساماۋى ئات دەپ ئاتالغان نەسىللىك ئات تەلەپ قىلغاندا ئۇگاخان بۇ تەلەپنى رەت قىلغان . بۇ چاغدا خەن ۋۇدىنىڭ ئەۋەتكەن ئەلچىسى ئۇگاخاننى ھاقارەتلەيدىغان سۆزلەرنى قىلىپ ئېلىپ كەلگەن سوۋغىلارنى قايتۇرۇپ يولغا چىققان . يولدىكى يۇيچىڭ (؟) شەھىرىدە خەن ۋۇدى ئەلچىلىرى ئۆلتۈرۈلگەن . بۇ خەۋەردىن غەزەپلەنگەن خەن ۋۇدى لى گۇاڭلىنى باش سەركەردە قىلىپ ، جاۋ خۇ ، ۋاڭ خۇي ، لى دۇ قاتارلىق سانغۇنلاردىن تەشكىل تاپقان ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇننى قاشقۇۋۇقتىن فەرغانە ئەرشى شەھىرىگە ئەۋەتمەكچى . قوشۇندىكى ئالتە مىڭ كىشى گەنسۇ كارىدورىدا خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولغان جەڭچىلەر ئىدى . خەن ۋۇدى ئۇلارغا فەرغانىنى مۇنقەرز قىلىپ ، فەرغانە ئاتلىرىنى ئېلىپ كېلىشنى بۇيرۇغانىدى . بۇ قوشۇن فەرغانىنىڭ يۇيچىڭ شەھىرىگە يېتىپ بارغۇچە ناھايىتى قىينالدى ، غەربىي يۇرت شەھەر ـ مەملىكەت دۆلەتلىرى دەرۋازىلىرىنى تاقىۋېلىپ ، ئۇلارغا ئاشلىق بەرمىدى . بۇ قوشۇن فەرغانىنىڭ شەرقىي يۆنىلىشىدىكى يۇيچىڭ شەھىرىگە ھۇجۇم قوزغاپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 102 ـ يىلى دۈنخۇاڭغا يېنىپ كەلگەندە مىڭچە كىشى تىرىك قالغانىدى . خەن ۋۇدى بۇ خەۋەردىن تولىمۇ غەزەپلىنىپ : «قاشقۇۋۇقتىن كىرىشكە پېتىنغان كىشىنىڭ كاللىسى ئېلىنسۇن» دەپ بۇيرۇق قىلدى . خەن ۋۇدى ئوردا ئىچىدە فەرغانە ئۇرۇشىنى توختىتىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويغان دىڭ گۇاڭ قاتارلىق كىشىلەرنى جازالاپ ، فەرغانە ئۇرۇشىغا داۋاملىق ھازىرلىق قىلدى . مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى

100 ـ يىلى لى گۇاڭلىنى ئەرشىگە ئۇرۇش قىلغۇچى سانغۇن قىلىپ تەيىنلەپ 60 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن ، يېتەرلىك ئاشلىق ئارتقان ئون مىڭ كالا ، 30 مىڭ تۇياق ئات ، ئون مىڭ ئېشەك ۋە تۆگە بىلەن «ئالەم ئوڭتەي ـ توڭتەي بولۇپ كەتسىمۇ پەرغانىنى ئېلىش» ئۇرۇشىغا ئاتلاندۇردى . بۇ چاغدا پۈتۈن خەن سۇلالىسى خۇددى ئىمپېراتورنىڭ ئۆزىدەك پۈتۈن مۇزلۇك ھەربىي ھالەتكە كىرگەن بولۇپ ، ھەممە كىشىنىڭ ئۇرۇشقا ھەمدەم قىلىش مەجبۇرىيىتى بولغان . يولدا بوگۈر دۆلىتى توسقۇنلۇقى بىر قانچە كۈن ئىچىدە باستۇرۇلۇپ ، قوشۇن فەرغانىگە يېتىپ كەلدى . مۇشۇ چاغدىمۇ 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن فەرغانىگە ئاران يېتىپ بارالىغانىدى . فەرغانىدا مۇھاسىرە ئۇرۇشى باشلاندى . لى گۇاڭلى باشلىغان قوشۇنلار شەھەر سىپىلىگە سۇ (水) دەپ ئاتالغان تاش ئاتار قورالنى ئىشقا سالدى . لى گۇاڭلى شەھەرگە كىرىدىغان سۇ مەنبەسىنى قايرىپ تاشلىغاچقا . فرانسۇز تارىخچىسى لۇكې بوئۇلنوئىسنىڭ ئېيتىشىچە ، يىراقتىن كەلگەن سۇ ماھىرى قۇدۇق كولاپ شەھەردىكى فەرغانىلىقلارنى سۇ بىلەن تەمىنلىگەن .[1] فەرغانىلىقلارنىڭ سەركەردىسى جانمىر ئەسىر ئېلىنغاچقا فەرغانە ئاقسۆڭەكلىرى ئۇگاخاننى ئۆلتۈرۈپ ، ئات سوۋغىسى بىلەن خەننى ئاخىرلاشتۇرۇشنى ، بولمىسا بارلىق تۇلپارلارنى ئۆلتۈرۈۋېتىدىغانلىقىنى ، يېقىندا كانگيىدىن ياردەمگە كۈچلۈك قوشۇن يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ . لى گۇاڭلى ، جاۋ شىچېڭ ، لى دۇ قاتارلىق سانغۇنلار كانگيە — سوغدىيىدىن كېلىدىغان قوشۇندىن خەۋپسىرەپ ئۇگاخاننىڭ بېشىنى كۆتۈرۈپ كەلگەن ئەلچىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى . خەن ۋۇدى قوشۇنلىرى بىر قانچە ئون فەرغانە تۇلپارى ۋە ئۈچ مىڭ تۇياق

[1] ... 27 ـ بەت .

ئادەتتىكى ئات بىلەن قانائەتلىنىپ، فەرغانە ئاقسۆڭەكلىرىدىن مۇشار دېگەننى خان قىلىپ شەھەرگە كىرمەستىن قايتتى. قايتقان لى گۇاڭلى قوشۇنلىرىغا يۈيچىڭ شەھىرىنىڭ نايىپى داۋاملىق ھۇجۇم قىلدى. بۇ نايىپنىڭ كاللىسىنى جاۋدى ناملىق بىر ئەسكەر ئالغانلىقى مەلۇم. لى گۇاڭلى باشچىلىقىدىكى بۇ قوشۇن قانقوۋۇزنىن قايتىپ كىرگەندە ئۇنىڭدا ئاران ئون مىڭ كىشى، مىڭ ... ئېتى قالغانىدى. ئۇلار چاڭئەنگە يېتىپ كەلگەندە داغدۇغىلىق قارشى ئېلىنىپ، ئۇلارنىڭ تەركىبىدىكى گۇناھكار ئەسكەرلەر ئومۇمىي كەچۈرۈمگە مۇيەسسەر بولدى. خەن ۋۇدى ... ئىستوروش ئورنى قۇرۇپ فەرغانە ئاتلىرىنى ... ، بىدە ئۆستۈرۈشنى ئورۇنلاشتۇردى. ... باشلاپ جۇڭگو ئاتلىرىنىڭ تەسۋىرى رەسىملىرىدە ... ئىلگىرىكىدىن كۆرۈنەرلىك پەرقلىنىشكە باشلىدى. خەن ۋۇدى يەنە فەرغانە ئاتلىرى تېما قىلىنغان شېئىر يېزىپ قالدۇرغانىدى.

فەرغانە ئۇرۇشى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا مۇھىم ۋەقە بولدى. ئۇ ئىسكەندەر زۇلقەرنەين قوشۇنلىرىنىڭ ئاياغ ئىزىغا خەن ۋۇدى قوشۇنلىرىنىڭ ئاياغ ئىزىنى تولىمۇ يېقىنلاشتۇرغانىدى. ئىسكەندەر قوشۇنلىرى سەمەرقەنت — بۇخارا ئارىسىغا كەلگەنىدى. خەن ۋۇدى قوشۇنلىرى فەرغانە تۈزلەڭلىكىگە كەلدى. بۇ ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى پۈتكۈل غەربىي يۇرتتىكى بوستان شەھەر دۆلەتلىرىنى چۆچۈتۈپ، ھەربىي نامايىش خاراكتېرلىك ئىستراتېگىيىلىك تەسىر كۆرسەتتى. نەتىجىدە كۆپلىگەن ئوششاق ھاكىمىيەتلەر خەن سۇلالىسىغا ئۆز پەرزەنتلىرىنى بارىمتايلىققا ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ئوبدان مۇناسىۋەتتە بولۇشنى ئىپادىلىدى. دۇنخۇاڭدىن لوپنۇرغىچە راۋان قاتناش بېكەتلىرى (مەنزىللەر) تۇرغۇزۇلدى. خەن سۇلالىسى سەددىچىن سېپىلىنى يەنە ياڭگۇەن قوۋۇقىغىچە

... ئۇنىڭدىن كېيىنكى قاتناش ۋە ئەلچىلەرنى تەمىنلەش ... پەرغانىگە بېرىش سەپىرىدە باستۇرۇلغان بۇگۇر بېنىغا ... يۈز كىشىلىك بولىسمۇ تېرىقچى چېرىك قويۇلۇپ، ... ئىلەپچىقىرىش يولغا قويۇلدى. ئۇ كېيىنچە غەربىي يۇرت ... مەھكىمىسى (دوخۇفۇ) بولۇپ تارىخ بېتىگە ...

... ئىشۇنداقىسىمۇ فەرغانە ئۇرۇشى غايەت زور چىقىم بىلەن ئېلىنىپ ... يالغۇز لى گۇاڭلى قوشۇنلىرىدىن 50 مىڭدىن ئارتۇق كىشى، 30 — 40 مىڭ تۇياق ئات - ئۇلاق ئۆلدى، فەرغانە ... بوغۇزگوردىمۇ ئاز بولمىغان كىشى ئۆلگەن. «تۇز ۋە تۆمۈر ... ناملىق ھۆججەتتە بۇ توغرۇلۇق تەلقىن يۈرگۈزۈلۈپ: ... فەرغانە ئاتلىرى كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، «كەتكەن چىقىمغا ... دېيىلگەن. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، فەرغانە ئۇرۇشى خەن سۇلالىسىنىڭ كەڭ غەربىي يۇرتتىكى ئوبرازى ۋە خاراكتېرىنى تىكلەپ، شەھەر - قەلئەلىرىنىڭ تارقاقلىقىنى ... ئاسىيالىقلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى بىلىش، مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ ئۆز - ئۆزىنى بىلىش ... ئىشلىرى بىلىش تارىخىغا يەنە بىر يېڭى قەدەم بېغىشلىدى.

4. ھۇن سەلتەنىتىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى ۋە ھۇنلارنىڭ غەربكە يۆتكىلىشى

فەرغانە ئۇرۇشى خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇن ۋە غەربىي ... شەھەر - قەلئە دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك قانات ... ئۇزاققا سوزۇلغان، مۇرەككەپ تەكرارلانغان تىركىشىش ... باسقۇچىنىڭ باشلانغانلىقىنى كۆرسەتتى. مىلادىيىدىن ... 108 - يىلىدىن مىلادىيىنىڭ 90 - يىلىغىچە بولغان ... كەم ئىككى ئەسىر ئىچىدە مەركىزىي ئاسىيا زېمىنىدا يۈز

بەرگەن ھاكىمىيەت خاراكتېرلىك ھادىسىلەرنى تېخى يېتەرلىك يەكۈنلىگىنىمىز يوق .

بۇ ئارغىنا كەم ئىككى ئەسىردىكى ھادىسىلەر ئىككى جەھەتتە ، بىرىنچى ، ھەربىي - سىياسىي جەھەتتە ، ئىككىنچى ، روھىي جەھەتتە يەنى مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ رىقابەت ئىقتىدارىنىڭ بەزى تەرەپلىرىدە ئاشكارا كۆرۈلدى . قوراللىق جەڭلەر شىمالىي خۇنلۇقنى ، قوجۇنى نۇقتا قىلغان غەربىي يۇرتنى سەھنە قىلدى .

خەن ۋۇدى غەرپانە ئۆرۈشىدىن كېيىن يەنە 15 يىل ياشىدى . ئۇنىڭ ۋارىسى خەن جاۋدى 13 يىل ، خەن شۈەندى 25 يىل ھاكىمىيەت سۈرگەن چاغلاردىكى ھونلار «بەش تەڭرىقۇت ماجىراسى» دا پارچىلانغان «شىمالىي ھون» ، «جەنۇبىي ھون» لارغا ئاجرالغانىدى . بۇلار بەزى ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ دۆلەتنى قۇتقۇزۇش ئۆرۈنۈشلىرى بىلەن تۈزەلمىدى . نەتىجىدە ھون سەلتەنىتى ئارىچا ئايلىنىپ قالدى . بۇ جەرياننىڭ مۇھىم ھادىسىلىرى مۇنداق :

خەن ۋۇدى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 99 - يىلى (قوتغۇ[①]

① ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ ئىسمى ھەر خىل كىتابلاردا ھازىرغىچە ھەر خىل ئېلىنىپ كېلىنمەكتە . بۇنى مەسىلەر يېتەرلىك بولمىغاچقا بونىڭدىن توغرىلاپ كېتىش ھەقىقەتەن قىيىن . مەن تۆۋەندە بايونجە توپلۇق كىتابلاردا ئىشلىتىلگەن ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ ئىسىملىرىنى توغرىلاپ چىققان بەزى بىر خىل ئىسىملىكنى پايدىلىنىش ئۈچۈن كۆرسىتىپ قويماقچىمەن . بۇنىڭدا شۇ تەڭرىقۇتلارنىڭ سەلتەنەت سۈرگەن يىللىرىنىمۇ كۆرسىتىپ قويۇلغان : 1. 头曼 تۈمەن (م . ب . ? — 209) ، 2. 冒顿 باتۇر — مەتەن (م . ب . 209 — 174) ، 3. 老上 قايۇق (م . ب . 174 — 160) ، 4. 军臣 [illegible] (م . ب . 160 — 126) ، 5. 伊稚斜 ئىچىش (م . ب . 126 — 114) ، 6. 乌维 ئۇۋا (م . ب . 114 — 105) ، 7. 儿单于 بالا تەڭرىقۇت (م . ب . 105 — 103) ، 8. 呴犁湖 خولىخۇ (م . ب . 103 — 101) ، 9. 且鞮侯 باتاسىگ (م . ب . 101 — 97) ، 10. 狐鹿姑 خولىگو (م . ب . 97 — 85) ، 11. 壶衍鞮 خويىنا (م . ب . 85 — 69) ، 12. 虚闾权渠 [illegible] (م . ب . 69 — 60) ، 13. 握衍朐鞮 قويات (م . ب . 60 — 58) ، 14. 呼韩邪 قوعشار - قوييوش (م . ب . 58 — 31) ، 15. 复株累 بوجۇلى (م . ب . 31 — 20) ، 16. 搜谐 سوشى (م . ب . 20 — 11) ، 17. 车牙 چېرى (م . ب . 11 — 8) ، 18. 乌珠留 ئوچىرو (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 8 - يىلدىن مىلادىيىدىن كېيىنكى 13 - يىلغىچە) ، 19. 乌累 ئولى (م . ك . 14 — 18) ، 20. 呼都而尸道皋 قوتبار (م . ك . 18 — 46) ، 21. 乌达鞮侯 ئورات بېگ (م . ك . 46 - يىلى) ، 22. 蒲奴 پونو (م . ك . 46 - ?)

تەڭرىقۇت زامانىدا) سانغۇن لى لىڭ باشچىلىقىدا ھونغا قارشى شىمالىي يۈرۈشنى ئاچتى . دەل شۇ چاغدا يەنە خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ ئىشەنچ قازانغان ھون سانغۇنى قايلىڭخۇرغا كرورايىنادىن قوجۇ (تۇرپان) غا ھۇجۇم قىلىش توغرۇلۇق بۇيرۇق چۈشۈردى . بۇنىڭدىن بىر يىل ئىلگىرى خەن ۋۇدى ئۇسۇنغا شى جۈن مەلىكىنى ياتلىق قىلغانىدى .

سانغۇن لى لىڭ بەش مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن تۇغلا دەريا ۋادىسىدا تەڭرىقۇتنىڭ 80 مىڭ چەۋەندازلىرىنىڭ قاماللىرىسىغا چۈشۈپ تۆت يۈز كىشىلا تىرىك قالدى . سانغۇن لى لىڭ تەسلىم بولۇپ ، تەڭرىقۇتقا ئەل بولۇپ يېنىدا تۇردى ، ھون ئايالى ئالدى ، خەن ۋۇدىگە قارشى جەڭلەرگە قاتناشتى .

خەن ۋۇدى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 91 - يىلى لى گۇاڭلى باشلىغان 140 مىڭ كىشىلىك ، گۇڭ سۇنئاۋ باشلىغان 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى يەنە شىمالىي سەپكە ئەۋەتىپ ، يەنە يېڭىلدى .

خەن ۋۇدى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 97 - يىلى قوتغۇ تەڭرىقۇت تەرىپىدىن قىلغانلىقىدىن خەۋەر تاپتى . لى گۇاڭلى باشلىغان 70 مىڭ كىشىلىك قوشۇن خاڭگەي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ھون قوشۇنلىرىغا يېقىنلاپ كەلدى . جەڭدە لى گۇاڭلى يېڭىلىپ ئەسىرگە چۈشتى . دەل شۇ چاغدا قوجۇغا ئەۋەتىلگەن ماڭ تۇ باشچىلىقىدىكى 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇنمۇ چېكىندى . لى گۇاڭلى خەن ۋۇدىنىڭ لى فۇرىن ناملىق ئايالىنىڭ ئاكىسى بولۇپ ، پەرغانىگە بارغان سانغۇن ئىدى . ئۇ ئىككى يىلدىن كېيىن شاپاسىنىڭ تەكلىپى بىلەن غولىغۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئانىسى ۋاپاتىدا «قۇربانلىق» قىلىندى . خەن ۋۇدى كرورايىنادىكى قايلىڭخۇرنى ئالتە بوستانلىق دۆلىتىدىن قوشۇن ئېلىپ قوجۇغا كىرىشكە بۇيرىدى . ئۇلار قوجۇنى ئالغان بولسىمۇ كۆپ ئۆتمەي ھونلار قايتۇرىۋالدى .

خەن ۋۇدى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 87 - يىلى ۋاپات

بولۇپ، خەن جاۋدى پادىشاھ بولدى. بۇ 13 يىل ئىچىدە هۇنغا قارشى كۆرۈنەرلىك جەڭلەر بولمىدى. خەن جاۋدى فېئودال ئاقسۆڭەكلەرگە سىلىق - سىپايە مۇئامىلە قىلدى. جام (扜弥) بەگزادىسى زاۋەنىنى بۇگۇر — چېدىردىكى تېرىقچى ئەترەتكە چېرىكچى بەگ قىلدى. پىشامشانلىق ۋىتوچىنى خان دەپ ئېتىراپ قىلىپ، ئۇنىڭغا مەلىكە يوللىدى. ئۇ بىر چاغلاردا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ [illegible] لار ئاقسۆڭەكلىرىگە شۇ خىل يۇقىرى قاتلامدىن تۇرۇپ [illegible] بەرگىنىدەك سىياسەتنى ئىشقا سالغانىدى.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 74 - يىلى خەن جاۋدى ئۆلۈپ، ئورنىغا خەن شۈەندى چىقتى. ئۇسۇنغا ياتلىق قىلىنغان مەلىكە جيە يۇي [illegible] ئىچىدە ئۇسۇن - هۇن مۇناسىۋىتىنى بۇزۇلۇشنىڭ ئالدىدىكى چېكىگە يەتكۈزدى. ئايانغار تەڭرىقۇت ئىلگىرى يۈزى [illegible] لارغا قارشى جەڭلەر ئارقىلىق قولىغان ئۇسۇنلارغا [illegible] خەن سۇلالىسى تەرەپتە تۇرۇپ ئۆزى بىلەن ئۇرۇشۇش [illegible] مەلىكە جيە يۇينى هۇنلارغا تۇتۇپ بېرىپ، خەن ئۇسۇن مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈۋېتىش ھەققىدە ئۇلتىماتۇم تاپشۇردى. ئۇسۇن كۈنبېگى مەلىكە جيە يۇي بىلەن بىرلىكتە خەن شۈەندىغا خەت يېزىپ ھەربىي ياردەم تەلەپ قىلدى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 72 - يىلى خەن شۈەندى ئۇسۇنغا سانغۇن چاڭ خۇينى ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا زور ھەربىي سەپەرۋەرلىك ئېلىپ بېرىپ تيەن گۇاڭمىڭ (田广明)، پەن مىڭيۇ (范明友)، خەن زېڭ (韩增)، جاۋ چوڭگو (赵充国)، تيەن شۇن (田顺) دىن ئىبارەت بەش سانغۇننى 160 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ شىمالىي قوملۇققا بېرىپ هۇنلار بىلەن سوقۇشۇشقا ئەۋەتتى. بۇ چاغدا ئۇسۇن قوشۇنلىرىمۇ چاڭ خۇينىڭ ئىشتىراكى بىلەن ماناس — بارىكۆل ئەتراپىغا كېلىپ هۇنلارنىڭ ئوڭ قانات خان ئوردىسىغا هۇجۇم قوزغىدى. بۇ تۇنجى قېتىملىق كۆلىمى زور خەن — ئۇسۇن بىرلەشمە جېڭى ئىدى.

[...] دىچىدىن شىمال ياقىلاپ ئاتلانغان خەن قوشۇنى [...] راتېگىيىلىك چېكىنگەن ئايانغار تەڭرىقۇت قوشۇنلىرىنى [...] چرىتالماي ئارقىغا چېكىندى. ئەمما، ئۇسۇن قوشۇنلىرى [...] لىبە قىلىپ هۇنلارنىڭ 40 مىڭ ئادەم، 700 مىڭ چارۋىسىنى [...] يدەپ كەتتى. بۇ چاغدا يەنە قوچۇدا تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان تۆت [...] مىڭ هۇن ئەسكىرى ئۆزلۈكىدىن پىتراپ قاچتى. قوچۇ خەن [...] سۇلالىسى قوشۇنلىرى قولىغا ئۆتتى. ئۇزاق ئۆتمەي ئايانغار [...] تەڭرىقۇت ئۇسۇنلاردىن قىساس ئېلىش ئۈچۈن ئون مىڭ [...] كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن ئۇسۇنغا باستۇرۇپ كېلىپ [...] رغۇن ئەسىر ۋە مال - چارۋا غەنىيمەت ئالغان بولسىمۇ [...] قەھرىتان قىشتا ئۇنىڭ كۆپى مۇزلاپ ئۆلگەنىدى.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 70 - يىلىدىن باشلاپ هۇن خانلىقى ئىچكى - تاشقى، سىياسىي - ئىقتىسادىي جەھەتتە ئېغىر كرىزىسقا پېتىپ قالدى. بۇ هال ئۇنىڭ باتۇر تەڭرىقۇت، ئاغا قايۇق تەڭرىقۇت، كۈنگىن تەڭرىقۇت زامانىدىكى كەڭ مۇنبەت يايلاقلىرىدىن ۋە ھەربىي، سىياسىي ھەيۋىتىدىن ئايرىلىپ قېلىشى، يىپەك سودىسىدا پائالىيەتچانلىقىنى يوقىتىشى، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي دىياردىكى تەسىرىنىڭ ئېشىپ بېرىشى ۋە هۇن هۆكۈمران تەبىقىسىدىكى ھاكىمىيەت تالىشىش خاھىشىنىڭ ئۆتكۈرلىشىشىدىن تاشقىرى، تەبىئىي ئاپەت تۈپەيلى تېخىمۇ جىددىيلىشىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە هۇن خاندانلىقى ئىچىدىكى دىڭلىڭ، ئوغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرى ۋە ئۇسۇن دۆلىتى شەرق، شىمال ۋە غەربتىن هۇنلارغا قارشى ئىسيان خاراكتېرلىك هۇجۇملار ئېلىپ بېرىپ، هۇنلارنىڭ بىر قانچە تۈمەن جەڭچىلىرىنى يوقىتىپ، بىر قانچە تۈمەن چارۋا ماللىرىنى ھەيدەپ كەتتى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 68 - يىلى ئايانغار تەڭرىقۇت ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى چورانكۇنگوي تەڭرىقۇتلۇققا كۆتۈرۈلگەندە ئۇنىڭ ئالدىدا ۋەيرانلىققا يۈزلەنگەن

بىر يايلاق (بوزقىر) ھاكىمىيىتى تۇراتتى.

بۇ چاغدا قوجۇ (قاڭقىل) مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئورۇنغا كۆتۈرۈلگەنىدى. ئۇنى تالىشىش خەن — ھۇن ئارىسىدىكى ئۇستۇنلۇك تالىشىش كۈرەشلىرى تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتقانىدى.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 68 - يىلى خەن شۇەندى ئوردا مۇلازىمى جېڭ جى (郑吉)نى جىنايەتچىلەرنى باشلاپ غەربىي يۇرتتىكى بۇگۇر — چېدىرغا بېرىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەۋەتتى. كۈزلۈك ھوسۇل يىغىلغاندىن كېيىن جېڭ جى بىر مىڭ بەش يۈز مەھبۇس بىلەن شۇ ئەتراپتىكى شەھەر مەملىكەتلىرىنىڭ 30 مىڭ كىشىلىك ئەسكىرىي قوشۇنىنى باشلاپ قوجۇغا ھۇجۇم قوزغىدى. قوجۇ خانى جېڭ جىغا تەسلىم بولدى. قوجۇلۇقلار خانىنىڭ ئىنىسى دۇشمەنلىك ئاسلامچىلىقىدا چېكىنگەن ھۇنلار بىلەن بىللە شەرققە يۆتكىلىپ كېتىشتى. جېڭجىيە ئىلگىرىكى ھۇن تېرىقچى قوشۇنلىرى ئېكىنچىلىك قىلغان جايغا ئۈچ يۈز چېرىكنى ئورۇنلاشتۇردى. شۇ يىلى چورانكۇنگۇي تەڭرىقۇت ئۆز قارارگاھىدا قوجۇ — قاڭقىل توغرىسىدا كېڭەشمە ئاچتى. ئۇ تەڭرىقۇتلۇققا ئولتۇرغان سەككىز يىل (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 68 — 60 - يىللار) ئىچىدە قوجۇ — قاڭقىلنى تالىشىش كۈرىشى بەش قېتىم تەكرارلىنىپ يۇقىرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى. جېڭ جىيە پۈتۈن تېرىقچى مەھبۇسلارنى قوجۇغا يۆتكەپ كېلىش يولىدا يارغول شەھىرىنى ئىگىلىگەنىدى. ھۇنلار قوجۇنى قولدىن بېرىپ قويماسلىق توغرىسىدا قاتتىق تەدبىر قوللانغاچقا، گەرچە خەن سۇلالىسى ئۇسۇندىكى جاڭ خۇيغا جېڭ جىيەگە ياردەم بېرىشنى تەۋسىيە قىلغان بولسىمۇ، ئۇ ياردەم بېرەلمىدى. ئاخىرى جېڭ جىيە ئۆز تېرىقچى مەھبۇسلىرى ۋە تېرىقچى قوشۇنلىرىنى بۇگۇر — چېدىرغا يۆتكەپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن قوجۇ يەنە ھۇنلارنىڭ قولىغا چۈشتى. قوجۇنىڭ خەن سۇلالىسى قولىغا

ئۆتۈشى تەڭرىقۇتلۇقنى تالىشىش جېدىلىدە زەربىگە ئۇچرىغان غەربىي ئۆلكىدىكى ھۇن نايىبى راجۇخاننىڭ (日逐王) خەن سۇلالىسىگە ئاھلىق تىلەپ بېقىنىشى مۇناسىۋىتى بىلەن تېنچ يول بىلەن ھەل قىلىنىشىغا ئاشقانىدى. بۇ ھۇن يۇقىرى قاتلىمى ئىچىدىكى بۆلۈنۈش ھاكىمىيىتىنىڭ ئاجىزلىشىشىدىكى ئېغىر بولغانلىقىنىڭ بىر مۇھىم ئىپادىسى بولدى.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى چورانكۇنگۇي تەڭرىقۇت ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئاغىچىسى جانقۇي خاتۇن ئۆز ئىنىسى ئۇلۇق قانات ئۆلىخان ئىندانىنى ئويانشۇڭقار نامىدا تەڭرىقۇتلۇققا بەلگىلەپ ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇت بەلگىلەش قائىدىسىنى ئاياغ ئاستى قىلدى. جانقۇي خاتۇن ئۇيۇشتۇرغان بۇ ھاكىمىيەت ئۆزگىرىشى ھۇن خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت سىستېمىسىدا كۈچلۈك ئازازلىق ۋە لەرزە پەيدا قىلدى. ئويانشۇڭقار تەڭرىقۇتلۇققا چىقىپ چورانكۇنگۇي تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى ۋە ئەمەلدارلىرىنى چەتكە قېقىشقا، ئۇلار ھەممەتىدىن يابغۇلار تەيىنلەشكە كىرىشىدۇ. بۇ چاغدا غەربىي يۇرتتا تۇرغۇچى راجۇخان شەنشەنچان ئويانشۇڭقار تەڭرىقۇتنى ئېنىراپ قىلماي ئىسيان كۆتۈرۈپ، 12 بەگلىكتىن 12 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ خەن سۇلالىسىدىن پاناھلىق تىلەيدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى بوشۇتان باتىسخان راجاخان بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى خەن شۇەندىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن جېڭ جىيە شەھەر دۆلەتلىرىدىن توپلانغان 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن كېلىپ راجۇخاننى مۇراسىم ئېچىپ، باتىسخاننىڭ تەسلىم بولغانلىقىنى قوبۇل قىلىدۇ. باتىسخان چاڭئەنگە يېتىپ بارغاندا ئۇنىڭغا «دىيانەتلىك بەگ» دېگەن شۆھرەت نامى بېرىلىدۇ.

بۇ چاغدا ھۇن ئاقسۆڭەك خانلىرى تۆشمۇ تۆشتىن قوشۇن باشلاپ كېلىپ ئويانشۇڭقار تەڭرىقۇتقا قارشى قانلىق جەڭلەرگە ھازىرلىنىدۇ. ئۆلگەن چورانكۇنگۇي تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى

قوغشار ئويانشۇقلار تەگرىقۇتنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قورقۇپ
قېچىپ ئۆزىنى ئۇدانا قېچىشقا بېرىۋالىدۇ. ئۇ چىقىش خان ئىدى.
ئۇ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 58 - يىلى قوغشارنى تەگرىقۇت دەپ
جاكارلايدۇ. قوغشار 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن
ئويانشۇقلار تەگرىقۇتقا ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇپ قىلىدۇ.
ئويانشۇقلار [illegible] ئىچىپ ئۆلۈۋالىدۇ. قوغشار پايتەختتە
تەگرىقۇتلۇق [illegible] چىققانىدى. ئەمما يېڭى تېيىنلەنگەن
باتسخان [illegible] ئۆزىنى تۆجە تەگرىقۇت دەپ جاكارلايدۇ. ئۇ
غەربتىن 40 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن كېلىپ
قوغشارنى [illegible] قوغشار تەگرىقۇت پايتەختىنى تاشلاپ
قاچىدۇ. [illegible] قوغشارنىڭ ئاكىسى قوتيۇش ئاغلاپ،
شەرقتە [illegible] ئۆزىنى تەگرىقۇت دەپ جاكارلايدۇ. بۇ
چاغدا تۆرەبەگ [illegible] خانى ئۆزىنى خۇجيە تەگرىقۇت دەپ،
غەربتىكى [illegible] ئۆزىنى ئۆلجى تەگرىقۇت دەپ،
ئۇلۇغ قول [illegible] چېرى تەگرىقۇت دەپ جاكارلايدۇ.
مانا بۇ ھۇنلار[illegible] كۆلپەت سالغان «بەش تەگرىقۇت
جېدەللى» دۇر.

قوتيۇش [illegible] 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن
تۆت يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ قوغشار، تۆجۇ، خۇجيە (قوجۇ)،
چېرى، ئۆلجى قاتارلىق تەگرىقۇتلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ
ھاكىمىيەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن بولسىمۇ، بۇ ئىچكى ئۇرۇش تۈپەيلى
ھۇنلار نۇرغۇن قۇربانلار بەردى، خەلق ۋە دۆلەت مىسلىسىز
دەرىجىدە زەئىپلەشتى. تارىختىكى مەنبەلەردە «بەش تەگرىقۇت
جېدەللى»گە سەپەرۋەر قىلىنغان ئاتلىق قوشۇن 350 مىڭ
كىشىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى
ئۆلگەن. بۇلانغان، ھەيدەلگەن ۋە نابۇت بولغان مال - چارۋا
پۈتۈن چارۋا سانىنىڭ 90% گە يېقىنلاپ قالغانىدى.

چورانكوڭزى تەگرىقۇتنىڭ تۇل قالغان ئاغىچىسى جانقۇي

[illegible]دىن ئۈزۈلدۈرگەن ھاكىمىيەت ئۆزگىرىشى ھۇنلارنى ئىچكى
ئۇرۇش ۋە ئىقتىسادىي ۋەيرانچىلىققا دۇچار قىلدى؛ غەربىي
يۇرتتا ھون [illegible] مەركەزگە بەرھەم بېرىپ خەن
سۇلالىسىنىڭ ئۇزاق مەركەزلىشىشكە شەرت
يارىتىپ بەردى؛ ھۇنلارنىڭ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈشى، ۋە
بىر تۈرلۈك [illegible] يۈز بەرگەن تالاش ئۇرۇشنىڭ
ئۇرۇقىنى [illegible].

ھۇنلارنىڭ تەسىرى يوقاپ قالغان بىر قىسىم غەربىي يۇرت
شەھەر - قەلئە دۆلەتلىرى ھۇنلارنىڭ شىمالدىن بولىدىغان
تەھدىتىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن خەن سۇلالىسىنىڭ نەشەبۇسى
بىلەن ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلىپ، تۈرتۈرغى بولۇپ ئۆيۈشتى. جىڭ
جى تۇنجى قېتىم بولۇپ تەيىنلەندى. جىڭ جى دەسلەپتە
[illegible] غەربىي جەنۇبىدا ئەلچى قورغاقچى (使者) ئىدى
ئۇ [illegible] قوغداپ ئاتلىق يىغىش (护田绩粟)
[illegible] شىمالىي يولنى — ئۇسۇن بىلەن
[illegible] يولنى قوغداش ۋەزىپىسىنىمۇ ئۈستىگە ئېلىپ
[illegible] دەپ ئاتالغان. ئۇ «غەربىي يۇرتتا
[illegible] بىر خىل بەۋقۇلئاددە ئەلچىلىك» مەنسىپى ئىدى[1].
جىڭ جى [illegible] لى رۇكىمچە 18 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت
[illegible] قېتىم دۇخۇ بولغان) ئۈچ يىلدا بىر
[illegible] 82 يىل داۋام قىلغان مۇھاپىزەت تۈزۈمى
[illegible] ھاسىل قىلدى.

قوغداش تەگرىقۇت «بەش تەگرىقۇت»نى تارمار قىلىپ
ھاكىمىيەتنى قولىغا چىققاندىن كېيىن، قوغشار نۇرغۇن
[illegible] ئۇرۇشلۇق ئۇخىرى ئۆز قوشۇنى بىلەن مىلادىيىدىن

قوغشار ئويانشوڭقار تەڭرىقۇتنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قورقۇپ قىيىنئاتىسى ئوداتما قېشىغا بېرىۋالىدۇ. ئۇ چىقىش خان ئىدى. ئۇ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 58 - يىلى قوغشارنى تەڭرىقۇت دەپ جاكارلايدۇ. قوغشار 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن ئويانشوڭقار تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇپ قىلىدۇ. ئويانشوڭقار زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالىدۇ. قوغشار پايتەختتە تەڭرىقۇتلۇق سەلتەنىتىگە چىققانىدى. ئەمما يېڭى تەيىنلەنگەن باتىخان يوشۇتان ئۆزىنى تۈجە تەڭرىقۇت دەپ جاكارلايدۇ. ئۇ غەربتىن 40 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن كېلىپ قوغشارنى يېڭىدۇ. قوغشار تەڭرىقۇت پايتەختىنى تاشلاپ قاچىدۇ. بۇ خەۋەرنى قوغشارنىڭ ئاكىسى قوتيۇش ئاڭلاپ، شەرقتە باش كۆتۈرۈپ، ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ جاكارلايدۇ. بۇ چاغدا تۇرپاندىكى قوجۇ خانى ئۆزىنى خۇجيە تەڭرىقۇت دەپ، غەربتىكى ئۇلۇغ قانات گۇلىخان ئۆزىنى ئۇلجى تەڭرىقۇت دەپ، ئۇلۇغ قول ئوقۇخان ئۆزىنى چېرى تەڭرىقۇت دەپ جاكارلايدۇ. مانا بۇ ھۇنلارنىڭ بېشىغا كۈلپەت سالغان «بەش تەڭرىقۇت جېدىلى» دۇر.

قوتيۇش تەڭرىقۇت 50 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن تۆت يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ قوغشار، تۈجۇ، خۇجيە (قوجۇ)، چېرى، ئۇلجى قاتارلىق تەڭرىقۇتلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ ھاكىمىيەتنى تىزگىنلىگەن بولسىمۇ، بۇ ئىچكى ئۇرۇش تۈپەيلى ھۇنلار نۇرغۇن قۇربانلار بەردى، خەلق ۋە دۆلەت مىسلىسىز دەرىجىدە زەئىپلەشتى. تارىخىي مەنبەلەردە «بەش تەڭرىقۇت جېدىلى»گە سەپەرۋەر قىلىنغان ئاتلىق قوشۇن 350 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئۆلگەن. بۇلانغان، ھەيدەلگەن ۋە نابۇت بولغان مال - چارۋا پۈتۈن چارۋا سانىنىڭ 90% گە يېقىنلاپ قالغانىدى.

چورانكۇنگۇي تەڭرىقۇتنىڭ تۇل قالغان ئاغىچىسى جانقۇي

خاتۇن ئۇيۇشتۇرغان ھاكىمىيەت ئۆزگىرىشى ھۇنلارنى ئىچكى ئۇرۇش ۋە ئىقتىسادىي ۋەيرانچىلىققا دۇچار قىلدى؛ غەربىي يۇرتنا ھۇن تۇتۇق مەھكىمىسىگە بەرھەم بېرىپ خەن سۇلالىسىنىڭ تۇرغاق مەھكىمىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە شەرت يارىتىپ بەردى؛ ھۇنلارنىڭ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈشى، ۋە قۇتيۇشنى يوقىتىش يۈزىسىدە يۈز بەرگەن تالاس ئۇرۇشىنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىدى.

ھۇنلارنىڭ تەسىرى بوشاپ قالغان بىر قىسىم غەربىي يۇرت شەھەر - قەلئە دۆلەتلىرى ھۇنلارنىڭ شىمالدىن بولىدىغان تەسىرىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن خەن سۇلالىسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ھۇنغا قارشى مۇھاپىزەت تۇتۇغى بولۇپ ئۇيۇشتى. جىلىڭ جيە تۇتۇق بېگى بولۇپ تەيىنلەندى. جىلىڭ جيە دەسلەپتە پىشامشاننىڭ غەربىي جەنۇبىدا ئەلچى قورغاقچى (使护) ئىدى[1]. ئۇ تېرىقچىلىقنى قوغداپ ئاشلىق يىغىش (护田绩粟) ۋەزىپىسىدىن باشقا[2] شىمالىي يولنى — ئۇسۇن بىلەن ئالاقىلىشىش يولىنى قوغداش ۋەزىپىسىنىمۇ ئۈستىگە ئېلىپ مۇھاپىزەتچى تۇتۇق دەپ ئاتالغان[3]. ئۇ «غەربىي يۇرتنا تۇرۇشلۇق بىر خىل پەۋقۇلئاددە ئەلچىلىك» مەنسىپى ئىدى[4].

جىلىڭ جيەدىن لى زۇڭغىچە 18 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە دۇەن خۇيزۇڭ ئىككى قېتىم دۇخۇ بولغان) ئۈچ يىلدا بىر ئالماشتۇرۇلۇپ 82 يىل داۋام قىلغان مۇھاپىزەت تۇتۇغى جەريانىنى ھاسىل قىلدى.

قوتيۇش تەڭرىقۇت «بەش تەڭرىقۇت»نى تارمار قىلىپ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، قوغۇشار نۇرغۇن داۋالغۇشلار ئارقىلىق ئاخىرى ئۆز قوشۇنى بىلەن مىلادىيىدىن

① «خەننامە. جىلىڭ جيە تەزكىرىسى»گە قارالسۇن.
② «خەننامە»، شۈي سۇڭنىڭ ئىزاھاتىغا قارالسۇن.
③ «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»گە قارالسۇن.
④ تەن زۇجاڭ: «ئىككى خەن بىلەن غەربىي يۇرت ئالاقىلىرى تارىخى»غا قارا.

ئىلگىرىكى 53 - يىلى سەددىچىن يېنىغا كېلىپ، چاگئەندىكى خەن ئوردىسىغا ئوغلى تىلقۇيتانىنى ئەۋەتىدۇ. ئۇ چاگئەندە بارىمتايلىققا ئەۋەتىلگەنىدى. قوغۇشار تەگرىقۇت مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 51 - يىلى 1 - ئايدا خەن ئوردىسىغا كىرىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلىدۇ. ياشىنىپ قالغان خەن شۈەندى تولىمۇ خۇشاللىق بىلەن قوغۇشارنىڭ ئالدىغا قىممەتلىك سوۋغىلار، تون - لىباس ۋە ئات هارۋىلىرى ئەۋەتىدۇ. ئۇلار خەن ئوردىسىنىڭ گەنچۈەن (شېرىن بۇلاق) سارىيىدا ئۇچرىشىدۇ، ئۇ چاگئەندە بىر ئايدىن كۆپرەك تاماشا قىلىپ قايتىدۇ. قوغشار تەگرىقۇت خەن شۈەندىنىڭ ئاخىرقى يىلى — مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 49 - يىلى چاگئەنگە يەنە بىر قېتىم كىرىپ قىزغىن كۇتۇۋېلىنىدۇ. بۇ چاغدا قوتيۇش تەگرىقۇت قوغۇشار تەگرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسى ۋە ئۇسۇنلار بىلەن بىرلىشىپ ئۆزىگە قارشى تۇرۇشىدىن ئەنسىرەپ، هۇن پايتەختىنى تاشلاپ، ئۇسۇننى بويسۇندۇرۇشقا ئاتلانغانىدى. ئەينى زاماندا ئۇسۇن خانلىقىنىڭ كانگىيە (سەمەرقەنت، سوغدى) بىلەن زىددىيىتى كۈچىيىپ، ئۇرۇشتا ئۇسۇنلار ئۇستۇنلۇك ئالغاچقا، كانگىيە قوتيۇش تەگرىقۇتتىن ياردەم سورىغانىدى. قوتيۇش بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيانى تايانچ قىلىپ هۇن سەلتەنىتىنى قايتا كۈچلەندۇرۇشنى ئويلايتتى. قوتيۇش دەسلىپى ئۇسۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىسمۇ، ئەلچى ئۆلتۈرۈلۈپ قوتيۇشقا قارشى ئۇسۇن خانى ئويغۇت قوشۇن باشلاپ ماڭغانىدى. قوتيۇش ئۇسۇنلارنى بويسۇندۇرۇپ، بايقال، ئالتاي، يەنسەي ۋادىسىدىكى ئويغۇر — ئوغۇز، قىرغىز قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، تالاس بويىغا كەلدى. سەمەرقەنت خانى ئۇنىڭغا قىزىنى بەرىسمۇ پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانى تىزگىنلەشنى نىيەت قىلغان قوتيۇش بىلەن سەمەرقەنت خانى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت پەيدا بولدى. قوتيۇش سەمەرقەنت مەلىكىسىنى ئۆلتۈرۈپ، سەمەرقەنتنى ئىگىلەپ، شەهەر

بېلىنى كېڭەيتىپ سالدى. ئۇ دەشتى قىپچاق قەبىلىلىرىنى بېلىق تۆلەشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇ ئىلگىرى بارىمتايلىققا چاگئەنگە ئەۋەتكەن ئوغلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن يېڭىدىن تەختكە چىققان خەن يۈەندىگە ئەلچى ئەۋەتتى. خەن يۈەندى گوچى ئاتلىق ئەلچى بىلەن قوتيۇشنىڭ ئوغلىنى ئۇزىتىپ قويدى. بىراق قوتيۇش ئۆز ئوغلىنى يىراق جايلارغا ئۇزىتىپ كەلگەن ئەلچىنى ئۆلتۈرۈپ يولسىزلىق قىلدى، هەتتا كانگىيىگە پاتمىدىم، خەن سۇلالىسى زېمىنىگە قايتقۇم كېلىۋاتىدۇ، دەپ پوپوزا قىلدى. بۇ هال مەشهۇر تالاس ئۇرۇشىغا سەۋەبچى بولغانىدى.

مىلادىيىنىڭ 36 - يىلى غەربىي يۇرتتىكى 3 - نۆۋەتلىك مۇهاپىزەت تۇتۇغى گەن يەنشۇ ۋە مۇشاۋىر چېرىكچى بەگ چېن تاڭ غەربىي يۇرتتىكى 15 شەهەر - قەلئە دۆلىتىدىن 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى سەپەرۋەر قىلىپ، قوجۇدىكى تېرىقچى قوشۇن بىلەن بىللە ئۈچ ۋە قەشقەر ئارقىلىق كانگىيىگە ئۆتۈپ تالاس ساهىلىگە يېتىپ كېلىدۇ. قوتيۇشنىڭ ئۇسۇنغا ئەۋەتىپ قىزىلقورغاندا يول توسىغان قوشۇنلىرى يېڭىلىپ چېكىنىدۇ. چېن تاڭ ئەسلىدىكى سەمەرقەنت ئاقساقاللىرى بىلەن كېلىشىۋالغانىدى. قاتتىق جەڭلەر ئارقىلىق چېن تاڭنىڭ قوشۇنلىرى شەهەرگە بېسىپ كىرىدۇ. بۇ چاغدا قوتيۇش جەڭدە ئۆلگەنىدى. قوتيۇش تەگرىقۇتنىڭ بېشى چاگئەنگە ئېلىپ بېرىلىپ، چەت ئەل ئەلچىلىرى تۇرىدىغان ساراي دەرۋازىسىغا ئېسىپ قويۇلىدۇ.

قوغشار تەگرىقۇت مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 83 - يىلى 3 - قېتىم چاگئەنگە كېلىپ خەن يۈەندى بىلەن كۆرۈشۈپ، تۇغقانلىشىش ئارزۇسىنى بىلدۈرىدۇ. ۋاڭ جاۋجۈن خەن مەلىكىسى سۈپىتىدە قوغشار تەگرىقۇتقا ياتلىق قىلىنىدۇ. قوغشار تەگرىقۇت خەن يۈەندىگە: ئەمدى شاڭگودىن دۇنخۇاڭغىچە چېگرا قوغداشنىڭ هاجىتى قالمىدى، دەپ يېقىنلىق ئىپادىلىگەنىدى.

قوغشار تەڭرىقۇت 28 يىل دۆلەت سوراپ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 31 - يىلى ئۆلدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا دوتاماگانى تەڭرىقۇت بولدۇ. قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ 3 - قېتىم چاڭئەنگە كىرگەن يىلى جىڭ نىڭ (竟宁) — چېگرا تىنچىغان يىل دەپ نىشانلاندى. باۋتۇ يېنىدىكى خەن قەبرىگاھلىقىدىن چىققان ساپال قاچىلارغا «تەڭرىقۇت ئىناقلاشتى»، «تۈمەن يىللار ياشىسۇن»، «مەڭگۈ شادلىق» دېگەن خەتلەرنىڭ يېزىلغانلىقى مەلۇم. بۇ مال ئۆزىنىڭ تارىخىي راۋاجى بويىچە موڭغۇل يايلىقىدىن ئىبارەت كەڭ زېمىننىڭ خەن ئىمپېرىيىسى خەرىتىسىگە تەۋە بولۇشىنى بەددەل قىلغانىدى.

هۇن خانلىقى مىلادىيىدىن كېيىن داۋاملىق ئاجىزلىشىش، پارچىلىنىش جەريانىنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. قوغشار بىلەن قوتيۇش تەڭرىقۇتلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تۈپەيلى هۇنلار تۇنجى قېتىم «شىمالىي هۇن»، «جەنۇبىي هۇن»غا ئايرىلغانىدى. مىلادىيىنىڭ 47 - يىلى هۇنلار قايتا بىرلەشكەن بولسىمۇ، ئىچكى رىقابەت تۈپەيلى 2 - قېتىم يەنە «شىمالىي هۇن»، «جەنۇبىي هۇن»غا بۆلۈندى. مىلادىيىنىڭ 90 - يىلى شەرقىي خەن سۇلالىسى جەنۇبىي هۇنلار بىلەن بىرلىشىپ، قۇللار (赀虏) قوزغىلاڭلىرى ۋە قارام قەبىلىلەر ئىسيانلىرىدىن پايدىلىنىپ شىمالىي هۇن دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلدى. تەڭرىقۇت بارىكۆلدە مەغلۇپ بولۇپ سەمەرقەنتكە قاچتى.

سەمەرقەنتكە قاچقان شىمالىي هۇنلار IV ئەسىردىكى ۋولگا هۇنلىرىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى بولۇپ قالدى.

ئەسلىدە كەڭ ئوغۇز دەشتىدە ئالانلار ياشايتتى. ئۇلار كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالىدا شەرقتىن غەربكە يېيىلىپ شىنپىر ناملىق خەلقنىڭ يېرىنى تارتىۋالدى. شىنپىرلارنىڭ تولىسى دانىيە ۋە گېرمانىيە زېمىنلىرىغا يۆتكەلدى. 350 - يىلى هۇنلار ئالانلار بىلەن سوقۇشۇپ ئۇلارنى يەڭدى. شۇنىڭدىن باشلاپ

بارانبو باشلىغان هۇنلار غەربىي دون ساھىلىگە — شەرقىي گوتلار زېمىنىگە باستۇرۇپ كىردى. هۇنلار ۋولگا — دون ۋە جەنۇبىي رۇسىيە زېمىنىنى ئىگىلىدى، بۇنىڭ تەسىرىدە غەربىي ۋە جەنۇبىي رۇسىيە، شەرقىي ياۋروپادىكى شەرقىي گوت، رۇيۋى، ۋاندار، ئالان قاتارلىق خەلقلەر غەربىي ياۋروپا زېمىنىگە — فرانسىيە، ئىتالىيە ۋە ئىسپانىيىگە باستۇرۇپ كىرىشتى. مانا بۇ هۇنلارنىڭ ياۋروپاغا 1 - قېتىم باستۇرۇپ كىرىشىدىن كېلىپ چىققان مىللەتلەر يۆتكىلىش ھادىسىسى بولدى. هۇنلار V ئەسىرنىڭ باشلىرىدا غەربىي دوناي ساھىلى، شەرقىي رىم (ۋىزانتىيە) ئىمپېرىيىسىنىڭ بانۇنىيە ئۆلكىسىگە هۇجۇم قىلىپ كىردى. V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا يەتكەندە ئاتتىلا باشچىلىقىدىكى هۇنلار غەربىي ۋە جەنۇبىي ياۋروپاغا هۇجۇم قوزغاپ، شەرقىي رىمنىڭ 70 نەچچە شەھىرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن 500 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن غەربىي رىمغا هۇجۇم قىلىپ، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاكىتىنى تېزلىتىپ، ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ ئېتنىك ۋە جۇغراپىيىلىك ھالىتىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. ئاتتىلا 453 - يىلى توي كېچىسى ئالەمدىن ئۆتتى. شۇنىڭدىن كېيىن هۇنلار ياۋروپا تارىخىدا كۆرۈنەرلىك كۈچ بولالماي قالدى.

قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ «جەنۇبىي هۇنلار» دۆلىتى خەن سۇلالىسى بىلەن ئىناق ياشىدى، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى 220 - يىلى ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدە ساۋ ساۋ تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

قوتيۇش تەڭرىقۇتنىڭ «شىمالىي هۇنلار» دۆلىتى ھالاك بولغان ۋە غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كەڭ تېررىتورىيىسىدە سىيانپىي قەبىلىلىرىنىڭ قۇدرەتلىك ھاكىمىيىتى بارلىققا كەلدى. كۆپلىگەن هۇن قەبىلىلىرى بۇ بىر ئېتنىك ئارىلىشىش دەۋرىگە قەدەم قويۇپ ئۆزگەردى.

شىمالىي - جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدە هۇن ئەۋلادلىرى

ئىلگىرى كېيىن بولۇپ فىڭ ياڭ (شەنشى لىڭ فىڭ) ، چاڭئەننى پايتەخت قىلغان «خەن» (318 — 346) دۆلىتى ؛ شۇندى (خېبېيدا) شەھىرىنى پايتەخت قىلغان «كېيىنكى جاۋ» (318 — 350) دۆلىتى ؛ تۇڭۋىن (شەنشى خىڭشەن) ، چاڭئەننى پايتەخت قىلغان «شيا» (407 — 428) دۆلىتى ؛ جاڭيې تۇرپاننى پايتەخت قىلغان «شىمالىي لياڭ» (397 — 460) دۆلىتىنى قۇردى . ھۇنلارنىڭ توغا ئۇرۇقى ئۆز فامىلىسىنى «ليۇ» (刘)غا ئۆزگەرتكەنىدى . بۇ ئۇششاق ھاكىمىيەتلەر گەرچە شىمالىي - جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى مىللەتلەر ئارىلىشىپ ياشاش ۋە مەدەنىيەتتىكى ئارىلاشمىچىلىققا تەسىر كۆرسىتىپ ، سۈي — تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى گۈللەنگەن جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن بولسىمۇ ئۇنىڭ تارىخىي رولى تولىمۇ چەكلىك بولۇپ مىللەت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولماي قالدى .

ھۇن سەلتەنىتى تۇمەن تەڭرىقۇت ، بولۇپمۇ باتۇر تەڭرىقۇت ئاغا قايۇق تەڭرىقۇت ، كۆنگىن تەڭرىقۇتلار دەۋرىدە كۈچەيدى، ئويان‌شۇڭقار تەڭرىقۇت زامانىسىدا ئېغىر كرىزىسقا پېتىپ قالدى . قوغشار ۋە قوتيۇش تەڭرىقۇتتىن باشلاپ پارچىلىنىشقا، ھالاكەتكە يۈز تۇتتى . ھۇن سەلتەنىتىنى ھالاكەتكە ئېلىپ كەلگەن ئامىللار دەل ئۇنىڭ شەكىللىنىشى ۋە گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن ئامىللارنىڭ ئەكسى رول ئوينىشىدىن ئىبارەت بولدى. بۇ پۈتكۈل مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى كەچۈرگەن تارىخىي جەريان سۈپىتىدە يۈز بېرىپ ، ئاسىيا ۋە ياۋروپا تارىخىغا سالماقلىق تەسىر كۆرسەتتى .

ھۇنلارنىڭ سەلتەنەت تارىخى تومان تەڭرىقۇتتىن قوتيۇش تەڭرىقۇت بېشىنىڭ چاڭئەندە ئېسىپ قويۇلۇشىغىچە ئىككى يېرىم ئەسىر داۋام قىلدى . بۇ خىل قانۇنىيەتلىك جەريان ۋە تەجرىبە ساۋاقلار تۇران تارىخىنىڭ كېيىنكى ھەرقايسى دەۋرلىرىدە تەكرار

كۆرۈلدى . ھېچبىر «سىياسەتنامە» بۇ تارىخىي ھېكمەتنى تىلغا ئېلىپ مىللەتنى ، ئۇنىڭ سەردارلىرىنى تەربىيىلىگىنى يوق .

كەڭ تارقالغان ۋە تىل - مەدەنىيەت ئورتاق چەمبىرى ھاسىل قىلىپ بىر مىللەتكە ئايلانمىغان ، ناتورال — ئېتنولوگىيىلىك مىللەت كاتېگورىيىسىدىن ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي مىللەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلمىگەن ، ئۆز تارىخىدىن ئەقلى - نەزەرىيىۋى يەكۈن چىقارمىغان ۋە ئەنئەنىۋى تارىخىي ئاڭغا ئىگە بولمىغان مىللەت ئۈچۈن نۇرغۇن نەرسىلەر ھاجەت بولۇپ ، ئەڭ زۆرۈرى باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھەربىي تەلىم - تەربىيە ۋە ئىنتىزامچان ئۇيۇشتۇرۇش يولى ئىدى . ئەكسى ھالدا دېموكراتىيە نىقابىدىكى ئاقساقاللار ئۆز بېشىمچىلىقى «بەش تەڭرىقۇت جېدىلى»نى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى . دېموكراتىيە مېۋىسى دۆلەت يېتىلگەن ، خەلق ئۇنىڭدىن ئۆز - ئۆزىنى كۈچەيتكۈچى ۋاستە سۈپىتىدە پايدىلىنىشنى بىلگەندە شېرىن ئىدى .

پارچىلىنىش ، يۈز ئۆرۈش ، قارشى مەيدانغا ئۆتۈش بويىچە ھۇن زامانىدا ئۇسۇنلار تىپىك ئۈلگە ياراتتى . ئۇلار ھەتتا تۇخارلارنى قۇربان قىلىش ھېسابىغا ئۆزىنى يۆلىگەن تەڭرىقۇتقا قارشى ھەربىي يۈرۈشكە ئاتلاندى . بۇ ھال كېيىن كۆكتۈرك ، ئۇيغۇر قاغانلىقى زامانلىرىدىمۇ تەكرارلاندى . تارىخ «بۆلۈنگەننى بۆرە يەر» دېگەن ھېكمەت بويىچە ، ئۇسۇنلارنىڭ ياكى قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ «جەنۇبىي ھۇن» دۆلىتىنى گۈللىنىش ئىقبالىغا مۇيەسسەر قىلمىدى .

«بەخت ئىچىدە بەختسىزلىك» ، «بەختسىزلىك ئىچىدە بەخت» مەۋجۇت دېگەندەك ، تىنچ كۈنلەردە ناتىنچ كۈنلەر ھازىرلىغىنى قىلماسلىق بىرىنچى «مايى ۋەقەسى» بىلەن ئىككىنچى «مايى ۋەقەسى»دىن باشلانغان تارىخىي ھادىسىلەرنى چۈشىنىشكە ياردەم قىلىدۇ . مەغرۇرلۇق ھەر قاچان ھالاكەت

مۇقەددىمىسى ئىدى . ئومۇمەن تىنچ - پاراۋانلىق ئۆزىنىڭ ھالاۋەتلىك پەزىلەتلىرىدىن تاشقىرى ، قانائەتلىنىش ، مەغرۇرلۇق ، چىرىكلىك ، ھەشەمەتخورلۇق ، ساختا شۆھرەت ، پارچىلىنىش ئۇرۇقىنى تېرىپ كەلگەن . شەيئى چېكىگە يەتسە ئەكسىگە يانغىنى يانغان .

سەلتەنەت بېشىدىكى ھۇن تەڭرىقۇتلىرىنىڭ ھېچبىرى تومانخان ، باتۇر ، ئاغا قايۇق ، كۇنگىن تەڭرىقۇتلاردەك بولالمىدى . قوتيۇش ھۇن سەلتەنىتىنى تىكلەشكە قانچە جىددىي ئۇرۇنسىمۇ ، ماھىر سىياسىيون ۋە پازىل ئەخلاق ئىگىسى بولمىدى . ئۇنىڭ سەمەرقەنتتىكى قەبىھلىكى ئۇنىڭ ئەسلىدىنلا پەقەت شاھلىق تەختىنىلا كۆرەش نىشانى قىلغانلىقىنى كۆرسەتتى .

ھۇن سەلتەنىتى ھالاكەتتىن كېيىن ئۆز ماكانلىرىنى تەرك قىلىشتى ، غەربكە كۆچكەنلىرى «بالامىر ۋە ئاتتىلا نامىدا كلاسسىك تارىختا ئۆزىنى يەنە بىر قېتىم كۆرسەتكەن» (رېنې گروئۇسسېت سۆزى) بولسىمۇ ، ئۇ شامدەك ئۆچتى ، جەنۇبقا تەسلىم بولغانلىرى «خەن» ، «كېيىنكى جاۋ» ، «شىيا» ، «شىمالىي لياڭ» نامىدا پارچە ھاكىمىيەتلەر قۇرغان بولسىمۇ ، قۇمغا سىڭگەن سۇدەك سىڭىپ ، ئۆزلىرىنى «يەن — خۇاڭ ئەۋلادى» دەپ ئاتاپ ، ئەجدادلىرى بولغان ھۇنلارغا ھاقارەتلىك نەزمىلەر يازىدىغان ئەۋلادقا ئايلىنىپ كەتتى .

ئۈچىنچى باب

كۇشان ۋە ئېفتالىتلار دەۋرىدىكى تۇران

1 . توخارلارنىڭ غەربىي تۇرانغا جايلىشىشى

مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى تارىخىدا ھۇن تەڭرىقۇتلۇقىدىن باشقا يەنە بىر دۇنياۋى تەسىر كۆرسەتكەن سەلتەنەت كۇشان خانلىقى ھېسابلىنىدۇ . 1880 - يىللىرى ئامۇ دەريا ۋادىسىدىكى تاغلاردىن «ئوكسۇس (ئامۇ) خەزىنىسى» غارىنىڭ بايقىلىشى بىلەن باشلانغان قەدىمكى يىپەك يولى ۋە مەركىزىي ئاسىيا بالىئانتروپولوگىيە ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىش نەتىجىلىرى ئاجايىپ كۇشان مەدەنىيىتىنى ئىلىم دۇنياسىغا قايتا ئېلىپ چىقتى . ئەمما ، كۇشان مەدەنىيىتى قانداقتۇر ياۋروپا — گرېك مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزىي ئاسىيادىكى ئەۋرىشكىسى دەپ قارىلىپ ، ئۇنىڭ خاس مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيەت تىپى ئالاھىدىلىكلىرى ئېتىباردىن سىرتتا قالدۇرۇلدى .

كۇشان خانلىقى كۈچەيگەن زاماندا ئىسمى - جىسمىغا لايىق ئىمپېرىيە ئىدى . ئۇ گرېك — باكتىرىيە دۆلىتىدىن ھاكىمىيەت ئارتتۇۋېلىشتىلا ئىمپېرىيىلىك خاراكتېر شەكىللەندۈرۈپ قالماستىن ، زېمىن جەھەتتىمۇ ئىمپېرىيە ئىدى .

كۆپلىگەن نوپۇزلۇق تارىخىي ئەسەرلەردە ، جۈملىدىن سابىق

سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى»نىڭ 2 ـ تومى، تاجىك ئالىمى، خەلقئارا ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى ب. غ. غاپۇروفنىڭ «تاجىكلار تارىخى» ناملىق كىتابى، فرانسۇز شەرقشۇناسى رېنې گروئۇسسېتنىڭ «ھىندىستان مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابى، فرانسۇز ئالىمى لۇسې بۇئولنوئىسنىڭ «يىپەك يولى» ناملىق كىتابى قاتارلىقلاردا كۇشان خانلىقى «ئۇلۇغ كۇشان خانلىقى»، «كۇشان دىرژاۋىيىسى»، «كۇشان ئىمپېرىيىسى» قاتارلىق ناملار بىلەن تىلغا ئېلىنىپ، جۇڭگو (خەن سۇلالىسى)، رىم ئىمپېرىيىسى، فارفىيە پادىشاھلىقى بىلەن تەڭ ئەينى زاماندا قەد كېرىپ تۇرغان تۆت ئىمپېرىيىنىڭ بىرى دېيىلگەن. جۇڭگونىڭ تارىخىي مەنبەلىرىدە بۇ ئىمپېرىيە «ئۇلۇغ ياۋچىلار» دېگەن ئىبارە بىلەن ئىپادىلەنگەن. رىم تارىخچىلىرى بۇ ئىمپېرىيىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان ئۇلۇغ توخارلارنى «ھىندى ساكلىرى» دەپ ئاتىسا، ھىندى خانلىرى ئۇنى «كۇشان ئىمپېرىيىسى» (Kushan Empire 贵霜帝国) دەپ ئاتىغانىدى[1].

«كۇشان» ئىبارىسى ھەققىدە ھەر خىل ئىزاھاتلار ساقلانغان. بەزى تارىخچىلار ئۇنى «قوش خان» دېسە، بەزىلىرى قەدىمكى توخار (Tochari 吐火罗) لارنىڭ گۇزاڭ (姑藏) ناملىق ئانا يۇرتى ياكى قەدىمكى تۇرپان ۋادىسىدىكى گۇشى (姑师) قەبىلىلىرى نامىدا «گۇشخان» دەپ ئىزاھلىغان. ئۇنى «كاسان»، «كۇسەن» بىلەن تەققاس قىلغۇچىلارمۇ بولغان. «كۇشان» ئىبارىسى ھەققىدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى ۋ. ئا. لىۋشىتسىي «كۇشانلار: يېزىقى ۋە تىلى» ناملىق ماقالىسىدا قىممەتلىك مۇلاھىزىلەر ئېلىپ بارغان[2]. ئۇنىڭچە، «كۇشان»

① رېنې گروئۇسسېت: «ھىندىستان مەدەنىيىتى»، 1965 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 48 ـ بەت.
② «كۇشان دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا»، 1974 ـ يىل رۇسچە نەشرى، 1 ـ توم، 320 ـ، 321 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

ئىبارىسىدا تۈپ سۆز «Kuša» سۆزى بولۇپ، گرېك — باكتىرىيە ئېلىنىزىم مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە «na» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ «Kušana» دەپ ئاتالغان؛ بۇنىڭدىن باشقا كۇشان خانلىرىنىڭ ئىسمى ئاخىرىسىغا مۇشۇ قائىدە بويىچە (مەسىلەن: كانىشكا، ۋاسىشكا، خۇۋىشكا دېگەندەك) ئۇلانمىلار قوشۇلغان؛ «kuša» ئىبارىسىگە كەلگەندە بۇ ئىبارە «كۇچى»، «كۇسەن»، «كۇچان»[1]، «گاۋچان»[2] قاتارلىق جاي ناملىرى بىلەن ئالاقىدار، دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ مۇخ تېغىدا تېپىلغان كېيىنكى ئىرىسكە يېزىلغان سوغدى يېزىقىدا «kūšānik» (كۇشانىك) ئىبارىسىنىڭ بولغانلىقىنى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق كىتابىدا «تۆت كۇسەن ئۇيغۇر زېمىنىدا» دېگەن سۆزنىڭ بولغانلىقىنى دەلىل قىلىپ، كۇشان نامىنى كۇسەن نامىغا توغرىدىن توغرا باغلايدۇ. ئۇ كۇشان ۋە خوتەن تىلىنى ساك تىلى ئىدى دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ گەرچە، مۇتلەق ئىلمىي ھۆكۈم بولمىسىمۇ قىممەتلىك، ئاساسلىق بىر ئىلمىي قىياس. «كۇشان» ئىبارىسىنى مېنىڭچە مۇنداق ئىزاھلاش مۇمكىن: بىرىنچىدىن، كۇشان گۇشى سۆزى بىلەن ئالاقىدار بولۇپ، گۇشى — توخارلار قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى ھۆكۈمران قەبىلىنىڭ نامى. ئىككىنچىدىن، گۇشى قەبىلىسىنى ئاساس قىلغان كۇشان پادىشاھلىقى كۇشان بەش يابغۇسىنىڭ بىرى بولۇپ، تەخمىنەن كۇجۇلار كادفىس زامانىدا كۇشان يابغۇلۇقى قالغان تۆت يابغۇلۇقىنى، كېيىنچە گرېك — باكتىرىيە زېمىنىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ كۇشان خانلىقى — كۇشان ئىمپېرىيىسى بولۇپ راۋاجلانغان. ئۈچىنچىدىن، كوس، كۆش ئىبارىلىرى بىلەن كۇسەن، كۇشان ئىبارىلىرى ئارىسىدىكى باغلىنىش ھەققىدە داۋاملىق ئىزدىنىش مۇمكىن. بۇ كۇشان خانلىقىنى بەرپا

① بۇ يەردە گەنسۇدىكى 姑臧 نەزەردە تۇتۇلغان.
② بۇ يەردە قوجۇ (高昌) نەزەردە تۇتۇلغان.

قىلغۇچى قەبىلىلەرنىڭ پامىرنىڭ شەرقىدىكى تارىخى ۋە تارىمنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەھۋال. تەلەپپۇزدىكى ئۆزگىرىشكە كەلگەندە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، كۇشان ئوبلاستلىرىنى فەرغانىدا كۇشان «كاسان» دەپ، قاشقا دەريا ۋادىسىدا «كىسا» ياكى «كېشا» دەپ، زەرەپشان بويىدا «كاشانى» ياكى «كۇشانى» دەپ، باكترىيە ۋە ھىندىستان دىيارىدا «كۇشان» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان① ئورۇنلار مەۋجۇت.

كۇشانلار ئۇلۇغ توخار قەبىلىلىرىنى ئاساس قىلغان سىياسىي ھاكىمىيەت ئىدى. توخارلار ب. غ. غاپۇروفنىڭ كۆرسىتىشىچە، ماساگېت قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمىدىن، شەرقىي تارمىقىدىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ ئەسلىدە غەربىي گەنسۇدا ياشىغانلىقى ياكى ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈشى بىلەن يۈز بەرگەن قانلىق قىرغىنچىلىقلار تۈپەيلى شىمالىي كاسپىيدىكى تولاراق موڭغۇل دالاسىنىڭ غەربىي قىسمىغا يۆتكەلگەنلىكى نامەلۇم.② غاپوروف «يۆجى» ئىبارىسىنى «گاۋجى» ([illegible] 季)، «گۇاجى» (瓜季) دېگەن ئىبارىلارغا تەققاس قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئورخۇن ئابىدىلىرىدىكى «يۇرچى» ئىبارىسى بىلەن كۆچا، ئاقسۇدىكى «يۇرچى» ئىبارىسىگە بولغان مۇناسىۋىتى ئېنىق ئەمەس. ئېھتىمال «يۆجى» — «يۇرچى» دۇر.

سترابو: گرېكلارنىڭ قولىدىن باكترىيە مەملىكىتىنى تارتىۋالغان مىللەتلەر (Tokhari)، توكغارى (pasiani)، پاسەنى، (Asu) ئاسۇ ۋە ساكارائۇ (Sakarauli) دىن ئىبارەت تۆت مىللەت ئىدى، دەپ يازغان. تروگۇس پومپېي: باكترىيە ۋە سوغدىدىكى ساك مىللەتلىرى ساكارانسىيە (Sakarancae) ۋە ئاسيانى (Asiani) مىللىتى ئىدى، كۇشان خانلىرى ئاسيالىق

① «كۇشان دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا»، 1975 - يىلى رۇسچە نەشرى، 2 - توم، 43 - بەتكە قارالسۇن.
② غاپوروف: «تاجىكلار تارىخى»، خەنزۇچە 1985 - يىلى نەشرى، 75 - بەتكە قارالسۇن.

(Asiani) لاردىن چىققان بولۇپ، ئۇلارمۇ ساكلاردىن ئىدى، دەپ يازىدۇ.① تىڭتيەنفۇڭبا ئۆزىنىڭ «توخارلارنىڭ ئەسلى ماكانى ۋە غەربكە كۆچكەن يىلى» ناملىق ماقالىسىدا بۇ ھەقتە ئىككى قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان: بىرىنچىدىن ئۇ يۆجى — ياۋسۇ — ئاسۇ ئەسلىدە بىر نامنىڭ ھەر خىل تەلەپپۇز قىلىنىشى دەپ كۆرسىتىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇ يۆجىلارنى «توخارلار» دەپ ئىزاھلايدۇ. ئۇ تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ تاگۇرا (Thagura)، توكخارا (Tokhara) ئىبارىلىرىنى «دۇنخۇاڭ» Tun — kwang — ئىبارىلىرى بىلەن بىر سۆزنىڭ ئىككى خىل تەلەپپۇز قىلىنىشى دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.② بىز «يۆجى» لارنىڭ «يۇرچى» دەپ، توخارلارنىڭ «توخرى» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغانلىقىنى ئورخۇن ئابىدىلىرى بىلەن تۇرپان تېكىستلىرى ئارقىلىق مۇئەييەنلەشتۈرىمىز. «ئاسۇ» ئىبارىسىنىڭ ئاقسۇ «ئاسۇق» غا بولغان مۇناسىۋىتى ئېنىق ئەمەس.

توخارلارنىڭ ئېتنوگېنېزى مەسىلىسىدە ئاساسەن ئىككى خىل تەشەببۇس ساقلانغان؛ ئۇنىڭ بىرى، ئۇلارنى ئىران — ساك نەسلىدىن دېگەن قاراش. يەنە بىرى تۈرك نەسلىدىن، دېگەن قاراشتىن ئىبارەت. بىز توخارلارنىڭ ئېتنوگېنېزى توغرىسىدا ئالدىنقى بابتا سۆزلىگەن بولغانلىقىمىز ئۈچۈن، بۇ يەردە ئارتۇق توختالمىدۇق. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» 2 - تومىنىڭ 780 - بېتىدە (خەنزۇچە نەشرى): كۇشانلىقلارنى ھىندى ساكلاردۇر، ئەمما ئۇلار ساكلارغا تەۋە بولماستىن، توخار — يۆجىلارغا تەۋە بولۇشى مۇمكىن، دەپ يېزىلغان بولسا، فرانسۇز شەرقشۇناسى رېنې گرۇئۇسسېت «ھىندىستان مەدەنىيىتى» ناملىق كىتابىنىڭ 48

① ئىڭ تيەنفېڭبا: «ياۋچىلارنىڭ ئەسلى ماكانى ۋە غەربكە كۆچكەن يىلى» («غەربىي شىمال تارىخىي جۇغراپىيىسى تەتقىقاتى» توپلىمى)، سودا باسمىسى، 91 - بەتتىكى ئۈزۈندىدىن ئېلىندى.
② يۇقىرىقى ماقالە، 90 -، 91 -، 93 - بەتلەرگە قارالسۇن.

- بىتىدە (خەنزۇچە نەشرى) : تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 135 - يىلى گىرېكلار ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن ھەرقايسى ساك مىللەتلىرى تەرىپىدىن باكتېرىيەدىن ھەيدەپ چىقىرىلدى، دېيىلگەن. گەرچە بۇ ئىككى خىل قاراش بىر - بىرىدىن پەرقلەنسىمۇ، ئەمما ئۇلار ساك ئېتنىك چۈشەنچىسىنى پەنلا مەركىزىي ئاسىيا ئېتنىك تەركىبى نۇقتىسىدىن تىلغا ئالغان. ياپونىيە ئالىمى تىكتىيەنفۇڭبا يۇقىرىدا نامى تىلغا ئېلىنغان ماقالىسىدا توخار — يۈەجى، سوغدى ۋە ئېفتالىتلارنىڭ ھەممىسى تۈركىي خەلق دېگەن كۆزقاراشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.① ياپونىيە ئالىمى يۇجىلياۋدى «غەربىي يۇرتتا بۇددىزم» ناملىق كىتابىدا ياپونىيە ئالىمى بەي ئۇكوجىنىڭ توخارلارنى تۈركىي خەلق - ئوغۇز دالاسىدىكى خەلقلەر تۈركىي خەلق ئىدى، دېگەن كۆزقارىشىنى قەيت قىلىدۇ.② ئۇ «خەننامە»دىكى توخارلارنىڭ ئادىتى ھونلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ، دېگەن مەلۇماتنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى يۇ. ئا. زۇيېۋ «جۇڭگو مەنبەلىرىدە توخارلار ۋە كۇشانلار» ناملىق ماقالىسىدا «بىز كۇشاننى توخارلار ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن دەپ تونۇيمىز. بىراق، گەنسۇدىكى توخارلار ئاساسىدا ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كۇشاندىكى توخارلار ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن»③، دەپ يازدى. ئەلۋەتتە، توخارلار تۇران ئېتنىك تىپىدىكى ساك خەلقلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى دۇنخۇاڭ — جەنۇبىي تەكلىماكان ئەتراپىدا ياشىغان، ئامۇ - پەنجاپ بويىدا ياشىغان، كېيىن كۇشان خانلىقى ۋەيران بولۇپ، «توققۇز چاۋۇپ» ۋە ئارىم «توخرى»لىرىغا ئايلانغان قاتلاملاردا

---

① «غەربىي شىمال تارىخ - جۇغراپىيىسى تەتقىقات توپلىمى»، 98 -، 99 - بەت.
② «غەربىي يۇرتتا بۇددىزم»، «ئۇلۇغ ياۋچىلاردا بۇددىزم» قىسمى. بەي ئۇكوجىنىڭ ماقالىسى «شەرقىي ئاسىيا» ژۇرنىلى، 3 - توم، 2 - سان، 211 - بەتتە ئېلان قىلىنغان.
③ «كۇشان دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا»، 1 - توم، 201 - بەت.

بىر - بىرىدىن مەلۇم پەرققە ئىگە بولغان. ئۇلار تىلەن تېغى ئېتىكىدە موڭغۇلوئىد تەسىرىگە، ئامۇ — كابۇل زېمىنلىرىدا سوغدى، گىرېك، فارفىيە، خارەزىملەر تەسىرىگە كۆپ ئۇچرىغان. ئەلۋەتتە، بۇ ئىككى جاي ۋە ئىككى تارىخىي مۇھىتتىكى ياۋچىلارنى بىر - بىرىدىن ئۈزۈۋالغىلى بولمىغاندەك، ئۇلارنى بىر - بىرىگە ئارىلاشتۇرۇۋەتكىلى، ئىلگىرىكى تىلەن تېغى توخارلىرىنى كېيىنكى ھىندىقۇش توخارلىرى ئۆلچىمىدە ئىزاھلىغىلى بولمايدۇ.

توخارلار مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 160 - يىللىرى ھون ۋە ئۇيسۇن ساكلىرىنىڭ بىرلەشمە ھۇجۇمى ئاساسىدا ئىلى ۋادىسىدىن يۆتكىلىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلار ئىلى ۋادىسىغا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 174 - يىلى ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ھالاكەتلىك زەربىسىدە كۆچۈپ كەلگەنىدى. توخارلار ئەسلى ماكانلىرىدىن ئىلى ۋادىسىغا كۆچكەندە ۋە ئىلى ۋادىسىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا يۆتكەلگەندە پارچە ساك (Saceraucae) قەبىلىلىرىنى غەربكە — خوتەن، كەشمىر، قەندىھار تەرەپلەرگە سۈرۈپ باردى. ساكلارنىڭ بىر قىسمى سىند قۇملۇقىنى كېسىپ ئۆتۈپ كاتىياۋار يېرىم ئارىلىغا ئۆتۈپ كەتتى. ئۇلار كۆپلىگەن ۋاقىتلىق پارچە ھاكىمىيەتلەر قۇرۇشتى ۋە تەدرىجىي ئىككىنچى قۇرۇقلۇق خەلقلىرىگە سىڭىپ كېتىشتى.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى»نىڭ 2 - تومىدا بۇ ھەقتە: «مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى II ئەسىردىن I ئەسىرگىچە، ھون ۋە ماساگېت قەبىلىلىرىنىڭ ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا سۈرۈلۈپ كېلىشى، گىرېك — باكتېرىيە دۆلىتىنىڭ ھالاكىتى، فارفىيە پادىشاھلىقىنىڭ پايتەختىنىڭ غەربكە يۆتكىلىشى بىلەن غايەت زور

قۇدرەتلىك كۇشان دۆلىتى مەيدانغا كەلدى »① دېيىلگەن.

توخارلار ئىلى ۋادىسىدىن دەسلىپىدە فەرغانە ۋادىسىغا يۆتكەلگەنلىكى مەلۇم ، ئۇلار فەرغانە ، سوغدى ، بەدەخشان ۋە ئامۇ بويلىرىغىچە جايلاشتى . ئۇلار مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 160 ـ يىللاردىن 135 ـ يىللارغىچە چارەك ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت «بەش يابغۇلۇق توخارلار» شەكلىدە ياشاپ كەلدى . بۇ كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ شەكىللىنىشى ئالدىدىكى بىر مۇھىم باسقۇچ بولۇپ ، دېيەرلىك تەتقىق قىلىنمىغان .

بەش يابغۇلۇق توخارلارنىڭ كۆپى سوغدىدا بولۇپ ، قالغانلىرى پامىرنىڭ غەربىي ئېتىكىدىن باكترىيىگە بارىدىغان يولدىكى ۋاخان جىلغىسى ۋە ھىندىقۇش تاغلىرى ئېتىكىگە جايلاشقانىدى .

توخارلارنىڭ بەش يابغۇلۇق ھاكىمىيىتى «خەننامە» ، «ۋېينامە» ، «تاڭنامە» قاتارلىق تارىخىي مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان . «خەننامە»نى ئاساس قىلغاندا ئۇلار : قۇم يابغۇسى (休密翖侯 . 和墨城) ، كۇشان يابغۇسى (贵霜翖侯) ، شۋاڭمى يابغۇسى (双靡翖侯) ، بەدەخشان يابغۇسى (肸顿翖侯) ، كابۇل يابغۇسى (高附翖侯) دىن ئىبارەت . قۇم يابغۇسى بىلەن كۇشان يابغۇلۇقى پامىرنىڭ سارىق چاۋپان ۋە ۋاخاننىڭ غەربىگە ، شۋاڭمى يابغۇلۇقى ماستوجغا ، بەدەخشان يابغۇلۇقى بەدەخشانغا ، كابۇل يامغۇلۇقى يايغان دېگەن جايغا جايلاشقانىدى . جاڭ چيەن غەربكە ساياھەتكە چىقىپ ، 3 ـ يىلى — مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 135 ـ يىلى توخارلار باكترىيىدىكى گرېك ھۆكۈمرانلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغانىدى . جاڭ چيەن ئۇلۇغ توخارلارغا كەلگەندە ئۇلار گرېك — باكترىيە دۆلىتىنى ئاغدۇرۇپ ، ئۇلۇغ كۇشان خانلىقىنى قۇرغانغا بىر قانچە يىل

① شۇ كىتاب ، 6 ـ بەت .

...لغان ۋاقىت ئىدى .

كۇشان خانلىقى قەدىمكى ئارىيانلارنىڭ ھىندىقۇش تېغى ...لەن ئامۇ دەريا جەنۇبىغا يۆتكەلگىنىدىن كېيىن ، يەنە بىر ...ېتىملىق مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ بۇ زېمىندا تەشكىل قىلغان ...اكىمىيىتى ئىدى .

2 . كۇشان خانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە گۈللىنىشى

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سوغدى ، پامىر رايونلىرىدا كۇشان ...يابغۇلۇقلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىي ...قىسمىدا گرېك ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى ئۇزۇلمەي داۋام قىلىۋاتقان ...بىرلىك خەلقىنىڭ ئازادلىق كۈرەشلىرىگە زور مەدەت ، گرېك ...ھۆكۈمرانلىرىغا ئېغىر خەۋپ بولۇپ قالدى . فارفىيىلىكلەر خېلى ...ئىلگىرىلا گرېك سەتراپلىرىنى يوقىتىپ مۇستەقىل ئارشاك ...خانلىقىنى قۇرغان ۋە گرېك — باكترىيە دۆلىتىگە قارشى ...بوزتىسىيىدە تۇرۇپ كەلگەنىدى . توخارلارنىڭ فەرغانە ۋە كېيىنچە سوغدى ، بەدەخشان ، ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي ...ساھىللىرىگە جايلىشىشى ئۇلارنىڭ گرېك ھاكىملىرىگە قارشى ...ھال قىلغۇچى جەڭلەر ئېلىپ بېرىشىغا مۇمكىنلىك ياراتتى . بۇ ...جەرياندا كۇشان يابغۇسى كوجۇلا (قوجۇلا) كادپىز قالغان تۆت ...يابغۇلۇقنى ئۆزىگە بىرلەشتۈرۈپ ، ھەربىي جەھەتتىن يېتەرلىك ...كۈچەيدى .

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىر باشلىنىشى بىلەن گرېك — ...باكترىيە دۆلىتى كۆرۈنەرلىك ئاجىزلىشىشقا باشلىدى . بۇ چاغدا ...فارفىيە ، ھىندىستان ، كەشمىر تەدرىجىي كۈچىيىۋاتقان ئىدى . ...كوجۇلاكادپىز (Kujula Kadphises 丘就却) باشچىلىقىدىكى ...ئۇلۇغ توخارلار ھىندى — گرېك پادىشاھى گېرمىيا ئۈستىدىن

غەلىبە قىلىپ ، ئۆزىنى «asw nan asw» (ماھاراجا) — خانلارخانى
خانى دەپ ئېلان قىلدى . ئۇنىڭغىچە كوجۇلاكادپىز فارفىيە
گرېك — باكترىيە زىددىيىتىدىن پايدىلىنىپ ئۇششاق سالتەنەت
ھىندى ھاكىمىيەتلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىش ھېسابىغا كۈچىيىپ
بارغانىدى . مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 75 — 58 - يىللىرى
ئارىسىدا گرېكلار ھىندىستاندىكى باشقا ئىشغالىيەت رايونلىرىنى
ئايرىلىشقا مەجبۇر بولدى . قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا تارىخىدا
غەرب ئىشغالىيەتچىلىرىنى بەرلىك مەركىزىي ئاسىيا
خەلقلىرىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىگە تايىنىپ غوللاتقان تۇنجى
سەركەردە ئېھتىمالەم كوجۇلاكادپىز بولۇشى مۇمكىن .

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا
كەلگەندە فارفىيە خانلىقى ئىچىدىمۇ ئىچكى نىزالار ئەۋج ئېلىپ
كەتتى . 40 — 35 - يىللىرى ئىچىدە ۋاردانېس I (Vardanes)
بىلەن گوتارزېس (Gotarzes) ئوتتۇرىسىدا قوراللىق مەيدان
داۋام قىلدى . ھەر ئىككى رەقىب كۇشانلاردىن ياردەم سوراش
مۇراجىئەت قىلىشتى . نەتىجىدە كوجۇلاكادپىز فارفىيىنىڭ
ئىلگىرى گرېك — باكترىيىگە تەۋە بولغان زور بىر قىسىم
زېمىنىنى — مەرجىئانا (مەرۋى) ، ھىرات ، داخى قاتارلىق
جايلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى . ئۇ ھىندىقۇشتىن ھالقىپ كابۇل
تۇزلەڭلىكىنى ئىگىلىدى . ئارقىدىنلا كەشمىرنى بېقىندۇرۇۋالدى .
كوجۇلاكادپىز 80 ياشتا ئۆلگەنلىكى مەلۇم . ئۇنىڭ مىلادىيە
بويىچە ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان ئېنىق ۋاقتى تېخى ھەل
ئىزاھلىنىپ كەلمەكتە . ئۇ بەش يابغۇلۇقنى بىرلەشتۇرۇشتىن
باشلاپ كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە دەسلەپكى
كېڭىيىشىگىچە كۆپ جەڭلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەنلىكى مەلۇم .
ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە كۇشان زېمىنى شىمالدا
سوغدىدىن جەنۇبتا ھىندى دەرياسىغىچە ، شەرقتە پامىردىن غەربتە
فارفىيىگىچە كېڭەيگەن . ئۇنىڭ پايتەختى باغتەر (بەلخ) شەھىرى

بولغان . «فەرغانە تەزكىرىسى»دە پايتەخت لەنشى شەھىرى (蓝
市城) ، «خەننامە»دا لەنچى شەھىرى (蓝氏城) ، «ۋېينامە»
دە لولەنچى شەھىرى (卢蓝氏城) دەپ يېزىلغان . لېۋى بۇ
بەلخنىڭ يېشىل شەھەر ئىكەنلىكىگە قارىتىلغان ، دەپ
كۆرسىتىدۇ . بۇ شەھەر كۇشانلىقلارنىڭ تەدرىجىي شەھەر ھاياتىغا
ئىچكىرىلەپ كۆنۈشى ، ئىجتىمائىي تۈزۈمدە يايلاق شەكلىدىكى
ئائىلە قۇلدارلىق مۇناسىۋەتلىرىدىن مەركەزلەشكەن قۇلدارلىق
مۇناسىۋەتلەرگە ئۆتۈشى ، ئېتنىك ئۆزگىرىشلەر ۋە يېڭى
مەدەنىيەت ، يېڭى ئېتىقادقا ئۆتۈشىدە ئۆزەكلىك ۋە ئاساسلىق
رول ئوينىدى . كوجۇلاكادپىز قۇيدۇرغان مىتال ئاقچىلار
پەنجاپتىن تېپىلغان بولۇپ ، ئۇنىڭغا قارۇشتى يېزىقى بىلەن
ئۇنىڭ نامى يېزىلغان . بۇ ئاقچىلارغا ئۇ تۈرك تىلىدىكى «يابغۇ»
سۆزىنى ئويدۇرغان . ئۇنىڭ ھاكىمىيەتنى 20 نەچچە يىل
باشقۇرغانلىقى تەخمىن قىلىنىدۇ .

كوجۇلاكادپىزنىڭ ئىشلىرىغا ئۇنىڭ ئوغلى ۋىما كادپىز
(Vima Kadphises 阎膏珍) ۋارىسلىق قىلدى . كۆپچىلىك
تارىخچىلار بۇنى I ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا توغرا كېلىدۇ
دەپ تەكىتلىشىدۇ . ۋىما كادپىز پەنجاپ ۋە ھىندى ۋادىسىدىكى
گرېك — ماكېدونىيىلىك ئۇششاق كىنەزلىكلەرنى غولاتتى . ئۇ
تولاراق ھىندىستان تەرەپكە — گانگ دەرياسىنىڭ شىمالىغا قاراپ
كېڭەيدى . ئۇنىڭ ھىندىستانغا يۈرۈش قىلغان ۋاقتىنى «دۇنيا
ئومۇمىي تارىخى»نىڭ 2 - تومىدا مىلادىيە I ئەسىرنىڭ
ئوتتۇرىلىرىدا دەپ ، ئۇنىڭ ھاكىمىيەتتە تۇرغان ۋاقتىنى 47 —
78 - يىللار دەپ كۆرسىتىدۇ . ۋىما كادپىزنىڭ پائالىيەت ئېلىپ
بارغان دەۋرى تېخى ئېنىق ئەمەس . كۇشان خانلىرىنىڭ
شەجەرىسى تېخى مۇئەييەنلەشكەن ئەمەس . كۆپلىگەن تارىخىي
مەنبەلەردە ۋىما كادپىز زامانىدا توخارلارنىڭ ھىندى تەسىرىگە
كۆرۈنەرلىك ئۇچرىغانلىقى ، تۈركىي — ھىندى ئارىلاشما

نەمۇنىسى شەكلىدە توخارلارنىڭ قايتا ئىپتىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولۇۋاتقانلىقى قەيت قىلىنغان. بەزى مەنبەلەردە ۋىما كادپىز ھىندىستاننى ئالغاندىن كېيىن «ئۇلۇغ كۇشان خانلىقى» دەپ ئاتالغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. بۇ ۋاقىتتا ئائىت ئەرمەن ۋە ئەرەب مەنبەلىرىدە «kušan» ئىبارىسى كۆرۈلگەنلىكى مەلۇم.

ۋىما كادپىزنىڭ ئوبرازى ئۇ قۇيدۇرغان مېتال ئاقچىلارغا چۈشۈرۈلگەن. پەنجاپ، كابۇل، ئوتتۇرا ھىندىستان، ئاللاھابات، جابالپۇر قاتارلىق جايلاردىن ئۇ قۇيدۇرغان ئاقچىلار تېپىلغان. كۇشان تەتقىقاتى بويىچە 1968 ـ يىلى 27 ـ سېنتەبىردىن 6 ـ ئۆكتەبىرگىچە دۇشەنبە شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارالىق ئىلمىي يىغىندا ۋ. يا. زېزىنكوۋانىڭ «كۇشان دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا كرانىئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرى» ناملىق ماقالىسىدا① ۋىما كادپىزنىڭ مېتال ئاقچىلارغا چۈشۈرۈلگەن ئۈچ پارچە ئوبرازى بېرىلگەن. قاڭشارلىق، پومىلا ساقاللىق بۇ ئوبراز ئۇنىڭ ياشىغان ۋاقىتلىرىدا قۇيدۇرغان ھەر خىل ئاقچىلاردىكى كۆرۈنۈشلىرىنى ئىپادىلىگەن.

كانىشكا (Kanishka l 迦膩色伽一世) ۋىما كادپىزدىن كېيىنكى كۇشان خانى بولۇپ، ئۇنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقتى مىلادىيىنىڭ 78 — 123 ـ يىللىرى دېگەن قاراشمۇ②،

كانىشكا كۇشان خانلىقىنىڭ ئاساسچىسى، تۇنجى كۇشان خانى دېگەن قاراشلارمۇ ساقلانغان. ياپونىيە ئالىمى يۈجىلىياۋدى «غەربىي يۇرتتا بۇددىزم» ناملىق كىتابىدا كانىشكىنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 58 ـ يىلى ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان تۇنجى كۇشان خانى دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭچە، مىلادىيىنىڭ 110 ـ يىلى ھاكىمىيەت بېشىدا كانىشكا Ⅱ ئون نەچچە يىل

① «كۇشان دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا»، 1974 ـ يىل رۇسچە نەشرى، 228 ـ بەتكە قارالسۇن. كرانىئولوگىيە   باش سۆڭەكى تەتقىقاتچىلىقى دېگەن مەنىدە.

② كۆپلىگەن ئالىملار كانىشكانىڭ «ساك كالىندارى» ياكى «ساك يىلى»نى مىلادىيەنىڭ 78 ـ يىلىدىن باشلانغان، 78 ـ يىلى 1 ـ ساك يىلى دەپ قارىماقتا.

ئۇرغان بولۇپ، كانىشكا ناملىق ئىككى خان بولغان، بۇ ئىككى خان ئارىسىدا خۇۋىشكا، ۋاسۇدېۋا، كوجۇلاكادپىز، ۋىما كادپىز، ۋاسىشكا قاتارلىق بەش خان ئۆتكەن. گىرشمان 1946 ـ يىلى كۇشان خانلىرىنى تىزغاندا كانىشكا خانىنى بىزائۇس، كوجۇلاكادپىز، ۋىما كادپىز، خۇۋىشكا، ۋاسىشكادىن كېيىنكى 6 ـ خان ئورنىغا قويغان بولسا، لوھۇئۇېن 1949 ـ يىلى ئۇنى كوجۇلاكادپىز. ۋىما كادپىز، چىخونىكادىن كېيىنكى 4 ـ خان ئورنىغا قويغان. ر. گۆبل 1964 ـ يىلى كانىشكانى تۇنجى كۇشان خانى دەپ كۆرسىتىپ، كانىشكا Ⅱ نىڭ 6 ـ خان ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان.

يۇقىرىقىلار كۇشان خانلىرى تەركىبى ۋە تەرتىپىنىڭ تېخى مۇئەييەنلەشمىگەنلىكىنى، شۇنداقتىمۇ كانىشكانىڭ كۇشان تارىخىدىكى رولىنىڭ ئالاھىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. كانىشكا كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ 3 ـ خانى ئىكەنلىكى كۆپلىگەن رەسمىي تارىخ كىتابلىرىدا مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا كۇشان دەۋرىدىكى تارىخىي ھادىسىلەرنىڭ مەنتىقىلىق تەرەققىياتى كانىشكىنىڭ كۇشاننىڭ 3 ـ خانى، جۈملىدىن كۇشان ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى ئەڭ مەشھۇر خان ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ۋەھالەنكى، گىرشمان قاتارلىق ئالىملار كۇشان خانلىرىنى ئۇلارنىڭ ئىسىم تەلەپپۇزىدىكى ئوخشاشلىق بويىچە بىر قانچە باشقا ـ باشقا نەسەبتىكى خانلار بولۇشى ئېھتىماللىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. مەشھۇر بۇددا ئالىمى لۈي جې ئەپەندى «ھىندىستان بۇددىزمىنىڭ مەنبە ـ ئېقىملىرى» ناملىق كىتابىدا كوجۇلاكادپىز ۋە ۋىما كادپىزلار بىر نەسەپتىن — بەش يابغۇلۇق نەسەپتىن بولۇپ، كانىشكادىن باشلاپ كۇشان ھاكىمىيىتى باشقا نەسەپكە -- خوتەن (真檀 Dschalamdhara kanishka) نەسەبىگە ئۆتكەن دېگەن. بۇ قاراش ياپونىيە ئالىمى يۈجىلىياۋدىنىڭ «غەربىي يۇرتتا بۇددىزم» ناملىق كىتابىدىمۇ شۇنداق دېيىلگەن.

كوجۇلاكادپىز ، ۋىما كادپىز ۋە كانىشكا هۆكۈمرانلىقى
مەلۇم مەنىدە ئۇلاردىن XV ئەسىر كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادىن
فەرغانە ۋە سەمەرقەنتتىن چىقىپ بۇ جايلارغا هۆكۈمرانلىق
قىلغان مۇهەممەت زەهىــــرىددىن بابۇر ، هۇمايۇن ۋە [illegible]
قاتارلىق ئۇلۇغ تۈرك — موغۇل خانلىرىغا ئوخشىتىش مۇمكىن .
كوجۇلاركادپىز ۋە ۋىما كادپىزغا ئوخشاش بابۇر ۋە [illegible]
هىندىستان زېمىنىدا كۆپ قېتىملىق دەهشەتلىك جەڭلەر [illegible]
بارغان ، تۇغ - ئەلەم بىلەن ئىمپېرىيە تىكلەشنى ئالدىنقى [illegible]
قويغانىدى . كانىشكا بىــــلەن ئەكبەر گەرچە ئەلەم بىــــلەن
شۇغۇللانغان بولسىمۇ ئۇلار ئىستېلا قىلغۇچىلار بىلەن [illegible]
قىلىنغۇچىلار ئارىسىدا بىرەر ئورتاقلىق گارمونىيىسى تىكلەش
ئاساسىدىكى قەلەم بىلەن باشقۇرۇش يولىنى ئىزدەشتى . كانىشكا
بۇددىزمنىڭ غەيرىي هىندى نەسەبىدىكى مىسلىسىز هامىيسى
ئايلانغان بولسا ، ئەكبەر هىندى دىنلىرى بىلەن ئىسلام [illegible]
خرىستىئان ئەقىدىلىرىنى بىرلەشتۈرگەن يېڭى ئۇنئۇپرسالخرلىق [illegible]
ئېتىقاد پەيدا قىلىش يولىنى تۇتتى . كانىشكا بەلخ شەهىرىنى
كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاساسلىق مەدەنىيەت مەركىزى قىلىپ
قالماستىن ، ئەينى زاماندىكى شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتناش
لىنىيىسىدىكى ئاۋات خەلقئارا شەهەر قىلغان بولسا ، ئەكبەر
دېهلىنى ئەينى زاماندىكى دۇنيا مىقياسىدىكى ھەممە شەهەرلەر
ئارىسىدا ئەڭ چوڭ ، ئەڭ ئاۋات شەهەرگە ئايلاندۇرغانىدى[1] .
كانىشكا خۇددى ئەكبەرنىڭ سىند ، قەندىهار ۋە تاغلىق
ئافغانىستان زېمىنلىرىگە يۈرۈش قىلغىنىدەك ، بىر قاتار غەربىي
جەڭلەرگە يېتەكچىلىك قىلغانىدى . كانىشكا كەڭ هىندى
زېمىنىنى ئىگىلىدى . ئۇ خارەزمنىــــى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ
ئالغانىدى . خارەزم III ئەسىردە مۇستەقىــل بولغۇچە كۇشان

① كارل ماركس : «هىندىستان تارىخىنىڭ يىلنامىلىرى» ، 1957 - يىل خەنزۇچە نەشرى ، 34 - بەت .

ئىمپېرىيىسى ئىچىــــدە ساقلىنىــــپ كەلدى . پەنجاپ ۋە
ۋالفىندىدىكى مانىكالا (Manikala) دېگەن جايدىكى ئويۇلغان
ىتە كانىشكانىڭ بۇ جايلارغا بېسىپ كىرگەن سەركەردىسى لالا
رېپىدىن «ماهاراجاكانىشكانىڭ 18 - يىلى»[1] دېگەن سۆز
ەر بەلگىسى قىلىنغان . كۇشاننىڭ شىمالىدىكى باڭمىنلاب
ىگەن جايدىن ئىككى چاقىرىم يىراقلىقتىكى ئالا قۇدۇقىدىن
«ماهاراجا كانىشكانىڭ 12 - يىلى» دېيىلگەن قارىشتى خېتى
بېلغان .

كانىشكا تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى خوتەن ،
ەكەن ، قەشقەر رايونلىرىنى ئۆز تەسىرىگە ئالغانلىقى مەلۇم[2] .
بۇ بەن چاۋنىڭ تارىم ئويمانلىقىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان
ۋاقىتلىرى ئىدى . كۇشان خانلىرىنىڭ تارىم ئويمانلىقىدىكى
تەسىرى كانىشكا ۋاقتىدا باشلانغان ئەمەس . بۇ رايونلارنىــڭ
ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى — ماسساگېتلار ، سوغدىلار ، توخارلار
ۋە ساكلار بىلەن ئادىتى ، تىلى ۋە مەدەنىيىتىدە كۆپلىــگەن
ئورتاقلىقلار بولغان . ئۇلارنىڭ ئارىسىدا نىكاھ مۇناسىۋىتىمۇ
بىرلىك دەرىجىدە زىچ ئىدى . كۇشانلار كوجۇلاكادپىز ، ۋىما
كادپىز زامانلىرىدىلا تارىم ۋادىسىدىكى شەهەر - قەلئە دۆلەتلىرى
ئوتتۇرىسىدىكى ئىشلارغا ، دوستلۇق ۋە كۆرەشلەرگە يېقىندىن
ئارىلىشىپ كەلگەن . بولۇپمۇ غەربىــي خەن سۇلالىــــــسى
ئاجىزلىشىپ ۋاڭ ماڭ هۆكۈمرانلىق قىلغان زامانلاردا تارىم
ۋادىسىدىكى ھەرقايســـى بوستان دۆلەتلىـــــرى بىـــــلەن خەن
سۇلالىسىنىڭ ئالاقىسى ئۈزۈلگەن بولۇپ ، ئەكسى هالدا كۇشان
خانلىقىنىڭ تەسىرى سالماقلىق ئۈسكەنىدى .
كانىشكا دەۋرىدە خەن سۇلالىسى بىلەن كۇشان خانلىقى

① 78 - يىلى ماڭ 1 - يىلى بولغاندا ، كانىشكانىڭ 18 - يىلى مىلادىيىنىڭ 96 - يىلى بولىدۇ .
② «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە ساياهەت» ۋە هازىرقى زامان ئالىملىرىنىڭ كۇشان تەتقىقاتى توغرىسىدىكى ئەسەرلىرىدە بۇ توغرىسا بىردەك قەيت قىلىنغان .

ئاربسىدا دوستلۇقمۇ ، سوقۇشمۇ يۈز بەردى . بۇ چاغدىكى تۈت چوڭ ئىمپېرىيىنىڭ ۋەزىيىتى مۇنداق ئىدى : خەن سۇلالىسى كۇشان خانلىقى بىلەن ئىناق ياشاپ ، هۇن ۋە چاڭ مىللەتلىرىنىڭ تەھلىكىسىگە تاقابىل تۇرۇشنى ئارزۇ قىلاتتى . كۇشان خانلىقى پېرسىيىگە هۇجۇم قىلىشنى ، شەرق بىلەن رىم ئىمپېرىيىسى ئاربسىدىكى يىپەك سودىسىنى ئۆز قولىدا تۇتۇشنى خالايتتى . كۇشانلار پېرسىيىنى ئاتلاپ ئۆتىدىغان شىمالىي يول — ئوغۇز دالاسىدىن يەنە بىر يىپەك يولى ئېچىشنى ئويلىسىمۇ ، يەنىلا ئاساسلىق سودا كارۋانلىرى پېرسىيە ئارقىلىق قاتنايتتى . كۇشانلار خەن سۇلالىسى ۋە رىم ئىمپېرىيىسىگە دوستانە پوزىتسىيە تۇتقان . بۇ چاغدا بەن چاۋ (班超) نىڭ ئەلچىسى گەن يىڭ (甘英) ھېچقانداق توسقۇنسىزلا كۇشاندىن ئۆتۈپ رىمغا يېتىپ باردى . رىملىق مائېس دىئانۇس باشلىغان ياللانما سايابەتچىلەرمۇ كۇشاندا ھېچقانداق توسقۇنلۇققا ئۇچرىماستىن تاش قەلئەدىن چىقىپ پامىرنىڭ شەرقىدىكى قۇملۇق ئىقلىم ۋە «سىرس» (يىپەك) دۆلىتىگە كەلدى[1] . «ئۇ چاغدا چوڭ قۇملۇقنىڭ غەربىدىكى بوستانلىقلار كۇشاننىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگەنىدى»[2] .

كۇشان خانلىقى ۋە ئۇنىڭ تەسىرىدىكى سوغدىلار قۇم (ئاقسۇ) ، سۇلې (قەشقەر) ، يەكەننى تىنجىتىشتا بەن چاۋغا ياردەملەشتى . بۇ چاغدا يەنە نۇرغۇن قىممەتلىك سوۋغىلار بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن مەلىكە سوراپ ئىناق ئۆتۈش ئۈچۈن لوياڭغا ئەلچى ئەۋەتتى . بۇ چاغدا بەن چاۋ بۇ ئەلچىلەرنى تۇتۇپ قېلىپ قايتىپ كېتىشكە يول قويمىدى . مىلادىيىنىڭ 90 - يىلى كۇشان خانلىقى ساھى باشچىلىقىدا 70 مىڭ كىشىلىك قوشۇن

[1] لۇكې بۇئۇلنوئىس : «يىپەك يولى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى ، 64 - بەت .
[2] شۇ كىتاب ، 64 - بەت .

بىلەن بەن چاۋغا هۇجۇم قىلدى . تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە ، بەن چاۋ كۇشان قوشۇنلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى نەزەردە تۇتۇپ ئاشلىقنى يىغىۋېلىپ ئىستىھكامدا مۇداپىئە كۆرۈش ، كۇشانلىقلارنى ئاچ قويۇپ يېڭىش تاكتىكىسىنى قوللانغان . كۇشان قوشۇنلىرى ئاچلىقتىن كۇسەنگە بېرىپ ياردەمگە ئېرىشىش ئۈچۈن قىممەتلىك سوۋغىلار بىلەن نەچچە يۈز كىشىلىك بىر ئەترەتنى ئەۋەتكەندە بەن چاۋنىڭ كىشىلىرى يوشۇرۇنۇپ زەربە بېرىپ ، ئەترەت باشلىقىنىڭ بېشىنى كۇشان لەشكەرلىرىگە كۆرسەتكەن . نەتىجىدە ئاچلىقتىن چىقىش يولى تاپالمىغان كۇشان قوشۇنلىرى چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان .

شۇنىڭدىن كېيىن شەرقىي خەن بىلەن پېرسىيىنىڭ مۇناسىۋىتى ، كۇشان بىلەن رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ مۇناسىۋىتى كۈچەيدى . كۇشان رىم ئىمپېرىيىسى بىلەن سودا كېلىشىمى تۈزۈلگەنىدى .

كانىشكا كۇشان ئىمپېرىيىسىنى تارىختىكى ئەڭ ئاخىرقى چېكىگىچە يەتكۈزدى . ئۇ چاغدا كۇشان ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىسى شىمالدا ئارال دېڭىزى ، جەنۇبتا نان مودۇ دەرياسى ، شەرقتە غەربىي پامىر ئېتەكلىرى[1] ، غەربتە پېرسىيىگىچە يېتىپ بارغانىدى . «بۇ ئىمپېرىيىنىڭ زېمىنى فارفىيە ئىمپېرىيىسىدەك كەڭ بولۇپ ، كۈچلۈك ھەم بىرلىككە كەلگەنىدى . دۆلەتنىڭ ھەممە يېرى دېڭىزدەك چېگرىدىن ھالقىغان خەلقئارا سودا قاتنىشىنىڭ مۇھىم بېكەتلىرى ئىدى»[2] .

كانىشكا كۇشان خانلىرى باشلىغان مۇنتىزىم ئارمىيە تۈزۈمىنى ئىزچىللاشتۇردى . ئۇنىڭغىچە يايلاق كۆچمەنچى ساك — ماساگېتلىرى پۈتۈن ئەركەكلەر ئەسكەر بولۇش تۈزۈمىنى قوللىنىپ كەلگەنىدى .

[1] يۈي تيەنخىڭ : «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» ، خەنزۇچە نەشرى ، 27 - بەت .
[2] لۇنې بۇئۇلنوئىس : «يىپەك يولى» ، 64 - بەت .

كانىشكا بىپايان ، كۆپ مىللەتلىك تېررىتورىيىسىنى باشقۇرۇش ۋە ئىچكى ـ تاشقى پاراكەندىچىلىكلەردىن ساقلىنىش ئۈچۈن دۆلەتنى داۋاملىق قورالغا تايىنىپ تۇتۇپ تۇرۇش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ھېس قىلغانىدى . ئۇ بۇددا دىنىنى قوبۇل قىلدى ، ئۇنىڭ بۇددىزمنى ئوبرازلاشتۇرۇش ۋە خەلقئارالاشتۇرۇش ، ماھايانا مەزھىپىنى قوللاش يۈزىسىدىن كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ھەققىدە ئايرىم توختالمىمىز . روشەنكى كانىشكا بۇددىزم تارىخىدا ئاسوكىدىن قېلىشمايدىغان دەرىجىدە كۆرۈنەرلىك ئورۇن تۇتقانلىقى مەلۇم .

كانىشكا ئوبرازى ئۇنىڭغا بېغىشلانغان ماسرادىكى ھەيكەلدە تەسۋىرلەنگەن . ئۇستىگە كۆچمەنچى خەلقلەر كىيىمىنى كىيگەن ، قولىدا خەنجەر تۇتقان ، قەھرىمان قىياپەتلىك بۇ ئوبرازنىڭ ئاستىغا ئۇنىڭ ئىسمى يېزىلغان . ئۇنىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەن مېتال ئاقچىلاردىن يەتتە دانىسى تېپىلغان . ۋ . يا . زېزېنكوۋانىڭ «كۇشان دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا كرانىئولوگىيىسىنىڭ ماتېرىياللىرى» ناملىق ماقالىسىدا كانىشكانىڭ ئۈچ دانە مېتال پۇلدىكى ئوبرازى بېرىلگەن . ئۇلارنىڭ بىرىدە ئۇنىڭ ئوتتۇرا ياش ۋاقتىدىكى شاھانە كىيىم بىلەن تۇرغان يېرىم گەۋدىسى بېرىلگەن . ئۇ قاڭشارلىق ھەم بۇرۇت ـ ساقالسىز ئىشلەنگەن . يەنە بىرىدە ئۇنىڭ نەيزە تۇتۇپ تۇرغان ئۆرە ئوبرازى بېرىلگەن . بۇ چاغدا ئۇ كۆچمەنچى خەلقلەردەك كىيىنگەن ۋە ساقال ـ بۇرۇتلۇق ئىدى . ئۈچىنچى رەسىم كانىشكانىڭ قېرىغان چېغىنى ئىپادىلەيتتى . بۇ رەسىمدە ئۇنىڭ يېرىم گەۋدىسى تەسۋىرلەنگەنىدى .

كانىشكا ئۆلگەندىن كېيىن ، كۇشان خانلىقىغا خۇۋىشكا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى مەلۇم . شۇنىڭدىن باشلاپ كۇشان ئىمپېرىيىسى تەدرىجىي چۈشكۈنلىشىشكە يۈزلەندى . ئۇنىڭدىن ھەممىدىن ئىلگىرى خارەزم ئايرىلىپ چىقتى . ئۇنىڭدىن كېيىن

سوغدىئانا ئايرىلىپ چىقىپ كۇشانىيا (كاتتا قورغان) شەھىرىنى مەركەز قىلىپ مۇستەقىل دۆلەت تەشكىل قىلدى . مارجىئانا (مەرۋى) ئىران تەرىپىدىن قوشۇۋېلىندى . كۇشان ئىمپېرىيىسى كابۇل ، كۇرپىزى ، كەشمىر ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھازىرقى پاكىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى شىياركىت رايونلىرىدىلا ساقلىنىپ قالدى .

خۇۋىشكادىن كېيىن ۋاسودېۋا (جۇڭگو مەنبەلىرىدە 波调 دېيىلگەن) خانلىق يۈرگۈزگەنلىكى مەلۇم . بۇ چاغدا كۇشان يۇقىرى قاتلام تەبىقىسى ئوتتۇرا ئاسىيا ئېتنىك تەركىبىدىن يىراقلىشىپ ھىندىستانلىقلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەنىدى .

كۇشاندا يەنە ۋاسىشكا ، كىتارا قاتارلىق خانلارنىڭ بولغانلىقى مەلۇم ، بەزى تەتقىقاتچىلار كانىشكا ، ۋاسودېۋا خانلىرىنىڭ Ⅱ ـ لىرى بولغان ، ھەتتا كانىشكا Ⅲ ـ مۇ بولغان دېگەن قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان . قانداق بولمىسۇن كانىشكادىن كېيىن كۇشان ئىمپېرىيىسى يەنە ئۇزاق داۋام قىلغان بولسىمۇ ئۆزىنىڭ گۈللەنگەن مەنزىرىسىدىن بارغانسېرى ئايرىلىپ بارغانلىقىدا شۈبھە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس . كۇشان خانلىقى ئەڭ ئاخىرىدا پەقەت كابۇل رايونىنىلا تۇتۇپ قالالىدى .

3 . ئېفتالىتلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە كۇشان خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى

مەركىزىي ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن كاتتا سەلتەنەتلەرنىڭ ھەممىسى غەيرىي مەركىزىي ئاسىيالىقلار ، غەيرىي تۇران كۆچلىرى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان ئەمەس . ئېفتالىتلاردىن ئىبارەت بۇ مەركىزىي ئاسىيا قەبىلىلىرى كۇشان ئىمپېرىيىسىنى ھالاك قىلىشتا بىۋاسىتە مەيدانغا چىقتى .

ئېفتالىتلارنى ئىران ۋە ئەرەب مۇئەللىپلىرى «**ھەيتاللار**» دەپ، گرېك ۋە ئەرمەن مۇئەللىپلىرى «ئاپتولىت» **ياكى** «ئېفتالىس» دەپ، رىم مۇئەللىپلىرى «**ئاق ھۇنلار» دەپ**، جۇڭگو مەنبەلىرىدە يەندا (嚈 哒) دەپ تەلەپپۇز قىلىشقان. **ئۇلار** رەڭگىنىڭ ئاقلىقى ۋە ھەرىكىتىنىڭ شىددەتلىكلىكى بىلەن **«ئاق** ھۇنلار»، رەھبىرىنىڭ ئىسمى «ئېفتالىت» (**جۇڭگو مەنبەلىرىدە** 厌带夷栗陀) بولغانلىقى ئۈچۈن ئېفتالىت نامىدا **ئاتالسىمۇ**، ئۇلارنىڭ ئېتنىك نامى ئېنىق ئەمەس. جۇڭگو **يىلنامىلىرىدا** ئۇلارنىڭ يېتەكچى قەبىلىسىنى قوجۇ — ئالتاينىڭ **شەرقىي** جەنۇبىدىكى ئېگىز ھارۋىلىقلار تۈركومىدىكى بىر **ئۇرۇق، دەپ** قارايدۇ. ئۇلارنىڭ بىرىنچى ئەسىرلەردە باراخ (八滑) **دېگەن** ئاقساقىلى بولغان. دەيدۇ، بۇلار ئېفتالىتلارنىڭ ئەسلىدىكى **ياكى** كېيىنكى نامىنى كۆرسەتمەيدۇ.

ئېفتالىتلارنىڭ ئېتنىك تەۋەلىكى ھەققىدە «**لياۋنامە»دە** ئۇلار گۇشى (车师، قاڭقىل) قەبىلىلىرىنىڭ **بىر تۈرى دەپ** كۆرسىتىلگەن بولسا، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»**دا ئۇلار** توخارلارنىڭ بىر تۈرى دەپ كۆرسىتىلگەن. «ۋېينامە. **غەربىي** يۇرت تەزكىرىسى»دە: ئېفتالىتلار توخارلارنىڭ **بىر تۈرى**، شۇنىڭدەك ئېگىز ھارۋىلىقلار (高车)نىڭ بىر تۈرى، **ئۇلار** قورۇلىنىڭ شىمالىدا، ئالتۇنتاغنىڭ جەنۇبىدا، **خوتەننىڭ** غەربىدە، ئامۇ دەريانىڭ جەنۇبىدا ياشىغان، دەپ **كۆرسىتىدۇ**. ۋەھالەنكى، بۇ توخارلار ھەققىدىكى ئىزاھاتقا **ئوخشايدۇ**. ئېفتالىتلارنىڭ توخار ۋە ئۇيسۇنلاردەك ئىلگىرىكى ئېنىق **ماكانى** ئۇچۇرلاندۇرۇلمىغاندەك، ئۇيسۇنلارنىڭ كېيىنكى تارىخىمۇ **ئېنىق** ئەمەس. ئېفتالىتلار قاڭقىل — ئېگىز ھارۋىلىقلارنىڭ **بىر** قىسمىنى ئاساس قىلىپ، پارچە ھالەتتىكى ھۇن، توخار، **ئۇيسۇن** قەبىلىلىرىدىن تەشكىللەنگەن بولۇشى مۇمكىن. **ئۇلار غەربكە** سالمىقىنى تاشلىغاچقا، ھۇنلار كۆچكەندىن كېيىن **ئەزەلدىن**

ەڭگىۋار بولغان قاڭقىللار ئەمەس، جۇجانلار باش كۆتۈرۈش ۈرستىنى ئىگىلىگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئېفتالىتلار ئاندانلىقى ھالاكىتىدىن كېيىنلا قاڭقىللار — تېلىلار قايتىدىن ۈرش (جۇڭغارىيە) ۋە شىمالىي قۇملۇق (موڭغۇل دالالىرى) ا قۇدرەتلىك كۈچ سۈپىتىدە كۆرۈنۈشكە باشلىدى.

دەرۋەقە، ئېفتالىتلار سىياپىيلار قولىدا ئېزىلدى. سىياپىيلارنىڭ بارغانسېرى غەربكە سۈرۈلۈشى غەزەپلەنگەن ېفتالىتلارنى ئىلى ۋادىسىدىكى ئۇيسۇن قالدۇقلىرى بىلەن باشقا ەقدىرداش قەبىلىلەرنى قوشۇپ غەرب ۋە جەنۇب بويلاپ ۈتكىلىشكە ئېلىپ كەلدى. كۆچۈپ بېرىۋاتقان ئېفتالىتلار ەخمىنەن V ئەسىرنىڭ كىرىشى بىلەن ماۋەرائۇننەھر — سوغدىدا پەيدا بولدى. سوغدى زېمىنى كۆكتۈرك خانلىقىغا ېقىنىش ئالدىدا ئېفتالىتلارنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى. فرانسۇز ەرقشۇناسى رېنې گرۇئۇسسېت «بوز قىر ئىمپېرىيىلىرى» ناملىق كىتابىدا ئېفتالىتلارنىڭ غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ھۆكۈمرانلىق قىلغان زېمىنلىرىنى قارا شەھەر مۇزئارتتىن بالقاش كۆلى ساھىلىگىچە، تالاس، چۇ ۋە سىر دەريا ۋادىسىدىن ئارال دېڭىزىغىچە دەپ كۆرسەتكەن[1]. «لياۋنامە»دە قارا شەھەر، كۇسەن، قۇم (ئاقسۇ)، قەشقەر، خوتەنلەرنىڭ ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغانلىقىنى تىلغا ئالغان. تىبەتچە مەنبەلەردە ئېفتالىتلار بېسىپ كىرىش ئالدىدا كۇشان خانلىقى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتقان ۋىجاياكىرتى (vijaya kirti) خوتەن خانى ئىدى.

ئېفتالىتلار سوغدىنى مەركەز قىلغان. بۇخارا يېنىدا تېپىلغان ئېفتالىت خارابىسى — بەرەھشاھ[2] بىلەن مەشھۇر قوي قىردى قەلئە ۋە پەنجىكەنت خارابىسى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىدى.

① «بوز قىر ئىمپېرىيىلىرى»، 67 ـ بەت.
② قاڭقىل — ئېفتالىت ئاقساقىلى باراخ بىلەن بەرەھشاھنىڭ ئالاقىسى ئېنىق ئەمەس.

ئېفتالىتلار ماۋەرائۇننەھردە ئۇزۇن تۇرمايلا، تەخمىنەن ٧ ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى باكترىيەدىكى كۇشان خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغان.

ئېفتالىتلار ماۋەرائۇننەھردىن كۇشان خانلىقىغا ھۇجۇم قىلغان چاغلاردا كۇشان خانى كىتارا (Kitara) ئىدى. بۇ چاغدا ئىراندا ساسانىلار سۇلالىسى مەيدانغا كەلگەن. ساسانىلار فارفىيە پادىشاھلىقىنىڭ زېمىنلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش ئۈچۈن كۇشان خانلىقى تارتىۋالغان فارفىيە زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن پات - پات كۇشان خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ تۇرغانىدى: كۇشان خانلىقى ئىلگىرىكى بىپايان زېمىنىنىڭ شەرقىي قىسمىغىلا سىغدىلىپ قالغانىدى. ئېفتالىتلارنىڭ باستۇرۇپ كىرىشى كۇشان خانلىقىنىڭ ھالاكىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈپ قويدى. بۇ چاغدا ئېفتالىتلارنىڭ خانى ئاقشۇنۋار (Akhshunwar) بولغان بولۇشى مۇمكىن.

ئېفتالىتلار كۇشان خانلىقىنى غۇلاتقاندىن كېيىن يەنە بىر قانچە پارچە كۇشان — توخار ھاكىمىيەتلىرى ساقلىنىپ تۇردى. بۇ ئارىلىقتا ئېفتالىتلار ساسانىيلار بىلەن، ئۇنىڭدىن كېيىن ھىندىستان بىلەن سوقۇشتى.

ئېفتالىتلار كۇشان خانلىقى سەلتەنىتىنى قولغا ئالغاندا بەھرام گور (420 — 438) ساسانىلار شاھى ئىدى. ئېفتالىتلار كۇشان خانلىقىنىڭ غولاش پۇرسىتىدىن تېز پايدىلىنىپ توخارىستان، قەندىھار، پەنجاپ، كەشمىر، بەدەخشاننى قولغا كىرگۈزۈۋالغاندىن كېيىن، ئەسلى «تەركىي ماكان» بولۇپ، تاشلاپ يۆتكىلىپ كەتكەن ئانا زېمىنغا يۈرۈش قىلىپ، يەنە قارا قۇرۇمدىن مۇزئارت — يۇلتۇز يايلاقلىرىغىچە كەڭ زېمىننى قولغا ئالدى. بۇ غەلىبىلەردىن كېيىن ئېفتالىتلار يىپەك يولى ئالاقىلەر لىنىيىسىنى كونترول قىلىش ئۈچۈن سوغدىلار بىلەن بىللە ساسانىلار بىلەن بولغان رىقابەتكە دۇچ كەلدى. ئېفتالىتلار

ىلىپىدە غەربىي خوراسانغا يۈرۈش قىلدى. بەھرام شىكار ەستانىسى دەپ داڭقا چىقارغانىدى. ئۇ ئېفتالىتلارنىڭ يېقىنلاپ ېلگەنلىكىدىن خەۋەرسىز قالغان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، قوشۇنلىرىنى ئەزەربەيجانغا شىكارغا باشلاپ ماڭغان قىياپەتتە ەڭگە چىقتى. ئۇ كاسپىي دېڭىزىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىبورىس تاغلىرىغا بېرىپ غايىب بولغان بولۇۋېلىپ، دەرھال ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ شەرققە يوشۇرۇن يېتىپ كېلىپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ شەرقىي چېگرىسىدا پەيدا بولدى. بەھرامنى ئەزەربەيجاندا شىكار قىلىۋاتىدۇ، دەپ بىلىپ ئۇنىڭ دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلغان ئېفتالىتلارنى بەھرام مەرۋىنىڭ يېنىدىكى كۇسمىھان دېگەن جايدا مەغلۇپ قىلىپ، ئېفتالىت سەركەردىسىنى ئۆلتۈرۈپ ھەرەم ئەزالىرى بىلەن بىللە كۆپلىگەن غەنىيمەتكە ئىگە بولدى. ئېفتالىتلار ئامۇنىڭ شىمالىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. نەتىجىدە ئېفتالىتلار بىلەن ساسانىلار سۈلھ كېلىشىمى ھاسىل قىلىپ، بەلخنىڭ غەربىدىن تۆت يۈز كىلومېتىر يىراقلىقتىكى تالخاننى چېگرا قىلىپ بېكىتىپ، چېگرا تېشى ئورناتتى.

بەھرام ئۆلۈپ، ئوغلى يەزدىگېرد II (438 — 457) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى پېروز (457 — 484) ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان ۋاقىتلاردا ئېفتالىتلار بىلەن ساسانىلار ئوتتۇرىسىدا يەنە ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغىچە شىددەتلىك جەڭلەر داۋام قىلدى. يەزدىگېرد II ئوغلى پېروزنى ئەمەس، بەلكى كىچىك ئوغلى ھورمۇزنى پادىشاھلىققا بەلگىلەپ ئۆلگەچكە ستاندا ۋالىيلىق قىلىۋاتقان پېروز ئىنىسى ھورمۇزنىڭ ئۆزىگە سۇيىقەست قىلىشىدىن قورقۇپ ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئېفتالىتلار خانى ئاقشۇنۋارنىڭ يېنىغا قېچىپ كېلىپ ئۇنىڭدىن ياردەم سورىدى. پېروز ئاقشۇنۋارنىڭ 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىغا تايىنىپ ىنىسى ھورمۇزدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. پېروز

ئېفتالىتلارنىڭ كېڭەيمىچىلىكىدىن ئەنسىرەپ ئاقشۇڭقار خان ئۆلگەندىن كېيىن 480 - يىلى ئۇنىڭ ئوغلى تۇرمان (Torman) خانغا قارشى باكتىرىيىگە ھۇجۇم قىلدى . پېروز مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈشتى ، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ نۇرغۇن قىممەتلىك سوۋغىلار بىلەن تالخان شەھىرىنى ئېفتالىلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش ھېسابىغا تۇرمان خان قولىدىن قۇتۇلدى . پېروز ئېفتالىتلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىدىن نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش ياردەم ئېلىپ ، ۋىزانتىيە ھەربىي مەسلىھەتچىسىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن تۇرمان خان باشچىلىقىدىكى ئېفتالىتلارغا قارشى ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇش قوزغاپ ، يەنە مەغلۇپ بولۇپ قايتا ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان . رىۋايەتتە پېروز 30 قېچىر كۈمۈش بېرىش بەدىلىگە ۋەدە قىلىپ ، ئۇنىڭغىچە گۆدەك ئوغلى كاۋادنى بارىمتايلىققا قويۇپ ئىرانغا كەتكەن دېيىلىدۇ . پېروز 484 - يىلى تۇرمان خان باشچىلىقىدىكى ئېفتالىتلارغا ئۈچىنچى قېتىم ھۇجۇم قوزغايدۇ . ئۇلار چېكرا شەھەر گورگاندىن تاكى مەرۋىگىچە بېسىپ كىرگەندە ئېفتالىتلار يالغاندىن قاچقان بولۇپ ، پېروز ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى ئالدىن ھازىرلاپ قويۇلغان تۇزاققا چۈشۈرۈپ پۈتۈنلەي ھالاك قىلىدۇ . پېروز مۇشۇ جەڭدە ئۆلىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن ساسانىلار ئېفتالىتلارغا قارام دۆلەت بولۇپ قالىدۇ .

ئېفتالىتلار شۇنىڭدىن كېيىن ھىندىستانغا بېسىپ كىرگەن . گۇپتا خانلىقى شاھى سىكاندا گۇپتا (455 — 467) ئېفتالىتلارغا قايتۇرما زەربە بەرگەندىن كېيىن بۇ كېڭەيمىچىلىك بىر ئاز توختىغان بولسىمۇ ، كېيىنچە يەنە داۋاملىق ھۇجۇم قىلىپ جامنا ۋە گانگ دەريالىرىدىن ئۆتۈپ سىند ، كاتخىئاۋار ، مالۋا ، گوجرات قاتارلىق ئوتتۇرا ھىندىستان زېمىنلىرىنى ئىگىلىدى . تۇرمان خان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مىھىراقۇلا (Mihirakula) دەۋرىدە ئېفتالىتلار ئوتتۇرا ئاسىيا ، ئوتتۇرا

ھىندىستان ، تارىم ۋادىسى ، تۇرپان ۋە ئېگىز ھارۋىلىقلار زېمىنلىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغان ھالدا ھەشەمەتلىك زور تېررىتورىيىنى باشقۇرۇپ ، ئۇ يەرلەرگە تېكىن خانلارنى ئېگىلىدى . ئېفتالىتلار ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىدە ، ئېنىقراق ئېيتقاندا VI ئەسىرنىڭ بېشىدا (ئېھتىمالەم ياغۇلاق خان دەۋرىدە) ئاندىن ھىندى دەرياسى ئاھالىسىدىكى بىر قاتار پارچە توخار ھاكىمىيەتلىرىنى يوقىتىپ غەربىي شىمالىي ھىندىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى . بۇ كۇشان خانلىقىنىڭ پارچىلىنىشىدىن ھاسىل بولغان پارچە ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئاخىرقى قېتىم تارىخ سەھنىسىدىن ئۆچۈش دەۋرى بولدى .

ئېفتالىت خانلىقى مېھرا قولاخانىنىڭ 542 - يىلى تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن ئۆلۈمىدىن كېيىن قايتا گۈللىنىش مەنزىرىسىگە ئېرىشەلمىدى . 560 - يىلى ئېفتالىتلار خانلىقى مۇنقەرز بولدى . مەركىزىي ئاسىيادا باش كۆتۈرگەن ۋە غەربىي - جەنۇبىي يۆزلىنىشتىكى كەڭ زېمىننى ئىگىلىگەن ئاق ئەتلىك ئېفتالىت — ئاق ھۇن خانلىقىنى ئۆزىنىڭ چۈشكۈنلۈكىدىن باشقا ، يەنە نوشىرۋان خۇسراۋ بىلەن يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن كۆكتۈرك خانلىقى — مۇغانخان بىلەن ئىستېمى خاننىڭ بىرلەشمە ھۇجۇملىرى ھالاك قىلدى .

ئېفتالىت خانلىرىنىڭ ئوبرازى ئۇلار قويدۇرغان مېتال ئاقچىلارغا چۈشۈرۈلگەن . ۋ . يا . زېزېنكوۋا ئۆزىنىڭ يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئىلمىي ماقالىسىدا كۇشان خانلىرى بىلەن بىللە ئېفتالىت خانلىرىدىن تۇرمان (بەزى ماتېرىياللاردا توارمان دەپ يېزىلغان) ، مېھراقۇلا ، ياغۇلاق خانلار رەسىمى چۈشۈرۈلگەن مېتال ئاقچىلارنى كۆرسەتكەن . تۇرمانخاننىڭ ئوبرازى ياش يىگىت قىياپىتىدە بولۇپ ، بېشى ئۈچلۈق ئېگىز ، بۇرنى قاڭشارلىق ، كۆزى چوڭقۇر سىزىلغان . مىھراقولا خان ئورتا ياش

قىياپەتتە بولۇپ ، قاپىقى چوڭ ، قۇلىقىغا قوڭغۇراقلىق زىرە ئاسقان ، بېشىغا بۆك كىيگەن ، يالاڭ مەيدىلىك ، پالۋانلاردەك كۆرۈنۈشتە سىزىلغان . شاھى ياغۇلاق ئورتا ياش قىياپەتتە ، يالاڭ بەستلىك ، بېشىغا بۆك كىيگەن ، ئازراق نىياز چېچى بار ، قوش قوڭغۇراقلىق ئۇزۇن زىرە ئاسقان ، ئورا كۆز ، قاڭشارلىق قىلىپ سىزىلغاندى .

*   *

ئېفتالىتلار تارىخى قەدىمكى تۇران تارىخىدىكى كاتتا ئىمپېرىيىنىڭ گۈللىنىش ۋە ھالاك بولۇش تارىخى بولسىمۇ ، لېكىن ھېچقانچە ئېتىبار بىلەن تەتقىق قىلىنغان ئەمەس . ئۇ جۇڭگو يىلنامىلىرىغا ھۇن ۋە كۆكتۈرك خانلىقلىرىدەك بىۋاسىتە ئالاقىلەر ئۇچۇرى شەكلىدە كىرمىگەچكە ، بۇ بىر مەنبە مول ئەمەس . ئېفتالىتلار خارابىلىرى تەتقىقاتىمۇ يۈزەكى ھالەتتە توختاپ قالغان . تارىخي ئۆچۈش ھالىتىگە يەتكەن (فىردەۋسى سۆزى) ئىران بىلەن يازما سالنامىغا كۆڭۈل بۆلمىگەن ھىندىستاندىمۇ مول مەنبە ساقلانمىغان .

ئېفتالىتلار ، بىرىنچىدىن مەركىزىي ئاسىيادا قارلىسقتاغ (تۇرپان ئەتراپى)دىن ساسانىلارنىڭ چېگرىسىغىچە ، بالقاشتىن گانگ دەريا ۋادىسىغىچە ئۈچ زونىلىق چەمبەردىن ھاسىل قىلىنغان ناھايىتى كاتتا ئىمپېرىيە قۇردى . ئۇلار ھۇنلار بارمىغان ھىندىستان زېمىنىدا ، كۇشانلار تاشلىۋەتكەن ئانا زېمىن ئۈستىدە قۇرغان بۇ سەلتەنەتنى كۆكتۈركلەرمۇ ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىمۇ ، قاراخانىيلارمۇ ، غەزنەۋىلەرمۇ ياكى بابۇرىلارمۇ قايتا قۇرالىغان ئەمەس .

ئىككىنچىدىن ، ئېفتالىتلار پاراسەت ۋە جاسارەتنى بىللە قوشقان بىر قاتار خانلارنى ئارقا ـ ئارقىدىن يېتىلدۈرەلىگەن :

ئۇلار تەخت ماجىراسى ، چەت ئەل مەلىكىسىدىن تۇغۇلغان ۋەلىئەھد پاراكەندىچىلىكى بىلەن ئەمەس ، خۇددى بىر قانچە قېتىم ئەسىر ئېلىنغاندىمۇ تەكرار قويۇپ بېرىلگەن ساسانى شاھى پىروزغا قوللانغاندەك ئاقىلانىلىقنى ، كەڭ قوللۇق بىلەن جىددىي ئېھتىياتكارلىقنى بىرلەشتۈرۈپ تارىخ سەھنىسىگە كىرگەن . ھەرگىزمۇ ھۇن تەڭرىقۇتى قوتيۇشقا ئوخشاش سەمەرقەنتتىكىدەك قەبىھلىكنى ، ئەلچىلەرنى ئۆلتۈرۈشتەك سەلتەنەتتىكە ماس كەلمەيدىغان چاكىنا قىلمىشنى ياكى ئاتتىلادەك چەت ئەل مەلىكىسىنىڭ زەھىرى بىلەن نىكاھ كېچىسى ئۆلۈش قىسمەتلىرىنى سادىر قىلمىغان . شۇڭلاشقا باراخ ، ئاقشۇڭقار ، تۇرمانخان ، مېھراقۇلا ، ياغۇلاق خان ناملىرى ياد ئېتىشكە ئەرزىيدۇ .

ئۈچىنچىدىن ، ئېفتالىتلار ئۆز ئىتتىپاقچىلىرىنىڭ ئۇسۇن ياكى كۆكتۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى قارلۇقلاردەك پارچىلىنىپ كېتىش ، ھەتتا قارشى سەپتە جەڭ قىلىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرمىگەن . ئەكسى ھالدا ئېفتالىتلار يەرلىك سوغدىلار ، پارچىلانغان كۇشان — توققۇز چاۋۇپلىرى بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ ، ئورتاق مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرگەن ، ئۆزىمۇ «كان» فامىلىسىنى قوللانغان .

تۆتىنچىدىن ، ئېفتالىتلار يىپەك يولىنىڭ تۇرپاندىن ئىران تۇپرىقىغىچە ، ھەتتا ساسانىلاردىن ئولپان ئالغان چاغلاردا تېخىمۇ يىراق جايلارغىچە قاتناش ھوقۇقىنى تىزگىنلىگەن . بۇ ئىشقا ئۇلار سوغدى ۋە توققۇز چاۋۇپلارنىمۇ پائال قاتناشتۇردى . نەتىجىدە ئېفتالىتلار باشچىلىقىدا يىپەك يولىدا مەركىزىي ئاسىيالىقلار ئۈستۈنلىكى تىكلەندى . بۇ چاغدا بەرەھشاھ ، پەنجىكەنت ، ئەپراسىياب شەھەرلىرى قايتا ئىسلاھ قىلىندى ؛ سۇغىرىش سىستېمىلىرى كۆپەيتىلدى ؛ تارىم بويىدا ، تۇرپاندا «كان» فامىلىلىك سوغدى ئاھالە رايونلىرى ، سىر دەريانىڭ ئاياغ

ئىقىمىدىكى ھازىرقى تۈركىستان رايونىدا تۈرپانلىق خوجىيە ئاھالىلىرى ئولتۇراق رايونلىرى بارلىققا كېلىشكە باشلىدى .

بەشىنچىدىن ، ئېفتالىتلار ئەنئەنىۋى تۇران مەدەنىيىتىنى ئىزچىللاشتۇردى . ئۇلار ، ئۇلۇغ توخارلاردىن پەرقلىق ھالدا بۇددىزمنى ئەمەس ، ئاتەشپەرەسلىك دىنىنى ، مانى دىنىنى قوللىدى ، نەتىجىدە خارەزم ، سوغدى ، يەتتە سۇ ، فەرغانىدا بۇددىزم ئانچە راۋاجلانمىدى . ئۇلار باشقا ئېتىقادلارنى مۇتلەق چەكلىگەنمۇ ئەمەس . بەلكى ئۇلار بۇنى خارەزم ۋە سوغدى ئەنئەنىسىنى ۋە جەڭگىۋارلىقىنى ساقلاپ قېلىش يۈزىسىدىن شۇنداق قىلغان بولسا كېرەك . ئۇلار بەرەھشاھ ، پەنجىكەنت ، ئەپراسىياپ خارابىلىرى تام رەسىملىرىگە قارىغاندا شىر - يولۋاس بىلەن ئېلىشىش ، يىپەك يولى سودىسىنى كۆچەيتىش ، ئەپراسىياپ ۋە ئومۇمەن خەلق فولكلورىدىكى جەڭنامىلەرنى تەسۋىرلەشنى ئەۋزەل بىلگەن . ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى توپلىغان «شاھنامە» سۆزتتىلىرىنىڭ بىر قىسمى بۇ يەردىكى تام رەسىملىرىگە سىزىلغاندى .

ئېفتالىتلار تۇران ئاھالىسىنىڭ باشقا مەدەنىيەت چەمبىرىگە سىڭىپ كېتىشىنى ئەمەس ، بەلكى باشقا مەدەنىيەتلەر ، پارچە خەلقلەرنىڭ تۇران مەدەنىيىتى ۋە ئاھالىسىنى كۆچەيتىشىنى قانداق ھەل قىلغانلىقىنى پەقەت تارىخىي ئاقىۋەت نۇقتىسىدىنلا كۆرگىلى بولىدۇ . ئۇلار ھۇنلاردىنمۇ ، كۇشانلاردىنمۇ پەرقلەنگەن ھالدا ، ئۇلارنىڭ ئەۋزەللىكىنى قوبۇل قىلدى ؛ ئۆزلىرى سەلتەنەت سۈپىتىدە ھالاك بولغاندىن كېيىنمۇ ئاھالە ۋە مەدەنىيەت پۈتۈنلۈكى بىلەن زېمىن بەرقارارلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ ئەنگۈشتەرنى ئامان - ئېسەن ساقلاپ ، كېيىنكىلەرگە قالدۇرۇپ كەتتى .

ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ «ئامۇ خەزىنىسى» بىلەن كوجۇلا كادپىزنىڭ قەبرىسى ھەققىدە ئالتۇن - كۈمۈشكە تولغان خەزىنە

بولۇپ چىقتى . ئەمما ئېفتالىت خانلىرىنىڭ قەبرىگاھلىرى تېخى تېپىلغان ئەمەس .

*　　　*

جۇڭگودا خەن سۇلالىسى ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۈچ پادىشاھلىق زامانلىرى ئاخىرلىشىپ ، سۈي سۇلالىسى تېخى مەيدانغا كەلمىگەن ناھايىتى ئۇزۇن تارىخىي دەۋردە 16 پادىشاھلىق ۋە شىمالىي - جەنۇبىي سۇلالىلەر پارچە ھاكىمىيەتلىرى پائالىيەت ئېلىپ باردى . ئۇلار سىيانپىيلار ، توقباتلار ، جۇجانلار قاتارلىق تۈگۈز قەبىلە ئىتتىپاقلىرى بىلەن قالدۇق ھۇن قەبىلىلىرىنى ئاساس قىلغانىدى .

سىيانپىيلار تەن شىكۈي (141 — 186) باشچىلىقىدا تەدرىجىي ھۇن تەڭرىقۇتلۇقىدىن قالغان زېمىنغا كېڭەيدى . سىيانپىيلارنىڭ توقبات ئۇرۇقى كۆچۈپ ، توقباگوي دەۋرىدە (386 - يىلى) شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنى قۇردى . توقبات — شىمالىي ۋېيلارنىڭ شىمالىدىكى جۇجانلار ۋە شىمالىي ۋېيلار بىلەن كۆپ سوقۇشتى ، ئېگىز ھارۋىلىق ئۇيغۇرلار ۋە يايىكى باشچىلىقىدىكى قالدۇق ھۇنلار بىلەن سوقۇشۇپ ئاخىر غەربىي قارا شەھەرگىچە ، شەرقىي كورىيىگىچە بولغان سالماقلىق كۆچكە ئىگىلىدى . ئۇلار دونخۇاڭ — جاڭيە ئارىسىدا بارگاھ قۇرۇپ ، ئەسىرنى پامىرنىڭ غەربىگىچە كېڭەيتىشكە باشلىدى .

سىيانپىيلاردىن يېڭىلگەن قالدۇق ھۇنلار سىيانپىيلار قاتارىدا ئۆزىنى سىيانپىي ئاتاشقا باشلىدى . ئۇلاردىن باشقا قوغۇشارخان ۋاقتىدا خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولغان قالدۇق ھۇنلار شىمالىي قورۇلنى سىيانپىيلاردىن قوغداشقا قويۇلغانىدى . ئەسىردە ھۇن سەركەردىسى ليۇ يۈەن (刘渊) ئۆزىنى ھۇن تەڭرىقۇتى دەپ جاكارلىدى . 308 - يىلى ئۇ يەنە ئۆزىنى

ئىمپېراتور دەپ ئېلان قىلدى . 311 ـ يىلى ئۇنىڭ ئوغلى ليۇسۇڭ (刘聪) غەربىي جىن پادىشاھى چىڭ لىشۇننى ئەسىر ئېلىپ، لوياڭ شەھىرىنى ئىشغال قىلدى . بۇ 16 پادىشاھلىق دەۋرىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى .

16 پادىشاھلىق ۋە شىمالىي ـ جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرى خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسىدا ، يارىش دالاسىدا ئېتنىك تەركىبتىكى مۇرەككەپ ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلدى . خەنزۇلار ئىلگىرىكى خەن زامانىدىن پەرقلەندى . ھازىرقى شىنجاڭدا خۇجيە — قاڭقىل — ئېگىز ھارۋىلىق دىڭلىڭلار بىلەن غەربىي پامىر ۋە يەتتە سۇدىكى قەبىلىلەر تۈركىي تىللار چوڭ تۈركۈمىنى ھاسىل قىلدى . بۇ جەھەتتە ئېفتالىتلار دەۋرى كۆرۈنەرلىك بولدى .

جۇجانلار قۇلدارلىقنى كۈچەيتىپ ، كۈچ توپلاپ ، تۆمۈر قورالLARنى ئىشلەپ سىياسىي توقباتلىرى قۇرغان شىمالىي ۋېيلار بىلەن غەربتىكى ئېفتالىتلارنى مۇنقەرز قىلىشنى ئويلايتتى . ئۇلار تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقى ۋە شىمالى بىلەن ئالتاي ئېتەكلىرىدە قاڭقىل ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئاسىنا تۈركلىرىنى بىر تەرەپتىن سىياسىيلار بىلەن ئېفتالىتلارغا سوقۇشقا ۋاستە قىلىشقا ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلارنى «تۆمۈر تاۋلىغۇچى قۇل» قىلىپ ، ئالتايدا تۆمۈر ئىشلەپچىقىرىشقا سالاتتى . تارىخ تۆمۈر تاۋلىغۇچى ئېگىز ھارۋىلىقلارنى ئاساس قىلغان كۆكتۈركلەرنىڭ ھاكىمىيەتكە چىقىشىنى ، ئۇلارنىڭ جۇجانلار بىلەن ئېلىپ بارغان كۆپ قېتىملىق كۈرەشلىرى ئاساسىدا مەيدانغا چىقاردى . شۇنىڭدىن كېيىن مەركىزىي ئاسىيا تارىخىنىڭ يېڭى دەۋرى — شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك خانلىقى دەۋرى باشلاندى .

4 . كۇشان ۋە ئېفتالىتلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

كۇشان ۋە ئېفتالىتلار سەلتەنەتلىرى گەرچە بىرى يەنە بىرىنى مۇنقەرز قىلغان شەكىلدە مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ ، ئۇ مەركىزىي ئاسىيا تۈركىي خەلقلىرىنىڭ بىرى يەنە بىرىنى شەكلەن ئىنكار قىلغان ۋارىسلىق زەنجىرىنىڭ ئىككى ھالقىسى بولدى . ئۇلار بىر قاتار ئۆزىگە خاسلىققا ئىگە بولۇش بىلەن ئۆز ئورتاقلىقى ۋە ئۆز خاسلىقى بىلەن بۇ قېرىنداش خەلقلەر مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇشقا تۆھپە قوشتى . بىز پەقەت باكترىيىنى ئاساس قىلىپ كۇشان مەدەنىيىتى تۆھپىلىرى ، سوغدىنى ئاساس قىلىپ ئېفتالىتلار مەدەنىيىتى تۆھپىلىرى ھەققىدە توختىلىمىز . بۇ تولىمۇ تولۇقسىز بىشارەتلىك ئىزاھات بولۇپ ، بۇ ھەقتە قىزىققۇچىلارنىڭ مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىنى تەۋسىيە قىلىمىز .

ئاكادېمىك غاپۇروف خەلقئارا كۇشان ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا سۆزلىگەن «كۇشان دەۋرى ۋە جاھان مەدەنىيىتى» ناملىق يىغىن ئېچىش نۇتقىدا : «كۇشان دەۋرى يالغۇز ئۇنىڭغا ئالاقىدار مەملىكەتلەرنىڭ ئەھمىيەتلىك دەۋرى بولۇپ قالماستىن ، ئۇ پۈتكۈل تارىختىكى مەدەنىيەت راۋاجلىنىشىدا شەرقنىڭ ، جۈملىدىن پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ يېڭى بىر ئەسرى ھېسابلىنىدۇ» ، «كۇشان دەۋرى شەرقنىڭ ۋە پۈتكۈل جاھان مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ يېڭى دەۋرى ، كېيىنكى دەۋرلەردىكى مەدەنىيەت گۈللىنىشىگە پۇختا ئاساس سالغان دەۋر

① «كۇشان دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا» موسكۋا ، 1974 ـ يىل رۇسچە نەشرى ، 1 ـ توم ، 61 ـ بەت .

هېسابلىنىدۇ »[①] دېگەنىدى .

كۇشان خانلىقى چوڭ مەركەزلەشكەن هوقۇقچىلىق ئاساسىدىكى قۇلدارلىق دۆلىتى ئىدى . كۇشان خانلىقىنىڭ هوقۇقنى مەركەزلەشتۇرۇشى هاكىممۇتلەق دەرىجىدە بولماستىن ، بەلكى سوغدى ، فەرغانە ، خارەزم ۋە باشقا هەرقايسى بوستان بەگلىكلىرىگە نىسپىي مۇستەقىللىق بەرگەن مەركىزىي ئاسىياچە فېدىراتسىيىلىك باشقۇرۇشقا ئاساسلانغانىدى .

كۇشان خانلىقى قۇل ئىگىلىكى تۈزۈمىنى كۆچەيتىپ . ئۇرۇشتىن ئەسىر ئېلىنغان ئەسكەرلەر قۇل قىلىناتتى . قۇللار مىللىي ۋە دۆلەت تەۋەلىكى جەھەتتە ھەقىقەتەن «بەينەلمىنەل» ئىدى . ئەمما ، كۇشان خانلىقىدا قۇل ئىگىلىكى ھەممە رايونلاردا بىردەك راۋاجلانغان ئەمەس . بەزى رايونلاردا تىپىك قۇل ئىگىلىكى ، بەزى رايونلاردا يېرىم كۆچمەنچى شەكىلدىكى قۇل ئىگىلىكى ، يەنە بەزى رايونلاردا مەيدە (ئۇششاق) ئىگىلىك ئۈستۈنلۈك ئالغان . بۇ هال كۇشان خانلىقى تەۋەسىدىكى پاكى تەسىرىدىكى رايونلاردا قۇللۇق تۈزۈمىدىن فېئوداللىق تۈزۈمگە بىر قەدەر تىنچ ئۆتۈشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى .

كۇشان خانلىقىدا خەلق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسى ناتەكشى بولغان ، ئۇنىڭ بەزى رايونلىرى ، بولۇپمۇ چوڭ شەھەرلەر ئاۋات ۋە بايراق ، يىراق يېزا - قىشلاقلار ھەم تاغلىق رايونلار كەمبەغەل ۋە قاششاق ئىدى . ھەتتا باكترىيە يېزىلىرىدا تۈگمەن بولمىغان ، ئاشلىق ياغۇنچاق بىلەن ئۇن قىلىنغان .

كۇشان ئىقتىسادىنىڭ ئاساسى دېھقانچىلىق ، قول ئەمگىكى ، هۈنەر - سودا ۋە يىراق يېزا - قىشلاقلاردا چارۋىچىلىقتىن ئىبارەت ئىدى . قۇللار ئەمگىكى بىلەن زور كۆلەملىك سۇ قۇرۇلۇشلىرى ، ئۆستەڭ - كاناللار ياسالغان . خارەزم ، سوغدى ، فەرغانە ۋە ئامۇ ۋادىسىدىكى تېرمىزدا ئەنە شۇنداق سۇ

ئانلىرى قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلدى . تارىخچىلار ئوتتۇرا سىيا ، جۈملىدىن تۇرپان ۋادىسىدىكى كارىز — يەر ئاستى سۇ لىرى قۇرۇلۇشىنى كۇشان خانلىقى زامانىدا مەيدانغا كەلگەن پ قىياس قىلىدۇ . سۇ قۇرۇلۇشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ رائەتچىلىك ، باغۋەنچىلىك ، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى شقلاپ ئىشلەش راۋاجلاندى . ئانار ، ئۈرۈك ، ئۈزۈم ، لاس ، توغاچ ۋە باشقا كۆپلىگەن مېۋىلەر بىلەن ھەر خىل دورا - دەرمەك ئۆسۈملۈكلىرى گرېك — باكترىيە دەۋرىدىن كېيىن ، گرېك — باكترىيە دۆلىتىگە قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ زېمىنغا ئىگە بولغان ۋە شەرق - غەرب مۇناسىۋەتلەر تارىخىدا تېخىمۇ كەڭ سىر كۆرسەتكەن كۇشان خانلىقى زامانىدا تېخىمۇ لقئارالاشتى . يېزا ئىگىلىكى قول سانائىتى ۋە سودا - تىقنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى . نەتىجىدە شەھەر - لئەلەر كېڭەيدى ، كۆپلىگەن يېڭى شەھەرلەر مەيدانغا كەلدى . كانىشكا پايتەختىنى سوغدىدىن پېشاۋۇر (پۇرۇشاپۇرا)غا كۆچۈرۈپ كەلدى . خارەزمدىكى قەدىمكى قەلئە خارابىلىرى كۇشان خانلىقى دەۋرىدىكى شەھەر تۈزۈلمىسىنىڭ تەسۋىرىنى گەۋدىلەندۈرگەن بولۇپ ، ئاساسلىق رەستە ، تار يوللار ، كېسەك ئۆي - تۇرار جايلاردىن تەركىب تاپقانىدى . بۇ چاغدا چوڭ زېمىندا كى قۇلدارلارنىڭ قېلىن ئېگىز تام بىلەن قورشالغان چوڭ هويلا - قورۇلىرىمۇ مەيدانغا كەلگەنىدى . بۇ قورۇق شەكىللىك «دېھقان» (يەر ئىگىلىرى) قورغانلىرى ئىدى .

ئا . ستەيىننىڭ خوتەن ، نىيە قاتارلىق جايلاردىن تاپقان ارۇشتى يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈكلەر بارروئۇ ۋە راپسون رىپىدىن ئىنگلىزچە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىنكى تەتقىقات تىجىلىرى شۇنى كۆرسەتتىكى ، كۇشان دەۋرىدە بۇ رايونلار لەن كۇشان خانلىقى ئارىسىدا زىچ مۇناسىۋەت ساقلاندى . شۈبھىسىزكى ، قارۇشتى تېكىستلىرى ئەينى زامانىدىكى تارىم

ۋادىسىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى، ئاھالىلەرنىڭ ئەھۋالى ۋە مەشغۇلاتى، ئىدىيەۋى ھالىتىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك ھۆججەت.

كۇشان دەۋرىدە خەلقئارا سودا، بولۇپمۇ چاڭئەندىن ۋېنزانتىيىگىچە بولغان مەشھۇر «يىپەك يولى» سودىسى كۆرۈنەرلىك راۋاجلاندى. بۇ چاغدا ئىسكەندەر زۇلقەرنەين دەۋرىدە ۋە گرېك — باكتىرىيە دۆلىتى دەۋرىدە راۋاجلانغان ئوتتۇرا يەر دېڭىزىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بولغان قۇرۇقلۇق قاتناش لىنىيىسى غەربىي خەن سۇلالىسىدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قاتناش يولىغا تۇتاشتى، نەتىجىدە شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان خەلقئارالىق كارۋان يولى راۋانلاشتى. رىملىق مالىنوس I ئەسىردە ماكېدونىيىلىك مائىس دىجانوسنىڭ يىپەك يولىنى بويلاپ «سېرىس» دەپ ئاتىلىدىغان يىپەك دۆلىتىگە كەلگەنلىكىنى يازغانىدى. ئۇ كىچىك ئاسىيادىكى گراپولىس، سۇرىيىدىكى ئانتوخدىن ئۆتۈپ ئىفرات، فارفىيە، ئىكباتال (خامادان)، راي (تېھران يېنىدا)، مارجىئانا (مەرۋى)، بەلخ ئارقىلىق پامىر - كومىدان تېغى يېنىدىكى تاش تۇر (تاش مۇنار) نى كېسىپ «سېرىس» ئېلىگە كەلگەن. بۇ يول چاڭئەندىن دەشت ئاتنى كېسىپ كروراينا، كۇسەن، قۇم، قەشقەر ئارقىلىق ياكى كروراينا خوتەن ئارقىلىق، ياكى تۇرپان، قارا شەھەر، كۇسەن، قۇم، قەشقەر، يەكەن ئارقىلىق بەلخقە تۇتىشاتتى. يىپەك يولىدا ئىرانلىقلارنىڭ ۋاستىچىلىك تاپاۋىتىنى سۇندۇرۇش ئۈچۈن قەشقەردىن فەرغانە، خارەزم ۋە جەنۇبىي ئورال ئارقىلىق ۋېنزانتىيىگە قاتنايدىغان شىمالىي «يىپەك» يولىمۇ ئېچىلغانىدى. بۇ يولدا يىپەك، يۇمشاق قاش، بەدەخشان ياقۇتى، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى، فارفۇر بۇيۇملار، خۇش پۇراق ماتېرىياللار، ئىنچىكە يۇڭ توقۇلمىلار، تېرە - بۇلغارى، ئەينەك، تۆمۈر قاتارلىق مەھسۇلاتلار توشۇلۇپ تۇراتتى. تارىملىقلار ۋە سوغدىلار

بىر بولۇپ ئىرانلىقلاردىن جۇڭگو ۋە رىم ئارىسىدىكى يىپەك سودىسىدا ۋاستىچى بولۇشنى تالىشىپ كەلدى. بۇ ھال كۆكتۈرك خانلىقى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن تېخىمۇ جىددىيلىشىپ، خەلقئارا مۇناسىۋەتنىڭ توپ مەسىلىسىگە ئايلىنىپ قالدى.

كۇشان خانلىقى كۆپ قېتىم مېتال ئاقچىلىرى قۇيدۇردى. دەسلەپكى كۇشان خانلىقىنىڭ ئاقچىلىرى گرېك — باكتىرىيە دۆلىتىنىڭ مېتال ئاقچىلىرىغا تەقلىد قىلىنغان بولۇپ سۆزى توخارچە، يېزىقى گرېكچە ئىدى. كوجۇلاكادپىزنىڭ مېتال ئاقچىلىرىغا قارۇشتى يېزىقى ئىشلىتىلگەن بولۇپ ساكيامونىنىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەنىدى. ۋىما كادپىز ساكيامونىنىڭ رەسىمىنى ئەمەس، بەلكى ھىندى ئەپسانىلىرىدىكى سىۋانىڭ رەسىمىنى چۈشۈرگۈزگەن. ئۇ ئالتۇن ئاقچىلارمۇ قۇيدۇرغان. كانىشكا دەسلەپكى دەۋردە گرېك، پېرسىيە ۋە ھىندى ئىلاھلىرى تەسۋىرلەنگەن مېتال ئاقچىلار چىقاردى، ياشانغاندىن كېيىن يەنە ساكيامۇنى ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن مېتال ئاقچىلار چىقاردى. كۇشان خانلىقىنىڭ مېتال ئاقچىلىرى كۇشان تەتقىقاتىدىكى ئاساسلىق بىر ئارخېئولوگىيىلىك مەنبە بولۇپ، ئۇ ئەينى زامان ئىگىلىكى، سودا لىنىيىسى، تىل - يېزىقى، ئېتىقادىنى چۈشىنىشتە ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

يېزىق كۇشان دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بىر ئۇتۇقى، ئەگەر تۈچ قوراللار دەۋرىدە تىل سىستېمىلىرى ۋە تىل گۇرۇپپىلىرى شەكىللەنگەن بولسا، كۇشان دەۋرىگە كەلگەندە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى بىر قانچە خىل يېزىق بىلەن تونۇشتى، بۇ ماھىيەتتە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى تەقەززاسى ۋە «يىپەك يولى» ئالاقىلىرىنىڭ تاشقى تەسىرى ئاساسىدا يۈز بەرگەن مۇۋەپپەقىيەت ئىدى. كۇشانلىقلار II ئەسىرگىچە ئۆز تىلىنى گرېك ھەرپلىرى بىلەن يېزىپ —

ترانسكىرپسىيىلەشتۇرۇپ كەلدى . بۇ كۇشان يېزىقى دەپ ئاتالغان . ئۇنىڭدىن كېيىن ئالامىيا يېزىقى ئاساسىدا سوغدى يېزىقى ئىجاد قىلىندى . بۇ سوغدىلارنىڭ خەلقئارا سودىدىكى ئېھتىياجلىرى ۋە ئوينىغان رولى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى . سوغدى يېزىقى شىمالىي رايونلاردا ئىشلىتىلگەن چاغلاردا ، پەنجاپتا ، غەربىي شىمالىي كۇشاندا ، تارىم ۋادىسىدا قارۇشتى يېزىقى قوللىنىلدى . بۇ يېزىق بۇددا دىنى بىلەن بىللە لوپنۇر ساھىلىگىمۇ خېلى كەڭ تارقالدى . تارىم ۋادىسىدىكى خەلقلەر قارۇشتى يېزىقىنى يەرلىك تەلەپپۇزغا بويسۇندۇرۇپ قايتا ئىشلەپ چىققانىدى .

مەيلى كۇشان خانلىقىنىڭ مەركىزىي قىسمىدا بولسۇن ، مەيلى خارەزم ياكى تارىم ۋادىسىدا بولسۇن گرېك ۋە قارۇشتى يېزىقلىرى ، ئالامىيا يېزىقى «يەرلىك» تىل ئاساسىدا قايتا ئۆزگەرتىلگەن . بۇ كۇشان يېزىقى ، خارەزم يېزىقى ، خوتەن يېزىقى . . . دەپ ئاتىلىپ كەلگەن .

كۇشان خانلىقى دەۋرىدە دىن ۋە سەنئەتتە غايەت زور يېڭىلىقلار يۈز بەردى . كۇشان خانلىقى دەۋرىدە ئىپتىدائىي شامان ئېتىقادىنىڭ قالدۇقلىرىمۇ ، مەھەللىۋى ئەقىدىلەرمۇ ، ئاتەشپەرەسلىك (زەردۇشت) دىنىمۇ ، خرىستىئان دىنىنىڭ نىستورىيان مەزھىپىمۇ بۇددا دىنى بىلەن بىللە ساقلاندى . بۇددىزمدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە ئائىت ھەر خىل لاي قونچاقلار كۆپلىگەن جايلاردىن ، جۈملىدىن ئەپراسىياپ كونا قەلئەسىدىن تېپىلغان . ئاناختى ئوبرازىغا بېغىشلانغان قونچاق كۇشان خانلىقى زامانىسىدا پەقەت كۇشانچە كىيىندۇرۈلگەنىدى ، خالاس . ئىلگىرىكى ئادەت بويىچە ھەر يىلى يېڭى يىل — نورۇز كىرىشى بىلەن كونا لاي قونچاقلار قايتا لاي قىلىنىپ يېڭى يىل شەرىپىگە يېڭى قونچاقلار قىلىناتتى . بۇ ئادەت داۋاملىق ساقلاندى . مۇنداق نورۇز بايراملىرى ھەتتا ئىسلامىيەتتىن كېيىنمۇ قونچاق ياماشنى

باشلىغان بولسىمۇ سەيلى ـ ئايەم شەكلىدە داۋام قىلىپ تۇردى . بۇ ھال بۇددا تەسىرى ئاجىزراق بولغان خارەزم ۋە سوغدى رايونىدا كۆپرەك ساقلانغانىدى . بۇ يەرلەردە يەنىلا مىترا ، ئاناختى ، سىياۋۇشقا سېغىنىدىغان يەرلىك ئەنئەنىۋى ئېتىقاد ، ئاتەشپەرەسلىك ئاساسلىق تەسىر كۈچىگە ئىگە ئىدى . خارەزمنىڭ پايتەختى تۇپراق قەلئە خارابىسىدىن ئوت ئىلاھىغا بېغىشلانغان ئىھرام تېپىلغان . خارەزمدىكى ئاياز قەلئە ، گىيائۇش قەلئە خارابىلىرىدىكى قالدۇق رەسىملەردە بۇددا تەسىرىدىن ئاتەشپەرەسلىك دىنىي تەسىرى ئۈستۈنرەك بولغان . ئەمما ، ماۋەرائۇننەھردە بۇددىزم بولغان ـ بولمىغانلىقى مەسىلىسىگە كەلگەندە بۇددىزم ئوخشىمىغان رايونلارغا ئوخشىمىغان تەسىر كۆرسەتكەن . تېرمىزدە تېپىلغان بۇددا ھەيكىلى ۋە «سارۋاستى ۋاداسا» نومىنىڭ پارچە سەھىپىلىرى بۇ جايغا بۇددىزم شىمالدىكى رايونلاردىن كۈچلۈكرەك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ .

بۇددا دىنى باكتىرىيىدە ئاساسلىق ئورۇندا تۇردى . شۇنداقتىمۇ ۋىما كادپىز بۇددا دىنىغا دېيەرلىك كۆڭۈل بۆلمىگەنلىكى ئۇنىڭ مېتال ئاقچىلارغا سىۋا ئوبرازىنى سىزدۇرغانلىقىدىن مەلۇم بولىدۇ . كانىشكا بۇددىزمنى پائال قوللىدى . ئۇنىڭ بۇددىزم تارىخىدا تەسىرى ئاسوكىدىن ئۈستۈن بولسا ئۈستۈنكى كەم ئەمەس . ئۇ قەندىھارنى ۋە كەشمىرنى مەركەز قىلىپ بۇددىزم تارىخىدا بىر گۈللىنىش دەۋرى شەكىللەندۈرگەنىدى . كانىشكا بۇددىزم تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ نامايەندە سۈپىتىدە ئۈچ چوڭ خىزمەت كۆرسەتتى . ئۇنىڭ بىرىنچىسى ، ئۇ بۇددىزمنى خەلقئارا دىن دەرىجىسىگە كۆتۈردى . ئۇنىڭغىچە بۇددا دىنى تېخى ھىندىستاننىڭ مەھەللىۋى دىنى ئىدى . ئۇ بۇددىزمنى پۈتۈن ئىمپېرىيىنىڭ دۆلەت دىنى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ قالماستىن ، ئۇنى كەڭ تەشۋىق قىلدۇردى . بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ۋە بېكسۇنلار مەكتەپلىرى قۇرۇپ ،

بۇددىزمنى ھىندىستاننىڭ ھەرقايسى رايونلىرىغا، تارىم ۋادىسىغا ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا، شەرقىي ئاسىياغا تارقاتتى ياكى ئۇنىڭ ئاساسىنى قۇردى. بۇددىزمنىڭ ھەرقايسى ئېتنىك ئىستىقامەتچىلەرگە ئىگە بولۇشى كانىشكىنىڭ كۆپ مىللەتلىك كۇشان ئىمپېرىيىسىنى باشقۇرۇشىغا قولايلىق تۇغدۇرۇپ بەرگەنىدى. كانىشكا بۇددىزمنى خەلقئارالاشتۇرغاندا ئىلگىرىكى دىنىي ئەقىدىلەرنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنى ئىسلاھ قىلغانىدى. بۇ ھال ئۇنىڭ قوبۇل قىلغۇچىلىرىنى كۆپەيتتى. كانىشكا ھايات ۋاقىتلىرىدا قەندىھار پىشاۋۇر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا تاشتىن چوڭ بۇددا مۇنارىسىنى ياساتقانلىقى، باكتىرىيەدە چوڭ بۇددا ئىبادەتخانىسى قۇردۇرغانلىقى مەلۇم. ئۇنىڭ ئىككىنچىسى، كانىشكا بۇددىزمنى سەنئەتلەشتۇردى. كانىشكىدىن ئىلگىرىكى بۇددا دىنى ھەيكەلسىز ۋەز - نەسىھەتلىك ئەقىدىلەر بىلەن چەكلەنگەن ئابستراكت دىن ئىدى. ئاسوكا پەقەت تاش تۈۋرۈكلەرگە بۇددا نوملىرىدىن ئۈزۈندىلەر ئويدۇرغانىدى. كانىشكا دەسلەپتە بۇددا مۇنارلىرىنى زىننەتلەشنى ۋە كېيىنچە بۇددا ھەيكەلتىراشلىقى ۋە رەسىمچىلىكىنى كەڭ يولغا قويدى، نەتىجىدە بۇددىزم سەنئەتلەشتى. ئۇنىڭ قىلغان ئۈچىنچى چوڭ ئىشى بۇددا تۆتىنچى قۇرۇلتىيىنى چاقىرىپ ماھايانا مەزھىپىنى قوللاش ۋە ئۇنى بۇددىزمنىڭ ئاساسلىق ئېقىمى ئورنىغا كۆتۈرۈش بولدى.

كۇشان خانلىقى دەۋرىدە بۇددىزم تارىم ۋادىسىغا كەڭ تارقالغانىدى. ئۇ ئىچكى ئۆلكىلەرگە ۋە مەركىزىي ئاسىيا رايونلىرىغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەن.

ئېفتالىتلار دەۋرىدە كۇشان خانلىقى دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ ئۇتۇقلىرى داۋاملاشتۇرۇلدى. بۇ چاغدا ھېچقاچان چىڭگىزخان قوشۇنلىرىنىڭ ئوترار بىلەن ھىراتنى خانىۋەيرانلىققا ئايلاندۇرۇۋەتكىنىدەك شەھەر مەدەنىيىتىنى خاراب قىلغۇچى

ھەرىكەتلەر يۈز بەرگىنى يوق. ئەكسى ھالدا ئىلگىرىكى باكتىرىيە رايونىدىن باشقا، خارەزم، سوغدى، فەرغانە ۋە تارىم بويلىرىدا يېڭى سۇغىرىش سىستېمىلىرى، ئاھالە رايونلىرى، رابات ۋە قەلئەلەر مەيدانغا كەلدى.

ئېفتالىتلار دەۋرىدە خەلقئارا كارۋان سودىسى ئېفتالىتلار كونتروللۇقىدا ساسانىلاردىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىغىچە راۋانلاشتى. مېتال ئاقچىلار، جۇملىدىن ئالتۇن ئاقچىلارنىڭ تويۇلۇشى سودا ئېھتىياجىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېشىپ تۇرغانلىقىنى كۆرسەتتى. خوتەن قەدىمكى خارابىلىرى بىلەن مىران — كروراينادىن تېپىلغان قارۇشتىچە خەت - چەكلەرگە ئورۇلغان پېچەت تامغىلار پوچتا ئالاقىسىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

ئېفتالىتلار ئۆزىنىڭ تارىم ۋادىسىدىكى جايلاردا بۇددىزمنى چەكلىمىگەنلىكى، خارەزم ۋە سوغدىدا ئاتەشپەرەسلىكنى قوللىغانلىقى بىلەنمۇ خاراكتېرلەندى.

بىز شەھرىسەبز (كېش)، ساگانىئان، پەنجىكەنت، بۇخارا، بەرەھشاھ، نېسېف[1]، ۋەخش، ئەپراسىياپ، خۇتتالەلان قاتارلىق سوغدى شەھەر خارابىلىرى بىلەن خارەزمدىكى قەدىمكى ئاتەشپەرەسلىك مەنزىلگاھلىرىدىن كۇشان — قەندىھار بۇددا مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىگە ئوخشىمايدىغان ساپالدا پىشۇرۇلغان، سىرتىغا تىياتىر، مۇزىكا - ئۇسسۇل كۆرۈنۈشى سىزىلغان جەسەت ساندۇقلىرىنى، مېتال ۋە كاش غەيرىي بۇددا ھەيكەللىرىنى، سارايلار تاملىرىغا سىزىلغان ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قىزلار، چالغۇ تۇتقان سازەندىلەر بىلەن ئۇسسۇلچىلارنىڭ ياغاچ ھەيكەلچىسىنى، يىپەك يولى كارۋانلىرى، شىر - ئارسلان بىلەن كۆرۈشۇۋاتقا چەۋەنداز، قاتار تىزىلغان ئۈچ ئەلچى، مەي

① نەخشەب — قەرشى شەھىرى.

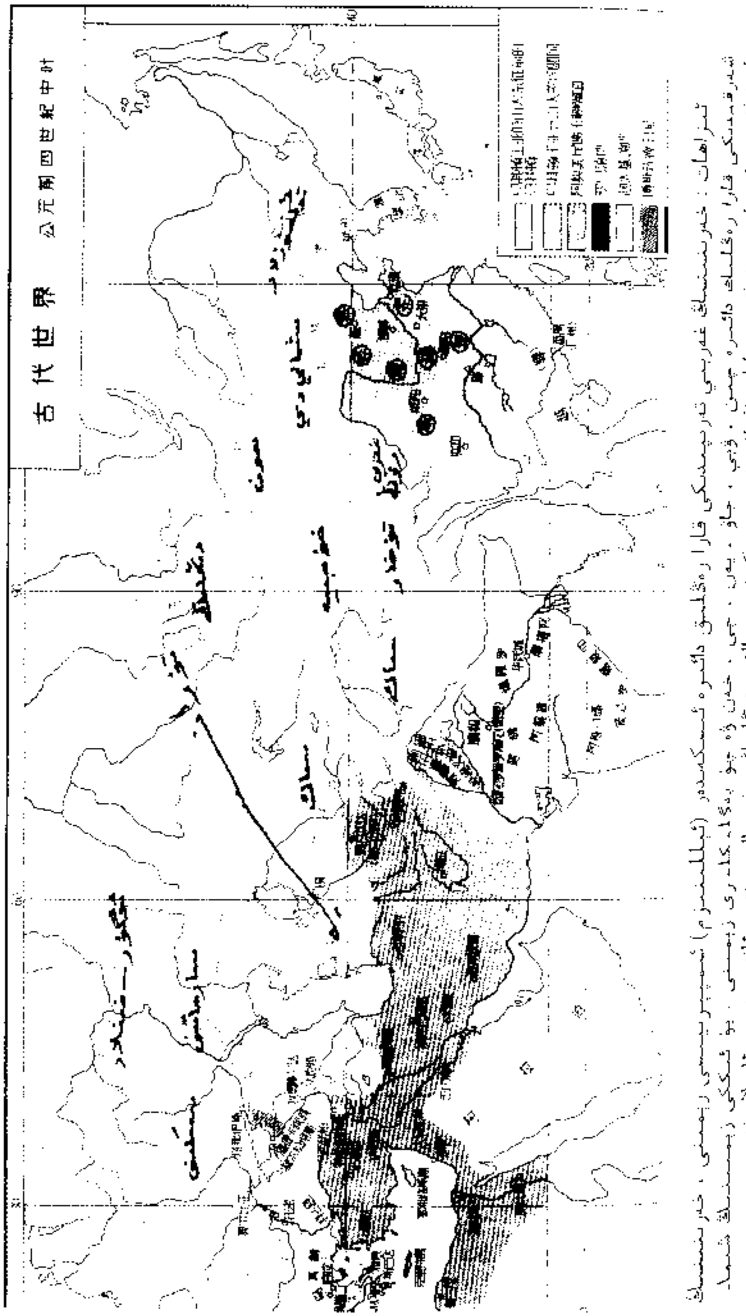

ملادىيەدىن تۆت ئەسىر ئىلگىرىكى ئىسكەندەر ئىمپېرىيەسى، ساك (تۇرانىيە) ۋە جەنگو (ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر)
دەۋرلىرى خەرىتىسى

پىيالىلىرى تۇتۇشۇپ مەشرەپتە ئولتۇرغان قىلىچ ئاسقان **كىشىلەر** تەسۋىرلەنگەن تام رەسىملىرىنى ئۇچرىتىمىز . بۇ **رەسىملەردىكى** ئادەم قىياپەتلىرى، ئۇلارنىڭ كىيىنىشلىرى، **تۇرمۇش** مەدەنىيىتى ۋە رەسساملىق ئۇسلۇبى قىزىل، **قۇمتۇرا بۇددا** تاشكېمىرلىرىدىكى غەيرىي بۇددا مەزمۇنىدىكى تام **رەسىملىرىگە** ئوخشاپ كېتىدۇ . پەرق ئۇنىڭ بىرى بۇددىزم **تېمىسىدا . يەنە** بىرى يەرلىك تۇرمۇش مەدەنىيىتى تېمىسى بىلەن **ئاتەشپەرەسلىك** ئالامەتلىرىدە ئىشلەنگەن . بىز بۇ تام رەسىملىرى ياكى **خەلق** رىۋايەتلىرىدىن خۇددى XVI ئەسىرنىڭ ئېنسىكلوپېدىك **ئالىمى** مۇھەممەد ئىبىن ئەلىنىڭ «بەھرۇلئەسرار فى مەنەكىبەنى **ئەخيار»** ناملىق كىتابىدا ئېيتىلغاندەك بۇ سوغدى — ئېفتالىت **مەدەنىيەت** مەركەزلىرىنى تۇران سەركەردىسى ئەپراسىياپ ۋە **ئۇنىڭ ئوغلى** گىشتاسىپ سالغانلىقى، بۇ يەرلەرگە سەمەر ئىبىن **ئاخرىكىش،** ئىسكەندەر رۇمى كەلگەنلىكى، ئۇنى قۇتەيبە ئىبىن **مۇسلىم** خارابىلاشتۇرغانلىقى قاتارلىقلارنى ئاڭلايمىز . **بۇ ئۇيغۇر** ئالىملىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ، **مەھمۇد** قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ناملىق **مەشھۇر** ئەسەرلىرىدىكى تەۋسىيلىرى بىلەن بىردەك بولغان . **ئېفتالىتلار** مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قايتىدىن تەتقىق قىلىنىشى **زۆرۈر** بولغان مۇھىم ئىلمىي تېما ، ئەلۋەتتە .

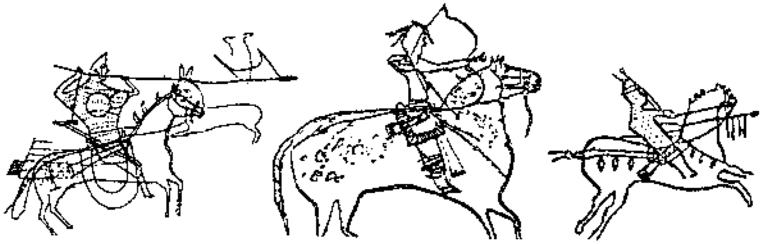

قىياغا سىزىلغان هۇن قوشۇنى

هۇن دوبۇلغىسى

⟵ هۇنلارنىڭ مىلادىيە 453 ـ يىلى ياۋروپادىكى سوقۇشى

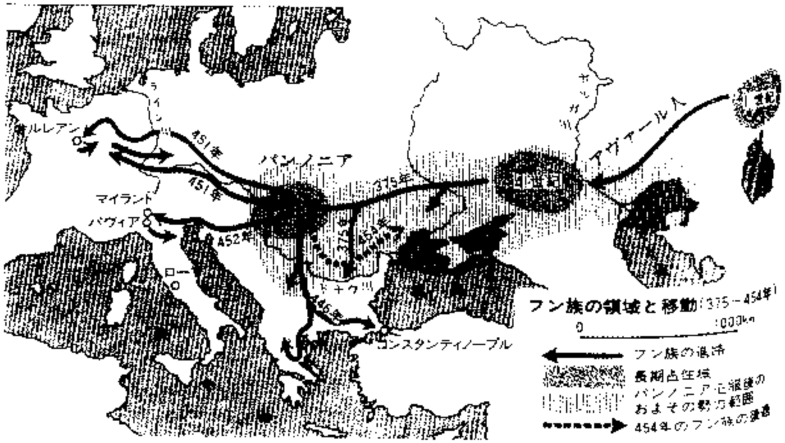

هۇنلارنىڭ غەربكە كۆچۈش لىنىيىسى (ياپونچە مەنبە)

باتۇر تەڭرىقۇت زامانىدىكى هۇن سەلتەنىتىنىڭ زېمىنى

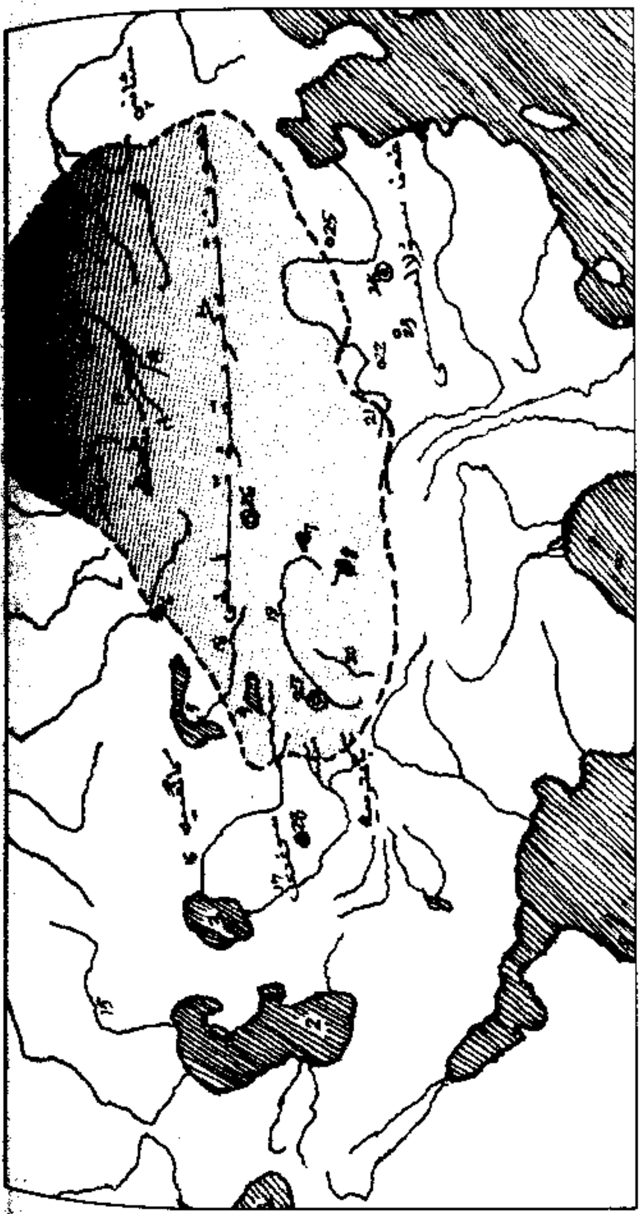

ئىزاھات: 1. قارا دېڭىز، 2. كاسپىي دېڭىزى، 3. ئارال كۆلى، 4. ئىسسىقكۆل، 5. بالقاش كۆلى، 6. زايسان كۆلى، 7. ئەغراش كۆلى، 8. ئۇبسىنۇر كۆلى، 9. بايقال كۆلى، 10. ئىدىل دەرياسى، 11. ئەنگە دەرياسى، 12. سېلىنگا دەرياسى، 13. ئورخۇن دەرياسى، 14. تۇغلا دەرياسى، 15. ئورال دەرياسى، 16. سىر دەرياسى، 17. ئامۇ دەرياسى، 18. ئىلى دەرياسى، 19. تارىم دەرياسى، 20. خوتەن دەرياسى، 21. خۇاڭخې دەرياسى، 22. ئالتۇنبالىق (لەجۇ)، 23. چىن پىرى، 24. چاڭئەن، 25. مايى (ئاق زىبان)، 26. قوچۇ (تۇرپان)، 27. قەشقەر، 28. سەمەرقەنت.

سوغدى زېمىنىدىن تېپىلغان سەنئەتكە ئائىت ئوبرازلار : بەربابچى ئايال ، تىياتىر ئاكتىيورى ۋە نىقاب

گولخانغا ئوت ياققان ۋە مەشرەپكە ھازىرلانغان ئاياللار (پەنجىكەنت)

بەرلىك مەشرەپ ئولتۇرۇشى كۆرۈنۈشى

يەتتەسۇ كۆسىنىنى كۆيۈش قاچىسىغا چېكىلگەن ئېۋرىپىدىس تراگېدىيىسى كۆرۈنۈشلىرى

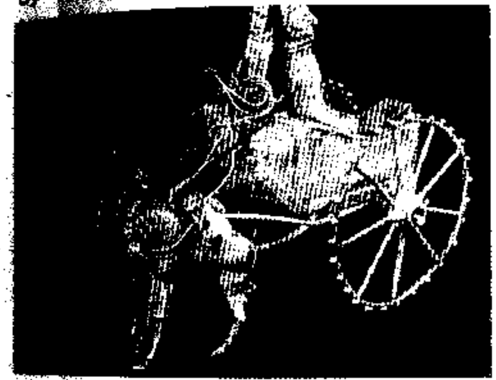

«ئامۇ خەزىنىسى» (ئوكساس خەزىنىسى)دىن ؛
ئالتۇن باشلىق، ئالتۇن قاناتلىق تاغ تېكىسى

ئوتتۇرا ئاسىيادا گرېك تىياتىرلىرى ئاكتىيورلىرى

ئىدىشقا چېكىلگەن «دىئونىس» بەيرىمى تەسۋىرى

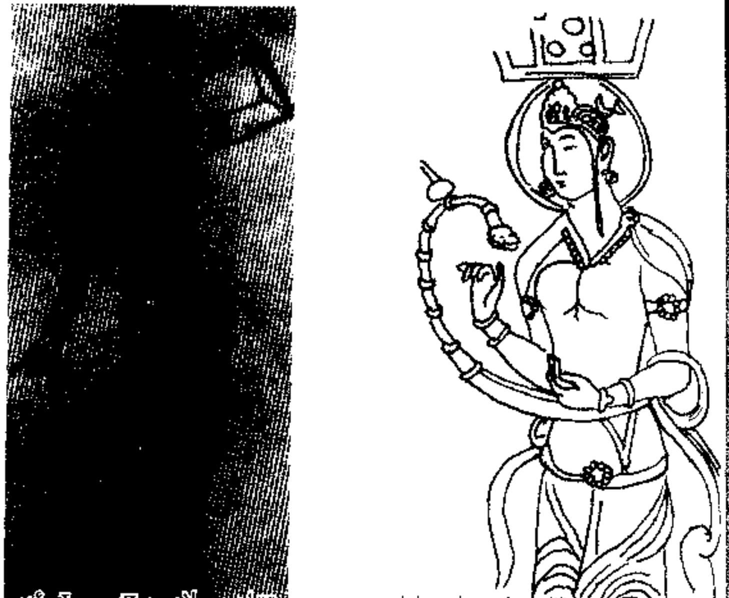

ماۋەرائۇننەھردىكى ئايرىتام خارابىسىدىن چىققان مىلادىيە II ~ I ئەسىرگە
ئائىت قوڭغۇراقلىق زەنگولە ئۇسسۇلى ئويناۋاتقان قىز فىگۇرىسى ھەيكىلى ۋە
فەرغانە — خوجەند ئارىلىقىدىكى پامىر ئېگىزلىكى ئېتىكىگە جايلاشقان ھىك
ماسار قەئەسىدە سىزىلغان سازەندە ئوبرازى

ماۋەرائۇننەھردىن تېپىلغان مىلادىيە I ئەسىرگە ئائىت بەرباب چېلىۋاتقان ۋە
ئىككى يۈزلۈك دۇمباق تۇتقان ھەيكەللەر

ساك قەبىلىلىرىنىڭ ئارسلان ، تۆگە ئوب-
رازى ئورنىتىلغان ئاتەشپەرەستلىك كۆمىتى

↑ پەنجىكەنتتىن تېپىلغان ئۆلگەن
مەلىكىنى ئۇزىتىۋاتقان مۇغ (ماتەم)
كۆرۈنۈشىدىكى تام رەسىمى

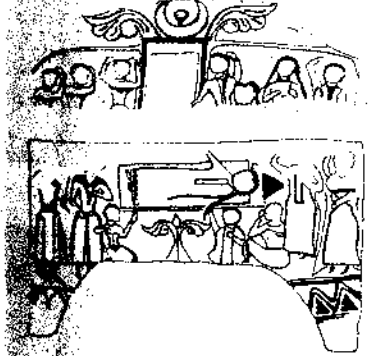

← لەھەتكە قويۇلغان جەسەتكە ماتەم بىلدۈرۈش

↓ سوغدىلارنىڭ جەسەت ساندۇقى. (لايدا
سىرتىغا مۇزىكانت ۋە ئۇسسۇلچىلار ئوب-
رازى ئويۇلۇپ پىشۇرۇلغان)

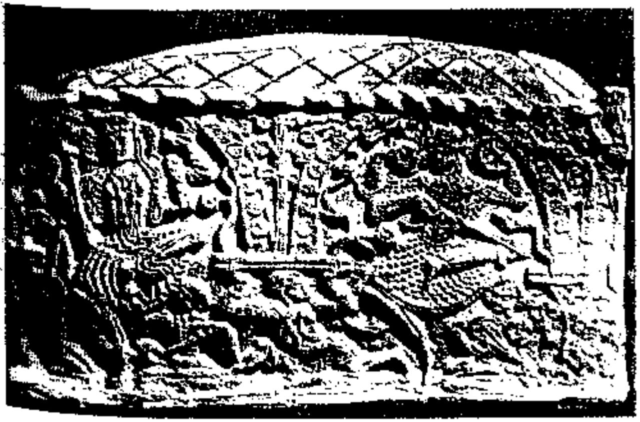

ئۈچىنچى بۆلۈم

دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىر تۇران خانلىقلىرى

خوتەن يوتقان خارابىسىدىن تېپىلغان مىلادىيە I ئەسىرگە تەئەللۇق قوپارتما ئوسۇلدىكى
ئېچىسىش ئىدىشلىرىغا ئىشلەنگەن كۆرۈنۈشلەر . بۇلار غەيرىي بۇددا — يەرلىك ساپال ئىشلەنگەن . ئۇلار ئىچىدە ھەر خىل چالغۇلار — رەباب ، نەي ، بالىمان ، داپ ، ھەم (قانلارى) ... چېلىنىۋاتقان سازەندىلەر ، مايمۇن قىياپەتلىك چالغۇچىلار ، قىزىقچىلار بار

بىرىنچى باب

كۆكتۈرك خانلىقىنىڭ تۇراننى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

1. كۆكتۈرك خانلىقى ھارپىسىدىكى مەركىزىي ئاسىيا ۋەزىيىتى ۋە تۇرپان قاڭقىل خانلىقى

ھۇنلار سەلتەنىتى تۇران زېمىنىنىڭ ناھايىتى چوڭ بىر قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئۇ ھاكىمىيەت بېشىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ بىرلىككە كېلەلمەسلىكى، نوپۇز تىكلەشكە ئۈلگۈرمەي ئالمىشىشى، «بەش تەڭرىقۇت جېدىلى» ۋە «شىمالىي ھۇن»، «جەنۇبىي ھۇن»لار ئارىسىدا يۈز بەرگەن پارچىلىنىش ۋە ساتقۇنلۇق تۈپەيلى ھالاك بولدى. گەرچە توخارىستاندا مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، ماۋەرائۇننەھر، تارىم ۋادىلىرىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن توخار — كۇشان سەلتەنىتى تېخى پۈتۈن مەركىزىي ئاسىيانى بىرلىككە كەلتۈرمەي، ئېفتالىتلار تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى. ئېفتالىتلار ماۋەرائۇننەھرنى مەركەز قىلىپ، ساسانىلاردىن تۇرپانغىچە بولغان زېمىننى بىرلىككە كەلتۈردى. ئۇنىڭ

ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ كۆكتۈرك خانلىقى مەيدانغا چىقتى.

كۆكتۈرك خانلىقى هۇن سەلتەنىتى خارابىلىقىدا مەيدانغا كەلدى، ئەمما، هۇن سەلتەنىتىنىڭ ۋارىسلىرى سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى هۇنلاردىن بۇ زېمىنگە سۈرۈلۈپ كېلىپ باش كۆتۈرگەن سىيانپىيلار، جۇجانلارنىڭ قول ئىگىلىكى زۇلۇمىغا قارشى قۇللار قوزغىلاڭلىرى غالىبلىرى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلدى. بۇ نۇقتا تەكىتلىنىشى لازىم، ئەلۋەتتە.

هۇنلار سەلتەنەتلىرى خانىۋەيران بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ شۇ زاماندىكى تەركىبىگە تەئەللۇق تۇرا (تېلى، ئېگىز قاڭقىلىقلار) قەبىلىلىرىدىن ۋارىسلىق قىلغۇدەك بىرەر كۈچ قالمىغانىدى. بىراقتا كۆچۈپ تۇرغان ساسانىلار بىلەن رىم ئىمپېرىيىسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، شەرقتە خەن سۇلالىسىنىڭ هالاكىتى ۋە هۇنلارنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىدىن كېيىنكى مۇنداق ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەت ھېچقايسى تۇران قەبىلىلىرىگە نېسىپ بولمىدى. ئۇسۇنلار پارچىلانغان ۋە تارىخ بېتىدىن ئۆچكەن. كۇشانلار توخارىستان - زەبۇلىستان — كوھىستان — سوغدىستاندىكى پارچە هاكىمىيەتلىك مەۋجۇتلۇقىنى يوقىتىپ ئېفتالىتلارغا تەۋە بولغانىدى. يېگانە ئېفتالىتلار بۇ پۇرسەتتە، ئارانلا قوجۇ ئەتراپىنىلا ئۆز ئىلكىگە ئالالىدى. ئۇنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلغان «تەنگە يولى» — يىپەك يولىنىڭ غەربىدە ساسانىلار خەۋپ سېلىپ تۇراتتى. بايقالدىن يارىش دالاسى (جۇڭغارىيە) گىچە بولغان تۈركىي خەلقلەردىن قوغشارخاننىڭ ۋاڭ جاۋجۇنىنى مەلىكە ھېسابىدا ئالغان ۋە خەن سۇلالىسىغا بەيئەت قىلغان «جەنۇبىي هۇن»لار قالدۇق ئاھالىلىرى بىلەن ئېگىز قاڭقىلار ئۇششاق - ئۇششاق پارچىلىنىپ كەتكەنىدى. نەتىجىدە ھىڭگان

تاغلىرى ياقىسىدىكى توققۇز قەبىلىلىرى - سىيانپىي ۋە جۇجانلار (ئاپارلار) موڭغۇل دالاسى، خۇاڭخېنىڭ شىمالىي ساھىلى ۋە غەربىي ئېقىنى، تەڭرىتاغ — ئالتاي دىيارىدا باش كۆتۈرۈپ چىقتى.

سىيانپىيلار باتۇر تەڭرىقۇت بويسۇندۇرغان سىيانپىي تېغى (ئەرگىنە دەرياسى بويىدا) توققۇزلىرى بىلەن ئۇخۇەن تېغى (لاۋخا دەرياسى بويىدا) توققۇزلىرى بولغان ئۇخۇەنلەرنىڭ يېڭى ئىتتىپاقىنى ئاساس قىلىپ، سەنشىنىڭ شىمالىدا تەنشىخۇەي (141 — 181 - يىللار) باشچىلىقىدا سىيانپىي قۇللۇق دۆلىتى تەشكىل قىلدى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاجىزلىشىشى بىلەن خېبېي، سەنشى ۋە گەنسۇنىڭ شىمالى ھەم غەربىدىن بىر قاتار ئايماقلارنى ئىگىلىدى. هۇن ۋە خەن سۇلالىلىرى ئاخىرلاشقاندا سىيانپىيلار سىبىرىق دېڭىزدىن بالقاشقىچە، بايقالدىن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىغىچە ئىگىلىدى. سىيانپىيلار، ئۈچ پادىشاھلىق ۋە ئېفتالىتلار بىللە ياشىغان زامان شەكىللەندى. تەنشىخۇەي 40 يىل، ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان ئاقسۆڭەك كې بېنىڭ (181 — 235) 54 يىل هاكىمىيەت بېشىدا تۇرۇپ، سىيانپىيلار مۇنقەرز بولدى. سىيانپىيلارنىڭ مۇرۇن قەبىلىسى «يەن» دۆلىتى، توقبات قەبىلىسى «شىمالىي ۋېي» خانلىقىنى قۇردى. شىمالىي ۋېي خانلىقى جۇڭگونىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ئىككى ئەسىرگە يېقىن ياشىدى. ئۇ توققۇز ئېتنىك تۈركۈمىنىڭ لىياۋ (قىتان)، موڭغۇل (يۈەن)، مانجۇ (چىڭ) سۇلالىلىرىدىن مۇقەددەم تۇنجى قېتىم قۇرغان، جۇڭگونى (ياكى ئۇنىڭ شىمالىي قىسمىنى) بويسۇندۇرغان هاكىمىيىتى ھېسابلىنىدۇ. مەلۇمكى، جۇڭگودا سەلتەنەت ئاساسەن ئۈچ خىل

هالەتتە داۋام قىلىپ كەلدى : خەن مىللىتىنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈشى ، خەن ۋە باشقا مىللەتلەر پارچە ھاكىمىيەتچىلىكى ، باشقا (مۇھىمى شىمالىي) مىللەتلەرنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈشىدىن ئىبارەت . ھازىرغىچە سىياسىي گۈللىنىش ياكى بوھران تۈپەيلى بۇ ئۈچ خىل فورماتسىيىنىڭ ئالماشقانلىقىدىن باشقا ئۈچىنچى خىل ھالەتنى كۆرگىنىمىز يوق .

توقبات — تۈركىي ئابىدىلەر ۋە مەنبەلەردە «تاۋغاچ » دەپ ئاتالغان شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىن ئىبارەت . ئۇلارنىڭ سەلتەنىتى توققۇز ۋە ھۇن ، دىڭلىڭ ، قىرغىز ، جۇجان قاتارلىق تۈركىي قەبىلىلەر ياكى گۇرۇھلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 31 قەبىلىدىن تەشكىل تاپتى . 315 - يىلى توقبات چۇرا ئۆز خانلىقىغا دەي (代) دەپ نام قويۇپ يىلڭ چىڭ (داتۇڭ شەھىرىنىڭ شەرقىدە)نى پايتەخت قىلدى . توقبات گۈي 386 - يىلى ئۆزىنى خان ئېلان قىلىپ ، خانىدانلىق نامىنى ئۆزگەرتىپ «ۋېي » (魏)دەپ ئاتىدى . توقباتلار شۆھرەتلىك ئىسلاھات قىلدى : قۇللارنى ئازاد قىلىپ ، زېمىننى «تەڭ ئۈلۈشلۈك يەر» سىياسىتى بويىچە تەقسىم قىلىپ ، قۇلدارلىقتىن ، فېئوداللىق تۈزۈمىگە ئۆتتى . كۆچمەنلىكنى چەكلەپ ئولتۇراقلىشىشنى يولغا قويدى . بۇ ئۇنىڭ ساقلىنىش ۋاقتىنى 219 يىلغا يەتكۈزۈشكە بىر سەۋەب بولدى . توقبات خانلىقى غەيرىي مىللەت ۋە قەبىلىلەرگە تىنچ كۈنلەردە باج - سېلىق تاپشۇرۇش ، ئۇرۇشتا ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ كېلىشتىن باشقا مۇختارىيات سىياسىتى قوللاندى . ئۇ خەنزۇلارنى چارۋىچىلىق رايونلىرىغا ، توقباتلارنى دېھقانچىلىق رايونلىرىغا ئالماشتۇرۇپ كۆچۈرۈش بىلەن خەنزۇلاردىن ئەمەلدار بەلگىلەش ، خەنزۇچە كىيىنىش ، خەنزۇچە تىل - يېزىقىنى

قوللىنىشنى ، ھەتتا ئۆرپ - ئادەتلەرنى خەنزۇچىلاشتۇرۇشقا قەدەر يېتىپ بارغاندىن كېيىن بىر تەرەپتىن مىللىي ساقلىنىش — رىقابەت ئىقتىدارىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ قويسا ، يەنە بىر تەرەپتىن توقبات ۋە ئىتتىپاقداش قەبىلىلەر ئارىسىدىكى نارازىلىقنى كۈچەيتتى . 471 - يىلى توقبات يۈەنخۇڭ تەختكە چىققاندىن تاكى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شەرقىي ۋېي (534 — 550) ، غەربىي ۋېي (535 — 556)غا بۆلۈنگەنگە قەدەر جىددىي ئاجىزلىشىشقا يۈزلەندى . توقباتلار پەقەت تارىخىي نام بولۇپ ، مىللىيەتلىكى جەھەتتە بىر قىسىم شىمالىي دىلار ، غەربىي كۆيفاڭلار بىلەن جەنۇبىي ھۇنلاردىن كېيىن شىمالىي جۇڭگودا خەنزۇلىشىپ كەتكەن يەنە بىر سالماقلىق خەلقلەر قاتارىدا يوقالدى . پەقەت ئۇلارنىڭ نام - تىتۇللىرى ئېگىز قاڭقىللاردا ، كۆكتۈركلەر ئەۋلادلىرىدا «تاۋغاچ خان » دېگەن ئىبارە بىلەن ساقلاندى ، خالاس . تاۋغاچ — توقباتلار يەنى «شىمالىي ۋېي » سۇلالىسى تارىخى ئېتنىك مەۋجۇتلۇق قىممىتىنى سىياسىي سەلتەنەتتىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويۇش ، سىياسىي سەلتەنەتنى ۋەزىيەت مۇقىملىقى ۋە مىللىي گۈللىنىش ئۈستىگە قويۇش لازىملىقىنى ، كېيىنكىسىنى ئالدىنقىسىنىڭ ۋاقىتلىق زۆرۈرىيەتلىرىگە قۇربان قىلماسلىق لازىملىقىنى ئۆزىنىڭ تارىخىي چۆكمىسلىرىگە «ھېكمەت لاتقىلىرى » قىلىپ كۆمدى .

توقبات خانلىرىدىن توقبات چۇرا (304 — 316) زامانىدىلا جۇجان -- ئاپارلار خانگاي (شەرقىي ئۆتۈكەن) تاغلىرى جەنۇبىدا «جۇجان » نامىدا ياشاتتى . توقباتلار شىمالىي ۋېي زامانىدا ھۇنلار تەسىرىدە قىسمەن تۈركىي ئامىللارنى قوبۇل قىلغان ، دادىسى ھۇن ، ئانىسى سىيانپىلار «تەيفۇ » لەقەملىرى قوللانغان ،

جۇجانلار بولسا ئىلگىرىدىنلا شىمالىي دىلار، بولۇپمۇ ئۆتۈكەن — خانگاي تاغلىرىدا غەربىي رۇڭ — قىزىل دىلار بىلەن ئۇزاق ئارىلىشىش ئارقىلىق تۈركلەشكەن ۋە ھۇن — تۈرك تىلىنى ئۆزلەشتۈرگەنىدى. شۇ سەۋەبلىك ئالىملار ئومۇميۈزلۈك جۇجانلارنى «جۇجان تۈركلىرى» دېيىشىدۇ. جۇجانلار موڭغۇلوئىد ئامىللىرى ئۈستۈنلۈك ئالغان تۈركىي تىلدىكى خەلق ئىدى.

جۇجانلار دەسلەپتە ھۇنلاردىن قۇرۇقدىلىپ قالغان زېمىندا ئۆز تەسىرىنى كۈچەيتىشنى خالايتتى. بىراق ئۇلار كۈچلۈك سىيانپىي، كېيىنچە توقبات (شىمالىي ۋېي) قوشۇنلىرىنىڭ زەربىسىدە موڭغۇل دەشتىنىڭ شىمالىغا كۆچتى. ئۇلار ئۇ يەردىكى شىمالىي تۇران — دىڭلىڭ ۋە ئېگىز قاڭقىللارنى بېقىندۇرۇپ تۈنجى جۇجان خانلىقىنى تىكلىدى. 402 - يىلى جۇجان خانى تولۇن ئەينى زاماندىكى تارقاق ھۇنلارنى بىرلەشتۈرۈپ، كۈچ سىناپ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلدى. توقبات گۆي ئوغلى توقبات سى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن چاغلاردا جۇجانلار ئىلگىرىكى خانگاي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، دۇنخۇاڭ — جاڭيې ئارىسىدا جۇجان خانلىقىنى كېڭەيتىپ قايتا تىكلىدى. ئۇلار قۇلدارلىق تۈزۈمدە چىڭ تۇرۇپ، قارا شەھەرنىڭ يۇلتۇز يايلىقىغىچە بولغان جايلارنى ئىگىلەپ كۈچلۈك ھەربىي قۇل ئىگىلىكى ۋە قاتتىق نەسەب قاغانلىق تۈزۈمىنى يولغا قويدى.

جۇجانلار بىلەن توقبات — شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئۆزئارا كۈچلۈك رىقابەتچىلەر، فېئودالىزمغا ئۆتۈش بىلەن قۇللۇق ھەربىي قەبىلە ئىتتىپاقى تۈزۈمىدە چىڭ تۇرۇش ئۈلگىلىرى

بولۇپ قېلىشتى.

جۇجانلار ئائىلە قۇل ئىگىلىكى بىللە پۈتۈن بېقىنغۇچى مىللەتنى خانلىق قۇللىرى قىلىشنى — قۇل ھاكىمغۇتلەق مىللەتچىلىكنى يولغا قويدى. ئاسىنا تۈركلىرى ۋە قۇل قىلىنغان باشقا تۈركىي — ئېگىز قاڭقىللار ئۇلارنىڭ «تۆمۈرچى قۇللىرى» ئىدى.

جۇجانلار ياشىغان بىر يېرىم ئەسىر ئىچىدە شىمالىي ۋېيلار بىلەن ئۇرۇشۇش، قاڭقىل قەبىلىلىرىنىڭ ئازادلىق ھەرىكەتلىرىنى باستۇرۇشتىن خالىي بولالمىدى.

402 - يىلى توقبات گوي قوشۇن باشلاپ ئۇنىڭ بۇغبۇن، سوغۇيان قەبىلىلىرىدىن نەچچە تۈمەن تۇياق مال ھەيدەپ كەلدى. 429 - يىلى توقباتلار ئۇلارنىڭ دۇنخۇاڭ — جاڭيې ئارىسىدىكى بارگاھىنى ۋەيران قىلدى. ئەمما بۇ قېتىم شىمالىي ۋېي سۇلالىسى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ چېچېڭ ناھىيىسىدىكى سەددىچىن سېپىلى سىرتىغا يەنە باۋتۇغىچە سوزۇلغان سېپىل قوشۇپ، سەددىچىن دائىرىسىنى سىرتقا كېڭەيتتى ۋە جۇجانلارنى پۈتۈنلەي ئۇدۇن (خوتەن) گىچە — تارىم ۋادىسىغا قوغلىۋەتتى. بۇ ھال جۇجانلار بىلەن ئېگىز قاڭقىللار ئارىسىدىكى زىددىيەتنى يېڭى دولقۇنغا كۆتۈردى. بۇ ھال بارغانسېرى جۇجان خانلىقىنىڭ غۇلىشى ۋە كۆكتۈرك — ئاسىنا قاغانلىقىنىڭ تىكلىنىشىگە ئېلىپ كەلدى.

429 - يىلدىن 552 - يىلى ئاسىنا تۈمەن كۆكتۈرك خانلىقىنى ئېلان قىلغۇچە ئۆتكەن 113 يىل ئىچىدە جۇجان — قاڭقىل مۇناسىۋىتى جىددىي بولدى.

ئېگىز قاڭقىللار — خەنزۇچىدا ئېگىز ھارۋىلىقلار — تېلى

قەبىلىلىرى دېيىلەتتى. ئۇلار ئەسلىدىكى شىمالىي تۈران تۈركلىرى، قىزىل دىلار، غەربىي رۇڭلار، ئۇجيە — خۇجيە قاڭقىللىرى بىرلەشمىسىدىن ھاسىل بولغان. ھۇن ھاكىمىيىتىنىڭ غۇلىشى بىلەن ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرى كۆپىيىپ بارغان. تۈرك — دىلار (狄)، ئۇيغۇر (袁纥)، قوغۇرسۇ (解律)، قۇبۇق (解批)، قوغۇ (护骨)، ئىركىن (异奇斤)، تورا (吐卢)، لىۋۇر (泣伏利)، ئىچىن (乙旃)، داران (大连)، قوغۇ (窟贺)، تاپىرغان (大薄干)، ئالان (阿仑)، مويۇن (莫允)، چۇبىن (俟分)، پۇئۇخۇر (副伏罗)، قىيان (袁)، ئۇشبى (右叔沛) قاتارلىقلار. كېيىنچە بارغۇت (仆骨)، توڭرا (同罗)، بايئىرقۇ (拔野古)، ئوغۇز، قىرغىز، قازار (قاسار)، بولغار، پېچىنەك، باشقىرت قاتارلىق قەبىلىلەر، ئومۇمەن ئوغۇز خان قاڭقا — ھارۋىسى بىلەن ھەرىكەتلەنگۈچى تۈران تۈركلىرى ئىگىز قاڭقىللار — تېلىلار دېيىلدى. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ ئاساسىي قىسمى دىڭلىڭ — خۇجيە قاڭقىللىرى ئىدى.

ئىگىز قاڭقىللار شىمالىي ۋېيلار بىلەن جۇجانلارنىڭ سىياسىي ئېھتىيات ئوبيېكتى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھۇجۇملىرىغا پات - پات ئۇچراپ تۇراتتى. ئالتاي ئىگىز قاڭقىللىرىنى توقبات — شىمالىي ۋېيلار زەربىلىگەنىدى. جۇجانلار بايقال تېلىلىرىگىمۇ ھۇجۇم قىلدى، قوغۇرسۇ قەبىلىسىنىڭ باشلىقى بەكقۇلى 402 - يىلى ئۆز خەلقىگە يېتەكچىلىك قىلىپ جۇجان خانى شېرون قاغاننى قاچۇرۇپ، ئەسكەرلىرىنى، خوتۇنلىرىنى ئۆز خەلقىگە تەقسىم قىلىپ بەردى. خەلق ئارىسىدا بۇ ھەقتە رىۋايەت، قوشاق تارالدى. شىمالىي ۋېي پادىشاھى توقبات گوي بۇنىڭدىن

ەسىرلىنىپ، بەكقۇلى ۋاپاتىغا تەزىيە بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇغان. كېيىنچە شىمالىي ۋېي پادىشاھى توقبات تاۋ ئۆزىگە بېقىنغان ئىگىز قاڭقىللاردىن ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، ئۇلارنى بايقال قاڭقىللىرىغا سالغان، ئۇلارنىڭ 100 مىڭ ئاھالىسىنى تۇتقۇن قىلىپ، ئۇلارنى موڭغۇل دەشتىنىڭ جەنۇبىغا — ئۆتۈكەن تېغىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈپ، بوزلار ئاچقۇزۇپ ئاۋاتلاشتۇرغان. ھازىرغىچە ساقلانغان «تېلى قوشىقى» (قوغۇرسۇ ئالتۇن ئوقۇغان قوشاق) شۇ چاغدا پەيدا بولغان.

تېلىلار شىمالىي ۋېيلار زۇلمىغا قارشى قوزغالدى. ئۇلار باستۇرۇلۇپ، خېنەن، خېبېي، شەندۇڭ ئۆلكىلىرىنىڭ بىر قاتار ئوبلاستلىرىغا كۆچۈرۈلدى. ئەمما قارشىلىق توختىمىدى. ئاخىر تېلىلارنىڭ بۇ بىر قىسمى بۇ قەدىمكى شاڭ (يىن) دىيارىدا خەنزۇلىشىپ كەتتى.

تېلىلار جۇجانلارنىڭ زۇلمىغا ھەممىدىن كۆپ ئۇچرىغاچقا، كۆپ قېتىم قوزغالدى. بۇلارنىڭ بىر قىسمى تۇرپان قاڭقىل خانلىقى قۇرۇلغان (487 - يىلى)دىن كېيىن داۋاملاشتى. مەلۇم مەنىدە قاڭقىل خانلىقى توققۇز ئۇيغۇر خانلىقى، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئالدىنقى گەۋدىسى ئىدى.

487 - يىلى جۇجان خانى دولۇن بۆگۈكتىن ئىگىز قاڭقىل — پۇئۇغۇر قەبىلىسىنى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئۇرۇشۇشقا بۇيرىغاندا، پۇئۇغۇر قارشى چىقىپ تۇرپان ئويمانلىقىدا قاڭقىل خانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. كۇل بويلاخان ۋە ئىنىسى چۇنجى بەگ بۇ زېمىندا 30 يىل (487 — 516) مەۋجۇت بولدى. زېمىنى تۇرپان — ئۈرۈمچى، لوپنۇر ئەتراپى بولدى. تېخىمۇ كېڭىيىشكە ئېفتالىتلار توسقۇنلۇق قىلاتتى.

516 ـ يىلى جۇجانلار قاڭقىل خانى باغارتۇر شاتنى ئۆلتۈرۈپ بۇ خانلىقنى يوقاتتى، ئاھالە ئېفتالىتلارغا قاچتى. قاڭقىل خانلىقى باغاتۇر شاتنىڭ ئىنىسى ئىلبەگىنىڭ باشچىلىقىدا قايتا تىكلىنىپ VI ئەسىردە تاڭ تەيزۇڭنىڭ قوجۇنى تىنجىتىشىغىچە ساقلاندى. «قوجۇ مۇزىكىسى» دەل شۇ چاغدا گۈللەندى. كۆكتۈرك خانلىقىغىچە ئىگىز هارۋىلىقلار ۋە باشقا تۈران قەبىلىلىرى ئېفتالىتلار بىلەن تۇرپان قاڭقىل خانلىقىدىن باشقا كىچىك خانلىقلار ياكى بەگلىكلەرگە بۆلۈنۈپ ياشىدى.

ئاسىنا ساكلىرى IV ئەسىردە يەنسەي — ئەنقار ئارىلىقىدا دىڭلىڭ — خۇجيەلەر بىلەن ياشايتتى. ئۇلار كۆك بۆرە توتېمىدا ئىدى. ئۆزىنى بۆرىگە نەسىلداش خەلق دەپ قارايتتى. ئۇلار II ئەسىرلەردە بوغدا — تەڭرىتاغلىرى بويىغا كېلىپ كۆمۈردە تۆمۈر تاۋلاپ داڭقا چىقاردى. بۇ زېمىنغا كىرگەن جۇجانلار V ئەسىر ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ئۇلارنى «تۆمۈر تاۋلىغۇچى قۇل» قەبىلىسى قىلىپ قويدى. ئۇلار يەنە ئالتاينىڭ جەنۇبىغا يۆتكىلىپ، تۆمۈر تاۋلاشقا مەجبۇر قىلىندى. 487 ـ يىلى تۇرپان قاڭقىل خانلىقى قۇرۇلغاندا ئۇنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ، قاڭقىل خانى باغاتۇر شاد ئۆلتۈرۈلۈپ خانلىق 1 ـ قېتىم غۇلىتىلغاندىن كېيىن ئۇلار ئېفتالىتلار تەرەپكە ئەمەس گەنسۇ تەرەپكە يۆتكىلىپ غەربىي ۋېيلار بىلەن بىرلىشىپ جۇجانلارغا قارشى كۈرەشكە هازىرلاندى. ئاسىنا تومان جۇڭغارىيىدە ياشايدىغان تۇتۇندىن ئاشقان ئىگىز هارۋىلىقلارنى بويسۇندۇرۇپ كۈچلۈك قەبىلىگە ئايلاندى. ئۇ جۇجان خانىدىن مەلىكە سورىتتى. ئاناغاي قاغان غەزەپلىنىپ، قۇلغا مەلىكە بېرەمەنمۇ، دەپ هاقارەتلىدى. توقبات — شىمالىي ۋېيلار مەلىكە شادىيە (جاڭ لې گۇڭجۇ)

نى ئاسىنا تومانغا ياتلىق قىلدى. نەتىجىدە ئاسىنا تومان شىمالىي ۋېيلار يارد‍ىمىدە ئاناغاي قاغانغا قارشى قۇللار كۆتۈرۈلۈشى پەيدا قىلدى. 552 ـ يىلى باهار ئاناغاي قاغان ئۆلۈۋالدى، جۇجانلار خانلىقى هالاك بولدى. ئاسىنا تومان ئۆتۈكەن تاغلىرى ئېتىكىدە ئۇلۇغ كۆكتۈرك قاغانلىقىنى قۇردى، ئۆزىنى «ئېل قاغان» دەپ ئېلان قىلدى. «تاۋغاچ» — شىمالىي ۋېي — توقبات ناملىرى شۇنىڭدىن كېيىن دوستانە نام بولۇپ قالدى.

تۇرپان قاڭقىل خانلىقى كۆكتۈركلەردىن ئىلگىرى جۇجانلارغا قارشى كۈرەشكەنىدى. ئۇلار ئاسىنا تۈركلىرىنىمۇ بىر مەزگىل باشقۇرغانىدى. ئەمما، كۆكتۈركلەر تېز كۆتۈرۈلدى. شۇنداقتىمۇ تۇرپان قاڭقىل خانلىقى ئىزىدا ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى مەيدانغا چىقتى.

2. كۆكتۈرك خانلىقىنىڭ تۈراننى قايتا بىرلەشتۈرۈشى

كۆكتۈرك خانلىقى مەركىزىي ئاسىيا تۈركلىرى هۇن، كۇشان، ئېفتالىتلار خانلىقلىرىدىن كېيىن قۇرغان يەنە بىر چوڭ تىپتىكى هاكىمىيەت سىستېمىسى بولۇپ، ئۇ مەركىزىي ئاسىيا تۈركلىرى قۇرغان بىردىنبىر هاكىمىيەت ئەمەس.

كۆكتۈرك خانلىقى ئاسىنا ساكلىرى بىلەن ئاشىدلار ئارىلاشقان، ئاسىنا ساكلىرىنى ئاساس قىلغان، ئاسىنا قەبىلىسى تۈرك تۈركۈمىدە قايتا تارىخقا كىرگەندىن كېيىن مەيدانغا كەلدى. كۆكتۈرك خانلىقى بىر تەرەپتىن قۇللار ئازادلىق كۈرەشى شەكلىدە مەيدانغا كەلگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن

جۇجانلارنىڭ ھالاكەتلىك زۇلمى «تۆمۈرچى قۇللار» دەپ دەپسەندە قىلىشقا زىت ھالدا ئۆزىنى تەڭرى تۈركلىرى — ساماۋى خانلىق دېگەن ئىپتىخارلىق نام بىلەن ئاتىدى. كۆك بۆرە — كۆكتەڭرىنىڭ قۇتلۇق ئەلچىسى سۈپىتىدە ئاسىنا تۈركلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنى قۇتقۇزغانلىقى توغرىسىدىكى ئېتىقاد، بۇ ساماۋى تۈرك خانلىقىغا ئارىيانلاردىن كېيىن يەنە بىر قېتىم مۇقەددەس نام بېغىشلىدى.

كۆكتۈرك خانلىقى 552 - يىلىدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ سۇياقچا قوشۇن ئورۇنلاشتۇرۇشى ۋە ئەرەبلەرنىڭ ماۋەرائۇننەھر- گە بېسىپ كىرىشىگىچە بىر يېرىم ئەسىر ئەتراپىدىكى مەزگىلدە مەركىزىي ئاسىيا تارىخىنىڭ ئاساسىي ھېكايىسىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئاجايىپ تارىخىي ھېكمەت (تارىخ پەلسەپىسى) ئۇچۇرلىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى. تۇران زېمىنىنىڭ مىسلىسىز بىرلىككە كېلىشى، تۈرك قاغانلىقىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قاغانلىقلارغا بۆلۈنۈپ ماجىرالىشىشى، قايتا بىرلىشىش يولىدىكى ھەرىكەت ۋە توسقۇنلۇقلار، كۆكتۈرك تۈمەن خانلىقىنىڭ ئاخىرلىشىپ تاڭ سۇلالىسىغا يېقىنغان بىر قاتار يەرلىك (تۇتۇق) مەھكىمىلەرنىڭ يېرىم ئەسىر داۋام قىلىشى، قۇتلۇق ئېلتەرىش قاغان نەسەبىدىكى ئىككىنچى كۆكتۈرك ئاسىنا قاغانلىقىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، ئۇنىڭ ئالدىنقى قاغانلىق ساۋاقلىرىنى قوبۇل قىلىپ مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەتنى كۈچەيتىش يولىدا ھەرقايسى تۈركىي يەرلىك ھاكىمىيەت ياكى قەبىلىلەرنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىشى، جۇڭگو پادىشاھلىرىنىڭ يايلاق قاغانلىقلىرىنى پارچىلاش ۋە يوقىتىشتىكى تاكتىكا — ھىيلە - تەدبىرلىرىنىڭ سېھرىي كۈچى، مانا بۇلار كۆكتۈرك خانلىقىنىڭ قالدۇرۇپ

كەتكەن تارىخىي ھېكمەتلىرىدىن ئىبارەت. مېنىڭچە، تارىخ ھەقىقىتىنىڭ مەقسىتى تارىخىي ھېكايە ۋە جەڭنامىلەر ئىچىگە يوشۇرۇنغان بۇ مەڭگۈلۈك جاۋاھىراتلارنى يورۇتۇشتىن ئىبارەت.

كۆكتۈرك خانلىقىنىڭ قاغانلىق شەجەرىسى ھەرقايسى تارىخ كىتابلىرىدا ھەر خىل يېزىلغان ياكى خەنزۇ يىلنامىلىرىدىكى ناملارغا يېقىنلاشتۇرۇلۇپ سۈنئىي، ئوخشاتما ناملار بىلەن ئاتالغان. خەنزۇ، ياپون، رۇس ۋە تۈركىي مەنبەلەر سېلىشتۇرۇلغان ئاساستا كۆكتۈرك قاغانلىرىنىڭ ئاساسىي تەرتىپى ۋە يىلنامىسىنى مۇنداق بايان قىلىشقا بولىدۇ. بۇ بىر قانچە خىل نام ئىچىدىن — ئۆز ئىسمى، قاغانلىق نامى، خەن، گرېك، ئەرەب، ئىرانچە ناملىرى ئىچىدىن ئەسلى تۈركىي قاغانلىق نامى ئاساس قىلىنغان نەسەبتىن ئىبارەت.

— بۇمىن (خەنزۇچە: تۈمەن 头曼) قاغان (552 — 553)
— قارا ئىسقى قاغان (553)
— مۇغان قاغان (553 — 572)
— ئىستېمى (باغادىر يابغۇ) قاغان (552 — 576)
— قارا چۇرىن (تۈرك تاردۇش قاغان)[1] (576 — 603)
— تاشپار قاغان (572 — 581)
— يانلۇ تاشپار قاغان II (581) [ئامراق خان]
— ئىشپارا قاغان (581 — 587) [ئىل كولۇگ باغائىشبارا]
— ئاباق (ئانا تەرىپى تۆۋەن بولغان)
— موقا قاغان (587 — 588)

[1] قەدىمكى تۈرك تىلىدا شەرقىي تۈركلەر تۆلەس تۈركلىرى، غەربىي تۈركلەر تاردۇش (تۇردۇش) تۈركلىرى، غەربىي رايون تىلى تۇردۇش دېيىلگەن بولسا كېرەك. XI ئەسىردىكى ئۇيغۇر يازغۇچىسى تۇردۇش ئاتقۇن «غەربىي»، غەرب تۇردۇش نامىنى ھەم ئىسىم ھەم تەخەللۇس قىلغانىدى.

- تۇران قاغان (588 — 599) [يۈەن ئۇلۇغ]
— دارمان (نىلى، خەنزۇ شىياڭ خانىش ئوغلى، 601 — 603)
— چورە قاغان (نىچۇ، 603 — 611)
— تۇن يابغۇ قاغان (شى خو 618 — 638)
— تەمەن قاغان (چىمەن. 603 — 609) (جانغار، ئېل بېردى)
— شىبىر قاغان (609 — 619) [كولۇگ سىبىر]
— چولۇ قاغان (619 — 620)
— ئىل قاغان (620 — 630) [شەرقىي قاغانلىقنىڭ ئاخىرقى خانى].
— باغاشات ئېلتېبىر.
— زىگېۋىل (628 — ؟)
— ئىربىس ئىشپارا يابغۇخان (640 — ؟) ۋە باشقىلار.

كۆكتۈرك خانلىقىنى بومىن (جۇڭگو يىلنامىلىرىدا تۈمەن قاغان (552 — 553) «تۆمۈرچى قۇللار» ئازادلىق قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى سۈپىتىدە قۇردى ۋە ئۆزىنى ئېلىك قاغان دەپ ئېلان قىلدى. تۈمەن قاغان بىر يىل ياشاپ ۋاپات بولدى، ئورنىغا ئوغلى قارا ئىسقى قاغان (553) چىقىپ، ئۇمۇ قازا قىلدى. ئۇنىڭ ئىنىسى مۇغان قاغان (553 — 572) يېڭى كۆكتۈرك خانلىقىنى 19 يىل سوردى. مۇغان قاغان تاغىسى (تۈمەن قاغاننىڭ كىچىك ئىنىسى ئىستېمى قاغان (باغادىر يابغۇ) غا يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇننى بېرىپ، غەربىي يۇرت ھەم يەتتە سۇ — سىر دەريا ۋادىسىنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتتى. مۇغان قاغان ئالدىدا پۈتۈن تۈران خەلقىنى بىرلەشتۈرۈش ۋە مەملىكەتنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى يولغا قويۇشتىن تاشقىرى، يەنە شىمالىي ۋېي سۇلالىسى، غەربتىكى ئېفتالىتلار ھەم ساسانىلار مەسىلىلىرى

تۇراتتى. گەرچە بۇ چاغلاردا پۈتۈن كۆكتۈرك خانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي بۆلەكلەر بىلەن باشقۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇ تېخى قىسماسكار جەڭلەرگە پاتقان شەرقىي قاغانلىق ۋە غەربىي قاغانلىققا بۆلۈنمىگەنىدى.

مۇغان قاغاننىڭ ئۆز ئىسمى ياندۇئېركېن ئىدى. ئۇ تەختكە چىقىپ شىمالدا قىرغىزلار، شەرقىي شىمالدا قىتان ۋە كۈمۈش (تاتابى) قەبىلىلىرىنى، غەربىي جەنۇبتا تويۇغۇن قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇردى. ئىستېمى (رىم مەنبەلىرىدە Dizabulus) يابغۇ جىيەنى مۇغانخانغا ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمەت قىلىپ توققۇز يىل ئىچىدە يارىش (جۇڭغار) — يەتتە سۇ تۈركلىرىنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئۇ تاشكەنتنىڭ شىمالىدىكى مىڭ بۇلاق بىلەن قارا شەھەردىكى يۇلتۇزنى بارگاھ قىلدى. بۇ چاغدا ئېفتالىتلار سوغدىئانا ۋە تارىم — خوتەن ئەتراپىدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتاتتى. ئۇ ساسانى (224 — 642) شاھى نۇشىرۋان خۇسراۋغا بىر قىزىنى ياتلىق قىلدى. ساسان — ئىستېمى ئىتتىپاقى ئامۇنى چېگرا قىلىپ ئېفتالىتلار زېمىنىنى بۆلۈۋالماقچى ئىدى. بۇ پىلان بەش يىلدىن كېيىن 567 - يىلى ئېفتالىتلارنى مۇنقەرز قىلىپ ئەمەلگە ئاشتى. نەتىجىدە ھىنگان تاغلىرىدىن كوپىت تاغلىرىغىچە، بايقال — يەنسەيدىن شىمالىي ۋېي زېمىنىگىچە تۈركىي خەلقلەر بىرلىككە كەلدى. كۆكتۈرك خانلىقى ئالدىدا ئىچكى ئىشلاردىن باشقا، شىمالىي ۋېي ۋە كېيىنكى شىمالىي سۇلالىلەر مەسىلىسى بىلەن يىپەك يولى سودا ھوقۇقىنى تىزگىنلەش مەسىلىسى تۇراتتى.

مۇغان قاغاندىن كېيىن (ئىنىسى دىتوخانلىققا چىقمىغانلىقىنى ھېسابلىمىغاندا) تاشپار قاغان (572 — 581)

تەختكە چىقتى . ئۇ تۇمان قاغاننىڭ كىچىك ئوغلى ئىدى . بۇ چاغدا كۆكتۈرك خانلىقى زېمىنىنى سېرىق دېڭىزدىن كاسپىي دېڭىزىغىچە — ئىككى دېڭىزنى تۇتاشتۇرۇپ ھۇن سەلتەنىتىنىڭ تېررىتورىيىسىدىنمۇ ئاشۇرۇۋەتكەنىدى . تاشپار قاغان ئورنىغا ئوغلى يانلۇ تاشپار قاغانلىققا چىققان بولسىمۇ ، شۇ يىلى قازا تاپتى . ئىلگىرى قازا قىلغان قارا ئىسقى قاغان (مۇغاننىڭ ئاكىسى)نىڭ ئوغلى ئىشبارا قاغان (581 — 587) تاشبار قاغاندىن كېيىن ئالتە يىل سەلتەنەت سۈردى . شۇنداق قىلىپ ، «بەخت ئىچىدە ئاپەت» دېگەندەك بولدى . تۇمەن قاغاندىن باشلانغان كۆكتۈرك قاغانلىقى ئىشبارا قاغانغىچە 30 يىل كېڭەيدى ، گۈللەندى ، تۇمەن قاغاننىڭ ئوغۇللىرى بىر - بىرىگە مېھرىبان بولدى . ئىشبارا قاغان 587 - يىلى قازا قىلغاندا ، ئۆزى باشلىغان تەخت زىددىيەتلىرىنى تۈگىتىشنى ئويلاپ مۇغان قاغاننىڭ ئوغلى دارمان (ئاباق)نى قاغان قىلىشقا ۋەسىيەت قىلسىمۇ ، يەنە تەخت تالىشىشى يۈز بېرىپ ، ئىشپارا قاغاننىڭ ئىنىسى مۇقاشات تەختكە چىقتى . ئۇ 587 — 588 - يىلىغىچە بىر يىلمۇ تۇرالمىدى ، ئورنىغا ئىشبارا قاغاننىڭ ئوغلى تۇران (588 — 599) قاغان ئون يىل سەلتەنەت سۈردى . بۇ چاغ ئىستېمىخاننىڭ قازا قىلغان ، ئورنىغا ئوغلى قارا چۇرىن (576 — 603)نىڭ يابغۇ بولغان ۋاقتى ئىدى .

تارىخ كۆپ قېتىم كۆرسەتكەندەك 3 - ئەۋلاد قاغانلار ئۆتكۈر سىناقلارغا دۇچ كەلدى . ئىشبار قاغاندىن كېيىن تىمەن (چىمەن) قاغان سەلتەنەتكە چىققىچە (603 — 609) ئارىلىقتا كۆپ قېتىم مۇغان قاغان بىلەن قارا ئىسقى قاغان ئوغۇل - نەۋرىلىرى ئارىسىدا تەخت ماجىرالىرى يۈز بەردى . ھەتتا ۋەھش

قاغانلىق» پەيدا بولۇپ ، بىر - بىرىگە بولغان ھەسەتخورلۇق ئېشىپ كەتتى . زىددىيەتلەر زېمىن بىلەن خەلققە ئېغىر خورلۇق ئېلىپ كەلدى . ئاخىر 583 - يىلى ئىشپارا قاغان تەرەپدارلىرى «شەرقىي تۈرك خانلىقى» ، ئاباق قاغان ۋە دارتۇ قاغان تەرەپدارلىرى «غەربىي تۈرك خانلىقى» بولۇپ ئىككىگە بۆلۈندى . 583 - يىلىلا ئىشبارا قاغان ئاباق قاغاننىڭ پايتەختىگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنىڭ ئانىسى — مەرھۇم مۇغان قاغاننىڭ خاتۇنىنى ئۆلتۈردى . ئاباق قاغان بىلەن ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى قايتۇرما ھۇجۇم قوزغىدى . بۇ ھال سۈي سۇلالىسى قۇرۇلۇپ ، شىمالىي جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە ، كېيىنچە تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىنچ مەيدانغا چىقىپ ، كۆكتۈرك خاقانلىقىنىڭ ئۆلىنى بوشىتىشقا ياخشى شارائىت يارىتىپ بەردى . 584 - يىلى ، 587 - يىلى (ئىشپارا قاغان قازا قىلغاندىن كېيىن ئىنىسى باغاشات قاغان) ۋە 588 - يىلى ئىشبارا قاغان ۋارىسلىرى غەربىي تۈرك قاغانلىرىغا يەنە ھۇجۇم قىلدى . بۇ قاغانلارمۇ جەڭدە ياكى تۇتقۇندا ئۆلتۈرۈلدى . تۇران قاغاننى قەستلەپ يوقاتتى . بۇ چاغدا ئىستېمى قاغاننىڭ ۋارىسى قارا چۇرىن تاردۇش قاغان ئىككى تەرەپنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى بىر مەزگىل ئەمەلگە ئاشۇرسىمۇ ، كۈچەيگەن خان ئورۇقى زىددىيەتلىرى تۈپەيلى ، باغا قاغاننىڭ ئوغلى تىمەن قاغان 603 - يىلى قارا چۇرىن تاردۇش قاغانغا قارشى ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى چىڭخەيگە قېچىشقا مەجبۇر قىلدى . ئۇ ئىزسىز يوقالدى . 603 - يىلىدىن 619 - يىلىغىچە غەربىي تۈرك قاغانلىقى تۆلەس ، ئۇيغۇر ، سىر تاردۇش ، توڭرا ، بارغۇت قاتارلىق خەلقلەرنىڭ پارچە بەگلىكلىرىگە پارچىلىنىپ كەتتى . پەقەت تۆلەسلەر قولۇن ئىركىننىڭ «ئىركىن باغا قاغان»

قاغانلىقىنى قۇردى .

شەرقىي تۈرك قاغانلىقى 603 - يىلىدىن باشلاپ تىمەن قاغان تەرىپىدىن مۇقىم كونترول قىلىندى . 609 - يىلى تىمەن قاغان ئۆلۈپ ، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى سىبىر (شىبىر) قاغان (609 — 619) ، چولۇ قاغان (619 — 620 ؟) ، ئىل قاغان (620؟ — 630)لار ئارقا - ئارقىدىن تەختكە چىقتى . غەربىي تۈركلەرنىڭ پارچىلانغان ھالىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدا تۇن يابغۇ قاغان (618 — 638) زور تىرىشچانلىق كۆرسەتتى . بۇلار گەرچە ئىككىگە بۆلۈنگەن كۆكتۈرك خانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى تېخى كۈنتەرتىپكە قويمىسىمۇ ، شەرقىي ۋە غەربىي قاغانلىقىنى تەخت ماجىرالىرىدىن تىنچ گۈللەنگەن ۋەزىيەتكە ئېرىشتۈرۈشكە قەدەم قويدى . ئىشپارا قاغان ئۆز تەۋەسىدە سۈيۈرغاللىق ، قەبىلە ئاقساقاللار كېڭىشى قاتارلىق ئەينى زامان دېموكراتىيىسىنىڭ پىتنە - ئىغۋا ئۇۋىسى بولۇپ قالغانلىقىنى سەزدى . سۈيۈرغاللىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ ، يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ھوقۇقىنى كېمەيتىپ ، مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەتنى كۈچەيتتى . ئۇ بىر مىليون كىشىلىك قوشۇن تەكلىدى ، شۇ ئاساستا خىزمىتىگە قاراپ ئۇنۋان - مۇكاپاتلاشنى يولغا قويدى . غەيرىي تۈرك ، ھەتتا تەسلىم بولغان خەنزۇ ئەمەلدارلارغىمۇ خىزمىتىگە قاراپ ئۇنۋان بەردى . غەربىي قاغانلىقتىمۇ غەيرىي تۈركىي قەبىلىلەرگە سۈيۈرغاللىق تۈزۈمىنى يولغا قويدى . بىراق ، زېمىنى چوڭ ، قەبىلە تەركىبى مۇرەككەپ غەربىي تۈرك خانلىقىدا تۇن يابغۇ قاغاننىڭ ئىشلىرى ئۇنى تاغىسى باغا شاتنىڭ ئۆلتۈرۈۋېتىشى بىلەن ئاخىرىغا يەتمىدى . ئۇن قارلۇقلار قوزغىلىپ ئايرىلىۋالدى ، شەرقىي — غەربىي

ئوقلار ئايرىلىپ كەتتى . بۇ ھال تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۆكتۈرك خانلىقىنى يوقىتىشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بەردى . نەتىجىدە شەرقىي قاغانلىق دەسلەپتە ، غەربىي قاغانلىق ئۇنىڭدىن كېيىن تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى . دەسلەپكى كۆكتۈرك قاغانلىقى زېمىنىدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ مىتروپولىيە مەھكىمىلىرى - تۇتۇق ھەربىي ئوكرۇگلىرى قۇرۇلدى . دەسلەپكى كۆكتۈرك خانلىقىنىڭ ھالاكىتىدىن يېرىم ئەسىر ئۆتۈپ ، ئاسىنا تۈركلىرىدىن تۇمەن قاغانغا تۇغقانچىلىقى بولمىغان ، قاغانلىق قىساسكارلىق ئاداۋەتلىرىدىن خالىي قۇتلۇق ئېلتەرىش قاغان كېيىنكى كۆكتۈرك قاغانلىقىنى تىكلىدى . كېيىنكى كۆكتۈرك قاغانلىقى (681 — 734) يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق ئۆمۈر كۆردى .

كۆكتۈرك قاغانلىقى ئۆزىنىڭ تۇران زېمىنىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن چاغلىرىدا ، ئىچكى ھاكىمىيەت ماجىرالىرى بىلەن ئىسيان قىلغان قەبىلىلەرگە دۈچ كەلگەن چاغلىرىدا ، شەرقىي ۋە غەربىي قاغانلىقلارغا ئاجرالغان چاغلىرىدا باشتىن - ئاياغ تاشقى مۇناسىۋەت ۋە تاشقى ۋەزىيەت چەمبىرىدىن ئايرىلغىنى يوق . بۇ مۇھاكىمە قىلىشقا تېگىشلىك ئەھمىيەتلىك بىر تېما ، ئەلۋەتتە .

3 . كۆكتۈرك خانلىقىنىڭ شىمالىي سۇلالىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە جاڭ سۈنشەننىڭ تۇراننى پارچىلاش تاكتىكىسى

تۇمەن قاغان 552 - يىلى ئاسىنا كۆكتۈرك خانلىقىنى

قورغاندا شىمالىي ۋېي سۇلالىسى (386 — 534) خارابىسىغا چىققان شەرقىي ۋېي (534 — 550) ، غەربىي ۋېي (539 — 557) خانلىقلىرى تارىخ سەھىپىسىدىن ئۆچكەن ياكى ئۆچۈۋاتقان بولۇپ ، مۇھىمى شىمالىي چى (550 — 577) ، شىمالىي جۇ (557 — 581) خانلىقلىرى شىمالىي سۇلالىلەردىكى ئاساسىي كۈچ ئىدى . كۆكتۈرك خانلىقى بىلەن ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئۈچ قىرلىق مۇرەككەپ سىياسىي يۆنىلىشتە داۋاملاشتى .

تۇمەن قاغان ۋاپاتىدىن كېيىن ، مۇغان قاغان شىمالىي سۇلالىلەر بىلەن دەسلەپكى سوقۇشۇشتىن نەتىجە چىقىرالمىدى . شۇنىڭدىن باشلاپ ، شىمالىي چى ۋە شىمالىي جۇ پادىشاھلىقلىرى بىر - بىرى بىلەن ئىزچىل دۈشمەنلەشكەن ، كۆكتۈرك خانلىقى بىلەن بولسا ئەپلىشىپ ئۆتۈشكە تىرىشقان ۋەزىيەت شەكىللەندى . شىمالىي چى سۇلالىسى جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈپ باشقۇرۇش ئۈچۈن مۇداپىئە سېپىللىرى سېلىشتىن تاشقىرى ، توققۇز چاۋۇپلاردىن ساۋ پولۇمىن (براخمان سەلىزى) ئائىلىسىنى ئەتىۋارلاپ ، بۇددىزمنى كەڭ قانات يايدۇردى . ئۇ چاغدا شىمالىي سۇلالىلەر پادىشاھلىرىدا مەلۇم ئەقىدىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئارقىلىق دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش مۇمكىن ، دېگەن قاراش ساقلانغانىدى . شۇ سەۋەبلىك بىر قاتار بۇددا نوملىرى تەرجىمە قىلىندى . بۇ چاغدىكى «بۇددا يارالمىش ھېكايىلىرى» (جاتاكا) تەرجىمىچىلىكى بىلەن مەيجىشەن (يەنشۇي) ، يونگاڭ (داتۇڭ) ، لۇڭمىن تاشكېمىرلىرى ئاددىي ئاۋامنىڭ بۇددا ئېتىقادىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى . مىرزال دىلمن (تۇران مىرزال ؟) تەرجىمە قىلغان تۈركچە «نىرۋانا سوترىسى» مۇغانخانغا ھەدىيە قىلىندى ، ساۋ براخمان ئوغلى ساۋجۇڭدا بۇددا رەسسامى ، ساۋمىياۋدا بۇددا

مۇزىكانتى ئىدى . بۇددا مۇزىكىلىرى بارغانسېرى غەربىي يۇرت مۇزىكىلىرى — ئەلنەغمىلىرى تۈسىنى ئالدى . شىمالىي چى پادىشاھلىرى ، بولۇپمۇ گاۋۋى مۇزىكا مەستانىسى ئىدى . شىمالىي چى پادىشاھلىرى (بولۇپمۇ گاۋزەن ، 561 — 564) ، شىمالىي ۋېي زامانىدا لياڭجۇدا يۈز بەرگەن توخارلار ۋە سوغدىلارغا قارشى ھەرىكەتتە بۇياققا قېچىپ كەلگەن تۈركىي ئاھالىگە خەيرىخاھلىق كۆرسىتىپ ، كۆكتۈركلەر بىلەن مۇناسىۋەتنى سىلىقلاشتۇردى . شەرقىي ۋېي ھالاك بولغاندا قالغان سانغۇن قوغۇرسۇ ئالتۇننى شەنياڭ ئايماق بېگى ، سول قول ۋەزىرلىككە تەيىنلەيدۇ . قوغۇرسۇ ئالتۇن (485 — 567) 79 يېشىدا سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلىدۇ . بۇ كۆكتۈركلەر شىمالىي جۇ سۇلالىسىنى قوللاپ شىمالىي چى سۇلالىسىگە خەتەر يەتكۈزگەن چاغلار ئىدى .

شىمالىي جۇ سۇلالىسى بۇددىزمنى تەرغىب قىلىش ياكى ئۇنى چەكلەپ داۋ (تويۇنلۇق) ئېتىقادى ئاساسىدا جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە ئىككىلىنىدۇ . 563 - يىلى مۇغانخانغا ئەلچى ئەۋەتىپ مەلىكە ئاسىنانى ئۆز نىكاھىغا ئېلىشنى تەكلىپ قىلىدۇ . بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان شىمالىي چى پادىشاھى گاۋزەن ھېسابسىز نۇرغۇن سوۋغىلار بىلەن ئاسىنا مەلىكىنى سوراپ مۇغانخانغا ئەلچى ئەۋەتىدۇ . مۇغانخان شىمالىي چى ۋە شىمالىي جۇ زىددىيەتلىرىدىن پايدىلىنىدۇ . ھەر ئىككى سىياسىي ئەۋلادلىرىنىڭ پادىشاھلىرىغا مەلىكە ئاسىنانى ياتلىق قىلمايدۇ . 565 - يىلى شىمالىي جۇ ئىككىنچى قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەندىمۇ مەلىكىنى ياتلىق قىلىشقا قوشۇلمايدۇ . تويۇقسىز سوققان بوران قاغاننىڭ بارگاھىنى ئۇچۇرۇپ كەتكۈدەك بولغاندىن كېيىن ، ئەتىسى شىمالىي جۇ پادىشاھى جۇ ئۇدىگە مەلىكىنى ياتلىق قىلىشقا

رازىلىق بىلدۈرىدۇ . ئىككى يىل ئۆتۈپ ، مەلىكە مەشھۇر كۆسەن كومپوزىتورى سۇجۇپ ، بەي چىژتۇڭ قاتارلىقلارنى ئېلىپ ، چاڭئەنگە كېلىدۇ . شىمالىي چى سۇلالىسى قوغۇرسۇ ئالتۇننى سۇيىقەستلەپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ . مۇغان قاغان شىمالىي جۇ خانلىقىنى يۆلەپ شىمالىي چى خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىدۇ . 577 - يىلى شىمالىي چى خانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن تاشپارا قاغان شىمالىي چى خانلىقىنى تىرىلدۈرمەكچى بولىدۇ . شىمالىي جۇ خانلىقى 581 - يىلى مۇنقەرز قىلىنىپ ، ئورنىغا سۇي سۇلالىسى مەيدانغا كېلىدۇ .

سۇي سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى ياڭ جيەن (سۇي ۋېندى) ئەسلىدە شىمالىي جۇ خانلىقىنىڭ سەركەردىسى بولۇپ ، جۇ ۋۇدى 578 - يىلى ئۆلۈپ ، ئورنىغا چىققان سەككىز ياشلىق جۇ شۈەندى (يۈي ۋېنجۇن) يېنىدا كاتتا ھوقۇققا ئىگە بولىدۇ . ئىككى يىل ئۆتمەستىن پۈتۈن ھاكىمىيەتنى تىزگىنلەپ ، سۇي سۇلالىسىنى ئېلان قىلىپ ، ئۆزىگە سۇي ۋېندى (سۇي سۇلالىسىنىڭ مەرىپەتلىك ئىمپېراتورى) دەپ نام بېرىدۇ . ئۇ 589 - يىلى چاڭجياڭ ۋادىسىدىكى چېن خانلىقىنى يوقىتىپ ، شىمالىي — جەنۇبىي سۇلالىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرىدۇ . بۇ 220 - يىلى شەرقىي خەن سۇلالىسى مۇنقەرز بولۇپ ، ئۈچ يېرىم ئەسىرلىك پارچە ھاكىمىيەتچىلىكتىن كېيىن جۇڭگونىڭ قايتا بىرلىككە كېلىشى ئىدى .

سۇي ۋېندى (581 605) ، سۇي ياڭدى (605 — 617)دىن ئىبارەت ئىككى پادىشاھدىن ئىبارەت سۇي سۇلالىسىنىڭ سەلتەنىتى 36 يىل داۋام قىلدى . ئەمما ئۇ چىن — خەن سۇلالىسىدىن پەرقلىق بولغان يېڭى تارىخىي قاتلامدا تاڭ

سۇلالىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا ئاساس سالدى . بىر قاتار مەركەزلەشتۈرۈش ، دېھقانچىلىق ۋە مەشھۇر قاناللار قازدۇرۇشتىن تاشقىرى ، بىر قانچە قېتىملىق ھەشەمەتلىك ئوردا چارلاش زىيارەتلىرىگە نۇرغۇن چىقىم خىراجەت قىلىپ دۆلەت مالىيىسىنى ئىزدىن چىقىرىپ قويدى . دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن پايدىلانغان ۋە كۆكتۈرك خانلىقىنىڭ بىۋاسىتە ئەسكەر چىقىرىشىغا تايانغان لى يۈەن 618 - يىلى سۇي ياڭدىنى ئۆز بەلۋېغىدا بوغۇلۇپ ئۆلگەن قىلىپ ئۆلتۈرۈپ ، ئۆزىنى تاڭ گاۋزۇ ، سەلتەنىتىنى تاڭ سۇلالىسى دەپ ئېلان قىلدى .

سۇي سۇلالىسى زامانىدا كۆكتۈركلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت كۆكتۈركلەرنى پارچىلاپ يوقىتىش ئىستراتېگىيىسىنى ئاساس قىلغانىدى .

كۆكتۈرك خانلىقىنىڭ سوي سۇلالىسىغا قارشى تۇنجى ئۇرۇشى 582 - يىلى شىمالىي جۇ سۇلالىسىدىن كۆكتۈرك خانلىقىغا ياتلىق قىلىنغان چيەنجۇن مەلىكىنىڭ سۇي ۋېندىنىڭ شىمالىي جۇ سۇلالىسىغا ۋاپاسىزلىق ، سۇيىقەست قىلىپ ، شىمالىي جۇ سۇلالىسىنى سۇي سۇلالىسى قىلىۋالغانلىقىدىن قىساس ئېلىش توغرىسىدىكى جىددىي تەلىپى بىلەن ئېلىپ بېرىلدى . 400 مىڭ قوشۇن قاتناشقان بۇ ئۇرۇش ئارقىلىق كۆكتۈرك خانلىقى شەنشىنىڭ يەنئەن ، شاڭجۈن ، گەنسۇنىڭ ئۇۋى ، تيەنشۈي ، ئەندىڭ ، لەنجۇ (ئالتۇن بالىق) قاتارلىق ئىلگىرىكى تۈركىي خەلقلەر ياشىغان جايلىرىنى قايتۇرۇۋالدى .

سۇي ۋېندى كۆكتۈرك قاغانلىقىنى يوقىتىش ئىستراتېگىيىسىنى مۇھاكىمە قىلدى . جاڭ سۈنشەن (长孙晟) دېگەن ئەمەلدار تۈرك خانلىقىنى پارچىلاپ يوقىتىشنى

لايىھىلىدى . ئۇ غەربىي (تاردۇش) قاغان بولسا : «قوشۇنى كۈچلۈك بولسىمۇ ، ئورنى تۆۋەن (兵强而位下) ، «ئۇنىڭ نەپسىنى ئىلھاملاندۇرۇشقا بولىدۇ» (鼓动其精) كۆلۈكنىڭ بولسا «ھىيلىسى نۇرغۇن ، كۈچى ئاجىز» (奸多而势弱) ، «گۇمانخورلۇقى ئارتۇق» (实怀疑惧) ، «بۇ ئارىغا كىرىۋېلىپ ، ئۇلارغا نۇقتا سېلىش كېرەك» (介在其间,受其牵蔽) ، «يىراقتىكى بىلەن دوستلىشىپ يېقىندىكىگە ھۇجۇم قىلىپ» (远交而近攻) ، «كۈچلۈكنى چەتنەپ ئاجىزىغا ھەمكارلىشىش كېرەك» (离强而合弱) ، «ئاممىنى ئايرىپ» (分众) ، «بېشى بىلەن قۇيرۇقى ئارىسىغا گۇمان سېلىپ» (首尾猜嫌) ، «بىر يەشۋا بىلەن دۆلەتنى بىكار قىلدۇرۇش كېرەك» (一举而空其国矣) » دېگەنلەرنى سۈي ۋېندىگە قوبۇل قىلدۇردى .

سۈي ۋېندى شۇنىڭدىن باشلاپ كۆكتۈرك خانلىقىنىڭ كۆپ قەبىلىلىك ، كۆپ سويۇرغاللىق ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ ئۇنى پارچىلاش سىياسىتىنى قوللاندى . قومۇلغا يەنى شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ شەرقىي چېگرىلىرىدىكى زىددىيەت ئۆتكۈر جايلارغا كىشى ئەۋەتىپ ، غەربىي تۈرك خانلىقى بىلەن دوستلاشتى ۋە شەرقىي كۆكتۈركلەرنى بىر قانچە يېڭى ئىشغالىيەت رايونلىرىدىن چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى . ئاخىر 583 ـ يىلى سەككىز يۆنىلىش بىلەن شەرقىي تۈرك خانلىقىغا «سىرتتىن ئالاقىسىنى ئۈزۈپ ، ئىچىگە ھۇجۇم قىلىش» ئۇرۇشى قوزغىدى . بۇ ئۇرۇش بىلەن تەڭ شەرقىي ۋە غەربىي كۆكتۈرك خانلىقلىرى ئوتتۇرىسىدا ماجىرا ئوت پىلىكلىرىنى تەڭ تۇتاشتۇرۇپ ، ئىچكى ـ تاشقى ئۇرۇش سېپىنى تەڭ ئاچتى . كۆكتۈرك خانلىقلىرى ئارىسىدىكى

قىساسكار ئۇرۇشلار چېكىگە يەتتى . 583 ـ يىلى ئاباق قاغان لياڭجۇدا سۈي سۇلالىسى ئارمىيىسى بىلەن ئۇچرىشىپ مەغلۇپ بولغاندا ، چاڭ سۇنشەن ئۇنى ئىشپاراغا يۈز ئۆرۈپ سۈي سۇلالىسىغا تەسلىم بولۇشقا ئۈندىدى . ئاباق ماقۇل كۆرۈپ چاڭ سۇنشەن بىلەن سۈي سۇلالىسى ئوردىسىغا بىللە كىردى . ئىشپارا بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ ، ئاباق قاغان ئوردىسىغا بېرىپ ، ئانىسى (مۇغان قاغاننىڭ ئايالى)نى ئۆلتۈردى . ئاباق قاغان ئىلاجسىزلىقتىن قارا چۇرىننىڭ غەربىي تۈرك يابغۇسىغا بېرىپ ، ئۇنىڭ قوشۇنى بىلەن ئىشپارا تارتىۋالغان زېمىننى تارتىۋېلىپ ، كۈچەيدى . شۇنداق قىلىپ ، ئىشپارا ۋە قارا چۇرىن — ئاباق زىددىيىتى بىلەن كۆكتۈرك خانلىقى ئىككى قاغانلىققا ئايرىلىپ كەتتى . ئاخىر پۇرسەتتىن پايدىلانغان سۈي سۇلالىسى ئىشپارا قاغاننى مەغلۇپ قىلدى . بۇ چاغدا ئىشپارا قاغان يەنە ئاباق قاغان ۋە قارا چۇرىننىڭ زەربىسىگە ئۇچرايدۇ . شەرقىي تۈرك قاغانلىقى قىتانلارنىڭ تەھدىتىگە دۇچ كېلىپ ، سۈي سۇلالىسىگە تەسلىم بولىدۇ . ئارقىدىنلا ئىشپارا قاغان (587 ـ يىلى) قازا قىلىدۇ . ئورنىغا ئىنىسى مۇقا يابغۇ قاغان بولىدۇ . بۇ پۇرسەتتىن يەنە چاڭ سۇنشەن پايدىلىنىپ ، ئۇنىڭغا سۈي سۇلالىسىنىڭ ناغرا ـ تۇغلىرىنى تەقدىم قىلىدۇ . ئۇ سۈي سۇلالىسى نامىدىن ئاباق قاغانغا ھۇجۇم قىلىپ بىر نەۋرە تۇغقىنى ئاباق قاغاننى تىرىك تۇتۇپ ، سۈي سۇلالىسىگە ئەۋەتىپ بېرىدۇ . بۇ چاغدا قارا چۇرىن باشچىلىقىدىكى غەربىي تۈركلەر كۈچەيگەنىدى . ئۇ ئىشپارا قاغاننىڭ ئوغلى تۇراننى قوللاپ سۈي سۇلالىسىغا يېقىنغان شەرقىي قاغانلىققا ھۇجۇم قىلىدۇ . تۇران قاغان 599 ـ يىلى قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن

كېيىن ، قارا چۇرىن پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ ، موڭغۇل دەشتىنى ئىشغال قىلىپ ، شەرقىي غەربىي قاغانلىقلارنى بىرلەشتۈرمەك بولغاندا ، سۈي سۇلالىسى قوشۇن چىقىرىدۇ ، چاڭ سۇنشەن تۈرك قوشۇنلىرى ئىچىدىغان سۇغا زەھەر تاشلاپ ، قارا چۇرىننىڭ ئەسكەر ، مال - چارۋىلىرىنىڭ قىرىلىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە چاڭ سۇنشەننىڭ ھىيلىسى بىلەن تېلى — ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەر قارا چۇرىنغا قارشى ئىسيان كۆتۈرىدۇ . قارا چۇرىن ئىلاجىسىز تۇغانلار ئارىسىغا قېچىپ دېرەكسىز يوقىلىدۇ . قارا چۇرىن ئورنىغا ئۇنىڭ نەۋرىسى دارمان تېلى غەربىي قاغان بولۇپ ، كۆپ ئۆتمەي 603 - يىلى ئۆلۈپ ، ئورنىغا ئوغلى نىچۇ چورە قاغان بولىدۇ . بۇ چاغدا تۈردۇش (غەربىي) قاغانلىق راسا قالايمىقانچىلىققا تولىدۇ .

605 - يىلى سۈي ۋىندىنىڭ ئورنىغا سۈي ياڭدى پادشاھ بولىدۇ . ئۇ يېپەك يولىدىن كۆپرەك تاپاۋەت قىلىش ، غەربىي يۇرت (ئېلى تۈردۈش ، قورىغار ؟)نى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ، غەربىي قاغانلىقنى پارچىلاشنى نىيەت قىلىدۇ .

سۈي ياڭدى نىچۇ چورە قاغاننىڭ ئۆز ئېلىدىكى خەلققە قاتتىق قول بولۇپ ، سېلىقنى ئېغىر سېلىپ ، دۆلەت مالىيەسىنى تۈزەشتىكى ھاكىمىيەت بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىدۇ . 605 - يىلى قاغان تېلىلار يېتەرلىك باج - سېلىققا تاپشۇرمىدى دەپ ، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ ، مال - مۈلۈكلىرىنى باج - سېلىق ھېسابلاپ تارتىۋالىدۇ . ئۇ سىر تاردۇشلارنى ئىسيان قىلىدۇ دەپ گۇمانلىنىپ ، ئۇلارنىڭ نەچچە يۈز مۆتىۋەرلىرىنى توپلاپ ئۆلتۈرىدۇ . بۇ ھال ھەرقايسى تېلى قەبىلىلىرىنىڭ ئىسيانىنى پارتلىتىدۇ . ئۇلار ئىككى يىل (605

— 606) سىلىنگادىن جۇڭغارىيىگىچە ۋە تارىم ۋادىسىدا قوزغىلاڭ جەڭلىرى ئېلىپ بېرىپ ، جۇڭغارىيىدە مۇستەقىل تېلىلار دۆلىتى قۇرىدۇ . ئۇلار كىيبى ئاقساقىلى گېلەننى مۇقا قاغانلىق نامىدا باشچى سايلايدۇ .

نىچۇ چورە قاغاننىڭ ئانىسى خەنزۇ ئايال — شياڭ (向) خانىم ئىدى . ئۇ ئېرى ئۆلۈپ ، ئېرىنىڭ ئىنىسىگە تەگكەن ۋە ئۇنىڭ بىلەن چاڭئەنگە زىيارەتكە كېلىپ ، قارا چۇرىن جەڭلىرىدە قايتىپ كېتەلمەي ، چاڭئەندە قالغان . بۇ چاغدا دۇنخۇاڭدىكى سۈي سۇلالىسى ئەمەلدارى ، كېيىنكى سۈي سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت ئىشلىرى مۇتەخەسسىسى ، «غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى »نىڭ مۇئەللىپى فى جۈي (裴矩) ، تېلىلارنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشىدىن خەۋەر تېپىپ ، نىچۇ چورە قاغاننىڭ ئانىسى شياڭ خانىمنىڭ چاڭئەندىلىكىدىن كاۋاك تېپىپ ، سۈي جۇنشۈي دېگەننى غەربىي تۈركلەرگە ئەۋەتىپ ، بىر تەرەپتىن جانگارتىمەن سۈي سۇلالىسى بىلەن بىرلىشىپ ئۇرۇشقا ئاتلاندى ، بۇنى ئاڭلاپ ئانىڭىز پادىشاھدىن گۇناھىڭىزنى كەچۈرۈشنى تىلىدى ، پادىشاھقا تەسلىم بولۇڭ ، بولمىسا ئانىڭىز ئۆلتۈرۈلىدۇ ۋە سۈي — جانگار قوشۇنلىرى سىزنى تارمار قىلىدۇ ، دەپ يالغان سۆزلەپ ، 609 - يىلى نۇرغۇن سوۋغات بىلەن ئۇنى گەنسۇدا سۈي ياڭدى بىلەن كۆرۈشۈشكە ماقۇل قىلدۇرىدۇ . بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا كەلمىگەچكە پادىشاھ غەزەپلىنىدۇ . فى جۈي ھىيلە ئويلاپ غەربىي تۈرك يابغۇسى تۇن يابغۇنى قاغان قىلىشنى پىلانلاپ ، نىچۇ چورە قاغانغا تۇيۇقسىز زەربە بېرىپ ، ئۇنى سۇلايمان (تەڭرى) تاغلىرىنىڭ شەرقىغە قېچىشقا مەجبۇر قىلىدۇ . كېيىن شياڭ خانىم ، فى جۈيلەر ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ ، 611 - يىلى

نىچۇ چورە قاغاننى لوياڭغا كەلتۈرۈپ، قۇرۇق قاغانلىق نام بىلەن تۇتۇپ قالىدۇ.

چۇلۇ (نىچۇ چورە) قاغان سۈي سۇلالىسىدا تۇتۇپ قېلىنغاندىن كېيىن غەربىي تۈركلەرگە تۇن يابغۇ قاغان (611 — 618) ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. زېمىنى ئالتاي — يۈيمىن قوۋۇقىدىن كاسپىي دېڭىزىغىچە كېڭىيىدۇ. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئىنىسى باغاشات ئېلتېبىر غەربىي تۈرك قاغانلىقىنى نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە، كەشمىرنى ساسانىلاردىن تارتىۋالغان. جۇڭغارىيىدىكى تېلىلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغان كۈچلۈك ھالەتكە كەلتۈرىدۇ. بۇ چاغدا شەرقىي قاغانلىق قاغانى شىبىر قاغان (كۈلۈگ سىبىرخان) باشچىلىقىدا كۈچىيىپ، شەرقىي قىتان، غەربىي توغۇن ۋە قوجۇغىچە كەڭ زېمىننى باشقۇرىدۇ. بىراق ئىككى قاغانلىق بىر - بىرىگە زىت ئىدى.

4. كۆكتۈرك خانلىقى زامانىدا تۇران — ئىران — ۋىزانتىيە مۇناسىۋەتلىرى

كۆكتۈرك خانلىقى شىمال ۋە شەرقىي تەرەپتە جۇجان خانلىقى زېمىنىدا مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، قالدۇق جۇجان تۈركلىرى «ئاۋار» نامىدا ۋولگا — كاۋكاز ۋادىسىغا سۈرۈلدى. كۆكتۈرك — ئاسىنا قاغانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدا ئېفتالىت خانلىقى تۇراتتى. ئېفتالىتلار كۆكتۈرك خانلىقى بىلەن ساسانىلارغا تەھدىت ھېسابلاندى. مۇغان قاغان كىچىك تاغىسى ئىستېمى يابغۇنى غەربىي قاغانلىققا (ئۇ چاغدا يابغۇلۇق ئىدى)

ئەۋەتىدۇ. مۇغان قاغان ساسانىلار شاھەنشاھى خۇسراۋ نۇشىرۋان (531 — 557) غا 554 - يىلى ئەلچى ئەۋەتىپ، ئېفتالىتلارغا قارشى ئىتتىپاق تۈزدى. ئۇ قىزى ئاسىنا مەلىكىنىڭ پىرىنسىسسىنى خۇسراۋ نۇشىرۋانغا ياتلىق قىلدى. بۇ مەلىكىدىن ھورمۇز IV تۇغۇلدى. تۈرك — ساسانى بىرلەشمە جېڭى 553 — 556 - يىللىرى داۋام قىلىپ، ئېفتالىتلارنى ۋەيران قىلدى. ئامۇ — تۆمۈر قاپقا چېگرا قىلىنىپ، ساسانىلار ئېفتالىتلار زېمىنى — بەلخ، كابۇل، ئارا كۇشىيە، توخارىستاننى ئىشغال قىلدى. تۈرك خانلىقى نەسەپ، بۇخارا، سەمەرقەنت، شەش، تاشكەنت، فەرغانىلەرنى ئىگىلىدى. بۇ جەڭگە ئىستېمى خان نەچچە يۈز مىڭ تۈرك قوشۇنى بىلەن قاتناشقانىدى. ئېفتالىت — ئاق ھۇن تۈركلىرى ئاسىنا كۆكتۈركلىرىگە ئەسلى زېمىنلىرىنى تاشلاپ جۇجانلار كۆچكەن تەرەپكە كۆچتى. ئۆزلىرى ئاۋار دەپ ئاتالغان، ئەمما جۇجان بولمىغان ئېفتالىتلار تەركىبىدە سارگۇر، قۇن، ئويرۇ (乌罗)دىن ئىبارەت ئۈچ ئېفتالىت قەبىلىلىرى ۋولگا — كاۋكاز ئەتراپىغا جايلاشتى، قالغان ئېفتالىتلار كىچىك خانلىقلار سۈپىتىدە خېلى بىر مەزگىل ياشىدى.

ئېفتالىتلار ھالاكىتىدىن كېيىن ساسانىلار بىلەن كۆكتۈركلەر جۇڭگو بىلەن ۋىزانتىيە ئارىسىدىكى يىپەك يولى سودا ئۈستۈنلۈكىنى تالىشىپ، ئىلگىرىكى ئىتتىپاقداشلار دۈشمەنگە ئايلاندى. بىر ئەسىر دېگۈدەك زىددىيەت ۋە جەڭ - جېدەل بىلەن ئۆتتى. كۆكتۈرك يابغۇسى ئىستېمى خان سوغدى سودىگىرى مانىئاخنىڭ تەكلىپى بىلەن ساسانىلار ئىرانىغا بېرىپ، يىپەك يولىدىكى مەنپەئەتلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش

توغرىسىدا كېڭەشمەكچى بولدى . ئىستېمى خان ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ ئىرانغا ئەۋەتتى . ساسان شاھى مانىئاخنىڭ تەكلىپىگە جاۋاب قايتۇرماي ، ئۆز ئوردا ئەمەلدارلىرى بىلەن مەسلىھەتلەشتى . كاسلىپو ناملىق ئەمەلدارنىڭ تەكلىپى بىلەن مانىئاخنىڭ سوۋغا - سالامغا ئېلىپ كەلگەن تاۋار - دۇردۇنلىرىغا ئوت قويۇپ ، ئۇنى قايتۇرۇۋەتتى . مانىئاخ ئەھۋالنى ئىستېمىگە دوكلات قىلدى . ئىستېمى ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن ئىككىنچى قېتىم يەنە مانىئاخ باشچىلىقىدا ۋەكىللەرنى ئىرانغا ئەۋەتتى . بۇ قېتىم ئىرانلىقلار ۋەكىللەرنى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى ، مانىئاخ باشلىق بىر قانچە كىشى سالامەت قايتىپ كەلدى . ئىستېمى غەزەپلەندى . ئىران — تۇران زىددىيىتى قايتا شەكىللەندى .

ئىستېمى خان مانىئاخ باشلىق كىشىلەردىن تۈزۈلگەن ئەلچىلەرنى كاۋكاز ئارقىلىق ئىران جاسۇسلىرىدىن يوشۇرۇن ۋىزانتىيىگە — ئىمپېراتور يۇستىن II نىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى . ئىمپېراتور يۇستىن II مانىئاخ باشلىغان ئەلچىلەرنى قىزغىن كۈتتى . ئۇ پارس سودىگىرى ھاسا ئىچىگە پىلە قۇرتى تۇخۇملىرىنى تىقىپ ئېلىپ كەلگەنلىكىنى ، ۋىزانتىيىدىمۇ پىلە بېقىش يولغا قويۇلغانلىقىنى ، شۇنداقتىمۇ ئىستېمى قاغان بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ساسانلارنى تىزگىنلەشكە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى . بۇ 568 - يىلقى سەپەر ئىدى . مانىئاخ قايتىشىدا ئىمپېراتور يۇستىن سىجىلىپىلىك سىماكۇسنى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىدۇ . 569 - يىلى ئۇلار ئىستېمى قاغاننىڭ چوڭ يۇلتۇزدىكى (قاراشەھەرنىڭ شىمالىدىكى) بارگاھىغا كېلىدۇ .

ئىستېمى قاغان ساسانلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ . ئەمما ۋىزانتىيە تەرەپ ئىلگىرىكى توققۇز يىللىق ۋىزانتىيە — ساسانلار كېلىشىمى بىكار قىلىنمىغاچقا ، ئۇرۇشقا قوشۇن چىقىرالمايدۇ . 571 - يىلى كۆكتۈرك خانلىقى ۋىزانتىيىگە 2 - قېتىم ئەلچى ئەۋەتىدۇ . يۇستىن ۋىزانتىيە — ساسانلار كېلىشىمىنى بىكار قىلىپ قوشۇن چىقىرىدۇ . ئەلچى سىماكۇس 2 - قېتىم چوڭ يۇلتۇزغا كېلىدۇ . كېيىنكى قېتىم ۋالوتىن قاتارلىق بىر قانچە ئەلچىنى چوڭ يۇلتۇزغا ئەۋەتىدۇ . شەرقىي رىم — ۋىزانتىيە بىلەن ساسانلار ئارىسىدا 571 — 599 - يىللىرى ئۇرۇش يۈز بېرىدۇ .

خۇسراۋ نۇشىرۋاندىن كېيىن ھورمۇز III ساسانلار تەختىگە چىقتى . يىپەك يولىدا ئۈستۈنلۈكنى ساقلاپ قېلىش ۋە سودا راۋانلىقى يەنە مەسىلە بولۇپ قالغاندى . 588 - يىلى غەربىي تورك قاغانى قارا چۇرىنىڭ ياش ئوغلى يانسۇخ (سابا تېكىن) ساسانلارغا ھۇجۇم قىلىپ ، ۋىزانتىيىگە ماسلاشتى . ساسانلار سەردارى بەھرەم چۇبىن زور قوشۇن بىلەن غەربىي تۈركلەرنىڭ كامانچى قوشۇنلىرى ۋە ھىندى پىللىرىنى چېكىندۇردى . يانسۇخ جەڭدە قازا قىلدى . بەھرەم چۇبىن پەنجىكەنت قاتارلىق شەھەرلەرگە بېسىپ كىرىپ ، ئېل تېكىننى تۇتقۇن قىلدى . ئۇلار سەمەرقەنت يېنىدا ئەپراسىياب بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى گۇشتاسىپ خەزىنىسىنى بۇلىدى . مىرخەندىنىڭ «رەۋزەتۇسسافا» ناملىق تارىخ كىتابىدا يېزىلىشىچە ، بەھرەم چۇبىن 25 مىڭ تۇياق ئات - خېچىر بىلەن سىياۋۇش ھالقىسى قاتارلىق قىممەتلىك بۇيۇملارنى يۈكلەپ كەتتى . بۇ كېيىنكى جىن پادىشاھلىقى سەركەردىسى لۇ گۇاڭنىڭ 70 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ كېلىپ 20 مىڭ تۇياق ئات - خېچىر بىلەن كۇسەن ئاقارى پاكخان خەزىنىسىنى

بولاپ لىياڭجۇدا غەربىي لياڭ پادىشاھلىقى قۇرغىنىدىن كېيىنكى يەنە بىر قىممەتلىك چوڭ بۇلاڭ – تالاڭدۇر. خۇددى 1880 – يىللىرى ئامۇ بويىدىكى غارلارنىڭ بىرىدىن ئىسكەندەر زۇلقەرنەين زامانىدىكى «ئامۇ خەزىنىسى» تېپىلىپ، لوندونغا ئېلىپ بېرىلىپ، برىتانىيە مۇزېيىغا قويۇلغان بۇ خەزىنە مىقدارى جەھەتتىن 25 مىڭ ئات – خېچىرغا يۈك بولغۇدەك دەرىجىدە ئىنتايىن مول ئىدى. ئۇ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللاردىن باشلاپ ئەپراسىيابقا توپلانغان بىباھا جاۋاھىراتلار ئىكەنلىكى شۈبھىسىز. كەيخۇسراۋ قەدىمكى زاماندا قولغا ئالالمىغان بۇ خەزىنىنى بەھرام چۇبىن قولغا كىرگۈزدى. مەغرۇرلانغان بەھرام چۇبىن ھورمۇز IV نى ئۆلتۈرۈپ، خانلىقنى قولغا كىرگۈزمەكچى، ئىران – تۇران خەزىنىلىرىگە ئىگە بولماقچى بولدى. شاھزادە خۇسراۋ پەرۋىز (590 — 628) ۋىزانتىيە قوشۇنلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن بەھرام چۇبىنگە قارشى چىقتى. بەھرام چۇبىن ئۆزى بۇلاڭچىلىق قىلغان تۇرانغا قاراپ قاچقانىدى، ئۇنى تۇران ئاھالىسى ئاخىرەتكە ئۇزاتتى.

غەربىي تۈرك قاغانلىقى 598 – يىلى كونىستانتىنوپولغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئىمپىراتور ماۋرىكى بىلەن ئالاقىلەشتى. قارا چۇرىنىڭ ئىمپىراتورغا ئەۋەتكەن خېتى ئېھتىمالىم سوغدى ياكى ئورخۇن يېزىقىدا يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن. خەتتە قارا چۇرىن — تۇردۇش تۈرك قاغانىنىڭ يەتتە ئىقلىمنى تىنچلاندۇرغانلىقى ۋە ۋىزانتىيىگە قارىتىلغان دوستانە ھېسسىياتلىرى ئىپادىلەنگەنىدى. خەتتە يەنە تۈركلەرنىڭ ئوتنى ئۇلۇغ بىلىدىغانلىقى، تۇپراق، ھاۋا، سۇنى ئۇلۇغلايدىغانلىقىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈلگەن. بۇ ئەنئەنىۋى تۇران تۆت زات — ئوت،

ھاۋا، سۇ، تۇپراق قارىشىدىن ئىبارەت ئىدى.

كۆكتۈركلەردىن ئىستېمى قاغان ۋە تۇن يابغۇ قاغاننىڭ يۇلتۇز (قارا شەھەرنىڭ شىمالىدىكى) ۋە مىڭ بۇلاق (چۇ ۋادىسىدىكى) جىلغا – يايلاقلىرىدىكى ئاجايىپ ھەشەمەتلىك ئوردا بارگاھلىرى توغرىسىدا جۇڭگو بۇددا ساياھەتچىسى شۈەنزاڭ، ۋىزانتىيە ئەلچىسى سىماكوس ۋالىنتىن قاتارلىقلارنىڭ ئۇچۇرلىرى يېتىپ كەلگەن ۋە بىردەك بولغان.

سىماكوس 569 – يىلى ئاقتاغ (گرېكلار ئالتۇن تاغ دەپ ئاتىغان تەڭرىتېغى) چوڭ يۇلتۇزدىكى ئىستېمى بارگاھىغا كەلگەن. ئۇ يۇستىن II نىڭ ئەلچىسى ئىدى.

ۋىزانتىيە ئىمپىراتورى تىبىلىئۇس II، 576 – يىلى ۋالىنتىننى يېقىندا قازا قىلغان ئىستېمى ئورنىغا چىققان ئوغلى قارا چۇرىننىڭ ئوردىسىغا — يەنە يۇلتۇزغا ئەۋەتكەن. بۇ قېتىم ئىمپىراتور تىبىلىئۇس II نىڭ تەختكە چىققانلىقىنى تۈرك قاغانلىقىغا ئۇقتۇرۇشقا ھەم ۋىزانتىيىدە قالغان 106 تۈركنى يۇرتىغا يولغا سېلىشنى ئېيتىشقا كەلگەنىدى.

598 – يىلى تۈرك قاغانى تۇن يابغۇ ۋىزانتىيە ئىمپىراتورى مائۇدسىيگە خەت يوللىغان.

627 – يىلى شۈەنزاڭ مىڭ بۇلاقتا ئىككى يۈز يىگىتنى ئەگەشتۈرۈپ شىكار قىلىۋاتقان تۇن يابغۇ بارگاھىغا بېرىپ، ئۇنىڭ ياردىمى بىلەن باكترىيە ۋە ھىندىستانغا بارغان.

ئۇلارنىڭ ئۇچۇرلىرىنى ئومۇملاشتۇرغاندا مۇنداق:

دەسلەپ مېھمان – ئەلچىلەرنىڭ يۈك – تاقلىرىغا قوڭغۇراقلار ئۇرۇپ، ئەپسۇن ئوقۇپ، چاپلىشىۋالغان جىن – ئالۋاستىلارنى قوغلاپ، ئەلچىنى ئوتتىن ئۆتكۈزگەن. ئاندىن

ئۇلار چوڭ يۇلتۇز جىلغىسىدىكى «ئالتۇنتاغ» دەپ گىرىكلار ھەيران بولغان قاغان قارارگاھىغا كەلگەن سىماكوسنى ئىستېپى تاۋار - دۇردۇنلار بىلەن قاپلانغان بارگاھىدا كۈتۈۋالغان. ئىستېپمىنىڭ ياتاق، قوبۇلخانا ۋە زىيابەت بارگاھلىرى ئايرىم بولۇپ، تەختى تۆت توز كۆتۈرۈپ تۇرغان كۆرۈنۈشتىكى ئالتۇن تەخت، ھارۋىسى ئىككى چاقلىق ئورۇندۇق شەكلىدىكى، ئات قوشقىلى بولىدىغان ئالتۇن ھارۋا - ئورۇندۇق، كارىۋاتلىرىمۇ ئالتۇن ئىدى. بارگاھنىڭ تۈۋرۈكلىرىگە ئالتۇن قاسىراقچىلار قېقىلغان، مەي قاچا ۋە تەخسىلەر ئالتۇن، سىرتتا تۇرغان ئوزۇقلۇق يەتكۈزگۈچى ھارۋا، پەيتۇنلارمۇ ئالتۇن - كۈمۈشتىن زىننەتلەنگەنىدى. بۇ قەدىمكى ئارىيان — سىكىف (سىكىتاي) — ساك ئۇسلۇبى ۋىزانتىيە ئەلچىلىرىنى ھەيران قىلغان. كۇسەن شاھى ئاقارى پاكىنىڭ بۇددا ئالىمى كومىراجىۋاغا شىر يۆلەنچۈك تەخت ياساپ بەرگەنلىكىمۇ مۇشۇ ئەنئەنىدىن بولغان.

كۆكتۈرك خانلىقى يىپەك يولىدىكى سودا ئالاقىلىرى لىنىيىسىنى ئېزىدىن تېزگىنلىگەن. سوغدى — توخار (توققۇز چاۋۇپ) — ئۇيغۇر سودا - تىجارەتچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ سودا رىقابەت ئىقتىدارىنى گەۋدىلەندۈرگەن.

5. تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۆكتۈرك خانلىقىنى پارچىلاپ تىزگىنلىشى

سۈي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى پارتلىدى، بىر قانچە ئۇششاق قورال‌لىق

...اكىمىيەتلەر مەيدانغا كەلدى. ئۇلاردا دۇ جيەندى، لى يۈن، ...اڭ شىدۇ، ليۇ جۇ، گو زىخې قاتارلىق فېئودال ئەمەلدارلار ...ۈي سۇلالىسى مىراسلىرىنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئويلايتتى. ...ەنشى تەييۈەننىڭ ۋالىيسى لى يۈەن ئەسلى لىنتاۋلىق بولۇپ، ...مالى سۇلالىلەر ۋاقتىدا توقبات ۋە خەنزۇ ئارىلاشقان ئائىلىدە ...ۇغۇلغان، شىمالى سۇلالە ۋە سۈي سۇلالىلىرىدا ئەمەلدار ...ولغان. سۈي سۇلالىسى بوھرانغا توشقاندا ئۇ كۆلۈك شىبىر ...اغانغا ليۇ ۋىنجىڭ ناملىق كىشىنى ئەۋەتىپ سۈي سۇلالىسىغا ...بىلە ھۇجۇم قىلىشنى ئىلتىماس قىلغان ھەمدە ئولجىغا چۈشكەن ...ەزىنە ۋە يىگىت - قىزلار شىبىر قاغانغا مەنسۇپ بولۇشى كېرەك ...دىگەن. شىبىر قاغان كاڭ سۇۋېن ئىسىملىك كىشىنى تەييۈەن ...شەھىرىگە لى يۈەننىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ، سۈي سۇلالىسىغا قارشى ...تۇشۇن ئەۋەتىدىغانلىقىنى، ئەمما لى يۈەن «قاغانغا باش قويۇپ ...ئەزىزلەيدىغانلىقى ۋە بېقىندىلىق قائىدىسىگە رىئايە قىلىشى» ...لازىملىقىنى شەرت قىلىدۇ. نەتىجىدە لى يۈەن شىبىر قاغانغا ...قارام بولىدۇ. لى يۈەندىن باشقا خېبېي دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ...رەھبىرى دۇ جيەندى شىبىر قاغانغا بېقىندىغانلىقىنى بەدەل ...قىلىپ، سۈي ياڭدىنىڭ خانىشى شاۋخۇ خانىمنى شىبىر قاغانغا ...سوۋغا قىلىدۇ. شىبىر قاغان لى يۈەنگە ياردەم قىلىدۇ، باشقا ...ئاقساقاللارغا ھەر خىل ئۇنۋانلار بېرىدۇ.

لى يۈەن شىبىر قاغاننىڭ ياردىمى بىلەن 617 - يىلى 6 - ئايدا 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن تەييۈەن شەھىرىدە قوزغىلاڭ ...كۆتۈرۈپ، خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، چاڭئەنگە كىرگۈچە 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئېرىشىدۇ. سۈي ياڭدى جياڭدۇدا ...زىيارەتتە بولغاچقا، ئۇنىڭ ئوغلى ياڭ يوۋنى قورچاق پادىشاھ

قىلىپ ، ئۆزى باش ۋەزىر بولىدۇ . 618 ـ يىلى 3 ـ ئايدا سۈي ياڭدى زىيارەت قىلىۋاتقان يېرىدە ئىسيان كۆتۈرگەن مەھرەملىرى تەرىپىدىن بەلۋاغدا ئېسىلىپ ئۆلتۈرۈلگەن قىلىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ . بۇنى لى يۈەن ئاڭلاپ ، ياڭ يوۋنى ھەيدىۋېتىپ ، ئۆزىنى پادىشاھ ، سەلتەنىتىنى تاڭ دەپ ئېلان قىلىدۇ .

تاڭ گاۋزۇ — لى يۈەن (618 — 627) ، ئۈچ يىل ئىچىدە قوزغىلاڭچىلار قۇرغان بىر قاتار پارچە ھاكىمىيەتلەرنى باستۇرۇپ ، مەركەزلەشكەن ۋە بىرلەشكەن فېئودال جۇڭگو مەملىكىتىنى بارلىققا كەلتۈردى .

تاڭ گاۋزۇ شىبىر قاغان باشچىلىقىدىكى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىغا بېقىنىشنى ئېتىراپ قىلغان ھالەتنى ساقلاپ كەلدى ۋە توقبات ـ خەنزۇ نەسلىدىن بولغانلىقى ئۈچۈن «تاۋغاچ»[①] خانلىقى دەپ ئاتىلىپ تۇردى .

تاڭ سۇلالىسى مۇستەھكەم قۇدرەت تېپىشقا يۈزلەنگەندە كۆكتۈرك خانلىقى ئاجىزلاشقا باشلىدى . 627 ـ يىلى سىر ـ تاردۇش ، ئۇيغۇر ، بايىرقۇ قاتارلىق ئونلىغان قەبىلە قوزغىلاڭ كۆتۈردى ، 628 ـ يىلى ئىنان ئۆزىنى سىر — تاردۇش قاغانى دەپ ئېلان قىلىپ ، ھىنگان — ئالتاي تاغلىرى ئارىسىنى ئىگىلىدى . قاغانلىقنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تاقابى (كۇمۇش) ،

① توقباتلار قۇرغان شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىن سۈي سۇلالىسى ۋە تاڭ سۇلالىسىغىچە بىر جىل ئورتاق ئىرچىلىق ۋە نەسەب ـ قوۋم يېقىنلىقى ساقلاندى . سۈي — تاڭ سۇلالىلىرى توركىنەر يازدىمىگە ، ھەتتا تەۋەلىك توغىدامىغا ئاساسلاندى . توقبات — تاۋغاچ — بەۋە توقبات نامىدا ئۆزگەلەشنى . ل . ن . گۇمىلېۋ «قەدىمكى تۈركلەر» (1967 ـ يىل ، موسكۋا رۇسچە نەشرى) ناملىق كىتابىدا 400 ـ يىلى لى خاۋ دۇنخۇاڭ ئەتىشدە شىمالىي لياڭ خانلىقى قۇردى . غەربىي لياڭ ھاكىمىيىتى لەنجۇدا قۇرۇلدى . كېيىن لى نەسەب توقباتلىرى توقبات — شىمالىي ۋېي خانلىقىنى ، كېيىن شىمالىي جۇ خانلىقىنى قۇردى . بۇ بىرىم توقبات بىرىم خەنزۇ نەسەب لى جەمەتى بولغان تاڭ سۇلالىسىغىمۇ مىراس بولۇپ قالدى . تۈت ئەسىرلىك توقبات تاۋغاچ نامى ۋە خوتەن شاھىنىڭ لى شىكتىيەن دەپ ئاتىلىشلىرى بىر خەلق ھاكىمىيىتى يەنى توقبات — تاۋغاچ خانلىقلىرىنى كۆرسىتىدۇ ، دېيىلگەن . (171 ـ بەتكە قاراڭ)

تنان قەبىلىلىرىمۇ شەرقىي كۆكتۈرك قاغانلىقىغا قارشى مۇستەقىللىق قوزغىلىڭى قوزغىدى . شىبىر قاغاندىن كېيىنكى چۇلۇ قاغان (619 — 620) بىر يىل ياشاپ ئۆلگەچكە ، تەختتە ئېل قاغان (620 — 630) ئولتۇراتتى . ئېل قاغان ئىنىسى تۆلىش شات (شەرقىي شات)نى ئەۋەتىپ باستۇرماق بولغاندا ، قوزغىلاڭچىلار تاڭ سۇلالىسىغا تەسلىم بولۇپ ، تۆلىش شاتنى يەڭدى . ئېل قاغاننىڭ جازاسىدىن قورققان تۆلىش شاتمۇ تاڭ سۇلالىسىغا تەسلىم بولدى . بۇ ئەسنادا بايىرقۇ ، يارغۇن ، توڭرا ، تاتابى قاتارلىق قەبىلە باشلىقلىرىمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ پاناھىغا ئۆتتى . نەتىجىدە ئېل قاغان يېتىم قالدى ، شياۋخۇ مەلىكە ، كالڭ سۇۋنىلار تاڭ سۇلالىسىغا تەسلىم بولدى ، قاچقان ئېل قاغان تىرىك تۇتۇلۇپ ، چاڭئەنگە ئەۋەتىلدى . بۇ ئاباق قاغاننىڭ 587 ـ يىلى ، نىچۇ چورە قاغاننىڭ 611 ـ يىلى چاڭئەندە تىرىك تۇتقۇن بولۇشىدىن كېيىنكى 3 ـ قېتىملىق «جاھانگىر خوجا شەكلىدىكى تۇتقۇن »لۇق ئىدى . كۆكتۈرك شەرقىي (تۆلىش) قاغانلىقى 630 ـ يىلى مۇنقەرز بولدى . ئۇنىڭ زېمىنىنىڭ شىمالىي قىسمىنى سىر تاردۇش خانلىقى (630 — 646) ، جەنۇبىي قىسمىنى تاڭ سۇلالىسى ئىگىلىدى . 646 ـ يىلىغا كەلگەندە شەرقىي تۈرك قاغانلىقى ئورنىدا خاڭخەي ، جىنۋى ، يەنرەن ، يۈلىن ، گۇيلىن ، لۇشەن ، گاۋلەن ، گاۋچۇ ، جىلى ، جىتيەن ، يۈشى ، دەيلىن ، دىيەنيەن تۇتۇق (باستىرىق) مەھكىمىلىرى بىلەن بەتتە ئايماق (جۇ) قۇرۇپ ، مېتروپولىيە ھوقۇقى ، بىۋاستە ئاشقۇرۇش ھۆكۈمرانلىقى يۈرگۈزدى .

سىر تاردۇشلار 410 مىڭ كىشىلىك كۈچلۈك ئىتتىپاق ئارمىيە تەشكىللىگەنىدى . قىرغىزلار ، ئۇيغۇرلار (بۇ توققۇز

ئۇيغۇر خانلىقىدىن ئىلگىرىكى قەبىلە ۋە توققۇز ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسى كاتېگورىيىسى كۆرسىتىمدۇ) ، بايىرقۇلار ئۆزىگە لايىق قوشۇن قوشتى . ئەمما ، سىر تاردۇش قاغانى ئىنان (630 — 645) ، ئوغلى ئېل كۆلۈگ سىرشات (645 — 646) جەنۇبتا تاڭ سۇلالىسى ، غەربتە كۆكتۈرك غەربىي (تاردۇش) خانلىقى قاغانى ئىربىس ئىشپارا يابغۇ قاغاننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ، ئىشلىرى روناق تاپمىدى . 646 - يىلى ئۇيغۇر ، بايىرقۇ ، بارغۇت ، توغلار ، ئادىز قاتارلىق ئىتتىپاقداشلار يۈز ئۆرۈپ تاڭ سۇلالىسىغا تەسلىم بولۇپ ، بۇ جايلاردا قۇرۇلغان ھەر خىل تۇتۇق مەھكىمىلىرىنىڭ ئەمەل - ئۇنۋانلىرىنى ئېلىشقا ئالدىرىدى . تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىلگىرىكى ھاكىم سۇلالىلەردىن قورقىدىغان روھىي كەيپىياتى بىلەن ، قەبىلە - مىللەت مەنپەئەتپەرەسلىكى ، قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ مال - دۇنياغا ، مەلىكىگە ۋە ئەمەل - ئۇنۋانغا ھېرىسمەنلىكى ئۇلارنى مۇستەقىل مىللىي ھاكىمىيەت بەرپا قىلىش يولىدىكى بىرلىك ، پىداكارلىق ۋە يىراقنى كۆرەرلىكتىن چەتلەشتۈرۈۋەتتى . ئېنىقىدى ئېيتقاندا ، ئەلۋەتتە ئۇلار ئۆز خۇي - مىجەزىگە لايىق ھالدا خەنجەرگە قىن بولدى !

تاڭ سۇلالىسى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنى ، سىر تاردۇش خانلىقىنى ھالاك قىلغاندىن كېيىن ، غەربىي قاغانلىقىنى پارچىلاپ ، ئۇنۋان بېرىپ ، تۇتۇق مەھكىمىلىرى قۇرۇپ ، پىلە قۇرتى جۇجەم يوپۇرمىقى يېگەندەك يوقىتىش پىلانىنى ئىشقا سالدى . بۇ ماھىيەتتە چاڭ سۇنشەن تاكتىكىسى ئىدى . ئالاھىدىلىكى شۇ يەردىكى ئۇ ئۆزىگە ساداقەتمەن ئاسىنا ئۇرۇقىدىكى كۆكتۈرك سەركەردىلىرىدىن بىر قانچىنى ئۇن

بەلگىلىگەن ئۆز خەلقىنى قىرىدىغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئىمپېرىيىسى ۋەتەنپەرۋەرلىرى سۈپىتىدە روھلاندۇرۇپ ئىشقا سالدى . روشەنكى ، بۇ چاغدا غەربىي قاغانلىق زېمىنى — يېمىنگۇەن — قاش قوۋۇقتىن كاسپىي دېڭىزىغىچە ، ئالتايدىن تىبەت زېمىنىگىچە ، بالقاشتىن ھىندىقۇشقىچە ئىدى . بۇ زېمىن توخارىستاندىكى 27 كىچىك خانلىق ، ماۋەرائۇننەھر — ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى فەرغانە — توققۇز چاۋۇپ — خارەزم ، سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى يەتتە سۇ رايونى ۋە چۇ ۋادىسى ، تارىم — تەكلىماكان — جۇڭغار ۋە تۇرپاندىن قاش قوۋۇققىچە جايلار ئىدى . تاڭ سۇلالىسى لى شىمىن (627 — 650) ، لى جى (650 — 683) سەلتەنەتلىرى ئارىسىدا — 646 - يىلىدىن 659 - يىلىغىچە بولغان 13 يىل ئىچىدىلا غەربىي كۆكتۈرك خانلىقىنى يوقىتىپ ، ئۆز سەركەردىلىرىنى چۇ ۋادىسىغا سەپراس قىلدى . ئەمما بۇ كۈنلەر 20 يىلغا يەتمەي ، ئاسىنا ئۇرۇقىدىن قۇتلۇق دېگەن كىشى چىقىپ ، 679 - يىلى ئىلگىرىكى مۇغان قاغان قۇرغان كۆكتۈرك خانلىقى زېمىنىنى «ئېل تەرمىش» (ئەلنى قايتا بىرلەشتۈرگۈچى) «قۇتلۇق كۆكتۈرك قاغانلىقى» نامىدا بۆرە تۇغى ئاستىغا قايتا قوشتى . ئۇ ، دانىشمەن ئاشىد تۈركلىرىدىن چىققان تونيۇقۇق (ساپ ھېقىق تاش مەنىسىدە) نىڭ ۋەزىرلىكى ، مەسلىھەتچىلىكى ، سەردارلىقى بىلەن بۇ ئىشلارنى قىلدى . بۇ زاماننىڭ ئابىدە (مەڭگۈ تاش) لىرىغا تۇمەن (بومىن) قاغاندىن باشلانغان كۆكتۈرك خانلىقىنىڭ ئىلاھىي قۇت بىلەن مۇناسىۋىتى ، قاغانلارنىڭ ئەقىل - جاسارەت سۈپەتلىرى ، بىلىم ۋە قانۇننىڭ رولى ، قەبىلىلەردىكى ئىتتىپاقلىق ۋە ساتقۇنلۇق ، جەڭ ۋە سىياسەت ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھىيلە ۋە بىۋاپالىقى

قاتارلىقلار قاتتىق ئۆكۈنۈش بىلەن يەكۈنلىنىپ يېزىلدى .

تاڭ سۇلالىسى (ئورخۇن — يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرىدا ئىزچىل تىلغا ئېلىنغان تاۋغاچ خانلىقى) غەربىي كۆكتۈركلەرنى يوقىتىش ئۈچۈن خۇددى سۇي سۇلالىسى دەۋرىدىكى چاڭ سۈنشەنگە ئوخشايدىغان ۋەزىر ۋېي جىڭ ، ئەمەلدار فى جۈيلەرنىڭ «جۇڭگو ئەمىنلىك تاپسەن دېسە ، ئەتراپىدا بىرەر قۇدرەتلىك ئەلنىڭ بولۇشىغا يول قويماسلىقى ، ئەكسىچە ، تۆت تەرەپتىكى يات خەلقلەرنى ئۆزىگە قارام قىلىشى شەرت» دېگەن فېئودال جاھانگىرلىك هايات پەلسەپىسىنى ئىشقا سالدى . بۇ ياكى قۇل بول ياكى قۇلدار بول ، باشقا يول — باراۋەرلىك ، دوستانىلىق يولى يوق دېگەن شەرقچە ئەنئەنىۋى هاكىممۇتلەق هوقۇق مەركەز قىلىنغان كىشىلىك پەلسەپىسىنىڭ ئەينى زامانىدىكى ئىپادىسى ئىدى . شەرقىي قاغانلىق زېمىنىدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ هاكىمىيىتىنى كۈچەيتىش ، شەرقىي قاغانلىقتىن تەسلىم بولغان ئاسىنا شىردەك ساداقەتمەن بەگزادىلەر ۋە ئۇلارنىڭ قوشۇنىنى شەرقىي ۋە غەربىي قاغانلىقلارنىڭ قوشۇنىغا سېلىپ «ئۆز گۆشىنى ئۆز يېغىدا قورۇش» ۋاستىسى قىلىش ؛ غەربىي قاغانلىقنىڭ تۇرپان ، قارا شەهەر ، كۇسەن ، قەشقەر ، خوتەن قاتارلىق جايلىرىنى هىيلە ۋە قوشۇن بىلەن قولغا كەلتۈرۈش ، غەربىي قاغانلىقتىكى بەشتىن ئىككىگە ئايرىلغان ئون ئوق ئايماقلىرىنى بىر - بىرىگە قارشى قويۇش ، باشقا تۇران قەبىلىلىرىنى غەربىي قاغانلىققا قارشى قويۇش ، ئاخىرقى هېسابتا پۈتۈن شەرقىي - غەربىي قاغانلىق زېمىنىدا تاڭ سۇلالىسى هۆكۈمرانلىقىنى تىكلەش — مانا بۇلار تاڭ ئوردىسىنىڭ تاكتىكىلىق پىلانى ئىدى .

630 - يىلى قۇمۇل بېگى تاڭ سۇلالىسىغا ئەل بولدى . قۇمۇل ئەسلىدە قوجۇ (تۇرپان - قاڭقىل) خانلىقىغا تەۋە ئىدى ، ئەينى زاماندا غەربىي تۈركلەرنىڭ بىر قىسمى بولغان مۇساپىرەتتىكى چۈي نەسەبىدىكى خانلار باشقۇرۇۋاتقان يەرلىك ئېگىز قاڭقىل قەبىلىلىرىنىڭ هاكىمىيىتى ئىدى .① تۇن يابغۇ قاغاننىڭ 630 - يىلى هالاك بولۇشى ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ توغانلار ئۈستىدىكى غەلىبىلىرى ، بولۇپمۇ چۈي جەمەتى قوجۇ هاكىمىيىتىنىڭ ئىككىنچى خانى چۈي ۋىنتەينىڭ غەربىي قاغانلىققا مايىل بولۇپ ، سىي يابغۇنى قوللاپ ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئالاقىنى ئۈزۈشى ۋە تاڭ قوشۇنلىرىنىڭ يېقىنلاپ كېلىشى قۇمۇلنىڭ غەربىي قاغانلىقتىن ئايرىلىپ تاڭ سۇلالىسىغا تەسلىم بولۇشىنى تېزلەتتۈەتتى . قۇمۇلدا ئىۋۇرغۇل ئوبلاستى قۇرۇلدى . 640 - يىلى لى شىمىن زور كۈچ بىلەن قوجۇنى ، قاغان بوغدا شەهىرىنى بېسىۋالدى . بۇ ئىشقا تاڭ سۇلالىسىغا ياللانغان ئۇيغۇرلارنىڭ كىبىي قەبىلىسىدىن چىققان سانغۇن كىبىي خەلى تۈرك — تاۋغاچ ئارىلاشما قوشۇنلىرىنى ئىشقا سالدى . ئۇلار لۈكچۈندىن جەڭ ئېچىپ بېشىلىقچە باردى . كىبىي خەلى 632 - يىلى تاۋغاچقا تەسلىم بولغان بولۇپ ، 676 - يىلى ئۆلگۈچە بولغان 44 يىل ئىچىدە ئۇ ئانا مەركىزىي ئاسىيادا بېھساپ قان تۆكتى .

644 - يىلى ئاسىنا شەن (ئاسىنا shĕön ئاسىنا choen) يۇر مىڭ كىشىلىك ئارىلاشما قوشۇن بىلەن قارا شەهەر (ئاگىنى)نى ، 648 - يىلى كۇسەن ، قەشقەر ، خوتەن

① چۈي جەمەتى سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە كەلگەن مۇساپىر ئائىلە نەسەبى بولۇپ ، چۈي بويا هاكىمىيىتى سۇي سۇلالىسى ياردىمىدە مەيدانغا كەلگەنىدى .

شەھەرلىرىنى ئىگىلىدى. غەربىي تۈركلەرنىڭ يۈلتۈزدىكى بارگاھىسى بىكار قىلىنىپ، كۈسەندە «غەربنى تىنجىتىش تۇتۇق بەگلىك مەھكىمىسى» قۇرۇلدى. ئاسىنا شەن (ئاسىنا چورا) ئەسلى شىبىر خاننىڭ قېرىندىشى چولۇخان (620 - يىلى ئۆلگەن)نىڭ ئوغلى بولۇپ، 636 - يىلى تاڭ سۇلالىسىغا تەسلىم بولغاندىن 655 - يىلى ئۆلگۈچە بولغان 29 يىل ئىچىدە مەركىزىي ئاسىيا تۇپرىقىدا نەچچە تۈمەن كىشىنىڭ قېنىنى تۆكتى.

تارىم بوستانلىقىدىكى قارا شەھەر 640 - يىلى تاڭ سۇلالىسىغا بەيئەت قىلغان بولسىمۇ، 648 - يىلى ئىسيان كۆتۈردى. كۈسەن خانى سۇۋارنا پوسپا (ئالتۇن چېچەك خان) تاڭ سۇلالىسىنىڭ كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىگە نارازى بولۇپ، ئۆلپان تۆلەشنى رەت قىلىپ، قارا شەھەر ئىسيانىغا قاتناشتى. ئېل قاغاننىڭ ئىنىسى 636 - يىلى تاڭ سۇلالىسىغا تەسلىم بولغان ئاسىنا شىر قوشۇن باشلاپ، بۇ قارشىلىق ئىسيانلىرىنى باستۇرۇپ، 11 مىڭ كىشىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، بەش شەھەرنى چۆلگە ئايلاندۇرۇۋەتتى. تاڭ تەيزۇڭ ئۆلگەندە «ساداقەتمەن» ئاسىنا شىر ئۆزىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ قەبرىسىدە مۇھاپىزەتچى ئەرۋاھ بولدى.

تاڭ سۇلالىسى ئالدىدا يارىش تۈزلەڭلىكى (جۇڭغارىيە) يەتتە سۇ ۋە ماۋەرائۇننەھردىكى غەربىي قاغانلىق كۈچلىرىنى يوقىتىش ئىشى تۇراتتى. بۇ ئىش 651 - يىلىدىن 659 - يىلىغىچە سەككىز يىل ئىچىدە ئورۇندالدى. بۇ ئەينى زاماندا يارىش — يەتتە سۇدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان سابىق شەرقىي كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ قالدۇق قىسمى بولغان ئاسىنا قۇلىنىڭ يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى تارمار قىلىشنى نىشان قىلىپ، ئېلىپ بېرىلدى. ئاسىنا قۇل غەربىي تۈركلەر چۆرە قاغاننىڭ قارلۇق، نۇشبى، چۇمۇل قاتارلىق قەبىلىلىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، تالاس بويىدا ئوردا قۇرۇۋالغانىدى. ئاسىنا چۆرە ئىبرىس چۆرە شات (چۆرە قاغان) توخارىستانغا قاچقاندىن كېيىن ئىبرىس شىگۈي خان (ئىشبارا تولىس شات)نىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، ماكانسىز قالغان. ئاخىر ئاسىنا قۇلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ، تاڭ تەيزۇڭنىڭ قارشى ئېلىشى بىلەن بېشبالىقتا تۇرغان. تاڭ تەيزۇڭ كۈسەنگە ھۇجۇم قىلغاندا ئارمىيە باش بۇغى بولغان. كۈسەن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن سول قانات چەۋەنداز سانغۇنى، ياۋچى تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇقى بولغان. تاڭ تەيزۇڭ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇ ئىسيان كۆتۈرۈپ كۈسەن، بېشبالىقنى ئىشغال قىلغان. ئۇ غەربكە يۈرۈش قىلىپ ئىبرىس شىگۈي خانغا ھۇجۇم قىلىپ، مىڭ بۇلاقتا ئۆزىنى ئىشپارا قاغان دەپ ئېلان قىلىپ، ئىلگىرىكى چۆرە، نۇشبى قەبىلىلىرىنى ئۆزىگە ئەل قىلىپ، ئەمەلدە غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ تۆرىسى بولغانىدى.

ئاسىنا قۇلغا قارشى ئۇرۇش تەكلىپىنى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ باشلىقى قاتارلىق ئاقساقاللار تاڭ سۇلالىسىغا يەتكۈزدى. 652 - يىلى لياڭ جيەنفاڭ 20 مىڭ، كىبى خەلى 50 مىڭ ئاربالاشما قوشۇن بىلەن ئىشپارا — ئاسىنا قۇلغا ھۇجۇم قىلدى. 656 - يىلى سو دىڭفاڭ ئۇيغۇر بىرلەشمە قوشۇنلىرى بىلەن ئىلى ۋادىسىدا ئىشپارا خانغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ جەڭگە يەنە چاڭئەندە قالغان سابىق غەربىي تۈرك ئاقساقاللىرىدىن ئاسىنا مىش بىلەن ئاسىنا بۇجىن قاتناشتى.

ئۇلار تەسلىم بولغان قەبىلىلەر بىلەن كۆچىيىپ، **ئون ئوق** قەبىلىلىرىنىڭ يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى يېڭىپ، 30 **مىڭ** كىشىنى ئۆلتۈرۈپ بەش نۇشبى قەبىلىلىرىنى تەسلىم **قىلدى**. بەش چولۇ قەبىلىسى ئاسىنا قۇلى يېڭىلدى دەپ ئاڭلاپ، **ئالدىراپ** - تېنەپ ئاسىنا بوجىنگە تەسلىم بولدى. **ئۇيغۇر قوشۇن** ئاقساقلى ئاسىنا قۇلى — ئىشپارا قاغاننى تۇتقىلى **ئالدىراپ**، تالاسقا باردى. ئاسىنا قۇلى تاشكەنتنىڭ يېنىدىكى **چاچقا** يېقىنلاپ، ئالتۇن - كۈمۈشلىرىگە ئات ئالماقچى بولدى. **چاچ** بېگى ئالدىغا چىقىپ، مەي بەزمىسى باھانىسىدا **ئۇنى تۇتقۇن** قىلىپ، 658 - يىلى تاشكەنتنىڭ تىنچ تەسلىم **سوۋغىسى قىلدى**. شۇنداق قىلىپ 659 - يىلى كىرىشى بىلەن غەربىي **تۈرك خانلىقى** هالاك بولدى. تاڭ ئوردىسى دەرھال ھەربىي **بۇيرۇق بېرىپ**، تۈرك قىسىملىرىنى تارقاتتى ۋە ئەسلى ئورنىغا قايتۇردى. **تۇتۇق** مەھكىمىسى سۇيابقا يۆتكەلدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ خەرىتىسى 659 - يىلىدىن 679 - يىلىغىچە 19 يىل راسا كېڭەيدى. ئەمما ئۇ ئىككىنچى **ئاسىنا** كۆكتۈرك قاغانلىقى، ئەرەبلەرنىڭ ماۋەرائۇننەھرنى **ئىستېلا** قىلىشى، ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى، **تۇبۇتلارنىڭ** شىمالغا — خۇاڭخې ۋە غەربىي يۇرتقا كېڭىيىشى بىلەن **يەنىلا** ئىلگىرىكىدەك سىپىل ئىچىگە كىرىپ قالدى، ھەتتا **ئۇچ قېتىم** پايتەخت چاڭئەندىن ئايرىلىپ قالدى.

تاڭ سۇلالىسى 659 679 - يىللىرى ئارىسىدا **سابىق** غەربىي تۈرك خانلىقى زېمىنىدا جەمئىي 45 تۇتۇق **مەھكىمىسى**، 115 ئوبلاست تەسىس قىلدى. ئەلۋەتتە، بۇ تۇتۇق **مەھكىمىلىرى** ئىچىدە پارس ۋە توخارىستاندىكى بىر قاتار تۇتۇق **مەھكىمىلىرى**

ئىسمى بار، ئەمما شۇ ئىسمىغا لايىق زېمىنى بولمىغان «غايىۋى ئىمپېرىيە» سخېمىسىنى كۆرسەتكۈچى تۇتۇق بەگلىكلەر ئىدى. چۈنكى بىز تاڭ سۇلالىسىنى شىمالىي ھىندىستان، ساسانىلارنىمۇ ئۆز خەرىتىسىگە كىرگۈزگەن دېيەلمەيمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە نۇرغۇنلىغان تۇتۇقلار يەرلىك پادىشاھلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ قوشۇنىمۇ يەرلىك قوشۇنلار ئىدى. ھارغان يەرلىك خەلق ئۆز ھالىغا كەلگۈچە تاۋغاچ ئىمپېرىيىسىگە ئۇلپان تۆلەپ، تىنچ تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ئېھتىياجلىق ئىدى.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي چاڭئەندىن سوغدىيانا (سوغدى) غىچە تاڭ سۇلالىسىنىڭ خەلقئارا ئالاقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى يىپەك يولىدىكى ماددىي ۋە مەنىۋى ئالاقە ۋە ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ ئالاقىلەردىن ھەممە خەلقلەر، بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇڭگو جەمئىيىتى ئەڭ كۆپ بەھرىمەن بولدى. گۈللەنگەن تاڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتى ئۇنىڭ روشەن ئىپادىسى، ئەلۋەتتە. ئەمما، بۇ زاماندىكى خەلقئارالىق مەدەنىيەت قىممىتى ياراتقان تاڭ مەدەنىيىتى ھەرگىزمۇ جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تىپىنى، ئۇنىڭ كىشىلىك قاراشلىرى بىلەن ھوقۇقچىلىق قاراشلىرىنى، ئىمپېرىيە شۆھرەتچىلىكى تۈسىنى ئالغان ئاتالمىش ۋەتەنپەرۋەرلىك قاراشلىرىنى ئۆزگەرتەلمىدى. بىز تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كلاسسىك شائىرلارمۇ ھالقىپ ئۆتەلمىگەن بۇ توساقنىڭ ماھىيەتتە نۇرغۇن پاجىئەلەرگە ئۇرۇق بولغانلىقىنى دائىم كۆرۈپ كەلدۇق.

6 . كېيىنكى كۆكتۈرك خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ساۋاقلىرى

تاڭ سۇلالىسى مەۋجۇت كۆكتۈرك خانلىقىنى يوقىتىپ ۋەزىر ۋېي جىڭ ئېيتقاندەك باشقا كۈچلۈك ئەللەرنى يوق قىلىپ، ئۇلار ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ھېچقانچە ئاسايىشلىققا ئېرىشەلمىدى. بۇ ئىسكەندەر زۇلقەرنەين، دارا ۋە كېيىنكى زاماندىكى ۋىزانتىيە، چىڭگىزخان ئىمپېرىيىلىرى تەكرارلىغان ئاچچىق ھەقىقەت. تاڭ سۇلالىسى كۆكتۈرك خانلىقىنى يوقىتىش، يىراق چېگرىنى قوغداش ئۈچۈن، باشقا خەلقلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسىغا بەيئەت قىلىپ ئۇنۋان ئالغان ئاقسۆڭەكلىرىنى بېقىش ئۈچۈن جۇڭگو دېھقانلىرىنىڭ يۈكىنى ئېغىرلاشتۇردى. جۇڭگو دېھقانلىرىنىڭ تاپقان - تەرگىنى، يىگىت - قىزلىرى ئەسكەرلىك، خان - ھەرەم، سېپىل - ئىستېھكام قۇرۇلۇشى، چېگرا مۇداپىئە تەمىناتى ئۈچۈن بېغىشلاندى. ئاتالمىش ئىمپېرىيە ۋەتەنپەرۋەرلىكى ئۆز خەلقىنى قاقشال قىلىۋەتكەن ئەسەبىي شوۋىنىزملىق روھىيىتى بىلەن سۇغۇرۇلغانىدى. بۇ روھ خېلى نۇرغۇن «قۇرۇل شائىرلىرى»نىڭ ئىرقچىلىق قاراشلىرىغا ئەسەبىي زەرەت قوشتى.

679 - يىلى ئىلگىرىكى شەرقىي قاغانلىقتىكى ئاسىنا ئۇرۇقىدىن بولغان قۇتلۇق چوغاي تاغلىرىدا 100 كىشى بىلەن قوزغالدى، ئۇلار قاراقۇرۇم شەھىرىنى ئىگىلەپ، قوشۇنىنى بەش

ىڭغا يەتكۈزۈپ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ياشىغان ئۆتۈكەن تاغ قارارگاھىنى ئىشغال قىلىپ كۆكتۈرك قاغانلىقىنى قايتا تىكلىدى. قۇتلۇق ئۆزىنى «ئىلتەرىش قاغان» دەپ ئاتىدى. قۇتلۇق ئۆز ئېلىنى شەرقىي (تۆلىش)، غەربىي (تاردۇش، تاردۇس) شادلىقىغا بۆلدى. ئۇ (679 — 691) 11 يىل سەلتەنەت سۈرۈپ، 47 قېتىم تۆت ئەتراپتىكى تاۋغاچ، قىتان، تاتابى، تاتار، ئۇيغۇر، قىرغىز، غەربىي تېلى قەبىلىلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ، ئىلگىرىكى ئاتا زېمىنىنى قايتا بىرلەشتۈردى. تۈران قەبىلىلىرىنىڭ بۇ جەرياندىكى بىرلىشىش ئەمەس، بەلكى قۇتلۇق ئېلتەرىش قاغانغا قارشى ئۇرۇشلىرى بىر مەسىلە سۈپىتىدە تىرەن تارىخىي مۇھاكىمىنى تەلەپ قىلىدۇ. تۆت مەشھۇر دانىشمەن -- تونيۇقۇق ئاشېد (646 — ؟) ئاشېد ئۈنجى (؟ — 693)، يوللۇغ تېكىن، ئالپ ئەل ئېتمىش بۇ زاماننىڭ تارىختا ئىش - ئىزلىرى قالغان ئەزىمەتلىرى ئىدى. تونيوقۇق ئاشېد قەبىلىسىدىن بولۇپ، ئىسمىغا قارىغاندا (تونجى ھېقىق تاش) ئائىلىسىنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇشى مۇمكىن. ئۇ يەتمىش ياشلىرىدىن باشلاپ بىلگە قاغاننىڭ ۋەزىرى، مەسلىھەتچىسى ۋە سەركەردىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۈچ ئەۋلاد قاغانلىققا خىزمەت قىلدى. ئۇ ياش چېغىدا چاڭئەندە ئوقۇغان بولۇپ، ئېل قاغان زامانىدىكى شەرقىي كۆكتۈركلەر ئەۋلادىدىن ئىدى. ئۇنىڭ ئاپاتارخان دېگەن ئۇنۋانىغا قارىغاندا ئۇ باش تارخان بەگلىك خىزمىتىنى ئۆتىگەن. تونيۇقۇق كۆپ جەڭلەرگە پىلان تۈزگەن، كۆپ جەڭلەرگە قوماندانلىق ياكى مەسلىھەتچىلىك قىلغان. ئۇ بىلگە قاغاننىڭ قېيناتىسى ئىدى. ئاشېد ئۈنجى دېپلوماتىيە مۇتەخەسسىسى بولۇپ، چاڭئەندە ئوقۇغان، ئۇ تاڭ سۇلالىسىغا،

تۈركەشلەرگە بىر قانچە قېتىم ئەلچى — دىپلومات بولۇپ بارغان. يوللۇغ تېكىن بىلگە قاغاننىڭ ئوغلى — ئاسىنا ئۇرۇقىدىن بولۇپ، تۈركىي مەدەنىيەتنىڭ ساپلىقى ۋە خاسلىقىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن، ئۇ يازغان ئابىدە تېكىستلىرى ئۇنىڭ كۆكتۈرك قاغانلىقى تارىخىنى، تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى ئۆز زامانىسىدا ھەممىدىن چوڭقۇر چۈشەنگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. ئالىپ (ئەلىب) ئەل ئېتمىش «ئۇنگىن مەڭگۇ تېشى» (716 - يىلى، بېلىق يىلى قويۇلغان)نىڭ ئاپتورى بولۇپ، 719 - يىلى (قوي يىلى) ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ جەڭلەرگە قاتناشقان ۋە شات ئۇنۋانى ئالغان. ئۇ 715 - يىلى قەدەز دېگەن جايدا توققۇز ئوغۇزلارغا قارشى جەڭگە قوماندانلىق قىلغان بولۇپ، قاپاغان قاغاننىڭ يېقىن سەركەردىلىرىدىن بولغان.

كېيىنكى كۆكتۈرك خانلىقى 679 - يىلدىن 745 - يىلى ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى قۇرۇلغىچە 56 يىل داۋام قىلدى، بۇ دەۋردە تۆۋەندىكى قاغانلار سەلتەنەت سۈردى:

— قۇتلۇق ئېلتەرىش قاغان (679 — 691)
— موچۇر — قاپاغان قاغان (ئېلتەرىشنىڭ ئىنىسى 691 — 716)
— بىلگە قاغان (بۆگۈتېكىن تاردۇش شات 716 — 734)، قۇتلۇق ئېلتەرىشنىڭ ئوغلى، كۆلتېكىننىڭ ئاكىسى.
— ئىجان قاغان (يوللۇق تېكىن 734 — 739).
— بىلگە قۇتلۇق قاغان (تەڭرى قاغان. 739 — 743)[①]
— ئۆزمىش قاغان (كۆلتېكىننىڭ ئوغلى. 743 — 743)
— بايمەيخان (قۇلۇن بېك 744 — 745)

① تەڭرى قاغان يەنە «كۈچۈك خان» (كىچىك خان) دەپمۇ ئاتالدى. ئۇ گۆدەك چېغىدا ھاكىمىيەتنى سۇيبى خاتۇن تىزگىنلىدى.

قۇتلۇق ئېلتەرىش قاغاندىن كېيىن قاغانلىق ئىنىسى موچۇر (قاپاغان) قاغانغا قالدى. بۇ ۋۇ زېتيەن (684 — 704)دىن تاڭ شۈەنزۇڭ (713 — 756)غىچە بولغان ئارىلىق زامان ئىدى. قاپاغان خان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۇنىڭ جەمەتى بىلەن ئاكىسى قۇتلۇق ئېلتەرىش قاغان ئوغۇللىرى بۆگۈتېكىن (تاردۇش شات)، كۆلتېكىن ئارىسىدا زىددىيەت يۈز بېرىپ، موچۇر قاغان ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان بىلگە قاغانلار ئوردا كۆرەشلىرىدە ئۆلتۈرۈلدى.

قاپاغان قاغان چارەك ئەسىر سەلتەنەت سۈردى. ئۇ بۇ چاغدا 693 — 698 - يىللىرىغىچە ۋۇ زېتيەن باشقۇرغان تاڭ سۇلالىسىنى شىمالدىكى «خېبېي ئۆلكىسى» بىلەن تۇرغۇن ئاشلىق، تاۋار - دۇردۇن، ھەتتا ھەربىي قوراللىرىنى ئۆتۈنۈپ بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. ۋۇ زېتيەن يەنىلا ئۇنى «ئىناق كۆچمەن قاغان»، «ئەلگە تۆھپىكار قاغان» دەپ ئۇنۋان بىلەن تارتۇقلاپ تۇردى. ئۇ ئىككىنچى قەدەمدە جۇڭغارىيىدە باسمىللارغا قارشى ئۇرۇشلار ئېلىپ باردى. ئۇنىڭ بېسىمى ئاستىدا قالغان قارلۇقلار 714 - يىلى 12 ئاقساقالنى چاڭئەنگە ئەۋەتىپ تاڭ سۇلالىسىغا تەسلىم بولدى. غەربىي زېمىندىكى كۆپلىگەن قەبىلىلەر تاڭ سۇلالىسىغا تەسلىم بولۇپ، قاپاغان قاغانغا قارشى مەيدانغا ئۆتتى. 715 - يىلى شىمالىي ئۇيغۇرلار قوزغىلاڭ قىلدى. 716 - يىلى موچۇر — قاپاغان قاغان ئۆلتۈرۈلدى.

قاپاغان قاغان ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى كۆلتېكىن چىقىدۇ. بۇ قۇتلۇق ئېلتەرىش ۋە موچۇر ئائىلىسى زىددىيىتىنى قوزغايدۇ. كۆلتېكىن موچۇر ئائىلىسىنى تارمار قىلىپ، قاغانلىقنى ئاكىسى بۆگۈتېكىن — تاردۇش شاتقا ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى بىلگە قاغان

دەپ ئاتايدۇ . بىلگە قاغان دانىشمەن تونيۇقۇقنى ئاپاتارخانلىقتىن ئۆزىگە ۋەزىر ، مەسلىھەتچى قىلىدۇ . شۇنىڭدىن باشلاپ بىلگە قاغان ، ئىجان قاغان سەلتەنەت سۈرگەن 23 يىل كېيىنكى كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ قايتا ھەمجەھەتلىكتە گۈللەش دەۋرى بولدى . بۇ تاڭ شۈەنزۇڭ (713 — 756) سەلتەنەت سۈرگەن ، تىبەتلىكلەر تاڭ سۇلالىسىغا قارشى ئاتلىنىشقا ھازىرلىنىپ ، كۆكتۈركلەرگە بىرلەشمە فرونت تەشكىل قىلىشنى تەكلىپ قىلغان ، ئەرەب سەركەردىسى قۇتەيبە ماۋەرائۇننەھەردە بۇخارا جېڭىنى ئېلىپ بېرىۋاتقان زامان ئىدى .

بىلگە قاغان ھەر تەرەپكە چېچىلغان ، تاڭ سۇلالىسىغا قارام بولۇپ قالغان تۈرك قەبىلىلىرىنى توپلىدى . ئۇنىڭدىن كېيىن ئىنىسى كۆلتېكىننى بەتتە سۇ ، سىر ، چۇ ۋادىلىرىغا ئەۋەتىپ ، قۇتەيبە باشلىغان ئەرەب قوشۇنلىرى بىلەن سوقۇشتى . ئەرەب ، تىبەت ۋە تاڭ سۇلالىسى تەھدىتلىرى ئالدىدا يەنىلا پارچە قەبىلە ھاكىمىيەتچىلىكىدە چىڭ تۇرغان قارلۇق ۋە باسمىل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈشكە ، ئۇلارنىڭ توپىلاڭلىرىنى تىنجىتىشقا كىرىشتى . 727 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنى ھەر يىلى ئۆزىگە 140 مىڭ توپ گەزمال بېرىشنى شەرت قىلغان تىنچ مۇناسىۋەت كېلىشىمىگە قول قويدۇردى . بىلگە قاغان 734 - يىلى ۋەزىرى بۇيرۇق شات تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى . ئىنىسى كۆلتېكىن 731 - يىلى قازا قىلغانىدى . ئوغلى ئىجان قاغان ئورنىغا چىقتى . لېكىن شۇ يىلى ئۇمۇ قازا قىلىپ ، ئورنىغا ئىنىسى بىلگە قۇتلۇق تەڭرى قاغان چىقتى . ئۇ تېخى كىچىك بولغاچقا ، ئانىسى سۇبىي خاتۇن ھاكىمىيەتنى تىزگىنلىدى . بۇ چاغدا ھاكىمىيەت زىددىيەتلىرى كۈچەيدى . قاغانلىق ئىچكى

ئۇرۇشقا چۆكۈپ قالدى . 742 - يىلى باسمىل ، ئۇيغۇر ۋە قارلۇق قەبىلىلىرى قوزغىلىپ ، باسمىل قاغانلىقى قۇرۇلدى . باسمىل قەبىلىسى قاغان بەلگىلىدى ، ئۇيغۇرلاردىن شەرقىي (تۆلىش) شات ، قارلۇقلاردىن غەربىي (تاردۇش) شات بەلگىلەندى . تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى دەيزۇڭ باسمىل قاغانىغا كىشى ئەۋەتىپ ، تەڭرى قاغانىنىڭ ۋارىسى ، كۆلتېكىننىڭ ئوغلى ئۆزمىش قاغان سەلتەنىتىنى يوقىتىشقا كۈچىدى . نەتىجىدە باسمىل قاغانى 744 - يىلى ئۆزمىش قاغانىنى ئۆلتۈرۈپ كاللىسىنى دەيزۇڭ پادىشاھقا يوللاپ بەردى . ھاكىمىيەت كېيىنكى كۆكتۈركلەردىن باسمىل قاغانلىقىغا ئۆتۈپ كېتىش خەتىرى تۇغۇلغاندا كۆكتۈرك ئاقساقاللىرى قۇلۇن بېكنى بايماي قاغان نامىدا تەختكە چىقاردى . 745 - يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى كۆل بىلگە (قۇتلۇق بىلگە كۆل قاغان) قۇرۇلغىنىغا ئۈچ يىل بولغان باسمىل قاغانلىقىنى يوقاتتى . ئارقىدىن بايمەي قاغانىنى يوقىتىپ ، كۆكتۈرك قاغانلىقىغا خاتىمە بەردى . بۇ توققۇز ئوغۇز قاغانلىقىنىڭ باشلىنىشى بولدى .

* *

گەرچە 19 يىل ئۈزۈلۈش بولسىمۇ ئاسىنا تۈركلىرى قۇرغان كۆكتۈرك — سىر قاغانلىقى 175 يىل داۋام قىلدى . ئۇ جۇجان فۇلدارلىقىغا قارشى تۆمۈرچى قۇللارنىڭ ئازادلىق مەقسىتىدىكى كۆتۈرۈلۈشى بىلەن مەيدانغا كەلگەنىدى ، ئاخىرى يەنە بىر تۈركىي تۈركۈم بولغان توققۇز ئوغۇز — ئۇيغۇر قاغانلىقى تەرىپىدىن شەكلەن مۇنقەرز قىلىنسىمۇ ، مەزمۇنەن يەنە داۋاملاشتۇرۇلدى .

تاڭ تاۋغاچ سۇلالىسى ئەمگەكچى خەلقىنىڭ قان - تەرى ھېسابىغا قانچە ھىيلە ۋە ھەربىي كۈچ ئىشلەتكەن بولمىسۇن، كۆكتۈرك قاغانلىقىنىڭ راۋان ئېقىنىنى پەقەت 19 يىل ئۈزۈپ قويۇپ، ھېچقانداق تارىخىي تاپاۋەتكە ئېرىشەلمەي، ئەكسىچە ئىچكى جەھەتتە ئەنلۇشەن شى سىمىن قوزغىلىڭى، تاشقى جەھەتتە تىبەت ئىستىلاسىدا پايتەختىنى ئارقا - ئارقىدىن قولدىن بېرىپ قويۇشتەك قىسمەتكە دۇچ كەلدى.

كۆكتۈرك قاغانلىقى ئاسىنا ئۇرۇقى تۈركلىرى قۇرغان، ئاھالىسى «سىر» دەپ ئاتالغان، زېمىن دائىرىسى خۇاڭخەي (سېرىق دېڭىز) دېڭىزىدىن كاسپىي دېڭىزىغىچە بولغان بىپايان زېمىننى بىرلەشتۈرگەن كاتتا سەلتەنەت بولۇپ، ئۇ تۈركلەرنىڭ بىرلەشكەن يەنە بىر دۆلەت گەۋدىسى ئىدى. ئۇ بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت باشقۇرۇش سىستېمىسى بەرپا قىلىش، بىرلىككە كەلگەن تىل - يېزىق قوللىنىش، تۇران قەبىلىلىرىدىكى ئىجتىمائىي تەرەققىيات ناتەكشىلىكىنى تەدرىجىي يېقىنلاشتۇرۇش، چارۋىچىلىق بىلەن تېرىقچىلىقنىڭ، كۆچمەن مەدەنىيەت بىلەن شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ بىر گەۋدە راۋاجىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئوتتۇرا ئەسىر يىپەك يولى ئالاقىلەر مېخانىزمىنى ئېچىش، چېچىلغان تۈرك قوۋملىرىنى ئاسسىمىلياتسىيە خەۋپىدىن ئىمكانقەدەر ساقلاپ قېلىپ، كەڭ تۇران زېمىنى ۋە يىپەك يولى ئوتتۇرا بەلۋېغىغا ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتتە تارىخىي خىزمەت كۆرسەتتى. بۇ ئىشلار قاغانلارنىڭ ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ئىشتىراكى بويىچە، ئەمما تارىخنىڭ مەنتىقىسىگە مۇۋاپىق ئېلىپ بېرىلدى. بۇ زاماندا بىر قاتار جاسارەتلىك ۋە بىر قاتار پاراسەتلىك قاغانلار، بۇيرۇق - شاتلار، بىر قاتار دانىشمەن تارىخىي شەخسلەر مەيدانغا چىقتى.

كۆكتۈرك قاغانلىقى ئەزەلدىن تاڭ ئىمپېرىيىسىنى ئۆزگە مۇستەملىكە قىلىپ، ئۇنىڭ زېمىنىنى، خەلقىنى ئىلكىدىن تارتىۋېلىشتەك نىيەتتە بولغان ئەمەس ھەم تاكتىكا تۈزگەن ئەمەس، ئۇ ئۈچ خىل ئۇرۇش بىلەن تاڭ زېمىنىغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇلار: تارتتۇرۇپ قويغان ئەسلى ئانا زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋېلىش، بىرەر نارازىلىقنى ئىپادىلەپ قىسمەن جازا ھۇجۇمى قىلىش، ئات - تاۋار سودىسىنى بېكىنمە ھالەتتىن قۇتۇلدۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. بۇنداق ئۇرۇشلاردىن ئىنسانىيەتنىڭ ھەممە مىللىي تۈركۈملىرى خالىي بولالىغان ئەمەس. كۆكتۈركلەر ھەربىي ھىيلە — مەسلەن كېچىلىك ھۇجۇم، قاچقان بولۇپ مۆكتۈرمە قوشۇننىڭ مۇھاسىرىسىگە ئېلىش قاتارلىقلاردىن باشقا تېپىك سىياسىي - دىپلوماتىيىلىك جاسۇسلۇق، ئىغۋا ھىيلىسى قوللانغان ئەمەس.

ئەمما كۆكتۈركلەر بىر قاتار ئىجتىمائىي، تارىخىي ۋە بىلىش خاراكتېرلىك ئاجىزلىقلاردىن خالىي ئەمەس ئىدى. ئالدى بىلەن خەلقى قەبىلە - ئۇرۇق گورۇھلىرىغا بۆلۈنگەن بولۇپ، مۇلۇكلەرمۇ قەبىلە - ئۇرۇققا تەۋە ئىدى. نەتىجىدە قەبىلە - ئۇرۇق ئاقساقاللىرى مۇتلەق مۇلۇك ئىگىدارلىرى سۈپىتىدە نوپۇز، سۆز ھوقۇقى ۋە باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. بۇ قەبىلە - ئۇرۇق ئاقساقاللىقى مۇلۇكچىلىكى ئاساسىدا ناھايىتى نۇرغۇن ئەركىن، تارقاق، ئۇششاق ھوقۇقچىلىق بىرلىكلىرى (توچكىلىرى) ساقلانغان، دېگەن سۆز ئىدى. بۇ مەركەزگە ئىنتىلگۈچى كۈچنى ئاجىزلاشتۇرىدىغان كۈچ ئىدى. ئۇنى كەم دېگەندەك سۇيۇرغاللىق تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ھەربىي

دېموكراتىيە تېپىدىكى ئاقساقاللار كېڭەشمىسى بەزىدە ھاكىمىيەتنى پارچىلىغۇچى ۋاستە بولۇپ قالدى. زېمىننىڭ كەڭلىكى، ھەرقايسى شات - بەگلىكلىرىنىڭ ئۆز قوشۇنى بولغانلىقى، ھەربىي باشقۇرۇش تورىنىڭ مەركەزلەشمىگەنلىكى پايدىلىق بولمىغانلىقى، خانلىقنى پات - پات پارچە قەبىلىلەر ماجىرالىرى تەرىپىدىن خورىتىلىشقا ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇران خەلقلىرى بىرلا ۋاقىتتا شامانىزم، ئاتەشپەرەسلىك، بۇددا دىنلىرى تەسىرىدە بولدى. ئەنئەنىۋى ئېتىقاد — كۆكتەڭرى ئېتىقادىنىڭ يوللۇق تېكىنىدىكى ئىپادىسى بىلەن داۋ — كوڭفۇزى ئىدىيىلىرىنىڭ تۇنيۇقۇقتىكى ئىپادىلىرى تۇران زېمىن - مىللەت بىرلىكىنىڭ يەنە ئېتىقاد - ئىدىيە بىرلىكىگە نەقەدەر تەقەززالىقىنى كۆرسەتتى. تارىخ مىللىي بىرلىكىنىڭ نوقۇل ھالدا مىللەتنىڭ بىر خىل بولۇشىلا ئەمەسلىكىنى، ئۇنىڭ بىر قاتار ئېتنىك، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي قۇرۇلما، مەدەنىيەت، ئىدېئولوگىيە بىرلىكىنى شەرت قىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

كۆكتۈرك قاغانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر، باسمىل، سىر تاردۇش، تۈركەش، قىرغىز، قارلۇق قەبىلىلىرى بەزى مۇھىم پەيتلەردە قەبىلە مەنپەئىتىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇپ، ياكى قۇتراتقۇچى ھىيلە ۋە ئۇنۋانلارغا ئالدىنىپ، ئۆز قەبىلە - ئۇرۇق سۆڭەك سايلىقىنى قوغلىشىپ ئومۇمىي تۈركىي خەلقلىرى بىرلىكىگە زىت ئىسيان ياكى تاڭ سۇلالىسىغا قوشۇلۇپ كۆكتۈرك سەلتەنىتىگە قارشى ھەرىكەتلەرنى قىلدى. بۇ ھۇن زامانىدا ھۇن — توخار — ئۇسۇنلارنىڭ بىر - بىرىگە بەزىدە ھەمدەم، بەزىدە دۈشمەن بولۇشتەك تارىخىي ئىللەتلىرىنىڭ تەكرارلىنىشى ئىدى.

بۇ جەھەتتە ھەتتا تەيزۇڭ خانغا ساداقەتمەنلىك بىلدۈرۈپ مەركىزىي ئاسىيا خەلقىنى قانغا غەرق قىلغان ئاسىنا شىردەك بىر قانچە سەركەردىلەرمۇ مەيدانغا چىقتى. بۇ ھادىسە تارىخ دولقۇنلىرىدا ھەمىشە داۋام قىلىپ، تۇران پاجىئەسىنىڭ ئىچكى نومۇس پەردىسىنى تىترەتتى.

كۆكتۈرك قاغانلىقى زامانىدا مەيدانغا كەلگەن «تېلى قوشىقى»، «ئۇيغۇر ناخشىسى»، «بەكقۇلى باتۇر» ھېكايىسى، ئالتايلىقلارنىڭ «ساي — سولۇن» — مەرگەن ئىبرىس بۇرھان، «ئالپ ماناس» قەھرىمانلىق داستانلىرى خەلق ئەدەبىياتى شەكلىدىكى تۇران قەھرىمانلىق روھىيىتىنى ئىپادىلىسە، بۇ زاماندىن باشلاپ مەيدانغا كەلگەن «ئورخۇن — يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرى»دىكى يازمىلاردا تارىخنى قايتا خۇلاسىلەش، ئۆزىگە ۋە باشقىلارغا تەپەككۇر ئېگىزلىكىدە باھا بېرىش يېڭى بىلىش سەھىپىسىنى ئاچتى. ھازىرغىچە ئورخۇن — يەنسەي — تالاس ۋادىسىدىن تېپىلغان 100 پارچىدىن ئارتۇق تاش پۈتۈكلەر، بولۇپمۇ «چۆرىن مەڭگۈ تېشى»، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»، «كۈلتېكىن مەڭگۈ تېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» جۈملىدىن «مويۇنچۇر I، II. مەڭگۈ تاشلىرى»، «ئۈنگىن مەڭگۈ تېشى»، «كۈلچۇر مەڭگۈ تېشى»، «توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى»، «سېۋرېي مەڭگۈ تېشى»، «سۇجى مەڭگۈ تېشى»، «ئولانخوم مەڭگۈ تېشى» قاتارلىقلاردا مۇنداق تارىخىي يەكۈن ۋە مۇراجىئەت ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

ئەلۋەتتە، تارىخ ئوخشىمىغان ۋاقىتئىينەزەردە پەرقلىق يەكۈنلەنگەن. بىز ئورخۇن — يەنسەي مەڭگۈ تاشلىرى بىلەن (مۇھىمى تۇنيۇقۇق، يوللۇغ تېكىن، ئالپ ئېل ئېتمىش يازغان

تېكىستلار بىلەن) «تاڭنامە» ، «يېڭى تاڭنامە» ئاپتورلىرىنىڭ شۇنىڭدەك تاڭ سۇلالىسىغا تەسلىم بولۇپ ، خىزمەت كۆرسەتكەن ئاسىنا شىر ، كاڭ ئايچۇر تارخان قاتارلىقلارغا تاڭ سۇلالىسى ئورناتقان مەڭگۇ تاشلارنىڭ مەزمۇنلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەكلا بۇ نۇقتىنى كۆرەلەيمىز .

تۈنيۇقۇق ۋە يوللۇغ تېكىن تېكىستلىرىدىكى ئوخشاشلىق شۇكى ، ئۇ بۇ زامان تارىخىنى ئەڭ توغرا ۋە ئەينەن يەكۈنلىگەن . ئۇنىڭ مۇھىملىرى مۇنداق :

قۇت — كۆكتەڭرى ۋە يەر ـ سۇ ئىلاھى ئارىسىدا يارالغان تۈرك خەلقىنىڭ قۇتقا مۇناسىۋىتى ، بۇ يوللۇغ تېكىندە تېپىك گەۋدىلەنگەن بولۇپ ، تەڭرى ياراتقان تۈرك خەلقى ۋە تەڭرى ياراتقان تۈرك قاغانلىرىنىڭ تەڭرىگە بولغان مۇناسىۋىتى قارىشى . بۇ تۇران مەدەنىيەت تىپىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئىمپېرىيە — پادىشاھ — ئىمپېراتور ھوقۇقچىلىقى قاراشلىرىنى يىلتىز قىلغان مەدەنىيەت تىپىدىن تۈپ پەرقىنى گەۋدىلەندۈردى . «قۇت» ئىمپېرىيىنى قوللىمايتتى ، ھوقۇق ھاكىمۇتلەقلىقى خاھىشى بولسا ئىمپېرىيىنى غايە قىلاتتى .

قۇتاتقان جەسۇر ۋە دانىشمەن قاغان ، بۇيرۇق ۋە بەگلەر بىلەن خەلقنىڭ ياخشى ـ يامان بەگلەرنى پەرق ئېتەلەيدىغان بىلىم ـ ئىقتىدارىنىڭ بولۇش ـ بولماسلىقى مەسىلىسى . بۇنىڭدا تەڭرى ۋە ئۇماي قوللىغاندىن تاشقىرى ، يەنە بەگلەرنىڭ بىلىملىك ، ئادىل ۋە جەسۇرلۇقى ، خەلقنىڭ قارىغۇرلاچە ئەگەشمەي ئۆز بەگلىرىنىڭ سۈپەتلىرىنى پەرق ئېتىش ئىقتىدارى ئاساسىي ئورۇنغا قويۇلغان . قاغانلار باھالانغان . خەلققە بولغان مۇناسىۋەتتە «بىلىمسىزلىكى» ، ياخشى ـ يامانىنى پەرق

ئېتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن «ئۆكۈن ! ئۆكۈن !» دېيىلگەن . بۇ كۈچلۈك سادا قانلىق ساۋاقلاردىن يەكۈنلەنگەندى ، ئەلۋەتتە .

تاڭ سۇلالىسىغا بولغان مۇناسىۋەت بىلەن تاڭ سۇلالىسى گەۋدىلەندۈرگەن مەدەنىيەت تىپىگە بولغان مۇناسىۋەتتە تۈنيۇقۇق بىلەن يوللۇغ تېكىننىڭ ئوخشاشلىقى ۋە پەرقى كۆرۈنگەن . بۇ ئىستراتېگىيىلىك پروگرامما تۈزۈشتە كۆكتۈرك ئوردىسىدا ئىككى خىل پىكىر ئېقىمىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىپادىلىدى . ئۇلار تاڭ سۇلالىسىنى ئاخىرقى ھېسابتا ئۆز مەۋجۇدلۇقىنىڭ ۋە مۇستەقىل گۈللىنىشىنىڭ دۈشمىنى دەپ ئوخشاش قاراشقا كەلدى . ئەمما تۈنيۇقۇق بۇددا ۋە كوڭفۇزىچىلىققا مايىل بولغان ھالدا ئىنسانىي ئورتاق مۇھەببەتنى تەشەببۇس قىلسا ، يوللۇغ تېكىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيەت تىپىنى ئۇنىڭ ھاكىمۇتلەق ئىمپېرىيە قاراشلىرىنىڭ يىلتىزى ، تۈپرىقى دەپ ، رەت قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى . تۈنيۇقۇق ئەۋلادلىرى ئىچىدە قوجۇ — ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى زامانىدا ئۇنىلغان بۇددا ۋە كوڭفۇزىچى پەيلاسوپلارنىڭ چىققانلىقى ئۇنىڭ بىر ئاقىۋىتى ئىدى . ئەمما بىلگە قاغان كۆپلەپ شەھەر سېلىپ ، بۇددا دىنىنى كەڭ يولغا قويۇپ ، پۈتۈنلەي ئولتۇراقلىشىشنى ئوتتۇرىغا قويغىنىدا ، تۈنيۇقۇق بۇنى تۈركلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئەۋزەللىكىگە جەڭگىۋارلىقىغا ھالاكەت ئېلىپ كېلىدۇ ، دەپ ئۇنى توسقانىدى .

ئىككىنچى باب

تۇران يايلاق ۋە بوستانلىقلىرىدىكى پارچە ھاكىمىيەتچىلىك

1 . VI — VIII ئەسىرلەردىكى مەركىزىي ئاسىيا ۋەزىيىتى

دەسلەپكى كۆكتۈرك قاغانلىرى مۇغان قاغان بىلەن ئىستېمى خان (يابغۇ) زامانىدا مەركىزىي ئاسىيا تۈركىي خەلقلىرى زور دەرىجىدە بىرلىككە كەلدى. شۇنداقتىمۇ بۇ خەلقلەر ئارىسىدىكى قەبىلە - ئۇرۇق ئاساسىدىكى پارچە ھاكىمىيەتچىلىك خاھىشلىرى پات - پات ئۆزىنى ئاشكارىلاپ تۇردى. جۇجانلار، سۈي — تاڭ سۇلالىلىرى، ساسانىلار ۋە قىتانلارغا قارشى كۈرەش بىلەن ئېفتالىتلارنى ھالاك قىلىش تەقەززالىرى بىلەن كۆكتۈرك قاغانلىرىنىڭ دەسلەپكى ئۇنۇملۇك باشقۇرۇش سىستېمىسى تۈپەيلى تۈركىي قەبىلىلەر بىر پۈتۈنلۈككە كەلگەنىدى. كۆكتۈرك قاغانلىقى ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەت ۋە شەرقىي، غەربىي قاغانلىققا بۆلۈنۈپ كېتىش نەتىجىلىرىدە تۈركىي قەبىلىلەردە

پارچە ھاكىمىيەتچىلىك ئېغىشلىرى كۈچەيدى. سۈي — تاڭ سۇلالىسى سىياسىيونلىرىدىن جاڭ سۈنشيەن، ۋېي جېڭ قاتارلىقلارنىڭ تۈركىي خەلقلەرنى پارچىلاپ تىزگىنلەش تاكتىكىلىرى دەل تۈركىي خەلقلەردىكى مۇشۇ قەبىلىۋى خاھىش، يەرلىك ھاكىمىيەت خاھىشى ئاجىزلىقلىرى ئۈستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، قاراتمىلىقى بىلەن ئۈنۈمدارلىقى روشەن ئىدى. تاڭ سۇلالىسى شەرقىي - غەربىي كۆكتۈرك قاغانلىقلىرىنى پارچىلاپ يوقاتقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ زېمىنلىرىدا قەبىلىلەر ياكى رايونلارنى ئاساس قىلغان تۇتۇق مەھكىمىلىرى تەسىس قىلىپ، كىچىك ۋاڭ - گوڭلارغا چوڭ - چوڭ تۆرىلىك ئۇنۋانلىرى بېرىپ، تۈركىي خەلقلەردە پارچە قەبىلىۋى ھاكىمىيەتچىلىك مەنمەنلىك روھىيىتىنى يېتىشتۈردى. نەتىجىدە ئېگىز هارۋىلىق ئۇيغۇر خانلىقى، سىر تاردۇش خانلىقى، قىرغىز خانلىقى، باسمىل بىرلەشمە خانلىقى، تۈركەش خانلىقى، قارلۇق خانلىقلىرى بىلەن قىپچاق، ئوغۇز، پېچىنەك، خەزەر، بولغار، ئوغۇز خانلىقلىرى قاتارلىق يايلاق پارچە كىنەزلىكلىرى بىلەن توخارىستان، سوغدى، فەرغانە، تارىم ۋادىسى بويلاپ كەتكەن بوستان خانلىقلىرى مەيدانغا كەلدى. بۇ چاغدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ كېڭەيمىچىلىك ئورۇنۇشلىرىغا ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەنلۇشەن، شى سىمىن، سى جاۋۋېي توپىلاڭلىرى بىلەن كۈچىيىپ كېتىۋاتقان تىبەت ۋە ئەرەب قوشۇنلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى بەرھەم بەردى.

مەركىزىي ئاسىيانىڭ ماۋەرائۇننەھر ۋە تارىم ۋادىسىدىكى بوستانلىرى ئەرەب ۋە تىبەت قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇم ۋە ئىستېلا قىلىشىغا دۇچ كەلگەندە، مەركىزىي ئاسىيانىڭ يايلاقلىرىدىكى

پارچە ھاكىمىيەتچىلىك ئۆزىنىڭ ئاجىزلىقىنى كۆرسەتتى.

تارىخ پات - پات مەركىزىي ئاسىيادا بىرەر مىللەتنى ئاساس قىلغان پارچە ھاكىمىيەتچىلىكنىڭ يۈز بېرىپ كەلگەنلىكىنى، بۇ پارچە ھاكىمىيەت ئاقساقاللىرىنىڭ بىر - بىرىدىن ئۈستۈنلۈك تالىشىپ گۇركىرەشكەنلىكلىرى بىلەن، ئۇلارنىڭ يەنىلا كۈچلۈك ھاكىمىيەتلەرنى ئارقا تىرەك قىلىش، ئۇلاردىن مەلىكە ئېلىپ قۇدىلىق مۇناسىۋىتى ساقلاش، ئۇلارنىڭ بەرگەن ئۇنۋانلىرىنى ياكى نەسەب نامىلىرىنى ئۆزىگە تىل تۇمار قىلىۋېلىش خاھىشىنىڭ بىللە داۋام قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ تۇردى. خوتەن خانلىرىنىڭ «لى» فامىلىسىنى، قاراخانىيلار ئىلىك خانلىرىنىڭ «تاۋغاچ» نامىنى، بابۇرمىيلار ئىمپېرىيىسى پادىشاھلىرى ۋە سەئىدىيە خانلىرىنىڭ «موغۇل» نامىنى قوللىنىشى ئەنە شۇ ھەم پارچە مۇستەقىل ھاكىمىيەتچىلىك ھەم بېقىندى روھىيەت زىددىيىتىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا، قازاقىستان جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ سوۋېت رۇسىيىسىدىن ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىنكى روھىي ھودۇقۇشلىرىدىمۇ بۇ ھادىسە تەكرارلاندى.

مەركىزىي ئاسىيا تۈركىي خەلقلىرى گەرچە يىراق شەرق، شىمالىي جۇڭگو، ھىندى — ئىران چېگرىلىرى بىلەن جەنۇبىي رۇسىيە ۋە شەرقىي جەنۇبىي ياۋروپادا شۇ يەردىكى باشقا خەلقلەرگە نىسبەتەن ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇلار ھېلىمۇ غەربىي بايقالدىن شىمالىي كاۋكازغىچە ھەر خىل مىللەت ۋە مىللىي تۈركۈملەر سۈپىتىدە ياشاپ كەلمەكتە. بۇ ھال بىزنىڭ VII — VIII ئەسىرلەردىكى تۇران خەلقلىرىنىڭ پارچە ھاكىمىيەتچىلىكى تارىخىغا قايتا نەزەر ئاغدۇرۇشىمىزنىڭ ئەھمىيىتىنى كۈچەيتىدۇ. تۆۋەندە ئۇلار ھەققىدە قىسقىچە

توختىلىمىز.

سىر تاردۇش خانلىقى (628 — 646)

سىر تاردۇشلار دىڭلىڭ تۇرانلىرىنىڭ ئەۋلادى، تېلى تۈركلىرىنىڭ بىر قەبىلىسى بولۇپ، سىر ۋە تاردۇش قەبىلىلىرىدىن بىرلىشىپ ھاسىل بولغان. ئۇلار سېيانتو — سىر دەپمۇ ئاتالغان. سىر ئىبارىسى «سىر دەريا» (گۈلزارى، قاڭلى دەريا، ئۇنچە دەريا دەپمۇ ئاتالغان) ۋە كۆكتۈرك ئاھالىسى «سىر بۇدۇن» دېگەن ناملاردا ئۇچرايدۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى باغلىنىش مەلۇم ئەمەس.

سىر — تاردۇشلار تاڭ سۇلالىسى يېڭىدىن قۇرۇلغان، شەرقىي كۆكتۈرك قاغانلىقى ئېل قاغان (620 — 630) ئاجىزلاشقان پۇرسەتتە ئىككى يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە بولدى. 627 - يىلى ئۇلار قىرغىز (80 مىڭ كىشىلىك قوشۇن)، ئۇيغۇر (50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن)، بايىرقۇ (10 مىڭ كىشىلىك قوشۇن) چىقىرىپ، باشقا قەبىلىلەردىن بولۇپ 400 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن شەرقىي قاغان ئەۋەتكەن شاتنى ئۆلتۈرۈپ، ئىنان باشچىلىقىدا قوزغالدى. ئۇلار ئالتايدىن خىڭگان تاغلىرىغىچە بولغان كاتتا زېمىننى ئىگىلەپ، 628 - يىلى ئۆتۈكەن تېغىنىڭ شەرقىدە سىر — تاردۇش خانلىقىنى قۇرۇپ، ئىناننى «بىلكە قاغان» دەپ ئېلان قىلدى. تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، غەربىي كۆكتۈرك قاغانلىقىنى يوقىتىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا «ئىنچۇ ئىنان بىلگە قاغان» دەپ ئۇنۋان سوۋغا قىلدى. ئەمما سىر — تاردۇشلار 641 - يىلى تاڭ سۇلالىسىدىن ئېغىر ھەربىي تەھدىت بىلەن مەلىكە تەلەپ قىلدى. تاڭ سۇلالىسى بۇنى رەت قىلدى. 645 - يىلى ئىنان خان

ئۆلۈپ ، ئورنىغا نەۋرىسى ئىل كۆلۈگ ئىمان خان بولدى . 646 - يىلى شەرقىي قاغانلىققا قارشى ئۇيغۇر ئاقساقىلى تۈمۈت باشلىغان ئۇيغۇر ، توڭرا ، بارغۇت ، ئادىز ، بايىرقۇ قەبىلىلىرىنىڭ — توققۇز ئۇيغۇرلارنىڭ قوزغىلىڭى پارتلىدى . شەرقىي قاغانلىقنى يوقىتىشقا كىرىشكەن تاڭ سۇلالىسى ، قوزغالغان قەبىلىلەرنى تەسلىم قىلىپ ، سىر — تاردۇش خانلىقنى يوقىتىپ ، شەرقىي كۆكتۈرك قاغانلىقى زېمىنىدا يەنرەن تۇتۇق مەھكىمىسى قۇرۇپ ، بۇ زېمىننى كونترول قىلدى . سىر — تاردۇش خانلىقى 19 يىل ياشىدى .

تۈركەش خانلىقى (699 — 738)

تۈركەش قەبىلىلىرى ئەسلىدە غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ بەش نۇشبى قەبىلىسىنىڭ بىرى بولۇپ ، زايسان — بالقاش كۆللىرى ئارىسىدا ياشايتتى . تۈركەش خانلىقى ئوجىلا ۋاقتىدا ھازىرقى چۇ ۋادىسىدا تۈركەش خانلىقى قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلدى . سۇياب ئۇنىڭ پايتەختى ئىدى . ئۇجىلا ئۆزىنى «باغاتارخان» دەپ ئاتىدى . ئۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ مېتروپوللىقىنى قوبۇل قىلىپ ئۇلپان تۆلىگەچكە ۋۇ زېتيەن ئۇنىڭغا ياۋجىز تۇتۇق مەھكىمىسى تۇتۇقلىقىنى بەردى . ئۇ 706 - يىلى ئۆلۈپ ئورنىغا ئىلى ۋادىسىدىكى ۋىن لوجوۋ تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى سۆگە تۇتۇق بولدى . تاڭ جۇڭزۇڭ پادىشاھ ئۇنىڭغا «ئالتۇن موران جۇنۋاڭ» ئۇنۋانى بېرىپ ، باش كۆتۈرۈۋاتقان غەربىي تۈرك قاغانلىقى ئەۋلادى ئاسىنا گۇلچۇرۇغا قارشى قويدى . يەنە بىر تەرەپتىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى زوڭ چۇكى ئاسىنا گۇلچۇرۇ تەرىپىدە ھەرىكەت قىلىپ ، سۆگەخاننى يوقاتماقچى بولدى . 711 - يىلى سۆگەخان ئۆزىنى قاغان ئېلان قىلىپ ، كۇسەن ، ئاقسۇ ،

قارا شەھەرنى ئىگىلەپ ۋەزىر زوڭ چۇكىنى ئۆلتۈرۈپ ، تاڭ سۇلالىسىغا ئەھۋالنى تونۇشتۇرۇپ «ئۇن تۆت بەگلىك قاغان» ئۇنۋانى ئالدى . 712 - يىلى سۆگە خاننىڭ ئىنىسى جېنو ئاكىسىدىن ھوقۇق تالىشىپ ، كېيىنكى كۆكتۈرك قاغانى قاپاغان قاغاننىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى . 754 - يىلى 20 مىڭ ئەسكەر بىلەن قاپاغان قاغان سۆگەگە ھۇجۇم قىلىپ ، ئۇنى تۇتۇپ ، ساڭۇن جىنونىمۇ ئۆلتۈرۈۋەتتى . شۇنىڭ بىلەن ئوجىلا — سۆگە قاغانلار باشقۇرغان دەسلەپكى تۈركەش خانلىقى 699 - يىلىدىن 714 - يىلىغىچە 15 يىل ياشاپ ھالاك بولدى . ئۇنىڭ زېمىنلىرىنى قاپاغان قاغان ئىگىلىدى . ئەمما شۇ يىلى تۈركەشلەردىن سولۇ قاغان باش كۆتۈرۈپ 200 مىڭدىن ئارتۇق ئاھالە بىلەن قوزغىلىپ ، 715 - يىلى سۇياب شەھىرىدە تۈركەش خانلىقىنىڭ قايتا تىكلەنگەنلىكىنى ئېلان قىلدى . ئۇ 715 - يىلى ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلدى . 720 - يىلى كۇسەننى ئالدى . ئۇ 734 - يىلى بېشبالىقنى ئىگىلەپ ، تۇرپانغا تەھدىت سالدى . سولۇ قاغان ئىزچىل ھالدا بىر تەرەپتىن تاڭ سۇلالىسىغا قارىتا ئولپان تۆلەپ ئالداپ ، يەنە بىر تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ زېمىننى كېڭەيتىش تاكتىكىسى ئىشلەتتى .

سولۇ قاغان «قارا تۈركەش» ئۇرۇقىدىن بولۇپ ، ئىلگىرىكى سۆگە قاغان بولسا «سېرىق تۈركەش» ئۇرۇقىدىن ئىدى . سېرىق تۈركەشلەر ئۆزىنى يۇقىرى سانايتتى ، شۇڭا ئۇلار قارا تۈركەشلەرگە رەشك قىلىشقا باشلىدى . 734 - يىلى بۇ قارشىلىق ئىپادىلەندى . 738 - يىلى باغاتارخان بىلەن دۇمۇچى بىرلىشىپ قوزغىلىپ سولۇقاغاننى ئۆلتۈردى . باغاتارخان بىلەن دۇمۇچى ھوقۇق تالىشىپ قالدى . دۇمۇچى سولۇقاغان تەرەپكە

ئۆتتى ۋە ئۇلار سولۇ ئوغلى توخسۇن قۇتچۇرنى سۇيابتا قاغان قىلدى. باغاتارخان سىر دەريا بويىدىن قوشۇن تويلاپ، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن دومۇچى ۋە توخسۇن قۇتچۇرغا ھۇجۇم قىلىپ تالاس — سۇيابچىنى ئالدى. قاغان ئۆلتۈرۈلدى. 738 - يىلى تۈركەش خانلىقى ئاخىرلاشتى. ئۇلارنىڭ زېمىنىنى قارلۇقلار ئىگىلىدى.

تۈركەش خانلىقى 39 يىل ياشىدى، ئەگرى توقايلىقلارنى باشتىن كەچۈردى. شۇنداقتىمۇ ئۇ جۇغراپىيە — يەتتە سۇ، غەربىي جەنۇبىي تەڭرىتاغدىن كاسپىي دېڭىزىغىچە بولغان زېمىندا كۆكتۈرك قاغانلىقى يۈرگۈزگەن تۈزۈملەرنى يولغا قويدى. سولۇ قاغاننىڭ تۈرك، خەنزۇ، تىبەت خاتۇنلارغا ئۆيلىنىشى، تۈركەشلەر ئىچىدىكى ئۇرۇق قەبىلىچىلىك، قېرىنداشلار ۋە دوستلار ئارىسىدا ھەسەت قىلىش ۋە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدىكى ئۆز قوۋمىدىن باشقىنى ئىنكار قىلىش خاھىشلىرى تۈركەش خانلىقى ئاشكارىلىغان ئىللەتلەر بولدى.

*　　　　　*

VI — VIII ئەسىرلەردىكى مەركىزىي ئاسىيا خەلقى كەچۈرگەن تارىخىي ھادىسىلەرنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەزمۇنى ئەرەب قوشۇنلىرىنىڭ توخارىستان (خۇراسان) ۋە سوغدى زېمىنى (ماۋەرائۇننەھر)نى ئىشغال قىلىشى بولدى. ئەرەب قوشۇنلىرىنىڭ 651 - يىلى مەرۋىنى ئىشغال قىلىشىدىن 755 - يىلى ئەبۇ مۇسلىمىن قوزغىلىڭىغىچە ئۆتكەن 104 يىل تۇران خەلقىنىڭ ئېغىر كۈلپەت ۋە ھارغىنلىقتا يولۇققان يىللىرى

ئىدى. 630 - يىلى شەرقىي كۆكتۈرك قاغانلىقى غۇلىدى. بىر قاتار ئاسىنا ئاقسۆڭەكلىرى، خۇددى ئاسىنا شىردەك ئۇمىدسىزلىك بىلەن ئۆزگە سۇلالىغا ياللاندى. 656 - يىلى غەربىي كۆكتۈرك قاغانلىقى غۇلىدى. تۈركىي قاغانلىق زېمىنلىرىدا تاڭ سۇلالىسى ھاكىمىيەت ئورگانلىرى بىلەن يەرلىك پارچە قەبىلە ھاكىمىيەتلىرى مەيدانغا چىقىپ، قەبىلىلەر ئۇرۇشلىرى ئۈزۈلمىدى. 670 - يىلىدىن باشلاپ تىبەتلىكلەر كەشمىر، تارىم ۋە چىڭخەي — گەنسۇ ئۈچ يۆنىلىش بويىچە شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، ئۇيغۇر ۋە تۈركىي خەلقلەر زېمىنىنى بېسىپ ئالدى، يىپەك يولى ئىقتىسادى ۋەيران بولدى. گەرچە ئۇزاق ئۆتمەي 683 - يىلىغا كەلگەندىلا كېيىنكى كۆكتۈرك قاغانلىقى تىكلەنگەن بولسىمۇ، ئۇ ئىلگىرىكى ئىستېمى قاغان، قارا چۇرىن - تاردۇش شات زامانىدىكىدەك ماۋەرائۇننەھرنى تولۇق بىرلىككە كەلتۈرۈپ ئۈلگۈرمىگەنىدى. 745 - يىلى قۇرۇلغان توققۇز ئوغۇز قاغانلىقى (ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى، ئۇيغۇر خانلىقى) خۇددى كېيىنكى كۆكتۈرك قاغانلىقىدەك موڭغۇل دالاسىنى ئاساسىي بازا قىلغان بولۇپ، غەربتە قارلۇقلار ئۇنىڭغا ئالا كۆڭۈللۈك قىلىپ تۇراتتى. بۇ زاماندا يەنە بەزىدە ئەرەب - تىبەت، ئەرەب - تاڭ، تىبەت - تاڭ بىرلەشمە پىلانلىرى مەيدانغا چىقىپ، تىغ ئۇچى تۈركىي خەلقلەرگە قارىتىلىپ تۇراتتى.

ئەرەب قوشۇنلىرىنىڭ ئىستېلاچى يۈرۈشلىرى ئىسلام دىنى ئېتىقادىنى ۋە كېيىنچە «ئەرەب (ئىسلام) مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالغان ئالەمشۇمۇل مەدەنىيەت تىپىنى تۇران خەلقى ئارىسىغا ئېلىپ كەلدى. بۇ ئوخشىمىغان ئۈچ كاتېگورىيە، ئەلۋەتتە.

تۈركىي خەلقلەر بۇ ئۈچ ھادىسىنى ئىزچىل پەرقلەندۈرۈپ چۈشىنىپ كەلمەكتە.

ئەرەبلەر خەلىپە ئۆمەر (634 — 644)دىن باشلاپ غەيرىي ئەرەب زېمىنىگە قوشۇن تارتتى. 635 - يىلى دەمەشىق ۋىزانتىيە قولىدىن تارتىۋېلىندى. 636 - يىلى پەلەستىننى ئىشغال قىلدى. 637 - يىلى ساسانىلارغا ئۇرۇش باشلاپ، ئىراقتىكى قەدشىيە دېگەن جايدا، 642 - يىلى نىخۆەند دېگەن جايدا، 642 — 644 - يىللىرى ئىسفىھان، تەبەرستان، ئەرمەنىستاندا ساسانىلارنى يېڭىپ 427 يىل دەۋران سۈرگەن بۇ مەملىكەتنى مۇنقەرز قىلدى.

تۇران زېمىنىگە قارىتىلغان ئۇرۇش خەلىپە ئۆمەرنىڭ ئون يىللىق زەپەرنامىسىدىن ئون ھەسسە ئېغىرغا توختىدى. ئۇ بىر ئەسىرلىك ئۇرۇش — بىر ئەسىرلىك قارشىلىقنى بەدەل قىلدى. ئۇ ئوسمان ۋە ئەلى خەلىپىلىكىدىن كېيىن (17 يىل) يەنە ئۆمەييەلەر دەۋرىدىكى 14 خەلىپىنىڭ 90 يىللىق ھۆكۈمرانلىقىنىمۇ بەدەل قىلدى. بۇ يۈز نەچچە يىل پەقەت ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى مەرۋى بىلەن شىمالىدىكى پەنجىكەنت، بۇخارا ۋە فەرغانە ئارىلىقىدىكى تەكرار ھۇجۇم - چېكىنىش بىلەن ئۆتۈپ كەتتى. ئەرەب قوشۇنلىرى سىر دەريا بويىغا بارالىغان ئەمەس، بۇ ۋادىنى سامانىلار بىلەن قارا خانىيلار ئىسلاملاشتۇرغان. ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى جەڭ پەقەت ئاببासىيلار زامانىدا تىنجىدى.

ئەرەب ئۆمەييەلەر (دەمەشىق) خەلىپىلىكىنىڭ خەلىپىسى مۇئاۋىيە (661 — 680) ئەبەيدۇللاھ ئىبنى زىيادنى 674 - يىلى ماۋەرائۇننەھر جېڭىگە ئەۋەتتى. ئۇ 676 - يىلى سەئىد ئىبن ئوسماننى ئەۋەتتى. ئۇلار بۇخارا ۋە سەمەرقەنتنى قانلىق جەڭلەردە قولغا ئېلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىسىمۇ، خەلق بۇ ماكانلىرىنى يەنە قايتۇرۇۋېلىپ، ئۇلارنى مەرۋىگە چېكىنىشكە مەجبۇر قىلاتتى. ئەرەبلەر يەزىد، مۇئاۋىيە II، مەرۋان، ئابدۇلمۇلۇك قاتارلىق خەلىپىلەر دەۋرىدە خوراسان ۋالىيلىرىدىن رابى ئىبنى زىيار، ئابدۇللا ئىبنى ھازىم، ئۆمەييان ئىبنى ئابدۇللا، يېزىد ئىبنى مۇخالىپ قاتارلىق ۋالىي - نائىبلارنى بۇ ئىشقا سالدى. 6 - خەلىپە ۋەلىد تەختكە چىقىپ ئۈچ يىلدىن كېيىن 709 - يىلى قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىمنى خوراسان ۋالىيسى سۈپىتىدە ماۋەرائۇننەھرنى بويسۇندۇرۇشقا سالدى. ئۇ ئۈچ يىلدا — 712 - يىلى سەمەرقەنتنى ئالدى. ئەمما 715 - يىلى ھەربىي مۇستەبىتلىكىگە چىدىماي ئىسيان كۆتۈرگەن ئەرەب قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. 715 - يىلى فەرغانىدا، 718 - يىلى بۇخارا — سەمەرقەنتتە خەلق قوزغىلاڭلىرى بولدى. ئەرەبلەر سەئىد ئىبنى ئەمىر ھەرەشى قوماندانلىقىدا بىر تەرەپتىن قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن تىبەتلىكلەر بىلەن بىرلەشمە ھەرىكەت قىلىشنى پىلانلىدى.

كېيىنكى كۆكتۈرك قاغانى قاپاغان ئىنىسى قاغان كۆلتېكىننى، دانىشمەن ۋەزىرى تونيۇقۇقنى قۇتەيبىگە قارشى جەڭگە ئەۋەتتى. قۇتەيبە بۇ چاغدا يەنى 710 - يىلى بۇخارانى بېسىۋېلىشقا ئاتلانغانىدى. 712 - يىلى كۆلتېكىن باشلىغان قوشۇن يەنە سەمەرقەنت يېنىدا پەيدا بولدى. ئۇلار قۇتەيبىنى بەڭگەن بولسىمۇ، 714 - يىلى پۈتكۈل كېيىنكى كۆكتۈرك قاغانلىقىدا ئۇيغۇر — قارلۇق قاتارلىق خەلقلەرنىڭ قاپاغان قاغانغا قارشى قوزغىلىڭى يۈز بېرىپ، ئىلاجىسىز شەرققە قايتتى.

تۈركەش قاغانى سولۇقاغان ناسىر ئىبىن سەييار قوشۇنلىرى بىلەن سەمەرقەنت ، چاچ ۋە غاراب يېنىدا كۆپ قېتىم سوقۇشتى . ئۇ خەلىپە ھىشام (724 — 743) ئۇنىڭغا ئەۋەتكەن مەخپىي ئەلچىنىڭ ئۇنى قارشىلىقنى توختىتىش بەدىلىگە ئۇندەپ بەرگەن ۋەدىلىرىنى رەت قىلدى . سولۇقاغان ئۆلگەندىن كېيىن ، تۈركەش خانلىقى ئىچكى زىددىيەتكە تولدى . تاڭ سۇلالىسىنىڭ ماۋەرائۇننەھردىكى باش سەركەردىسى گاۋ شيەنزى 751 ـ يىلى ئەرەب قوشۇنلىرى تەرىپىدىن[1]

---

[1] ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «تۇران تارىخى» ناملىق بۇ ئەسىرىنىڭ بىرىنچى بۆلۈمى بىلەن ئىككىنچى بۆلۈمىنى ئىلگىرى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا يېزىپ چىققان . ھەم «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا» دەپ نام قويغان . 1994 ـ يىلى كۆزدىن ئاجىزلاپ ئالتە توملۇق كىتاب قىلىپ يېزىشنى پىلانلىغان ھەمدە بىرىنچى بۆلۈم بىلەن ئىككىنچى بۆلۈمنى قايتا تۈزىتىپ ، تولۇقلاپ تاماملىغان ، بۇ ئىككى بۆلۈمنى بىرىنچى توم قىلىپ تۈگەللىگەن . ئىككىنچى تومنى يېزىشقا كىرىشىپ ئۈچىنچى بۆلۈمنىڭ ئىككىنچى بابنىڭ بىرىنچى ماۋزۇسىنى ئۆزگىسالدا 70 بەت يېزىپ بولغاندا يۈرەكچىلىق ئۈستىلى ئۈستىدە 1995 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 5 لەردە زىققا كېسىلى تۇيۇقسىز قوزغىلىپ ، ھەتتا جۈملىسىنىمۇ ئاخىرلاشتۇرالماي ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلغان . مەن بۇ كىتابنى نەشرگە تەييارلاشتا ئالىم ئۆزى ئىككىنچى تومغا ئاتاپ يازغان ئۈچىنچى بۆلۈمنى بىرىنچى تومنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىۋەتتىم ، ھەمدە بۇ كىتابنى بىرىنچى توم دەپ ئايرىماستىن بىر كىتاب سۈپىتىدە نەشرگە تەييارلىدىم . نەشرگە تەييارلاش جەريانىدا دۇچ كەلگەن بەزى ئىنچىكە مەسىلىلەرنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئېنىقلاشتۇرۇشقا تىرىشتىم ، ئىمكانسىز بولغانلىرىنى ئۆز پېتى قالدۇرۇشقا مەجبۇر بولدۇم . خەنزۇچە بىر قىسىم كونا خەتلەرنى ھەتتا « 王码字典 » ئارقىلىقمۇ كومپيۇتېر بىلەن تىزىشقا مۇمكىن بولماي ، ئىلاجسىز قەلەم بىلەن يېزىپ قويۇشقا مەجبۇر بولدۇم .

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن .

پايدىلىنىلغان كىتابلار ۋە ماتېرىياللار

— سىما چيەن : «تارىخىي خاتىرىلەر» — «فەرغانە تەزكىرىسى»

— بەن گۇ : «خەننامە» — «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» ، «ھۇنلار تەزكىرىسى»

— فەن يې ، سىما بياۋ : «كېيىنكى خەننامە» — «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» ، «ھۇنلار تەزكىرىسى»

— ھېرودوتۇس : «تارىخ»

— ئاررىئان : «ئانا باسىس ئىسكەندەر» (ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈش خاتىرىسى)

— «ئوغۇزنامە»

— «زېند ئاۋېستا»

— ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى : «شاھنامە»

— ئەبۇلغازى باھادىرخان : «شەجەرەئى تۈرك»

— «ئاتلاس تايمىس»

— «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، 1984 ـ يىلى ، ئۇيغۇرچە نەشرى

— «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ، 1956 ـ يىل ، تاشكەنت نەشرى .

— «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى» ، 1982 ـ يىل ، تاشكەنت نەشرى .

— «قىرغىز س س ر تارىخى» ، 1973 ـ يىل ، فرۇنزى نەشرى .

— ناريندا گرشان سنگا قاتارلىقلار : «ھىندىستان تارىخى» ، 1955 ـ يىل ، خەنزۇچە نەشرى .
— ئى . ھ . قۇرۇيشى : «پاكىستاننىڭ قىسقىچە تارىخى» ، 1967 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى .
— م . ئىۋانوۋ : «ئىران تارىخىنىڭ ئوچېرىكى» ، 1952 ـ يىل ، موسكۋا نەشرى .
— «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تارىخى» ، 1958 ـ يىل ، خەنزۇچە نەشرى .
— «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» ، 1 ـ ، 2 ـ توملار ، سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ ئىنستىتۇتى تۈزگەن .
— «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى» ، 1983 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى .
— «ئورخۇن ـ يەنسەي تېكىستلىرى» ، 1982 ـ يىل فرونزى نەشرى .
— «كۇشان دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا» (1968 ـ يىل دۇشەنبە شەھىرىدە ئېچىلغان خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ماتېرىياللىرى) ، 2 ـ توم ، 1975 ـ يىل موسكۋا نەشرى
— ئارستوۋ . ن . ئا : «تۈركىي قەبىلىلەر ۋە خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلەر» ، «ھايات ئەللەر» مەجمۇئەسى ، 3 ـ ، 4 ـ توپلام ، 1896 ـ يىل نەشرى .
— بارتولد . ۋ : «گرېك — باكتىرىيە دۆلىتى ۋە ئۇنىڭ شىمالغا ۋە شەرققە قانات يېيىشى» ، 1916 ـ يىل رۇسچە نەشرى .
— بارتولد . ۋ : «ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىدىن ئوچېرىك» .
— بارتولد . ۋ : «ئوتتۇرا ئاسىيا قىسقىچە تارىخى» ، 1980

ـ يىل خەنزۇچە نەشرى .
— بارتولد . ۋ : «تۈركىستاندا مەدەنىي ھايات» .
— بارتولد . ۋ : «تۈرك موڭغۇل خەلقلىرى تارىخى» .
— بارتولد . ۋ : «گرېك ـ باكتىرىيە خانلىقى چېگرىسى توغرىسىدا» .
— بارتولد . ۋ : «سوغدى ۋە توخار يېزىقى مەسىلىسى ھەققىدە» .
— بېنتوۋىچ . ئى . ۋ : «پەنجىكەنت نەقىشلىرى» ، 1953 ـ يىل نەشرى .
— باسكاكوۋ : «تۈركىي تىللارنىڭ تۈرگە ئايرىلىشى» .
— بېرنىشتام . ئا . ن : «ئوتتۇرا ئاسىيا ئېتنوگېنىزىدا قەدىمكى تۈركىي ئامىللار» ، 1947 ـ يىل نەشرى .
— بېرنىشتام . ئا . ن : «قەدىمكى پەرغانە» ، 1951 ـ يىل تاشكەنت نەشرى .
— بېرنىشتام . ئا . ن : «قەدىمكى تەڭرىتاغ» ، 1951 ـ يىل .
— بېرنىشتام . ئا . ن : «پەرغانە ۋە تەڭرىتاغ مەدەنىيەت مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدا» ، 1947 ـ يىل .
— بېرنىشتام . ئا . ن : «مەركىزىي تەڭرىتاغ ۋە پامىر ئالاي توغرىسىدا تارىخىي ، ئارخېئولوگىيىلىك ئوچېرىك» ، 1952 ـ يىل .
— ۋىليام مىككوۋرىن : «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مەملىكەتلەر» .
— ۋاڭ جىلەي : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» ، 1 ـ توم ، 1980 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى .

— گېگېل : «تارىخ پەلسەپىسى» ، 1958 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى .
— گومىلىيوۋ . ل . ن : «قەدىمكى تۈركلەر» ، 1967 ـ يىل موسكۋا نەشرى .
— گرۇئوسېت . رېنىې : «ھىندىستان مەدەنىيىتى» ، 1965 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى .
— گىنزىر بۇرگ . ۋ . ۋ : «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئېتنوگېنزىسى توغرىسىدىكى پالېئانتروپولوگىيىلىك ماتېرىياللار» ، 1949 ـ يىل ، رۇسچە نەشرى .
— گرىگورىيېۋ . ۋ . ۋ : «گرېك — باكتېرىيە پادىشاھلىقى» ، 1967 ـ يىل نەشرى .
— كلياشتورى . س . گ : «ئورخۇن تېكىستلىرىدا كانگىيە ئېتنو ـ توپىگراپىيىسى» ، 1951 ـ يىل نەشرى .
— كرىلېۋ . ئى . ئا . «دىن تارىخى» ، 1 ـ ، 2 ـ توم ، 1984 ـ يىل خەنزۇنچە نەشرى .
— ليۇ يىنالڭ (تەيۋەن) : «ئۇيغۇر ھەققىدە تەتقىقات» ، جىلڭ جۇ نەشرىياتى نەشر قىلغان .
— لۇئىس بوئۇلنوئىس : «يىپەك يولى» ، 1982 ـ يىل ، خەنزۇچە نەشرى .
— مورگان : «قەدىمكى جەمئىيەت» .
— ماچاڭشۇ : «شىمالىي دىلار ۋە ھۇنلار» ، 1955 ـ يىل نەشرى .
— موللا مۇسا سايرامى : «تارىخىي ھەمىدى» .
— «ماركاپولو ساياھەتنامىسى» ، 1956 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى .

— پوگاچېنكوۋا . گ . قاتارلىقلار : «ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئىتىنىڭ ئوچېركى» ، 1982 ـ يىل موسكۋا نەشرى .
— پوتاپوۋ . ل : «ئالتاي مىللەتلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ئومۇم بايان» .
— پوتاپوۋ . ل : «جەنۇبىي ئالتاي مىللەتلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا دائىر ئوچېرك» .
— پومپېلى . ر : «تۈركىستاندىكى تەكشۈرۈشلەر» ، 1908 ـ يىل نەشرى .
— رانوۋ . ۋ . ئا ، كورسكى . ئا . ۋ : «گورنى بەدەخشان ئاپتونوم رايونى قىيا رەسىملىرى ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات» ، «سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى» ، 1966 ـ يىل ، 2 ـ سان .
— راخمانوۋ . م . «ئۆزبېك تىياتىر تارىخى» ، 1975 ـ يىل تاشكەنت نەشرى .
— رانوۋىچ . ئا . ب : «ئېللىنىزم ۋە ئۇنىڭ تارىخىي رولى» ، 1950 ـ يىل ، موسكۋا — لېنىنگرات نەشرى .
— ستەيىن : «قەدىمكى خوتەن»
— ستەيىن : «سېرىندىيە» (غەربىي يۇرتتا ئارخېئولوگىيىلىك قىدىرىش خاتىرىلىرى»
— ستاۋسكي . ب . يا : «تاجىكىستان ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقات» ، 1952 ـ يىل نەشرى .
— سىرروۋي . ۋ . ۋ : «قەدىمكى شەرق تارىخى» ، 1941 ـ يىل نەشرى .
— سىرروۋي . ۋ . ۋ : «دارا I نىڭ ساك ـ ماسساگىتلارغا يۈرۈش قىلىشى» ، 1964 ـ يىل نەشرى .
— سىرروۋي . ۋ . ۋ : «زورو ئاستېرىزم ۋەتىنى» ، 1948

ـ يىل نەشرى .
— تولستوف . س . پ : «قەدىمكى خارەزم» ، 1948 ـ يىل نەشرى .
— تولستوف . س . پ : «ئۆزبېكىستان قەدىمكى مەدەنىيىتى» ، 1943 ـ يىل نەشرى .
— تولستوف . س . پ : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ ئاساسىي مەسىلىلىرى» ، 1938 ـ يىل نەشرى .
— ترېۋېرك . ۋ : «ئالېكساندر ماكېدونىسكى سوغدىياندا» 1947 ـ يىل نەشرى .
— ترېۋېر . ك . ۋ : «گرېك ـ باكتىرىيە سەنئىتى خاتىرىسى» ، 1940 ـ يىل نەشرى .
— ياماتا (سەن تيەن شن فۇ) : «قۇملۇقتىكى بوستانلىقلار»
— فىڭ جياشىڭ : «ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار» 1955 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى .
— فىڭ چىڭجۈن : «غەربىي يۇرت يەر نامىلىرى» ، جۇڭخۇا كىتابخانىسى ، 1986 ـ يىل خەنزچە نەشرى .
— غاپۇروۋ . ب . گ : «تاجىك تارىخى» («ئوتتۇرا ئاسىيا تاجىك تارىخى») ، 1985 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى .
— خاندا تورو (يۈيتيەن خېڭ) : «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى» ، 1985 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى .
— خاندا ئاكىرا (يۈيتيەن مىڭ) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تەتقىقاتى» ، جاۋخېنىڭ 5 ـ يىلى كيوتو نەشرى .
— خاندا لياۋداي (يۈي جى لياۋدى) : «غەربىي يۇرتتا بۇددىزم تارىخى» ، 1956 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى .

— خۇاڭ شىنچۈەن قاتارلىقلار : «دۇنيادىكى ئۈچ چوڭ دىن» ، 1979 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى .
— سېن جياۋۇ : «توتېم سەنئىتى تارىخى» ، 1986 ـ يىل نەشرى .
— جاڭ شىنلياڭ : «جۇڭگو ـ غەرب قاتناش تارىخى» ، 1927 ـ يىل نەشرى .
— چەنداۋشىنىسى : «يىپەك يولىدىكى 99 سىر» ، 1987 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى .

مەسئۇل مۇھەررىرى: كۆرەشچان ئۆمەر
مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: نۇرمۇھەممەت ئۆمەر

قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

* *

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ رەڭلىك مەتبە زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 18.5 قىستۇرما ۋارىقى: 4
2002 - يىل 3- ئاي 1- نەشرى
2002 - يىل 3- ئاي 1- بېسىلىشى
تىراژى: 3000 —— 1
ISBN7—228—06737—1/K. 954
باھاسى: 30.00 يۈەن

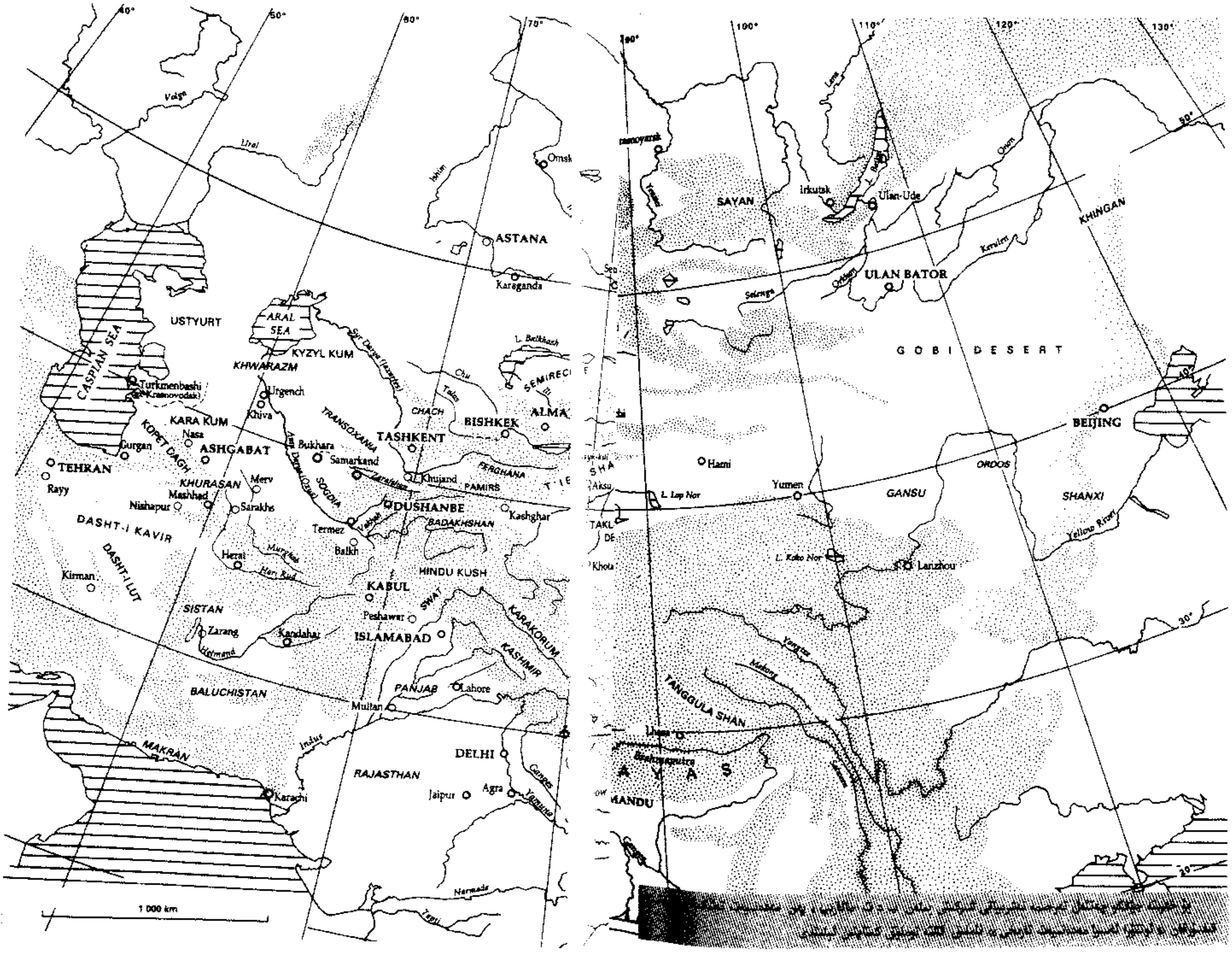
40°
50°
60°
70°
100°
110°
120°
130°
50°
40°
30°
20°
Volga
Ural
Ishim
Omsk
ASTANA
Karaganda
ARAL SEA
CASPIAN SEA
USTYURT
KYZYL KUM
KHWARAZM
Sir Darya (Jaxartes)
L. Balkhash
SEMIRECHE
Ili
Chu
Talas
Turkmenbashi
(Krasnovodsk)
Urgench
Khiva
KARA KUM
KOPET DAGH
TRANSOXANIA
CHACH
BISHKEK
ALMA
Nasa
ASHGABAT
Gurgan
TEHRAN
Rayy
Bukhara
Samarkand
TASHKENT
Amu Darya (Oxus)
Zarafshan
Khujand
FERGHANA
PAMIRS
KHURASAN
Merv
Mashhad
Nishapur
Sarakhs
SOGDIA
DUSHANBE
Kashghar
Vakhsh
Termez
BADAKHSHAN
DASHT-I KAVIR
DASHT-I LUT
Herat
Murghab
Hari Rud
Balkh
HINDU KUSH
Kirman
KABUL
SWAT
SISTAN
Peshawar
Zarang
Kandahar
ISLAMABAD
KARAKORUM
Helmand
KASHMIR
BALUCHISTAN
PANJAB
Lahore
Multan
MAKRAN
Indus
DELHI
RAJASTHAN
Ganges
Karachi
Jaipur
Agra
Yamuna
Narmada
Tapti
1 000 km
Krasnoyarsk
Yenisei
Lena
SAYAN
Irkutsk
L. Baikal
Ulan-Ude
Onon
KHINGAN
Kerulen
Selenga
Orkhon
ULAN BATOR
G O B I D E S E R T
BEIJING
Hami
Yumen
ORDOS
GANSU
SHANXI
Aksu
L. Lop Nor
Yellow River
L. Koko Nor
Lanzhou
Khota
Yangtze
Mekong
TANGGULA SHAN
Lhasa
Brahmaputra
MANDU

ISBN 7-228-06737-1
9 787228 067374 >

ISBN 7 - 228 - 06737 - 1
K·954（维文）定价:30.00元

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن

قەدىمكى مەركىزىي ئاسىيا

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

دۇبۇلغا، قالقان ساۋۇت قاتارلىق قوغدىنىش ۋاستىلىرى ئىشلەتكەن. ھېرودوت ۋە ئىسخىلۇس ئۇلارنى «ئوقياچى چەۋەندازلار» دېگەن. پارفىيىلىكلەر رىمغا ھۇجۇم قىلغاندا ساكلارنىڭ شۇ خىل جەڭ قوراللىرىنى ئىشلەتكەن. ساكلاردا جەڭگىۋارلىق مۇزىكىلىرى بولغان. قېزىلمىلار ئۇلارنىڭ «ئەگمەنەك» ناملىق خەنجەرلىرىنىڭ داڭق قازانغانلىقىنى كۆرسەتتى. سىكىف — ساكلار تۇنجى قېتىم مىس — برونزا قوراللىرى بىلەن قىسمەن تۆمۈر قوراللار ئىشلەتكەن. تۈركلەر دەۋرىگە كەلگەندە ئۇلار ھەقىقىي قۇيۇچ (پولات) قوراللىرى ماھىرلىرى بولغانىدى.

سىكىف — ساكلار قىيا رەسىملىرىنىڭ ماھىرلىرى، تۇرلۇك يېزىق شەكلىدىكى بەلگە - ئالامەتلەرگە تېخىمۇ كۆڭۈل بۆلگۈچىلەر، فولكلور خاراكتېرىدىكى مۇراسىملار، ناخشا - ئۇسسۇللارنىڭ ئىجادچىلىرى بولۇش بىلەن بىللە تائام ئۇستىلىرى ۋە مېتال ھۈنەرسازچى - مىسكەرلەر ئىدى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللار ئۆپچۆرىسىدە چېكىلگەن مەركىزىي ئاسىيا قىيا رەسىملىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئۇلار چەككەن. ئىسكەندەر زۇلقەرنەين بىلەن مەركىزىي ئاسىياغا كىرگەن ئاپتورلار، يەرلىك خەلقنىڭ دىئونىس بايرىمىدەك مەي بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان بايراملىرىنىڭ بارلىقىنى يازغان. ھېرودوت ماسساگېتلارنىڭ گۈلخان يېقىپ، ئەتراپىدا چۆرىدەپ ئولتۇرۇشۇپ، ئوتقا مېۋىلەر تاشلاپ، پۇراقلىرىدا شىركەيىپ بولۇپ، ناخشا - ئۇسسۇل قىلىدىغانلىقىنى يازغان. بۇ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»دە كەلتۈرگەن بەزمە - نەغمە قوشاقلىرىدىكى مەزمۇنغا ياندىشقان، ھازىرقى ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ مەشرەپ - مىلسلىرى بىلەن تۇتاشقان.

سىكىف — ساكلار مېتاللورگىيىچىلەر ۋە ئالتۇن - كۈمۈش، مىستىن «زوئومورفىن» (ھايۋان شەكلىدىكى)

كۆرۈنۈشلەر ياسايتتى. بولۋاس، كېيىك، بۆرە، بۇغا، ئات، كالا، ئارقار، چوشقا، بۇركۇت قاتارلىق ھايۋانلار بىلەن ئۇلارنىڭ ئېلىشىۋاتقان تەسۋىرى چۈشۈرۈلگەن قۇيما رەڭلىك مېتال سەنئەت بۇيۇملىرى بەدىئىي جەھەتتە سىپتا، كۆپتۈرمە بولۇشى بىلەن، بەزىدە بىر دائىرە تولۇق بولسۇن ئۈچۈن ئۇلارنى تولغاپ شەكلىنى ئەتۈرسىچە ئورۇنلاشتۇراتتى. ئۇلار قىممەتلىك مېتالغا ئالاھىدە غايە - ئېتىقاد بىلەن ئىشلەنگەن. بۇلاردىكى كۈچ - قۇدرەت، قەھرىمانلىق ۋە ئۈمىدۋار روھ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ جەسەت ساندۇقلىرىدىكى نەغمە - ناۋا كۆرۈنۈشلىرى بىلەن مايمۇن شەكىللىك سازەندە ھەيكەلچىلەردە داۋاملاشتى. ئېيتىش مۇمكىنكى، ئەينى زاماندا ھېچقانداق خەلق مۇنداق نۇرغۇن ئالتۇن بىلەن مۇنداق نەپىس ئوبرازلار ياراتمىغان. ئېپتىخارلىنىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى ئۇلارنىڭ ئىجادىيەتلىرىدە ھۆكۈمدارغا ۋە ھوقۇققا چوقۇنۇش ئەمەس، بەلكى تەبىئىي - ئەركىن روھ ۋە ئالەم قانۇنىيىتىنىڭ مۇقەددەسلىكى گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

3. دىڭلىڭلار ۋە ئۇلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى

مەركىزىي ئاسىيا ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ ئېتنولوگىيىلىك تەدرىجىي تەرەققىياتىدا دىڭلىڭ قەبىلىلىرى مۇھىم ئورۇن تۇتقان. دىڭلىڭلار ئاندرونوپ — ئارىيانلارنىڭ تۈركىي خەلقلەرگە ئايلىنىشىدىكى ئالاھىدە بىر تىپ، دىڭلىڭلار مەسىلىسى يالغۇز ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ مۇھىم مىللىيەتلىك مەنبەسى سۈپىتىدىلا ئەمەس، بەنە تۈركلەشكەن خەلقلەرنىڭ ئاق جىنسلىق قان سىستېمىسىنى ئېنىقلاش، ئارىيان — تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەجداد - ئەۋلادلىق مۇناسىۋىتىنى تۇتاشتۇرۇپ ئىزاھلاشتىمۇ